

અમારી પ્રાસંગિક નોંધ.

કોઈ પણ બાળક જન્મથી નવ વર્ષનું થાય તેટલામાં તેને અનેક જાતના બાધાઓથી પસાર થવું પડે છે. તેને માટે માતાને સતતદિવસ ચિંતાજ રહે છે. તે પોતે બાળકને ઉછેર મોટું કરવાને અનેક ઉપાધિ બોગવે છે, મુશ્કેલીઓ ઉઠાવે છે, ને ઉભાગરી કરે છે. નવ વર્ષ શેને લીધે ? માત્ર પ્રેમને લીધેજ.

આ 'ચંદ્રપ્રકાશ' માસિક નવ વર્ષનું થયું છે. તે હવેથી દશમા વર્ષમાં પ્રવેશ કરે છે તે એના જન્મ આપનાર પિતા રા. પ્રમુદસંકર, નરગેરામ વ્યાસે એ નવ વર્ષ દરમિયાન બાળ વયમાં આવતી તમામ મુશ્કેલીઓ, વિટંબણાઓ, આફતો, ઉપાધિઓ તથા માદગી વંગેરેમાં કંઈક મીઠાં ઓપધો પાછ લાલનપાલન કરી તેને હન્ટુ કરવું રાખી ઉછેરી મોટું કયું છે તે પોતે કોઈ સાધારણ જાતી નથી. તેને નવ વર્ષનું કરવામાં તેણે જે જે મુશ્કેલીઓ ઉઠાવી દશી તથા તેમને પૈસાનો જે વ્યય થયો હશે તે સર્વને માટે તેમને ધન્યવાદ ધરે છે.

નવ વર્ષનું બાળક ખીજા આશ્રમમાં જવા શાય્ય થયું છે, તે તે માટે તેને ખીજા આશ્રમમાં મૂળ પુરૂષ સોંપે છે. એ સોંપણી યોગ્ય થાય છે કે કેમ તે અસારે કહી શકાય, તુલિ: કોને સોંપણી કરવામાં આવી છે તે પોતે ગુર નથી, પણ શિષ્ય જ છે. છતાં ગુરુપદ સ્વીકારી તન કેળવવાનું છે. એ કાવં કહિન છે. એ આશ્રમમાં બાળકને આચારમાં, વિચારમાં, વર્તનમાં મનુષ્ય યોગ્ય બનાવવાનું એ શિષ્ય ગુરુએ માથે લીધું છે તે માતૃભાષાદ્વારા સમાજસેવા એ દરેક કર્તવ્યપરાયણ મનુષ્યનો ધર્મ છે, એમ સંમત લીધું છે તો પરમકૃપાળુ પરમેશ્વર સહાયતા આપી અમારું નાવ નિર્બિઘ્ને પાર ઉતારશે એવો અમને સંપૂર્ણ વિશ્વાસ છે. અરુ.

આ માસિકે તેની નવ વર્ષની છાંદગીમાં વિગ્નતિય કામ કર્યા છે તે બધાની સમાજાયના કરવી અશક્ય છે, એટલું જ નહિ પણ તે કામ સરળતાથી કયું છે કે નહિ તેનો નિષ્કર્ષ કરવાનું કામ પણ અમે અમારા સુત્ર ગ્રાહકો પાસેજ રાખીએ છીએ. એ કામ અમારું નથી. તથાપિ પ્રસંગેને અંગે એટલું પણ કહેવું અમને આવસ્યક જણાય છે કે રા. રા. પ્રમુદસંકરે માસિકમાં વિગ્નતિય બેારાક આપી ગ્રાહકોને સંતોષવા દરેક પ્રયાસ કર્યો છે.

જૂનું અને નવું. જૂનામાંથી નીકળી નવામાં પ્રવેશ કરતી વખતે જૂનાની અવગણના કરી નવાને માટે મોટી મોટી આશાઓ બાધવી, લાંબાં લાંબાં વચનો આપવા, જે આમ કરીશું, અમે તેમ કરીશું કહી પોતાને બાધી લેવા એ અમને યોગ્ય લાગતું નથી. મત્ર એટલું જ

“માસિક મધુકરી” ના નામથી એવીજ મતલબનું લખાણ અમારા વાંચકામાં આવી
એથી “વસંત”ની અમે નકલ કરી નથી એટલુંજ કહેવાનો અમારો મુદ્દો છે. બનતેને એક
સમયે વિચાર સૂઝેલા જણાય છે.

વિશેષમાં મંત્રી પાસે ધણો સમય થયાં, આપણાં વિદ્યુષિ કવિયિત્રી મીરાંબાઈ
પ્રસિદ્ધ અપ્રસિદ્ધ બન્યો પડી રહેલાં છે. તે દીકા, વિવેચન, પાકાંતરો વગેરે સાથે
માસિકમાં આપવાની યોજના રાખી છે. શ્રી કૃષ્ણ લગવાનની મીરાંબાઈ અહોનિરા માળા
ફેરવતી હતી, અને તે માળાના મણકાઓ શ્રી કૃષ્ણ રૂપજ હતી, એટલુંજ નહિ પણ તે
છવન દોરીથી પરોવાયલા હતા. તેટલા માટે ‘મીરાંની માળા’ ના શીર્ષકથી મણકાઓ
આંખી બાવિક વેણુવોને તેમજ સાહિત્યરસિક ઓ પુરુષોને સંતોષીયું.

માસિકોની છાંદ્યગીતો આધાર તેના ગ્રાહકો ઉપર છે. તેનું નિયમિતપણું લવાજમ ઉપર
છે. તેટલા માટે લવાજમ અગાઉથીજ લેવા નક્કી કયું છે. આ અંકમાં ‘છાપેલું કાંઈ મૂ-
કવામાં આવેલું’ છે તે ઉપર ચોક્કસ નામ ઠેકાણું વગેરે લખી સુઘ ગ્રાહકોએ સહી કરી તે
પાછું મોકલવાને મહેરબાની કરવી

નવું કહેવું નહોતું. વચનો આપવાં નહોતાં. તોપણ ધણું કહેવાયું છે. આરંભેથી
માર્ગ લાંબો છે, વિઠટ છે, છતાં તે માર્ગે જવાને પરમ કૃપાળુ પરમેશ્વર અમને બળ આપે
અને અમે કહેલાં વચનો કાંઈક અંશે પાર પાડે એવી અમારી પ્રાર્થના છે. અસ્તુ.

તું દિલાવર !

દિલોળનીને હોર

હોરી જાય તું દિલાવર !

હોરી જાય તારે તોર

ત્યાં અવાય હો દિલાવર !

આયું અણસારે ચોર

તારે રાયું દિલાવર !

રાયું રાયું ને જોર

તારે નાયું દિલાવર !

નાચી સાચા સંકેત

તારા વાંચું દિલાવર !

વાંચું વાંચું કે હેત

તાડું સાચું દિલાવર !

પહેલી ગુજરાત કેળવણી પરિષદ.

ઠરાવો.

તા. ૨૪ ઓક્ટોબર ૧૯૧૬.

- (૧) જે દેશી રાજ્યોએ કેળવણી મફત અથવા મફત અને ફરજિયાત કરી છે તેમને આ પરિષદ અભિનંદન આપે છે અને ખીજાને તેવાજ પગલાં ભરવાની બલામણુ કરે છે.
- (૨) પ્રાથમિક કેળવણીનો સત્વર પ્રસાર કરવા તેમજ તે મફત અને ફરજિયાત કરવા આ પરિષદ સરકારને આગ્રહપૂર્વક વિનંતિ કરે છે.
- (૩) લોકલબોર્ડના અને એજન્સીના પ્રદેશમાં જે દરેક ગામમાં પંદર વિદ્યાર્થીઓ બાળવાને તૈયાર હોય તે સર્વેમાં નિશાળો પાંચ વર્ષમાં સ્થાપવાનો નિશ્ચય સરકારે કરવો. જેમણે અને તેની સિદ્ધિ માટે ચોક્કસ યોજના બહાર પાડી તે દર વર્ષે અમલમાં ચૂકવી જેમણે તેમજ તે માટે કેળવણીની ગ્રાંટમાં જરૂરી વધારો કરવો. જેમણે, દરખાસ્ત કરનાર—રા. નંદનાથ કે દીક્ષિત. અનુમોદન આપનાર—રા. અ. વિ. ઠક્કર.
- (૧) પોતાના શહેરમાં કન્યાઓના પ્રાથમિક શિક્ષણની વૃદ્ધિ તન્દ્ર ખાસ ધ્યાન આપવા અને તે હેતુસર વધારે એલાદિદી કન્યાશાળાઓ સ્થાપવા આ પરિષદ મ્યુનિસિપાલિટીઓને આગ્રહપૂર્વક બલામણુ કરે છે.
- (૨) લોકલબોર્ડના પ્રદેશમાં તેજ હેતુની સિદ્ધિને માટે જે જે ગામમાં ઓછામાં ઓછી ૨૦ કન્યાઓ હોય તેની નિશાળમાં બાળુતી હોય ત્યાં લુદી કન્યાશાળા સ્થાપવાની બલામણુ આ પરિષદ જીલ્લા લોકલબોર્ડને કરે છે.

દરખાસ્ત કરનાર—સૈ. વિદ્યા નીલકંઠ.

અનુમોદન આપનાર—મ. રવ. સુદામ બેન.

- પ્રબુદ્ધિય અળવળને લેધે સરકારે મામ્ય ધોરણો રદ કરવાનો જે ઠરાવ બહાર પાડ્યો છે તેની આ પરિષદ સતોષ સાથે નોંધ લે છે, અને તે સંબંધમાં સુધારાશ્પે સૂચવે છે કે—
- (૧) સામાન્ય નિયમ તરીકે બીજા વર્ગની પ્રાથમિક શાળાઓ ચારને બદલે પાંચ ધોરણુતી હોવી જોઈએ.
- (૨) સ્થાનિક જરૂરીઆત પ્રમાણે કોષ્ઠ પ્રાથમિક શાળામાં આગળનાં ધોરણુ વધારવાની સત્તા એજ્યુકેશનલ કન્સપેક્ટરને બદલે તાલુકા લોકલબોર્ડની બલામણુથી જીલ્લા બોર્ડને સોંપવી જોઈએ.

દરખાસ્ત કરનાર—રા. રા. ઉત્તમલાલ કે. ત્રિવેદી.

અનુમોદન આપનાર—રા. દયાળજી નાનુભાઈ દેસાઈ.

- ૪ પ્રાથમિક શાળાના શિક્ષકોની સ્થિતિ અને યોગ્યતા સુધારવાના હેતુથી આ પરિષદ બલામણુ કરે છે કે—
- (૧) અનકેન્ડ શિક્ષકોનો માસિક પગાર ઓછામાં ઓછો રૂ. ૧૨ નેટલો હોવો જોઈએ અને પહેલા વર્ગના કેન્ડ શિક્ષકોનો માસિક પગાર રૂ. ૧૫ નેટલો હોવો જોઈએ.

(૨) શાળાઓમાં ટ્રેઇન્ડ શિક્ષકોનું પ્રમાણ વધે અને નવી સ્થાપવાની શાળાઓમાં ટ્રેઇન્ડ શિક્ષકોનું મળે એ હેતુથી ગુજરાતમાં ઓછામાં ઓછી એક વધારે મેલ ટ્રેઇનીંગ કોલેજ સ્થાપવી જોઇએ.

દરખાસ્ત કરનાર—રા. રા. હિમંતલાલ ગણેશભાઈ અંબરીયા.

અનુમોદન આપનાર—રા. પ્રણયકર લક્ષ્મણાઇ.

૫. માધ્યમિક શાળાઓનો હાલનો ભાર અભ્યાસક્રમ કાંઈક હલકો કરવાનો. હેતુથી અ. પરિપદ નીચેની બહામણ કરે છે:—

(૧) પહેલાથી સાતમા ધોરણ સુધીમાં ગણિતનો અને વિજ્ઞાનનો અભ્યાસક્રમ પ્રમાણમાં સરળ કરવો જોઇએ.

(૨) ચોથા અને પાંચમા ધોરણમાં ઇંગ્લિશ અને હિંદુસ્થાન એ બન્ને દેશોનો ઇતિહાસ શિખવવાને બદલે ફક્ત ઇંગ્લેન્ડનો ઇતિહાસજ શિખવવો જોઇએ અને પહેલાં ત્રણ ધોરણમાં હિંદુસ્થાનનો ઇતિહાસ વધારે સંપૂર્ણ રીતે શિખવવો જોઇએ; અને આ સિદ્ધાંતનુસાર અભ્યાસક્રમમાં ચોક્કસ સુધારા કરવા માટે નીચેના ગૃહસ્થાની કમિટી નીમે છે:—

રા. કેશવલાલ હ. કુન, પ્રા. કેશવલાલ સાંકળચંદ શાહ, રા. જીવજીલાલ દીવાન, રા. કૃપાચંદર દયારામ અચાર્ય, રા. રા. કાળીદાસ નાગરદાસ શાહ, રા. કલ્યાણરાય તથુભાઈ જોશી, રા. દત્તાત્રય ગુપ્તે, રા. શંકરભસાદ છં.રાવળ, અને રા. અંબેલાલ મ. દેસાઇ.

દરખાસ્ત કરનાર—રા. જીવજીલાલ હરિભસાદ દીવાન.

અનુમોદન આપનાર—રા. કલ્યાણરાય તથુભાઈ જોશી.

૬. સરકારી ગ્રાન્ટ હેતી પ્રાથમિક અને માધ્યમિક નિશાળો ઉપર કેળવણી ખાતાનો અંકુશ ઓછો કરવાનો હેતુથી ગ્રાન્ટર્ષનએઈડ કોડમાં યોગ્ય ફેરફારો સૂચવવા તેમજ ગ્રાન્ટ ન હેતી નિશાળો આટે લુહા નિયમો ઘડવા અધિકારીઓ અને બીનઅધિકારીઓની એક કમીટી નીમવાની અને તેમાં ખાનગી નિશાળોના પ્રતિનિધિઓની નીમણુંક કરવાની આ પરિપદ સરકારને બહામણ કરે છે.

(પ્રમુખરચાનેથી)

૭. હાલની મેટ્રીક્યુલેશનની પરિક્ષાના અભ્યાસક્રમમાં બધા વિષયો ફરજિયાત છે તેને સ્થાને કેટલાક વિષયો ફરજિયાત અને કેટલાક વિષયો ઐચ્છિક છે તેને સ્થાને રાખવા કે નહિ તેનો નિર્ણય કરવા તથા તે સંબંધી ચોક્કસ સૂચનાઓ કરવા તેમજ મેટ્રિક્યુલેશનની પરીક્ષાના અભ્યાસક્રમના સંબંધમાં ખીજ કંઈ સૂચનાઓ કરવા જેવી હોય તો તે કરવા નીચેની કમિટી નીમે છે:—

દરખાસ્ત કરનાર—રા. મનસુખલાલ આત્મારામ માસ્તર.

અનુમોદન આપનાર—રા. ચંદ્રશંકર તર્મદાશંકર પડયા.

૮. માધ્યમિક શાળાઓમાં શિખવાતા યાદ્ય પુસ્તકો આ પરિપદને એકંદર અસંતોષકારક સામે છે અને તેના સુધારાને માટે નીચેની સૂચનાઓ કરે છે:—

(૧) મુખ્યપાઠની ધારાસભામાં ડૉ. મી. પ્રાંજયેના આ સંબંધી દેરાવને અમલમાં મૂકવામાં સરકારે તાદીદથી પગલાં લેવાં.

છેલ્લા પાંચ વર્ષથી દરેક વર્ષે ચોક્કસ પુસ્તકો નિયત (Prescribe) કરવાની જે પદ્ધતિ હામલ કરવામાં આવી છે તે સત્વર રદ કરવી જોઈએ.

ખાસ કરીને ઇતિહાસનાં (History) અને ઇંગ્રેજી સાહિત્યનાં (English) ચાલુ સાહનાં પુસ્તકો (Prescribed) નિયત થએલાં પુસ્તકોની યાદીમાંથી દૂર કરવાં જોઈએ.

(૪) છુક કમીડીમાં રૂં લાગના સભાસદો તરીકે બીનઅમલદારી ગૃહસ્થોને નીમવા જોઈએ અને તે પૈકી કેટલાક નિરાળના હેઠમાસ્તરોને નીમવા જોઈએ.

દરખાસ્ત કરનાર— પ્રો. હરિલાલ મા. બટ.

અનુમોદન આપનાર—રા. બલુભાઈ પ. ઠાકર.

ગુજરાતી ભાષાના શિક્ષણને ઉત્તેજન આપવાના હેતુથી તેનો જુદો વિષય કહાડી નાખી બીજી ભાષા તરીકે માધ્યમિક શાળાના અભ્યાસક્રમમાં અને મેટ્રીક્યુલેશનની પરીક્ષામાં તેને સ્થાન આપવાની અને ક્રમેક્રમે આર્ટ્સ કૉલેજના અભ્યાસક્રમમાં પણ તે સિદ્ધાંત સ્વીકારવાની આ પરિપદ્ધતિ લેવામણુ કરે છે.

દરખાસ્ત કરનાર—રા. દેસવલાલ હ. કુવ.

અનુમોદન આપનાર—રા. વીરબલ હ. મહેતા.

યુનિવર્સિટીની પરીક્ષાઓમાં જે વિદ્યાર્થીઓને પસાર થવું ન હોય તોમને વધારે વ્યવહારોપયોગી માધ્યમિક શિક્ષણ આપવાની આ પરિપદ્ધતિ લેવામણુ કરે છે, અને તે માટે સૂચવે છે કે ઇંગ્રેજી ચોથા ધોરણમાં પાસ થએલા વિદ્યાર્થીઓ માટે ત્રણ વર્ષના જુદા ક્રમો યોજવા જોઈએ અને તહેમાં ખાસ કરીને ખેતી, હુન્નરઉદ્યોગ, શિક્ષણ-શાસ્ત્ર અને વેપારી શિક્ષણના ઐત્તિહિક અભ્યાસક્રમ ગોઠવવા જોઈએ.

દરખાસ્ત કરનાર— ડૉ. પંડયા ઠાકરલાલ રણછોડલાલ.

અનુમોદન આપનાર—રા. નરહરિ દા. પરીખ.

(૧) બ્રિટિશ વિકાગમાં તેમજ દેશી રાજ્યોમાં વધારે કૉલેજોની જરૂર આ પરિપદ્ધતિ લાગે છે અને સુરતમાં કૉલેજ સ્થાપવાની જે યોજના થઈ છે તેને નક્કી કરવા સર્વે ગુજરાતીઓને આમહુપૂર્વક વિનંતિ કરે છે.

(૨) હાલની કૉલેજોમાં વધારે સંખ્યામાં વિદ્યાર્થીઓ લઈ શકાય એવી વ્યવસ્થા કરવાં માટે સરકારને તથા દેશી રાજ્યોને આ પરિપદ્ધતિ લેવામણુ કરે છે.

(પ્રમુખરચનાથી)

આપણી પ્રજાની જીવણી સર્વદેશીય અને વ્યવહારોપયોગી થાય એ હેતુથી ખેતી-વાડી, હુન્નરઉદ્યોગ, વૈદક, વ્યાપાર વિગેરેના શિક્ષણ માટે શાળાઓ સ્થાપવા પરિપદ્ધતિ સરકારને તથા પ્રજાને લેવામણુ કરે છે.

દરખાસ્ત કરનાર— રા. પીનાકીપ્રસાદ મા. દેશાઈ.

અનુમોદન આપનાર—રા. માણીકલાલ હરિલાલ વકીલ.

૧૩ અપંગો (અધિર્ણા, ખહેરા, મુંગા વગેરે)ની કેળવણી માટે જીલ્લાનાર ખાસ નિશાળો સ્થાપવા અને ન્યા યોગી નિશાળો હોય તેને ખાસ માટે આપવા સરકારને આ પરિપદ્ લલામણ કરે છે.

દરખાસ્ત કરનાર— રા. પ્રાણશંકર લલુભાઈ પટેલ.

અનુમોદન આપનાર—ડૉ. ઠાકોરલાલ ર પંડ્યા

૧૪ હિંદી સરકારે સ્ત્રી કેળવણીના સંબંધમાં જે પત્ર પ્રાંતિક સરકારને અભિપ્રાય માટે મોકલ્યો છે, તેમાં જણાવેલા મુદ્દા વિષે પરિપદ્ નીચે પ્રમાણે સૂચનાઓ કરે છે —

(૧) કન્યાઓની પ્રાથમિક શાળાઓના વહીવટ હાથ કરતાં વધારે અંશે મ્યુનિસિપલિટી દિલિટનેસોપવા જોઈએ. અને ન્યારે જીલ્લા બોર્ડ વધારે પ્રમુખીય અને અન્યા યાપ ત્યારે તેને પોતાની કન્યાશાળાઓના વહીવટ સોંપવા જોઈએ.

(૨) કન્યાઓની પ્રાથમિક અને માધ્યમિક શાળાઓના અભ્યાસક્રમમાં દરજ્જાત વિષયો રાખવા જોઈએ અને ઘણા વધારે ઔચિત્તક વિષયો જોઈએ, ખીલ વગેરેના વિષયોમાંથી પ્રાથમિક શાળાઓ માટે અમુ પસંદ કરવાની સત્તા મ્યુનિસિપલિટી અને લોકલબોર્ડને હોવી જોઈએ માધ્યમિક શાળાઓ માટે તેવીજ પસંદગી કરવા માટે અધિકારીઓ ખીન અધિકારીની ખાસ કમિટી નિમવી જોઈએ.

(૩) મહોલ્લા સ્તરેમાં સ્ત્રીઓ માટે જુદી કોલેજો સ્થાપવી જોઈએ. ન્યા તે ન ખની શકે ત્યાં માધ્યમિક શાળામાં કોલેજના બે વર્ગ જોડવા જોઈએ, તેમજ તેમને અભ્યાસ વધારવાનું ઉત્તેજન આપવા માટે સારી રકાલરશીપો આપવી જોઈએ

જે શિક્ષિકાઓને શીમેન્ટલ ટ્રેઇનીંગ કોલેજમાં ટ્રેઇન થવાનું ખની શકે એમ ન હોય, તેમને માટે રમ્પતા વખતમાં એક માસના કે વધુ સુદતના ટુકડા વર્ગો ઉઘાડવા જોઈએ, શીમેન્ટલ ટ્રેઇનીંગ કોલેજમાંજ દર વર્ષે હાલના કરતાં વધારે શિક્ષિકાઓની સંખ્યા દાખલ કરવી જોઈએ

(૪) કન્યાશાળાઓનું ઇન્સ્પેક્શન કરવા માટે ખધા સ્થળોમાં સ્ત્રી ઇન્સ્પેક્ટરો નીમવી જોઈએ પણ તેમ એકદમ ન ખની શકે તોપણ મ્યુનિસિપલિટીના મોટા સહેરોમાં તો આ પદ્ધતિ દાખલ કરવીજ જોઈએ.

દરખાસ્ત કરનાર— સૌ. રામદા મહેતા.

અનુમોદન આપનાર—રા. રામમોહનરાય જસવંતરાય દેસાઈ.

વિદ્યાર્થીઓની શારીરિક રિધતિ સુધારવાને માટે આ પરિપદ્ નીચેની સૂચનાઓ કરે છે:—

(૧) દરેક છોકરાની શારીરિક તપાસ વખતોવખત રથાનિક દાક્તરશીપી થવી જોઈએ.

(૨) તેમના શરીર ખળના પ્રમાણમાં તેમને માફક ખાવે એવી કસરત

(Gymnastics) ફરજિયાત કરવી જોઈએ.

(૩) મકાનની તેમજ રહેલી આસપાસના લગ્ગાની સ્વચ્છતા ઉપર દેખરેખ રાખવાની ખાસ જરૂર છે અને રહેલી આગળ છોકરાંઓને રમવાને માટે ખુલ્લી જગ્યા રાખવી જોઈએ.

(૪) First aid, Physiology અને Hygiene (તાત્કાલિક મદદ, ઇન્દ્રિયવિજ્ઞાન, અને આરોગ્ય)નો શિક્ષણ માટે તેમજ ઉપર સૂચવેલાં કાર્યો માટે શિક્ષક તરીકે એક દોકતરને નીમવો જોઈએ.

દરખાસ્ત કરનાર—રા. ડાહ્યાભાઈ લ. પુરોહિત.

અનુમોદન આપનાર—ડો. સુમેન્ટ મહેતા.

૧૬ અલ્પજ વર્ગના વિદ્યાર્થીઓની કેળવણીના વિકાસ માટે આ પરિપત્ર સૂચવે છે:—

(૧) જિલ્લાનું મુખ્ય શહેરમાં તે વર્ગના વિદ્યાર્થીઓ માટે એક અલગથી હોસ્ટેલ સ્થાપવી જોઈએ.

(૨) મ્યુનિસિપાલિટીએ પોતાના શહેરમાં આ વર્ગને માટે ઓછામાં ઓછી એક શાળા સ્થાપવી જોઈએ.

(૩) ગામડાઓમાં જ્યાં જ્યાં જરૂર જણાય ત્યાં તેમને માટે હોસ્ટેલોરો હોદી શાળાઓ સ્થાપવી જોઈએ.

દરખાસ્ત કરનાર—રા.અ. વિ. દેસર.

અનુમોદન આપનાર—રા. પરશુભાઈ બહા. શર્મા.

મેટ્રીક્યુલેશન તથા કોલેજની પરિક્ષાઓ વર્ષમાં બે વાર લેવા અને જે વિષયમાં જે વિદ્યાર્થીઓ નપાસ થયા હોય તેમની તેટલાજ વિષયમાં ફરી પરિક્ષા લેવા આ પરિપત્ર યુનિવર્સિટીને લક્ષ્યમણુ કરે છે.

દરખાસ્ત કરનાર—ડો. હરિપ્રસાદ મ. દેશાઈ.

અનુમોદન આપનાર—રા. શંકરપ્રસાદ મિશ્ર.

૧૮ માધ્યમિક શાળાઓમાં શીતુ ધોરણ કમી કરવા અને સરકારે દરાવેલી રકમનાં ઓછામાં ઓછા ૩ ભાગ જેટલી શી લેવાનું મંજૂર થયેલી નિશાળો ઉપર મોકલેલું ખર્ચન દૂર કરવા આ પરિપત્ર સરકારને લક્ષ્યમણુ કરે છે.

(પ્રમુખરચાનેથી)

૫૧૬ સમસ્ત ગુજરાતમાં કેળવણીના પ્રશ્નોની ચર્ચા અને સતત ચળવળ ચાલુ રાખવા અને કેળવણીનાં વ્યવહાર કાર્યો કરવા ગુજરાત કેળવણી મંડળ (Gujarat Education League) સ્થાપવાનું આ પરિપત્ર દરાવે છે અને તે માટે સર્વે જોઈતાં પગલાં લેવાની એના ગૃહસ્થાની કમીટી નીમે છે અને તેમાં સભાસદો વધારવાની સત્તા આપે છે.

આપણે ગુજરાતી.

- (૧) ઓ. મી. ચીમનલાલ હરીલાલ સેતમવાડ-મુ.અષ.
- (૨) હવણલાલ મજરાય દેસાઈ-અમદાવાદ.
- (૩) સૌ. સારદા મહેતા-અમદાવાદ.
- (૪) સૌ. વિદ્યાગૌરી નીલકંઠ-અમદાવાદ.
- (૫) મગનલાલ બી શેઠ-મુરત.
- (૬) અંબેલાલ મણીલાલ-અધામા.
- (૭) અંબાસંકર હિતમંરામ મલછ-ભરૂચ.
- (૮) ગીરધરદાસ મંગળદાસ દેસાઈ-નડીયાદ.
- (૯) માણેકલાલ મહેતા-ગોધરા.
- (૧૦) દરિલાલ ગોવિંદજી પારેખ-અમરેલી.
- (૧૧) હનિલાલ માધવજી ભટ્ટ-જુનાગઢ.
- (૧૨) નરસિંમસાહેબ કાળીદાસ ભટ્ટ-આવનગર.
- (૧૩) ડાલાભાઈ લક્ષ્મીભાઈ પુરોહિત-વડોદરા.
- (૧૪) અંબાલાલ અનુરભાઈ પટેલ-આણંદ.
- (૧૫) અમૃતલાલ વિઠ્ઠલદાસ ઠક્કર.
- (૧૬) ઇશ્વરલાલ હીરાલાલ દેસાઈ.
- (૧૭) ઇન્દુલાલ કનૈયાલાલ યાજ્ઞિક.

૬૨ખાસ્ત કરનાર— રા. રા. અંબાસંકર જી. મલછ.
 અનુમોદન આપનાર— રા. ઇન્દુલાલ કનૈયાલાલ યાજ્ઞિક.
 સમર્થક— રા. હરસિદ્ધભાઈ વલિયદીઆ.

આપણે ગુજરાતી.

આખો આખો, પણ ભવ્ય ભૂતકાલ આપણી પાછળ વિસ્તારથી પડ્યો છે. મહાસાગરમાં બોળાયેલાં જાહોજલાલીનાં શિખરોમાંથી ફેટલાંક સપાટી ઉપરથી ડોહાયું તેમનું અસ્તિત્વ બતાવે છે, અને આપણને મગરૂર થવાનાં કારણો આપે છે. બહુપાંખડ વહાણો સુપથમાં ન ચાલવાથી ખરાબે અથડાઈ કવચિત્ જીર્ણ સંકુલું લુગડું સુકાનને સગળતો કોષ ભાગ, પાટીયાના ટુકડા વા ડોલનું બાથું તૂટ્યું, લાંકડું. આપણી દૈન્ય માટે મુશ્કેલી, આપણાં નિશ્વાસ માટે મુશ્કેલી, સદાનાં શુભ-અશુભ ગંધો છે. કૃષ્ણનું સુપ્રસિદ્ધ દ્વારિકા અશોકના લેખ અને વસ્ત્રબીપુરનાં ખડેરોમાંથી કવચિત્ કવચિત્ ઇતિહાસ જાગી ઉઠે છે. રોમ અને ગ્રીસના કોષ કોષ ઇતિહાસકારો ગુજરાતી ભૂમિનાં ધીકતા વ્યાપારની સાક્ષિ આપે છે. જાતકયાઓમાં, જૈન કે બ્રાહ્મણ વિદ્વાનોની પ્રચલિત આર્થો, અને પ્રાચીન શોધકોને વિસ્મય પમાડતો સરોવરો, દેવાલયો, કિલ્લા અને તેમાંના કૌન કોઈ લેખોમાં ગુજરાતનો ઇતિહાસ વધારે સ્પષ્ટ રીતે આંતરેબાળો છે. કચ્છ, શીરોદી, માળવા અને કન્યાણી એમ ચારે પાસ સમર્થ ગુજરાતીઓ પેતાનાં બાહુબળે પ્રતાપ દાખવતા. ગિરનાર, ચાંપાનેર, હમોશ વગેરે સ્થળનાં ભવ્ય કિલ્લા પડતા પડતા હજી પણ તેમનાં મૂળ સૌન્દર્ય અને હૃદયોગ્ય આપણને ઈર્ષા કરાવે છે. રત્નમણ, વસ્ત્રપાળ તેમજ પાળનાં બંધાવેલાં આબ

ઉપરનાં અતીવ મનોહર દેવાલયો અને ડોહોની હીરાભાગેળ વગેરે આપણા ઉચ્ચ કલામય જીવનના નમૂના છે. કાચું સોનું મનાયલા ગુજરાત તરફ સોભા ભરી દૃષ્ટિએ કેંદ્રાય એમાં નવામ્ નથી. મુસલમાનોના ત્રાસથી નહાસી આવેલા પારસીઓને પોતાના ઉજમ પર લેતાં ગુર્જર ભૂમિએ લાગ્યેજ નાણું હશે કે અરખરનાં નના કેનાળ મલક્યા ફારી નીકળેલા એ ધાર્મિક જગલામખીના ચોપાસ ફેલાતા બળતા રસથી નેતે આચ્છાદિત થઇ સોસામજનું પડશે. કરણવાધેલાની માધવ કે કેશવની પતિન તરફની કુદૃષ્ટિ ઇતિહાસથી સિદ્ધ થાય કે ન થાય, પરંતુ એ કથાના ગર્ભમાં એક મહાન અતિહાસિક સત્ય સમાયેલું છે. રાજ્યસત્તાનો રાજ્યરક્ષણને બદલે સ્વાર્થ યા વિષયતૃપ્તિમાં થતો ઉપયોગ રાજા અને રાજ્ય એ બન્ને માટે અતિશય અનિષ્ટ છે, અને તેનાં ભયંકર પરિણામોની અસર અનેક જમાનાઓ અને સૈકાઓ સુધી રહે છે. ઉત્તરમાં સ્થપાયેલી મુસલમાનોની મહાન સત્તા તરફ દુર્લક્ષ કરી, તેના મહા બલવાન વેગને અટકાવવાની સામગ્રી ઉભી કરવાને બદલે, તેના ધસારાને પોતે હાથે વહોરેલી સ્પર્શનાથી સુગમતા કરી આપનાર રાજ્યગદ્ગદોએ જાતેજ પોતાની વિધાતાને દૂર બનાવી તે સમશેરો બંધે ચળકતી હોય, અણીદાર હોય, છતાં તે સમશેરને ધરનાર હાથની મુઠી ની ન હોતાં મોજશોખમાં શિથિલ બનેલી હોય, અને એ હાથને દોરનાર નાનસિક બલ ધટ, તેજેમય અને પ્રદુક્ષ્ણ ન હોતાં કાણખર બલ દેખાડનાર ઉભરા સમુ નિર્વીર હોય તો તે તરવારોનો ચળકાટ અને અણી નિરર્થક નીવડે છે.

પાટણની વીરહાક સંભળાતી બધ યમ, તેના જયશિખરના સુવર્ણ કળસો નીચે ઢળી પડ્યા, અને ગુજરાતી મરદાનગીનો અંત આવ્યો. મરદાનગીની કાષ્ઠ કાષ્ઠ ચીનગારીઓ હોલવાતાં હોલવાતાં કાઠિયાવાડ ગુજરાતમાં ફેટલોક સમય ચમક્યા કરતી, છતાં ગુજરાત અને ગુજરાતીઓની રાજકીય વૃત્તિઓ મંદ પડી ગઇ, અન્ય પ્રાંતની રક્ષણ નીચે ઉછરવાની ટેવ પડતાં રાજકીય જુરસો અને સ્વદેશાભિમાન શિથિલ થતાં ચાલ્યાં, રજા અને બગર-એ બેનાં પ્રથમ સેવન થતાં તેને રથાને માનસિક કુશળતા બગરમાં જ જઈ બેઠી; અને વ્યાપારીની શ્રીજીવટ વધતાં લાગણીઓનો તરવરાટ ઓછો થયો, સ્વાર્થ બુદ્ધિ વધી, દોલત અને પાન સમ અર્થનાં ગણ્યાં અને આત્મભોગ, દેહભોગ વગેરે લગાયક ગુણોને તિલાંજલી પૂજી-કુંકુમીની ગર્જના, પૌદ્ધાઓની વીરહાક અને રાજ્ય અચ્છના ખડખડાટનો ગુજરાતમાં મહાવ હતો એમ નહિ-રણભૂમિનાં વિવિધસ્થાનો તથા બાહુબલ બતાવતાં સૈનિકાથી ગુજરાત છેક અપરિચિત હતું એમ નહિ. પરંતુ તે સર્વ પરદેશીઓ અને પદ્મખંડોનાં હાથમાં ગયું હતું. તમ ગુજરાતે તેમાં ભાગલાખતો યોડાજ હીરસો લીધો. ગુજરાતીઓ આ સધળું જોના અને સંભળતા પોતાના વ્યવહારમાં ચાલ્યા જતા હતા. ગુજરાતનાં પ્રજાજીવન અને રાજકીય જીવન છુટાં પડી ગયાં. ગુજરાત ઉપર રાજ્ય કરનાર ખુદ ગુજરાતનોજ સુલતાન હોય, દિલ્લીની સલતનતનો કાષ્ઠ સુબો હોય, જિલ્લાલિજ થયેલાં રજપૂત કુટુંબોનો કાષ્ઠ-વંદજ હોય અથવા કુજરામાંથી નીકળી આવી પોતાના લગાયક જુગે કરી સ્વતંત્ર બનેલો કાષ્ઠ બીલ હોય તેની પ્રજાને બહુ લાગણી નહોતી. પ્રજાને શાંતિ અને સ્વાસ્થ્યનોજ અપ હતો પ્રજાથી પ્રજા તરીકે જીવી ન રાકાયું ત્યારે બક્ષિતજીવન માટેજ પ્રયત્ન થયે ગયો, અને તેમાંથી એ સમય આવ્યો કે પ્રજાભાવ કે રાષ્ટ્રિયભાવના ગુજરાતમાં ક્ષીણતા પામી ગઇ. પ્રજાને એકત્રિત રાખનાર બલ તરીકે ધર્મ અને ધર્મને બંધે સાદિલ એમનું અસ્તિત્વ

ન હોત તો ગુજરાત પ્રજાનું નામ નિશાન પણ રહત કે કેમ તે એક વિચારવા યોગ્ય પ્રશ્ન છે. ઇસ્લમેશ્વરના મરણ પછી ગુજરાતે એવું યોગ્ય યશસ્વી કાર્ય કર્યું છે કે જે હિંદુસ્તાન મંચે શ્રીધી સંભારી રાખે. સીક્રીના રણસામ્રાજ્ય શરીર ઉપર એથી અખમો લઈ ખુતો સંગ્રહી મુગલ શહેનશાહતનું ઉત્તરિય છેદન કરવા મથતો હતો, તે સમયની પહેલાં કેટલાય વર્ષો પૂર્વે મહમદ મેગડાએ પતાઇરાવળ અને રા મંડળીક પાસેથી-એકને યુદ્ધમાં મારીને અને બીજાને મુસલમાન બનાવીને-આપાનેર અને જૂનાગઢ છતી લઈ, કાંઈ કાંઈ આશા આપતાં એ ગુજરાતનાં રાષ્ટ્રિય જીવનના કેન્દ્ર સ્થાનો ઉપર સખત આઘાત કર્યો હતો, જે આઘાતથી ઉત્પન્ન થયેલી મૂર્છા હજી સુધી વળી નથી. અકબરની ઉદાર અને દીર્ઘદષ્ટિ ભરી રાજનીતિમાં હિંદુ મુસલમાનનું એકમ અને તેથી ઉત્પન્ન થનાર રાષ્ટ્રિય જીવનના આજી પડખા પડતા હતા. પરંતુ સમય એવો પરિપક્વ નહોતો થયો કે એ પડખાએને ઝીલી તેમને હિતમાં પ્રસારી અનેક જમાનાએને ગાવા માટે એકચતુર એક ભવ્ય સંગીત ઉભું કરી શકે. અકબર અને તેની આસપાસના થોડાક મહાન હૃદયો અને કળીરનાનક વગેરે ધર્મ સુધારકો વિના અન્યત્ર માનસિક વિકાસ એટલો બધો નહોતો થયો એ સત્યને ગ્રહણ કરી શકે. કુર્બાનમાન, દેશાબમાન અને ધર્માભિમાનની નાહકે કૂલચંપણીની બનેલી કલગીરૂપ પ્રતાપ, ઉચ્ચ અને તેજોમય

નરાહાટા બતાવી આપીશ્વરની ઝાંખી થતી જતી જીવનશક્તિમાં હજી રહેલું હતું તે દર્શાવી આપી ઈન્દિયાસમાં પોતાના નામને અમર અક્ષરે લખી નથી. પરંતુ તે સમયે ગુજરાતનું મુસલમાની રાજ્ય પણ અકબરના ચરણ સમીપ ધરાયું, અને સારથી ગુજરાતનું નામનું પણ સ્વતંત્ર જીવન અસ્ત પામ્યું. દિલ્લીના વાવટા નીચેનાં વિસ્તૃત પ્રતિભાં ગુજરાત સમાઈ ગયું. જમીનની ફળદ્રુપતા અને વ્યાપારીઓની કુશળતા વિના તેની હિંદુસ્તાનમાં ઝોળખાવનાર કશું પણ રહ્યું નહિ.

ઐરાજગેબની રાજકીય કુનેહ અને રણરૂપને લીધે તેના સમયમાં મોગલરાજ્ય વિસ્તારમાં ઘણું વધ્યું. પણ એ કુનેહ અને રણરૂપમાં ઉદારતા, સ્વાર્થસાગ, અને ગુણમાહકતા ખીસકૂલ ન હોવાથી રાયપર પહેચિલી મુગલાઈને તોડી પાડનાર બળો તેનીજ આંખ આગળ જન્મ્યાં અને ફેલાયાં. રામદાસ સ્વામીના બોધવચન, તથા જીજ્ઞાષ અને ક્રોડકેવની પ્રેરણા વાર્તાઓના વાતાવરણમાં ઉછેરતા શિવજીએ હિંદુધર્મનો ખુરો હાલોયો. એ ધર્મચરણને એ મહાપુરુષે એટલી ઉંડાઈએ રાખ્યો કે લગભગ દોઢસો વર્ષ સુધી અનેક પ્રદારો ખમવા જતાં તે ફરકતો રહ્યો, અને તેને હચમચાવી ઉખાડી નાખવાની ક્રિયામાં જ્યો તેમના રક્ષણ અર્થે નિર્મયા હતા તેઓજ જે જોડાયા ન હોત તો હિંદુસ્તાનનો પાછતો ઇતિહાસ કંઈ બુદ્ધાજ લખાત. આ નવીન ચેતનની સ્પુરણા હિંદના મૃતપ્રાય રાષ્ટ્રિય જીવનને નવચૈવન આપવા મથતી હતી. પરંતુ ગુજરાતે તો એક જીવન વિહીન જડ પસ્તુ માફક એ સ્ફુરણનો સ્વીકારજ કર્યો નહિ. નિર્મલ કંમર ઉપર તરવાર લીધી નહિ, અને જોડના ન્યાયે ગુજરાત સર્વત્રી લૂટનું રમાન બની ગયું. પેશ્વા, દાલાહે, ગાયકવાડ, સિંધીયા વગેરે એ જેને જેમ હાથે તેમ અનુકૂળતા પ્રમાણે પોતાપોતાની સત્તા સ્થાપી. આ સર્વ સરદારો બહાદુર હોવા છતાં શિવાજીના ધાર્મિક અને રાષ્ટ્ર મતબ્બને વિસરી ગયા. સ્વાર્થસાગનો ગુણ અલૌકિક છે, પીરસ છે-અન્ય મહાન ગુણો સાથે સ્વાર્થસાગ હોય જ એવો નિર્મલ નથી. પોતાને અને પોતાનાં સંતાનોને જ માટે મહાન સુદ્ધિપલનો ઉપયોગ કરનાર

સવારના પહોરમાં ખુલ્લા મેદાનમાં ટોળું બરાધું. સદુભાષને શીખવવાનું શરૂ કરવામાં આવ્યું. થોડી સમજ પાડ્યા પછી સદુભાષ ટગટગ ટગટગ સાષકલ દોડાવા લાગ્યા. ટોળાની પાસે થઇને જતા હતા તેવામાં સાંચે વાહ વાહ કરી તાળી પાડવા માંડી. ખુશાલીમાં ને ખુશાલીમાં સદુભાષએ ગવર્નર અવળું ફેરવ્યું એટલે સાષકલ અણધારી દિશામાં દોડવા લાગ્યું. માર્ગ ખદલવા માટે સદુભાષએ કિતાવળથી ગવર્નર ફેરવ્યું. એટલે સાષકલની દિશા પૂરેપૂરી બદલાઇ. પાસે એક હોજ હતો તેમાં સદુભાષ અને સાષકલ બંને ઝબકાળાયા. સદુભાષનું શરીર ભારે હાથ એટલે પાણીમાં થોડું ઉછળ્યું. ગભરાટમાં ને ગભરાટમાં નેકે પોતાને સરતા આવડતુ ન હોતું તો પણ સદુભાષએ હાથ પગ પછાડવા માંડ્યા અને પાણી વધારે ઉછાળ્યું. પ્રયાસ કરવા છતાં પણ બ્યારે સદુભાષ નીચે બેઠો ત્યારે માલમ કામચું કે પાણી તો માત્ર છુટણુ સુધીજ છે.

એ કડકડતો શિયાળો હતો. સદુભાષ ધ્રુજતા ધ્રુજતા બહાર નીકળતા હતા તેવામાં તેમની ઝીંસપાસ ટોળું ભેગું થઇ ગયું. એક જણે કહ્યું “સદુભાષ, બહુ સાફ તરી શકો છો. શંકટિસ બહુ કરી જણાય છે.”

ઉપર સદુભાષએ જવાબ આપ્યો “નારે, પહેલીજ વાર.” જેના સામું સદુભાષ જુએ તે સ્વેદીથી હસવું દબાવી રાખતા હતા. કાષએ સચના કરી કે એક બે ચક્ર ખીન્ન થયો. આખરે એમ ઠરાવવામાં આવ્યું કે સાજે ત્રણ ચાર માણસોએ સાષકલ લઇ સદુભાષની સાથે સરિયામ રસ્તા ઉપર ફરવા નીકળવું.

દયેરાની સ્વારી બેવાનો ઉમંગ હોય તે કરતાં પણ વધુ ઉમંગ સદુભાષની સ્વારી બેવાનો વિદ્યાર્થીએને થતો હતો. રસ્તા નક્કી કરવામાં આવ્યો અને જોનારા થોડે થોડે અંતરે જઇ ઉભા. ત્રણ મિત્ર સાથે સદુભાષની સ્વારી નીકળી.

થોડે દૂર ગયા પછી પાછળથી ટ્રામ આવતી માલમ પડી એક બાલુએ ખસવા ગયા તો સામે ગાડી આવતી જણાઇ. સદુભાષ ગભરાયા, સાંચે ચિંતાથી જુમ પાડી ‘The right’ ‘The right’ (જમણી બાલુ). સદુભાષ તેમ કરવા ગયા, પણ એક માણસ જતો હતો તેને ખચાવવાના હેતુથી સાષકલ જરા વધારે ફેરવ્યું એટલે સામેથી એક મજૂરજુ દાણાની પોટલી લઇ આવતી હતી તેની સાથે જોરથી અથડાયા. તે બાઇના માથા પરથી પોટલી ગબડીને કે પાનવાળાના કુંડા ઉપર પડી અને પાણી છાંટવાની ઝરીની ગરજ સારે એવો મઝોનો ટકાવ આગળ પાછળ થઇ રહ્યો. સાષકલ ગબડી પડી અને સદુભાષ ઉછળીને બીડીવાળાની કે નાની દુકાનમાં ખાલી ગાડી પડી હતી તેના પર પડ્યા.

સદુભાષને મદદ કરવાની સૈની ઇચ્છા હતી, પણ આ દેખાવમાં એવી અણધારી ચિત્રતા આવી ગઇ હતી કે સૈ પેટ પકડીને હસવા લાગ્યા. પાનવાળો ગુરસો થયો હતો, યુ પોતાના પડોશી બીડીવાળાની ગાડી ઉપર આ નવી મૂર્તિ ખિરાજેલી જોઇને એ પણ હસવા લાગ્યો. બીડીવાળાનું કે કંઈ નુકશાન થયું ન હોતું તેથી એ પણ આ આનંદમાં ભાગ લઇ લેતા, અને માત્ર એટલું જ બોલ્યો કે સાષ, અડધો કલાક દુકાન સાચવો તો હું જરા

સ્વારી થડે તે જોવા લોકો ભોગા યાચ છે. પરંતુ આ તો પડતી સ્વારી જોવા લોકોની મેદની જાગી. જે કોઈ નવો આવે તે શું થયું એ જાણે એટલે હસવું રોષી થકે નહિ.

આખરે થોડી વારે શાન્તિ ધર્મ. હસવાનું બંધ થયું, એટલે મલ્લુદણ અને પાનવાળાએ અખડવા માંડ્યું. સદુભાઈએ બંનેને એક એક રૂપીઆ આપ્યો. બીડીવાળાએ દુકાનના લોકોની આજુબાજુની એટલે તેને પણ ચાર આના આપ્યા, અને સ્વારી રેસિડન્સી તરફ પાછી વળી.

જે કોઈ આ સ્વારી જોવા ગયા ન હોતા તે ખરેખર કમનસીબ ગણાયા. ફરીથી સદુભાઈની સ્વારી નીકળે સારે જરૂર જોવા જવું એવો તેમણે નિશ્ચય કર્યો. સદુભાઈની સ્વારી તો ધણી વખત નીકળી, પણ આવી સારી સ્વારી ફરીથી કોઈ દિવસ નીકળી નહિ.

હરિલાલ માણેકલાલ કેસાઈ.

પ્રભુને યાચના.

(રાગ કાલિંગડો-કાકરો.)

હા પ્રભુ ! અન્તરે નિરન્તર પુણ્યતા !

પુણ્યતા, પૂર્ણતા, પુજ્યતા !

હા પ્રભુ ! અન્તરે નિરન્તર પુણ્યતા !

ચેતન—સૃષ્ટિ !

લવન—પુષ્ટિ !

હા પ્રભુ ! મૂર્તિમંત દિવ્યતા ! હા.

આત્મ—પૂર્તિ !

ઓજસ—મૂર્તિ !

હા અમ આત્મની રમ્યતા ! હા.

વિદ્યુત રંજન !

લયલય-લજન !

હા અમ લવન અનન્યતા ! હા.

પુણ્ય સનાતન !

પાપ—વિમોચન !

હા અમ આ દીન વત્સતા ! હા.

“ભરત”

સાત્ત્વભાષાદ્વારા શિક્ષણ.

લગભગ પાંચ સદી સુધી રાજકીય અને સંસારસધારાની ચર્ચામાંજ નિમગ્ન થએલો દેશ ખાજ કેળવણી જેવા સામાન્ય રીતે શુદ્ધ ગણાતા વિષયમાં ઉત્સાહભર્યો ભાગ લે એ દેશોદ-
તાન શુભ ચિહ્નનામનું એક ગણાવું જોઈએ. તેમાં વળી ગુજરાતમાં કેળવણી પરિષદ મળે
એ તો ધણુંજ ઉત્સાહપ્રેરક ચિહ્ન છે. પરંતુ કેળવણીના વિષયમાં સરકારની કે પ્રજાની એક-
તરફી ફરજ છે અને વર્ષાંતે ચર્ચા કરવામાંજ દેશોદ્ધાર છે એ જેમાંની એક પશું માન્યતાપર
જે કેળવણી પરિષદનું બંધારણ રચાયે અથવા દેખાયે તો આવતા જમાનાના ઉત્સાહી યુવકો
આપણા પ્રવર્તનોની સહાયતા હાંસી કરશે. સુદૃઢ વ્યવહાર બંધારણ આપવાનો અને તેના કાર્યની
દિશા નક્કી કરવાનો પ્રશ્ન જેટલો મહત્વનો છે તેટલોજ આ લઘુ લેખમાં ચર્ચવા પારેલો
શિક્ષણની ભાષાનો પ્રશ્ન પણ અંબીર અને અગલનો છે.

કદ ભાષામાં શિક્ષણ આપવું એ વિષયને આપણી પરિષદમાં રચાત આપવાની જરૂર
પડી છે એમ આપણા કાર્યનો અહેવાલ વાંચનાર અન્ય દેશના લોકો જાણશે લારે તેમને
શુભમાં હસવું આવ્યા વિના નાહ રહે એવી મહારી સંપૂર્ણ ખાતરી છે. આ પ્રશ્ન નવો નથી;
એક રીતે જોતાં મેકેલેના કાળનો આ જુનો પ્રશ્ન છે. પરંતુ પ્રશ્ન જેટલો જુનો છે તેટલોજ
અગલનો છે. અમુક દેશના લોકોને કદ ભાષાદ્વારા શિક્ષણ આપવું એ પ્રશ્નજ વિચિત્ર છે.
પરંતુ વિચિત્ર પરિસ્થિતિમાં વિચિત્ર પ્રશ્નો ઉત્પન્ન થવાજ જોઈએ. હિંદુસ્થાન વૈચિત્ર્યોનું
પોટલું છે. સામાન્ય રીતે સર્વ દેશમાં પૃથ્થ ગણાવે છે તે હિંદુસ્થાનમાં અપૃથ્થ ગણાય છે.
આ પૃથ્થાપૃથ્થનો વિચિત્ર પ્રશ્ન આપણા માનવતા પહેલા પ્રિવિ કાઉન્સિલર રાપ્પટ ઓ.
અમીરઅલીએ 'ચોડાક વર્ષ ઉપર Nineteenth Century નામના માસિકમાં ધણા
ખુલ્લા દિલથી ચર્ચો દતો. Anomalies of Civilisation નામનો આ સુંદર લેખ
સર્વની સ્મૃતિમાં હશે. એક દેશની કેળવણીની યોજના કરતાં કદ ભાષાદ્વારા શિક્ષણ આપવું
એ પ્રશ્નજ ઉદ્ભવતો નથી; અથવા ઉદ્ભવતો જોઈએ નહિ. સામાન્ય સમજ પોકારીને કહે
છે કે દેશના લોકની ભાષાદ્વારા; પણ એ ભાષા ગમે તેવી હોય સંસ્કાર પામેલી હો કે ન હો
પણ જે બાજતો અન્ય દેશોમાં સ્વતઃસિદ્ધ સિદ્ધાંતોનું મહત્વ ધરાવે છે તે બાજતોની પર્યાપ્તતાનો
આ દેશમાં પુરાવો મંગાવે છે. જ્યાં સુધી એ વસ્તુસ્થિતિ આપણાથી બદલી શકાય નહિ,
જ્યાં સુધી આ દૃષ્ટિકાણથીજ વસ્તુઓનું માપ ધાંપ, ત્યાં સુધી આપણે માગેજો પુરાવો
આપવો જોઈએ. આ લઘુ લેખમાં આવો પુરાવો આપવાનો અર્થ પ્રયત્ન કર્યો છે.

આ વિષયની ચર્ચા એ દૃષ્ટિજાંફુએ થઇ શકે એમ છે; શિક્ષકની દૃષ્ટિએ અને રાષ્ટ્રીય
દૃષ્ટિએ જે દૃષ્ટિએ વિચાર કરીએ તે દૃષ્ટિએ એકજ નિર્ણય ઉપર આવી શકાય છે. પરંતુ
શિક્ષક જે સમયમાં જોટલું કરવાનું છે તે કેમ સરળ, સચોટ અને સહેલો રીતે થઇ શકે
તે તરફ લક્ષ્ય આપે છે, લારે રાષ્ટ્રીય વિકાસનો ઉત્સાહી અને વ્યવહાર પશું કલ્પનાશીલ પૂજક
સમસ્ત રાષ્ટ્રના વિકાસની ગતિ રચીશ્યાં ગાડીને બદલે વરાળપંત્રનો ઉપયોગ કરવાથી કેટલો
દરજો વધી શકે એમ છે તેનો વિચાર કરે છે. બાલકની કેળવણી એટલે રાષ્ટ્રના એક
ગૃહનો સંપૂર્ણ સર્વ દેશી વિકાસ એ અર્થ સ્પષ્ટ હોય. તો શિક્ષકે રાજકીય દૃષ્ટિએ

આ પ્રશ્નની ચર્ચા કરવી જોઈએ અને જાણકો જાણે રાષ્ટ્રના સ્તંભો છે એમ માનનાર રાષ્ટ્રીય સેવક શિક્ષકની દૃષ્ટિએ પણ આ પ્રશ્નનો અભ્યાસ કરવાની જરૂર છે.

સાંપ્રત વ્યવસ્થા શું છે? મુંબઈ દલાકાના વિદ્યાર્થીઓને અંગ્રેજી શિવાપના વિષયો માતૃભાષા દ્વારા શીખવવાની છૂટ મળી છે અને એ છૂટ સ્પષ્ટ રીતે આપવામાં આવી ન હોતી ત્યારે પૂર્વે પણ કેટલુંક શિક્ષણ અનિવાર્ય કારણોને લીધે માતૃભાષા દ્વારા આપાત્ત પરંતુ આ છૂટનો ઉપયોગ જેવી જોઈએ તેવી રીતે થતો નથી; ન્યાં સુધી યુનિવર્સિટીની મેટ્રિક્યુલેશન પરીક્ષામાં અંગ્રેજી શિવાપના વિષયોમાં અંગ્રેજીમાં પ્રશ્નો પૂછાતા રહેશે ત્યાં સુધી આ છૂટનો જોઈએ તેવો ઉપયોગ થશે નહિ. ત્યાં સુધી ખુદ ગુજરાતી ભાષાના પ્રશ્નો પણ અંગ્રેજીમાં પૂછાશે. માતૃભાષાની અધોગતિની પરાકાષ્ઠા આથી બંધ કંઈ કદાચી રોકાય એમ છે? ગુજરાતીનું પ્રશ્નપત્ર અંગ્રેજીમાં! અમારી શાળામાં તો અમે આ રિવાજને તિલાંજલિ આપવાની ચારચાત કરી છે. આટલું કહેવું પડે છે તેનું કારણ કે અમારે માતૃભાષાનો ધણોજ થોડો ઉપયોગ થાય છે અને તે ન છૂટકે. બંદે એમ પણ કહીએ તો આલે કે ધણા શિક્ષકો માતૃભાષા કરતા અંગ્રેજી સારી રીતે બોલી લખી શકે છે, પણ દિલગીરીની વાત એટલીજ છે કે ધણા વિદ્યાર્થીઓ અંગ્રેજી કરતાં માતૃભાષા વધારે સમજી શકે છે, કેટલાક શિક્ષકો તરફથી આ બાબતમાં વાંધો ઉઠાવવામાં આવે છે તેનું કારણ પણ એજ છે કે તેમણે જે કેળવણી લીધી છે તેણે પરમા રમતાં રમતાં જેટલી માતૃભાષા શીખેલા તેટલી પણ બુલાવી નાખી છે. આ વસ્તુસ્થિતિ છે.

હવે એક શિક્ષકની દૃષ્ટિએ જોતાં આહુ પદ્ધતિ જે અનેક કારણોસર અનિષ્ટ છે તેનો વિચાર કરીએ. 'કેળવણી સંબંધી કેટલીક ચર્ચા' એ નામના કેટલાક લેખો મેં સને ૧૯૧૫ ની સાલમાં New India માં લખ્યા હતા. તેમાં આ માતૃભાષાના પ્રશ્નો આ દૃષ્ટિએ વિચાર કરવાનો પ્રયત્ન કર્યો હતો. તે લેખનો સારાંશ આ લેખમાં આપવો યોગ્ય છે.

કેળવણીની કાષ્ઠપણુ યોજનામાં શિક્ષણ વિદ્યાર્થીઓની માતૃભાષાદ્વારાજ આપવું જોઈએ; કારણ કે એજ 'માર્ગ' સ્વાભાવિક છે. માત્ર અચૂક સમય મુઠીજ નહિ પરંતુ શિક્ષણને પ્રત્યેક તબક્કે આજ માર્ગ અટકાવ કરવો જોઈએ. હિંદુસ્થાનમાં આજ માર્ગ અનુચિત છે એમ મનાયું છે અને મનાય છે! સૌથી વધારે વિરમય પમાણારી વાત એ છે કે અંગ્રેજી કેળવણી પામેલાઓ પણ આવું મની બેઠા છે કે વિદ્યાર્થીઓને બાહુ ટુટા અંગ્રેજી આવડ્યું કે શિક્ષણ માત્ર અંગ્રેજી દ્વારાજ આપવું જોઈએ. તેમનો જવાબ આ બાબતમાં અભિપ્રાય પૂછીએ છીએ ત્યારે તેઓ વિરમય પામે છે કે આ પ્રશ્નને કેમ ઉઠાવે? તેઓ હજારી ઉઠે છે કે જો માતૃભાષાને શિક્ષણની ભાષાનું મહત્વ સ્થાન આપીએ તો આત્મહત્યાની તૈયારીજ સમજાવી. હિંદુસ્તાન અને ઇંગ્લાંડને સંબંધ ચિરકાળનો છે, નહિ છુટે એવો, નહિ તોડવા જેવો છે. વિગેરે વિગેરે સર્વ રીતે જોતાં આપણા દેશના અને ઇંગ્લાંડના દેશના લોકો વચ્ચે શાદ પરિચયના જેટલા પ્રસંગો ઉત્પન્ન કરી શકાય તેટલા કરવા એ બધું ખર્ચ; પરંતુ કેળવણીના પ્રદેશમાં અંગ્રેજી ભાષાના અને સાહિત્યના અભ્યાસથીજ મોક્ષ છે એ માન્યતા મૂકે તો હાસ્યાસ્પદ લાગે છે. માતૃભાષા શિક્ષણના કાર્ય માટે ઉત્તમ છે કારણ કે તે સ્વાભાવિક છે. રિચા પાંચતા સુલોકોમાં ન્યાં ન્યાં કેળવણી ઉચ્ચ રિચિતિએ પહેલી શકે છે ત્યાંજ કોઈ કોઈમાં અન્ય ભાષાદ્વારા શિક્ષણ આપવું સાંભળ્યું નથી, એટલે સમજ તો એજ

કહેવાનું છે કે માતૃભાષાદ્વારા શિક્ષણ આપવાની જરૂરીઆતનું મોટામાં મોટું કારણ એજ છે એજ ભાષા સ્વાભાવિક છે અને અન્ય સર્વ ભાષાઓ અસ્વાભાવિક છે.

માનસિક સંપત્તિની કલકસરની દૃષ્ટિએ જોતાં પણ માતૃભાષાદ્વારાજ શિક્ષણ આપવું એ સરળ અને યુક્તિયુક્ત છે એ દર્શનું છે. શીખવવાની વસ્તુ જટિલ સમજાવવા, જટિલ સમજાવ અને જટિલ મહત્ત્વ યાય. નથી શિક્ષકની શક્તિનો મિથ્યા વ્યય થતો કે નથી વિદ્યાર્થીઓની શક્તિનો. શિક્ષકની તેમજ વિદ્યાર્થીની દૃષ્ટિ મૂળ વિચાર ઉપરજ રહે છે; નહિ કે જે ભાષાદ્વારા વિચાર સમજાવવાનો હોય તેના સ્વરૂપ ઉપર. આપણે ગોખલપદ્ધિ-એટલે પોપટજી અચ્ચરે અચ્ચરે રામના જેવી-ના ત્રાસથી કંટાળી ધણી યુગે પાડીએ છીએ. આપણે કહીએ છીએ કે શિક્ષકો ગોખાવી મારે છે. શિક્ષકો નથી ગોખવતા પણ શિક્ષણક્રમ અને શિક્ષણપદ્ધતિ ગોખાવે છે. હજી તો જે ભાષાનો અભ્યાસ શરૂ થયો છે, હજી તો જેના ગદ્યા ગાંધ્યા શબ્દોજ આવડે છે, હજી જેની વિવિધરંગી વાક્ય રચનાની જાળની ચુંચણી સમજાઈ, કે ઉલ્લાસ નથી તેટલામાં તો આપણે વિદ્યાર્થીઓને તમારા પોતાના શબ્દોમાં કહો એ કહીએ છીએ. આપણે જણીએ છીએ કે આ પોતાના શબ્દો હજી પોતાના કયા નથી અને જેટલા થયા છે તેટલાનો લંડાર ઇતિહાસ વિગેરે વિષયોમાં પ્રશ્નોના ઉત્તર આપી શકાય એટલો મોટો નથી, છતાં આપણે આવી મારણી કરીએ છીએ. આપણને ગોખલપદ્ધિ મળે છે અને તેથી આપણે સંતોષ માનીએ છીએ. અન્ય ભાષાદ્વારા શિક્ષણ લેતા વિદ્યાર્થીઓની સ્થિતિમાંને આપણે પોતાને આપણે મૂકી શકીએ તો આ વાત ખરેખર સમજાય, પરંતુ આ ધણું વિકટ કાર્ય છે; બાળપણના અનુભવો ધણું ખરું ભુલી જવાય છે; અને અન્યના અનુભવોનો પરોક્ષ સાક્ષાત્કાર-આવી ભાષા વાપરી શકતી હોય તો-ધણી થોડાજ હુથોડી કરી શકે છે. આવા શિક્ષણપ્રયોગમાં માનસિક શક્તિનો કેટલો વ્યય થાય છે એ સૂતનું સત્ત્વ ખામ જનારા સૂત્ર-ધર્મોના ધામ અમદાવાદમાં કોષ્ટકને અજાણ્યું હોય એમ માની શકાય નહિ. છતાં જેમને એ બાબતમાં સંદેહ હોય તેમણે થોડુંક અરબીનું જ્ઞાન મેળવી તે ભાષાદ્વારા લેટિન ભાષા શીખવાનો પ્રયત્ન કરી જોવા નમ્ર વિનંતિ છે. જે વિષયો અંગ્રેજ દ્વારા શીખવાય છે, તે વિષયો માતૃભાષાદ્વારા શીખવાય તો વધારે સારી રીતે શીખવી અને શીખી શકાય એટલુંજ નહિ પરંતુ તેના વધારે ઉડો અને વધારે શાસ્ત્રીય અભ્યાસ થઈ શકે. ચાલુ પદ્ધતિના રફોડો વિદ્યાર્થીઓ અંગ્રેજ અંગ્રેજ લોકો માફક વર્ગીકરણી બોલી શકે એ કલ્પનાના મગજજાળી લોભાય છે. પરંતુ સાત વર્ષના અભ્યાસને જાતે આપણા વિદ્યાર્થીઓ અંગ્રેજ કેવું લખી શકે છે તેની ચર્ચા અહીંજાળ ચાલતી હતી. એનાથી વધારે આગળ જમને આપણી શાસ્ત્રપીઠના પદ્ધિધારકો પણ આ કલ્પનામાં શક્ય મનાએલી પ્રવીણતાથી કેટલે દૂર રહે છે તે જાણવું હોય તો મી બ્રિટવર્થ નામના એક વાનપ્રસ્થ સિવિલીઅને Indian English નામનું પુસ્તક રચ્યું છે તેનોજ અભ્યાસ ખસ છે. આપણે પાસ્ટી ગુજરાતીની યુગે પાડીએ છીએ; અંગ્રેજ લોકો Indian English ને હસે છે; ઇ. સ. ૧૯૦૦ ની સાલમાં આપણે પશ્ચિમના દેશો સાથે વ્યાપાર કરવાને એક પેઢી કહાડી યુરોપ જતું હતું અને લાંબા લોકોને ગુજરાતીદ્વારા શિક્ષણ આપ્યું હતું તો આપણે પણ "મહારો મહમ બહાર ગયો છે." એવા પ્રયોગોને "ગ્રીસતી ગુજરાતીને" નામે હસતે. આવા શિક્ષણ પ્રયોગનું આ શિવાય અન્ય પરિણામ આવે જ નહિ.

પ્રચલિત પદ્ધતિ વિદ્યાર્થીઓની શુદ્ધિનો વિકાસ કરવાને બદલે તેમના શુદ્ધિવિકાસની ગતિ અટકાવે છે. માતૃભાષામાં 'પૂરે' અભ્યાસ કરી અંગ્રેજી શીખવાનું શરૂ કરનાર વિદ્યાર્થીઓ સર્વ રીતે ચઢતા પ્રકારનો અભ્યાસ બતાવી શકે છે. શિક્ષણની ભાષા સમજવા જતાં સમજવાના વિચારપરથી લંકા ખસી સર્વોપર વિચારના મનનને બદલે તેના સ્વરૂપનોજ વિચાર થાય છે. એવી ફરીપાલો ઉઠાવવામાં આવે છે કે હોહી વિદ્યાર્થીઓના નિષ્પદો શબ્દજ્ઞ માત્ર હોય છે. નૈસર્ગિક શક્તિનાં તેમાં દર્શન પણ થતાં નથી, કલ્પનાનો છાયો પણ હોતો નથી; અને તેમની કૃતિઓ વિચારોની નિષ્ફળ શોધમાં ફરતાં ઉદાસીન મગજોની સાક્ષી પુરે છે. આ પરિણામ માતૃભાષાને શિક્ષણક્રમમાંથી સ્તબ્ધ નહિ પણ ૬૦ ટકા નેટલો ત્યાગ કરવાનું રમણીય પરિણામ છે. આપણાં ટાઇમટેબલો શું કદાચી કહે છે ? સાંધી બોલું લક્ષ સાના ઉપર અપાય છે ? માતૃભાષા ઉપર ? આખા દિવસના અભ્યાસથી કંટાળેલા મગજને દિવસને અંતે શેનો અભ્યાસ કરવાનો હોય છે ? માતૃભાષાનો ? કદી ટાઇમ ટેબલમાં કાપ કૂપ કરતી પડે તો કયો ત્રિપ પસંદ યાય ? માતૃભાષા ! જ્યાં સુધી વિદ્યાર્થીની માતૃભાષાને શિક્ષણના ક્રમમાં તેના મહત્વના સ્થાને રચાવીશું નહિ ત્યાં સુધી વિદ્યાર્થીની શુદ્ધિ વિકસાવવાના સર્વ પ્રયત્નો બર્થ જશે.

પ્રચલિત પદ્ધતિ વિદ્યાર્થીની માતૃભાષાના સાહિત્યની વ્યવસ્થા કરે છે તેટલે દરમિયાન શિક્ષણનો મૂળ ઉદ્દેશ પારં પાડવાના કાર્યમાં રિનરૂપ છે. વિદ્યાર્થીને સંસ્કારિતાનું બાલક છે તેના સંસ્કારો માતૃભાષાદ્વારાજ પ્રાપ્ત કરી શકે. પ્રચલિત પદ્ધતિ વિદ્યાર્થીઓને પૂર્વની સંસ્કૃતિ અને તેમના યોગનો આપણા પૂર્વજો પ્રતિ દુર્લભ કરતાં શીખવે છે અને પૂર્વની વિચારપ્રવાહિકાનાં સુદર ફોનોતિમને મળતાં નથી. ચારિત્રનો વિકાસ એ જો કેળવણીનો અંતિમ હેતુ અથવા હેતુઓમાંનો એક હોય તો હું પણ હું કે વિદ્યાર્થીને માતૃભાષાના સાહિત્યમાં અમર થયેલા વિચારો અને વિચારકોના સંબંધમાં આરંભથી તે હેતુ પાર પાડી શકાય કે અન્ય ભાષાના સાહિત્યના અભ્યાસથી ? ધણીવાર આપણા હોહી લેખોમાં ચારિત્રની ખાંભી છે એવી બૂમ આપણે સાંભળીએ છીએ. ચારિત્રના વિકાસને માટે 'નેષ્ટનું' ગ્રેસલાનું પાણી ને ઝરણામાંથી મળી શકે એમ હોય કે ઝરણો બંધ કરવાથી ચારિત્રનું પોષણ થયું હોય એવું કદી સાંભળ્યું છે ? અંગ્રેજ સાહિત્યના અભ્યાસના આપણે દુસ્મનો નથી. એ વિવિધરંગી અને ચમત્ક્રમિક સાહિત્ય મનનીય છે અને અનેક રીતે ઉપયોગી છે. અંગ્રેજ સાહિત્યનો અભ્યાસ આવરૂંક છે. પરંતુ એ અભ્યાસ પ્રમાણશુદ્ધિથી ચલે નેહ્યો, ધરનાં હોહાં ઘંટી ચાટે અને ઉપોષ્યપત્તે આરો મળે એ ઉદારવાળે-સુખાંતનો પરાકાશ ગણાય તો આપણી શારદાપીઠમાંથી માતૃભાષાનો લગભગ પરીત્યાગ કરી અંગ્રેજ સાહિત્યના અભ્યાસ પાછળ ઘેસા થનાર આપણા વિદ્યાર્થીઓને માટે આપણે શું કહીશું ? ધર્મકાંક્ષી-શાળાઓમાં ને સ્થાન અંગ્રેજ ભોગવે છે, જર્મન શાળાઓમાં ને સ્થાન જર્મન ભાષાનું છે, જાપાનમાં જાપાનીઝ ભાષાને ને મહત્વ આપાય છે તેવું સ્થાન અને મહત્વ આપણી ભાષાઓને અપાએલું જોવાની ઠાણ ધમણ નહિ કરે ? અને એવી રવાનાવિક કંચાને કાણ ચૂપી કહી શકશે ? (અપૂર્ણ)

દોરો, ઓ વત્સલ જ્યોતિ !

(કાંડિનલ ન્યૂમેનના પ્રખ્યાત સ્તોત્રનું બાળાન્તર.)

દોરો ઓ વત્સલ જ્યોતિ !

થેરી પડ્યો અન્ધાર,

તહેમાં મુજને આગળ દોરજો !

ધરથી દૂર છું નિરધાર,

તે કાળજીકાળી રાતડી;

તહેમાં તહેમે રહેને દોરજો ! ઓ વત્સલ જ્યોતિ !

સંભાળજો મુજ પાપ,

આરે દુરનાં દર્શન નોંધતાં નથી;

બહુ છે, ઓ જ્યોતિરાય !

એક કાલું બહુ છે મોહરે.

તહેમે રહેને દોરજો ! ઓ વત્સલ જ્યોતિ !

પૂર્વે ન હતો આ બાવ,

કે માણ્યું યે નથી દોરજો તહેમે;

સ્વયંતા મુજને, ઓ મત !

નોવા—લેવા મારગ માહરા;

પશું હવે તો તહેમે રહેને દોરજો ! ઓ વત્સલ જ્યોતિ !

બાપનાં ગમતાં શૂન

હો યે શ્વગ હિંતો, અહંકારનો;

તે ગમતાં ચમકતાં વત;

ઓ વીર્યાં વર્ષો ન સંભારણો.

તહેમે રહેને દોરજો ! ઓ વત્સલ જ્યોતિ !

દોરો, ઓ વત્સલ ન્યોતિ!

૧૨

આજ સુધી હીધાં ભાવતાં વરદાને,

ને વિશે દહ્યે એ આપ સંભાળી દોરશે મ્હને;

બેળાં ઝાંખરાં કરાડ ને વેરાન

એ સહુ ઉતારી રજની ને વીતાડશે:

એવું નિશ્ચે મ્હને દોરજો ! ઓ વત્સલ ન્યોતિ !

પછી ઉગશે ઉજળું પ્રભાત,

ને દસશે વદનો દેવા તથા;

મ્હને સદા બહાલી એ દિનરાત,

પણ ધડિથે વીસારે વીસાર્યાં.

તમે મ્હને દોરજો ! ઓ વત્સલ ન્યોતિ !

દોરો, ઓ વત્સલ ન્યોતિ !

૧. Kindly=વત્સલ. ૨. Scenes=દર્શન.

૩. Garish day=ચમકદી તૂત=Day ને day-dreamના અર્થમાં હું સમજું છું

૪. Torrents=બેળાં. ૫. Fen=ઝાંખરાં. Crag=કરાડ.

૬. Moor=વેરાન=આ ચાર શબ્દોમાં જરા free translation છે.

૮. Angels=દેવા.

આતરા બધા કાઠિયાવાડી દહા—અનિવચિત સોરઠાના છે, ને જેમ જેમ આગળ ગીત વાંચતું જાય છે તેમ તેમ આર્ત પોકાર સાથે દહાતું ચરણ પણ દીર્ઘ થાય છે: પાછું છેલ્લા દહામાં દુઃખાય છે.

બહાનાલાલ દલપતરામ કવિ.

નૌકાપ્રકાશ. નાતની નવાઈ.

The principle of nationalities is a very good guide but a very bad master.

અમદાવાદની સંસાર સુધારા પરિષદમાં નાતોને લગતો કાવ પસાર થતો હતો ત્યારે એક મિત્રે ટકોર કરતાં કહ્યું હતું કે એક તરફથી નાતોને ભેગી કરી દેવાની વાત ચાલે છે અને બીજી તરફથી એકજ નાતમાં સર્ગા સર્ગામાં પણ લગન કરવાની છુટ થાય તેટલા માટે સગોત્રી પણ પરણી શકે એવો કાયદો કરવાનું સરકારને સચવવામાં આવે છે. આ બે પરસ્પર વિરુદ્ધ જણાતા સિદ્ધાંતોનો હેતુ તે ભાષના કહેવા પ્રમાણે તો એટલોજ હોય કે સુધારા પક્ષવાળા બીજાઓને નાત તજ દેવાનું સચવે છે અને પોતે સુધરેલાં પણ નિકટ સંબંધવાળાં કુટુંબોમાં લગન વ્યવહાર કરવાની ઇચ્છા રાખે છે ! પોતાના આ વિચારને પ્રુટિ આપતાં તેમણે કેટલાંક અમદાવાદનાં સુધારક કુટુંબો સુધારાના વિચારને અમલમાં મૂકવા કશું કરતાં નથી એમ થોડાં દૃષ્ટાંત આપીને કહ્યું. વળી રા. કિસનલાલ 'દંકતરીની' વાત કરતાં તેઓ નથી નાત કરવા ધારે છે એમ કહી આ તે નાત બદારીઆ નાત કે નાતની નવાઈ થશે એ પ્રશ્ન કર્યો.

તેમનું કહેવું માન્ય રાખવા જેવું એક રીતે છે એમ કહ્યા વિના ચાલે નહીં; કેમકે જો નાતોનાં બંધનો શિથિલ થવાનાં છે અને આપણે પોતે તેમ કરવા પ્રયત્ન કરીએ છીએ તો પછી નિકટનાં સગોત્રીઓમાં લગન કરવાની ઇચ્છા શા માટે રાખવી ? હિંદુ ધર્મશાસ્ત્ર પ્રમાણે નાતમાં, પરંતુ ગોત્ર બદલજ, લગન કરવાની છુટ છે, તેનું કારણ આજનાં શાસ્ત્રની દૃષ્ટિએ બેમત્રે તો પ્રત્યક્ષ શારીરિક, માનસિક અને નૈતિક સંપત્તિ છે તેવી રહે અને બંને તો સુધરે એ હોવું બેમત્રે. નાત બદલ લગન કરે તો તેને આપણાં પ્રાચીન વિચારના ગૃહરથો વર્ણસંહર પ્રગ કહેતાં પણ ચુકે નહીં.

હવે જો સહેજ વિચાર કરીશું તો જણાશે કે હવેથી વર્ણવું લોહી ઉંચ કામ સાથે ભજે નહીં એટલા માટે કેટલાંક બંધનોની જરૂર છે. બહુ આગળ વધેલી અને તદ્દન પાછળ રહેલી જાતોનાં લગનનું પરિણામ સારું આવતું નથી એમ આજે શાસ્ત્ર આપણને શીખવે છે. પરંતુ તેની સાથે સાથે આપણી નાતોનાં ઇતિહાસ તપાસ્યો હોય તો જણાશે કે ધણી ખરી નાંતો તો માત્ર મૂળ એકજ હોવા છતાં કાં તો રથનાંતર થવાને લીધે અથવા તો કલહને લીધે જૂદી થઈ ગઈ છે. એટલે તેમાં તો ઉંચ નીચ કે આગળ પાછળનો પ્રશ્ન ઉઠતો જ નથી. અનેક વાણીઆઓ કે બધા પાટીદારો એકજ વર્ગના પોતે છે એમ માનવાનું આદર્શ ખતાવે તો કેટલી બધી સરળતા થાય !

બીજું જેને વર્ણસંહર કહેવામાં આવે છે તેવાઓથી તો અમેરિકાનાં સંયુક્ત રાજ્યો વસ્તાં છે. કેનેડામાં તથા આસ્ટ્રેલિયા અને ન્યૂઝીલેન્ડ કે ખુદ ઇંગ્લેન્ડમાં પણ તેવી પ્રજાની ખોટ નથી. આ તો ઇતિહાસમાં જણાવી વાત છે કે યુરોપના લગભગ દરેક દેશમાંથી અમે-

રિકાર્માં જઈને લોહો વરંધા છે. ત્યાં જઈને એ લોહો અગ્રેજી ભાષા બોલે છે અને બહુધા તેતેજ બે ત્રણ પેઢીમાં માતૃભાષા તરીકે સ્વીકારે છે. વળી લગ્ન સંબંધ પણ એ પ્રજા હમેશાં મહિમાદિજ કરે છે એવું કાંઈ નથી. અંગ્રેજો, ફ્રેન્ચો, જર્મનો, ઇટાલિયનો, સ્પેશ્યમેન અને આધરિશો મહિમાદિ ત્યાં લગ્ન સંબંધથી જોડાય છે એટલું જ નહીં પરંતુ કેટલાક અમેરિકનો તો આજે પણ યુરોપના દેશમાં જઈને પોતાની પત્ની પસંદ કરી આવે છે. યુરોપીયનો પણ અમેરિકામાંથી પત્નીઓ શોધી કાઢે છે અને તે છેક હલકા વર્ગમાંજ ચાય છે એમ નથી. હોર્ડ કર્જનનો પત્ની અમેરિકન હતો. કહેવાતો હતો એટલેજ છે કે નિકટનાં નાનાં વળીમાં લગ્ન કરવા કરતાં લગ્નનો પ્રદેશ વધારે વિચારણ કરીને જ પતિ પત્નીનો સંબંધ જોડવામાં આવે તો પરિણામે જાતિને લાલ ચવાનો સંભાવ છે એટલે સુધારકોનો ઠરાવ છે કે દારૂપાસ્ત્ર નથી, જે નાતો માત્ર એકજ મૂળ નાતના પેટા ભાગ જેવી હોય તેમાં લગ્ન વ્યવહાર કરવાથી વણીનો સંકર તો ચતો નથીજ એ તો કાંઈ પણ સ્વીકારશે.

આપણે ત્યાં વણી સંકર પ્રજા નથી એમ તો માત્ર જોએ છતિહાસને ખોટો માને કે નવી શોધો ખીનપાયાદાર ગણે તથા માનવસભાવ જગતમાં બધે સરખો નથી એમ કહે તેઓજ દલીલ કરી શકે. છતપત્ની પ્રજા ઉપર છતનારી પ્રજા કેવી રીતનાં સંકટો વધાવે છે, શાંતિ તથા પછી પણ તેમના તરફ કેવી રહેણી કરણી રાખે છે તે સમજવામાં બહુ કષ્ટનાતી જરૂર પડે તેવું નથી. વીસ સદીમાં સુધરેલી પ્રિરિત પ્રજા આ મહાન વિગ્રહમાં એક ખીન તરફ કેવી રીતે વર્તે છે તે કાંઈ એક વાર વર્તમાન પત્રદ્વારા આપણે વાંચીએ છીએ. મી. રિસ્કીએ ભારતવર્ષમાં વસનારી પ્રજાના સાત વર્ગ પાડ્યા છે અને તેનાં નામ તે વર્ણોના સંકરનું ઉપાડું સૂચન કરે છે. 'સ્વામવ' ના બંગાળીઓ એકવાર આર્મ હેલ્વડાવવાને બહુજ આવું રહ્યો. પછી જાપાને રશિયાનો પરાલભ કર્યો ત્યારે તેઓ મંગોલીઅન જાતિ સાથે પણ સંબંધ રાખે છે એમ કહેવામાં કશો આચકા ખાતા નહીં કોંકસરના પ્રદેશમાંથી જે પ્રજા દુનિયામાં પ્રસરી તેનો ખોટો ભાગ આ ભૂમિમાં પણ આવ્યો છે એ તો નિર્વિવાદ છે; પરંતુ તેણે ખીજ નાતોનો સંબંધ ક્યો નથી એમ કોણ કહી શકે? આપણી નાતનાં દાહનાં બંધનોજ પરનાત સાથે ખાવું નહીં અને પરણવું નહીં એમ પરાંસ રીતે સૂચવે છે કે પરાયાઓ સાથે એવો સંબંધ બહુ વધી ગયેલો હોવો જોઈએ તથા તેને અંકુશમાં રાખવાની જરૂર પેશ્યાવલી હોવી જોઈએ.

એથી ઉલટું જ્યારે એકજ જાતનાં માણસો લાંબો વખત સુધી લુદી લુદી પરિસ્થિતિમાં રહે તે એટલે સુધી કે તેઓ એક ખીનની જાતિના છે કે કેમ તેની પણ ખાતરી કરવી સુરેલ ચાઈ પડે ત્યારે અર્વાચીન શાસ્ત્ર એમ કહે છે કે તેમની વચ્ચે લગ્ન; સંબંધ કરવો દાનિકારક નથી, માત્ર સગેલીઓએ પરિસ્થિતિ ને લીધે ધણીજ બદલાઈ ગયા બાદ લગ્ન સંબંધ કરવો. નહીં તો નિકટનાં સગાંમાં વિવાદ થવાથી એકાદ બે પારસી મુસલમાન કુટુંબોમાં કેટલાક દેવો દદ થયા છે એમ કહેવામાં હરકત નથી. દિંદુ ધર્મનાતો જતી રહેવાથી જ તો રહેશે એમ કહેવું એક પ્રકારની ધૃષ્ટતા છે. આપણા ધર્મનું ઉંડું તત્ત્વજ્ઞાન અને પ્રકારની નવી સમાજ વ્યવસ્થા ઉભી કરવાને ચાર્ગ છે,

લગભગ ત્રણ હજાર કરતાં વધારે વર્ષથી આકતી આવલા આ નાતના સંસ્થા પારખમાં હરાવ કરેથી નાશદ થવાની નથી એ જેટલું સ્વતઃ સિદ્ધ છે તેટલુંજ એ પણ ઉધા છે કે નાતના બંધનો શિથિલ દર પળે થતાં જાય છે. જે બંધારણ હાલ ચાલુ છે તે માત્ર બાપને લીધે છે. નાતોની સંખ્યા ઓછી કરવી એ તો દરેક બહોલા અને રાષ્ટ્રીય ભાવના ઉપર પ્રીતિ રાખનાર ભારતવાસીનું કર્તવ્ય હોવું જોઈએ. જ્યાં ભારતનાં સંતાનનાં પદો ગવાતાં હોય, હિંદિ પ્રજા તરીકે જગતમાં ઝળકવાની ઇચ્છા હોય, સ્વરાજ્ય માટે લોકો અત્યંત ઉત્સુક જનતા હોય, ત્યાં પરસ્પર એકબીજાનો જ્ઞાતિ અભિમાનથી પ્રેરાઈ વિરોધ કરવાનો દેખાવ કેવળ અસ્થાને છે.

નાતજાતના બેદ જેટલા સમાજ સાથે સંબંધ રાખે છે તેના કરતાં વ્યક્તિના મનમાં તે વધારે સજડ ચોટલા જણાય છે. કુળખોટપ અને નાતજોરવ એ આપણા પ્રજાકીય સમવાયમાં થોડે આડે આવ્યાં નથી, પરંતુ અનેક રીતે એ સમવાયને સંગીન થતો એણે અટકાવ્યો છે. જેઓ કુળનું કે જ્ઞાતિનું અભિમાન રાખતા હોય તેમનાથી દેશનું અને ભારતવાસી તરીકેનું અભિમાન ખરા દિલથી રાખી શકાય કે કેમ એ અશ્ન છે. પ્રાંતીય અભિમાન પણ દેશના અભિમાનને નષ્ટનું પાડે છે એ વિકરવાનું નથી. સુધારકોના હરાવ તો બહુ ખોટા નથી પરંતુ તેને અમલમાં મૂકવા જે તેઓ મોળા હોય તો જેઓ દુનીઆમાં નાટક જોઈનેજ આનંદ માને તેને દીકા કરવાનું સાધન મળે એની તો ના કહેવાય નહીં. પરિષદે કરેલા હરાવોની અમલજન્યવણી પણ તેના ચાલકો તરફથી થવાંની ઇચ્છા જન્મત રાખે તો તેમાં ખોટું કશું નથી. નાતો તે પ્રજાકીય સમવાયને સખળ અને સંગીન બનાવવાઅથે હોવા જોઈએ. જે આપણો સમાજ તેથી છિન્નછિન્ન થતો હોય તો તેનાથી લાભ કરતાં હાનિ વિશેષ છે એનું વિરમરણ ન થવું જોઈએ. આપણે ભારતનું ઐક્ય સાધવું છે કે તેના અંગનો ભંગ કરવો છે ?

નંદનાથ કેદારનાથ દિક્ષિત,

मासिक मकरंद.

"The Nineteenth Century and After" એ નામના માસિકના અકટોબર ૧૯૩૧ના અંકમાં મિ. જી. એલીસ બાર્કરેનો "બ્રિટનની આગામી ઔદ્યોગિક ત્રિશિષ્ટતા" નો લેખ અત્યંત મનનીય છે. એમાં શ્રેષ્ઠ બ્રિટન અને યુનાઇટેડ સ્ટેટ્સ વચ્ચે યોગ્ય રીતે સરખામણી કરી છે. શ્રેષ્ઠ બ્રિટનની પ્રમુખ સપત્તિનો લગભગ અર્ધાં ભાગ એટલે કે ૭૫૦૦૦૦૦૦૦૦ પાઉન્ડનો ખર્ચ આ લડાઈમાં થશે કેટલાએકનું એમ કહેવું છે કે યુનાઇટેડ સ્ટેટ્સ એક હિટલર ઔદ્યોગ-સંસ્કૃતિ પ્રાપ્ત થશે. વાશિંગ્ટન સામ્રાજ્યનું મુખ્ય શહેર થશે, અને ફિનિયા અમેરીકન અર્ધ નરો. વળી કેટલાએક એમ માને છે કે શ્રેષ્ઠ બ્રિટન "ફિનિયાનો" સ્થાથી વધારે પૈસાદાર દેશ છે; પરંતુ એ સત્ય નથી.

3

પ્રાથમિક સંપત્તિ

युनायटेड किंगडम.

19000'00000 4163.

प्रतिश्रुति

230000000000

युनायटेड स्टेट्स

2648300000

આ ઓકડાઓ પરથી જણાય છે કે પ્રમુખીય સંપત્તિ યુનાઇટેડ સ્ટેટ્સની વધારે છે. આજ કાલ ક્ષિત્રિય સંપત્તિ કરતાં અમેરિકાની સંપત્તિ ત્રણ ગણી ઝડપથી વધતી જાય છે. એમ પણ બતાવે છે કે ભૂતવ્યય એટલે ક્ષિત્રિય કરતાં યુનાઇટેડ સ્ટેટ્સમાં વરતી વધારે છે તેમજ વિસ્તૃત અને વિવેચિત નૈસર્ગિક સાધનો પણ વધારે છે. અવિસ્તૃત અને અવિવેચિત સાધનોમાં ક્ષિત્રિય રાજ્ય યુનાઇટેડ સ્ટેટ્સ કરતાં ચઢિયાતું છે. ક્ષિત્રિય રાજ્ય “હુનિપાનો સાથી વધારે પેસાદાર દેશ છે” એમ કહેવું અપેક્ષા ખરું, પરંતુ એટલું તો સહ્ય છે કે વિસ્તાર અને નૈસર્ગિક સાધનોને લીધે ક્ષિત્રિય રાજ્ય પાસે સાથી વધારે ઉપજન પ્રમુખીય સંપત્તિ છે. એક દિનું, અથવા ચિનો અથવા કાશીર પોતાના દેશમાં ખેતીથી કિંવા શિક્ષકમંથી રાજની એક શિલ્પી જેટલી સંપત્તિ પેદા કરે, તો એટલે ક્ષિત્રિય કે યુનાઇટેડ સ્ટેટ્સ જેમ માત્ર શોડાજ અંકવાડીઓમાં રાજની લગભગ ચાલીશથી પચાસ શિલ્પી જેટલી સંપત્તિ પ્રાપ્ત કરી શકે. ક્ષિત્રિય રાજ્ય અને યુનાઇટેડ સ્ટેટ્સ વચ્ચે ઘણી જાગતોમાં સમતા છે, તે એ લેખકે ઘણી સરી રીતે બતાવી આપ્યું છે. સ્થળ સંકેતને લીધે વધારે ઉંડા ઉતરી શકતા નથી. ઇ. સ. ૧૮૬૧-૬૫ની સિવિલ વૉર સમયે ૨૦૦૦૦૦૦૦૦૦ પાઉંડ જેટલો ખર્ચ અમેરિકાને થયો હતો. આ રકમ અમેરિકાની પ્રમુખીય સંપત્તિને બે તૃતીયાંશ લાગ હતો. તે છતાં એ દેશ અનાથ ન રહેતો થયો, પરંતુ ઉલટા વધારે પેસાદાર થયો હતો. એનાં અનેક કારણો લેખકે બતાવ્યાં છે. અમેરિકાને હાખલો લઈ ક્ષિત્રિય રાજ્ય પાસે તો ઘણો ફાયદો થાય એમ આસા છે. ઇ. સ. ૧૮૬૦ માં અમેરિકાએ પરદેશ ૩૩૮૫૭૬૦૩૭ સ્ટર્લિંગ જેટલો માલ મોકલ્યો હતો પરંતુ ઇ. સ. ૧૮૬૫ માં સિવિલ વૉર પૂરી થઈ તે પછી ૧૬૬૦૨૯૩૦૩ સ્ટર્લિંગ જેટલો માલ પરદેશ ગયો હતો. અર્થાત્ લગભગ અર્ધો વેપાર પડી શો. તેવીજ રીતે ઇ. સ. ૧૮૬૦ માં અમેરિકાએ ૨૫૩૬૧૬૧૧૯ સ્ટર્લિંગ જેટલો માલ પરદેશથી આણ્યો હતો, એને લઈ ઇ. સ. ૧૮૬૫ માં ૨૩૮૭૪૫૫૮૦ સ્ટર્લિંગ જેટલો માલ આણ્યો હતો. છતાં પણ લડાઈ પછી અમેરિકાએ

એકદમ અપથી પોતાનો વેપાર વધારી દીધો હતો, અને આજે એ દેશ સૌથી વધારે વેપારીય યુદ્ધ બેઠો છે.

ઔદ્યોગિક નિપુણતા અને ઉત્પાદકતા માત્ર સંસ્કૃત શ્રમ-વિભાગિક યંત્રસામગ્રીથી જ નહિ, પરંતુ ઉત્કૃષ્ટ વ્યવસ્થાથી પણ વધે છે. બ્રિટિશ રાજ્ય આ નિયમને અનુસરી વર્તે તો પરિસ્થિતિ સુધરે એમાં શક નથી. “પ્રજા વિગ્રહમાં જન્મે છે અને સુલેહમાં નષ્ટ થાય છે.” સુલેહથી આલસ્ય, બેદરકારી, કપટ અને કલહ ઉત્પન્ન થાય છે. ગ્રેટ બ્રિટન ઇ. સ. ૧૭૭૫ થી ઇ. સ. ૧૮૧૫ સુધી વિગ્રહથી જ ઔદ્યોગિક પ્રાધાન્ય ભોગવતું હતું. સુલેહ અને શાન્તિથી ગ્રેટ બ્રિટનની સર્વોત્તમ ઔદ્યોગિક સ્થિતિ નષ્ટ થઈ ગઈ.

ફ્રાન્સના વિગ્રહથી જર્મની એકત્ર થયું. ઇંગ્લાન્ડના વિગ્રહથી યુનાઇટેડ સ્ટેટ્સ અધાયું, જર્મનીના વિગ્રહથી બ્રિટિશ રાજ્ય અવિદ્યોગ્ય અગ્ર પામતું નવું છે. વિગ્રહમાં જ પ્રમાણે ફ્રાન્સ અને ગ્રેટ બ્રિટન એક થયા છે તેમ સુલેહમાં પણ થાય તો ઉદ્યોગમાં યુનાઇટેડ સ્ટેટ્સ કરતાં વધારે ચડી જાય એ નિઃશંક છે. છેવટે લેખક લખે છે કે “The war with Napoleon created England's economic supremacy. The Civil War created the industrial supremacy of the United States. The present war should give the industrial supremacy of the world to the British Empire.”

The Hindustan Review ના સપ્ટેમ્બર માસના અંકમાં એડિટર બી. મુખરજી એમ. એ. એમને લખેલો “Indian Finance in 1916-17” એ લાંબો લેખ વાંચનાથી અનુભવના અંતરપટ ખુલી જાય છે. આ વર્ષના માસમાં સર. વિલિયમ મેયરે બહાઇસરૌયની કાઉન્સિલમાં જો બજેટ રજૂ કર્યું હતું તેવું અત્યાર સુધીમાં કોઇ રજૂ થયું નહોતું, આ વખતે બજેટ રજૂ કર્યું તે પૂર્વે હિન્દુસ્થાનની સરકારની નાણાની સ્થિતિનો નીચે પ્રમાણે અંકસ્ટ્રો કરવામાં આવ્યો હતો:—

આવક

જવક

૨૨૦૦૪૦૦૦ પાઉંડ,

૫૪૫૯૮૦૦૦ પાઉંડ.

ઓછા

૨૫૯૫૦૦૦ પાઉંડ,

આટલો ઘટાડો થવાનાં કારણો ખુલાં છે. રેલ્વે તરફથી કાર્પિણી જાતની વધારે રકમ મળે એમ નહોતું. તે ઉપરાંત લગાષને સીધે આરકની બીજી બાજુએ લાગ્યો. વેપાર ઉદ્યોગ પડી ભાંગવા માંડ્યો, અને તેથી કર વધારવાનું સરકારને હજી લાગ્યું.

ખર્ચની બાબતો વિચાર કરીએ તો ખર્ચની રકમો વધી પડી. પોસ્ટ અને તાર ખાતા, મિલિટરી ખર્ચ વિગેરેનો ખર્ચ વધી ગયો. દુષ્કાળનિવારણ અને વિમાના નાણાં ૮૩૫૩૦૦ પાઉંડને બદલે ૯૦૭૫૦૦ પાઉંડ જેટલાં વધી ગયાં. આથી સરકારને કર વધારવાની ફરજ પડી. આથી ૧૯૧૬-૧૭માં સરકારની નાણાની સ્થિતિ નીચે પ્રમાણે થઈ:—

આવક

જવક

૫૫૬૫૧૭૦૦ પાઉંડ,

૫૪૫૯૮૩૦૦ પાઉંડ,

વધારો

૧૦૫૨૪૦૦૦ પાઉંડ.

૧૯૧૫-૧૬માં કર ન વધારતા ઇંગ્લાંડ અને હિન્દુસ્થાનમાંથી લેાન લઇ ખર્ચ પૂરા પાડ્યો હતો. આ પદ્ધતિ આ વર્ષે પણ કેમ ન સ્વીકારવામાં આવી એ પ્રશ્ન ઉઠે એ સ્વાભાવિક છે. પણ એ વિષે લેખક લખાણથી સ્પષ્ટમંજવે છે, અને સાત કારણો આપે છે એ યથોચિત છે. સરકારી અડસ્ટો નીચે પ્રમાણે છે:—

આવક	પાઉંડ.	ખર્ચ	પાઉંડ.
જમીનની મહેસુલ	૧૦૭૪૪૧૦૦	મહેસુલ પર માંગણી	૩૦૪૨૧૦૦
અમીણ	૨૨૮૧૫૦૦	વ્યાજ	૭૫૭૨૦૦
મીઠું	૩૬૮૭૬૦૦	ટપાલ અને તાર	૩૦૫૩૫૦૦
સ્ટેમ્પસ	૨૭૭૬૮૦૦	પગાર આદિ	૩૩૫૮૩૦૦
એક્સાઇસ	૨૩૭૫૪૦૦	પરચુરણ સિવિલ ખર્ચ	૩૦૪૫૬૦૦
કરકેસ	૭૫૬૮૦૦૦	ફાળાનિવારણ અને વિભા	૫૦૩૫૦૦
આવક પર કર	૧૫૮૮૧૦૦	રેલ્વે	૧૪૨૧૫૮૦૦
ટપાલ અને તાર	૩૮૭૧૬૦૦	ધરીગેશન	૧૭૦૧૮૦૦
રેલ્વે	૧૬૩૪૫૦૦	દિલ્લી	૨૬૭૦૦૦
ધરીગેશન	૨૨૩૨૫૦૦	મિલિટરી	૨૩૧૬૫૫૦૦

તે પછી લેખક નવા કરથી સુધવાની આવક વિષે લખાણથી લખે છે. આપણે દુકમાં એવું દિગ્દર્શન કરીએ:—

(૧) કરકેસ:—આમાં કર વધવાથી ૨૧૦૦૦૦૦ પાઉંડનો વધારો થશે.

(૨) મીઠું:—કર મળ્યું હીઠ રૂપિયા એકને બદલે રૂપિયા સવા કર્યો છે. એથી આવક ૬૦૦૦૦૦ પાઉંડ નેટલી વધશે.

(૩) આવક પર કર:—આથી આવકમાં ૬૦૦૦૦૦ પાઉંડનો વધારો થશે.

તે પછી લેખક નવા કરની વિદ્ધ અને તરફણમાં દીકા કરે છે એ યોગ્ય સ્થાને છે. આ લેખકમાં હિન્દુસ્થાને કેટલો ભાગ લીધો છે એ Finance Member ના પેતાના કહેવા પરથી જણાઇ આવશે. એઓ કહે છે "Speaking very roughly, our contribution to His Majesty's Government, in respect of the cost of the troops we have furnished for fighting the battles of the King-Emperor outside his Indian dominions, will amount to about £ 11 million from the commencement of the war up to the 31st March 1916 and may be provisionally taken at £ 8 million for 1916-17."

મીરાંની માઠા.

પદ ૧

ગરબી.

અમને મારે ધૂતારો કહાન, પાણીમાં કેની વિધે જમયે,^૧

અમને મારે કાંકરિયા કહાને, પાણીમાં કેની વિધે જમયે. ૧૬.

આરે કાઠે ગંગા બહાલા, પેલે કાઠે જમુના,

વચમાં ગોકળિયુ રહું ગામ. —પાણીલાં. ૧.

જળરે જમુનાનાં અમે ભરવા ગયાતાં

કાઠે ઉભો તો કહાનો દાન. —પાણીલાં. ૨.

સોનાની ઇંદોણી મારી, રૂપલાતું બેલડું બહાલા,

હળવે મહાવી કહાનો કરે કામ. —પાણીલાં. ૩.

આ વ્રંદાવનમાં બહાલા, રાસ રચ્યો તો રે,

સોળસે ગોપીમાં એલે કહાન. —પાણીલાં. ૪.

આ મંદિરિયે રહેછે, સાસુ ને સસરો બહાલા,

રહામે મંદિરિયે મારો રયામ. —પાણીલાં. ૫.

બાપ મીરાં કે પ્રભુ ગિરધર નાગર બહાલા,

લાવે^૫ બેટો ભગવાન. —પાણીલાં. ૬.

૧. યુગરાત સાહિત્ય સંજ્ઞાના સંગ્રહમાં નવે પ્રમાણે પાઠાંતર છે. “પાણીમાં કેની મસે જાઉં, મુને મળે એવયો ધૂતારો કાન.” તેમજ “સોળસે” ગોપીમાં એલે કાન” ને બદલે ‘ધેણો કાન’ એવો પઠ છે.

૨. આ લીટી યુ સા સંગ્રહના પાઠમાં નથી. તેમ યુગરાતી ત્રેસના બૃહત્ કાવ્ય દોહનના પાઠમાં નથી. બૃહત કા દોહનમાં ધુરપદ ‘કાંકરી મારે ધૂતારો કાન’ છે.

૩ યુ. સા સંગ્રહના પાઠમાં “હલકો લાગે છે મુને ભાર” એવો પાઠ છે.

૪. યુ. સા. સં. “આ મંદિરિયે મારી નેહ નેહણી” એવો પાઠ છે.

૫. એક પાઠમાં ‘બેળવશોને ભગવાન’ છે.

ઉપર બતાવેલા પાઠાંતર સિવાય થોડો થોડો ભેદ જોવામાં આવેછે, પણ તે પ્રાંતિક છે. તુલે જુદે ટેકાંને લેકો કડીયો ઉલટા સુલટી ગાય છે, એ સિવાય બીજો ભેદ જણાતો નથી.

પદ. ૨.

રાગ-કાનડા.

૧ અમારે મન રાધા સ્થામ વસી.
કાંઈ કહે મીરાં લાઈ બાવરી, કાંઈ કહે કુલ-નસી.^૧ અમારે ૧.
બોલી કે છુપઈ પાસી કે ગાલી, હરિ દીગ^૨ નાચત ધસી,
વંદાવનકી કુંજ ગસનમે, બાલ તિલક ઉપર લસી. અમારે ૨.
વિષકા પાસે રાણાજી બેનમે, પીવત મીરાં હસી;
મીરાં કે પ્રભુ ગિરધર નાગર, લલિત માગમે^૩ હસી. અમારે ૩.

પદ. ૩.

ગરબી.

૧ અરજ કરેછે મીરાં રોકડી ઉભી ઉભી અરજ કરેછે. ૨૬.
મણિધર સ્વામી ગઢારે મંદિરે પધારે,
સેવા રાત્રિ દિન રાતડી. ઊભી ઊભી ૧.
કુલના રે તેડા ને કુલના રે ગજરા,
કુલના રે દાર કુલ પાંખડી. ઊભી ઊભી ૨.
કુલની રે ગાત્રી ને કુલના રે તકિયા,
કુલની રે પાયરી પછેડી. ઊભી ઊભી ૩.
પપ પકવાન બિદાઈ ને મેવા,
સેવેયા ને સુંદર દહીંડી. ઊભી ઊભી ૪.
સવેગ સોતરી ને એલચી,
તજ વાલા ઠાયા સુનારી^૪ માને બીડી. ઊભી ઊભી ૫.
સેજ બિછાવુ ને પાસારી મંગાવુ,
રમવા આવો તો જાવ રાતડી. ઊભી ઊભી ૬.

૧. આ કાવ્ય મિશ્રિત છે. મીરાંના હિંદુસ્તાની કાવ્ય 'લાઇ મેરે મન રામ નામા બસી' ને મળતું છે. આ કાવ્યની બીજી લીટી હિંદુસ્તાની કાવ્યની 'કાંઈ કહે મીરાં બારી, કાંઈ કહે કુલ-નસી,' લીટીને મળતી છે. બીજી રીતે એ જુદું હોવાથી એને જુદું પાડ્યું છે. -૨ કુલ-નસી કુલને લોખન લગાડનારી. ૩ દીગ-પાસે

૪ આ ગરબીના પાદ એશ્વેરિયર કેસ, મીરાંબાઈ ગજનપદ, જુ. કાવ્યસોહન ભા. ૨. ગુ. ભા. સંમદમાં બોવામાં આવે છે. બધાં એકજ છે. ૨ સુનારી સુનાની.

આપ છું રાગ રણછોડ શરણે ધારે, આપ છું ૭ ટેક.
 દિત યું આલણુ ભેજ દિવારે, લાવેને મેડતણી વહોડ,
 ધરમ સંકટ દિયો આલણુ, બેઠી મંદિરમે દોડ—આપ છું. ૧
 અંપની દીગ ૨ રાખી સાંવરા, વિનતિ કંઈ કર જોડ;
 કે મેં પાછે જાઉં જગતમે, લાગે મુને મોટી જોડ—આપ છું. ૨
 બયો ૪ પ્રકાશ મંદિરમે ભારી, ઉગા સૂરજ કિરોડ;
 એસો ૫ ૩૫ દેખી કૃષ્ણ દે, આપ મંદિરમે દોડ—આપ છું. ૩
 નીર ખીર જ્યો મિલ ગયા, સજની પરમાનંદી જોડ, ૪
 જન લિછમન સાચોજ જુગતમે, ધની મીરાં રહોડ—આપ છું. ૪

વાચકોને જાહેર વિનતિ.

અમારાં સુર સન્નારી તથા સદ્ગુહસ્થ વાચકોને અમારી એટલી વિનંતિ કે તેમની પાસે જે મીરાંબાઈનાં લજનો હોય તે અથવા તેમને સુખાર હોય તે લખી મોકલવા મહેરબાની કરવી એથી જે લજનો મારી પાસે છે તે સારા સરખામણી કરી કયો પાઠ યોગ્ય છે તે જોઈ લજનો છાપવાનું બંની આવશે અને એથી અમારા ઉપર તેમજ સમાજ ઉપર તેમનો મોટો, ઉપકાર થશે.

ભાનુસુખરામ નિ. મહેતા.

તંત્રી, અંદ્ર પ્રકાશ.

- ૨. દીગ-પાસે, નજીક. ૩. જોડ-કલંક ૪. બયો-થયો. ૫. કિરોડ-દસલાખ: સંખ્યા બંધ કરોડો સુધેના જેવો પ્રકાશ મંદિરમાં થયો એમો-એવું ૭. નીર ખીર જ્યો-મિલ ગયા-જેમ ખીરની અંદર પાણી મળી જાય છે, એકાકાર થાય છે તેમ ૮. સજની પરમા નંદી જોડ-જોડ-મળ્યું, પક્ષ. મીરાં પરમાનંદ કહેતાં શ્રી કૃષ્ણ ભગવાનમાં સમાઈ ગયાં મુક્તિ પામ્યાં.

પ્રમુખ સુધારા વધારા સાથે બહાર પડેલી આવૃત્તિ બીજી

ગૃહસ્થાશ્રમ

ગૃહસ્થાશ્રમ સુબંધી સંપૂર્ણ માહિતી આપનાર સ્ત્રી પુરુષ અને બાળક એ સર્વના હાથમાં એક સરખી રીતે મૂકવા માપક પુસ્તક ધણી શાયે છે તેમની જીવનમાં આ પુસ્તક પૂરું કરેશે તેમાં ગૃહસ્થાશ્રમ સુધારવાના બની શકે તેવા અણ અને ભાગ્ય ક્ષિપ્તિનું વધુત્તર લેવાનું વાતમાં અને નિષ્ક્રિયા દ્વારા આપવામાં આવ્યું છે. દુઃસમયમાં તેની પહેલી આવૃત્તિ બપોળે જવાપી આ તેની બીજી આવૃત્તિ પ્રકટ કરવામાં આવી છે. આ પુસ્તક વિદ્વાનોમાં તેમજ મુન્દરીસુબોધ, સાહિત્ય કેળવણી, ચિત્રમય જગત, સત્ય, ધન્યતા, રિ, અસ્થાન વગેરે માસિકોમાં એકે આવ્યાને વધુલાયકું છે. દરેકે ગૃહમાં રાખવા લાયક જ્ઞાતા જુનું બીજું પુસ્તક તમને જાણેજ મળે. સુદર છાપ, પાકું પૂઠું, પૂઠું લગભગ પ્રાંતો તથા મોઢક વિતો-વંશ સંભા વિતો સરિતના આ પુસ્તકનું મૂલ્ય ફક્ત રૂ. ૧-૮-૦ રાખવામાં આવ્યું છે. પોસ્ટેજ ૦-૩-૦ જુદા.

અભુશંકર નરસેરામ બ્યાસ

અગતિ મંદિર અમદાવાદ (સુરત.)

જ્ઞાનવર્ધક પુસ્તકો મળવાનું

મુખ્ય સ્થળ આપની એકાઉન્ટ બુકમાં

નોંધી રાખજાણ પોસ્ટચાન્સ શી.

૧૬. વસતી પરમાનંદ બુક્સેલર પો. નં. ૬-મુબાઇ.

સ્ત્રી મુક્તશાસ્ત્ર (કાળીદાસ પંડિત ગ્રાંથલેખકે કરે પ્રતાવેલ) ૫-૦-૦ ચારે વેદ અને બહાર પુરાણોના જ્ઞાન સોદન કરીતે જાવેલ અમે આપણાં અપવાદ દિગ્દુસ્થાનનો વેધારાજ, રાહિમશાહ એક હજાર પૃથ્વી મેરિડા દળદળ અંક, મોતીના દાણા જેવા હરકે ૧-૦-૦ સંગીત મંગળચાન્સ, મી. સુધાન્તે ગદા પાંચમે પોટા સુધારા ઉપર મહોલે રૂપીયા સુર એવી લગાવી દીધી છે કે દેવતાઓને સમયરજાને પહેર્યાં છે. છે એવી પુત્રોદાર ગણેશ વચિવાની અમૂલ્ય તક છે ચારણ આનંદ નિર્ભાગી નિર્ભંગી અથવા એક પુસ્તકની કદાચી નિષ્ફળ અગામાં પોષ્ટા, સ્થાપિ બીડી આપો. એક રૂ. ની અકાના કેલે પશુ પુસ્તકો મંગાવવા હેમ પોસ્ટેજ સ્થાપિ બીડી મોઢલેલી સુક પોષ્ટીજ જુદા મંગાવી શકો તરફી હેલેલ જામે કે ઉત્તર પુસ્તકો વી. પી. પોષ્ટાજ મંગાવી શકો એક અંક.

૩૫૨ મલવાનું સ્થળ કદા અરબાગ પાસે કાલખાદેવી રોડ-મુબાઇ.

દરેક બરમા
રાખવા યોગ્ય
મંથ

આર્યસિપક.

અથવા હિંદુસ્થાનનો વેધરાજ.

પુષ્કળ સુધારા વધારા સાથે પ્રથમ કરતાં દોઢા કદમાં નીકળેલી
મોટાં ૭૦૦ પૃષ્ઠ એન્ટીક કાગળ તથા પાકાં કાપડી પૂર્ણ

માત્ર રૂ. ૨, દશરા સુધી ૧૧૧૧ પો. ૦૧

આ મંથમાં ન્દાનાં ગાયમંત્રીમાં પણ યોનાની મેળે બની શકે એવા
બને ધરમત્ર ઉપાયો આપેલા છે. નિલના ઉપયોગની અને બીજી મળી
વસ્તુઓનો ગુણ-દોષ, ઝોળખાણ તથા જુદા જુદા વ્યવસ્થાઓ પર તેને
આપેલી છે. સુમારે ૧૦૦ ધાતુ-ઉપધાતુઓનું શોધન, માર્ગ, ગુણ-દોષ, તથા તેને
રોગો પર વાપરવાનાં જુદાં જુદાં અનુમાનો આપેલાં છે. જુદાં જુદાં સુમારે ૧૧૫
સદાચ, કારણ તથા ઉપાયો આપેલા છે. જુદી જુદી જાતના પાક, ચૂર્ન, અગ્રિમ
વાદુતિ ઇત્યાદિ સેક્રેટો બનાવવા આપેલી છે. આ આશુતિમાં ઔષધિ ક્રિયા, નાડી
નિર્ણય, તેમજ બીજાં સેક્રેટો નવીન જાણતો, ઉપયોગના ટીપ્પણીઓ ઉમેરાયેલી છે.
મંથનો ઉપયોગિતા અત્યંત વધવા સાથે તેના લખાણમાં પણ કુલ સર્વાંગસૌ પૃષ્ઠ વર્ણવે
આગલી શરતી આશુતિઓના રૂ. ૧૦ ને બદલે તે મેળે સરનો છે તે જણાવેલું.

પ્રકર - થયું
ગયું છે

શ્રીદાસ

રજા હાથે
૦૧) સુધી

ઉત્તમ નવીન લાપાન્તર, સાત અંદર ચિત્રે થયેલું
ચરિત્ર, ગ્લેસ જડા કાગળ, તથા પાકાં કાપડી પૂર્ણ
૪૦૦ પૃષ્ઠનો ઔષધગ્રંથ

મહારાષ્ટ્રમાં જે ચાર મહાત્માઓના ગ્રંથોને તેની
ઉંચમા અપાય છે, તેમાંનાજ આ મંથ છે. વીર હસરોજીને લીધે ચાર વેદની
શ્રી રામદાસ સ્વામીને તે રચેલો છે. એમાં સમાવેલાં વારાજનાં સમર્થ ગુરુ
ઓએજ નહિ પણ સર્વે કાંઈએ ખાસ લાયકા અને મહાશયોષિ માત્ર જાણી
વેચાતા લાપાન્તર કરતાં આ મંથ દરેક રીતે ઉત્તમ હોવા છે બીજાં રૂ. ૪) થી
ખદારગામથી મંગલનારે આ પત્રના નામ સાથે તક સુધી ૧) ન પો. ૦૧

સસ્તું સાહિત્ય

પાલય,

ને અમદાવાદ.

સુરત ખપાડીઆ ચઢવા પર આવેલા સા. પ્રબચક અમીર
પ્રબુદેશ નરસિંહામ બ્યાસે (લાલજીભરામ નીરુભરામ એન્ડન પ્રીન્ડીંગ પ્રેસમાં
ખપાડીઆ ચઢવા સુરતમાં ચંદ્રપ્રકાશ બોદીસ

चंद्रप्रकाश

कर्मण्येवाधिकारस्ते मा फलेषु कदाचन ।

मा कर्मफलहेतुर्गमोऽस्यैव कर्मणि ॥ म. गी.

पुस्तक १०. अंक २

दिसम्बर १९१६

मार्गशीर्ष १९७३

तंत्री. आनुसुंजराभ निगुंजराभ भदेता.

ग. शिगेरदा. वडादरा.

१. विदेही साक्षरी.

१. रा. रा. माड'उराय न'दरा'भर भदेता, भी.जे. जे.जे.जे. भी.तो स्वयं'वास तंत्री ३३

२. रा. रा. द'दरा'भर भदेता, भी.जे. जे.जे.जे. भी.तो स्वयं'वास ३४

रा. भी. उमण'दरा'भर प्राणु'दरा'भर निवेदी. भी. जे... ३५

२. अर्तव्यनिश रा. भी. उमण'दरा'भर प्राणु'दरा'भर निवेदी. भी. जे... ३६

३. अर्तव्यनिश रा. भी. उमण'दरा'भर प्राणु'दरा'भर निवेदी. भी. जे... ३७

४. रा. रा. माड'उराय न'दरा'भर भदेता, भी.जे. जे.जे.जे. भी.तो स्वयं'वास ३८

५. रा. रा. माड'उराय न'दरा'भर भदेता, भी.जे. जे.जे.जे. भी.तो स्वयं'वास ३९

६. रा. रा. माड'उराय न'दरा'भर भदेता, भी.जे. जे.जे.जे. भी.तो स्वयं'वास ४०

७. रा. रा. माड'उराय न'दरा'भर भदेता, भी.जे. जे.जे.जे. भी.तो स्वयं'वास ४१

८. रा. रा. माड'उराय न'दरा'भर भदेता, भी.जे. जे.जे.जे. भी.तो स्वयं'वास ४२

९. रा. रा. माड'उराय न'दरा'भर भदेता, भी.जे. जे.जे.जे. भी.तो स्वयं'वास ४३

१०. रा. रा. माड'उराय न'दरा'भर भदेता, भी.जे. जे.जे.जे. भी.तो स्वयं'वास ४४

११. रा. रा. माड'उराय न'दरा'भर भदेता, भी.जे. जे.जे.जे. भी.तो स्वयं'वास ४५

१२. रा. रा. माड'उराय न'दरा'भर भदेता, भी.जे. जे.जे.जे. भी.तो स्वयं'वास ४६

१३. रा. रा. माड'उराय न'दरा'भर भदेता, भी.जे. जे.जे.जे. भी.तो स्वयं'वास ४७

१४. रा. रा. माड'उराय न'दरा'भर भदेता, भी.जे. जे.जे.जे. भी.तो स्वयं'वास ४८

१५. रा. रा. माड'उराय न'दरा'भर भदेता, भी.जे. जे.जे.जे. भी.तो स्वयं'वास ४९

१६. रा. रा. माड'उराय न'दरा'भर भदेता, भी.जे. जे.जे.जे. भी.तो स्वयं'वास ५०

" વૃથા વહેતા સમયની, સેવા શુભ સંભાળ; વાંચો વીર વિવેકથી, વિવિધ ગ્રંથની માળ,
 " ઉત્તમ વાંચન ઉપર, જો કંઈ હોય વહાલ; 'માળા ગ્રંથ વિવિધ' તથા, તો વાંચો તત્કાળ."

વિવિધ ગ્રંથ માળા

જેની ૪૩૦૦ નકલ છપાય છે અને તેના આહુક થનારને

વાર્ષિક માત્ર ૨ માં પૃષ્ઠ ૨૦૦૦

જેટલાં વિવિધ વિષયનાં ઉત્તમ પુસ્તકો મળે છે. પાકાં પુકાંના ૩.૩)

પોસ્ટેજ વર્ષની આખર સુધીજ માફ તે પછી જુદું.

સં. ૧૮૬૨નાં પુસ્તકોની પ્રાથમિક યાદી—સ્વામી રામતીર્થ ભાગ ૮ તથા ૯ તૈયાર છે) આરોગ્ય વિષે સુચનાઓ. એ ક. ગાંધીજી. ટુકી વાર્તાઓ-ભાગ ૩નો, નવા યુગની વાતો ભાગ ૩નો, વિવેકાનંદ ભાગ ૩નો. પ્લેઝર ઓફ લાઇફનું ભાષાંતર, ઇન્ટ્યુઇટિવ વિથ ઇન્ડીનાઇટનું ભાષાંતર, સર રવીન્દ્ર ટાગોરનાં નિબંધો, લગાઇનાં રહસ્ય, (નિતાન) સાયન્સ, કલ્યાણિની નીકળશે. વધુ પસંદગી જારી છે.

આગલા વર્ષેના નીચલા સેટ પણ તૈયાર છે.

દરેક સેટમાં પૃષ્ઠ ૧૫૦૦ મૂલ્ય રૂ. ૧૧, પાકાં પુકાંના ૩.૩

પોસ્ટેજ માગશર સુધી માફ તે પછી મૂલ્યથી જુદું.

સં. ૧૮૬૭ના પુસ્તકો-આપ'ધર્મ'નીતિ ૪૦ અજળાદિત દર્પણ. સ્વામી રામતીર્થ ૧-૨-૩. હાથ લેખ સંગ્રહ. સંસારમાં સુખ ક્યાં છે. નવાયુગની વાતો. યોગિની. અક્ષરમાળા

સં. ૧૮૬૮નાં પુસ્તકો-નવસંદિતા. કાશ્મીરનો પ્રવાસ. વિવેકાનંદનાં પત્રો. નવાયુગની વાતો ભાગ ૨ નો. સ્વામી રામતીર્થ એમ. એ. ના સદુપદેશ ભાગ ૪થો વીર દુર્ગાદાસ

સં. ૧૮૬૯ના પુસ્તકો-સ્વામી રામતીર્થ ભાગ ૫મો. પદ્માત્મક ભગવદ્ગીતા. નવસંક્યા સંગ્રહ ભાગ ૧લો. નામદાર શહેરનાદે ઇ. હેડાલાલ પદ્મોદિની. વૈરાગ્ય બોધિગ્રંથ. દુઃખમાં વિલાબ્યાસ. કથાચુરચ ભાગ ૧લો. ટુકી વાર્તાઓ ભાગ ૧. લો.

સં. ૧૮૭૦નાં પુસ્તકો-સ્વામી રામતીર્થના સદુપદેશ ભાગ ૬ ઠો. સેવાનો સન્માન. ટુકી વાર્તાઓ ભા. ૨. નો. સ્વામી રામતીર્થ ભાગ ૭ મો. નેપોલિયન બોનાપાર્ટનું ચરિત્ર.

સં. ૧૮૭૧ નાં પુસ્તકો કુલ-પૃષ્ઠ ૨૦૦૦) મૂલ્ય-રૂ. ૨) પાકાં પુકાંના ૬) સ્વામી વિવેકાનંદ ભા. ૧-૨, સાયુ-સ્વર્ગ, અખાની વાણી, ટુકી વાર્તાઓ ભા. ૩

સસ્તું સાહિત્ય વર્ધક કાર્યાલય

કાલ્યાણદેવી-હાથીબિદરીંગ મુંબઈ અને અમદાવાદ

ચંદ્રપ્રકાશ

કર્મણ્યેવાધિકારસ્તે મા ફલેષુ કદાચન ।

માર્મ કર્મફલદેતુર્મર્માતે સંગોઽસ્ત્વકર્મણિ ॥

મ. ગી.

પુસ્તક ૧૦. અંક ૨

ડિસેમ્બર ૧૯૧૬

માર્ગશીર્ષ ૧૯૭૨.

વિદેહી સાક્ષરો

(૧)

રા. રા. સાકુંડરાવ નંદશંકર મહેતા, બી. એ; એલ. એલ, બી. ને. સ્વર્ગવાસ.

સાદિલક્ષ્મીમાં સુમસિદ્ધ થયેલા સુરતના કવિ નર્મદાશંકર લોતશંકર, સાક્ષર નવજરામ લક્ષ્મીરામ અને આદિ નવજક્યાકાર રા. બા. નંદશંકર છુતમશંકર, માસ્તર એ. ત્રણ તલાખતા રા. બા. નંદશંકર માસ્તર જેમણે ગુજરાતીમાં પદેનવદેવી સુમસિદ્ધ 'કરણ્યેશ્વ' ની નવજક્યા લખી વિખ્યાતી મેળવી છે તેમના સ્વમર્થે જોષ પુત્ર રતા એમણે જન્મ સુરતમાં ઇ. સ. ૧૮૫૪ એટલે સંવત ૧૯૨૦માં થયો હતો. સ્વર્ગસ્થનું વ્દાસ નામ માનુભાષ હતું. તે પોતાના સગાસંબંધીઓમાં, ન્યાતન્તમાં તથા મિત્રગંડળમાં એજ નામથી વિશેષ જાણીતા હતા.

માનુભાષએ જાળકળવણી પોતાના પિતાની દેખરેખ તથે લીધી હતી પિતા મામજતદારની તોફરીએ હતા તેથી તેમને મામજમાં રહેવાનું થતું હતું વળી તે સમયમાં મામજમાં બે એક શાળાએ પણ એટલી જાણી નહોતી, તેથી પ્રાયમિક દેખરેખી પૂરી થયા પછી એ એક અભ્યાસને માટે તે પોતાના માતાપિતા રા. રા. વિદ્યારામ એમણે તે વખતે ભાવનગરમાં ન્યાયાધીશની પદવી હતા તેમને લાં પોતાના નાના ભાઈ રા. બા. મનુભાષ ને હાથમાં વડોદરા રાજપના દિવાનપદે છે તેમની સાથે લાવનગર આવી રહ્યા. ભાવનગરમાં એટલેક રાજકુલમાં પ્રેક્ષર હિતનાળાના હાથ નીચે અને તામુઓએ એ એક અભ્યાસ આરંભ્યો, અને ઇ. સ. ૧૮૮૩માં પ્રેક્ષકપુરેશનની પરીક્ષા સ્વર્ગસ્થે પસાર કરી, એટલે તેને લાં છંદો સુખમાં આવી એક એટલેક્ટન કોલેજમાં અને બીજા એટલેક્ટન કોલેજમાં દોખત થયા.

માનુભાષને કોલેજનો અભ્યાસ કર્યો યશસ્વી નીચ્યો છે. પ્રેક્ષર વડોદરા અને પ્રેક્ષર મંડલિતન જેવા અદ્યુત શિક્ષાગુરુઓનું શિક્ષણ મેળવવાને બાળશાળી થયા હતા. થોડા વખતમાં તેમના નાના ભાઈ મનુભાષ પણ તેમની સાથે થઈ ગયા અને બાળમાં સાથે સાથે ઇ. સ. ૧૮૮૬ માં બી. એ. ની પરીક્ષામાં બીજા નંબરે પાસ થયા. આ પછી તેમણે હાંદવાસ તથા તત્વજ્ઞાનનો અધિકાર લેવા તથા એ ની પછી માટે અભ્યાસ શરૂ કર્યો, પરંતુ તેમાં તે નિષ્ફળ નિવડ્યા, એટલે તેમને હાવતાના અભ્યાસ આદબી. ઇ. સ. ૧૮૯૧ માં એલ. એલ, બી. ની પરીક્ષા પસાર કરી.

માણુભાઈએ સાહિત્યસંસ્કાર જન્મથીજ હતા. તેમાં અંગ્રેજ અને સંસ્કૃત ભાષાનું અધ્યયનથી વૃદ્ધિ થઈ. બી. એ. ની ઉપાધિ લીધાં પછી એમ. એ. ના અભ્યાસની સાથે સાથે તેમના સાહિત્યસંસ્કારે મુખાબની શારદાપીઠના પારિતોષિક નિમ્નધોએ એ દિશા પ્રતિ તેમનું ધ્યાન આકર્ષ્યું એટલુંજ નહિ પણ તેમને તે દિશા તરફ પ્રવૃત્ત કર્યાં તેમણે ઇ. સ. ૧૮૮૫ માં શારદાપીઠના "Introduction and development of Indian Railways and Telegraph System and their influence on the Social and Economic condition of India." (હિંદુસ્તાનના રેલ્વે અને તારખાતાઓના પ્રવેશન અને પ્રગતિ તથા હિંદુસ્તાનની સાંસારિક અને આર્થિક સ્થિતિ પર તેની અસર" એ વિષય ઉપર નિમ્નધ લખી Sir George Le Grand-Jacob નું પારિતોષિક મેળવ્યું. તેમના આ પ્રયાસમાં તેમને કૃતેદ મળ્યા એ ઉત્સાહિત થઈ-તેમણે બીજા વર્ષે એટલે ઇ. સ. ૧૮૯૦ માં "હિંદુસ્તાનની ખેતીની સુધારણાની ઉત્તમોત્તમ રીતિ" (The Best Method of improving Indian Agriculture) એ વિષય ઉપર નિમ્નધ લખ્યો, અને Ashburner Prize નું પારિતોષિક તેમને મળ્યું. આ પ્રયાસમાં પણ તે વિજયી નિવડયાથી ઇ. સ. ૧૮૯૧ માં તેમણે Manekji Limji Gold Medal ની પારિતોષિક નિમ્નધ માટે પ્રયાસ કર્યો, અને 'નાના ફૂનવિસ'નો નિમ્નધ લખી સ્વર્ણચંદ્રક મેળવ્યો. આ પ્રમાણે દર વર્ષે શારદાપીઠના ઉપલા નિમ્નધોની દરિદ્રાઈમાં તેમના એમ. એ. ના અભ્યાસ ઉપર તેની કાંઈક અસર થઈ, પરંતુ એથી આર્થિક, એનિહાસિક અને ખેતી જેવા વિષયો ઉપર ઉત્તમ નિમ્નધો લખી તેમનું સાક્ષરત્વ તેમણે પ્રસિદ્ધ કર્યું.

માણુભાઈએ વિદ્યાધિ અવસ્થામાંજ તેમનો અંગ્રેજ ભાષા ઉપરનો કાણુ નિમ્નધો લખી (સંદર્ભ કરી આપ્યો હતો. પરંતુ એ સિવાય એ અવસ્થામાંજ તેમણે પોતાના પૂજ્ય પિતાને પગલે ગુજરાતીમાં 'નલીની' નામનું નવલકથાનું પુસ્તક લખ્યું હતું જે હજી સુધી અપ્રસિદ્ધ રહ્યું છે. તે ગદ્ય સોદ્ધ લખી જાણતા હતા તેમ કવિ નમંદના થોડા પરિચયથી પદ્ય-પદ્ય સ્તંભો જાણતા તથા ગોષ્ઠ-જાણતા હતા. તેમનો કંઈ મધૂર હતો, તેથી સ્વકૃતિની તથા બીજી કવિ-તોઓ-ગોષ્ઠ મિત્રોને આનંદ કરાવતા હતા. સ્વભાવે ધણી આનંદી હતા, સુશીલ હતાં. કંઈ કદિ તે જાણતાજ નહોતા. જ્યારે જોઈએ ત્યારે તેમનો ચહેરો હસતોજ રહેતો હતો, એટલુંજ નહિ, પણ તે નાનાની સાથે નાના તથા મોટાની સાથે મોટાં હતાં. સ્વભાવે ખુદ ખોલા મોઢી મશ્કરી કરવાવાળા હતા. તેમની દુકાળથી સર્વને આનંદ થતો. તે એટલે સુધી કે એનાં મિત્રોમાં કોઈ દિલગીર હોય તો માણુભાઈના સંભાગમથી તેમની દિલગીરી ધડીમાં ઉડી જતી. આ તેમના આનંદી અને સુશીલ સ્વભાવને લીધે તે વણીલ વર્ગમાં તેમજ મિત્રમંડળમાં એક સરખા પ્રિય થઈ પડ્યા હતા. 'ગુજરાતી' પત્રકારે એમના અવસાનની તોષિ લેતા યોગ્યજ કહ્યું છે, "Resourceful and a master of repartees he was the very image of Joviality, and whether in the crowded yakils' room or in the company of friends, his wit and his pleasantries flew fast; the latter were of the genuine Surat brand and got on the nerve of prudish people."

૫ સ. ૧૮૯૨ માં એલ. એલ. બી. ની પદ્મી લીધા પછી તેમણે મુખાઈ રહી પી
ઓનરેબલ મી. ગોઠળદાસ કહાનદાસ પારખની સાથે વકીલાતનો ધંધો શરૂ કર્યો. આ બર-
સામાં તેમણે 'કરજીયેલા' તુ લગભગ ૩૦ વર્ષ સુધી અપ્રસિદ્ધ રહેલું પુસ્તક મુખાઈ સરકાર
ના કેળવણી ખાતાની ઇચ્છાનુસાર તેમાં થોડો ફેરફાર કરી સાબોપયોગી અને લોકોપયોગી એમ બે
આવૃત્તિમાં પ્રસિદ્ધ કર્યું અને આદિ નવલકથાનો પુનરુદ્ધાર કર્યો. વકીલાતના ધંધામાં કાયદાની
ખારીકો તથા તેમાં રહેલી ઝીજુવટનો અર્થ તે એવી સારી રીતે સમજી શકતાં તથા તેમાં લેડા ઉતરી
એવા સરસ રસ્તા કાઢતા કે તે થોડા સમયમાં મુખાઈમાં તેમજ બહારગામમાં એક હોશિ-
યાર વકીલની પંક્તિમાં ગણાયા લાગ્યા. આવા ધીકતા વકીલના ધંધા સાથે તેમની સાહિત્ય
પ્રવૃત્તિ આછી થઈ ન હતી. તેમણે તેમના નાનાભાઈ રા. રા. મનુભાઈ સાથે 'હિંદુસ્તાનના
દેશી જ્ઞાન્યો' એ વિષય ઉપર મોટું પુસ્તક - અંગ્રેજીમાં તથા તેનું ગુજરાતી કરી ગુજરા-
તીમાં પ્રસિદ્ધ કર્યું છે. આ ઉપરાંત તેમના કાયદાની ખારીક ઝીજુવટ ઉપરના કાણુને લીધે
તેમને વરોદના રાજ્યે રાજ્યના કાયદાઓ ગુજરાતીમાં લખી આપવા પસંદ કર્યા હતા. વળી
તેમના ઉચ્ચ ગુજરાતી માનને લીધે તેમને મુખાઈ સરકારના કેળવણી ખાતાના મે. ડિરેક્ટર
સાહેબે ગુજરાતીમાં પ્રસિદ્ધ થતાં પુસ્તકોની પરીક્ષક કમિટિ જે 'શુક કમિટિ' ને નામે પ્રસિદ્ધ
છે તેમાં એક સભાસદ તરીકે નીમ્યા હતા. પરંતુ પોતાના ધંધામાર્થી પૂરતા અવકાશ નહિ
ગળવાને લીધે એ કામ તેમણે થોડા સમય પછી થૂકી દીધું હતું. વળી શારદાપીઠ તરફથી
મેટ્રિક્યુલેશન પરીક્ષામાં તે ગુજરાતીના તથા હેટલોક વખત સુધી એલ.એલ.
બી. ની પરીક્ષાના એક પરીક્ષક નીમાતા હતા, એટલુંજ નહિ પણ છેલ્લા
છેલ્લા ગયે વર્ષ તેમને કાયદાની એલ.એલ. એમ. ની ઉચ્ચામાં ઉચ્ચ પરીક્ષાના પરીક્ષક
તરીકે શારદાપીઠે પસંદ કર્યા હતા. આ પ્રમણે શારદાપીઠે તેમના કાયદાના ઉચ્ચ માનની
કદર કરી હતી એમ ન હતું, પરંતુ હાઇકોર્ટે પણ તેમને હાઇકોર્ટના વકીલોની પરીક્ષામાં
એક પરીક્ષક તરીકે પસંદ કર્યા હતા.

સાહિત્ય પ્રવૃત્તિ સિવાય લોકોપયોગી કાર્યમાં પણ માલુખાઈ તેટલોજ ઉત્સાહ ધરાવતા
હતા. એનું એકાદ દર્શન અને લેખન. છપ્પનીઆના દુષ્કાળ વખતે ગરીબ અને છુપે મરતા
અનથોને માટે મુખાઈમાંથી ઉધરાણું કરવાને તેમણે અથાક શ્રમ લીધો હતો, એટલુંજ નહિ પણ
સુરતમાં તે વખતે નાગર યુવકોએ જે નાટક સળવી બતાવ્યું હતું તેમાં યુવકપાત્રોને તૈયાર કર-
વામાં તથા બીજી રીતે મદદ કરવામાં આગળ પડતો ભાગ લીધો હતો. વળી સુરતમાં નૅશનલ
કો-એસ બંરવાનો સુરતીઓનો વિચાર થતા, માત્ર થોડો સમય રહેલો હોવા છતાં ઠમ્મર બાંધી
તે કાર્યમાં પણ ઉત્સાહભરે તેમણે કામ કર્યું હતું.

બે વર્ષ ઉપર સુરતમાં ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદના સંમેલન સમયે પણ માલુખાઈએ તેમની
અતિ નવખી તબીયત હોવા છતાં એક મંત્રી તરીકે કામ કરવાને ના પાડી નહોતી. તેઓ
પાંચાળ હતા, સ્વભાવે આનંદી હતા એટલે જ્યારે જ્યારે સમજનાની મોટી મંડળીઓમાં કે
સમાજમાં પ્રમુખપદની જરૂર જણાય ત્યારે ત્યારે માલુખાઈને તે કાર્ય માટે વિનવતે કરવામાં
આવતી, અને અમને યાદ છે કે વિદ્યાર્થી અવસ્થામાં કે તાલુકાસ્તરે તબીયત વખતે પણ

તેમણે થયેલી વિનંતિનો નકાર કદિ કર્યો નથી; એજ તેમણું સુશીલપણું તથા તેમની સમાજસેવા બતાવી આપે છે.

માણુભાઈને સંસાર સુધારાનો આડંબર નહોતો, તથાપિ પોતે તેના હિમાયતી હતા. પોતાના બન્ને ભાઈઓ રા. રા. મતુભાઈ તથા રા. રા. વિનાયકના પરદેશ ગમતના નોંધાવે પ્રાથમિકતા અધ્યયન માણુભાઈએ પૂરકોના વિચારને વળગી રહી જે હિમ્મત અને શૌર્ય બતાવ્યું હતું અને તેથી સમાજને જે લાભ કરી આપ્યો છે તે માટે નાગરો તેમનો કદિ ઉપકાર ભૂલશે નહિ.

માણુભાઈના પ્રવૃત્તિમય જીવનને લીધે તેમની તખ્તીયત કાંઈક કથળી. તેમાં મુખ્યભાગના પાણીએ પગ ધાલ્યો, અને માણુભાઈ વ્યાધિગ્રસ્ત થયા. તેમના અમુઝણના તથા તબીબી પડી ગયલા હૃદયના વ્યવિતને લીધે તેમને પોતાનો ધીકતો ધધો છોડવો પડ્યો, તે એટલે સુધી કે તેમને તેમથી તદ્દન વાનપ્રસ્થ થવું પડ્યું. આ વખતે આવી નાદુરસ્ત તખ્તીયતમાં પણ તેમણે પોતાના સાથી નાના ભાઈ રા. વિનાયક જે આછ. સી. એસ માં પાસ થયેલો છે, અને હાલમાં યુનાઈટેડ પ્રોવિન્સીઝ અને અયોધ્યામાં નક્ષેટરની પદ્વીએ છે તેમની સાથે પોતાના પૂજ્ય પિતાના જીવનદર્શનનું પ્રસ્તુત લખ્યું અને મુદ્રાંકિત કર્યું. પરંતુ છેલ્લા જ મુદ્રે તપોત્તવાને તથા તે પ્રસિદ્ધ થયેલું જોવાને તે ભાગ્યશાળી થયા નહિ.

અત્રે અમારે કહેવું જોઈએ કે માણુભાઈના વકીલાતનો ધંધો પૂર જોસમાં ચાલતો હતો તે વખતે કચ્છ, રાધાપુર, હુણવાડા જેવાં મોટાં રાજ્યોમાં તોફારી સ્વીકારવા માંગણી થઈ હતી, પરંતુ તેમાંની કોઈ તેમણે સ્વીકારી નહોતી. માણુભાઈને જે પુત્ર અને ત્રણ પુત્રીઓ છે. જે પુત્રમાંના મોટા એલએલ. બી નો. અભ્યાસ કરે છે. અને નાના બી. એ. યયા પછી આઈ સી એસના અભ્યાસ માટે ગયે વધે વિદ્યાવત ગયા છે. પુત્રીઓએ પંચ. ઉચ્ચ કેળવણી લીધેલી છે, કેળવણીના જ ઉપાસક પિતાના કુટુંબમાં સર્વેન કેળવણી જ અપાઈ રહેલી છે.

ઉપરે સુરતના આ સાહસની પ્રવૃત્તિમય જીવનની જીવનકથાની કુંકે રૂપરેખા આલેખતાં અમને અશુભાત થયો છે, પરંતુ ભાવિ જીવન છે એ તથા તેમના જીવન સાહસના વિચારે તેમના જીવનની યથાશક્તિ કથા પ્રજા સમક્ષ મૂકી એ આદ્યી ત્રણ મુક્ત થઈએ છીએ, તે પરમદયાળુ પરમેશ્વર પ્રત્યે પ્રાર્થના કરીએ છીએ કે તેમના આત્માને શાંતિ મળે.

તત્ત્વી

(૨)

રા. રા. દોલતરામ કૃપારામ પંડયાનો સ્વર્ગવાસ

યજ્ઞીન્યતે ક્ષણમપિ પ્રથિતં મનુષ્યૈ-

વિજ્ઞાનશૌર્યવિમવાર્યગુણૈઃ સમેતમ્ ।

તત્ત્વામ જીવિતમિદં પ્રવદન્તિ તજ્ઞાઃ

કાકોઽપિ જીવતિ ચિરં ચ વર્લિં ચ મુદ્તકે ॥

રા. રા. દોલતરામ કૃપારામ પંડયાના શોકબળક સ્વર્ગવાસની નોંધ લેતાં, અંમને અત્યન્ત વિલગીરી થાય છે. નડીઆદ એ નાગરરત્નોની ખાણ છે અને પ્રાચીન પ્રચસ્ત શૈલીના બહુ શુભ સાદારોથી એ નગરી અલંકૃત થઈ છે. રા. રા. જવેરીલાલ ઉમિવાસીકર યાત્રિક, રા. રા. મનુસુખરામ સૂર્યરામ ત્રિપાઠી, રા. રા. ગોવર્ધનરામ માધવરામ ત્રિપાઠી, રા. રા. મણીલાલ નજીભાઈ દિવેદી, અને રા. રા. દોલતરામ કૃપારામ પંડયા-એ સર્વ લગભગ એકજ-પ્રણાલીના વિદ્વાનો હતા. રા. રા. મણીલાલ નજીભાઈ દિવેદી એકલાજ એવન કેવળ ફળવણીના વ્યાપારમાં વ્યતીત થઈ હતાં, બાકીના સર્વ સાક્ષરો બહુધા અન્ય વ્યાપારોમાંજ ઉત્તુક હતા. સાદિલસુ સેવન તેઓ અવકાશના સમયમાં કરતા, આમ છતાં, પણ એ બધા વિદ્વાનોએ ગુજરાતી સાદિલસુ ફળવળ અને પોષ્ય છે એટલુંજ નહિ, પરંતુ તેમણે તેની અદિતીય સેવા કરી તે પર પોતપોતાના વિશિષ્ટ સરકાર પાયા છે તે આગામિની પ્રાપ્તિ મોગેદશક થઈ પરમોપકારક થાય છે.

પ્રિન્સિપલ સેલ્મ કહેતા કે અદિના પદવીધારીઓની (એડ્યુએટોની), અવલોકનશક્તિ બેઠકે તેવી ફળવણી-હોતી નથી. આ. બ. જમશેદજી અમરદેસર દલાલ પોતાના અનુભવથી કહેતા કે દાખ રફલોના શિક્ષકો વર્તમાનપત્રો વાંચી પોતાના જ્ઞાનમાં બેઠકે તેવી વૃદ્ધિ કરતા રહેતા જણાતા નથી; મને તો તેમના કરતાં અન્ય માર્ગે એવન-નિર્જનન કરનારા ફળવણી પુરુષો વિશેષ જિજ્ઞાસા ધરાવતા માલમ પડે છે. આ બંને વિદ્વાનોના કહેવામાં મને ખૂબ સહ માર્ગ છે. ન્યાસુધી વિદ્યાની અલિરચિ ઉત્પત્તિ થઈ નથી ત્યાસુધી તેની વૃદ્ધિ કરવાની આશા ઠાઈ પણ પુરુષને વિશે રાખવી એ નિરર્થક છે. ઉપર કહેલા નડીઆદના નાગર નરો-પમોમાં વિદ્યાવિલાસના ખીજ વર્વાઈ હતાં અને તે ખીજવાપ સરકારી અને મોઝ પાત્રોમાં મવાથી તેજ સંવર્ધન અને પોષણ થઈ ફળવણી સુશોભિત, અને શાખામશાખાથી વિરતૂત વિદ્યાર્થો થયા, તેમાંથી ગુજરાતી સાદિલસુ સેવન અને પરિચીલન કરનારે અનેક પ્રકારનાં સ્વાદિષ્ટ ફળો ઉપભોગ કર્યા છે. બાપાની વિશ્વપતાકા એ-વશો પર સતત ઉપતી રહેશે.

આ પ્રાચીન, પ્રમુખ સરણીના વિદ્વાનો એક પ્રાણી એક અસ્ત પામ્યા છે અને તેમના સ્થાન જલદી પુરાવાનો સંભવ જણાતો નથી. એમના સાથે એવનના મુખ્ય કારણો.

મારા સમજવા પ્રમાણે, ત્રણ હતા:—૧. વિદ્યાર્થી વ્યસન અને બહુશ્રતપણ; ૨. નિયમિત જીવનક્રમ; અને ૩. સદુદ્યોગ. શિષ્ટ શાંતિના સંસ્કારની સાથે સંગીત શિક્ષણ મળવાથી તેઓ વિદ્યાવિનોદી અને પ્રહુશ્રુત થયા હતા તેમજ વ્યવસ્થિત જીવન ગાળવા ટેવાયા હતા. રા. રા. જીવેરીલાલભાઈની દિનચર્યા કેવી વ્યવસ્થિત હતી તે જોવાનો લાભ હું એલ્ફિન્સ્ટન કોલેજમાં સંસ્કૃત પ્રોફેસર તરીકે કામ કરતો હતો તે પ્રસંગે જોમને લાંબોડાક દિવસ રહેવા ભાગ્યશાળી થયો હતો ત્યારે મને મળ્યો હતો. દરરોજ પ્રાતઃકાળમાં છ વાગતે તેઓ ઊઠતા અને હાતણ પાણી કરી પરવારતા એટલે 'ટાઇમ્સ ઓફ ઇન્ડિયા' આવ્યું જ હોય તે પર ઉપલક્ષ્ય નગર કરી જતા. સારપછી પ્રાતઃસ્નાન કરી ગીતા વગેરેનો પાઠ કરી આઠેક વાગતાં સુમારે શાસ્ત્રી જયકૃષ્ણના વ્યાખ્યાનમાં જતા. સાંધી આવી દેશી રાજ્યોત્, મ્યુનિસિપેલિટિયું, કાઉન્સિલયું, વગેરે પોતાના દરરોજનાં કાર્યો ભેઈ જતા. ઠાઈ સદૃશરૂપે કાર્યપ્રસંગે મળવા આવ્યા હોય તેમની સાથે વાતચિત કરતા અને બોજનનો સમય થયે બોજન કરતા. સારપછી ન્યુસપેપરો વાંચી તેમાં લખાયાકરવાનું કાર્ય કરતા અને બપોરે મ્યુનિસિપેલિટિ, કાઉન્સિલ, વગેરે સ્થળો જે દિવસે ભ્યાં જવાનું હોય ત્યાં જતા. ઘેર ચાડી હતી, છતાં સાંજે કેલિબેથી, ચંતિરોડા સગણુ દરિયાકિનારે દરરોજ પ્રગે ચાલી હવા લેતા ઘેર પાછા ફરતા. રાત્રે પછુ વિઆળુ કર્યા પછી કલાકેક વાચનમાં ગાળતા. આ પ્રમાણે તેમનું જીવન નિયમિત અને વ્યવસ્થિત હતું. આનું નિયંત્રિત જીવન સફળ અને યશસ્વી થાય તેમાં શી નવાઈ ?

આ પ્રકારના જીવનમાંથી હાલતી ઉછરતી પ્રજાને કેટલો બધો ભોધ મળે છે ! રા. રા. દાસતરામભાઈનું પણ એવું જ ઉદ્યોગી જીવન હતું. છુશ્વાણમાં દિવાનગીરીની જોખમ ભરેલી પાણી પર હતા અને તેમાંથી નિષ્ક્રમ થયા પછી પણ સ્વામીનારાયણના આનરરિ મંજિરોટ્ટેના, અને એવા અનેક કાર્યમાં રોકાયલા હતા છતાં તેમણે ગુજરાતી સાહિત્યની સારી સેવા બૂમરી છે. તેમના 'પદ્મજિતવધ', 'અમરસત્ર' વગેરે ગ્રન્થો સુપ્રસિદ્ધ છે. તેમના પ્રાસંગિક લેખોથી બા. નગ. નગ. પ્રસિદ્ધ છે. તેઓ જૂની શૈલીના આચારવિચારના દૃઢ હિમાયતી હતા, પણ ઉચ્ચ કેળવણી ગુજરાતી સાહિત્યને મોટી ખોટ પડી છે. ઉપર દર્શાવ્યા પ્રમાણે અપકી રહેલી છે. સંગીત સેવા કરનારો વર્ગ હુમ્મ પતો જાય છે એ બહુ દિલ-

હવે સુરતના આ સાદા આદમાને સન્તિ અર્પો !

ખતાં અમને અશુભાત થયો છે, પ.

વિચારે તેમના જીવનની યમાશક્તિ કે

છીએ, તે પરમ્પરાણુ પરમેશ્વર પ્રત્યે પ્રા

કમળાશંકર પ્રાણશંકર ત્રિવેદી

કર્તવ્યનિષ્ઠતા

કર્મણ્યેવાધિકારસ્તે માં ફલેષુ કદાચન ।

શ્રીમદ્ભગવદ્ગીતાના આ શ્લોકાર્થમાં હાલના સમયને દેટલો બધો ઉપયોગી બોધ સમાવેલો છે । વ્યાવહારિક દૃષ્ટિએ વિચારતાં એમાં બે તરત રહેલાં છે—૧. કર્તવ્યનિષ્ઠા અને ૨. ફળની અનપેક્ષા.

ગીતાનો બોધ કર્મયોગપર છે, ભક્તિયોગપર છે, કે જ્ઞાનયોગપર છે, તે વિચારવું એ આ લઘુ લેખનો ઉદ્દેશ નથી. વાસ્તવિક રીતે વિચારતાં કર્મ, ભક્તિ, અને જ્ઞાન, એ ત્રણે પરસ્પર સુસંબદ્ધ છે. કર્મનો ઉદ્દેશ બાબ શુદ્ધિ નહિ પણ આન્તર શુદ્ધિ કરવાનો છે. જ્યાંસુધી આન્તર શુદ્ધિ થઇ અન્તઃકરણ પવિત્ર થયું નથી ત્યાંસુધી તેમાં ભક્તિનો ઉદય થતો નથી, અને ભક્તિ આરંભ થવા માટે જ્ઞાનની અપેક્ષા છે જેમ જેમ જ્ઞાનની વૃદ્ધિ થાય છે, તેમ તેમ મનુષ્ય ઉપે પગથીએ ચડે છે. આ પ્રમાણે કર્મમાર્ગ, ભક્તિમાર્ગ, અને જ્ઞાનમાર્ગ, એ લુદ્ધા લુદ્ધા અધિકારીઓને માટે લુદ્ધા લુદ્ધા પરિસ્થિતિમાં બિન્ન બિન્ન સોપાનો છે. એ વિષે વિવેચન કરવાનો કે ગીતાનું રહસ્ય સમર્પવવાનો આ લઘુ લેખનો ઉદ્દેશ નથી, માત્ર ઉપલા બે તરત વિષે બે બોલે બોલવા એજ ઉદ્દેશ છે.

કર્તવ્યનિષ્ઠા એટલે 'પોતાનું' શું કર્તવ્ય છે તે જાણવું અને તે કરવા ઉમેશ હંધુકતી રહેવું. કર્તવ્યનાં જ્ઞાનને માટે બહુ ફળવંછીની જરૂર નથી. કેટલેક અંશે એ જ્ઞાન સર્વમાં હોય છે. જેમ અનીતિનાં કામની સમજણ બધામાં હોય છે, અનીતિમાન પુરુષ પણ નીતિનાં મહત્તા સમજે છે અને નીતિ અને અનીતિનાં ફાંમને લુદ્ધાં પાડી શકે છે; તેમ દરેક મનુષ્ય અંધુકે પરિસ્થિતિમાં પોતાનો ધર્મ જો છે તે કેટલેક અંશે સમજે છે. જેમ મન ફળવાં છે તેમ એ સમજ વધતી જાય છે એ ખરી વાત છે; પણ એ પણ એટલીજ ખરી વાત છે કે ફળેય બીથી કર્તવ્યના જ્ઞાનની વૃદ્ધિની સાથે કર્તવ્યપરાયણતાની પણ વૃદ્ધિ થાય જ એમ નહીં કહી શકાય નથી. ધણે સ્થળે આપણે ફળવાચકા પુરુષોમાં પણ કર્તવ્યચત્તા જોઈએ છીએ, અથવા તો કર્તવ્યનિષ્ઠતા ધણી શિયલ જોઈએ છીએ. સારે કર્તવ્યનિષ્ઠતા શાથી આવે છે ? કર્તવ્યનિષ્ઠતા એ એક પ્રકારની નીતિ છે અને જે કારણથી નીતિનાં ગુણો જાણ્ય છે તે પોતાના છે તેજ કારણથી કર્તવ્યનિષ્ઠતાની વૃત્તિ પણ દઢ થાય છે.

બહુ રિયળીરી-સાથે કહેવું પડે છે કે આપણામાં એક વૃત્તિ ધણી નિર્બળ છે. પાશ્ચાત્ય પ્રજામાં એ વૃત્તિ ધણી પ્રબળ છે, દરેક પ્રજામાં તેની પરિસ્થિતિને યોગ્ય કેટલાક આચારવિચાર હોય છે. આપણાં લોકો આ વાત પર લક્ષ્ય આપ્યાં વિના તેમનાં ગુણોનું અનુકરણ કરવાને જાહેર બાબ આચારનિયારો પ્રહુ કરી દે છે; આવી વાતરચેણથી દેશને કંઈ પણ લાભ થતો નથી. આપણે તેમની કર્તવ્યનિષ્ઠતા, સદ્ગુણપરાયણતા, વ્યવસ્થાપૂર્વક અને પદ્ધતિસર કામ કરવાની રીતી, આચારની શિષ્ટતા, કાળનો સદુપયોગ, અને એવાં એવાં સદગુણો અને

સદાચારોનું અનુકરણ કરવા પ્રયત્ન કરવો જોઈએ. જેમ પ્રામાર્ગ્ય કર્તવ્યનિષ્ઠતા દૃઢ થશે તેમ તેનો ઉદય સત્વર થશે એ નિઃસંશય છે.

પ્રાશ્નત્ય પ્રશ્નમાં દરેક પ્રકારનાં જીવનમાં - કર્તવ્યપરાયણતાના અનુપમ દાખલા મળી આવે છે. થોડાજ દિવસ પર મેલ સ્ટીમર 'અરેબિઆ'ને કુબાડી દેવામાં આવી તેવખતે એક એક ઉતારને હોડીમાં ઉતાર્યા પછીજ કપ્તાન હોડીમાં ફૂદી પડ્યો. એણે એનું કર્તવ્ય બરાબર બજાવ્યું. રાણા પ્રતાપસિંહ પોતાના પર અનેક દુઃખો આવી પડ્યા છતાં પોતાના કર્તવ્યમાંથી કશું માત્ર પણ અલિપ્ત થયા નહિ અને અંકજારને નમ્યું નજ આપ્યું. આપણી પ્રાચીન ભાવના એ વિશે ધણાજ ઊંચા પ્રકારની છે. એક દિવસે રાજાના મુખમાં શબ્દ મૂક્યા છે કે ભલે રાજાશક્તિ હું મળ્યાં તે હું મળ્યાં વિષય પામે, અથવા મારા ઉપર ખડ્ગની ધારા પડે, કે યમરાજ મારા શિરેનું અવશ્ય હરણ કરે; પરંતુ મારું મન લેશ પણ ધર્મમાંથી-મારા કર્તવ્યમાંથી પ્રચલિત ન થાઓ.

પરંતુ હાલ એ ભાવના બહુ શિથિલ થઈ ગયેલી જણાય છે. આપણામાં ઉદમ અને કર્તવ્યની મહત્તા સમજી તેને પરપૂર્ણ કરવાની ટેવ જોઈએ તેવી પોષાયેલી નથી. ઉપલક્ષ્ય વિચાર કરતાં પણ માલમ પડશે કે એ ટેવ ન ફેળવાવાથી કેટલી બધી દાનિ થાય છે. મોટાં શહેરોમાં આરોગ્યના સામાન્ય નિયમ ન સમજે એવા ઘણા થોડા ભાગ હોય છે; પરંતુ કેટલાં આગણાં સ્વચ્છ રહે છે? મ્યુનિસિપલિટીના અધિકારીઓ હાથ નીચેના માણસોનાં કામ પર પૂરતી દેખરેખ રાખીને કોઠાને સમજાવવાથી કામ થતું હોય. તો તેમ કરી, વર્તતા થોડેજ સ્થળે જોવામાં આવે છે. આનું કારણ શું છે? અધિકારમાત્ર મનુષ્યને મદદમાં બનાવી તેનું મગજ ફેરવી નાખે છે. અધિકારની સાથે કર્તવ્ય જોડાયેલું છે અને તે બરાબર અદા કરવાથીજ અધિકાર શોભે છે એવી સમજ બહુ થોડામાં હોય છે. વળી કર્તવ્ય કંઈ એમનું એમ થતું નથી. તેને સારું ઉદ્યોગની જરૂર છે, તે વગર કામ નીભતું હોય તો તે કરવા તરફ થોડાંજ અભિરુચિ હોઈ છે. આ મારું કર્તવ્ય છે તે તે કરવા હું બંધાયેલો છું એવી સમજ મનુષ્યમાત્રમાં આવવી જોઈએ. પોપ નામના અંગ્રેજી કવિએ યોગ્યજ કહ્યું છે કે માન કે શરમ કોઈ પણ સ્થિતિમાંથી ઉત્પન્ન થતાં નથી, તમે તમારું કર્તવ્ય બરાબર બજાવશો એટલે તેમાં તમને સંપૂર્ણ માન મળશે. એનો અર્થ એવો નથી કે ધર્મરે એપણને જે પરિસ્થિતિમાં મૂક્યા હોય તે પરિસ્થિતિ સુધારવાનો આપણે પ્રયત્ન ન કરવો. મનુષ્યમાત્રે પરિસ્થિતિ સુધારી ઉભતિમાં આવવાનો પ્રયત્ન કરવો એ તેનો ધર્મ છે. પરંતુ અધિક સ્થિતિમાં જે કર્તવ્ય હોય તે પૂરેપૂરું બજાવવું એ તેનું સર્વથી મોટું અને યજ્ઞે કામ છે અને એ ક્યાં પછી અવકાશનો વખત બીજાં ઉદ્યોગમાં કાઢવાને કોઈ પણ જાનનો પ્રતિજ્ઞ નથી. દાખલા તરીકે, શિક્ષકનો ધધો માથે લીધો હોય તો તેનું પ્રથમ અને મુખ્ય કર્તવ્ય શાળાનું, પોતાનું કામ પરિપૂર્ણ કરવાનું છે. તે કરવાને બદલે પોતાનું ચિત્ત અન્ય પ્રવૃત્તિઓમાં રાખે તો તે પ્રથમ ધર્મરે અને પછી પોતાના ઉપરિ અધિકારીઓનો ગુનેગાર છે. એવા ધુરુપતું શ્રેય નજ ધાય, તે શિષ્ય-વર્ગનું કે પ્રજાનું સન્માન પામતો નથી અને પોતાનું કામ બરાબર કરવાથી જે હૃદયનો સંતોષ મળે છે તેવો સંતોષ તે મેળવી શકતો નથી. પરંતુ પ્રાથમિક શાળાથી તે મંદા વધા

પર્યવસાન દેહલા શિક્ષકો કર્તવ્યપરાયણ રહી પોતાના શિષ્યવર્ગને સંપૂર્ણ સંતોષ આપે છે ? દેહલા ઉપર અધિકારીઓ દેખરેખ રાખવાનું કામ બરાબર અંગત ગુણદોષની સમ્યક્ પરીક્ષા કરી યોગ્યતાની કદર કરે છે, અને કર્તવ્યશિષ્ટ ને કર્તવ્યનિષ્ઠ શિક્ષકને યોગ્ય શાસને પૂર્ણમાટે છે ? સર્વ પોતાની દૂર બરાબર અજમાવતા હોય તો હાલ શિક્ષકને માટે સર્વ જનસંતોષ ઉત્પન્ન થવા પામશે છે તે યાતજ નહિ. આમાં એકલા દેશી શિક્ષકને કર્તવ્યપરદ-મુખ છે, અને અસંતોષ આપે છે એમ સમજવાનું નથી. ઉપર કહ્યું છે કે આપણામાં પાશ્ચાત્ય પ્રજા જેવી કર્તવ્યનિષ્ઠતા નથી. આ સામાન્ય વચન છે અને દરેક સામાન્ય વચનમાં અનુવાદ હોય છે. આથી જેમ આપણામાં દેહલાક પોતાના વર્ગ બહુ ઉત્તમ રીતે બાંધે છે, તેમ પાશ્ચાત્ય પ્રજામાં દેહલાક અધિકારથીય સંતુષ્ટ રહે છે, અને તેનું બળ અજમાવવા ચૂકતા નથી; પરંતુ પોતાનું કર્તવ્ય કરવામાં શિથિલ હોય છે. મારું કર્તવ્ય મારે ગમે તે પ્રકારે કરવું જ નોંધએ એવી નિષ્ઠા હોય તો પોતાનામાં એવી શક્તિ હોય તો તે શક્તિમાં પણ તે ઉદ્યોગથી વધારો કરી શકે છે; ઉદ્યોગથી મનુષ્ય શું કરી શકતો નથી ? પરંતુ જેનામાં કર્તવ્યપરાયણતા નથી, અને તે ઉત્પન્ન કરે એવા તેનું કામ તપાસનારા અધિકારીઓ પણ નથી, તેને ઉદ્યોગ કરવાનું મનજ ક્યાંથી થાય ! દેશનો અન્યુદય કેળવણી પરજ આધાર રાખે છે, અને તે કેળવણી આપનારા વર્ગમાં તેમજ તેના ઉપર અધિકારીઓમાં વ્યસિધી નોંધએ તેવી કર્તવ્યપરાયણતા આવશે નહિ ત્યાંસુધી ગમે તેટલી પરિપક્વ બરી સુધારા કરવાના ગમે તેવા ભગીરથ પ્રયત્ન કરશો તો તે પણ સફળ થવાના નથીજ.

આપણા સાહિત્યના ક્ષેત્રનો વિચાર કરો. પરિપક્વ ભરાય છે. અનેક દૃષ્ટિથી અનેક વિષયોની ચર્ચા થાય છે. એ બધું કંઈ છે; નથી એમ કહેવાનો ખીસકુલ આશય નથી. પરંતુ એટલું તો સર્વને સ્પષ્ટ જણાય છે કે જેટલી વાક્યપદ્ધતિ જોતામાં આવે છે તેટલી કમ્પીરતા જોવામાં આવતી નથી. આનું કારણ ખુલ્લું જ છે; બાલકમાં કંઈ મહેનત પડતી નથી ને પડે છે તે ઉત્તમ ગ્રંથો લખવા જેટલી તો નહિજ. આથી આનું કામ કરનારા ઘણા માલમ પડે છે અને સાહિત્યની સંગીન સેવા કરનારા જોઈએ તેટલા જણતા નથી. એ વાક્યપદ્ધતિ-વીરો કટિગદ્ધ યદ્ય કમ્પીરતાય થાય તો સાહિત્યનું સ્વરૂપ બદલાઈ જાય. ગુજરાતી સાહિત્ય પણ દરિદ્ર છે, મરાઠીને બંગાળી સાહિત્ય જેવું સમૃદ્ધ નથી, એમ કહ્યાં ક્યાંથી શું વળવાનું છે ? એની દરિદ્રતા દૂર કરો. સાહિત્યનાં અનેક અંગો પરિપૂર્ણ કરો. ઇતિહાસ, ભૂગોળ, વિજ્ઞાન, દરેકમાં આપણી દૃષ્ટિથી આપણી પ્રગતને ઉપયોગી થાય એવાં પુસ્તકો પ્રસિદ્ધ કરો. સંક્ષેપમાં, આપણે હમેશ નીચેની આર્થા લક્ષમાં રાખી કામ કરવું જોઈએ:—

गर्जति शरदि न वर्षति वर्षति वर्षासु निःस्वनो मेघः ।

नीचो वेदति न कुरुते न वदति करोत्येव सुजनः ॥

અરેહ ઋતુમાં વરસાદ ગાજે છે, સર્વતો નથી, વર્ષા ઋતુમાં ગાળ્યા વગર મેઘ વધે છે. (આપણામાં કહેવત છેજ કે ગાળ્યા મેઘ વરસે નહિ ને કણાં કામ કરશે નહિ). નીચ પુરુષ માત્ર વાણી વદે છે, કાર્ય કરતો નથી, પરંતુ સુજન વાણી વદતો નથી, તે તો કાર્ય કરે છેજ. ઉપર દર્શાવ્યા પ્રમાણે સાહિત્યમાં ખરા કમ્પીરોની જરૂર છે. આપણું સાહિત્ય સમૃદ્ધ થાય તેને માટે સારાં સારાં પુસ્તકો રચાવવાની જરૂર છે. માત્ર ચર્ચા કરી જે યોગ્ય પ્રયોગ પુસ્તકો પ્રસિદ્ધ કરી સાહિત્યની ઉન્નતિ કરતા હોય તેમને ઉતારી પાડવાનો પ્રયત્ન કરવાનો

સાહિત્યની સેવા થવાની નથી. હિન્દાન્વેષી અને દૌર્બૃદ્ધિ સંતુષ્ટવી ધણી સહેલી છે. એવી વૃત્તિથી ઉત્તમમાં ઉત્તમ પુસ્તકોમાં દોષ દર્શાવી શકાય છે, એવું નામ પુસ્તકપરીક્ષા દહેવાપજ નહિ. સમગ્ર પુસ્તકનું લખાણ, તેનો ઉદ્દેશ, તેની ભાષા શૈલી, વિવેચનસરણિ, શાસ્ત્રીય વિદ્વંતા, વગેરેનો વિચાર કરી પુસ્તકની પરીક્ષા કરવાની છે. અધિધીતદિધી શબ્દોને, શબ્દસમુદાયને, કે વાક્યને તેના સંબંધથી પરિચિત્ત કરી તે પર ટીકા કરવી એ સાધુ ભાવથી થતી ટીકા નથી, પરંતુ હરિએ બોધારો મસ્તમસ્તા: એમ કહ્યું છે તે પ્રમાણે માત્સર્યથી ઉત્પન્ન થતી ટીકા છે. એટલું યાદ રાખવું જોઈએ કે શત્રુ સ્વર્ગ કરું કુષ્ઠમ્—કાઈ પણ કાર્ય વિષે કહેવું બધું સહેલું છે, પણ તે કરવું અઘરું છે. વળી એ પણ યાદ રાખવું જોઈએ કે મનુષ્યમાત્ર દોષને પાત્ર છે, નાની નાની ભૂલો અનેક રીતે થાય છે તે જે કામ કરે છે તેજ બધું છે.

ગચ્છતઃ સ્વલનં કાપિ મવત્યેવ પ્રમાદતઃ ।

હસન્તિ 'દુર્જનાસ્ત્ર સમાદયતિ પઠિતાઃ ॥

જે આદે તેને ગૃહસ્તથી દોકર પણ વાગે; આવી રિયતિમાં દુર્ગોનો હસે છે; પડિતો તો દોષોનું સમાધાન કરે છે. Even Homer nods—હોમર પણ ઝોઝા ખાય છે. પરંતુ, એવે સ્થળે જેમ શિવજીએ ચંદ્રને માથે ચઢાવ્યો છે, તે વિષે ગળામાં રાખ્યું છે, તેમ ડાહ્યા પુરુષો ગુણને પ્રાધાન્ય આપી તેની સ્તુતિ કરે છે, અને દોષને મનમાં રાખે છે(ગુણદોષી કુષોઃ પૃક્ષ્મિન્દુલ્લેખ વિવેકરઃ । શિરસા શાષ્વતે પૂર્વ પર્વ કળે નિવચ્છતિ ॥) વળી કામ કરનારો સાહિત્યના ઉપાસકો એવા ટીકાકારો કે ચર્ચાકારોની દરકાર કરતા નથી. ભવભૂતિએ યુક્તાન કહ્યું છે કે

યે નામ કેચિદિદં નઃ પ્રથયન્ત્યવજ્ઞાં

જાનન્તિ તે કિમપિ તાન્ પ્રતિ નૈવ યત્નઃ ।

उत्पत्त्यतेऽस्ति मम कोऽपि समानधर्मा

કાલો હવં નિરવધિર્વિપુલો ચ પૃથ્વી ॥

પૃથ્વી વિશીળ છે, કાળ નિરવધિ છે, જે ભાવથી પુસ્તક રચાયું છે તે સમજી તેની દર કરનાર પુરુષો હશેજ, અથવા નહિ હોય તો હવે પછી ઉત્પન્ન થશે. તેવા પુરુષો માટેજ આ પ્રયત્ન છે. જેઓ જાની છે અને તે કારણથી અમારી અવજા કરે છે તેમને માટે આ પ્રયત્ન નથી.

આ પ્રમાણે કર્તવ્યનિષ્ઠતા વિષે યોગ્ય વિચાર દર્શાવ્યા. શ્રીમદ્ભગવદ્ગીતાના શ્લોકોમાં બીજી વાત એ કહી છે કે ફળની અપેક્ષા ન રાખવી. અર્થાત્, ફળ થાય કે ન થાય, આપણે આપણું કર્તવ્ય યથાશક્ત કરવું. કેટલીક વાર એવું પણ બને કે આપણને હલોગત્વ ફળ ન મળે તેના અનેક કારણ હોય, પણ તેનાથી આપણે નાઉમેદ થવું નહિ. પરંતુ હમેશ આપણે આપણું કર્તવ્ય કર્યાજ કરવું આપણાં સર્વ કાર્યો ભગવન્મંદરણ કરવાં. તેમને ફળ આપણું હશે તો આપણે નહિ આપણું હોય તો નહિ આપે આપણું હૃદય આપણને કાઈ પણ દિવસ ડાંખે નહિ, આપણા કામને માટે લાજ લાગે નહિ, એમ હમેશ વર્તવું, એવો ઉત્તમ વ્યાવહારિક બોધ ગીતાના વચનમાં સમાપ્ત છે, અને જેમ તેને અનુસરવું આપણું વર્તન કરીશું તેમ આપણું કલ્યાણ થવા વિના રહેશે નહિ.

કમળાશંકર બ્રાહ્મશંકર ત્રિવેદી

વહાલાં ।

(રાગ ગઝલ-કેવલાલી)

વિરાજ્યાં ઉરમાં તો ના, કદી દૂરે જશે વહાલાં ।
 ભળે વારિ-વિયે વારિ, યશે ના દૂર યો વહાલાં ।
 ઉડો તો ચે રહી જાતાં, મહેમાનો ખરે વહાલાં ।
 ઉચે જાતાં ખહુ ઉડી, પડો ના દષ્ટિએ વહાલાં ।
 પ્રતિમા ઉરમાં સ્થાપી, યશે ના અંખી યો વહાલાં ।
 ભલે સ્થળે ત્યજી ચાલ્યાં, અહીં તો સૂક્ષ્મ છે વહાલાં ।
 કહે સૃષ્ટિ તણા લોકો, ' વહાલાં ભૂત તો થાતાં ' ।
 ' વહાલાંની કરી ચિંતા, વહાલાં ભૂત તો થાતાં ' ।
 હશે જો સત્ય લોકોક્તિ, રૂડું યુ' અન્ય છે વહાલાં ।
 જૂતોને ભૂત લેટીને, ભલે ને લોગચે વહાલાં ।
 ચયાં હોં જૂત ભાવિનાં, તમોને દ્વાર છે ખુલ્લાં ।
 સુખેથી દોડતાં આવી, વિરામો ગૃહમાં વહાલાં ।
 તમારા યોગથી રાચી, ઉરો વિશાળને સેવી ।
 તમારું જાણુ દેવું એ, અમારા ભાગ્યની દેવી ।
 રહી ખાળી દુઃખી કીધાં, દીધાં ના સુખ દેવાનો ।
 નથી લહાવો લીધો જન્મી, સરાંવી અશુ વહાલાંનાં ।
 કદી ના હાથ મુકાવ્યો, શિરે વહાલાં । રીઝાવીને ।
 નથી પાચે પહી પ્રીતિ, કરી યાત્રા મુહાવીને ।
 તમોને રીઝવી પિતૃ । વૃષાઋતે ચતુર્માસે ।
 ચતુર્ધા વૃષ્ટિ આશીર્વે, યશે ત્યારે જ રીઝશે ।
 મુકાં હેડાં તરી ટાચે, ભીંજશે, ડુબશે વહાલાં ।
 મળીને તાર ધઈ એકી, ભગી જશે સુખે વહાલાં ।

રાણકદેવી વિષે કેટલાક દુહા.

જે સાચે સૌરજ. ધડ્યો, ધડ્યો. રા. ખેંગાર

તે સાચો લાંગી ગયો, જતો રહ્યો. હુહાર.

લોકમાન્ય ઉક્ત દોહરાને ચરવીર ને પ્રસિદ્ધ પુરખં આપણા આજના લેખની સતી રાણકદેવીનો ધણી થતો હતો. તે પ્રાંતીન સૌરાષ્ટ્ર અને હાલના સૌરાષ્ટ્રનો રાજા હતો. તેની રાજધાનીનું સહેર જુનાગઢ હતું. તે ઈ. સ. ૧૦૮૮ થી ઈ. સ. ૧૧૧૬ સુધી ગાદીએ હતો. આટલી વાત તો ઇતિહાસ પ્રસિદ્ધ છે કે પાટણના રાજા સિદ્ધરાજ જયસિંહે જુનાગઢ પર સ્વારી કરી હતી, ને ત્યાંના રાજા રા. ખેંગારને મારી રાણી રાણકદેવીને પકડી તેની સાથે પરણવા તેને પાટણ લઈ ગયો હતો. પણ રાણકદેવી તેને પરણી નહિ એટલે સિદ્ધરાજને તેને પાછી કાઢ્યાવાડમાં લાવવી પડી. જહિં લાવતાં રસ્તામાં વંદવાણ જે કાઢ્યાવાડની બાગીચ કહેવાય છે ત્યાં ભોગાવા નદીને કાંઠે તે સતી થઈ.

અત્રે એટલું કહેવું જોઈએ કે સિદ્ધરાજની જુનાગઢ પર ચઢાઈનું કારણ રાણકદેવી પોતેજ હતી. એટલે આ લેખને અંગે એમાંના મુખ્ય પાત્રો રાણકદેવી અને સિદ્ધરાજ વિષે કાંઈક ઐતિહાસિક હકીકત આપણે જાણવી આવશ્યક છે.

રાણકદેવી વિષે એવી દંતકથા છે કે કચ્છ દેશમાં પાવર^૧ કરીને જન્મ્યા છે તેના રાજા શેરપાવરની તે દીકરી થતી હતી. તે મૂળ નક્ષત્રમાં જન્મી હતી. એનાં મહત્તી કુડળા જેવી પાસે મંડાવતાં જેવીએ માત્ર સંસારમાં રાજા શેરને કહ્યું કે આ કુવરી જેવા યોગમાં અવતરી છે તેવા યોગમાં કેમ દીકરી અવતરી હોય તેને જે-કેમ પરણે તેનું રાજ્ય જોવ કહ્યું છે.

“પડવે મૂળ ભરણી પાંચમ, રોહણી નવમી કૃત્તિકા અઠમ;

દશમ અશ્લેષા તું વચિ, જન્માણામુખી નક્ષત્રો પાંચ.”

વળી એ સંબંધમાં એક બીજી ઉક્તિ છે કે

“જણે માતા શ્રવે નદી, વસે તો ઉગડ થાય;

નારી પહેરે ચુડલો, ખાલ સમજો જાય.

વાળું તો ઉગે નહિ, નીર ફૂલે નવ થાય;

નવ જળધુ જેવીઓએ, જોશ કેમ જોવાય ?”

૧. સંસારમાં કહ્યું છે કે પાવર કચ્છમાં છે. શેરપાવર (શેરપરમાર) આ સમયે થોડા ગામનો ગરાશિઓ હશે; સાખા જાડણીએ તરતજ સાખિયાર વિષયે રાજધાની કરી હતી તે વેળાએ પાવરમાં શેરપાવર ત્યાંના રાજા કહેવાતો હોય એમ સંભવે છે.

આ સંજોગતા જ રાજ-દિવંગીર થયો. પરિણામે તેણે દીકરીને વનમાં મૂકી આપવા દુઃખ કર્યો વનમાં તેને એક હુડમતિયા-કુંભારે દીધી. તેનું કાઈ વાલિવારસ નહિ જણાયાથી, ને તે એકલી હોવાથી તે તેને ઘેર લઇ ગયો, ને ઉછેરીને મોટી કરી કુંવરી બહુ ખૂબસૂરત થતી તેથી તેને પરણવાને લાંબા કુલાણીએ માયું મોકલ્યું. પણ કુંભારે એ માયું સ્વીકાર્યું નહિ, ને કુંવરીને પરણવી નહિ. આથી લાખેરાણો બહુ યુરસે થયો; ને કુંભારને ધણી બીક ખતાવી, એટલે તે ત્યાંથી નહાસીને સોરઠમાં બુનાગઢની પાસે મંજેવડી કરીને ગામ છે ત્યાં રહ્યો. પરંતુ એક વાપના પંખમાંથી છૂટી બીજ વાવના પંખમાં સપડાવાને. ભાવિ બંદ-શાવું નથી.

એ સંજોગમાં એવું બન્યું કે સોરઠના રાજા રાખેગારનો સમકાલીન સિદ્ધરાજ પાટણનો રાજા હતો. તેમના ચાર ભાટ પરદેશમાં ફરતા ફરતા મંજેવડીમાં આવી રાત રહ્યા હતા. અહીં મંજેવડીના કુંભાર હુડમતિયાની કુંવરી તેમના દીકામાં આવી. તે જ્યાં જ્યાં જઈ મૂકતી ત્યાં ત્યાં કુંકુની પગલાં પડતાં હતાં. એ ઉપરથી જાણેને થયું કે આ કન્યા સિદ્ધરાજના દરબારમાં રોકે એવી છે, તેથી આપણે પાટણ જઈ રાજને વંધામણી ખાપણ એટલે જરૂર-રાજ આપણું દારિદ્ર ટાળશે. અહીંથી ઉપડ્યાં ભાટ પાટણ ગયા. રાજાએ તેમનો સારો સત્કાર કર્યો તે એવો કે રાજાની સોળ રાણીઓને ઘેર દરરાજ વારાફરતી રાજા તેમની સાથે જાયો ભાટો રાણીઓ નોત્ર જોઈને ડાકું ધુણાવતા. તેથી આખરે રાજાએ એનું કારણ પૂછતાં બારોએ કહ્યું કે તારી રોજ રાણીઓમાં એકે રાણી પદ્મિનિ નથી. આ ઉપરથી રાજાએ તેમને એવી કન્યા શોધી કાઢવા તથા લેમનો દિવસ નક્કી કરી આપવા કહ્યું. ભાટ અહીંથી ઉપડ્યા મંજેવડીમાં આવ્યા, ને કુંભારની દીકરી રાણકદેવીનું માથું કપ્યું. પણ કુંભારે પોતાને દીકરી હોવા વિષે નકાર કર્યો કારણ જે વખતે આભાટો પ્રથમ મંજેવડીમાં આવી રહ્યા હતા તે વખતે તેમણે રાણકદેવીને જોઈ હાહી: તે દિવસથી કુંભારની પેટેમાં કારકે-પડયો હતો કે વખતે માથા ઉપર અણધારી આવચણ આવી પડે. તેટલા-ભાટે તેણે અગાઉથી એતી જઈ તેને બોપરામાં સંતાડી રાખી હતી. પરંતુ જે બાટોએ પ્રથમ તેને જોઈ હતી તે કુંભારના આ પ્રમાણે નકાર જવાથી માને ખરા? તેમણે દેવીને સિદ્ધરાજ સાથે પરણાવવા ધણે આમંદ કર્યો તથા ભાટના રિવાજ પ્રમાણે સામ, દામ, અને બેદ આદિ સુક્તિ પ્રયુક્તિ લગાવી આખરે કુંભાર પાસે કલુવ કરાવ્યું, ને લેમનો દિવસ નક્કી કર્યો. અહીંથી ભાટ પાટણ ગયા ને રાજાને વંધામણી આપી. પરંતુ કુંભારની દીકરી નાણી સિદ્ધરાજના મનમાં બેદ થયો. તેણે પરણવાની ના પાડતાં ભાટોએ

આગણ આગો મોરિયો, સાખ પડી ઘર ખાર;

દેવે ઉપાઈ દેવડી, નહિ જાતે કુંભાર.

અહીં રાણકદેવીનો મહિમા ગયો. એ દુહાનો બાવાર્થ એવો છે કે ઘરને આગણે રોપેલા આંખાની સાખ ધરતી બહાર ગયેલી હોય, મતલબ કે આંખ રોપાયેલું અમુક સ્થળે હોય ને તેનું રૂપ ઉછરીને બીજું સ્થળે મહોટું થઈ પાડ્યું હોય, તેની મારક છે. રાણકદેવી દેવથી (કંઈયા કુળમાં) ઉત્પન્ન થયેલી છે, નહિ કે કુંભારથી.

રાજા આ સાંભળી ખુશી થયો. લગ્નની તૈયારી થવા માંડી. પરંતુ મનુષ્યનું ધારણું કંઈ હોય છે, ને દેવનું કંઈ હોય છે. એવું બન્યું કે જીનાગઢના રા'ખેંગારની એક બહેન હતી તે સિદ્ધરાજના ભાવાતને પરણી હતી. એને દેવલ ને વીસલ નામે બે દીકરા હતા. તે પોતાના દીકરા સહીત જીનાગઢ રહેતી હતી. એક દિવસે દેસલ ને વીસલ મળેલીમાં ફરવા ગયા ત્યાં તેમણે કુંભારની ખૂંભસુરત દીકરીની તથા તે સિદ્ધરાજ સાથે થોડા સમયમાં પરણવાની છે તે વિષેની વાત સાંભળી. ઘેર પાછા ફરતાં તેમણે એ કુંવરી વિષેની હકાકત રા'ખેંગારને કહી સંભળાવી, અને વિશેષમાં કહ્યું કે આપણા દેશમાંથી પાટણનો રાજા કન્યા લઈ જાય એમાં આપણી શોભા નહિ; એથી આપણને કલંક લાગે. એ ઉપરથી રાજાએ દેસલને પોતાનું ખાડું કુંભારને ત્યાં લેઈ જવા તથા તે સાથે રાણકદેવીને પરણાવી લાવવા હુકમ કર્યો. દેસલ ખાડું લઈ ગયો, પણ કુંભારે કહ્યું કે એ કન્યા તો સિદ્ધરાજને દઈ દીધી છે, અને એના થોડા રોજ પછી લગ્ન થવાનાં છે, માટે એ બનવા જેવું નથી. આથી દેસલે કુંભારને ધણી સમજાવ્યો, ધમકાવ્યો, ડરાવ્યો ને આખરે નહિ માને તો જોરજુલમથી દેવીને જીનાગઢ લઈ જવા કહ્યું. તે વખતનો એક દુહો છે:

જેસિંહ દેવે જાય, ધાર નગર ઢાળિયો;

કપરો તે કહેવાય, ખેંગાર તું ખેલો મ કર.

જેસિંહ દેવ=સિદ્ધરાજ જયસિંહ. ધારનગર=માળવાનું પાટનગર ધારાનગરી. ખેલો ખેલો-ખેટા-ઢેલો=એક વસ્તુની પાછળ આગ્રહથી મંથા રહેવું તે પરથી નામ. ખેલો આગ્રહ, જખરાઇ.

ભાવાર્થ: સિદ્ધરાજ જયસિંહ એવો જખરો રાજા છે કે તેણે માળવા-ધારાનગરીના રાજાને ઉધતો ઢાળીને જગાડી હરાવ્યો છે. તેને છંછેડવામાં સાર નથી માટે હો! ખેંગાર તું જખરાઇ કરવી રહેવા દે. તે તારા દેશને જડમૂળથી ઉખેડી નાંખશે.

દેસલે આનો ઉત્તર આપ્યો કે

ખાવન હનર ખાધિયા, થોડા ગઠ ગિરનાર,

કપમ શકે સોરઠ ધણી, ખોહણ હજ ખેંગાર.

ભાવાર્થ: જેના રાજ્યમાં ખાવન હનર થોડાનું લસકર છે, તથા અક્ષાદિણિ (ખોહણ) સેના છે તેવા સોરઠના ધણી ખેંગારને તે શું કરવાનો છે?

અતે દેસલ રાણકદેવીને જખરસ્તીથી ઉપાડી ગયો. જનમની જન્મોત્તરીના વતીશ મિથ્યા થતો નથી. રાણકદેવી જીનાગઢ આવી. રમમાંથી ઉતરતાં તેનો પગ ટપક્યો, ઠોકર વાગી અને શોંઢીની ધારા વહી આ વખતે તેણે કહ્યું કે આનું પરિણામ સાર જણાવું નથી. કારણ

પ્રથમ પોતે પેસતાં, થયો ઠપકો ને દેશ;

રંડાપો રાણકદેવીને, (ક) મનો સોરઠ દેશ.

૬૫૬૧-આસતાં આસતાં જમીન સાથે પગ અચકાવ છે-૬૫૬૨ છે-તે વખતે ૬૫ કરીને જવાન થાય છે-તે દેશી-દોહર; મતલબ કે ધરતા દરવાજામાં પેસતાંજ પ્રથમમાં પગ ૬૫ રેતો અવાજ કરી ઠોકર ખાય છે, ને હોલી નીકળે છે એ અપશુકનથી રાણકેવીને રંગપો મોગવવાનો છે, ને સોરઠ દેશ ઉત્તર યવાનો છે.

રા'ખેગારે આ અપશુકનની દરકારે કરી નહિ, ને ધણીજ ધામધુમથી તે પરણ્યો. આખું ગામ જમાડયું. અતે વિશેષમાં તે વખતે પાટણના વાધરીઓ જુનાગઢમાં માટીના કાસણો વેચવા આવેલા હશે તેમને પણ જમવા નોતર્યા. રા'ખેગાર રાણકેવીને પરણ્યો છે તેની એ જમણવાર છે એ સાંભળી એ વાધરીઓ જમ્યા નહિ, પણ તેજ વખતે તેઓ જુનાગઢથી આવી નિહળ્યા ને પાધરા પાટણ ગયા. પાટણ જઈ તેમણે બારોતે

સોરઠ સિંહલદીપની, ભત તણી પરમાર,

મેટી રાજ સોરની, પરણ્યો રા'ખેગાર.

ના શબ્દોમાં ખખર કરી. બારોતે રાજ પાસે

નિરધણિયા ને નોરિયા, બાણિયેલ ભતે બાર;

ખેણી કહાણી રાણકેવીને, ખેગારે પાડી વાર.

ગાંધી સિદ્ધરાજને શ્રુતે કયો. સિદ્ધરાજે જુનાગઢ પર ચડવાની તૈયારી કરી, ને આખરે કસરત લઈ નિહળ્યો. રસ્તામાં વઢવાણ વગેરે જામે સેતો સેતો તે જુનાગઢ આવી પહોંચ્યો. અહીં ખાર વધું સુધી તે જુનાગઢને ઘેરે બાલી લડ્યો, પણ તેનું કાંઈ વળ્યું નહિ. એ વર્ષો દરમ્યાન રાણકેવી સાથે કેટલોક સંવાદ થયેલા તેના પૂરીઓના* રાહરા હાથ આવ્યા છે તે પરથી જણાય છે કે સિદ્ધરાજની સાથે તેમની મા રાણી અયલ્લસેવી આવ્યાં હતાં તે એક દિવસ સિદ્ધરાજની સાથે રાણકેવીના મહેલ પાસે ગયાં ને કમાડ ૬૫કાવવા લાગ્યા. આથી રાણકેવી અદરથી બોલ્યા કે

કવણ ખટકાવે કમાડ, મેટી છે રાણકેવી,

ભણ્યો રા'ખેગાર, ખાટક કાન જ તોડશે.

ખટકાવે-૬૫કારે, ૬૫, ૬૫ કરીને ઠોકે.

સાવર્થ: આ જોરડો તો રાણકેવીનો છે. કાણ કમાડ ૬૫કારે છે? ને રા'ખેગારને આની ખખર પડી-તો તેનો તરત સંદાર કરશે. અયલ્લસેવી એ સાંભળતાજ જવાબ આપે છે કે

૧. સોરઠને સિંહલદીપ કેમ કહ્યો હતો? રાણકેવી સોરઠમાં હોંચેરી-મેટી થઇ તેથી સોરઠની, ને કચ્છમાં કે સિંધમાં જન્મી મારે સિંહલદીપની એમ કહ્યો? પરમાર એ ભતિ છે. પુ'વાર પણ કહેવાય છે. સોર પરમાર રાજ પરમાર ભતિનો હોય એમ જણાય છે.

૨. પાટ પાડવી-તરતેથી અધવચ હાટી લેવું તે.

૩. પૂરીઓ-સમતા ગવેયા, ઠેક કોઈ તેમના યજમાનો હોય છે તેમને તેઓ સારંગી સાથે હંગામણ વિનાના મુઘવમાં જન્મ કે ગયન ગાઇ સંજગાવે છે ને માંગી ખાય છે.

રાજા આ સાંભળી ખુશી થયા. હમણી તૈયારી થવા માંડી. પરંતુ મનુષ્યનું ધારણું કંઈ હોય છે, ને દેવનું કંઈ હોય છે. એવું જન્યું કે જીનાગઢના રાખેગારની એક બહેન હતી તે સિદ્ધરાજના બાપાતને પરણી હતી. એને દેવદાસ ને વીસલ નામે બે દીકરા હતા. તે પોતાના દીકરા સહીત જીનાગઢ રહેતી હતી. એક દિવસે દેસદાસ ને વિસલ મળેવડીમાં ફરવા ગયા ત્યાં તેમણે કુંભારની ખૂબસૂરત દીકરીની તથા તે સિદ્ધરાજ સાથે થોડા સમયમાં પરણવાની છે તે વિષેની વાત સાંભળી. ઘેર પાછા ફરતાં તેમણે એ કુંભારી વિષેની હકીકત રાખેગારને કહી સંભળાવી, અને વિશેષમાં કહ્યું કે આપણા દેશમાંથી પાટણનો રાજા કન્યા લેખ જાય એમાં આપણી શોભા નહિ; એથી આપણને કસંક લાગે. એ ઉપરથી રાજાએ દેશદાસને પોતાનું ખાકું કુંભારને ત્યાં લેઈ જવા તથા તે સાથે રાણકદેવીને પરણાવી લાવવા હુકમ કર્યો. દેસદાસ ખાકું લેખ ગયો, પણ કુંભારે કહ્યું કે એ કન્યા તો સિદ્ધરાજને દાંડ દીધી છે, અને એના થોડા રોજ પછી લેખ થવાના છે, માટે એ બનવા જેવું નથી. આથી દેસદાસ કુંભારને ઘણો સમજાવ્યો, ધમકાવ્યો, હરાવ્યો ને આખરે નહિ માને તે જોડાવવાથી દેવીને જીનાગઢ લેખ જવા કહ્યું. તે વખતનો એક દુહો છે:

જેસિંહ દેવે જાય, ધાર નગર ઢોળિયો;

કપરો તે કહેવાય, ખેંગાર તું ખેધો મ કર.

જેસિંહ દેવ=સિદ્ધરાજ જયસિંહ. ધારનગર=માળવાનું પાટનગર ધારનગરી. ખેધે ધો-ખેટો-લેવો=એક વસ્તુની પાછળ બામહથી મંડામ રહેવું તે પરથી નામ ખેધે મહ, જખરામ.

ભાવાર્થ: સિદ્ધરાજ જયસિંહ એવો જખરો રાજા છે કે તેણે માળવા-ધારનગરીને ખેને ઉધતો ઢોળિયોને જગાડી હરાવ્યો છે. તેને છોડવામાં સાર નથી માટે હે! ખેંગાર જખરામ કરવી રહેવા દે. તે તારા દેશને જડખૂળથી ઉખેડી નાંખશે.

દેસદાસે આનો ઉત્તર આપ્યો કે

આપણું હજાર બાંધિય, થોડા જાકે ગિરનાર,

કપમે શંકે સોરઠં ધણી, ખોહણુ દગ ખેંગાર.

ભાવાર્થ: જેના રાજ્યમાં ખાવન હજાર થોડાનું લસકર છે, તથા અણહિણી (ખોહણુ) સેના છે તેવા સોરઠના ધણી ખેંગારને તે શું કરવાનો છે?

અતે દેસદાસ રાણકદેવીને જખરદસ્તીથી ઉપાડી ગયો. જખમની જખમોતરીનો વર્તોરે મિથ્યા થતો નથી. રાણકદેવી જીનાગઢ આવી. રચમાંથી ઉતરતાં તેનો પગ કપકપે, ઢોઢર વાગી અને હોલીની ધારા વહી આ વખતે તેણે કહ્યું કે આનું પરિણામ સાર જણાવું નથી. કારણ

પ્રથમ થોળે પેસતાં, થયો કવંકો ને ઢેસ;

રંગપો રાણકદેવીને, (કે) મનો-સોરઠં દેસ.

હપકા-આસતાં આસતાં જમીન સાથે પગ અગ્રાણ છે-હપકાય છે-તે વખતે હપ કરીને ખવાજ થાય છે-તે દેરાસાર; અતલજ કે ધરના દરવાજામાં ચેસતાજ અગ્રમમાં પગ હપ કરતો અવાજ કરી ઠોકર ખાય છે, ને લોહી નીકળે છે એ અપશુકનથી રાજકુમારીને રંગપો મોગવવાનો છે, ને સોરઠ દેશ ઉજ્જડ થવાનો છે.

રા'ખેંગારે આ અપશુકનની દરકારે કરી નહિ, ને ધણીજ પામધુમથી-તે પરણ્યો. આપુ ગામ જમાડ્યું. અને વિશેષમાં તે વખતે પાટણના વાધરીઓ જુનાગઢમાં માટીનાં વાસણો વેચવા આવેલા હશે તેમને પણ જમવા નોતર્યા. રા'ખેંગાર રાજકુમારીને પરણ્યો છે તેની એ જમણવાર છે એ સાંભળી એ વાધરીઓ જમ્યા નહિ, પણ તેજ વખતે તેઓ જુનાગઢથી આવી નિકળ્યા ને પાધરા પાટણ ગયા. પાટણ જઈ તેમણે બારોતે -

સોરઠ સિંદલકીપની, નત તણી પરમાર, રંગ
ખેટી રાજ રોરની, પરણ્યો રા'ખે-

ના રાખેદોમાં ખચર કરી, બારોતે રાજ પાસે - કેંઈ,

નિરધણિયા ને નોકોરિયા, રંગવી ગઈ: રંગ

ખોળી કહણ
નાનમાં ચમકાર પૂરી રસ-

સાગર સનાન ઠરાવી રહી: રંગ

પ્રાણ રસાતમકે લગ્ય હીપકે એ,

મન મંદિર પ્રકટાવી ગઈ: રંગ

સુરતાનાં સ્થાપન કરી ઘટમાં,

અનલેહ તાન બળવી ગઈ: રંગ

અહલુત અનુભવ ઓર થતાં એ,

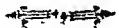
પ્રભુ પલમાંહી બતાવી ગઈ: રંગ

મોગ અપૂર્વ સમાધિ સધાવી,

જીવન-જ્યોત જગાવી ગઈ: રંગ

૨૦-૧૧-૧૬.

પાદસાર.

પ્રિયલાભ.

(અનુસંધાન પુસ્તક ૬ ની પૃષ્ઠ ૨૬૦ થી.)

(૭)

ધરાવતીએ ધારિણીદેવી પાસે જઈ માલવિકા અને બહુલાવલિકાના વર્તન સંબંધે અખત તકરાર કરી.

માલવિકા રાગની દૃષ્ટિએ પડે નહીં, એવીજ ધારિણીદેવીની ઇચ્છા હોય તે પ્રમાણે હેના પ્રયત્ન પણ ચાલુ હતા. રાગએ માલવિકાના રૂપ ઉપર પાગલ થવું નહીં, એવો જ ધારિણીનો ધ્યેય હતો. ઉત્કટ હેતુ હતો, તો પણ ચાલી રીતે કંઈ પણ નહોતું, તો એ તહેને મને એકદમ અસહ્ય વેદના થઈ હોત, અમરા નિષ્કુર ક્રોધથી તે ધરાવતી પ્રમાણે તદ્દાનશબ્દ થઈ ગઈ હોત, એ શક્ય નહોતું. કારણ, ધારિણી વપમાં પ્રેમ હોવાથી તેને પ્રેમિણી તરીકે જાણી લેતો. પતિના પ્રેમમાં બીજી સુંદર સ્ત્રીએ સ્પર્ધા કરવાનો પ્રસંગ આજ ન હોય તો પર નવીન આપણે ન હોતો. અત્યંત રૂપવતી અને નૃસિંહાદિ લક્ષ્મીનામ અત્યંત કુશળ એવી ધરાવતી જ તેની પ્રતિસ્પર્ધા હોતી. તે ઉપરાંત, ધારિણીનું અનંત કારણ પણ બહુ ઉદાર હતું. સાગના માહાત્મ્યનું પણ તેને સારી રીતે જાણ હતું. ધૈર્ય ચિત્તની સ્થિરતા મુલ્યાદિ મહત્ત્વ યુગમાં ધરાવતી કરતાં દેવી ધારિણી ધણી ઉચ્ચ દરજ્જાની હતી. માલવિકાપર રાગનો અનુરાગ જડાયો છે એ વાતથી ધારિણીનું મન અત્યંત દુઃખ થયું એમ નહોતું. એ મહારાણી હોય, રાજસંસારમાંની વ્યવસ્થા જાણતી ધરાવતી તેને પ્રતિસ્પર્ધા હોતી, તોપણ તેના માનાપમાન તરફ લક્ષ્ય આપવું એ તેનું એક કર્તવ્ય હતું. બહુલાવલિકાને કીધે પોતાનીજ પરિચારિકા માલવિકાએ રાગ પર પ્રેમની મોહિની નાખી ધરાવતીના મનને અત્યંત માતના આપી, માટે માલવિકાને યોગ્ય શાસન આપવું એ ધારિણીનું કર્તવ્ય હતું. માલવિકા અને બહુલાવલિકા એ બંનેના હાથ પગમાં સુખસા તેઓને રત્નમંડાર તળેના ધરમાં પૂરી રાખવા, અને પોતાની અંશુલિ-મુદ્રા જેવાં તે તળધરની પહેરેગીર દારી માલવિકાએ તેઓને હોડવાં નહીં, એવો દેવી ધારિણીએ હુકમ દેવી ધારિણીનો જે કે પ્રિયજાણકા પર ધણે ઉપકાર થયો હતો, તોપણ મનના માંથી તેને માલવિકા તરફ ધણે દ્રેષ્ય હતો. રાગનો પ્રેમ માલવિકાપર મોટો એક ધર્મ-પ્રિય થાય, એવી માલવિકાની મનથી ધણી ઇચ્છા હતી આ બાબતમાં સુમતિએ માલવિકાને તેટલી સદાય આપવાની પણ તેની તૈયારી હતી. માલવિકાપર આવેલા આ સંકેત વાત પ્રિયજાણકાને જાતમે કહી, અને તેની પાસે રાગને એ બાબત બગર પડતાં રા બહુ દુઃખ થયું અને અતિ ચિંતામાં પડ્યો.

આખરે, માલવિકાની મુક્તતા કરવા જાતમે એક વિલક્ષણ યુક્ત શોધી કાઢી.

(૮)

દેવી ધારિણી પ્રવાતશયનમાં સુતી હતી. તેની સહચરીઓ પૈકી કેટલીક રક્તચંદ્ર

૧ ધારિણીની આંખોપર સર્પની મુદ્રાની એક વોટી હતી. તે જ એ “અંશુલિમુદ્રા.”

૨ પતન જેમણે તેટલો વાપા કરે એવી રીતની યોજના કરેલો એક ઉધાડો લઘુમહે

હાયથી લેતા પગ દખાવતી હતી, તો કેટલીક લેની આસોની વાટ ભેટી ઉભી રહી હતી. પરિવારજનો એક બુદ્ધિ આસન પર બેસી દેવીને એક વાર્તા કહેતી હતી. દેવી અને લેની સર્વ પ્રતિ-ચારિકા ધ્યાન દ્રષ્ટ લેની વાત સાંભળતી હતાં. એટલામાં દેવીને મળવા સંભળી સ્વામી પધારી.

“અરે ! આતો આર્થપુત્ર !”

એવો ઉર્જાર કાઠી રામને સ્વાગત આપવો ધારિણી શર્યાપરથી ઉઠવા ગઇ. પરંતુ રામને લેતું નિવારણ કરી કહ્યું. “ના, દેવી, ઉઠશો નહીં. શિષ્ટાચાર સાચા આ દુઃખ વેઠશો નહીં. ત્હમારા પગને દુઃખ આપી અમયાં મહારા પગને દુઃખાવશે નહીં.”

ધારિણીએ શર્યા પર પડ્યા પડ્યા જ કહ્યું “આર્થપુત્રને જય થાઓ !”

પરિવારજનો પણ કહ્યું “મહારામને જયજયકાર હો !”

રામને પૂછ્યું “દેવી, હવે પગની વેદના સહન થાય છે કે નહીં ?”

“હા, હવે જરા ઠીક છે.”

એટલામાં અચ્ચકાપર જનોએ બાંધતો બાંધતો જાતમ લાં દોડતો આવ્યો, અને રેડતાં કંઠળી કહ્યું. “મહારાજ, મહારે રક્ષણ કરો ! મ્હને સહાય કરો ! મ્હને સાપ કરડ્યો કે સાપ કરડ્યો !”

“સાપ કરડ્યો ! ક્યાં ? ક્યાં ગયો હતો તું ?”

દેવીને માટે કુદ તોડવા દુઃખ આગમી ગયો હતો. લાંજ મને સાપ કરડ્યો ! એક પુલ તોડવા મ્હેં હાય આગળ કયો, એટલામાં જાડના યુડમાંથી એક સાપે બહાર આવી, મહારા આ હાયને એકદમ ડાખ માર્યો ! અરેરે માડી ! આ ભુઓ—એ દાંત પણ કેવા લાગ્યા છે લેના ! માડી ! આખું શરીર મારું જથ્થજથ્થ થાય છે ! જાઉં છું હવે મહારાજ મહારી નિપુણિક માતાનું લહેમ જ રક્ષણ કરજો.”

ધારિણી અતિશય કળકળાને બેઠી “ઓ મા ! મહારે લીધે એક ગરીબ બીચારા બ્રાહ્મણના પ્રાણ જાય છે, અરેરે ! હવે આનો ઉપાય પણ શું કરવો વાર ?”

પરિવારજનો કહ્યું “શસ્ત્રમાં એમ કહ્યું છે કે, સર્પદંશ થયો હોય તો તે જગ્યા કાપી તેમાંથી પૂળ લેવી વહેવા દેવું; અથવા તે જગ્યા ગમે તેમ કરી કાઢવી. આમાંથી કાંઈ પણ ઉપાય કરો, પણ એકદમ ઉતાવળથી કરો, મહારાજ !”

“આ વખતે ત્રિપક્ષીયના મતથી જે હોય તે કરવું. જયસેના, છું મુવસિદીને એકદમ બોલાવો લાવ રહમત ?”

“જેવી આમા !” એમ કહી પ્રતિહારી ચાલી ગઇ. જાતમ તો તદત મૃતપ્રાય પડ્યો. દેવી ધારિણી અને લેની પરિચારિકાઓ લેની શુશ્રૂષા કરવાં લાગ્યાં. એટલામાં જયસેનાએ પાછા આવી કહ્યું “મુવસિદીએ જાતમભટ્ટને લેને લાં જ લઇ જવા કહ્યું છે.”

કચુદી અને પ્રતિહારી બંને જાતમને હિચકી બહાર લઇ ગયા.

ચોડી વાર રહીને જયસેનાએ આવીને કહ્યું “મુવસિદી કહે છે કે ‘ઉદ્ધુ’બના વિધાન પ્રમાણે એક સર્પમુદાની વીંટીની જરૂર છે. એવી વીંટી આ વખતે ક્યાં મળશે ?”

ધારિણીએ કહ્યું “આ જો મહારી આગળપર સર્પમુદાની વીંટી છે, એ લઇને જ ઉતાવળથી” એમ કહી ધારિણીએ આગળમાંથી વીંટી કાઢી જયસેનાને આપી, ને તે એ લઇ ચાલી ગઇ.

આ વીંટી સાફ જ ગૌતમે સપદંશ થયાનું એમાલુમ બહાનું કાઢ્યું હતું. દેવીની સર્પને મુદ્રાની વીંટી જોયા સિવાય તળધરની પહેરેગીર માધવિકા માલવિકા અને બકુલાવલિકા એ બન્નેની મુક્તતા કદી પણ કરત નહીં. તેથી ગૌતમે આ અજબ મુક્તિથી દેવીની વીંટી હસ્તગત કરી.

(૯)

ગૌતમે તળધરના બારણા આગળ જઈ માધવિકાને કહ્યું “આ જો ધારિણીદેવીની વીંટી. માલવિકાને છોડી ચૂક એવો દેવીનો ત્હને હુકમ છે.”

વીંટી હાથમાં લઈ માધવિકાએ કહ્યું “હા, દેવીની વીંટી છે ખરી ! પણ પોતાની દાસીને છોડવાનું કામ ત્હમને કેમ સોંપ્યું, ભટ્ટ ?”

“તે આમ થયું, માધવિકા; એક જ્યોતિષીએ મહારાજને એમ કહ્યું કે ત્હેના નક્ષત્ર પર કૂર મહત્તી દષ્ટિ પડી છે. માટે મહારાત્રી કરવા સર્વ કદીઓને મુક્ત કરવા જોઈએ.”

“વાર, પણ તેમ હોય તો પણ ત્હમને અહીં મોકલવાનું કારણ શું એ હું પૂછું છું? દેવીની દાસી પૈકી એકાદને ન આવડ્યું હોત આ કહેતાં અહીં આવીને મહેને?”

ચતુર ગૌતમે આ સંકટને સમયે બીજાજ એક મુક્તિ પોણ જરા ખોખારો આપી દસીને ત્હેણે કહ્યું “અહાહા ! એટલું નથી લક્ષમાં આવતું ત્હારા માધવિકા ? ધરાવતી ધિયુ, ખીજવાય નહીં માટે દેવીને હવે બહાર કાઢતે એવું દેખાવા દેવું નથી, કે પોતેજ જામની માલવિકાની મુક્તતા કરી ! એટલા સાર તો, ગાંડી, દેવીએ પોતાની કોઈ પણ દાસીને હુકમ મોકલી નહીં અહીં ! મહારાજને જાતે બધા કદીઓને છોડી દેવાનો હુકમ કર્યો, તેથી ત્હેની આ પોતાની વીંટી આપી મહેને અહીં મોકલ્યો.”

“હા, એ કારણ ત્હને ખરાબર છે !” એમ કહી માધવિકાએ માલવિકા સાથે નાખી લાવલિકાની મુક્તતા કરી.

(૧૦.)

ગૌતમની મુક્તિથી ‘સમુદ્ર-ભવન’માં માલવિકાનો ને રાજાનો મેળાપ થયો. વખત હતો દિવસનો—કાષ્ઠ જો તે બાલુએ આવ્યું તો, ધ્યાન રાખવા ગૌતમ જાતે બહાર એક રક્ષકની શિલા પાસે બેઠો હતો. બકુલાવલિકા પણ પાછળજ રહી હતી.

એ જગ્યા બહુ ઠંડી અને સુખકારક હતી—ગૌતમ તે રક્ષકસ્તંભને ટેકવીને તરતજ નિદ્રાવશ થયો, અને ધોરવા પણ લાગ્યો.

આ જ વખતે નિપુણિકાને લઈ ધરાવતી સમુદ્રભવન તરફજ આવતી હતી. ગૌતમને સાપ કરડ્યો, એ જાણીને ત્હેને દુઃખ લાગ્યું હતું, અને તેટલામાં જ અદ્રિકા નામની એક દાસીએ ત્હેને બાની કહ્યું “ગૌતમ તો સમુદ્રભવન પાસે બહાર એકલોજ ઉંઘતો ધોર છે !”

(અપૂર્ણ)

“ભરત.”

માતૃભાષાદ્વારા શિક્ષણ. ૭

(અનુસંધાન ગતીક પૃષ્ઠ ૧૯)

આપણી ભાષાઓમાં પારિભાષિક શબ્દો નથી અને ખાસ કરીને શાસ્ત્રીય વિષયોમાં આપણો શબ્દભંડાર ઘણો અલ્પ છે. એ વાત મને ગ્રાન્ય છે, પણ હું પૂછું છું કે આ ન્યૂનતાના પોષકો કાણ છે? સ્વભાષાનું ગૌરવ નહિ સમજનારા અંગ્રેજોના અંધ પૂજકો કે કોઇ બીજા? આ તકરાર કરનારા એક પુરાણ સંલગ્ન બૂઝી ભાંધે છે કે વિકાસનો નિયમ ભાષાને પણ લાગુ પડે છે, અને ગાલા ફ્રેંકલીને 'વપરાની કુચી યગકતી રહે છે' એ સાદું સત્ય સમજાવ્યું છે તે ભાષાને પણ લાગુ પડે છે એવું વિરમરથ કરે છે. અંગ્રેજી ભાષાનો શબ્દ ભંડાર રમણીય છે, મોહક છે, એ સત્ય છે. પરંતુ જે ગૂઢ શાસ્ત્રીય સત્યો આજની અંગ્રેજી ભાષામાં સહેલાઈથી સમજાવી શકાય છે તેજ સત્યો ખાદિ કવિ ઔસરના કાળની ભાષામાં સમજાવવાનો પ્રયત્ન કર્યો હોય તો તે કેટલે અંશે સફળ થાય એમ છે? ભાષાઓ ખાદિ છે અને અંગ્રેજી ભાષા પણ ખાદિ છે અને હજી ખાદિ છે. વ્યાપારની દુનિયામાં જોને છે તેમ આમાં પણ ખનરો અને માગણી હશે તેવા પ્રકારનો માસ બનશે. આ નિયમ માપાના વિકાસને લાગુ નહિ પડે એવું માનવાને કારણ નથી, કેમકે તે લાગુ પડી ચૂક્યો છે. આપણની ભાષા અંધારે ભાષાનની સરકારે કેળવણીનું કાર્ય હાથ ધર્યું ત્યારે ક્યારે ખીલેલી? પરંતુ અત્યારે પરિસ્થિતિ તેવીજ છે? હાં અન્ય ભાષાદ્વારા શિક્ષણ આપવાનો તોલના ધાતક રિવાજ મહત્ત્વ કરવાની શૂંચ યથ નથી અને તેને પરિણામે અત્યારે શિક્ષણ માત્ર આ હોદ્દાથી દૂરાજ અપાય છે. આપણી ભાષાને પણ આ નિયમ લાગુ પડી ચૂક્યો છે. સતે તેનાં મૂળી શુજરાતી આજની શુજરાતી રહી નથી; જેમ જેમ જરૂર પડશે તેમ તેમ ભાષાનો વિષુદ્ધિ દાર વધતો જશે, આ શબ્દસરિની તકરાર સ્વીકારીએ તો જે વિષયની પરિભાષા ધાર્મિકામાં ઉત્તમ હોય તે ભાષા દ્વારા તે વિષય શીખવવો એજ છટ મણાવું જોઇએ. એ જુના પ્રાંતો સરે શારદાપીઠમાં શિક્ષકોનીના અભ્યાસ સંસ્કૃત દ્વારા થવો જોઇએ. આવી અનક ભાષા પ્રચાર અને પોષક એકાદ શારદાપીઠ અસ્તિત્વમાં આવે તો 'અનેક રીતે આકર્ષક નીવડે ખરી'.

વળા એક ખીજી તકરાર રજી કરવામાં આવે છે કે અંગ્રેજી ભાષાપરનો જે કાણ હોય તેમાં વિદ્યાર્થીઓ મેળવી શકે છે તે સમજી જતો રહેશે. પ્રથમ તો કહેવું જોઇએ કે આપણા વિદ્યાર્થીઓને અંગ્રેજી ભાષાપર મુદ્દત કાણ આવતોજ નથી, એટલે તેમને કશું શુભાવલું છેજ નહિ. કૃષિશાસ્ત્ર ધણું વિકાસ પ્રાપ્ત છે, પરંતુ કોદરાના વાવેતરમાંથી ધઉની પ્રાપ્તિ હજી શક્ય થયેલ નથી; અભાઉદીનના જાદુમાં કહી એવી સકિત હોય તો કાલે! પણ અઘાપિ તો આપણે એ જાદુ જોયું નથી. ઇતિહાસ, ગણિતશાસ્ત્ર, ભૂગોળ, સંસ્કૃત વિગેરે વિષયો અંગ્રેજી દ્વારા શીખવી અંગ્રેજોના કાણ વધારવો એ એક જાતનું ખી વારી અન્ય જાતનો પાક લણવા બરાબર છે. અંગ્રેજી ભાષાનો પરિચય વધારવો હોય તો એ ભાષા વધારે શાસ્ત્રીય રીતે શીખવી તે હેતુ પાર પાડી શકાય એમ છે. આકરજુના શુદ્ધ નિયમો જોખાવરા કરતાં નિર્જન લેખનપર વધારે લક્ષ અપાય, વિદ્યાર્થીઓ માં હાથમાં અંગ્રેજી પુસ્તકો વધારે છુટયાં મૂકાય, વાઙ્મયોનાં પૃથકરણોને જાદે વિચાર શેલી વગેરેનું પૃથકરણ થાય, ખાસ ભાષાપ્રયોગો (Idioms) જોખાવરા કરતાં એકજ વિચાર

આ નિર્જન અમદારમાં મળેલી પહેલી કેગરજી પરિપદમાં વાંચવામાં આવેલો હતો, તેની

અનેક રીતે કવી રીતે દર્શાવી શકાય છે વિગેરે સમજાવાય તો અંગ્રેજી ભાષાનો પરિચય વધારે સારો અને સંતોષકારક થશે એ નિઃસંશય છે. અંગ્રેજી ભાષાનું શિક્ષણ સંગીન શાસ્ત્રીય પાયાપર મૂકશે તો પછી તેમાં પ્રવીણતા પ્રાપ્ત કરાવવા સારૂ ઇતિહાસ ભૂગોળ વિગેરે વિષયોની મદદ લેવાની જરૂર પડશે નહિ. આ વિષયોની પરિભાષા સહેલાઈથી અંગ્રેજી ભાષાનાં પુસ્તકોમાં અનેક રીતે શીખવી શકાય.

આ પ્રસંગે એટલું કહેવાની જરૂર છે કે અંગ્રેજી ભાષાનું શિક્ષણ સંગીન પાયાઉપર મૂકાય તો વિદ્યાર્થીઓનો એ ભાષા ઉપરનો કાણુ વધે એમ માનવાનાં અનેક કારણો છે તેમાં નું મુખ્ય એક આ છે. જર્મનીમાં અંગ્રેજી શીખવાય છે. ત્યાં તેને અઠવાડીયામાં ત્રણ કલાક મળે છે. એ ત્રણ કલાકનું શિક્ષણ પામેલા જર્મન પદ્ધિધારકો જાપાન વિગેરે દેશોમાં જઈ એ ભાષામાં આપવાનું શિક્ષણ એ ભાષાદ્વારા આપી શકે છે. આવું જ પરિણામ આપણે ત્યાં કેમ ન આવે એ શું મનનીય પ્રશ્ન નથી? આપણે લાંબા કરતાં ઘણો વખત અંગ્રેજી પાછળ ગાળીએ છીએ છતાં આપણા 'મેટ્રિક' પાંચ વાક્યો સરખી રીતે લખી વાંચી શકતા નથી. આટલું જ નહિ, પરંતુ સારદાપીકના પદ્ધિધારકો પણ પોતાની હાસી ધાય એવું લખે છે. હાલ કેટલાક સમયે થયાં પદ્ધિધારકોની અરજીઓ વાંચવાનો પ્રસંગ આવે છે. ત્યારે હું વિસ્મય પ્રાપ્ત છું કે દસમાંના નવ જણને જરોખર અંગ્રેજી લખતાં આપણું નથી. અને એ નવમાંના ચારેકને તો ભાષાનું ખૂન કરવાના વાંક માટે શિક્ષા થવી જોઈએ એવા હોય છે.

ચોંટું પેદાઈ ચાલુ રાખવાનાં કારણોમાં બીલું એક આ પણ કારણ બતાવવામાં આવે છે. આ નવા શબ્દોની શ્રુતિ કરવી પડશે અને તે સંસ્કૃતમાંથી આજુબા પડશે. સંસ્કૃત માંથી આ અભ્યાસક્રોધે આ વાતની સ્મૃતિ કરાવવી પડે એમ નથી કે ખુદ અંગ્રેજી ભાષામાં રિટિન શબ્દો કેટલાં સુધી ગયા છે અને બીજી કેટલી ભાષાઓએ એ ભાષાનો શબ્દભંડાર વધાર્યો છે? આપણે નવા શબ્દપ્રયોગ માટે સંસ્કૃત તરફ જ દૃષ્ટિ કરીએ એ સ્વાભાવિક છે. હું એમ નથી માનતો કે સંસ્કૃત ભાષા આપણને પરભાષાઓના જેવી અપરિચિત થઈ ગઈ છે. અને હાલમાં તો સંસ્કૃત તરફ પ્રીતિ વધતી જતી માલમ્ પડે છે. મને તો આ દલીલમાં કંઈ વલુદ જેવું લાગતું નથી.

હવે રાષ્ટ્રીય દૃષ્ટિએ વિચાર કરીએ. આપણા દેશમાં આપણે સ્થળે સ્થળે રાષ્ટ્રીય જીવનની જોડાઈ જોઈએ છીએ, પરંતુ રાષ્ટ્રીય જીવનનું સાંધો અગલનું અંગ કેળવણી છે. ત્યાં સુધી કેશના લોકોને મોટા ભાગ અજ્ઞાન રહે ત્યાં સુધી રાષ્ટ્રીય પ્રિકાસ ઘણો ધીમો ચાલે. લોકોમાં જ્ઞાનની વૃદ્ધિ માટે કેળવણીની ખાસ જરૂર છે. એ કેળવણી એવા પ્રકારની હોવી જોઈએ અને તેનો પાયો એવા હોવો જોઈએ કે દેશમાં જ્ઞાનની વૃદ્ધિ સર્વોચ્ચ અને સત્તર થાય. અંગ્રેજી શિક્ષણ આપતાં આટલાં વર્ષો વધી ગયા છે છતાં હજી દેશના લોકોને મોટા ભાગ અજ્ઞાન છે. આ અજ્ઞાનતા દૂર થવી જોઈએ. તે શિવાય આપણે રાષ્ટ્રીય ઉદ્દેશ અશક્ય છે. હવે જે ગતિએ આપણે કેળવણીનો પ્રિકાસ થયો. આવ્યો છે તેનો વિચાર કરીએ તો અન્ય સુધરેલાં દેશોમાં જેટલું દરજ્જું પહોંચવાને આપણે અનેક સંકોચો જોઈએ. દરમિયાનમાં જે ગતિએ સુધરેલાં દેશો આર્ગળ વધે છે તે ગતિએ વધશે તે ખ્યાનમાં લઈએ તો તે આતે પણ એ ગણતરીમાં ઉમેરા કરવો પડશે. અંગ્રેજી દ્વારા શિક્ષણ અપાય છે તેમજ અપાઈ રહે તો લોકોમાં જ્ઞાનનો પ્રમાર થવાને ચોક્કસ કેદશ વર્ષો જોઈએ એ નક્કી કરવા

તો કોઈ અધીરતાથી બેસે તો સારું. પણ આપણી ધીરજને ખાસ લખ્યે એવો પ્રયોગ લખી
જે તો સામાન્ય ગણતરીમાં આવે છે.

આપણી માતૃભાષાને સ્થાન બદલે કરી તેનું સ્થાન અંગ્રેજી ભાષા સમુદાય એમ હોય તો
માપણે આટલો લખી કાળ રાહ નેહ બેસવાની પ્રશંસનીય અપૂર્વ અને અદ્વિતીય ધીરજ
મંતાવીએ; પરંતુ સાધારણ સમજમાં તો આ વાત મને કિતરી શકે એવી નથી કે અંગ્રેજી ભાષા કોઈ
પણ કાળે આપણી માતૃભાષાનું સ્થાન લઈ શકે. એમ ક્વાનો એક રસ્તો જરા સહેલો છે તે પ્રયત્ન
કદાચ પકડીએ તો પણ ધણા સંકેતો સુધી માતૃભાષાનું દેશની ભાષાને સ્થાને રહેશે. આપણે
એક મદદ વિપુલ મૂલ્ય કાઢીએ અને ધર્મ વિગેરેનાં જાપનો ચિયિલ કરી નાખીએ અને
અંગ્રેજ લોકો પોતાનું હુપ્પા મૂકી દે, અને આપણી અને તેમની વચ્ચે પરસ્પર લમનો
સંબંધ નિરંકુશ બંધાય તો હિંદી કે જેમાં પ્રભુ બાળકોને કાને જન્મથીજ અંગ્રેજ ભાષા
પડે. અંગ્રેજનાં પ્રયત્નોનું પરિણામ બૂલી જઈ આપણે આ યુક્તિને વ્યવહાર મળીએ તો પણ
એને ધણું સંકેતની જરૂર છે. માટે આપણે અપૂર્વ ધૈર્ય બંતાવીએ છતાં અંગ્રેજી તેનીસ
કેરોડની માતૃભાષા થાય એ તો અશક્ય જ લાગે છે તો પછી જે રીત સર્જે આપણું નેહએ
તે અંગ્રેજ દ્વારા આપી તેને સામાયે મર્યાદિત કરવું નેહએ.

આ સુધી કેળવણીમાં અને સુચનમાં આવેલો ફેરફાર થાય નહિ ત્યાં સુધી કેળવણીનાં
મોડા ફોનો આવેલાં આપણી શકશે અને કેળવણીના વર્ગની ઉત્તરતા વર્ગને અસર થઈ શકશે
નહિ. એટલે જે પક્ષ પડશે, કેળવણીનો પક્ષ અને બીજા કેળવણીનો પક્ષ એવાં પક્ષ
આપણે નેહએ છીએ કે આપણે કેળવણીનો વર્ગ સામાન્ય લોકસમૂહમાં કરતાં કેટલો
ચુરો પડી આવે છે? આપણા ગામડીયા લોકોના જીવનમાં અને આપણા કેળવણીના
વર્ગના જીવનમાં કેટલો ભેદ છે? એક બીજાનું જીવન કેટલે દરજ્જે સમજ શકે છે? કેળ-
વાણીનો વર્ગ શેકેન્ડરીઅર અને ડેવિડની કલ્પનાસહિત વસે છે. સારું મિત્ર કેળવણીનો વર્ગ
મીરાંનાં પદો અને નરસિંહ મહેતાના પ્રજ્ઞાનીયમાં સંતોષ માની બેસી રહે છે. યુદ્ધ યુદ્ધશાસ્ત્રી
સાહિત્યમાં જોશે તો સરસ્વતીચંદ્ર જેવું યુરનક ગામગાના લોકોને તો અંગ્રેજી પુસ્તકો જેવું
થઈ પડ્યું છે. આ બે વર્ગો વચ્ચે વિચારની આપ લે યતી નથી અને જેટલી થાય છે તેટલી
લણ આ પૂરતી ચાલુ રહેશે તો આટલો. સારું કાન્સમાં લોકસમૂહ અને સમૂહ સંવાદીય વર્ગ
વચ્ચે જેવો તીવ્ર ભેદ પડી ગયો હોય તેવા તીવ્ર ભેદ આપણા દેશમાં પડશે. વળી સાતિ બંધને
અસહ્ય થઈ પડ્યા લાગ્યા છે તેવા કાળમાં શું નથી ચિહ્નિત અને અચિહ્નિત એવી સાતિઓ
કેટલી કરવી છે? ફરી પાછો સુધરેલો પ્રહાર પણ ઉભો કરવો છે? અન્ય સાતિઓને કનડવાને
આ તવા સુધરેલો પ્રહાર પણ વળે નવાં સુધરેલાં સાધનો વાપરશે અને હાલમાં આપણે જુના
પ્રહાર વળેને વળોડીએ છીએ તેમ આપણા વચ્ચે આ નવાં પ્રહાર વળેને વળોડીએ.
સારું આપણે જે રાષ્ટ્રીય જીવનની ધ્રુવ તીવ્ર હોય અને રાષ્ટ્રીયવિશ્વાસ જેમ અને
તેમ જલદીથી કરવો હોય તો એકમને ખાતર આપણી માતૃભાષા દ્વારા આપણા સંતાનોને
શિક્ષણ આપવું નેહએ.

આમ આ મહાપ્રયત્નોને દૃષ્ટિએ વિચાર કરીએ તે દૃષ્ટિએ એક નિર્ણયપર આવણ છે.
અને તે એ કે સર્વ શિક્ષણ માતૃભાષાદ્વારા આપવાની યોજના કરવી નેહએ. આ યોજના
તેવા કરવામાં તેમજ તેને પાર પાડવામાં સફળતા મળે તેવી અવિરત પ્રયત્નો પોતાની એક અતિ

પવિત્ર ફરજ બળવી કહેવાશે. કારણ કે જે શિક્ષકનું કાર્ય સરળ, રસમય, અને ઉત્સાહ પ્રેરક કરવું હોય, જે વિદ્યાર્થીઓના અમુક વિષયો તરફના આકર્ષણને અંત આણવો હોય અને સટે તેમને વિદ્યાસિક્ષક અને વિચારશીલ બુદ્ધિ બનાવવા હોય, જે હિંદી કારીગરોનાં સુપ્રસન્ન કળાકૌશલ્ય, સૌન્દર્યબુદ્ધિ અને નૈસર્ગિક કક્ષિતને જાગૃત કરી, તેમનું ચોષણવર્ધન કરવું હોય અને તત્ત્વોદાર હિંદી ઔદ્યોગિક પુનરુદ્ધાર કરવા હોય, જે માતૃભાષામાં શૈક્ષણિક અને શૈલીની કૃતિઓને ઉચે શ્રેષ્ઠ એવા સાદિલેના ઉદય કરવો હોય, જે કન્યાકુમારીથી કંચનગંગા અને દ્વારિકાથી લાકા સુધી સમસ્ત હિંદના રાષ્ટ્રીય દેહમાં એકજ નિર્મળ જીવન વહેવાવડવું હોય તો આ વિના અન્ય માર્ગ નથી.

વીરબળા હું મહેતા.

સ્વીકાર અને અવલોકન.

૧. શ્રીમદ્ભગવદ્—કર્તા રા. તારાચંદ પાપટલાલ આગળજી એલ. ટી. એમ. સદરહુ પુસ્તક તેના કર્તા તરફથી અમને અવલોકનારો મળ્યું છે જેનો અમે સાભાર સ્વીકાર કરીએ છીએ. એ પુસ્તક પ્રસિદ્ધ ખગાળી કવિ રવિન્દ્રનાથ ટાગોરનાં હૃદય ક્ષીમતિ સુવર્ણકુમારી દેવીના 'The Fatal Garland' નામના પુસ્તકનું ભાષાન્તર છે. દેવીના અંગ્રેજી પુસ્તકે તો લોકપ્રિયતા પ્રાપ્ત કરી છે, અને વર્તમાનપત્રોએ તેમની લેખનશક્તિ તથા કથાનકને માટે પ્રશંસા કરી છે, એટલે તે સંજોગે વિશેષ કહેવા જેવું નથી. કાર્ણ પણ પુસ્તકનું એક ભાષાન્તર માંથી ખીજી ભાષામાં તેના કથાનકમાં, રસમાં, તથા ખૂબીમાં ઉતારવું એ કામ ધણું કઠિન છે, તો પણ રા. આગળજીએ તે સર્વ બાબતો સફળતા રાખી પુસ્તકને રસીક, અને વાંચના યોગ્ય બનાવ્યું છે. રા. આગળજીની ઐતિહાસિક વાર્તાઓને ચિત્રમય રસીક જીવન આપવાની કળા જાણીતી છે, એટલે પ્રસ્તુત નવલકથાને તેણે તે કલાના પુટ આપી સુંદર બનાવી છે, અને આકર્ષક કરી છે. અહિં તહિં કાંઈ કાંઈ જુલ જુલાય છે તે તથા સર્વને આકર્ષક બનાવવાના વિચારથી હાખલ કરેલા ગાયનોનો ગુંજ બાદ કરીએ તો હાલમાં પ્રકટ થતાં કેટલાંક નિર્માણ પુસ્તકોની કોટીમાંથી એ નિમુક્ત છે, ને તેથીજ તે સ્વીકૃત્ય બનેના હાયમાં મૂકવામાં કાંઈ તરેહની હાનિ નથી એમ અમે કહી શકીએ છીએ. પુસ્તકના કદના પ્રમાણમાં ક્ષીમત જરા વધારે છે, પણ અમે આશા રાખીએ છીએ કે કર્તા ખીજી આવૃત્તિ વખતે તેમાં કાંઈ ફેરફાર કરશે. તો ધણા તે વેચાતી લાઇ શકશે, ને તેથી તેમને લાભ થશે એમ અમારું માનવું છે.

૨. દિગંબર જૈન. ઉક્ત માસિકનો કાર્નિક ૧૯૭૭નો સચિત્ર ખાસ અંક અમને સમોદોચના માટે મળ્યો છે તેનો સાભાર સ્વીકાર કરીએ છીએ, અને એના તંત્રીને આજ્ઞનાં વખતમાં ૧-૧૨-૦ ના વાર્ષિક લવાજમમાં આવડું મોટું અને વિદ્યતાવાળું પુસ્તક ગ્રાહકોને આપવા માટે અભિવંદન આપીએ છીએ. સદરહુ અંકમાં ઇંગ્લાંડ, ઉત્તર હિંદુસ્તાન વગેરે સ્થળોથી અંગ્રેજી તથા હિંદુસ્તાનમાં ભેખો મંગાવી જૈન અને જૈનેતર લુદી લુદી દષ્ટિમિંદુથી ધાર્મિક અને તાત્વિક વિષયો ઉપરના વિચારોનું વાંચન આપવાથી એ ધર્મના વાચકોને ધણું જ લાભ કરી આપ્યો છે. વિષયો અમે વાંચ્યા છે, અને તેમાં દર્શવેદના વિચારો મનન કરવા યોગ્ય જણાય છે. જે માસિકો ધર્મના વિષયોની ચર્ચા કરે છે તેવાંજે એ ધર્મમાંનું તત્ત્વજ્ઞાન જેમ બને તેમ સર્વજનનિક કર્યાથી તેના વાંચનથી ધણુંજે લાભ થાય એમાં જરાએ કહેવા જેવું નથી. અમે ઉક્ત માસિકના તંત્રીને તેના આ સહાસ તથા ઉત્તમ વિષયો માટે અભિનંદન આપીએ છીએ.

કે. ૧૧/૧૧ ૧૨૫૫ ૧૨૧૬ નો અંક.

"The Educational Review" ના અક્ટોબર ૧૯૧૬ના અંકમાં "Vernacular is the media of instruction" એ નામનો મી. એસ. રાજગોપાલચારીનો ખંડે, ઓ. મી. રામાયણિગરના ઠરાવની વિરુદ્ધ પડતાં ઓ. મી. દાદાભાઈ કહે છે કે ઠરાવ રચાતે છે. લેખક ઓ. મી. દાદાભાઈની વિરુદ્ધ પડતાં ઓ. મી. રામાયણિગરના ઠરાવનું મર્યાદા કરે છે, અને સિદ્ધ કરે છે કે માતૃભાષાદ્વારા શિક્ષણ અપાવું જોઈએ. ઓ. મી. દાદાભાઈ વિરુદ્ધ પડતાં કહે છે:-

- (૧) માતૃભાષાદ્વારા શિક્ષણ અપવાથી ઉચ્ચ કેળવણી હિન્દુસ્થાનમાં મર્યાદિત થશે, અને તેથી આ દેશમાં થતી પ્રગતિ અટકશે,
- (૨) ભૂતકાળમાં થયેલી પ્રગતિ અંગ્રેજ કેળવણીથી થઈ છે; માતૃભાષાદ્વારા અપાયેલી કેળવણીથી એ પ્રગતિ અશક્ય બનત.
- (૩) સંસ્કૃત મહારાજાઓથી અને યાજ્ઞાઓથી વિશિષ્ટ પુરુષો ઉત્પન્ન થયા નથી, અને જે થયા છે તેઓ ખાસ કરીને અંગ્રેજ એજ્યુકેટ કરતાં અઘીયાના નથી.

આમાંથી પહેલાં બેને ખીજે સહ્યનો જવાબ આપતાં લેખક કહે છે કે નવીન યોજના પ્રમાણે અંગ્રેજ શિક્ષણ અવેશ્યક થશે, અને ઉલટું વધારે સારી રીતે આપી શકાશે. દાખવણ વિદ્યાર્થી ભૂગોળના સંતોષપત્રના જવાબ માતૃભાષામાં આપે, તો તેથી અંગ્રેજ શિક્ષણના ફાયદાને ધોડા લાગશે એમ કેમ કહેશે ખરું? ત્રીજા સહ્યના જવાબમાં લેખક કહે છે કે ખાસ વિશિષ્ટ પુરુષોએ સાધનતર શિક્ષણ પસંદ કર્યું છે, અને આજાં વિશિષ્ટ પુરુષો કે જોએએ સ્વદેશીય કેળવણી લીધી છે તેઓને સામાન્ય જીવનમાં સુર્યાન મળ્યું નથી, અને પરિણામે એઓ જગતના ફાયદાને ગણકાર્યા વિના સમૃદ્ધિવન ગાળવામાં સંતોષ માને છે.

'A class of men thoroughly grounded in European science, arts and philosophy should be created in India, who should serve as the communicating medium of western culture to the general population'.

'We have had such a class, and they have spread western knowledge to all except the very lowest, and also enriched vernacular literature and journalism.'

આના જવાબમાં લેખક કહે છે કે થોડીક પ્રાથમિક પ્રવૃદ્ધતા ધરાવનારો વર્ગ આપણે ઉત્પન્ન કર્યો છે એ ખરું, પરંતુ એઓ ખરેખર સારું સમજાનથીયે સધન બની શક્યા છે? અંગ્રેજ પોતાકે, અથવા સામાન્ય આચરણ, કે પરસ્પર-ભાવન બદલાવને એઓ દાખલો બેસાડે ખરા, પરંતુ એઓના અગત સર્ગોએને કિંવા મિત્રો (અંગ્રેજ ભણેલાં નહીં) ને એઓની પ્રવૃદ્ધતા મળે છે ખરી? શિક્ષિત ધરુ અને અશિક્ષિત વધુની વચ્ચે પડી ગયેલા અગાધ અંતરથી ભાગ્યે જ કાંઈ અમરુદ્ધ દશે; યોનાના પતિની પ્રવૃદ્ધતા પત્નીને ન મળે તો પછી મીણ કેને મળે વા?'

આ. મી. કાદબાઇ કહે છે 'The Greatest Bengalee poets were English scholars.' એ વિષે લેખક કહે છે કે અંગ્રેજીદાર ઇતિહાસ અને બુગોળનું જ્ઞાન મેળવવાને બદલે બંગાળીદાર મેળવ્યું હોત તો પણ એવા કવિઓ પાંડિત થાત 'સર રવીન્દ્રનાથ ઠાકુર કહે છે "It was because we were taught in our own language that our minds quickened" અર્થાત "અમને અમારી પોતાની ભાષાદ્વારા શિક્ષણ મળ્યું તેથી અમારા મન ત્વરિત થયા." માતૃભાષાદ્વારા શિક્ષણ આપવાની જરૂરીયાત રહેમ-જન્યા પછી ડૉ. ઠાકુર ઉચેટ કહે છે "While all around was the cry of English teaching, my third brother was brave enough to keep us to our Bengalee course. To him in Heaven my grateful reverence."

અંગ્રેજ ફળવણીથી રવામી વિવેકાનંદ, રાનડે, માધવરાવ, ગોખલે અને ડ્રો. બોઝ જેવાં પુરુષો ઉત્પન્ન થયા. ગોખલે પોતાનો ઇતિહાસ મરાઠીમાં શીખ્યા હોત, અને ડ્રો. બોઝને વૈજ્ઞાનિક પ્રયોગનું શિક્ષણ બંગાળી ભાષાદ્વારા અપાયું હોત તો શું એઓ એવા જ ન થાત? એટલું ખ્યાનમાં રાખવું જોઈએ કે અંગ્રેજીને વિષય શાળાઓમાં નવીન યોજનાથી આવશ્યક રહેશે, એટલું જ નહીં પણ, અંગ્રેજીનું પુરતું જ્ઞાન ધરાવનારા પુરુષોને જ મહાશાળાઓમાં દાખલ થવા દેવામાં આવતા હોવાથી, મહાશાળાઓમાં પણ અંગ્રેજ ભાષાદ્વારા શિક્ષણ અપાશે. આપણને અંગ્રેજીની જરૂર છે, અને અન્ય વિષયોની જરૂર છે. અન્ય વિષયો ભરવે થોડાં હોય, પણ તે વિશિષ્ટતાથી શીખવવા જોઈએ.

"It is not conventional English that is required, but a scholarly knowledge." ખરી વાત છે. એવું જ્ઞાન મહાશાળાઓમાંથી જ મળી શકે, અને નવીન યોજના પ્રમાણે લાથીજ મળી શકશે. ખરા વાક્યપ્રદાય (Idioms) અને ઉચ્ચાર વિધાર્થી ક્વી રીતે શીખી શકે? અંગ્રેજ શીખવવાને ખામ પ્રવીણ ન હોય એવા, શિક્ષકોથી એઓને દુર રાખવાથી, અને એઓના બુગોળ વિજ્ઞાન આદિ વિષયોમાં થેર. પરિણામ લાગતાં અંગ્રેજીના આવશ્યક ઉપયોગથી એઓને નિયંત્રિત રાખવાથી.

"English lessons must be in English." ખરું છે. બધા એમજ કહે છે. એ વિષે કાઠનો મતભેદ છે જ નહીં. માતૃભાષાના પાઠો માતૃભાષામાંજ અપાવા જોઈએ, અને ઇતિહાસના પાઠો વિદ્યાર્થીનીને માતૃભાષા હોય તે ભાષાદ્વારા અપવા જોઈએ.

"How will it be possible for them to understand English lectures in subjects that they first learnt in Tamil?" ભાષા-તરીકે અંગ્રેજ શીખતી ઇતિહાસ તત્વજ્ઞાન અને વિજ્ઞાનના અંગ્રેજીમાં લખાયેલાં પુસ્તકો શીખવાનું સુગમ પડે એ ખરું. વિદ્યાર્થીને અંગ્રેજીનું પુરતું જ્ઞાન હોય તો જે સામાન્ય વિષયો એ માતૃભાષાદ્વારા શીખી ગયો હોય તે બહુ જ વાની, અને પૃથક્ અંગ્રેજીમાં શીખવાની જરૂર નથી જ. વિદ્યાર્થી હિન્દુસ્થાનનો ઇતિહાસ પોતાની માતૃભાષાદ્વારા શીખી ગયો હોય તો પછી એને એજ વિષયને અંગ્રેજીદાર શીખવવાની જરૂર જણાતી નથી, અને એથી કંઈ દેર પડતો પણ નથી. મગજમાં ઉપયોગી જ્ઞાનનો સંચય થવો જોઈએ અને યાપ છે. વિષયોની ઉપ-યોગિતા છે, સમજોતી નહિ. પરંતુ દિલ્લીરી એટલી જ છે કે, દાસની પદ્ધતિ પ્રમાણે મગજને

વિચારોનો નહીં, પરંતુ માત્ર શબ્દોનો જ સંચય કરવો પડે છે—પાઠ પુસ્તકોના શબ્દોનો સંચય કરવો પડે છે. જે સમયમાં માત્ર શબ્દોનો જ અંગ્રેજીમાં જ્ઞાન હતું, અને શિષ્યોને માત્ર માત્ર બાપાનું જ્ઞાન હતું, તે સમયે હાલની પદ્ધતિની કિંમત હતી. હવે તો બધા જ અંગ્રેજી ભણીતો હોવાથી એ પદ્ધતિ દુષ્ટ યંત્ર ગણ છે, અને માત્ર સંઘની કેળવણી અને મહત્ કેળવણી જ નહીં, પરંતુ વિદ્યાર્થીની યોગ્ય કેળવણી પણ એવી પ્રતિષ્ઠા ધાવ છે. માટે હવે તો માત્ર બાપાદ્વારા શિક્ષણ આપવાનો પ્રયત્ન થવો જોઈએ અને એથી જ કંઈ સુધારણા થશે એમ સર્વનું માનવું છે.

“જાતિભેદ” એ વિષય ઉપર ‘મારત સેવક’ ના અંકડોબર ૧૯૧૬ ના અંકમાં ‘કર્મવીર’ મોહનદાસ કરમચંદ ગાંધીનીયે પ્રમાણે વિચાર દર્શાવે છે. જાતિભેદના પાપાપર હિંદુ સમાજની ધમારત ટકી રહી છે એવું મહારાજ માનવું છે. સર વિલિયમ હન્ટરે પોતાના હિંદુસ્તાનના ઇતિહાસમાં એવું લખ્યું છે કે જાતિભેદની સંસ્થા પ્રચલિત હોવાથી હિંદુસ્તાનમાં દારિદ્ર્યનો કાયદો ધડોલ પડ્યો નહિ. આ વિચાર મને બરાબર લાગે છે. જાતિ સંસ્થામાં સ્વરાજ્યનું ખીજ છે. મિત્ર મિત્ર જાતિ આ લશ્કરમાંની ટુકડીઓ સમાન છે. સેનાધિપતિ પ્રત્યેક સિપાઇને ઓળખતો નથી. પણ તેના તરફથી એ ટુકડીના મુખ્ય અધિકારીઓ માર-ફત્ત કરાવી લે છે. તેજ પ્રમાણે જાતિભેદના સાધનથી આપણે સમાજ સુધારણાનું કાર્ય સફળ કરી શકીએ છીએ, અને આપણું ધાર્મિક, વ્યવહારિક, નૈતિક, તથા રાજકીય ચક્ર હવે તેમ ફેરવી શકીએ છીએ.

જાતિયોજના એ કેવળ સ્વાભાવિક સ્થિતિ છે. અહીં તેને ધાર્મિક સ્વરૂપ આપવામાં આવ્યું; અન્ય દેશોમાં તેનો ઉપયોગ પૂર્ણપણે ખ્યાનમાં ન આવવાથી એ સંસ્થા સ્થૂળ રૂપમાં જ કાયમ રહી, અને તેથી જ લાંબાં તેનાથી બહુ લાભ થયો નહિ. મારા વિચાર એવા હોવાથી જાતિભેદના નિર્મૂલનના જે પ્રયત્ન ચાલે છે તેની હું વિરુદ્ધ છું.

પરંતુ જાતિભેદ સંસ્થામાં જે દોષ દેખાય છે તે જરૂર કાઢી નાખતાં જોઈએ. અને એવું કરતાં માટે જાતિભેદનું વાસ્તવિક સ્વરૂપ પ્રથમ જાણવું જોઈએ. જે ઉપર સૂચવ્યું કે જાતિને આપણે ધાર્મિક સ્વરૂપ આપ્યું છે; એટલે જાતિ એ કેવળ સંચય કરવાનું સાધન છે. જાતિ એ આપણા ભોજની પરિસીમા છે, એટલે તેના બહારના ભોજ્ય ભોજનવાનો આપણને અધિકાર નથી. અન્ય જાતિના લોક સાથે આપણે ભોજન વ્યવહાર કિંવા લગ્ન વ્યવહાર નહિ કરીએ. આ યોજનાથી અનાચાર ઓછો થવાનો ધારો સંભવ છે. એકંદરે જાતિથી મિત્રતા વધે છે એ વાત અનુભવ વિરુદ્ધ છે. એવું કરવાથી જો મિત્રતા વધતી હોય તો યુરોપમાં પ્રસ્તુત મંડાલુદ્ધ ઉત્પન્ન થયું ન હોત. સોગાં વધારે લાંબાં તો સંબંધીઓમાં જ ચાલે છે. ભોજનની જાળને આપણે નિષ્કારણ અનિશ્ચય મહત્ત્વ આપ્યું છે. ભોજનક્રિયા એ શોચ ક્રિયા એટલી મંદી છે; એટલે જાતિ એ શોચક્રિયા પછી આપણને શાંતિ મળે છે; અને હોમ કાસ્ટમાં ન રાખવામાં આવે એ ભોજન પછી અસમાધાન ઉત્પન્ન થાય છે. જે પ્રમાણે શોચાદિ કૃતિ આપણે એકંદરમાં કરીએ છીએ તે જ પ્રમાણે ભોજનાદિ પ્રયત્નક્રિયા પણ આપણે એકંદરમાં જ કરવી જોઈએ ભોજન એ કેવળ શરીર-આપાર સાથે

જ છે. એ વાક્ય જો ખરૂં હોય તો એ જાનતમાં જોડેલા એણે આડખર કરવામાં આવે તેટલું સારું એ ખુલ્લું છે.

જે વાત મોજનની તે જ વાત લગ્ન સંબંધી પણ છે. અમુક જાતિની બહારના લોક સાથે લગ્ન વ્યવહાર બંધ રાખવામાં સંયમ જ છે. અને સંયમ હમેશાં સુખદાયક હોય છે. જાળ જોડેલી વધારે પ્રસારીએ તેટલાં સંકટ અધિક થાય છે. માટે પોતાની જ પ્રકૃતિના માણસોમાંથી વર કિંવા વધુ શોધવામાં રહેને કાંઈ દોષ જણાતો નથી. જે દેશમાં જાતિનો પાયો ધમ પર રચનામાં આવ્યો નથી ત્યાં પણ વર્ણસંકર ન થવાં દેવાની કાળજી રાખવી પડે છે. ઇંગ્લેન્ડના બ્લૂ બ્લડ (Blue blood) તું રહસ્ય પણ એ જ છે. લૅન્ડ સેલિશ બરિ પોતાની પૂર્વ પીઠિકા એસિઝામેય સુધી લઇ જતા. આ વાત તેને અને ઇંગ્લિશ પ્રજાને અભિમાનારૂપે લાગતી હતી.

આ પ્રમાણે મોજન અને વિવાહ સંબંધી બંધન સામાન્ય નિયમ માટે સ્તુલ છે. એમાં અપવાદ છે, અને રહેશે. આ વાત હિંદુ સમાજે જાણ્યે અજાણ્યે પણ કણલ કરી છે. પણ ખરૂં જોતાં એ અપવાદ નહોતો જ. હું બંગિયા સાથે જાણ્યો, અને એમ કરવામાં જ મારી દૃષ્ટિથી વિશેષ સંયમ હોય તો તે કામમાં જાતિને કાંઈ કર્તવ્ય નથી. કિંવા મારી જ જાતિમાં મને અનુરૂપ વધુ મળી તહિ, અને લગ્ન ન કરવાથી હું ત્રિપલપટ થઇશ એવો સંભવ હોય તો આવે વખતે મને યોગ્ય ગમે તે જાતિની છોકરી લેવામાં મેં સંયમ ક્યો એમ જ કહેવાય, અને તેથી જ મારે આ કૃત્ય જાતિભેદના મૂળતત્ત્વથી વિરુદ્ધ થતું નથી. પણ સાધારણ નિયમની બહારના ઉપરના કૃત્યો કરવામાં મારો હેતુ ઇન્દ્રિયહમનનો હતો એ ખતાવવાની જવાબદારી મારે શિર છે; અને મારા લાલિ વર્તનોથી જ એ દેખાઇ આવશે. પણ ત્યાં સુધી જાતિથી મને મળનારા હજી મને ન મળે તો પણ એમાં સંતોષ માંની જાતિ સંબંધી મારે કર્તવ્ય મારે બળવતા રહેવું જોઇએ.

૪૪ જાતિ સંસ્થાના મૂળ એક સ્થાનમાં એટલાં સંજોગ મેસી ગયા છે કે તે ઉમેદી નાખવાના પ્રયત્ન કરવા કરતાં એમાં જ સુધારણા કરવાના પ્રયત્ન કરવા એ સ્તુલ છે એમ લાગે છે. જેટલાંએક લોક એમ કહેશે કે જાતિભેદ સંબંધી ઉપનિર્દિષ્ટ વિચાર જો બરાબર હોય તો જાતિની સંખ્યા જોડેલી વધે તેટલું સારું જ કહેવાય; અને વધે તો દસ દસ માણસોની એક એક જાત બને. આ વિચાર બહુ ઉડા નથી. જાતિની ઉત્પત્તિ અને અંત વિશિષ્ટ વ્યક્તિની કિંવા સમૂહની ધ્રુષ્ટા પર અવલંબીત નથી. હિંદુસમાજની જરૂરિયાત પ્રમાણે જાતિનો લય અને ઉત્પત્તિ અને સુધારણાં થયાં છે. અને દરેક અથવા અદરેક રીતે હજી પણ થાય છે. હિંદુ જાતિ એ જડ નિર્લેપ સંસ્થા નથી. એ છર્વત સંસ્થા છે; અને પોતાના નિયમને અનુસરી પોતાનું કામ કરે છે. આજ દુર્લેખે એમાં આડખર, ઢોંગ, વિષય-બંધતા, કંસહ વગેરે દોષ દેખાઇ આવે છે. પણ આ ઉપરથી લોકોમાં ચારિત્ર્ય બળ નથી એટલી જ વાત સિદ્ધ થાય છે. એ પરથી જાતિભેદ યોજના દોષાદ કરી શકતો નથી.

અવજા લેઉ મજવાસી, કંદેયો અવજા ફેડુ રે. ૧
 ખરસાતેસે ચંલી ચુગરિયાં જાગે મિતે મહારાજરે;
 ફેરી ફેરી મહુખામે દહીર જમાયા, અખ લેઉ મહારાજ રે. ૨
 દધિ મેરો ખાયો, મહુકિયાં રે ફેરી, ઘંઘરી કઢા ધારી લાલરે;
 ચુગારફ સખી મેરો તોયો, ગલમાલ ક્યાં ધારી લાલ રે. ૩
 નાંચ પુકારંગી કંસકે ખાગે, ન્યામ કરો મહારાજ રે;
 મીરાં કહે પ્રભુ ગિરધર નાગર, ચરણ કમલ બલિહાર રે. ૪

અવજા મોડે આખ આખ ખેર શાષ, લીલણી રે. ૧
 પૈસી કઢા અચારવતી, રૂમ નહીં જોઈ ગેલી,
 નીચ ફુલ જોઈછો અવત, અતિ હીર, કુરૂનીમણી રે. ૨
 જુદે ફાંસીને રામ, પ્રેમઠી પ્રતીતજ અણુ.
 કોચ નીચ જાતે નહીં, રમઠી નસીલજી રે. ૩
 ઘેસી કઢા બેઠ પદી, ઝિનત મેં બિમાણુ મરી,
 હરિજીવ ખાંધો હેત, બેઠુંમે બૂલણી. ૪
 ઘોસી પ્રીત કરે દાષ, દામ મીરાં તરે મુલ્લેષ,
 પતિત પાવત પ્રથ, ગોપુષ અઘીરણી. ૫

૫૬ ૯. ગા. આમાપ્રત અને ગુ. સા. જા. સંમદ. મુકુરી. ૬. હારફંગાર, ૧. મુલ્લે
 રિત્તોતૈવાજણી; ખરમાઅથ. ૨. અખમાલ=જળાની સાળા; ફેર.

૫૬ ૧૦. બીલણી=બીમરી. ૨ અચારવતી=પ્રીતમાતરાણી. ૩ મોહી=મહી. ૪. રીત
 ખરખર. ૫. કુચી=જાણ ત્યાગની; અણુ ૧ જુદે=મહુ; જોડું; આધિય. ૭. પ્રતીતજ
 ખાતરી ૮ ઝિનત=સજા; હરિ. ૯ બિમાલ=પ્રિમાન.

૫૬ ૧૧.

ગરબી.

અબળ સુલુણી ખારી - મુગાનેણી, તે મોહન વચ કીધારે. અબળ. ૧
 મજાકુળમાં સો વાત કરે છે વહાલા, કદાન કુળને વચ કીધારે. અબળ. ૨
 મદનો સો દરિત ને લાલે અબાડી, અબુશ વચ કીધારે. અબળ. ૩
 ભવેંગ સોપારી ને પાનનાં ખીડલાં, ૪રાધાસ કહ્યું કીધારે. અબળ. ૪
 મારી કે પ્રથુ ગિરધર નાગર, ચરણ કમળ ચિત્ત દીધારે. અબળ. ૫

૫૬ ૧૨.

રાગ-ભેરવી.

અબ નદી બિસરું મ્હરિ દિરે ૧ લિખ્યો દરિ નામ,
 મ્હરિ સતચર દિયો બતાવ, અબ નદી બિસરું રે. ૧
 મારી બેડી મહલમે રે, ઉઠત બેઠત રામ,
 સેવા કરમાં સાધકા, મ્હરિ બોર ન દુને ૨ કામ. ૨
 રાણાજી બતલાવ્યા, કહ્યું દેણો જખાબ,
 પશુ ૩ લાગો દરિ નામ મ્હરિ દિન દિન દુનો ૪ મામ. ૩
 સીપ બંધો પાની પિચે રે, ટાંક બંધો અબ ખાવ,
 બતલાવ્યા બોલી નહીં રે, રાણાજી ગયા રિસાવ. ૪
 બિસરા ૫ ખાલા રાણાજી બેળ્યા, દીજો મેતણી કે હાથ,
 કર ચરણામૃત પી ગઇ, મ્હારા સખલ ધણી કા સાથ. ૫
 બિષ કા ખાલો પી ગઇ, બજન કરે ઉસ દોર,
 મારી ૭ મારી ના મરું, મ્હારો રાખણદારો બોર. ૬
 રાણાજી મો પર કાપિયોરે, મારું એકન સેલ,
 માયાં પરાજિત લાગસી, મનિ દીજો પીઠર મેલ. ૭
 રાણી મો પર કાપિયો રે, રતિ ન રાખ્યો મોઢ, ૮
 લે બતી બેકુઠમે, યો તો સમજ્યો નહીં સિસોઢ. ૮

૫૬ ૧૧. પાઠપ્રથા સીટી એક પ્રતમાં નથી. નમૂ. કા. ડો. પ્રતમાં તથા ગુ. સા. ૪

અબળમાં "રાધા સુ" રાખ્યો કીધારે" અને મીઝ એક પ્રતમાં "ખીતામાં કહ્યું કીધારે" છે.

૫૬ ૧૨. ૧. દિરે=કહે. ૨. દુને=મીઝ. ૩. પશુ=સાઠ. ૪. દુનો=બેરડો. ૫. બિસરું=ઝેરનો. ૬. દોર=જગ્યા. ૭. પારી=તહારી. ૮. મોઢ=ખાનડ; પ્રેમ. ૯. સિસોઢ=સિમોદિયો રાણી

છાપા તિલક બનાવયા, તણ્યા સંખર્ સિંગાર, ૧૦
 મેં તો સરને ૧૧ રામકે, કાથ નિન્દો સંસાર. ૮.
 માસા મ્હરિ દેખડી, ૧૨ સીલ ૧ પરત ૧૨ સિંગાર,
 અખ દે કિરપા કીજયો, હંતો શીર માધુ તથવાર. ૯.
 રયા બેલ જુનાય દે, ઉટા કસિયો બારે,
 કેસે તોડુ રામ સં, મ્હરિ, ભોંભો રા ૧૫ બરતાર. ૧૦.
 રાણો સાંડયો ૧૬ મોકલ્યો, જાણ્યો એકે દોડ,
 કુલકી તારણ અસ્તરી, મા તો મુરડ ચલી રાહોડ. ૧૧.
 કાડયો પાછો ફર્યો રે, પરત ન દેસ્યા પાવ,
 કર સરા પણ નીસરી, મ્હરિ કુણ રાજો કુણ રાવ. ૧૨.
 સંસારી નિંદા કરે રે, કુખિયો અખ પરિવાર,
 કુલ સારો હી લાજસી, મીરાં યે ને બયાજ ખવાર. ૧૩.
 રાતી માતી પ્રેમકી, બિષ ભગત કો મોડ,
 રામ અમલ માતી રહે, ધન મીરાં રાહોડ. ૧૪.

૫૬ ૧૩

રાગ કાફી

અખ નહીં માનું રાણા યારી, મેં અરે પાયો ગિરધારી. ૨૬.
 મનિ ૬૫૨કી એક ગતિ હે, મેહ કહો હજારી,
 કંકર ૬૫૨કી એક ગતિ હે, શુજ ૬ મિરચ ૬૬ સારી. ૧
 અનડ ૬૫૨કી સરણો લીનો, દાય સુમિરની ૬૬ ધારી,
 ભોગ લિયો જાણ કયા દિલગીરી, યર પાયો નિજ બારી. ૨
 સાધુ સંગત મદ દિલ રાજ, સર્ધ કુટુંબ સું ન્યારી
 કોડ બાર સમજાવો મોડું, ચાલુગી શુદ્ધ હમારી. ૩
 રનન જડિતકી રોપી સિર પે, હાર કંટે કો બોરી,
 ચરણુ ધુધર ધમસ ૬૦ પડત દે, મ્હે કરાં રયામ સંયારી. ૪
 લાજ શરમ સંખરી મેં ધારી, યો તન ચરણુ અધારી,
 મીરાં દે પ્રણુ ગિરધર નામરે, એકે મારો સંસારી. ૫

૧૦. સિંગાર=સજુગાર. ૧૧ સરને=ચરણ. ૧૨ દેખડી=મંદિર. ૧૩. સીલ=નીતિ
 ૧૪. અમલ=નત નિયમ. ૧૫ ભો ભો રા=અવસરનો. ૧૬. સાંડયો=સાંઘ્યો.
 ૧૭. ૧૩. ધારી=તાઈ (મારવાડી) ૨. અસ્તરવાન, ૩ મનિ=રતન, મણી. ૪. કંકર=૬૫૨કર
 ૫. કંકર=સોનું. ૬. શુજ=ચણીડી. ૭ મિરચ=મરી. ૮ અનડ=અના, નેને આદિ અત
 તંથી તેવાં. ૯ સુમિરની=માળા. ૧૦ ધમ સ=જોરથી; ધમધમ અવાજથી.

બગેડલા લોહીને શુદ્ધ કરનાર.

ડાંવામન ગોપાળ
નો આયોડાઇઝડ

સાસાપરિલા

લોહી એ મનુષ્યનું જીવન છે, તે બગડ્યું હોય તો અનેક રોગ ઉત્પન્ન થાય છે. તેને માટે આ સાસાપરિલા વિના બીજી એકે દવાની જરૂર નથી. વળી આ દવા પીવાથી ઉપદ્રવ એટલે ગંરવી અને તેના વડે થતાં ભયંકર વિકારો દૂર થાય છે. લગભગ સાઠ વરસથી હબરો દરદીઓ સારા થયાં છે.

અનુભવથી ખાત્રી થશે.

અનંક પ્રદર્શનોમાંથી સોના રૂપાના ચાંદો વગેરેના ઈનામો મળેલાં છે

કિંમત એક ખાટલીનો ફા. ૧૮

(પોસ્ટેજ ખર્ચ પાંચ આના.)

આ સાસાપરિલા સુખઈ તેમજ હિંદમાં દરેક નાના મોટા શહેરોમાં સઘળા દવા વેચનારાઓ તથા બીજાઓ પાસેથી મળશે. જ્યાં બધા પરીદનારાઓને કમીશન મળશે, નિયતે ઠેકાણે લખો.

બનાવનાર માલેક,

ડૉ. ગૌતમરામ કેશવ,

પોષ્ટ નંબર ૨, સુખઈ.

પુસ્તક સુધારા વધારા સાથે બહાર પડેલી આવૃત્તિ બીજી

ગૃહસ્થાશ્રમ

ગૃહસ્થાશ્રમ સંબંધી સંપૂર્ણ માહિતી આપનાર એ પુસ્તક અને બાળક એ સર્વના ધર્મ એક સરખી રીતે મૂકવા લાયક પુસ્તક ઘણાં શોધે છે. તેમની જગાસા આ પુસ્તક થી કરશે. તેમાં ગૃહસંસાર સુધારવાના બંની શકે તેવા સરળ અને સાચા ઉપાયોનું વર્ણન, વૈત્તિક વાર્તાઓ અને નિબંધો દ્વારા આપવામાં આવ્યું છે. 'કુ' સમયમાં તેની પછી આવૃત્તિ અપી જવાથી આ તેની બીજી આવૃત્તિ પ્રકટ કરવામાં આવી છે. આ પુસ્તક વિદ્વાનોમાં મેળુ સુદરીસુખોદ, સાહિત્ય, કેળવણી, ચિત્રમય જગત, સાય, ધન્યતરિ, સત્સંગ ગેરે, માસિકોમાં એકે બવાને વખણાવ્યું છે. દરેક ગૃહમાં રાખવા લાયક આના જેવું બિલુ પુસ્તક તમને કાળેજ મળશે. સુદર છાપ, પાકું પૃષ્ઠ, પૃષ્ઠ લગભગ પાંચસો તથા બેસો ચિત્રો-ચિત્ર રંગના ચિત્રો સહિતના આ પુસ્તકનું મૂલ્ય ફક્ત રૂ. ૧-૮-૦ રાખવામાં આવ્યું છે. પોસ્ટેજ ૦-૩-૦ જુદા.

પ્રભુશંકર નરસેરામ વ્યાસ

પ્રગતિ મંદિર અમદાવાદ—(સુરત.)

જ્ઞાનવધૂક પુસ્તકો મળવાનું

મુખ્ય સ્થળે આપની એકાઉન્ટ બુકમાં

નોંધી રાખશોજી. પોસ્ટચાલ ડી.

૧. વસનજી પરમાનંદ બુકસેલર પો. નં. ૬-મુંબાઈ.
શ્રી મુક્તશાસ્ત્રી (કાળીદાસ પંડીત ચીખલી કરે બનાવેલ) ૫-૦-૦ ચારે વેદ અને બહાર પુરાણોનું જ્ઞાન રોડન કરી તે બનાવેલ ગ્રંથ આર્યભટ્ટક અથવા હિંદુસ્થાનનો વૈદ્યરાજ, શહેર શાહ એક હજાર પૃષ્ઠનો મોટો દળદળ ગ્રંથ, મોતીના દાણા જેવા, દરેક ૬-૦-૦ સંગીત મંગળરાજ, સચિત્ર મી. મંજીકાન્તે મેટા પથિમે ખોટા સુધારા ઉપર ગઝલો રૂપીઆ છુક એવી લગાતી દીધી છે કે દેશન્યાસને રાખચરણ પહેાયાડી કે છે એવી બુખીદાર ગઝલો વાંચવાની અમૂલ્ય તક છે પાંચજ આના. સચિત્ર નિર્ભાગી નિર્મળા અથવા એક યુવકની કહાણી ચારજ આનામાં પોણના સ્ટોપો બીડી. આપો, એક રૂ. ની અંદરના કે.કે. પાણુ પુસ્તકો મંગાવવા દોય પોસ્ટેજ સ્ટોપો બીડી મોહલલી છુક પોણીજ છુકો મંગાવી લેવા તરફી મેરીજ અને તે ઉત્તરાંત પુસ્તકો વી. પી. પોણદાજ મંગાવી લેવા એજ અરજ.

રૂબરૂ મલવાનું સ્થળ ૩૪૧ અવેરબાગ પાસે કાલ્યાદેવી રોડ-મુંબાઈ.

ખાસ નોંધ.

અમારા ગ્રાહકોને તથા વાંચકોને જણાવના ખુશી ઉપજે છે. કે આ વર્ષથી અમારી ઓશીસ મુસ્તથી વડોદરે લોવવામાં આવી છે એટલે છપામણી આદિમા ગ્રાહકોને જાન દેખરેખથી સંપૂર્ણ સંતોષ આપીશું. હવેથી સર્વ પત્રવ્યવહાર નીચેને સરનામે કરવો.

તંત્રી 'અંદ્રપ્રકાશ.' ૧

અંદ્રપ્રકાશ ઓશીસ.

જેડીગેટરોડ, વડોદરા.

સૂચના.

૧. વગર સહીના અને તંત્રીના લેખો માટે તંત્રી જવાબદાર છે.
૨. સહીવાળા લેખો-માટે લેખક પોતે જવાબદાર છે.
૩. જે જે લેખ, ભાષાન્તર કે અનુવાદ હોય તેનો મૂળ આધાર અમને સ્પષ્ટ જણાવવો, અને જતી શકે તો ભાષાન્તર માટે કર્તાની પરવાનગી મેળવી લેવી, નહિ તો તે સંબંધનું સમગ્ર જોખમ લેખકને સિર રહેશે.
૪. "અંદ્રપ્રકાશ"માં પ્રસિદ્ધ થયેલા લેખનું અસલ લખાણ પાછું મળી નાકશે નહિ. નહિ સ્વીકારાયેલો લેખ પાછો મોકલવાને અમે જાણતા નથી. પરંતુ ટપાલ હાંસલ લેખક તરફથી મળ્યું હશે તો તે પાછો મોકલવા દરકત નથી.
૫. લેખ કાગળની એક બાજુએ સ્પષ્ટ અક્ષરે લખેલો હોવો જોઈએ. લેખક પોતાનું નામ હેઠાં વગેરે પ્રસિદ્ધ કરવું હોય-કે ન હોય તો પણ અમારી જાણ માટે લખી જણાવવું. વગર સહીના લેખો સ્વીકારાશે નહિ.
૬. રાજ્યદ્વારો અને ધર્મના વિષયસ્તં વિષયો અમને ગ્રાહ્ય નથી.
૭. એનો એ લેખ બીજા પત્ર કે માસિકમાં પ્રસિદ્ધ થવા મોકલ્યો હોય તો ને અમને લખી જણાવવું.
૮. બંદલામાં માસિકો તથા અષ્ટોક્તનાથે પુસ્તકો તંત્રીને શરનામે મોકલવાં.
૯. જાહેર ખબરના પેમા ઓગાઉથીજ લેવામાં આવશે આ સિવાય વિશેષ માહિતી માટે તંત્રી સાથે પત્રવ્યવહાર કરવો.

“ સદ્ગુણ ”

જાન્યુઆરી ૧૯૧૭

ના. મનુભાઈ નંદશંકર મહેતા.

એમ. એ. એલએલ. બી.

વડોદરા રાજ્યતા દિવાન સાહેબ

નંદા પ્રિય શ્રીમ મેઘ વંશનાથ

ચંદ્રપ્રકાશ.

કર્મણ્યેવાધિકારસ્તે મા ફલેષુ કદાચન ।

મા કર્મફલદેતુર્ભૂમી તે સર્ગોઽસ્ત્વકર્મણિ ॥ મ. ગી. ॥

પુસ્તક ૧૦. અંક ૩. જાનેવારી ૧૯૧૭.

પોષ ૧૯૭૩.

વડોદરા રાજ્યના સાહિત્યપ્રેમી દિવાન.

“ My trusted Minister. ”

નામદાર મનુભાઈ નંદશંકર મહેતા. એમ. એ.; એલએલ બી.

હિંદુસ્તાનનાં મોટાં રાજ્યોમાં વડોદરા રાજ્ય, તેના રાજનીતિ, વિદ્યાન તથા બ્રાહ્મણ રાજ્યકર્તા શ્રીમંત સરકાર નામદાર મહારાજ સાહેબ બહાદુરને લીધે અચર્યાન બોગમે છે. એ રાજ્યમાં અપાતી કેળવણીએ તથા બીજા પ્રગતીય મુદ્ધારાઓએ બહા રતી જુદી જુદી વ્યક્તિનું ધ્યાન આકર્ષ્યું છે. એવા રાજ્યની દિવાનશ્રીરી મેથવરી એ હોઈ સદજ વાત નથી. તેથી દિવાનશ્રીરી નામદાર મનુભાઈ પ્રાપ્ત કરી શક્યા છે. ઇ. સ. ૧૯૧૨ માં અત્રે ચોથી સાહિત્ય પરિષદના સમારંભ વખતે નામદાર શ્રીમંત મહારાજ સાહેબે કાયરોપ કરતાં “ My trusted Minister ” ના શબ્દો કહ્યા હતા તે આજે રાષ્ટ્રના સત્ય યથાર્થી વડોદરાનો પ્રત્યર્ગ દર્શી પામેજ. તેમાં વળી તે સુરતના વતની હોઈ સુરત, તે ગુજરાતી હોઈ આખું ગુજરાત, રાજ્યની નાની મોટી પાયરી બોગમેલા અમલદાર હોઈ આખો અધિકારી તથા અમલદાર વર્ગ તેમની આ ઉચ્ચ અને માનપ્રદ પદ્ધતિ માટે અભિમાન લે એ તદન સ્વાભાવિક છે.

ના. મનુભાઈ ઇ. સ. ૧૮૯૧ માં ડિસેમ્બર માસની ૨૬ મી તારીખે વડોદરા કોમેન્ડના તર્કશાસ્ત્ર અને તત્ત્વજ્ઞાનના તથા કાયદાના અધ્યાપક તરીકે દાખલ થયા. તેમની દમ વર્ષની કોમેન્ડની નોકરીમાં તેમણે વર્ષ દોઢ વર્ષ અગ્રેજ સાહિત્યના પ્રેક્ટિસ તરીકે પણ કામ કર્યું હતું, અને વિદ્યાર્થીઓનો પ્રેમ મેળવ્યો હતો. ઇ. સ. ૧૯૦૨ માં તેઓ રાજ્યની નોકરીમાં જોડાયા. પ્રથમ તેઓ હજુર કામદાર તરીકે નિમાયા, તે બાદ તેમણે ત્રણ વર્ષ બોગમેલો. ઇ. સ. ૧૯૦૪-૦૫ માં ગુજરાતમાં દુબાળ પડતાં રાજ્યના દુબાળ નિવારણના કામ માટે તેમને ફિનિ કમિશનર નિમવામાં આવ્યા હતા. ઇ. સ. ૧૯૦૫ થી સને ૧૯૧૪ સુધી ત્રણ વર્ષ તેમણે નાયબ દિવાન તથા ન્યાય-મંત્રીનો ઓફિસ બોગમેલો હતો. પરંતુ તે કામ ઉપરાંત તેમને ખાનગી કારભારી, કામ-ચલાક દિવાન, વડોદરા પ્રાંત મુખા વગેરેનો અધિકાર સોંપવામાં આવ્યો હતો. આ પછી

તેમણે એક વર્ષ અમાત્યની પદ્વી ભોગવી હતી. આ પ્રમાણે ના. મનુભાઈને શ્રીમંત નામદાર મહારાજ સાહેબે જુદાં જુદાં ખાતાઓનો અધિકાર સોંપી તેમની શક્તિની કમોટી કરી હતી, ને તે કસોટીમાં તેઓ કમોટા નિવડયાથી તેમને રાજ્યરત્નના સૂવર્ણચંદ્રકનો તથા દિવાનગીરીનો પૂરો ભાવ આપી લાયકને લાયક માન આપ્યું છે એમ કહેવામાં જરા પણ અતિશયોક્તિ નથી.

ના. મનુભાઈની કાયમના દિવાનની નિમણૂકથી અમે શ્રીમંત નામદાર મહારાજ સાહેબનો હિપદાર માનીએ છીએ તથા ના. મનુભાઈને અમિનંદન આપીએ છીએ. હિંમત વિશ્વાવિલાસી તથા અર્થશાસ્ત્ર હોષ કૃણવણીના પ્રદેશમાં રાજ્ય 'ને' પ્રગતિ ભોગવે છે, તેવીજ પ્રગતિ આર્થિક, ઔદ્યોગિક અને વૈજ્ઞાનિક પ્રદેશમાં સંગીત કાર્યોની પ્રજા આપ્યા રાખે એ પણ સ્વાભાવિક છે. એટલા માટે શ્રીમંત નામદાર મહારાજ સાહેબ તથા ના. દિવાન સા. દીર્ઘાયુ ભોગવે એવી અમે અંતઃકરણપૂર્વક પરમ કૃપાળુ પરમેશ્વરની પ્રાર્થના કરીએ છીએ. અસ્તુ

મનુષ્યની ધન્યતા.

(ગમે તે શકમાં ચોખાઈ)

૧

મનની મૂર્તિ, ધન્ય : મનુષ્ય !
વહે પ્રભુવત જુજ આપુધ્ય :

૨

મનથી માને છું પરમાત્મ :
તેડું મન પરએ છું મહાત્મ !

૩

પરમ હૃદયને મન-ખડાંડ,
મનોદશાનાં છું રચે કાંડ :

૪

મનશ્રવિત રામાયણ એમ :
છું પ્રગટે ત્યાં ચોગક્ષેમ !

૫

પ્રભુ કૃપાના અક્ષય ધાળ :
ત્યાં ધરિયે મનમોહનમાળ !

રસિયાછને રાજવડાં }
વડોદરા.

લલિત,

‘ નહાનાલાલ અને ટેનીસન. ’

(GENIUS.)

હવે કવિની અપૂર્વ પ્રતિભાશક્તિ વિષે હૃદયેષ્ય આદરીએ.

વસન્તોત્સવ કાવ્ય અને ઇન્દુકુમારનાટક ઉભય વાંચતાં, વિચારતાં અને તે પર ઉત્ક્રાંતિ નિદિધ્યાસન આદરતાં સહજ એમ સ્વભાવ છે કે તેમાં કવિ-હૃદયની ઉન્નત પ્રતિભાની છાપ પડી રહેલી છે ! તેમાંયોગ્યતામાં પોત્રો એવાં તો ઉદાર, ઉદાત્ત અને ઉમદા છે, એવાં તો રસિક, રમણીય અને સરસ છે, એવાં તો ગંભીર, સાત્ત્વિક અને શુદ્ધ છે, એવાં તો પ્રણયમાં લીન અને સૌંદર્ય સૌંદર્ય ના પુરાણા ગદ્યન મંત્રધ્વનીથી સંયુક્ત છે, એવાં તો આજ્ઞાસ્થી ભરપુર અને પ્રાણપ્રકાશિત છે કે જાણે એમાં સર્વનામાં દેવી અંશના સર્વ પરમાણ્વનું એક સંગ્રહસ્થાન યોગ્ય રહેતું દીપી આવે છે. જેને અંગ્રેજીમાં આદર્શ ચિત્રો કહે છે તેવાંજ આ પાત્રચિત્ર નમુનેદાર આદર્શ ચિત્રો જ છે. તેમના પ્રત્યેકના વિવિધ વિવિધ હાવભાવ, નાના પ્રકારની ખાલયુવક એટાઓ, નિર્મલા વિલાસવૈભવો, રનેહગીત શુન્જતા આત્માઓ, લોલવિલોલ રનેહભાવ ઝરતાં નયનો, નવલરસ નીમળતાં હરો, વળી ‘ પ્રાણની પરમ ચેતના તે પ્રેમ ’ એવું આકૃષ્ટિક ગાથું ગાતાં કાન્ત ચિત્રો, અને ‘ પ્રાણ પ્રાણની રસકયા તે રનેહ ’ એવું મનહર અમુલ્ય પ્રસન્ન અમીપાન પાતાં અમૃતપુરનાં અમૃત-ખાળકો ખરેખર ! નુતન કવિ-સૃષ્ટિ જ દાખવી રહે છે ! અને જાણે આ સૃષ્ટિથી પર એવી પરમ સાત્ત્વિક સૃષ્ટિ-રનેહ સૃષ્ટિમાં-દેવી સૃષ્ટિમાં આપણને વાચકવૃંદને કવિ ધરીબર આનંદ આપવા ન લાઇ જતા હોય, તેમાં રસગગન કરવા, તે દેશના અમૃતપાન પાવા તે જુમિનાં રતિ ઝરણાના વિનોદના સુખ્યા, તે સૃષ્ટિમાં વિરાજતા ચૈતન્ય રનેહ-પ્રકાશનાં

* ઉક્ત વિષયના બે લેખો—પહેલો ‘ સમાલોચક ’ અક્ટોબર-ડીસેમ્બર ઇ. સ. ૧૯૧૩. પુ. ૧૮ થી અંક ૪ તથા બીજો ‘ સમાલોચક ’ અપ્રેલ ઇ. સ. ૧૯૧૪ ના અંક ચોથામાં—છપાયેલા છે. ત્યાર પછી લેખકે એજ વિષયના અનુસંધાનના બીજા લેખો ‘ અંદ્રમકાસ ’ માસિકમાં છપાવવા મેલેલેલા હોય એમ જણાય છે, પરંતુ માત્ર મંત્રી પાસે તે ધણો સમય પડી રહેલા હોવા જોઈએ, કારણુ લેખની અતે લખેથી તારીખ જોતાં જણાય છે કે તે ઇ. સ. ૧૯૧૨ ના મે માસમાં લખાયેલો છે. એ માસિકનું મંત્રીપદ અમારી પાસ આગ્યાથી તેમાં પ્રસિદ્ધ થવા આવેના તમામ લેખો અમને હરતગત થયાથી તેમાં ઉક્ત લેખ હાથ આગ્યાથી તથા તે વાંચ્યાથી ને પ્રકાશમાં મૂકવાનો અમારો વિચાર થાય છે. ‘ સમાલોચક ’ ના અધિપતિએ જે નોંધ લીધી છે તે યોગ્ય છે. અમે થાડું જોઈ કહીએ છીએ કે ઘાંઘે ઘાંઘે જાયતે તદ્વચ્ચોદ્રઃ જુદા જુદા માણુપોને એકજ વિષયનું દર્શન એક સરખું બાળ્યેજ થાય છે. ઘણું ખરું બે પક્ષ હોય છે. કવિના વિચારોને અનુસરનારા તથા કવિને નવા યુગનો પિતાજ કહેનારાઓ એક પક્ષ એ પક્ષના કુબિ વિષેના વિચારો હોય તે બન્ન સમક્ષ મૂકવાનો અમારો દેવ છે. એમાં પોતાને પ્રતિકૂળ વિચારો દર્શાવવા હોય તો તે તરફ દુર્લભ શબ્દસાનું કાઢ આપણું છે. માત્ર તેમાં લોકો કેવી રીતે નૂતન સાહિત્ય ઉત્પન્ન કરી આપણા સાહિત્યમાં તેની કેવી રીતે વૃદ્ધિ કરે છે તેજ લક્ષમાં રાખણું યોગ્ય છે. એથી બાવબુદ સમદષ્ટિ વાખ્યાથી જુદા જુદા પક્ષના વિચારોથી આપણું સાહિત્ય આપણે સમૃદ્ધ કરી રાખીએ છીએ.

તેમણે એક વર્ષ અમાત્યની પદ્મી ભોગવી હતી. આ પ્રમાણે ના. મનુભાઈને શ્રીમંત નામદાર મહારાજ સાહેબે જુદાં જુદાં ખાતાંઓના અધિકાર સોંપી તેમની શક્તિની કસોટી કરી હતી, તે તે કસોટીમાં તેઓ કસોટકમ નિવડ્યાથી તેમને રાજ્યરત્નના સ્વર્ણચંદ્રકનો તથા દિવાનગીરીનો પૂરો ભાવ આપી લાયકને લાયક માન આપ્યું છે એમ કહેવામાં જરા પણ અતિશયોક્તિ નથી.

ના. મનુભાઈની કાયમના દિવાનની નિમણૂકથી અમે શ્રીમંત નામદાર મહારાજ સાહેબનો ઉપહાર માનીએ છીએ તથા ના. મનુભાઈને અભિનંદન આપીએ છીએ. ઉભય વિદ્યાવિલાસી તથા અર્થશાસ્ત્ર હોષ કેળવણીના પ્રદેશમાં રાજ્ય જે પ્રગતિ ભોગવે છે, તેવીજ પ્રગતિ આર્થિક, ઔદ્યોગિક અને વેદાનિક પ્રદેશમાં સંગીન કાર્યોની પ્રતિ આદ્યા રાખે એ પણ સ્વાભાવિક છે. એટલા માટે શ્રીમંત નામદાર મહારાજ સાહેબ તથા ના. દિવાન સા. દીર્ઘાયુ ભોગવે એવી અમે અંતઃકરણપૂર્વક પરમ કૃપાળુ પરમેશ્વરની પ્રાર્થના કરીએ છીએ. અસ્તુ.

મનુષ્યની ધન્યતા.

(ગમે તે રાહમાં ચોપાઈ)

૧

મનની મૂર્તિ, ધન્યઃ મનુષ્ય !
વહે પ્રભુવત તુજ આયુષ્ય :

૨

મનથી માને તું પરમાત્મઃ
તેનું મન પરજે તું મહાત્મ !

૩

પરમ મુશ્કેલ મન-મલ્લોડ,
મનોદસાનાં તું રમે કાંડ :

૪

મનશ્ચરિત રામાયણ એમઃ
તું પ્રગટે ત્યાં ચોગક્ષેપ !

૫

પ્રભુ કૃપાના અમુચ યાગઃ
ત્યાં ધરિયે મનમોહનમાળ !

રસિયાઈને રાજવડશે }
વરોદરા.

લલિત,

‘ નહાનાલાલ અને ટેનીસન. ’

(GENIUS.)

હવે કવિની અપૂર્વ પ્રતિભાશક્તિ વિષે ઉલ્લેખ આદરીએ.

વસન્તોત્સવ કાવ્ય અને ઈન્દુકુમારનાટક ઉભય વાંચતાં, વિચારતાં અને તે પર ઉત્તર નિર્દિષ્ટાસન આદરતાં સહજ એમ સ્મરભ્રમ છે કે તેમાં કવિ-હૃદયની ઉન્નત પ્રતિભાની છાપ પડી રહેલી છે ! તેમાં યોગ્યતા પાંચે એવાં તો ઉદાર, ઉદાત્ત અને ઉમદા છે, એવાં તો રસિક, રમણીય અને સરસ છે, એવાં તો ગંભીર, સાત્ત્વિક અને શુદ્ધ છે, એવાં તો પ્રણયમાં લીન અને સૌન્દર્ય સૌન્દર્ય ના પુરાણ ગાહન મંત્રધ્વનીથી સંયુક્ત છે, એવાં તો આજ્ઞાસ્થી ભરપુર અને પ્રાણપ્રકાશિત છે કે જાણે એમાં સર્વનામાં દેવી અંશના સર્વ પરમાણુનું એક સંગ્રહસ્થાન યોગ્ય રહેલું દીપી આવે છે. જેને અંગ્રેજીમાં આદર્શ ચિત્ર કહે છે તેવાં આ પાત્રચિત્ર નમુનેદાર આદર્શ ચિત્ર જ છે. તેમના પ્રત્યેકના વિવિધ વિવિધ હાવભાવ, નાના પ્રકારની બાલયુવક એથાગ્રા, નિર્મલા વિલાસવૈભવો, સ્નેહગીન શુન્નતા આત્માઓ, લોકવિલોસ સ્નેહભાવ કરતાં નયનો, નવલરસ નીગળતાં ઉરો, વળી ‘ પ્રાણુની પરમ ચેતના તે ગ્રેમ ’ એવું અદ્ભુત ગાણું ગાતાં કાન્ત ચિત્રો, અને ‘ પ્રાણુ પ્રાણુની રસકથા તે સ્નેહ ’ એવું મનહર અમુક્ષ્મ પ્રસન્ન અભીપાન પાતાં અમૃતપુરનાં અમૃત-બાળકો ખરેખર ! તુલન કવિ-સૃષ્ટિ જ દાખવી રહે છે ! અને જાણે આ સૃષ્ટિથી પર એવી પરમ સાત્ત્વિક સૃષ્ટિ-સ્નેહ સૃષ્ટિમાં-દેવી સૃષ્ટિમાં આપણને વાચકદૃષ્ટને કવિ ધડીભર આનંદ આપવા ન લઇ જતા હોય, તેમાં રસમગ્ન કરવા, તે દેશના અમૃતપાન પાવા તે હુમિનાં રતિ અરણના યિનોદનાદ સુણવા, તે સૃષ્ટિમાં વિરાજતા ચૈતન્ય સ્નેહ-ધ્વસનાં

* ઉક્ત વિષયના બે લેખો—પહેલો ‘ સમાલોચક ’ અક્ટોબર-ડીસેમ્બર ઈ. સ. ૧૯૧૩. પુ. ૧૮ થી અંક ૪ તથા બીજો ‘ સમાલોચક ’ અપ્રિલ ઈ. સ. ૧૯૧૪ ના અંક ચોથામાં— છપાયા છે. ત્યાર પછી લેખકે એજ વિષયના અનુસંધાનના બીજા લેખો ‘ અંદ્રપ્રકાશ ’ માસિકમાં છપાવવા શોધીલા હોય એમ જણાય છે, પરંતુ માત્ર મંત્રી પાસે તે ઘણા સમય પડી રહેલા હોવા જોઈએ, કારણ લેખની અંતે લખેલી વારીખ જોતાં જણાય છે કે તે ઈ. સ. ૧૯૧૨ ના મે માસમાં લખાયેલો છે. એ માસિકનું મંત્રીપદ અમાની પાસ આગ્યાથી તેમાં પ્રસિદ્ધ થવા આવેના તમામ લેખો અમને દરરત્નન થયાથી તેમાં ઉઘ્ન લેખ હાથ આગ્યાથી તથા તે વાંચ્યાથી ને પ્રકાશમાં મૂકવાનો અમારો વિચાર થાય છે. ‘ સમાલોચક ’ ના અધિપતિએ જે નોંધ લીધી છે તે યોગ્ય છે, એમ પણ જોઈ કહીએ છીએ કે વાંદે વાંદે જાયતે તત્ત્વવૈદ્યઃ શુદ્ધ શુદ્ધ માણુમેને એકાલ વિષયનું દર્શન એક સરખું બાળ્યેજ થાય છે. ધણ ખરું બે પક્ષ હોય છે. કવિના વિચારને અનુસરનારા તથા કવિને નવા યુગનો પિતાન કહેનારાનો એક પક્ષ એ પક્ષના કૃતિ વિષેના વિચારો હોય તે પ્રગ્ન સમક્ષ મૂકવાનો અમારો કેવું છે. એમાં પોતાને પ્રતિક્ષ વિચારો દર્શાવેલા હોય તો તે તરફ દુર્લભ રાખવાનું કામ આપણું છે. માત્ર તેમાં લોકો કેવી રીતે નૂતન સાહિત્ય ઉત્પન્ન કરી આપણા સાહિત્યમાં તેની કેવી રીતે રૂઝી કહે છે તેજ લક્ષમાં રાખવું યોગ્ય છે. એવી બાલયુક્ત સમૃદ્ધિ રાખ્યાથી શુદ્ધ શુદ્ધ પદના વિચારોથી આપણું સાહિત્ય આપણે સમૃદ્ધ કરી રાખીએ છીએ,

પુનિત દર્શનનાં અણુમુદ્દાવા લેવા તે આપણને ત્યાં ધડી ન દોરી જતા હોય એમ સહસા જણાઇ આવે છે ! ' પ્રેમ-સરોવર ચાલ્ય, મહારા, બહાનગા ! ' એ ગીતના ખરેખરા ભણુકારા એમનાં સઘળાં કાબ્યેમાં સંભળાય છે. પુરાણ પ્રાચીન કાળનાં પ્રેમનાં અને લગનનાં ઉન્નતગામી સત્યોને આ યુગની સૃષ્ટિરેખામાં આંકી તે દ્વારા નવિન પ્રાચીન અર્વાચીન લગનસંરેખા રચી આપણને તેમાં એવી તો રસભર જાદુગરી તેઓ જતા ! રહ્યા છે કે તે વાંચતાં તો સાધારણ રીતે એમજ યદ્ય આવે છે કે આવાં સ્નેહ-લગ્નો, આવાં આર્થલગ્નો, આવાં આત્મલગ્નો-આર્થલગ્નો સર્વત્ર બહાનગા અણુરેણુમાં જ્યારે પ્રસરી રહેશે ત્યારેજ સર્વત્ર (Civilization) સરસૃતિ વ્યાપ્ત યદ્ય સુકી છે એમ મનાશે ! ત્યારેજ :

" Serene will be our days and bright,
And Happy will our future bright,
When Love is an unerring light,
And Joy its own Security. "

Wordsworth.

પદ્મચર્યની ઉપલી પુણ્યમય ભાવનાનું રસપૂર્ણ ઉદ્ઘાટન જનસમાજની દૃષ્ટિએ પડશે ! આ સાથે રાષ્ટ્રના આપણા હિંદનાં સ્વદેશાભિમાનથી ઝળકતા-“ પ્રેમશૌર્ષ આંકીત ” ગીતો પણ કાવ્યમાં રથળે રથળે દૃષ્ટિગોચર યદ્ય રહે છે. જ્યાં એમ જણાય છે કે રા. કવિ તે સમયમૂર્તિ છે, જે સમયમાં તેઓ હયાત છે, જે સમયને તેઓ જીએ છે, જેનો તેમને અનુભવ મળે છે, તેજ સમય વિષે અને તેમાં પ્રસરી રહેલી પુરાણી તેમજ નુતન લાવનારો વા ચેતનાઓ વિષે તેઓ ઉમદા ઉલ્લેખ કરી રહ્યા છે. અનેક જાજવલ્લભાન સન્દેશાઓ આપણી આધુનિક જનમમાજ પ્રતિ તેઓ ધરી રહ્યાં છે. દેશને, રાજ્યને, પ્રજાને, ધર્મને, સંસારને, ઇલાહી વિરાટ સ્વરૂપનાં અનેક અગોને તેમની સન્દેશપ્રેરણા પ્રસન્નમન દીપાવી રહી છે.

કવિની પ્રતિભાશક્તિ આટલેથીજ વિરમે છે એમ નથી, પરંતુ જે જે વિષય તેઓ હાર્દમાં લે છે, તેને તેઓ એવી તો મઝેથી રસિક રીતે સાગોષાંગ ઉન્નત શિખરે પર્વોચાડી શકે છે કે ખરેખર ! હૃદય આહ્વાદ પામ્યા વિના રહેજ નહિ ! તેમનાં યોગેશ પાત્રોને-તેમના પ્રેમ પરતંજ પાત્રોને માત્ર રસનુંજ જ્ઞાન મળેલું છે, સ્નેહનું પાન તેઓએ પીધું છે, પ્રેમ ભક્તિનું શોણીત તેમની રંગરંગમાં પ્રસરેલું છે અને આથીજ તેમના પાત્રોને કોઈ 'પણુ જાતનું' જાણ જ્ઞાન, યુનીવર્સાલિટીનું જ્ઞાન, પુસ્તકોથી પ્રાપ્ત યતું જ્ઞાન, લેવાની ખિલકુલ જરૂર પડી નથી. તેમનું જ્ઞાન સર્વગ્રાહી અને સર્વગોચર એવા સ્નેહનું જ્ઞાન છે, એવાજ રસનું જ્ઞાન છે. સર્વરસિકત્વ સર્વરસગત્વ અને તત્તજ્ઞત્વ 'સહીત્ય' એ પાત્રોમાં જ્યાં ત્યાં માવૂમ પડી આવે છે ! અને એ સ્નેહ અને રમ સર્વત્ર લાગના લાગે તેમનું જ્ઞાન પણ મ વ્યાપી સ્થીર અને સનાતન છે. ઉપર દર્શાવેલા ઉભય દાખોમાતા રસિક પાત્રો આપણે આપણને વિશેષ આકર્ષક લાગે છે. તેમની જે ઉન્નતિ આપણે જોઈએ છીએ તેને તેઓ મારી મચડીને આણુતા નથી; તે ઉન્નતિપર તેમને જવાનો માર્ગ

‘ અવનિપરથી નભ ચઢડયું વારિ, પડેજ પાણું ત્યાં ને ત્યાં
હુંકે કર્મ હુંકે રહેવાને સરજેલું આ ધરતીમાં ’

આવો કહો યોગતો નથી, પરંતુ તેને જાહેર કવિત્વ કવિત્વ વિપવતા વિશ્વના
વિચિત્ર ફૂલારો ખાદ કરતાં માત્ર સરજ રીતે યોગ્ય રહે છે ! યશદેવીનો લગ્નોત્સવ
એવો તો અજબ મનોહારી માણસ પડી આવે છે કે એવાં લગ્ન-માટે ચિત્તમાં માત્ર
વાંછાજ રહી જાય ! વિલસુ સૌભાગ્યચંદ્રનાં પ્રેમ લગ્ન એવાં સરસ, સુરમ્ય રીતે યોગ્ય
છે કે ત્યાં વૈધવ્યજીવનના, વિપવતા વિશ્વના ભણુકારને જરાયે અવકાશ રહેતોજ નથી.
‘ વિધવા એ રાજા ભગ છે ’ અને ‘ વસ્તુરિચિતિનો વિપર્યય છે ’ એ યથેચ્છ રીતે
આ ‘ દેવજીવનની ઉદ્ધરેખ ’ અનુભવતાં મનુભાવમાં પ્રત્યક્ષ જણાઈ આવે છે.
‘ દેવજીમિમાં જાણુ ધરો કે મૃત્યુ લોકને આરે જ રનેદ બાળકોનાં પ્રેમ લગ્ન યથાં ’ એ રાખ્દો
ઐતહાસી તો વ્યંજનાયુક્ત છે, ઐતહાસી તો ગંભીર યોજનાયુક્ત બાસે છે કે તેના પર વારીજ જવાય !
વળી ન્હાનાં ન્હાનાં કાબ્યો તપાસતાં પણ માણસ પડી આવે છે કે તેમાં કવિની
પ્રતિભાશક્તિ ઉત્તતજાજીવલ્યમાન દીપ્તિ રહી છે ! ‘ અખોલકાતું કાબ્ય, ’ ‘ બહાલાંના
ખોલો જોલાય, ’ ‘ રનેદનાં કુંકમ યોળાય, ’ ‘ રનેદથી રનેદી પોવાય, ’ ‘ હૈમાંમાં હૈમાં
સગાય, ’ ‘ ઇત્યાદી જાવવહતું કાબ્ય એવી સઘન છાપ પાડી રહે છે કે ‘ ભાગ્યા અખો-
લકાં ’ એ સ્લક્ષ્ણ યાત છે ! એક સુંદર ચિત્ર છે ! સાચેજ ‘ માયા ઉતારી ’ નું કાબ્ય
‘ આંસુડે ચિર મીઝવા, ’ ‘ આખોનાં તેજ હોલાણું, ’ ‘ આત્મામૃત આસર્પાં એ મીઠાં, ’
‘ નામે ન તેણુ એહ વાજે ’ અને છેલ્લે ‘ આશાનો એક જાસ જોલો ! સુહોળી દેવ !
એવાં શાં આજ રાજ ! માયા ઉતારી ! ’ આ બિચારી વિના વાકે તર્જોડાયલી હુર્નગ
બાળાતું ચિત્ર પણ અલંકૃત કરણુ તેમજ મધુર છે. શૈલી કવિ ક્યાં નથી કહેતો કે—

“ Our sweetest songs are those

That tell us saddest thoughts. ”

વળી ન્હાના ન્હાના રાસમાંનું અર્પણ કાબ્ય અને તેમાં શુદ્ધાયલી શુર્નરુકુંજની
હસેતી, રમતી, કલ્પોગતી, રસજાનિકાઓની અદ્ભુત શુદ્ધણી પણ આવીજ મનોરંજક
રાસધરા શી રાગી રહે છે ! અઠકે મ્લોકમાં માત્ર આપું ચારિત્ર યોજ રહેલું અને
તે પણ ઉંડા અર્થથી સંલગ્ન યથેણું તે ખરેખર અદ્ભુત કવિજ કરી શકે !

ધન્દુકમારની રચના વિષે ઉક્તેષ આદરતાં રા. કવિ રધુવંશમાં યોગ્યેસો મહા-
કવિ કાળીદાસનો અપૂર્વ કાબ્યમંત્ર ગાય છે, તે ખરેખર એમને માટે સાર્યજ છે !

“ પાગવા વાણીને અર્થ, સન્નેડ વાણી અર્થ શાં !

માથાપ જગનાં વંદુ પાર્વતી પરમેશ્વર ! ”

“ હરિણી શી ચંચળવાન, નાચુક ને નમણી,

ફૂલની-ફળી સમ સુકમાર સૂરતની રમણી !

ઈ ! છટા ભરી, સોદાગ તો રુખ, સુગંધરા,

રૂઝ વડોદરાની વેલ સરિખી ઓ ગનુરા !

રડા દરેલ જીદિ વિસાજ રહમજુ ને સાણી,

સુજ અમદાવાદની પ્હેન ! ધરરણુ ઓ ગૃહિણી !

નિજ ઉરના વિવિધ વિલાસરંગે રંગેલી

મુગધની મોહનરૂપ સખિ ઓ અલગેલી !” ઇત્યાદિ, ઇત્યાદિ.

ગળ્યે લીટીઓમાં અપાયલી આખા ગુજરાતની રમણીઓની ઝાંખી મુંદર અને રસીકી છે, તેમાં જેટલું સત્ય છે તેટલુંજ સૌંદર્ય છે, અને જેટલું સૌંદર્ય છે તેટલુંજ ચિત્તાકર્ષણ છે !

‘ મહારા પ્રાણુમા ’ વાળું કાવ્ય પણ અનેરા ઓજસ્યથી વિભક્ત છે ! ‘ પ્રાણુના પ્રકાશમાં ’ બ્હાલાની પધરામણી કરાવવાનો તેમાં હેતુ છે; અને આશાનો જડેલો માંડવો, સૌભાગ્યકેરી વેલ, ઉરપિયુષ્ઠની પ્રસાદી, પ્રેમનું પારણું, શોભાના હિંદોળ, વિગેરે વિગેરે રચના અદ્ભુતતાથી તેમાં પ્રકાશી રહેલી દિસે છે !

‘ વિરતે વિદાય ’ એ નામક કાવ્ય એટલું તો પ્રભુતામયું લાગે છે કે તેનું વિવેચન કરવું નિરર્થક નહોતું ગણાય ! માસિકોમાં અને દૈનિક પત્રોમાં પણ ધણીવાર આ વિર રસથી ઉભરાવું, ઉછળવું કાવ્ય આપ્યું તો કેટલીકવાર અશ્વિનું પણ પક્ષદંગી તરીકે મૂકવામાં આવે છે. એનો વીર રસ એટલો તો મધુર છે, એટલો તો રસાળ છે, શૃંગારી છે કે ન પૂછો વાત !

કેસરીયાં કરવા તત્પર થયેલાં વીરવરને રણવાટમાં સિધાવવાની પ્રાર્થના કરતી વીરાંગનાના મુખમાં આ કાવ્ય પ્રકાશે છે ! અને

સંગ લેશે તો સાજ સત્તું, હો !

માયે ધરું રણુમ્હોડ :

અહ્મને માંડવ ખેલવાં,

મહારે રણુલીલાના કાર :

મહારા કેસરબીના કન્ય હો !

સિધાવોજી રણુવાટ !

આવતાં ઝાલીરા બાણને, હો !

ઢાલે વાળીશ ધાવ :

ઢાલ કૂટ્યે મહારા ઉરમાં, રાજ !

ઝીલીશ દુરમનદાવ :

મહારા કેસરબીના કન્ય હો !

છેલ્લે રાજમુગટ ! રણુરાજવી ! હો !

રણુધેસા ! રણુધીર !

અધીરા થોડીસો યનગને, નાય !

વાધો રણુ, મહાવીર !

મહારા કેસરબીના કન્ય હો ! ઇત્યાદિ, ઇત્યાદિ.

કાવ્ય પદ્ધતિઓ અત્યંત સરસ અને સરસ છે !

(અપૂર્ણ)

મંદુલાલ જગનારામ દવે.

રાણકદેવી વિષે કેટલાક દુહા.

(અનુસંધાન અંક-૨૧ પાનું ૪૮)

રાખેંગારના પેટમાં પાપ ભરાયેલું જાણી દેસલ ને વીસલ બન્ને બાધઓ ત્યાંથી ચાલી નિકળ્યા ને સિદ્ધરાજ ને બાર બાર વર્ષો યથાં લુનાગઢને ઘેરીને પડયો હતો, છતાં જેવું કાંઈ વળતું નહોતું તેને જઈ મળ્યા, ને લુનાગઢની ગાદી આપવાની શરતે ગઢમાં પેસવાનો રસ્તો કરી આપ્યો. એ વખતનો એક દુહો ગવાય છે કે

“ જાંપો બાગો લેળ પડી, લેલ્યો ગઢ ગિરનાર,
હુડો હમીર મારિયા, સોરઠના રાણગાર. ”

આ પ્રભાણે ગઢના રક્ષક દુહા અને હમીરને મારી નાખી ગઢમાં દાખલ થયા ને બે લશ્કર વચ્ચે લડાઈ થતાં રા' પડયો. આ પછી દેસલ સિદ્ધરાજને સાથે તેડી રાણકદેવીની મેડીએ ગયો, ને ત્યાં જઈ કહ્યું કે અમે બાણેજો તથા રા'ખેંગાર આગ્યા છીએ, માટે બારણું ઉઘાડો. રાણકદેવીએ કમાડ ઉઘાડયું. બધા અંદર પેઠા. એ વખતે રાણકદેવીના બે દીકરા માણેરા ને ડગાયયો તેની ખાસે હતા તેમાંના પાંચ વર્ષના કુંવર ડગાયયાને પકડી મારી નાંખ્યો, ને પછી માણેરા ને અગિયાર વર્ષનો હતો તેને પકડ્યા જતાં તે મા મા બૂમ પાડતો દોડીને માની સોડમાં ભરાયો, એટલે તરતને માટે બચ્યો. એ વખતે રાણકદેવીએ માણેરાને કહ્યું કે

“ માણેરા મ રાય, મ કર આંખ્યો રાતિયો,
કુળમાં લાગે જાય, મરતાં મા ન સંભારિયે. ”

જાય=ખો, એળ, કલંક. હે માણેરા ! તું રડી રડીને તારી આંખ્યો રાતી કર નહિ. તને મારવા આવે છે ને વખતે તુ મા, મા કહી બૂમ પાડીને દોડી આવે છે, પણ તેમ કરવામાં આપણા ક્ષત્રિય કુળને કલંક બેસે છે. આપણે ક્ષત્રિયને મરતાં રહ્યું કેવું ? તથા મા કેવી સંભારી ?

સિદ્ધરાજ એ કુંવરને તરતને માટે જીવતો રાખે છે, પણ રસ્તામાં મારી નાખે છે. એ સંબંધમાં રાસમાળામાં કહ્યું છે કે “ સિદ્ધરાજે આઠા કરી કે ‘ આ કુંવરને અહીં મારવો નહિ. જો રાણકદેવી પાટણ આવશે નહિ તો હું એને મારીશ. ’ ખરું જોતો કુંવરને છેવટે મારી નાખ્યો છે. પણ ક્યાં આગળ તે જાણવામાં આવ્યું નથી. ”

આ દોહરાના સંબંધમાં મારા કેટલાક મિત્રો તરફથી મને પૂછવામાં આવ્યું છે કે રાસમાળાના તથા રા. રા. નરસિંહરાવે આપેલા કમ પ્રભાણેના ૧૨ મા દુહામાં રાણકદેવીએ

“ યાયણને પડતે કહો તો કૃપા ભરાવિયે;
માણેરા મરતે, શરીરમાં સરણું વહે. ”

કરીને કહ્યું છે તેની સાંચે ઉક્ત દોહરો ભેગો યોગ્ય નથી ? આ શંકા શંકાજ છે. જોડી છે. મારણ ડગાયયાને મારી નાખતાં માણેરાયે જોયેયું, તેથી તે દેખાઈ

ગયેલા, તેમાં તેને પોતાને પકડવા માણસો આવતાં જોઈ તે માને ખૂબ પાડી ઉઠે એ તો તદ્દન સ્વાભાવિક છે. બાળસ્વભાવ એવોજ હોય છે. વળી માણસોને તે વખતે માર્યો ન હતો. રસ્તામાં કાઢી અતુક્રૂણ વખતે માર્યો હશે. તેમ તેને માર્યાની ખબર રાણકદેવીને નહોતી, તેથી તેને શિખામણ રૂપે જે ઉકન દોહરો કહેવાયેલા છે તે કહેવાય એવો સંભવજ ન હોય. વળી 'પાયણને પડતે' વાળો દોહરો માણસો મર્યા પછીનો છે, તેથી એ જે દોહરા જૂદે જૂદે સમયે બોલાયેલા છે એમાં જરાએ સંદેહ નથી. અને તે પ્રમાણે હોવાથી બન્ને સાથે સાથે ચૂકી શકાય નહિ. તેટલા માટે ચાલુ ક્રમ વાસ્તવિક છે.

હવે રાણકદેવીને મહેલમાંથી નીચે ઉતારવામાં આવે છે, ને તેને ગદની બહાર કહાડે છે, ત્યાર પછી રાણકદેવીએ કહેલા દોહરાઓ લેતા પહેલાં દેમલ અને વીસલ જમને લીધે સિદ્ધરાજને રાણકદેવી મળી તેમને ગાદી આપવાની બોલી હતી, છતાં સગા મામાને જેમણે દગો દીધો તે ખીજને કેમ ન દે એવા વિચારથી સિદ્ધરાજે તેમને ગદ ઉપરથી નીચે ખીજમાં ગળડાની પકાડ્યા, ને જે સ્થળેથી તેમને ધડકા મારી નીચે ગળડાવવામાં આવ્યા હતા તે સ્થળને આજે પણ ત્રોટો 'ધડકા બારી' ને નામે ઓળખે છે.

રાણકદેવી ગદની બહાર આવતાં તેની નજરે, રા'ખેંગારનો માનીનો થોડો, પડે છે એટલે ઉદ્ગાર કહાડે છે કે

“તરવરિયા તોખાર, હેયું ન ધાટયું હંસલા,
મરતાં રા'ખેંગાર, ગામતરાં જૂજરાતનાં.”

તરવરિયા-પાણીદાર. હંસલા-એ ધોડાતું નામ કાઠિયાવાડમાં પહેલાં સારી સારી જાતના ધોડા ઉછેરવામાં આવતા હતા. એ જાતોમાંની કેટલીક નીચે આપવામાં આવેલી છે, તેની એક જાતિનો ધોડો. જાતિ ઉપરથી ધોડાને બોલાવવામાં આવે છે. જેમકે માણકી જાતની ધોડી હોય તો માણકી નામ, ને ધોડો હોય તો માણકો. તેજ પ્રમાણે હંસલાની જાતિનો ધોડો તે હંસલો. એ ધોડિઓની મુખ્ય જાતિનાં નામ નીચે પ્રમાણે છે; માણકી, ચમરદાળ, માલ, ચાંગી, વાગલી, હરણ, તાજણ, રેડી, જૂતડી, જખાલ, કેસર, મોરણ, આંખ દિવાલ વિગેરે વિગેરે. *

* આ લેખ લખ્યા પછી રાસમાળા પૃષ્ઠ ૫૨૨ મે ધોડીની જાત વિષે નીચેના જખાલ વાંચવામાં આવ્યું જે અત્યંત ધારી તેની નકલ લીધી છે.

હસામાં “માણકી” અને “વાગલી,” ગદડામાં “ચમરદાલ,” લાડલામાં “મલ” અને “પતી,” મોટિલામાં “ચાંગી,” પાલિયાદમાં “હરણ,” લાડલીમાં “તાજણ, જસદ-જુમાં “રેડી” અને “જૂતડી,” જેતપુરમાં “જખાલ,” લાંબોરામાં “કેસર,” મોરણ અને “આંખડિયાલ,” મૂળી મેવાસામાં “મેરી,” ચૂડામાં “મોદલી,” ગોસલમાં “કલ-માજ,” મૂળી તાખાના સોમીસરામાં “રેરામ,” ધેણી તાખાના ખગડમાં “વાંદરી,” ખો-ટી તાખાના ખેરવામાં “લાખી,” ગોંડળ તાખાના દરવામાં “લાચ,” બાબરામાં “હેલ,” જાનાનડના મોણિયામાં “હીરાલ,” હજવદમાં “રામપાસા,” લોંબડીમાં “લાલ,” બાવ-નગર તાખાના ગુદારણમાં “મની,” સખતરામાં “સોળાળી” અને ધાંધલપરામાં “લખમી.”

ભાવાર્થ:-હે યનમન યનગન કરતા પાણીદાર ઘોડા હંસલા ! આપણું હૈયું-હૃદય-ચીરાઇ કેમ ન ગયું ? તે આપણે મરી કેમ ન ગયા ? રા'ખેંગાર મરણ પામ્યા તો આપણે કમે ગૂંજરાતની કુસારી આવી કેની !

આગળ ચાલતાં સાબરને જોઇ રાણકદેવી કહે છે કે,

રે સાબર શિંગાળ, એક દિન શિંગાળાં અમે હતાં;
મરતાં રા'ખેંગાર, ભવનાં બીલાં યઇ રહ્યાં.

આ દુહાની ખાતમા રા. રા. નરસિંહરાવે ' રાણકદેવીના દુહા ' ના લેખમાં કહ્યું છે કે " ભવનાં બીલાં "નો અર્થ શો હશે ? ' એક દિન શિંગાળાં હતાં ' એટલે પતિના આધારને લીધે હું શિંગાળા-માથે શોભાવાળા હતી, એમ અર્થ હશે ? આનો જવાબ મેં આપ્યો હતો ને તે ' વસંત ' માં પ્રસિદ્ધ યદ્ય ચૂક્યો છે એટલે તે અને લેવો યોગ્ય નથી.

શિંગાળા=શિંગડાવાળાં, રક્ષણના સાધનવાળાં. શિંગાળા=રક્ષણવાળાં. ભવનાં=જન્મારાનાં. બીલાં=ચાકાં, ડાપ, ભીંગડાં

સાબરને શિંગડાવાળો જોએ તો જોતાં રાણકદેવીને પોતાની સ્થિતિ સાંભરી આવે છે એટલે સાબરને હૃદયને બોલે છે કે હે સાબર ! તું શિંગડાવાળો છે એટલે તારે માથે રક્ષણનું સાધન હોવાને લીધે તું તારો બચાવ કરી શકે એવી સ્થિતિમાં છે. હું પણ એક દિવસ એટલે કે મારું રક્ષણનું સાધન-મહારો ધણી-હવું ત્યાં સધી તારા જેવી બચાવના સાધનવાળા હતી. પરંતુ રા'ખેંગારના મૃત્યુથી મહારું એ રક્ષણ જતું રહ્યું છે. વળી ' ભવનાં બીલાં ' કહી તે પોતાની અને સાબરની સ્થિતિ વિષેનો તફાવત બતાવે છે. સાબરને માથેથી શિંગડાં ખરી પડે છે. ખરી પડ્યા પછી શિંગડાંને રચાને ચાકાં જેવું જણાય છે તે બીલું. એ શિંગડાં ખરી પડે છે ત્યારે તારે માથે બીલાં ધાપ છે, પણ તે પાછાં ઉગતાં, એ બીલાં જતાં રહી તું પાછો રક્ષણવાળો ધાપ છે, તેથી તારી રક્ષણ વિનાની સ્થિતિ જૂજ સમજની છે. પરંતુ રા'ખેંગારના મૃત્યુથી મહારું રક્ષણ તો સદાને માટે ગયું છે એટલે મહારે માથે તો ભવનાં-આખા જન્મારાનાં-બીલાં-ચાકાં-ધાપાં છે, ને નિરાધાર હું યદ્ય છું.

ફ્રીડર્સે સાબર શિંગાળનો અર્થ I like lion કર્યો છે, અને ' એક દિન શિંગાળાં હતાં ' નો અર્થ once you were free કરીને કર્યો છે, પણ તે અને અર્થો જોતા છે.

' કાઠિયાવાડી સાહિત્ય 'ના કર્તા કવિ કહાનજી ધરમશીએ વળી જુરોજ અર્થ આપ્યો છે. ' ભવનાં બીલાં યદ્ય રહ્યાં ' એટલે બાળનાં શિંગડાં કાનની પેટ નહીં જાય ને અણિયાળાં ન રહે તે. પરંતુ આ અર્થ પણ યોગ્ય નથી. ફ્રીડર્સે ' ભવનાં બીલાં યદ્ય રહ્યાં ' નો અર્થ You lost your freedom for aye એમ કર્યો છે. પરંતુ એ પણ કસ્થિત છે.

આમ ચીરાયેને હૃદયે રાણકદેવી જતી હતી, એવામાં મોરનો અવાજ કાને પડ્યાથી તે બોલી ઉઠે છે કે:—

કાઠં કેંગરછ મોર, ગોખે ગરવાને ચઢી,
કાપી કાળજ કોર, પિંજર દાઝયો પાણીયે.

કાઠં=શા માટે, કેમ. આ અર્થમાં આજે પણ એ શબ્દનું રૂપ કાં કાઠિયાવાડમાં બોલાય છે. કેંગરછ-કેંગરપુ એટલે મોરનું બોલતું-કેં,કા, કેં,કા, અથવા ટિઆઉ-ટિ-આઉ-કરીને મોરનો અવાજ હોય છે તે ઉપરથી. ગોખે ગરવાને=ગદના ઉંચા ભાગ ઉપર આવેલી ખારીના આગળ પડતા ભાગ-ગોખ-ઉપર. પિંજર=શરીર. એ શબ્દ હાડ-પિંજર-હાડકાનું બનેલું પાંજરું એટલે શરીર-માં આપણે વાપરીએ છીએ.

રાણકદેવી રાખેંગારના મૃત્યુથી શોકચરત હતી. મોરની વાણી હમેશાં શૃંગારી ગણાય છે એટલે મોરનો ટેંકાર સાંભળી બોલી ઉઠે છે કે, મને તો મારા બાણેજ દગો દીધાથી મ્હાઈ કાળજી તો ભડકે બળે છે ને તું મહેલના ઉંચા ભાગ ઉપર આવેલી ખારીના ગોખમા રહ્યો રહ્યો ટિપાઉ ટિપાઉ કરીને ટેકારે છે તે હું, ધણીના મૃત્યુ પછી, કયા પતિને મળવાની છું ?

આ દોહરામાં 'ગરવા' શબ્દને બદલે 'ગઢવો' શબ્દ બોલાતો મેં સાંભળ્યો છે. ગરવો શબ્દ મઠ્ઠાઓ ઉપરથી. એટલે મોટા, મહેલના ઉંચા ભાગ ઉપર આવેલો. રા. રા. નરસિંહરાવ કહે છે કે "અરણ્ય ર નમાં 'ગરવાને ગોખે' =ગઢુઆ (ગઢ)ને ગોખે (ઉંચે ભાગે રહેલી ખારીએ) એમ અર્થ છે. "

ફ્રેન્સે 'ગરવાને ગોખે' =In the caves of Girnar એવો અર્થ ક્યો છે, પરંતુ એ બરાબર નથી.

ગઢુઓ ઉપરથી ગઢવો યામ. ગઢવો એટલે ગઢનું રક્ષણ કરનાર. ગિરનાર જીના-ગઢનું ત્રણ દિશાએથી રક્ષણ કરે છે એટલે ગિરનાર જીનાગઢનું રક્ષણ કરતો હોવાથી તે ગઢવો. એવો અર્થ તો નહિ હોય ? કાપી કાળજ કોર=કાળજી બાળી નાખ્યું. 'પિંજર દાઝયો પાણીયે' =પાણીથી શરીર દાઝ્યું-શરીરમાં આગ લાગી; પોતાના બાણેજ દગો દીધો તેથી ધર બાંધ્યું. ફ્રેન્સે our protector is gone એવો અર્થ ક્યો છે. રાસમાળાના કર્તા પણ કહે છે કે "મહારા કાળજકાની કોર કાપી અને મ્હાઈ રહેવાનું પિંજરું એટલે ધર પાણીએ બાળ્યું. "

(અપૂર્ણ.)

આપણે ગુજરાતી.

૨

ધન્વેન્નેના આગમને દેશમાં અદ્ભુત અને નવિન ચાંચલ્ય ઉમેર્યું, આપણી જીર્ણ થઈ ગયેલી જીવન વ્યવસ્થામાં તેમના સ્પર્શે જીવનવારી તત્ત્વોનો ઉમેરો કર્યો. હિંદુ-સ્તાનમાં પ્રથમ વહેપારી તરીકે આવી, ધીમે ધીમે યુક્તિપુરઃસર વિવિધ પ્રતિ અને રાજ્યોમાં પગપેસારો કરી, રાજનીતિના સંપળા બેઠાનો સફળ ઉપયોગ કરી જનાવી સાર્વભૌમ સત્તા પ્રાપ્ત કરનાર ઇન્ડિયન પ્રજાના એ કાર્યને સ્વાર્થ' યા પરમાર્થ' ગમે તેમ મણો, તેથી દેશની દોલત પશ્ચિમ તરફ ધસડાઈ જઈ દેશ નિર્ધન થતો જાય છે, યા હુન્નર ઉદ્યોગના 'વધારાથી દેશ તવંગર થતો જાય છે એ સંબંધમાં બંને મતભેદ હોય, તેમની રાજ્યપદ્ધતિની ખામી કે ખુખી વિષે વિવિધ રાજ્યદારી પુરૂષોમાં ગમે તેમ ટીકા ચાલતી હોય, છતાં જાણ્યે અજાણ્યે તેમના રાજ્યે હિંદુસ્તાન ઉપર જે મહાન ઉપકાર કર્યો છે તે ઇતિહાસના પાન ઉપર સુવર્ણક્ષિરે લખાઈ જ ગયો છે. હિંદના ઉજ્જવલ ભવિષ્યમાં તેનો ખીટાનીઆ સાથેનો સંબંધ એક અથવા બીજા રૂપમાં ચીર-સ્થાયી લાગે છે. જનસમાજની સરેકૃતિના ધસારામાં હિંદ અને ખીટાનીઆના વાવટા સાથે ઉડતા જોવા એ કરેલ શુદ્ધિ તેમજ ચંચલ કલ્પનાશક્તિ એ જાનને સુગમ અને સુંદર લાગે છે. એ ઉપકાર તે એજ કે તેમણે પાશ્ચાત્ય સુધારાતું દૃઢપ્રતિજીવન તેના અનેક રૂળ સાથે આપણી સમક્ષ રજુ કરી, વ્યક્તિ અને સમષ્ટિની ખીલાવટમાં તે કેટલું અગત્યનું તત્ત્વ છે તે દર્શાવી આપ્યું છે. સર્વે દ્રાઈ કલ્પસ કરશે કે એ તત્ત્વ સંપૂર્ણ નથી-નિર્દોષ નથી, પરંતુ સંપૂર્ણ અને નિર્દોષ જીવન તરફ આપણને લેઈ જતા ઉત્કાન્તિના ભવ્ય નિયમનું એક આવરણ અને અપૂર્વ પગથીયું છે. એજ પગથીયું ભૂલી જતાં હિંદુસ્તાને એક યુગથી સજ્જડ પછાડ ખાધી છે. એજ ભૂતાવલા પગથીયા તરફ આપણું ધ્યાન ખેંચી ક્ષિતિય પ્રજાએ આપણને આભારી કર્યા છે.

એ પાશ્ચાત્ય જીવન આપણે અનેક દષ્ટિ મિહુઓથી જોયું. સંપૂર્ણ કશું નથી તેથી તેમની સાથેના સમાગમથી તો સારા માદા સર્વે અજોનો આપણે અભ્યાસ કર્યો, પરંતુ તેમના સાદિત્યમાં અને ઇતિહાસમાં, તેમના તત્ત્વજ્ઞાનમાં અને વિજ્ઞાનમાં ઇન્ડિયન પ્રજાનું શુદ્ધ, ગાળી કટાણું જીવન આપણી નજરે પડ્યું, આપણને તેમાં અદ્ભુત સુંદરતા જણાઈ. તેમ યતાં પૂર્વના-ગાંભિર્યમાં પશ્ચિમનો ઉત્સાહ પ્રેરાયો, આપણા જીવનના સમગ્ર ઉદ્દેશો ફરી ગયા, એકરંગી આયુષ્યમાં અનેક રંગે પ્રવેશ કર્યો, ઈષ્ટ મર્માદ્ર વિશાળ થઈ, રોગરમમાં રૂધિરના પ્રવાહનો વેગ વધ્યો, અને સમગ્ર હિંદુસ્તાન યનયનાટ કરણ ચંચલ બની ગયું, હિંદુસ્તાનના ઐક્યનું સંગીત ધીમું ધીમું વિવિધ પ્રાન્તોમાંથી સંભળાવા લાગ્યું, અને "પ્રેમશૌર્ય" નું જીવનસૂત્ર સ્વીકારનાર વીર નર્મદે ગુર્જરી ભૂમિના મર્દ પુત્ર તરીકે પોતાના તરફનો સર તેમાં ઉમેર્યો. એ સૂત્રમાં કંપા હો કે ન હો, તેમાં અભ્યતાનો બાસ થાય કે ન થાય, અને સંગીતના તત્ત્વો કે શાસ્ત્રિય વિશુદ્ધિ જણાય કે ન જણાય, છતાં એ સૂત્રમાં જે વિશિષ્ટ બલ, આગ્રહ અને તન્મયતા હતાં તે હજી સુધી કોઈ ગુજરાતીએ આપણને દર્શાવ્યાં નથી. નર્મદ કવિ તરીકે અમ

સ્થાને નહિં બેસે, પરંતુ હેઠ્ઠા અર્ધે શતકના ગુર્જર જીવનનો ઇતિહાસ લખનાર તેમાં અને નર્મદના જીવનમાં પૂરેપૂરું સામ્ય બાંધાયે. નર્મદ અને ગુજરાતનો પિંડ બ્રહ્માંડનો સળધ કદીએ તો ચાલે. રાજકીય અને સામાજિક પ્રવૃત્તિનો આખા દ પડથો નર્મદના હૃદયમાં પ્રગટથો, અને તેને મદાનીભર્યા ગદ્ય અને પદ્યમાં વ્યક્ત કરી જમાનાઓથી બિચારા ગણાતા ગુજરાતીઓને ઉત્તેજીત કરી રાષ્ટ્રના નવીન ધડાતા જીવનમાં ગુજરાત તરફનો માનભર્યો ફાળો અપાવવા તેણે મંથન કર્યું. હિંદુસ્તાનનો સુખ આત્મામાં સહજ જગૃતી આવતાની સાથે તેના વિવિધ અંગોમાં ચેતન આવ્યું; નવચેતનથી સદાગા આજસ મરડી બેઠા થતા દેશની દૃષ્ટિએ પશ્ચિમની સંસ્કૃતિનું અત્યંત મનોહર અને પ્રતાપી સૌન્દર્ય પડ્યું, અને તેના અંતરમાં તે સૌન્દર્ય પ્રાપ્ત કરવાની અભિલાષા અત્યંત બળ સાથે ઉત્પન્ન થઈ. હિંદની સુખાવસ્થાનાં સ્વપ્નો અધાગતિનાં હતાં, બંધનનાં હતાં; કુસંધ અધર્મ અને વહેનનાં હતાં. વિકરાળ શ્વાનોની બચકર ઓચારમાંથી તરત જગૃત થયેલા રાષ્ટ્રને પશ્ચિમનું નવયૌવન, કુદીત સ્વતંત્રતા અને દીપ્તિમાન વિલાસ જોઈ તેના સરખા મોજ માણવાનું મન ચાપ એમાં લેરા પણ આશ્ચર્ય નથી. પશ્ચિમમાં અનેક તરેહની પૂર્ણતાનું જ્ઞાન થતાં હિંદુસ્તાનને પણ પશ્ચિમ બનવું ગમ્યું. જૂનો ધર્મ, જૂની જીવન વ્યવસ્થા અને જૂના આચારવિચાર એ સઘળાં જૂનાં, અધૂરાં અને અસ્થાને લાગતાં હિંદે અનેક મુખે પોતાનો સ્પષ્ટ વિચાર સ્પષ્ટ શબ્દોમાં બુદ્ધિ અવાજે જણાવી દીધો. આ અનેક મુખમાં ગુજરાતને માટે નર્મદ નિર્માયો હતો. એ નિર્માણ મધ્યસ્થિત અને બેસક અભિમાન લેવા યોગ્ય હતું.

નવિન વિચાર સરણીમાં હિંદમાં અજાણ્યાં બે પ્રકારનાં સ્થાપી અને માનનીય જીવનોનો ક્રમશઃ વિદાસ થતો જતો હતો. અજાણ્યાં એટલાજ માટે કે જે સ્વરૂપમાં તે નીકળી આવ્યાં તે સ્વરૂપથી હિંદ અજાત હતું. એક સાક્ષર જીવન અને ખીચું જાહેર જીવન. એ બન્ને જીવનો જુદાં છતાં પરસ્પર ઉપકારી છે, અને વિરલ વ્યક્તિઓમાં એ બન્નેનો સદ્ભાવ હોય છે. રાષ્ટ્રના ધડતરમાં આ બન્ને જીવનો અતિ આવશ્યક છે, અને દેશના જાગ્ય પ્રમાણે આ બન્ને જીવનો જાળવી વ્યક્તિઓની સંખ્યા નજરે પડે છે. પશ્ચિમના અનેક ઉપકારોમાં આ જાહેર જીવનની ખીલવણી એ પણ નહોતીજોનો ઉપકાર નથી.

જાહેર જીવન એ ઇસવીસનની પહેલાંના હિંદને અજાણ્યું નહોતું. બ્રાહ્મણ આપણા રૂઝત સાક્ષરોજ નહિ પરંતુ આપણા મહાન રાજનીતિજો હતા. તેમની લોકસેવા એટલી નિશાળ હતી કે દેશનાં ક્ષાત્રજલ અને કલાકોશલ્ય પણ તેમનીજ પાસે ધડાતાં જાહેર જીવનની નિરૂપાર્થતા એજ તેમના ગુરુપદનું કારણ હતું. જેમ રાજનીતિના કુટ પ્રત્યેની ઉકેલમાં, સમાજની નિત્ય બદલાતી પરિસ્થિતિને અનુરૂપ વ્યવસ્થા ધડવામાં તેમનો બુદ્ધિ-પ્રભાવ, અને હૃદયની ઉદારતા પગલે પગલે જણાઈ આવે છે તેમ ક્ષાત્રજલને ધસી ધસી નિરૂપ કરવામાં આવે અને નવિન નવિન ઓપ ચકાવવામાં તેમની કુશળતા તેટલીજ જણાય છે. દેશ સેવામાં તેમણે રૂઝત બુદ્ધિજલજ વાપર્યું છે એમ નહિ પરંતુ સમય આવ્યે તેમના સ્નાયુ બળનો પણ તેમણે ઉદારતાથી ઉપયોગ કર્યો છે. બ્રાહ્મ જીવન જમારે

સ્વતંત્ર સાક્ષરજીવન હતું ત્યારે તેના પ્રતાપ સુવર્ણનાં સિંહાસનો અને હીરા મોતી જડયા મુકુટો ઠરતાં પણ વિશેષ જળહળનો હતો. મુગયર્મી ઝાટલો મહર્ષિ વિનયવાન મહારથીને પણ નમન યોગ્ય હતો. હિંદના પ્રભાવન્તા પૂર્વ યુગમાં તેના કારણ રૂપે ધનુષ, ખાણ, ખડ્ગ, અને ગદા કે ચક્રનું જેટલું મહત્ત્વ છે તેટલું જ અરે તેથી પણ વધારે મહત્ત્વનું કૌપિન, વલ્કલ કે મુગયર્મીને છે એમ કહેતાં અતિશયોક્તિનું જ્ઞાન લેશ પણ યવાનો સંભવ નથી. નિર્મલ, પવિત્ર, નિઃસ્વાર્થી જાહેર જીવન સર્વે સ્થાને અને સર્વે કાળમાં વંદનીય છે, દેશોદ્ધય કે દેશોદ્ધારનું તેના ઉપર અવલંબન છે, અને બિન્ન બિન્ન સ્વાર્થ અને ઉદ્દેશવાળા લોક સમુદાયમાં એમની પ્રેરણા ફેલાવી તેમાંથી સુખદ્વેશ કે રાષ્ટ્ર હિત. કરી દુનિયાના ઇતિહાસમાં તેની ગણના કરાવનાર પણ તેજ છે. હિંદુસ્તાને જ એ જીવનનાં સુદ્ધો આખ્યા છે એમ નથી. ઉન્નતિ પ્રાપ્ત પ્રાચિન વા અર્વાચિન સર્વે દેશમાં ચોડા વધારે પ્રમાણમાં તેનાં માહાત્મ્ય સમજાયાં છે. દેશકાળને અનુસરી તેમાં વિવિધતા આવે છે, જુદાં જુદાં અને નૂતનત્વ ભર્યા સ્વરૂપોનાં બાસ થાય છે, વિકાસ ક્રમના ધોરણ પ્રમાણે તેનું કોઈ જીવનું અંગ હુપ્ત થાય છે વા અગત્ય ખુલ્લું છે અથવા તેનું નિષ્પયોગી લાગતું અંગ વિશિષ્ટતા ધારણ કરે છે અને અણધારી અગત્ય પ્રાપ્ત કરે છે. પણ તે સર્વમાં નિઃસ્વાર્થ દેશ સેવા એ તેનું સનાતન તત્ત્વ છે, જાહેર જીવનનો આત્મા છે; એ આત્માના બલ ચૈતન્ય પ્રમાણે તેનાં આવશ્યક અંગો જરૂર પૂરતાં ધગ્યાં જાય છે.

યુગયુગની બાવનાઓ જુદી જુદી હોય છે; વિવિધ પ્રકારના અનુભવને પરિણામે દૃષ્ટિ બિંદુઓ બદલાતાં જાય છે, અને તેને લેધને આપણા આદર્શો અને વંચનાઓ સંકેતીત કે વિશેષ અર્થગ્રાહી જાતે છે. રાજ, રાજ્ય અને સમાજ એ શબ્દોની વ્યાખ્યામાં અને તેમના પરસ્પર સંબંધની વિચાર ઘટનામાં ત્વરિત ફેરફાર થયે જાય છે. મનુષ્ય જીવનને વ્યવસ્થિત અને નિયમીત કરનાર જોવાના પરિપાક સમયે રાજ અને સમાજનો ઉદય થાય છે. રાજ અને સમાજ એક બીજાનાં આવશ્યક અંગ છે, *relative terms* છે. સમાજ વા રાજ્યની શ્રીલક્ષ્મીમાં ન ઉતરતાં એટલું જાણવું બસ થશે કે રાજ અને સમાજના સંબંધ વિષયે પ્રાચીન અને અર્વાચીન માન્યતામાં આમ જમીનનું અંતર છે. રાજ એ સમાજનો કુલ માલીક એ વિચારથી આગળ વધી, રાજ તે સમાજનો પિતા અને તેથી વિશેષ વધતાં રાજ તે સમાજ પોતાની વ્યવસ્થા રાખવા મુકરર કરેલો કોઈ યોગ્ય મરતું સમાજ જતી પાસે તેનાં કાર્યોના હિસાબ માગી શકે એવો જોખમદાર પુરૂષ, એમ બાવનાનો ઉત્તરોત્તર ક્રમ હોવાનું ઇતિહાસ જણાવે છે. રાજની મૂળ માલીકી ફરી જતાં સમાજ તે સ્થિતિમાં મુકાય છે. લોકક એક દીશામાંથી તદ્દન સ્થામી બાલુએ ચાલ્યું જાય છે. રાજસત્તા-monarchy થી લોક સત્તા-democracy એ જાણે સર્વ સુધરેલી અને સુખરતી જતી પ્રજાઓના નિર્મોહ પડેલો પંથ હોય તેમ લાગે છે. સમાજ રાજ માટે નહિ પરંતુ રાજ સમાજને માટે, એ વિચાર ધીમે ધીમે સુધરેલી દુનિયામાં દૃઢ મતો જાય છે. પછી તે વિચારને હઠાપણ કે લાગણીને વશ થઈ ગમે તે સ્વરૂપ ધારણ કરાવ્યું હોય ! આ વિચારનો સૂરત વિનય થયો છે એમ તો નજ માની શકાય, પરંતુ પૂર્વનો ઇતિહાસ

અને આજનાં વિવિધ પ્રજા સામર્થ્યેના અભ્યાસ કરતાં એ વિચાર સ્થાયી વિજય મેળવવાના ક્રમમાંજ છે એમ કહીએ તો ચાલી શકે. ભૂત, વર્તમાન અને ભવિષ્યને કાષ્ટ એવી અદ્ભુત સાંકળથી સાંકળી લીધેલા છે કે તેમને છૂટા પાડી એક એકનો વિચાર કરવો અશક્ય છે. ભૂતકાલની ભવ્ય કણકથી બંધાયેલો અત્યંત અપ્સ વર્તમાન પણે પણે ગહન ભવિષ્યમાં ધસે છે, ભવિષ્યને ધડે છે, ભવિષ્યમય બની જાય છે. આમ ત્રણે કાલના આખંડીત વહનને ચોગે ઐતિહાસિક દષ્ટિનો ઉદય થયો છે, અને એ ઐતિહાસીક દષ્ટિ કાર્ય કારણોનાં ઉડાં મૂળ અને તેમનાં ફલનું યથાશક્તિ શોધન કરી તેમાંથી જડી આવતા નિષ્કોણનું જ્ઞાન આપે છે. એ ઐતિહાસિક દષ્ટિને તેના શોધનમાં મળી આવેલો સુંદર મણી તે પ્રજાસત્તા. એ મણી ઉપર પહેલ પાડવાની ક્રિયાઓ આજ્યા કરે છે, તેનો સલપ્રકાશ કેટલો છે તેનો અનુભવ કરવા તેના ઉપર વિવિધ પ્રયોગો થયે જાય છે, અને તેમાંથી દૃઢ આસ્થા અને આશા ઉત્પન્ન થાય છે કે ભવિષ્યમાં જન સમાજની સંસ્કૃતિના મુક્તાહારમાં એ મણી લોલક બની મધ્યસ્થાને વિરાજશે.

આ પ્રજા સામર્થ્યને અંગે જાહેર જીવનનો ઉદય છે. જાહેર જીવન એ સમાજ સત્તાના અંકુરોની અમુક નિશાની છે. ઇંગ્રેજ પ્રજા સાથે આપણો સંસર્ગ ન થયો હત તો એ સમાજસત્તા અને જાહેર જીવન હિંદુસ્તાનમાં ઉગી નીકળત કે કેમ એવા કાલ્પનિક પ્રશ્નને બાબુએ રાખી આપણે એટલું તો અવશ્ય સ્વિકારવું જોઈએ કે એ બ્રિટિશ કેળવણી અને બ્રિટિશ પ્રેરણા સમાજમતુંજ ફળ છે. હિંદુસ્તાને ઉદારતાથી એ સલ વાતનો સ્વિકાર કરવો જોઈએ. અને એ બ્રિટિશ રાજ્યના મુખ્ય ફળ માટે તેમનો સર્વથી ઉપકારજ માનવો જોઈએ. પ્રજાસત્તાના મહાન વિજયો મેળવી, જાહેર જીવનને રાજ્યનીતિની સાથે સર્વાંગે જોડી દઈ પ્રજુલિત બનેલી મહાન બ્રીટીશ પ્રજાનો સંસર્ગ અશ્રણ નીપડે એ અસંભવિત છે. હિંદુસ્તાને તે સત્તા જોઈ, પૂછ અને સંસર્ગ કરી પોતાનામાં ઉદ્ભવતા તેના સામર્થ્યને આદર આપ્યો. વિવિધ સ્વરૂપોમાં પ્રગટી નીકળતી પ્રજાના સ્વસામર્થ્યની જવાબાએ શીઘ્રીલ જની ગએલા સમાજ, ધર્મ અને રાષ્ટ્રિયત્વને ઉખા આપી તેમાં આશ્ચર્યજનક પ્રકાશ પાડ્યો. બંગાળા, મદ્રાસ અને મુંબાઈ એ પ્રાન્તોમાં એ જ્યોતીનું પ્રથમ સ્વાગત થયું. અને તેના આઘ પૂજકોમાં રાજા રામ મોહનરાય, દાદાભાઈ, રાનાડે વગેરેની સાથે આપણો વીર નર્મદ પણ જૈરાવ બધું સ્થાન લે છે. દેશની જાગૃતિ ભાગ્યેજ એક માર્ગો હોય છે. એ જાગૃતિ સાથે સામાજિક, ધાર્મિક અને નૈતિક મંથનોથી દેશનો આત્મા હોળાઈ જાય છે, અને એ મંથનોમાંથી ગમે તે એક પ્રકારમાં અતિમહત્ત્વ જોઈ લોકકલ્યાણની તિવ્ર વાસનાવાળા મહાપુરુષો તેમાં અતિ આશ્રદ અને મમત્વ સાથે જોડાઈ અન્યને અનુકરણ કરવા પ્રેરે છે. રામમોહનરાયે ધર્મ સંધર્ષમાં, દાદાભાઈએ રાજકીય વિષયમાં અને રાનાડેએ સામાજિક પ્રશ્નમાં મહત્ત્વ જોઈ દેશ હીતનો વિચાર તેનાં દષ્ટિ બિંદુથી કર્યો, અને એ સર્વ વિષયમાં શુજરાતને જગાડી નૂતન ચૈતન્યના વિધવિધ રૂપો તરફ દષ્ટિ ખેંચતાર નર્મદ એ સર્વ મહાન હૃદયો કરતાં આપણે માટે તો જોછો પૂજનીય નથી. અતિ વિશાળ પ્રવૃત્તિ ક્ષેત્રવાળા નર્મદથી સ્વતંત્રતાના બલીદ અને તેજસ્વી શિરસ્થી બનેલી અત્યંત તેજસ્વી વૃત્તિવાળા

નર્મદથી પરત્રં, સોકિડું, ખુશામદ ભરેલું જીવન નજ ગળાય. તેના પ્રેમશૌર્યના ધ્વજને ફરકવા માટે અનવરોધિત આકાશજ નોંધ્યો. કલમને જીવન સોંપનાર વ્યક્તિ કદીપણ તે કલમને અન્યના અડકારી વા દુર્જલ વિચારો પ્રગટ કરવાનું સાધન બનાવેજ નહિ. તેને માટે સ્વતંત્ર જાહેર જીવનની ખીણાવટ રાહ જોતી હતી, અને તેમાં યાહોમ કરીને ઝંપલાવી નર્મદે તે જીવનને માનપ્રદ બનાવ્યું. તેની સાહિત્ય સેવા ચર્ચાઈ ગઈ છે, પરંતુ એ સાહિત્ય સેવાનું ચળ નૂતન સ્વદેશાભિમાનમાં હતું, જે તેમ ન હોત તો ગુજરાતી ભાષાનો પ્રથમ કોશકાર, પ્રથમ પીંગળ લખનાર અને સામાજિક અને ઐતિહાસીક સમર્થ ગદ્યકારોમાં તે પ્રથમ ભાગ્યેજ ગણાતો હોત.

એ મહાન જાહેર જીવન આગ ધૈર્યથી ગાળી તેને યશસ્વી બનાવનાર વીર નર્મદ ગુજરાતના ઇતિહાસમાં એક અપૂર્વ સ્થાને વિરાજે છે. સમાજ, ધર્મ, દેશાભિમાન વગેરે સર્વ પ્રકારની જાગૃતિની શરૂઆતમાં નર્મદે જે ભાગ લીધો છે તે ગુજરાતને માટે આછો માનભર્યો નથી. નર્મદને નવલરામે સમયમૂર્તિ કહ્યો છે, અને તેની યથાર્થતા એ સમર્થ દીકાકારની ખરી કમોડી છે. ગુજરાતને નર્મદે નવીન પંથો દેખાડ્યા છે, ઉમદા બક્ષિસો આપી છે અને દેશમાં યતા ફેરફારોને પોતાના વિચારોમાં મૂર્તિમંત કરી ગુર્જર જનસમાજના નેતા તરિકેતું દુર્ઘટ દાગ ઉત્તમ રીતે કપ્યું છે. સાક્ષર નર્મદ કે કવિ નર્મદ કરતાં દેશમંત-ગુર્જર ભક્ત નર્મદ વધારે પ્રકાશમાન છે, અને તેની જ્યોતિ દૂરના બલિષ્ઠમાં પણ જ્વલત રહેશે. પ્રેમશૌર્યની બાંધ પુકારનાર, ગુજરાતીઓમાં વીરત્વ પ્રેરી તેમને ફોલ્દની આશા આપી યાહોમ કરીને પડવા ઉત્તેજીત કરનાર નર્મદા-શંકર તેની બૂસો, તેના અવિચારો, અને કહો કે તેના દુર્ગુણો છતાં આપણે મોઢો, એકનો એક જાહેર પુરુષ છે. જે સ્વરૂપમાં એ મહાન વ્યક્તિની પૂજા અર્ચા થવી જોઈએ તેવી રીતે યતી નથી. કવિ તરીકે તેને સાતમે આસમાને ચઢાવી દેવાના અથવા સાતમે પાતાળ ધકેલી મુકવાના પ્રયત્નો થયા છે, પરંતુ એ સમય મૂર્તિનું યથાર્થ સ્થાન-તેનું પવિત્ર હક્કનું સ્થાન શોધી લા તેની સ્થાપના થતી નથી.

જે ગુર્જરાકાશમાં નર્મદ સરળો પ્રભાવન્તો પ્રભાત્તારક ઉગ્યો તે આકાશમાં હજી સુધી દેશને તેજના ધોધથી ન્દવરાવતો ભારકર ઉગ્યો નથી. નર્મદ જતાં તેનું સ્થાન ખાલી પડ્યું. સાક્ષરજીવન અને જાહેરજીવન છુટાં પડી ગયાં, અને જે કે સાક્ષરતા, રસિકતા વગેરેનો વિકાસ ઉચ્ચ પ્રકારનો થયો છે, છતાં તેમાં જોઈએ તેટલું બળ પ્રતાપ અને પૌરુષ જડતાં નથી. જ્યાં સુધી સાક્ષરત્વમાં દેશોદ્ધારના મંથનો પ્રગટ થયાં નથી, પ્રજાના આશાભિલાષને તેમાં સ્થાન મળ્યું નથી, સ્વાભિમાન સ્વદેશાભિમાનની ગૌરવભરી મરોડ તેમાં હાપસી આવી નથી, ત્યાં સુધી સાક્ષરત્વ સંજ્ઞ યક્ષ્ણ છે એમ ભાગ્યેજ માની શકાય. વ્યક્તિનાં જ્ઞાન પાછળ સંમહિના રૂબરૂ સંભળાય નહિ તો તે જ્ઞાન ચીરજીવ યદ્ય શક્તી નથી, પછી ભલે તે વર્તમાનને સુંદર લાગે, આનંદદાયી લાગે. પરંતુ તે આનંદ અને સૌન્દર્ય ક્ષણિકજ સમજવા.

(અપૂર્ણ)

R. V.

સન્નારીના હક્ક.

લગવતી મૈયા

અને

બાલા.

બાલા:

અને બળભળાટ ખૂબ મર્યો છે:
પશ્ચિમનાં વંદોળિયે તો, કુલ મૈયા !
કસ્તરના થર ચડે છે—પૂર્વનાં પુણ્ય પર:
મોહક તત્વોથી મુગ્ધ બનેલાં માનવી
આપ સત્યને વેઠફી વહોરે છે વિકારને
ને મનમાનતું મહાલે છે એમાં.

પૂજ્ય લગવતી મૈયા !
પૂર્વનાં પવિત્ર તીર્થના ગૌરવ સમોવડ
જીવનસખીના હક્કને વાસ્તે પોતે શું ફોહોછો ?
આર્ય મહિલાઓને મન મહા ડોડ છે
માણના લાવોને ઝીલવાના.

લગવતી:

સન્નારીના હક્ક ? બાલા !
માગ્યા મળે તે હક્ક નહિ:
માગીને લોગવે તે સન્નારી ચે નહિ:
લગન—સ્નેહને ટાંકણેજ અંકાય છે અધિકાર તો:—

કહે બાલા !

કન્યકા સ્નેહરાશી સ્વરૂપે સત્કારાય એ હક્ક જોઈએ ?
હૃદય રોજ મોજુદ રહે એ સ્નેહ પામવા:
સ્વામી તેના જ્ઞાનના બધા અંશો પત્નીને અર્પે,
સ્વામી તેનું સર્વાંગ સમર્પણ કરે,
સ્વામી તેના ગૃહમંદિરનાં મંત્રીપદે નીમે,
સ્નેહરાશી એ શિષ્યા, સદ્ગુણલાવે પૂજાય:
આથી અધિકાર ને સાચા હક્ક કેવા વાંચકો ?

ખાલા:

ગિર્વાણુ-પ્રવાહ વહેવા દેશે મૈયા !
વચનામૃતનાં પાનનાં હળું અલિલાષ છે
સન્નારીના સંસારહકકે તો હેડે વરયા;
સૃષ્ટિહકકને આજખાવશેજી:

ભગવતી:

તે નવા નધી: અધરા નધી: ઉઘાડા છે:—
આર્યમહિલાઓએ એક-બીજાને રહાણું:
સેવાવ્રતમાં આડે આવતી વિટ'બણાને ઘોળી પીવી:
રેતાં સાથે રેણું.
ઘોર નિદ્રામાં ઘોરતા કુમલકણેને
ખસેડી અન્ધકારમાંથી, ચેતન પાણું:
દુઃખીઆરાંતોં આંસુ દહોવાં ને સૂકવવાં:
આવતા ભયને ઓગાળી દઇ
ભવ નિવાસીઓને નિર્ભાન્ત રાખવા:
ચિન્તાની ચિતામાં દહાતાં દેહીઓનાં દિલ
દિલાસાભર્યા કુમળા ભાવે ભરવાં:
ઉંડાં આશ્વાસનમાં અઘોળ કરાવવાં
હતાશ થએલાં માનવીને.
શાંતવન હેલું ચીર નિદ્રામાં દળતાંને:
અવસાનના અક્ષોસને ઉગતોજ આથમી જવા દેવોં:
આત્મશાંતિની તીરે ઉતારવાં
લૌતિક-ભગ્નાશ પામેલાં ભવજનને:
રસળતા આત્મબન્ધુઓને “ રસ્તે પાડવા: ”
ભૂલ્યાંને દેવપન્થે દોરવાં:
અનાથોનાં અંતરપર ઉપકાર વરસાવવો:
વિધવા ભગિનીઓને સેવિકા વ્રતની દીક્ષા દેવી.
માયા ને મમતાથી,
પ્રભુના પ્રેમ સરખી વત્સલતાથી,
સાત્વિક ને સમજાય તેવી
શુદ્ધ પરમાત્માની શ્રદ્ધાનાં બીજ —
સૃષ્ટિનાં બાળકોમાં વાવવાં:

ખાલકોની પાકટ વચે પવિત્રતા ને પરમાર્થ પૂરવાં:
 શક્તિમદોને પ્રભુનાં-સત્યો શીખવવાં:
 તેઓના આત્માને આદર્શખિન્દુએ ઝડકાડવો;
 વિશ્વ ને વિશ્વની વાણી શાશ્વત નથી,
 શાશ્વત સત્ય છે, ધર્મ છે પ્રેમ છે;
 એલું સૌ સમજે ને અનુભવે
 એ શિક્ષણ લણી સૌની દૃષ્ટિ ઉતારવી:
 સ્વર્ગીયઆનન્દ પડખે સૌની પાંખો વળે
 એવી દિશા દર્શાવવી—દેવભાવે પણ:
 જગત્ને એટલેજ જગતના રચનારને
 ચઢાવા અર્થે જીવનને જીવાડવું
 ખૂલવી ના આ ભાવના કે:—
 ચઢવાયલું સત્ય નિવડવા મરવું:
 પ્રકાશ ફેંકવો અખંડ
 સંસારના અન્ધકારે આચ્છાદિત ગૃહો પર,
 અને તે મીઠા ભાવથી: પૂરા પ્રેમથીજ:
 નહિ ફરજ સમજીને.

ખાલા ! આ તમારા અધિકાર,
 અખંડ હયો એને સદુપયોગમાં—યોગ્યતાના તપ વડે.
 ને માનયો ? નહિ વર્ણવી શકે કોઈ
 પ્રભુનો પયગમ્બર સરખો ચે તેના પ્રભાવને:
 વિશેષ શું વાંચ્યો ? ખાલા !
 નથી નવ ખંડમાં ચે સન્નારીનો નમતો હોદો.
 સરજનહારે બક્ષી છે તમ જીવનની ઉચ્ચ કક્ષા
 કરી આપશે એ સિદ્ધ સદિને—કર્તવ્યે:
 અને ખાલા, લોગવશે અતે શાશ્વતશાંતિને. +

કેશવ હ. શેઠ.

સદુભાષનું ભાષણ.

સદુભાષની સ્વારીના સ્મરણથી એમનાં મિત્રોને આનંદ થતો હતો. જેમ જેમ એ વાત જુની થતી ગઈ તેમ તેમ આનંદ ઠીક થતો ગયો. સદુભાષના સાચા મિત્રોએ વિચાર કર્યો કે સદુભાષ નરી ગમ્મત કરે તો ઠીક. એમની પાસે શું કરાવવું એ કોઈને જડવું નહોતું એટલામાં એક શોધક બુદ્ધિવાળા મિત્રના મગજે કામ કર્યું, ને બોલ્યો “આપણી સર્વની બુદ્ધિ બહાર મારી ગઈ છે. આટલું સહેલું છે પણ કોઈને જડવું નહિ ! આવતી કાલે ડીમેટીંગ કલગ છે. સદુભાષને તૈયાર કરવા. એ તો એજ. જુઓ પછી મઝા.”

આ સૂચનાથી સદુભાષને મળતા પહેલાંજ સર્વ હસાહસ કરવા લાગ્યા. સદુભાષના ભાષણની ક્ષયનાથી વિરુદ્ધ થતું હાસ્ય તેઓ મહા મુશ્કેલીએ રોડી શક્યા. જમી રહ્યા પછી સાંજે સદુભાષની રૂમમાં સર્વે ધામા નાખ્યા. એક મિત્રે પૂછ્યું “સદુભાષ તમે કોઈ દિવસ ડીમેટીંગ કલગમાં બોલતા નથી ?”

સદુભાષ ઉતર આપે તે પહેલાંજ એક મિત્રે કહ્યું “સદુભાષથી નહિ બોલી શકાય. એમણે પ્રેક્ટીસ કરી છે ?”

બીજા મિત્રે એકદમ તોનસન્સ, તોનસન્સ કરી મૂક્યું, એકે પૂછ્યું “કેમ સદુભાષ આ ખરું કહે છે ? તમારાથી ન બોલી શકાય ?”

સદુભાષએ જવાબ આપ્યો ‘ના બોલી તો શકાય પણ કોઈ દિવસ પ્રેક્ટીસ નથી કરી.’

એક કહ્યું “એમાં શું છે, કાલે જ બોલો. આખી રાત છે વચમાં, બેઠાંજે તેટલી પ્રેક્ટીસ થશે. અને જ્યાં સાંમળીશું આજે. પછી કાલે ત્યાં બોલજો. તમારો ડ્રેસ, દેખાવ, રીતભાત એજ પહેલાં તો અસર કરશે, અને તૈયારી કરીને બોલશો એટલે પછી પૂછવું શું ?”

સદુભાષએ જરા આનાકાની કરી, બીજી કોઈ વખત બોલીશું એમ જણાવ્યું, પણ આગ્રહ એટલો બધો થયો કે સદુભાષએ સૂચનાને માન આપી બોલવાનું સ્વીકાર્યું.

સદુભાષએ કહ્યું “તમે જ્યાં બેસો તો હું હમણાંજ લખીને મોઢે કરી નાંખ. વાર નહિ લાગે. મારી યાદ શક્તિ બહુ સારી છે. પછી તમારો આગળ પરાબર બોલી બાક.”

સદુભાષની યાદ, શક્તિ સારી છે એ તો એમના મિત્રોએ ક્યુત્ર ક્યુ. પણ એકાંતમાં સારી તૈયારી થશે એમ જણાવ્યું. તૈયાર કરી રહ્યા પછી સર્વને બોલાવવાની સૂચના કરી સૌ પોતાની રૂમમાં ગયા.

દોઢ કલાક પછી સદુભાષએ સર્વને એકત્ર કર્યા. રૂમનાં પારણાં બંધ કરી સદુભાષએ પૂછ્યું “જુઓ દોઢ કલાકમાં સમ્યું અને તૈયાર પણ થયું. યાદશક્તિ સારી ખરી કે નહિ ?” મિત્રોએ જવાબ આપ્યો “એમાં કંઈ શક. એ તો તમે

પહેલે પ્રયાસે મેટ્રીકમાં પાસ થયા એમ જાણ્યું, ત્યારથીજ અમારી ખાત્રી હતી કે તમારી યાદશક્તિ ધણી સારી હોવી જોઈએ. ” સદુભાષણે બાપણ સંભળાવ્યું. યોડી બૂલો યદ્યં તેથી-ફરીથી સંભળાવ્યું. મિત્રોએ જહુ-પ્રસંશા કરી. સદુભાષ અને મિત્રો જુદી દિશિયા હસતા હસતા છુટા પડયા.

ખીજે દિવસે-સદુભાષ કોલેજમાંથી બે કલાક વહેલા પાછા આવ્યા. કીબેટીંગ ક્લબમાં જવાનો વખત થતા પહેલાં કલાક આગમયથી તૈયારી કરવા માંડી. સદુભાષણે એક હેટ વસાવી હતી તેનો ઉપયોગ કોષ કોષ વેળા કરતા હેટ માથે મૂકી અને રૂમા લમાં-સેન્ટ નાખી તૈયાર થયા અને મિત્રોની રાહ જોઈને ઉભા. મિત્રો આવ્યા એટલે તેમની સાથે હોલમાં ગયા.

બાપણ પૂરું થયું પણ સદુભાષનો જીવ એમણે પોતે તૈયાર કરેલા બાપણમાં હતો તેથી એક સપ્ત પંચ એમને કાને પડ્યો નહિ. બાપણ ઉપર ચર્ચા ધર્મ તેમાં પણ એમન થયું. આખરે સદુભાષ ઉઠ્યા, લપકામાં પ્લેટફોર્મ તરફ ચાલ્યા. સદુભાષ બોલવાના હતા એવી ખબર ફેલાઈ ગઈ હતી તેથી હોલ ચીકાર હતો. સદુભાષને તાળીથી વ્રંધાવી લેવામાં આવ્યા, ટેબલ પાસે જઈ શ્રોતાઓ શાંત થાય ત્યાં સુધી સદુભાષને ઉભા રહેવું પડ્યું. સદુભાષના પગ ધુન્યા લાગ્યા, કેમ શરૂઆત કરવી અને શું કહેવું તે આટલી સારી તૈયારી કર્યા પછી પણ વિસરી જવાયું. ગભરાટમાં સદુભાષણે હેટ માથેથી હાથમાં લીધી. ખાંચમાંથી રૂમાલ કઢાડ્યો અને પસીનો યથો નહોતો તોપણ રૂમાલ મોં ઉપર ફેરવ્યો. શું બોલવું તે યાદ આવ્યું નહિ. હેટ ટેબલ પર મૂકી, રૂમાલ ટેબલ પર મૂક્યો, હેટ પાછી હાથમાં લીધી, વળી હેટ મૂકી ને રૂમાલ હાથમાં લીધા. જીભ કેમે કરી ઉપડેજ નહિ. સદુભાષનો ગભરાટ વધી ગયો અને ગભરાટમાં ને ગભરાટમાં હેટને જદે રૂમાલ માથા પર મૂકી દીધો. શ્રોતાઓમાં હસાહસ થવા લાગી. સદુભાષને પોતાની કરેલી ભૂલ જણાઈ. રૂમાલ ટેબલ પર ફેંકી એકદમ હેટ માથે મૂકી દીધી. આખરે સદુભાષ ધુનતા ધુનતા બોલ્યા “ સદ્ગૃહસ્થો...સદ્ગૃહસ્થો...સદ્ગૃહસ્થો. ”

શ્રોતામાંથી કોષણે કહ્યું “ અરે સદુભાષ, પ્રમુખ સાહેબ રહી ગયા. ”

સદુભાષના ગભરાટનો હવે પાર રહ્યો નહિ. રૂમાલ લઈને ફરીથી મોં છુટ્યું. સદુભાષના કમનસિબે જ્યારે એમણે રૂમાલ ફેંક્યો હતો ત્યારે શાહિના ખડીઆ ઉપર પડ્યો હતો. સદુભાષના મોં ઉપર શ્રોતાઓને આનંદ ઉપજાવે એવાં નિશાન થયાં. યથેલી સુચનોનો ઉપયોગ કરી સદુભાષ બોલ્યા “ મહેરબાન પ્રમુખ સાહેબ અને સદ્ગૃહસ્થો...” એટલામાં વળી કોષણે ઉમર્યું “ મારું મોઢું જુઓ. ”

હસાહસ તો યતીજ હતી તેમાં વળી આ પૂર્ણાહુતી યદ્યં એટલે પછાતુંજ શું ?

સદુભાષની ઉભા-રહેવાની સક્તિ પણ હવે તો જતી રહી. બાપણ અધુરું મૂકીને સદુભાષ પ્લેટ ફોર્મ પરથી ઉતરી ગયા. એમના મિત્રોએ પછીથી પૂછ્યું કે આમ કેમ

યયું ? ત્યારે સદુભાષણે જવાબ આપ્યો કે “ ચેલા-બેવકુર સિપાઇએ ખરીબો મારી નાંચક મૂકી રાખ્યો હતો તેથી. નહિ તો ‘બધું’ બોલી જત.”

એક મિત્રે આશ્વાસન આપતાં જણાવ્યું કે, “ એમાં કંઈ હરકત નહિ. શરીથી પ્રયત્ન કરો. તમારે તો માત્ર આટલું જ યયું પંજુ હતું તો પાણીને ખદલે શાહી પી ગયો હતો. ”

આ આશ્વાસનથી સદુભાષણે ખરેખરો દિલાસો મળ્યો અને ખીજા મિત્રોને મઝા પડી.

હરિલાલ માણેકલાલ કેસાઈ.

વડોદરામાં સાહિત્ય સભાની સ્થાપના.

વડોદરામાં ઇ. સ. ૧૯૧૨ માં સાહિત્ય પરિષદ મળી હતી. એ અરસામાં શુદ્ધ-રાતના સાહિત્ય પ્રેમી પુરુષોએ અને શુદ્ધરાતી વાડગમય વિષે જે હિદાયોદ્ધ કર્યો હશે, વડોદરાનું વાતાવરણ વાડગમયના બુદ્ધબુદ્ધ વિભાગોના સાહિત્યોના શબ્દધોષથી ગાળી હોયું હશે, અનેકાનેક વિચારોનો પરસ્પર વાર્તાવિતોદ થયો હશે તે ખંડી વડોદરામાં સાહિત્યજીવન શિથિલ થયું હતું તે પાછું વડોદરા સાહિત્ય સભા નામક સંસ્થા સ્થાપવા ગયા નવેખર માસમાં રાજ્યના કેટલાક વિદ્વાનો તથા સાહિત્યરસિક પુરુષો એકત્ર યયા હતા, ત્યારથી કંઈક જગૃત થયું છે. એ જગૃત કેટલો સમય રહે છે એ જોવાનું છે. સુરત, વાડ્ય, અમદાવાદ અને રાજકોટની સાહિત્ય સભાઓ પૈકી અમદાવાદની સાહિત્ય સભા સિવાય ખીજી બંધ પડી એમ કહીએ તો આવે. રા. બ. હરજોવિંદાસ કાંટાવાળા જેવાં સાક્ષરની છાયા તળે એની સાહિત્ય સભા સંગીન કામ કરશે એવી આશા રહે છે. પ્રથમ મીટીંગમાં નીચે પ્રમાણે ઠરાવો થયા હતા:-

પહેલો ઠરાવ:-આ જાહેરસભા વડોદરામાં સાહિત્યવિષયક પ્રવૃત્તિની આવશ્યકતા ઠરાવી, સાહિત્ય-સભા-વડોદરા એ નામક સંસ્થાની સ્થાપના કરે છે.

બીજો ઠરાવ:-આ સભાનું બંધારણ ઘડવાને માટે નીચે પ્રમાણે વ્યવસ્થાપક મંડળ નીમવામાં આવે છે:-પ્રમુખ-રા. બ. હરજોવિંદાસ કાંટાવાળા. ઉપપ્રમુખ-મે. રાજ્યરત્ન નગરશેઠ મગનલાલ હરીભક્તિ, શેઠ ચીમનલાલ સામળ બેચરવાળા, શેઠ ચીમનલાલ ઝવેર લક્ષ્મીચંદવાળા, મે. માછ જડજી અખાસ તેમજ અને શ્રીયુત્તર ઉપેન્દ્ર ભગવાન. સભાસદો-રા. ગીરધરલાલ ડો. વકીલ, રા. કાલાભાઈ પુરોહિત, રા. ઝવેરી લાલભાઈ, વે. શા. સં. શાસ્ત્રી બદ્રીનાથ, વે. શા. સં. શાસ્ત્રી અમૃતરાય, રા. મદુભાઈ કાંટાવાળા, રા. માણેકલાલ, અં. કાઠર, રા. રમણલાલ ધ. કાઠર, રા. ત્રિલોકલાલ દેવશંકર, શેઠ પેત્તનજી દ્રામજી, રા. માનુષખરામ મહેતા, રા. વીરજી મહેતા, રા. વકીલ નંદલાલ લક્ષ્મીભાઈ, રા. ધનસ્માભાઈ વૈવ, રા. હીરાલાલ શેઠ, રા. હોટલાલ ભારતર, મ. ત્રી, રા. ચંદ્રલાલ, મ. કાઠર. આ સભાનું કાર્ય પાંચનું ગણવું.

ત્રીજો ઠરાવ:—આ સભાના સભાસદ યવા માટે રૂ. એક વાર્ષિક શી રાખી છે, તથા વ્યવસ્થાપક મંડળ જે નિયમો ઘડશે તે સાધારણ સભા જોનાવી તા. ૧ લી જાન્યુઆરી પહેલાં મંજૂર કરાવાશે.

આ પછી તા. ૨૪ મી ડીસેમ્બરે વ્યવસ્થાપક મંડળ મળ્યું હતું, અને તેમાં સભાનો ઉદ્દેશ તથા તેના નિયમો ઘડી સભા વિસર્જન થઇ હતી.

સાહિત્ય સભા તરફથી પ્રથમ આખ્યાન તરીકે રા. જન્મશંકર મહાશંકર બુચ (લલિત) એમણે તા. ૧૨-૧-૧૯૧૭ ને રોજ “ દયારામના જીવન સંબંધી રસકીર્તન ” એ વિષય ઉપર સંગીતસહ આખ્યાન આપ્યું હતું.

વડોદરામાં જાહેર પ્રવૃત્તિઓ.

૧. પહેલી વડોદરા રાજ્ય પંચાયત પરિષદ:—વડોદરા રાજ્યની પહેલી પંચાયત પરિષદ આજી માસની શરૂઆતમાં નવસારી મુકામે રા. બ. હરગોવિંદદાસ દારકાદાસ કાંઠાવાળાના પ્રમુખપણા હેઠળ મળી હતી. અમલદારી વર્ગ અને પ્રજા વર્ગ સહકાર્યથી કામ કરી પ્રજાની મુશ્કેલીઓ અને ગેરસમજીતીથી દૂર કરે, પ્રજાને સર્વ પ્રકારની વ્યાવહારિક કુળવણી મળે, પ્રજા એક બીજા સાથે ગાઢ સંબંધમાં આવી ભાઈચારા વધારે તેમજ પ્રજાના મતનો સિદ્ધિ તેમજ મોટા પાયા પરનો પ્રતિનિધિ ઉભો કરવો, એ આવી પરિપદાના હેતુ હોવા જોઈએ. આખા હિન્દુસ્થાનની પ્રજાના એકત્રિત મતના સુશિક્ષિત અને અભિગત પ્રતિનિધિ તરીકે જે પ્રમાણે હિન્દી રાષ્ટ્રીય પરિષદ આજ એકત્રીસ વર્ષથી પ્રજાની મુશ્કેલીઓ તથા ગેરસમજીતીઓ તેમજ યોગ્ય માંગણીઓ સરકાર સમક્ષ રજૂ કરી ચક્ર છે અને કરે છે તે જ પ્રમાણે વડોદરા રાજ્યની પ્રજાના મતના સુશિક્ષિત અને અભિગત પ્રતિનિધિ તરીકે આ પરિષદની સ્થાપના થઇ, જેની નોંધ લેતાં વ્યવસ્થા આનંદ ઉપજે છે. રાજ્યની પ્રજાની ઉન્નતિ થાય એ હેતુથી રાજ્યમાં સ્વરાજ્ય આપવામાં આવ્યું છે તે સ્તુત્ય છે, પરંતુ તે ઉપરાંત કેટલીક માંગણીઓ રહે છે તે અર્પવા માંગણી કરવા આ પરિષદની સ્થાપના થઇ છે. પ્રજાતત્વનો વિસ્તાર, ધારા સભાનો વધારો, પ્રજાના જવાબ, જન્ટ આદિ પ્રજા પર ચર્ચાની છૂટ વગેરેના હક્ક આપવા; નાણાંની સરકારે મદદ કરવી, જોડના જોવરસીધરોને પંચાયતનાજ તાળામાં રાખવા, પંચાયતોમાં પ્રજા સુઠણીનું તત્વ વધારવું, પ્રાથમિક શાળાઓ એમના તાળામાં આણવા, વિગેરે માંગણીઓ રજૂ કરી છે. પ્રાથમિક કુળવણી અકુશિત છે તે નિરંકુશિત કરવી, ખેતીવાડી, ગામડાની સુધારણા માટે કુળવણી, સહકારી મંડળીઓ, ધાસચારાનો સંચય, નાણાંની મદદ, વેપાર ઉદ્યોગની સમૃદ્ધિ, આદિ સૂચનાઓ પરિષદ રજૂ કરવા ઇચ્છે છે. પ્રજા તરફથી તેમજ સરકાર તરફથી પંચાયતોને જોઈતી નાણાંની મદદ મળવી જોઈએ એમ એઓનું કહેવું છે.

પરિષદમાં મુખ્ય અરાદ દરખાસ્તો પસાર થઇ હતી અને તે બધીમાં ઉપર જણાવેલા સુદાઓ પૈકી માંગણીઓ રજૂ કરવામાં આવી હતી. રથળ સંકેતને લીધે દરખાસ્ત

લંબાણથી લઇ શકતા નથી માટે દીલગીર છીએ. આ સંસ્થાને 'વડોદરા રાજ્ય પ્રજા મંડળ' નું નામ આપવામાં આવ્યું છે. અમે એ સંસ્થાને યોગ્ય પ્રતિષ્ઠા આપીએ છીએ.

૨. વડોદરા પંચાયત પ્રતિનિધિઓની સહાયતા:—વડોદરા રાજ્યની પ્રજા પ્રતિનિધિ મંડળની બેઠક ના. દિવાન સાહેબ મનુભાઈ નંદશંકર મહેતાના પ્રમુખપણા હેઠળ આ માસમાં મળી હતી. પંચાયતો સ્વરાજ્યનો પાયો મણવામાં આવે છે માટે તેને વધારે મજબૂત પાયા પર મૂકવી જોઈએ, અને કારણવારી કાર્યોમાં પ્રજા વધારે ઉમંગથી ભાગ લે અને એઓનો અવાજ સંભળાય એ બાબત લોકોએ ઉત્સાહ ભર્યો પ્રયત્ન કરવો જોઈએ. તે ઉપરાંત કેળવણી, ગામડાની સુધારણા આદિ વિષયો ઉપર પ્રજાનો યોગ્ય મત સરકાર આગળ રજૂ કરી સારી સલાહ આપી, પ્રજા અમુક જવાબદારી પોતાને માથે લેવા અને કેટલાક હકો મેળવવા મથે છે એમ સહજ રહી જાય છે.

પંચાયતનાં કર્તવ્ય વિષે ચર્ચા કરવાનો આ સભાનો મુખ્ય હેતુ હતો તેથી ના. દિવાન સાહેબે સવડની ખાતર એ વિષયના (૧) પ્રાથમિક કેળવણી (૨) ગામડાના સુધારાનાં કાર્યો (૩) ન્યાયના કામમાં પંચાયતને અધિકાર અને (૪) ગામડાંઓની ઔદ્યોગિક આર્થિક અને સામાજિક સ્થિતિની સુધારણા-એ પ્રમાણે ચાર વિભાગ પાડ્યા હતા. પ્રથમ વિભાગ ઉપર પ્રતિનિધિઓનો મત લેતાં એવું 'ગામુગ પડવું' હતું કે કેળવણી મનુષ્યનાં સર્વે અંગોની હોવી જોઈએ. વળી એ વિષયમાં કેટલીક સુધારણા તથા જરૂરીઆતો પણ રજૂ કરવામાં આવી હતી. દુનર ઉદ્યોગની કેળવણી શારીરિક કેળવણી, ખેતીવાડીનું શિક્ષણ આદિ પ્રજાને મળવાં જોઈએ એવું પ્રતિનિધિઓનું કહેવું હતું.

બીજા વિભાગ ઉપર મત લેતાં જણાવું હતું કે બોરિંગ મશીનો પ્રજાને ઉપયોગી થઈ પડ્યાં છે તે બોરિંગ કુવાંઓ વધારે યાવ તે માટે સરકાર તરફથી મદદની જરૂર છે. તે ઉપરાંત દરેક ખાદ્યકામમાં દેખરેખ પંચાયતની અને જોખમદારી પબ્લીકવર્ક્સ ખાતાની હોય તે કામ સારાં યંદ શકે એમાં શક નહીં. પ્લાન એસ્ટીમેટ મંજૂર થવાનો આધિકાર મહાલ પંચાયતને હોવો જોઈએ, નહીં કે પ્રાંત પંચાયતને. ત્રીજા વિભાગ ઉપર મત લેતાં વિવિધ પ્રતિનિધિઓ તરફથી વિવિધ મુસ્કેલીઓ રજૂ કરવામાં આવી હતી, અને તે બધી દૂર ન થઈ શકે એવું ન્યાયમંત્રી મે. આબેગાવકર સાહેબનું કહેવું હતું તે યોગ્ય જણાય છે.

ચોથા વિભાગ ઉપર મત લેતાં જણાવું હતું કે ગામની સ્વચ્છતા અને રોગોના અટકાવ માટે ગામોગામ વૈદક મદદની મોટી જરૂર છે. અર્થાત્ ફરતાં પુરતકલય પ્રમાણે ફરતાં હવાખાનાઓથી લોકોની શારીરિક સુધારણા સારી રીતે થઈ શકે એમ છે. તે ઉપરાંત ન્યાત જમણોથી લોકોમાં હાનિ ઉપજતી હોવાથી સરકાર તરફથી એ ઉપર અંકુશ થવો જોઈએ એ પણ ખોટું નથી. પ્રજાની શારીરિક તંત્ર નૈતિક કેળવણીની મોટી જરૂર છે અને વેપાર ઉદ્યોગની ખીલવણી માટે જોઈએ તેવી યોજના રાખવામાં આવી નથી એ જાણી દિલગીરી ઉત્પન્ન થાય છે. હુકામાં આવી આવી અનેક નહાની, મોટી જરૂરીઆતો અને અડચણો સત્તાધિકારીઓ સમક્ષ જાહેર રીતે મૂકી શકાય એ મુખ્ય

હેતુથી આ સભા કામ કરે છે તો એઓની માગણીઓ શળાભૂત થાય એમ અમે ઇચ્છીએ છીએ.

૩. ખેતીવાડી અને હુન્નર ઉદ્યોગનું પ્રદર્શન:—ચાલુ માસની તા. ૨ જીએ વડોદરાના રેસિડન્ટ સાહેબ ના. કર્નલ એલ. ઇન્ડ્રે સી. આઇ. ઇ. એઓ સાહેબના મુખારક હસ્તે આ પ્રદર્શન ખુલ્લું મૂકાયું હતું. આરંભમાં પ્રદર્શન કમિટિના પ્રમુખ રા. બા. ગોવીંદભાઈ હાથીભાઈ દેસાઈએ ના. કર્નલ ઇન્ડ્રે સાહેબને પ્રદર્શન ખુલ્લું મૂકવાની વિનંતિ કરતાં પ્રદર્શનના (૧) ખેતી (૨) ક્ષણિકશાદિ (૩) જંગલ વિભાગ (૪) કેળવણી અને (૫) હુન્નર ઉદ્યોગ—એ પ્રમાણે મુખ્ય પાંચ ભાગ પાડયા છે એમ જણાવ્યું હતું. આ પછી નામદાર શ્રીમંત મહારાજ સાહેબે ના. કર્નલ ઇન્ડ્રે સાહેબ વડોદરા રાજ્યના ખરા દિલસોજ મિત્ર છે, ને તેથી તેમના હસ્તે પ્રદર્શન ખુલ્લું મૂકવામાં આવે છે તેથી પોતાને વિશેષ આનંદ થાય છે એવા ઉદ્દગાર કાઢ્યા હતા.

ના. કર્નલ ઇન્ડ્રે સાહેબે ખેતી વિષે લાંબું બાપણ કરતાં હિંદના ખેડુતો એકજ જાતના ખાતર ઉપર આધાર રાખનારા હોઇ, ખાતરને માટે અતિ ઉપયોગી હાડકાં જેવી વસ્તુનો ખાતરમાં ઉપયોગ નહિ કરતાં પરદેશ ચલાવે છે તેમ નહિ કરતાં તેનો ખાતરમાં ઉપયોગ કરતા રહે તો તેથી ઘણો લાભ થાય એમ છે એમ કહ્યું હતું. વિશેષમાં તેમણે કહ્યું હતું કે ઇ. સ. ૧૮૫૨ માં પ્રથમ પ્રદર્શન ભરવાની શરૂઆત ઇંગ્લાંડમાં થઇ હતી. ત્યાર પછી દેશ વિદેશમાં એવાં પ્રદર્શન ભરાતાં થયાં છે.

આ પ્રદર્શન બહુ મોટા પાયા પર નહતું છતાં તે ધણું અગત્યનું હતું, તેમ જ અગાઉ વડોદરામાં ભરેલા પ્રદર્શનો કરતાં વધારે સારું હતું, શિક્ષણ લેવા યોગ્ય હતું અને આકર્ષક હતું એમ અમારે કહેવું જોઇએ. પ્રદર્શનના જુદાજુદા વિભાગોમાં કૃષ્ણ-વણી વિભાગમાં સ્થાપક વર્કની રીતથી બનાવેલાં મકાનો સર્વજનું ધ્યાન ખેંચતાં હતાં, એટલું જ નહીં પણ ન્હાનાં છોકરાઓને જુદાજુદા આકારના કાગળનાં કુસો તથા ખીજ આકૃતિઓ બનાવવા રાખ્યાં હતાં તેથી એ કામનું પ્રત્યક્ષ દર્શન થતું હતું.

હુન્નર ઉદ્યોગના વિભાગમાં ખરોડા બસ રૂંકટરીના, ખરોડા આખત વર્કસના નમુના, પાટણનાં પટોળાં વણવાનો સંચો, વીજળીની મદદથી બજામાં તળી ખવડાવવાનો પ્રયોગ, જુદાજુદા ગેસથી કપડાંપર જાત જાતનાં રંગનાં કપડાં છાપી આપવાની ક્રિયા, દેશી મીઝબત્તીના નમુનાઓ આદિ તથા ધી ચીમનાખાઇ ઉદ્યોગશાળાના તેમજ અન્ય શાળાઓનાં જી વિદ્યાર્થીઓના ભરેલા ગાલીચા, પોલકાં વિગેરે આકર્ષક હતાં. ખીજા વિભાગ પણ એકંદરે સારા નમુનાઓથી ભરેલા હતા.

છેવટે આપણા દેશનો વેપાર ધધો અને તેનું કલાકૌશલ્ય ખીલવવાનો પ્રશ્ન ધ્યાનમાં લઇ, દેશી હુન્નર ઉદ્યોગને ઉત્તેજન આપવા માટે વ્યવહાર હીલચાલ શરૂ કરવામાં આવે તો કેટલો ફાયદો થાય એ સાબીત કરવા, આવાં પ્રદર્શનો પ્રત્યેક વર્ષે પ્રત્યેક પ્રાંતમાં-ભરાવાં જોઇએ કે નથી એક જ પ્રકારની વસ્તુઓનું પ્રદર્શન કરી ફરી સોકાની દૃષ્ટિએ પડે અને તેથી એવા હુન્નર ઉદ્યોગ હાથ ધરવાની પ્રવૃત્તિ થાય. આવાં

પ્રદર્શનો માવ ચાર દીવસના ચાંદરણા સગાન નહીં, પરંતુ હંમેશ માટે પ્રગ્નને ઉપયોગી થાય એ હેતુથી ભરાવાં જોઈએ અધિકારી વર્ગ અને પ્રગ્ન વર્ગ વચ્ચે દંડત્વ સંસ્પર્શ થાય, અને બિન્ન બિન્ન જાતીઓ વચ્ચે ચરસાચરસીનો રીવાજ જાતલુ થાય તો આપી પ્રતિજ્ઞાથી આપણા દેશના ઔદ્યોગિક શક્તિશીલ સર્વોપરિતા સ્થપાય એમાં શંક નથી.

સ્વીકાર અને અવલોકન.

૧ શુદ્ધિ પ્રકાશ ડીસેમ્બર ૧૯૧૬. ૨ કોળા સુગોષ માર્ગશીર્ષ ૧૯૭૩. ૩ પારીદાર પ્રકાશ ડીસેમ્બર ૧૯૧૬. ૪ પટેલ બન્ધુ નવેમ્બર ૧૯૧૬. ૫ ઉનેવાળ અબયુદ્ધ માર્ગશીર્ષ ૧૯૭૩. ૬ શ્રીજાજ ખેડાવાળ કાર્તિક ૧૯૭૩. ૭ સત્સંગ વિજય નવેમ્બર ૧૯૧૬. ૮ દશશ્રીમાળા હિતેન્દ્ર ભાદ્રપદ-આશ્વિન ૧૯૭૨. ૯ સુદર્શન માર્ચ ૧૯૧૬. ૧૦ પ્રાતઃકર્મ કાર્તિક ૧૯૭૩. ૧૧ વનિતા વિદ્યાન પોષ ૧૯૭૩. ૧૨ વિવેચક ડિસેમ્બર ૧૯૧૬. ૧૩ અજ્ઞાતિ ડીસેમ્બર ૧૯૧૬. ૧૪ સુંદરી સુગોષ જુલાઈ-આગસ્ટ ૧૯૧૬. ૧૫ ખેતી અને સહકાર્ય અક્ટોબર નવેમ્બર ડિસેમ્બર ૧૯૧૬. ૧૬ જ્ઞાતલુ ધર્મ કાર્તિક ૧૯૭૩. ૧૭ જ્ઞાત ઇન્ડિયા એડવર્ટાઇઝર એન્ડ કલાધર આશ્વિન કાર્તિક ૧૯૭૨-૭૩. ૧૮ ભાગ્યેદ્ય ડિસેમ્બર ૧૯૧૬. ૧૯ વિદ્યાર્થી વિમાન સપ્ટેમ્બર ૧૯૧૬. ૨૦ કલવણી ડીસેમ્બર ૧૯૧૬. ૨૧ જ્ઞાતિસૂક્ષ્મ ડીસેમ્બર ૧૯૧૬. ૨૨ શ્રી મહાસીર જૈન વિદ્યાલયનો રીપોર્ટ સન ૧૯૧૬ મે સુધીનો. ૨૩ વાઘોડિયા સા. હિ. ના. માને પુસ્તકાલયનો રીપોર્ટ. ૨૪ શુન્દરાનનું સ્થાપત્ય કતો રા. ગ. વિ. પાઠક. (અવલોકન હવે પછી). ૨૫ ખેડેતોનાં સહકારી મંડળો (અવલોકન હવે પછી). ૨૬ હિન્દી લેખમાલા ભાગ પહેલો (અવલોકન હવે પછી). ૨૭ જર્મનીની ઉન્નતિ (અવલોકન હવે પછી). ૨૮ સગન સંગીત લેખક રા. હરમીસ.

સગન સંગીત-લેખક રા. રા. “હરમીસ.” પ્રીમત. લખી નથી. રા. ‘હરમીસ’ની લખેલી “મધુરિકા”નું અવલોકન અમે લીધું હતું. તે પછી આ પુસ્તક વાચતાં લેખકની, ધાર્મિક અને નૈતિક વિષયો ઉપર કાવ્યો લખવાની, શક્તિ વિશેના અમારા મતનું સમર્થન થાય છે. પુસ્તકમાં સત્તાવીસ ગાયનો છે, અને પ્રત્યેક ગાયન નીચે તેની સરગમ આપી છે. લેખક પારસી હોઈ ધણે ઠેકાણે શૈલીમાં ભૂલો રૂઢી ગઈ છે, પરંતુ એક પારસી લેખક હોઈ શુન્દરાતી ભાષા તરફ દૃષ્ટિ દેવા માટે અમે લેખકને અભિનંદન આપીએ છીએ.

૨. વાઘોડિયા સાર્વજનિક હિ. ના. માને પુસ્તકાલયનો સન. ૧૯૨૫-૨૬ નો વાર્ષિક રિપોર્ટ-અમને મળ્યો છે. એ વાંચી તેની તોષ લેતાં અમને અત્યંત આનંદ તથા સંતોષ ઉપજે છે. શ્રીમંત ગાયકવાડ સરકારના અંબુલદાર વર્ગી, શ્રીમંત સરકારની પોતાની પ્રગ્નની સામાજિક ઉન્નતિ કેળવણી દ્વારા તથા પુસ્તકાલયો દ્વારા કરવા, તથા તેમની સિધ્ધિ ઉચ્ચસ્થાને લાવવાની તીવ્ર ઇચ્છા પાર પાડવાને થયેલ લઘુ શોકાનતિના કાર્યમાં હતાકે ભર્યો ભાગ લે છે, તેનું આ રિપોર્ટ દર્શાવતું છે. જોઈએ એ પુસ્તકાલયનું નામ માને સાહેબના નામથી અંકિત કરવામાં ગામનો શોકાએ વાજબી

કર્ણ' છે. કહેવત છે કે 'વાડ વિના વેશે ચઢતો નથી.' જે કામ ૯ વર્ષ સુધી ન થયું તે કામ એમના પ્રયાસથી સહેજમાં થયું તેથીજ એ સન્માન તેમને હરેક રીતે ચોખ્ખો છે. સદરહુ પુસ્તકાલયની શરૂઆત ઘણી સારી થઇ છે. પુસ્તકાલયમાં પુસ્તકોની સંખ્યા તથા દૈનિક, સાપ્તાહિક, માસિક વગેરે વર્તમાન પત્રોની યાદી જોતાં મંત્રી તથા ઉપમંત્રી ખન્ને ઘણાં ઉમંગી અને ઉત્સાહી જણાય છે. અમે તેમને તેમના કાર્ય માટે ધન્યવાદ આપીએ છીએ. વિશેષમાં ખીજાં ગામના લોકોનું આથી લક્ષ્ય જે ચલા માગીએ છીએ કે રાજ્ય તરફથી પુસ્તકશાળાઓ તરફ જે ઉદાર આશ્રય આપવામાં આવે છે તેના લાભ ગળ્યતાં ખીજાં ગામડાંઓ પોતાનામાં જરા શ્રમ લઇ થોડી રકમ ઉઠાવી કરી લે, તો તેથી પોતાને તથા ખાલ પ્રજાને અત્યંત લાભ કરી શકાશે. રિપોર્ટમાં વાઘોડિયાની પૂર્વ સ્થિતિ બતાવી છે, તે જોતાં આવા સારા પાયા ઉપર એ સંસ્થા મૂકવા માટે ગામના લોકોને તથા તેના કાર્યવાહકોને અમે અભિનંદન આપીએ છીએ.

તંત્રી.

મુક્તિ*

મન્દાકાન્તા.

આ ભોગોથી નહિ કદિ મળે શાન્તિ આ સૃષ્ટિ માંડી
 જીર્ણ કદી સુખ સ્થિતિની પાનથી નષ્ટ પાતી
 ધ્યાની સેવે અમર સુખની લાલસાથી સુધોય
 ના તે પામે સકળ સુખને વૃત્તિથી જો સુકેય ૧
 આ સંસારે સુખકર નથી પુણ્ય કે પાપ એકે
 મહોટાં પુણ્યો દુઃખકર યતાં અન્તમાં દ્વંસથી તે
 પાછાં નાખે+ દુઃખનીસહમાં જન્મને મર્ચું ફેરે
 માટે તેથી સુખમય રૂડી મુક્તિ તેતો જુદો છે. ૨
 જેના ચોગે દુઃખદ ટળતો લક્ષ ચોરાશી ફેરે
 જેના ચોગે જગ સમદિસે જ્ઞાનમાં સૃષ્ટિ ગોળો
 નેદાન્તોના વચન ચપની જે પ્રતિપાદ પ્યારી
 તે મુક્તિ છે છવ ધરા તજી એકતાની નિશાની. ૩

ત્રીનાનાગ દુષેશ્વર રાડ
 અમદાવાદ.

}

ચીમનલાલ છવગુલાલ ત્રીનાઇ.

* સ્ત્રીને પુણ્યે મમ્પૃ લોકં વિદ્યન્તિ, શ્રીમદ્ભગવદ્ગીતા.

+ 'મર્ચું' ના રૂંક 'ચોગ' ઉપાધી સદન સ્ત્રી.

માસિક મકરંદ.

The Indian Review ના નવેમ્બર ૧૯૧૬ ના અંકમાં હિંદુસ્તાનમાં હુનર અને ઔદ્યોગિક શિક્ષણ વિષે મિ. એસ. એમ. યુસફ એમ, એસ સી. એફ. સી. એસની અતિ અગત્યનો અને મનનીય લેખ છે. તેઓ કહે છે કે ઇ. સ. ૧૯૧૧ માં મેસર્સ ડોસન ઍટકિન્સનને હિંદુસ્તાનમાં કામદાર વર્ગમાં હુનરનું શિક્ષણ કેવીરીતે હલ્કાગમ તથા વિશેષ વ્યાવહારિક વા પ્રયોગવત્ કરી શકાય તે વિષે રિપોર્ટ કરવાને સરકાર તરફથી સુપ્રત કસ્ટોમાં આવ્યું હતું. તેમનો રિપોર્ટ ઇ. સ. ૧૯૧૨ માં પ્રસિદ્ધ થયો છે તેમાં કેટલીક અગત્યની અને જાણવા યોગ્ય બાબતો આપી છે તે વિષે મિ. યુસફ ટીકા કરે છે કે લોકો હુનર ઉદ્યોગનું શિક્ષણ લેવા ના પાડે છે. એથી તેઓ હિંદુસ્તાનમાં ઉદ્યોગના હેતુનો અટકાવ કરે છે. માત્ર ઔદ્યોગિક કેળવણીથીજ વિશેષ આશા રાખી શકાય નહિ. કેટલીક ખીંચ અગત્યની બાબતો છે તે નીચે પ્રમાણે:—

૧. યોગ્ય યાવજી.
૨. નૈસર્ગિક સાધનો.
૩. લોકોની વ્યાપાર ભાવના, અને સાહસિકદટ્તિ.
૪. કામને માટે યોગ્યતા તથા ખંત.
૫. આબોહવા વગેરે.

આ અનુકૂળ સાધનોને આધારે કેળવણી અપાવવી જોઈએ એવું લેખકનું કહેવું છે, માટે કોઈ પણ રાષ્ટ્રની સરકારે ઔદ્યોગિક પ્રગતિ માટે કેળવણી આપવા તરફ સક્ષ દોરવું જોઈ છે. તે પછી લેખક કેટલીક મુશ્કેલીઓ બતાવે છે તે નીચે પ્રમાણે,—

(૧.) Our aversion and disgust to all manual and practical work. અર્થાત્ આપણા સર્વ શારીરિક અને પ્રયોગવત્ કાર્યો પ્રત્યે આપણી વિરક્તિ અને અફઝી. વિશેષમાં તેઓ કહે છે કે હિંદુસ્તાનના કારીગરો, ન્યાત જાતના રિવાજો તથા અન્ય કારણોને લીધે, હલકા વર્ગના ગણાતા આવ્યા છે. સુસલમાનો વેપાર, દુકાનદારી અને શરારી ધંધો હલકો ધંધો ગણે છે. અસ સર્વ દૂર કરવાને લેખક નીચે પ્રમાણે સૂચના કરે છે.

(૨) For the present the student should be mainly recruited from the industrial—the so called inferior-classes. અર્થાત્ હાલ તરત તો વસવાયા કે કારીગર વર્ગ કે જેને માથે હલકા વર્ગની ઓપ પડી છે તેમાંથી વિદ્યાર્થી સુખ્યત્વે હરીને ચુંટી કહાડવા જોઈએ. જે લોકો ધંધોજ કરી કમાતા હોય તેવા વસવાયા વર્ગના છોકરાઓને શિષ્યવૃત્તિ, છાત્રાગ, આદિ સાધનોથી ઔદ્યોગિક જ્ઞાન લેવા પ્રત્યે દોરવા જોઈએ, અને ઉચ્ચ-વર્ગના છોકરાઓને

સમજણ પાડવી જોઈએ કે સામાન્ય વર્ગના કારીગરો સાથે સમાનતાથી કામ કરવાને તેમણે શરમાવું ન જોઈએ.

(૩) Industrial teachers and managers of work should set an example in showing respect to artizans and those engaged in practical work. અર્થાત્ ઉદ્યોગશાળાના શિક્ષકોએ તથા કારખાનાના બુલ્કરખાપકોએ કારીગરો તરફ તથા જે લોકો પ્રયોગવત્ કાર્યમાં પ્રવૃત્ત હોય તેમની તરફ માનની લાગણીથી જોવા દાખલો બેસાડવો જોઈએ. હાથરસ શહેરના જીલ્લા માલિકોની કૃતિશુકથી સાબીત થાય છે કે શોચનીય પરિસ્થિતિમાં આપણે હજી છીએ. એમ્પ્લોઈડ-સન-રૉસન કમિશન તરફથી જ્યારે એઓને કહેવામાં આવ્યું કે તેમની પ્રિવિલેજ આતુસરીને જે રૂઝીના હુન્નર વર્ગો ઉઘાડવામાં આવ્યા છે ત્યાં સામાન્ય વર્ગના કારીગરોની સાથે કામ કરવાતું હોવાથી તેઓ તેમના છોકરાઓને મોકલશે નહિ. આ વર્તણૂક અયોગ્ય ગણાય.

(૪) It should be made a point that those of the higher class, who do get themselves industrially trained, should be treated as well as those of the learned professions. અર્થાત્ ઉચ્ચ વર્ગના લોકો જે ઔદ્યોગિક શિક્ષણ મેળવે તેઓને ઉચ્ચ ધંધાવાળા સમાન ગણવા એવું ખાસ લક્ષમાં રાખવું જોઈએ. આ ખાખત સરકારે ઉત્તેજન આપવા જેવી છે.

(૫) The prepondorence of High School and College education over industrial, vocational, and technical education should be made to give way slowly, until there be a fair proportion between the expenditure on those two groups of education. અર્થાત્ જ્યાં સુધી શાળા અને મહાશાળાના શિક્ષણ પાછળ થતા ખર્ચ અને ઔદ્યોગિક, વેપારી અને હુન્નરની કેળવણી પાછળ થતા ખર્ચ વચ્ચે યોગ્ય પ્રમાણુ આવે નહિ ત્યાં સુધી આ બે પ્રકારની કેળવણીમાં પહેલા પ્રકારની કેળવણીનું પ્રાધાન્ય ધીમે ધીમે ઓછું કરવું જોઈએ. આપણા જેવા ગરીબ અને દુષ્કાળ પીડિત દેશના ઉપાધિમાટેની કેળવણી જેટલીજ વેપારી અને હુન્નરની કેળવણીની ઉપયોગિતા છે.

(૬) Scarcity of Capital. થાપણમાં ઇન્ફ્લેશન, હાલનાં કેટલાંક નવા રચનાઓ કારખાનાંઓ અને ફેક્ટરી બેંકો (શરાશી પેટીઓ) ના પડી લાગવાથી આ ખાખત વધારે તીવ્ર થઈ છે. પ્રથમ તો હિંદુસ્તાનના લોકોની સરેરાસ આવક બહુજ ઓછી છે. તે પછી લગન, મરણ આદિ સગયો વખતે તથા ખીજા ધાર્મિક ક્રિયાઓ પાછળ અથાગ ખર્ચ કરવાની અનિષ્ટ સામાજિક પ્રવૃત્તિઓથી તેમજ ઘરેણાં અને દાવાઓ પાછળ અયોગ્ય ખર્ચથી જેટલું લોકો બચાવી શકે તેટલું ખર્ચાઈ જાય છે. જોઈએ રહેલું કે પનીઓમાં નાણા રોકવાથી થતા ફાયદાથી લોકો અચાત હોઈ ધણું ખર્ચ લારે

બ્યાજ ખાંધ નાણા ધીરનારા લોકોને આધીન થઇ પડે છે. કેટલીક વખત આ નાના સરાશી શેકીઆઓ ગરીબ લોકોને ૧૨ થી ૨૪ ટકા સુધીના બ્યાજના દરે પૈસા ધીરે છે તે પ્રમાણમાં સારા પાયાપર ચાલતી ઔદ્યોગિક સંસ્થાઓ પણ આ પ્રમાણે પૈસા ધીરી શકે નહિ. આ અનાચાર દૂર કરવા લેખક સૂચવે છે કે સહકાર્યથી નાણા ધીરવાની યોજનાથી ધણા ફાયદો થઇ શકે એમ છે. લેખક આતો ખીન્ને ઉપાય એ સૂચવે છે કે સરકારે પોતે નમુનેદાર કારખાનાઓ ઉઘાડી ચલાવવાં જોઇએ, અને તે સારી રીતે ચાલે એટલે જાંઘ ખાનગી સંસ્થાને તે સોંપી દેવાં જોઇએ. કલકત્તા મ્યુનિસિપાલિટીનાં ઉપ-પ્રમુખ મિ. મુકરજી કહે છે કે—

“ The proper method of training is for the Govern-ment to start small factories on commercial lines, in which it will be possible for students to learn such useful arts. If this work is combined with technical education, I think, Indians would then be in a position to start works for the industries. ”

(૩) General ignorance of the people as to what extent arts and industries have progressed in the world. અર્થાત્ દુનિયામાં કળા અને ઉદ્યોગ કેટલા પ્રમાણમાં વધ્યાં છે તે વિષે લોકોની સામાન્ય અજ્ઞાનતા સુખાઇ, કલકત્તા, કાનપુર, અમદાવાદ જેવાં શહેરોમાંનાં કારખાનાંઓમાં જાતે જઇ જોઇ આબ્યાથી ધણા લાભ યામ એમ છે. કિન્ડરગાર્ટન વર્ગો, મ્યુઝિયમ (સંગ્રહસ્થાનો) અને પ્રદર્શનોમાં વખતોવખત જેવા મોકલવા ઉપરાંત ગામની ખેડાર એ વિષયના કોઇ સારા અનુભવી શિક્ષકની દેખરેખ નીચે પ્રસંગોપાત વિદ્યાર્થી-ઓને જોવા મોકલવા જોઇએ.

(૪) Foreign competition. પરદેશી હરિદ્રાઇ આ કારણથી આપણા દેશમાં ગમે તે ઉદ્યોગને પરદેશની હરિદ્રાઇથી ઘેરો લાગે છે.

(૫) A hot climate like ours makes people generally lax and dreamy in character rather than active workers and practical thinkers. અર્થાત્ આપણા દેશની ગરમ આબોહવાથી લોકો ઉમેશાં સ્ફુર્તીથી કામ કરવાવાળા અને પ્રયોગવાત્ વિચાર કરવાવાળા થવાને બદલે આળસુ અને ઉંઘણુથી થઇ જાય છે.

(૬) Want of employment available for technically trained men. અર્થાત્ દુનર ઉદ્યોગની કેળવણી લીધેલા શખ્સોને અતુરજ નોકરીની અછત. દુનર ઉદ્યોગની કેળવણી લીધેલા કારીગરોને માસિક રૂપિયા ૨૫ નો પગાર આપવામાં આવે છે, બ્યારે અસિશિત કારીગરો મહીને ૨૦ થી ૩૦ રૂપિયા પાડે છે તો પછી ઔદ્યોગિક શિક્ષણુનું શું પ્રયોજન ?

કારીગર વર્ગના છોકરાઓને ખાસ કરીને એ પ્રકારનું શિક્ષણ આપવું જોઈએ જેથી તેઓ પોતાના બાપદાદાઓના ધંધામાં વિશેષ કુશળતા મેળવી શકે; કારણ કે એથી પણ કેળવણીનો હેતુ પાર પડે છે જ.

હવે કેવી રીતે, ક્યાં અને કેવા પ્રકારનું હુનર ઉદ્યોગનું શિક્ષણ આપવું જોઈએ, તે વિષે લેખક નીચે પ્રમાણે કહે છે.

(૧) હાલનું હુનર ઉદ્યોગનું જ્ઞાન અને તેની પદ્ધતિ પાશ્ચાત્ય દેશોમાંથી લેવાં પડે છે, એ શિવાય બહારથી મેળવેલા જ્ઞાન વિના એ ઉત્પન્ન કરવું એ પ્રશ્ન તો દારૂજ રહ્યો. આના બે પ્રકાર છે.

(અ) પરદેશીઓનું અહીં આવવું અને શિક્ષણ આપવું એ રીતિ દોષયુક્ત છે.

(બ) હિંદુઓનું પરદેશ જઈ શિક્ષણ લેવું અને સ્વતંત્ર ધંધો કરવો.

(૨) હુનર ઉદ્યોગની શાળાઓનાં સ્થાનો કારખાનાનાં કામકાજથી શાળાઓ સ્વતંત્ર હોવાં જોઈએ. સ્થાન નિર્ણયના પ્રશ્નમાં બે વાત વિચારવા જોવી છે.

૧. વસ્તિના પ્રમાણમાં શહેરની અગત્યતા.

૨. વિદ્યાર્થીઓ માટે અંતરની સુગમતા.

એનો અર્થ એ કે રાજ્યના બધા ભાગમાં ઔદ્યોગિક કેળવણીનાં સાધનોના એક સરખો ફેલાવો થવો જોઈએ.

૩. કેવા પ્રકારનું શિક્ષણ હોવું જોઈએ એ બાબત એટકિન્સન અને હૉસનના રિપોર્ટમાં કહેવામાં આવ્યું છે કે સિવિલ ઇન્જનેરના શિક્ષણ સિવાય બીજા કોઈ પ્રકારનું શિક્ષણ લેવાનો માર્ગ નથી.

તે પછી લેખક ઔદ્યોગિક કેળવણી અને હુનર કેળવણી વચ્ચે સંરખામણી કરે છે. ઔદ્યોગિક કેળવણીનો હેતુ કારીગરોને શિક્ષણ આપવાનો છે, એઓને નમુનેદાર છેલ્લામાં છેલ્લી સુધરેલી પદ્ધતિઓ તેમજ વ્યાવહારિક વિજ્ઞાનના સારનું શિક્ષણ આપવામાં આવે છે. પરંતુ તેમને વ્યાવહારિક વિજ્ઞાન જાતે શીખવવામાં આવતું નથી.

વ્યવહાર જ્ઞાન સાથે હુનર ઉદ્યોગની કેળવણીથી અનુકૂળ ઉદ્યોગ વિધેના વિજ્ઞાનના સિદ્ધાંતોનું બની શકે તેટલું જૂઠું જ્ઞાન આપી શકાય છે અને તેથી વ્યવસ્થાપકો, સુપરિન્ટેન્ડન્ટો, પ્રેક્ટિસરો, ફેરમેનો અને એવા બીજા જુદા જુદા કારીગરો તૈયાર થઈ શકે છે.

ઔદ્યોગિક કેળવણીનો એ હેતુ છે કે કારીગરોને નાણુનિક સુધરેલી પદ્ધતિનું જ્ઞાન આપવું કે જેથી તેઓ પોતાના બાપદાદાના ધંધામાં નિપુણ થાય, તેમાં સુધારો કરે અને પરદેશની હરિશાષ સામે ટકર ઝીંટી શકે.

મીરાંની માલા.

પદ ૧૭.

રાગ કાફી.

અળ તો તેરો દાવ^૧ લગો હૈ, બજ લે સુંદર શ્યામ. ૧૬.
ગનકા તારણ વિધ આધારણ, સળ કે પૂરણ કામ. અળ-૧
પ્રભુ બનનમેં નિશદિન રાત્રી, પતપત કરે પ્રણામ. અળ-૨
ગાય ગાય પ્રભુકું મેં રીઝાવું, વૃત્ય કરત ધનશ્યામ. અળ-૩
મીરાં કે પ્રભુ ગિરધર નાગર, ચરણ કમલ નિજ ધામ. અળ-૪

પદ ૧૮.

રાગ કાફી.

અળ મીરાં માન લીઝ્યો મહારી,
લાંછ માને^૧ સઘ્યાં^૨ બરજો^૩ સારી. ૧૬
રાજ બરજો રાણી બરજો, બરજો સળ પરિવારી,
કુંવર પારવિ મો બી બરજો, ચૌર સોદહ્યા^૪ સારી. ૧
સીસકુલ સિર ઉપર સોવે,^૫ બિંદલી^૬ શોભા ભારી,
ગમે ચુતરી^૭ કરમેં કંકણ, નેવર^૮ પહિરે ભારી. ૨
સાધુનકે ટીંગ બેઠ બેઠ કે, લાજ ગમાઇ સારી,
નિત પ્રતિ ઉડી નીચ ધર જાવો, કુલકું લગાવો ગારી. ૩
બડા ધરોં કા છોડ કહાવો, નાચો દે દે તારી,
બર પાવો હિંદવાણી સરજ, અળ રિલમેં કહા ધારી. ૪
તારો પીઠર સાસરો તારો, માય મોસાલી તારી,
મીરાંને સતગુરુ મિલિયા, ચરણ કમળ બલિદારી. ૫

પદ. ૧૭. પાઠ. ગ. સા. સ. સંમદ. ૬. દાવ-લાગ, વખત.

પદ. ૧૮. પાઠ. અ. પ્રત. ૧. માંને-તને ૨. સઘ્યાં-સખીઓ. ૩. બરજો-મળા કરે. ૪. સોદહ્યા-સખીઓ. ૫. સોવે-શોભે; સોદાવ. ૬. બિંદલી-માથા ઉપરનું ધરણ. ૭. ચુતરી-ગળનપ. ૮. નેવર-પગલુ ધરણ; ઝાંઝર; નેતરી.

પદ ૧૯.

રાગ સોરઠ.

અખ મૈં સરણુ ^૧ તિહારીજી, ^૨ મોહિં ^૩ રાખો કૃપાનિધાન.	૨૬૦
અખમિલ અપરાધી તારે, તારે નીચ સદાન;	
જળ હૂખત ગજરાજ ઉંબારે, ^૪ ગણિકા ચઢી બિમાન.	૧
ઐર અધમ તારે બહુ તેરે, ભાખત સંત સુખન;	
કુમળ નીચ લીલની તારી, જનૈ સકલ જહાન.	૨
કહે લગી કહૂં ગિનત નહિં આવે, ^૫ યકી રહે બેદપુરાન,	
મીરાં કહે મૈં સરણુ રાવલી, ^૬ મુનિયો દોનો કાન.	૩

પદ ૨૦.

રાગ ગરબી.

અખોલા શીદ લો છો, મારા રાજ, પ્રાણુજીવન પ્રભુ મારી.—અખોલા	
અમે તો તમારાં તમે તો અમારા, ટાળી ^૧ દોષ શીદ દો છો મારા રાજ.	૧
અમે તો તમારી સેવા કરીએ, સુખ લેધને દુઃખ દો છો રે, મારા રાજ.	૨
જેણે પોતાની મારી મારી, તેના શો વિશ્વામ રેમારા રાજ.	૩
અમૃત પાધને ઉછેર્યા વ્હાલા, વિખડા ઘોળી ઘોળી શિદ પાઓ છો રે મારા રાજ.	૪
ગિડા કૂવામાં ઉતાર્યા વ્હાલા, વરત ^૨ વાઢી ^૩ શું જાઓ છો રે મારા રાજ.	૫
મીરાં કે પ્રભુ ગિરધર નાગર, ચરણ કમળ ચિત્ત રહો છો રે મારા રાજ.	૬

પદ ૨૧.

રાગ ગરબી.

આંખલડી વાંકી રે, અણખેલા તારી આંખલડી વાંકી—૨૬.	
નેનું કમળના બજકા ^૧ રે બારે, તીર ^૨ માર્યાં તાકી તાકી રે—અણખેલા.	૧

પદ ૧૯. ૧ સરણુ—આશ્રય. ૨ તિહારીજી—તહારે ૩ મોહિં—મને. ૪ ઉંબારે—હટા કર્યો. મુક્ત કર્યો. ૫ કયાં લગી ગણાવું? ગણવાં પાર આવે નહિ અને બેદપુરાણ પણ ગણાવતાં શાકી જાય. ૬ રાવલી—આપને.

પદ ૨૦. પાડ. જૂ. કા. દો. ૧ ટાળી—ફર કરી. ૨ વરત—દોરડું; આમડાનો પટો. ૩ વાઢી—કાપી.

પદ ૨૧. બજકા—તીર. સરખાવો દયારામ: “આંખ અણિયાળી તારી ઉર, સજકે; કાળજડું કોરાયે વચનને બજકે” જૂ. કા. દો. પાડ પથકારા ૨. પાડ એણે માર્યાં તાકી તાકી.

વંશાવનને રે મારગ જતાં, તનકાં જેમાં ઝાંખી ઝાંખી રે—અવળેલા. ૨
ચાળવણીમાં^૧ બહારે ચિત્ત દરી લીધાં, પનવણે મોહની^૨ નાંખી રે—અવળેલા. ૩
મીરાં કે પ્રભુ ગિરધર નાગર,^૩ ચરણુ કમળ ચિત્ત રાખી રે—અવળેલા. ૪

પદ ૨૨.

રાગ. ગરબી.

આતુર થઈ છું મુખ જોવાને, ઘેર આવો નંદલાલા રે—ટેક.
ઝાતણાં મીરાં^૧ દરી ગયા છે, મોકુળ આવો મહારા બહારે. આતુર. ૧
મારી^૨ રે મારી ને શુભમ રે તારી, ટેવ તમારી એ શી હોગાજારે. આતુર. ૨
કંસ મારી માખાપ હોવાયાં, ઘણા કપરી નથી જોળા રે. આતુર. ૩
મીરાં કે પ્રભુ ગિરધર નાગર, ઘણાજ લાગે ખારા રે. આતુર. ૪

પદ ૨૩

રાગ. સૌરઠ.

આજ મહારે સાધુ જનનો સંગરે, રાણા મહારાં બાગ્ય બહારે.
સાધુ જનનો સંગ જો કરિયે, અઢે તે ચોગણો રંગ રે— રાણા-૧
સાકટ^૧ જનનો સંગ ન કરિયે, પડે બજનમે^૨ બંગ રે— રાણા-૨
અહમ્મક તીરથ સંતોને ચરણે, કાઠિ કાશીને સોય^૩ ગગરે— રાણા-૩
નિંદા કરશે નરક કુંડમાં જશે, ઘાશે આંધળા અપંગરે— રાણા-૪
મીરાં કે પ્રભુ ગિરધર નાગર, સંતોની રજ મહારે અંગરે— રાણા-૫

પાઠ જુ. કા. હો. તનરે જોયાં ઝાંખી. ૪. ચાળવણીયામાં ૫. મોહનલાલે ૬. ભૂરખી. ૭. પ્રભુ-ગિરધરના શુભ. ૮. નિત ચરણુ કમળની દાસીરે જુ. કા. મોહનમાં એક જાતનાં જે પદ આપ્યાં છે, પરંતુ તે જાને એક જ છે. પ્રાન્તિક ફેરફાર હોય એમ સમજાય છે.

પદ ૨૨. ૧ મીરાં-જાહાનુ. ૨ મારી-ધુનના મારી. બજનપદ, જુ. કા. હો. અને શુ. સા. સ. સંમદમાં ' મીરાં કે પ્રભુ ગિરધરના શુભ ' નો પાઠ છે.

પદ ૨૩. પાઠ-જેઠેરિયર પ્રેસ, બજન પદ, જુ. કા. હો. શુ. સા. સ. સંમદમાં ઉપરના કાવ્ય પ્રસિદ્ધ ગયેલું છે બજન પદ પાઠમાં દરેક કક્ષીના અર્થમાં રામજી રાજને પાઠ છે. ' સંતોની રજ મહારે સિર રે ' એવો પાઠ છે. જુ. કા. હો. અને બજન પદમાં ' સાકટ ' છે. શુ. સા. સ. સંમદમાં 'કાઠિ ગગરે'નો પાઠ છે. ૧ સાકટ-સાકિત-અક્ષીહીન. ૨. સોય-નો.

૫૬ ર૬.

રાગ. કાનડો.

આજ મેરો ભાગ્ય ભાગ્યે, સાધુ આયે પાવના.^૧ ૮૬

અંગ અંગ ફૂલ ગયે, તનડી તપતર ગયે,
સતચર હાગે રાગા રાજદ સોહામણા. આજ-૧.

નિત્ય પ્રત્યે નયણા નિરખું, આજ અતિ મનમે હરખું,
આજતર હૈ તાલ મદંગ^૪ મધૂરસે ગાવણા.^૫ આજ-૨.

મેર મુકુટ પીતાબર શોભે, હળી દેખી મન મોહે,
મીરાંબાઈ હરખ નીરખ, આનંદ વધામણા. આજ-૩.

૫૬ ર૫.

રાગ. પ્રભાત.

આજ મ્હારે નયણા તૃપ્ત યયાં, જોયા નાપને નિરખી,
સુદર વદન^૧ નિહાળીને, મ્હારા હૈકામાં હરખી. આજ-૧

જેવું મ્હારે મન હવું, તેહવું નાથજી કીધું,
તે પ્રભુ પ્રેમે પધારિયા, આશિંગન દીધું. આજ-૨

મ્હારો બહાસોજી વિહારિલાલ, જાવને કેમ દીજે,
હરિને અજગા નવ મેસિયે, અંતરગત^૪ લીજે. આજ-૩

શિવરે વિરચી^૪ મહામુનિ, તેને ધ્યાને ન આવે,
પરમ ભાગ્ય પ્રજનારતું,^૨ વહાસોજે લાડ લાડવે. આજ-૪

ધન્ય ધન્ય રે જમુના ત્રટે, ધન્ય શિવજો રહે વાસ,^૪
ધન્ય ધન્ય રે આ ભૂમિને, વહાસો રમિયા રાસ. આજ-૫

અમર લોક અંતરીક્ષથી, જોવાને રે આવે,
પુષ્પ વૃષ્ટિ ત્યાં થતી, મીરાં પ્રેમે વધાવે. આજ-૬

૫૬ ર૬. પાઠ-ભજનપદ-ભજન સંગ્રહ ચુ સા. સ. સંગ્રહ વિગેરેના પાઠ રહેજ પ્રાન્તિક ફેરફાર સિવાય લગભગ બધા મળતા છે. ૧. પાવના-પવિત્ર ૨ તપન-તાવ. ૩. ભાગત-વાગે છે. ૪ તાલ મદંગ-વાનિત્ર; નરધાં. ૫. ગાવણા-ગાયન

૫૬ ર૫. પાઠ; જુ. કા. દા. પાઠમાં. ૧ 'બદન' રાજદ છે. ૨ 'મિતનાર' રાજદ છે. ૩. 'વહાસો' ને બદલે 'વાહાસો' છે. ૪. 'રહેવાસ' ને બદલે 'રહેવાસ' છે. x અંતર-ગત-અંતર-હૃદયની. ગત-મરણ પછીની આત્માની અવસ્થા-મોક્ષ x વિરચી-બ્રહ્મા.

૫૬ ૨૬.

રાગ. ખીલુનો બરવો. જિલ્લો.

આજઢી માણેકઠારિયાં, મોહનજી આજઢી માણેકઠારિયાં;
 હુધ પોંઆ ને રાહતી કેરી, ઉપરથી ગુવારિયાં^૧ વધારિયારે—મોહનજી. ૧
 બરસી પુરી નેર આદા ચીરી, ઉપરથી લીંબુ ખટાઇયારે^૨—મોહનજી. ૨
 સેવ કંસાર ને કારેલાં કટોલાં, ઉપરથી સુરણ સવાદિયારે—મોહનજી. ૩
 મીરાં કે પ્રભુ ગિરધર નાગર, બાવે કરીને આરોગિયારે^૪—મોહનજી. ૪

૫૬ ૨૭.

ગરબી.

હુમક હાર શિદ તોડયો હો રાજ, મ્હારો હુમક હાર શિદ તોડયો.
 હારની પડી છે નણુ ઝોળો^૧ હો રાજ, મ્હારો હુમક હાર શિદ તોડયો. ૨૬.
 જળ જમુના જળ બરવા ગયાંતાં, ધટર મ્હારો શિદ તોડયો હો રાજ. મ્હારો. ૧
 વંદાવનને મારગ જતાં, કાંડું ઝાલીને હાર તોડયો, હો રાજ. મ્હારો. ૨
 વંદાવનને ઝોકે રમતાં, કૂડાં વચન મોણુ બોલ્યો હો રાજ. મ્હારો. ૩
 પ્રીત કરી પણ કરતાં ન આવડી, નંદ આહીરનો^૪ હોરો હો રાજ. મ્હારો. ૪
 મીરાંબાઇ કે પ્રભુ ગિરધર નાગર, આવ્યને નટવર ઝોરો^૫ હો રાજ. મ્હારો. ૫

૫૬ ૨૬. રામ નંગલોમાં પણ ગાઇ શકાય છે. ૧ ' ગુવારિયાં ' ને બદલે ' ગુવાર ' છે, ૨ ' ને ' નથી. ૩ ' ખટાઈયાં ' છે. ૪ ' ખટાડિયા ' છે.

અગ્નિન શુદ્ધ પુર્ણિમાની અન્નવાણી રાત્રિયે માણેકઠારીનો મહિમા હુધ પોવા, ગુવારસીંબના કઠકા, લીંબુથી ખટવેલું આદુ, બારેલું અને રાઈ લીવેલું સુરણ ચોંદનીમાં બેસી ખાઈ ઉત્તવવાની રીત આને પણ છે.

૫૬ ૨૭ ૧ ઝોળો-દાર, લીંબી: ૨ ધટ-ધડો, ૩ કૂડાં-ખરાળ કૂડાં વચન-અપરાધ-
 ૪ આહીર-બરવાડ ૫ ઝોરો-પારો.

બગડેલા લોહીને શુદ્ધ કરનાર.

ડૉ. વામન ગોપાળનો
આયોડાઇઝડ

સાર્સાપરિલા

લોહી એ મનુષ્યનું જીવન છે, તે બગડ્યું હોય તો અનેક રોગ ઉત્પન્ન થાય છે. તેને માટે આ સાર્સાપરિલા વિના ખીજ એક દવાની જરૂર નથી. વળી આ દવા પીવાથી ઉપદંશ એટલે ગરમી અને તેના વડે થતા ભયંકર વિકારો દૂર થાય છે. લગભગ સાઠ વરસથી હબરો દરદીઓ સારા થયાં છે.

અનેક પ્રદર્શનોમાંથી સોના રૂપાના ચાંદો વગેરેનાં ધનામો મળેલાં છે

કિંમત એક બાટલીના રૂ. ૧૧.

(પોષ્ટલ ખર્ચ પાંચ આના.)

આ સાર્સાપરિલા મુંબઈ તેમજ હિંદમાં દરેક નાના મોટા શહેરોમાં સઘળા દવા વેચનારાઓ તથા ખીજો પાસેથી મળશે. જથાળું ખરીદનારાઓને કમીશન મળશે, નિચલે શીરનામે લખ્યો.

બનાવનાર માલેક

ડૉ. ગૌતમરામ કેશવ.

પોષ્ટ નંબર ૨, મુંબઈ.

અતિ સસ્તું સાહિત્ય! અંપૂર્વ પુસ્તકો!
આજેજ આહુક થાઓ! હમાણુંજ આહુક થાઓ!

પ્રત્યેક નવલકથા એક એક રત્ન સમાન છે. અવશ્ય વાંચો.
સસ્તી કિંમતમાં ઉત્તમ નવલકથાઓથી લાભધેરો ભરાઈ જશે!

સસ્તી વાર્તામાળા

વાર્ષિક મૂલ્ય રૂ. અઢીમાં ૧૫૦૦ પૃષ્ઠ-પાકું પૂઠું રૂ. સાડાત્રણ.

૧૯૭૨ ના અસાધી ચોથું વર્ષ. ચીકણા કાગળ, મજબૂત બાઈન્ડિંગ-નીતિ ધર્મવર્ધક
ઉત્તમ નવલકથાઓ મળે છે. નવા (ચોથા) વર્ષમાં નીચલાં પુસ્તકો મળશે:-

૧-આનંદ-મંદિર અથવા મોક્ષપ્રાપ્તિનો મહામંત્ર--(લખનાર-ડા. રા. મહેતા.)
આ સામાજિક ધાર્મિક નવલકથા બહુ ઉત્તમ છે. એમાં દર્શન
દેતાં દરેક પાત્રોમાંથી મનુષ્યોને ધાર્મિક બોધ મળે એમ છે. હમાણાં ધર્મનો સોપ થયો છે.
નાસ્તિકા ઉપર થયા છે, સ્ત્રીઓ અને યુવકો સ્વતંત્રતાના દિમાવતી થયા છે. તેવા સમયમાં
થોગી યુવક યોગેશ્વરની મર્મશ્રદ્ધા, પત્નીપ્રેમ, શાસ્ત્રાધ્યયન, ગુરુભક્તિ અને યોગક્રિયાને પ્રતાપે ધૈર્ય-
દર્શન, પત્ની અમર-નંદિનિના પતિપ્રેમ, વડિયોની સેવા, ગુરુ બ્રહ્માનંદજીનો ધર્મોપદેશ, છવ, માયા,
ગુરુ અને ધૈર્ય સંબંધી અનેક સિદ્ધાંત-દર્શનો લખ્યાં છે. વાંચકોને મોક્ષ અપાવે એવું છે.
જેમણે શાંતિમિડેતન વાંચ્યું હોય તેમણે તો આ પુસ્તક અવશ્ય વાંચવું પૃષ્ઠ ૩૨૨ તૈયાર છે.

૨-છત્ર રાજરામ અથવા મરાઠાઓનો આત્મચરિત્ર--આ ઐતિહાસિક નવલકથા
બહુ ઉત્તમ છે. છત્રપતિ શિવાજીએ સ્વભાવગુણથી કિંકુ રાતંધ્રની
સ્થાપના કર્યા પછી સંભારી મહારાજના વખત તેનો નાશ થતો જોઈ છત્રપતિ રાજરામ
મહારાજને કેવો ભગીરથ પ્રયત્ન કરેશે. પછો અને ઔરંગઝેબના વલ્લભ યી મહારાજને
છોડવવું પડ્યું. તથા રાજનિષ્ઠ સ્ત્રીપુરોએ કેવું પરાક્રમ બતાવી મહાગજને ઘાટ પ્રાપ્ત અપણ
કરવા પડ્યાં તેવું દેશાભિમાનયુક્ત હૃદયવેધક ચિત્ર આ નવલકથામાં આલેખ્યું છે. "કેસરી"
ના અધિપતિ રા. કેળકરે "પ્રસ્તાવના" લખી છે, અને પુસ્તકને અભિનંદન આપ્યું છે. પૃ. ૪૦૦-૪૧૦

૩-સંસાર કથાકુંજ આ પુસ્તકમાં કુંડી કુંડી વાર્તાઓ આપવામાં આવશે,
દરેક વાર્તા વાંચકને ધર્મ, નીતિ, ઉદારતા, પરોપકાર,
દાનશીલતા અને સહૃદયતા શીખવશે. ગુજરાતી ભાષામાં તદન નવીન-છે. નર, નારીઓનાં
ચરિત્રો વાંચતાં હૃદય તક્કીન થઈ જશે. વાંચકોને અંપૂર્વ બોધ મળશે. પૃષ્ઠ ૩૦૦.

૪-જાપાની જાસુસ આ પત્રકમાં જાપાનની ડીગણી સ્ત્રી કીટકીવોનાં અર્હનું,
પરાક્રમે વર્ણવ્યાં છે. તમે અંગ્રેજ કીટકીવોનાં પરાક્રમે
વાંચ્યાં હશે પણ અને કહીએ છીએ કે જાપાનની સ્ત્રી કીટકીવોના જેવી ચતુરાઈ ભાગ્યેજ
ખીળાઓમાં હશે. પૃષ્ઠ ૨૫૦.

૫-સતી ત્રિવેણી આ સામાજિક નવલકથામાં ત્રણ અપ્રસિદ્ધ સતી પતિવ્રતા નારી-
ઓના સતીતાનાં મનોવેધક, શિક્ષણીય, બોધપ્રદ, જીવનચરિત્રો
પ્રકટ થશે. પ્રત્યેક વાર્તા શાસ્ત્રકથા જેવી પુણ્યપ્રદ છે. જેઓ પૌતાની સ્ત્રીઓને સતી પતિવ્રતા
બનાવવા મ્હાતા હોય તેમણે આ અમૂલ્ય ગ્રંથ-રત્ન અવશ્ય વાંચવો જોઈએ. અને તેવી કહિલી
ઝીઓ, પતિવ્રતા-સતી બનશે. આ વાર્તાઓ સાચી બનેલી છે. પૃષ્ઠ ૩૦૦. (પાછળ જાણો)

છપાઈ ગયું !

ગુજરાતી ભાષામાં

છપાઈ ગયું !

વાર્તા-ઉપન્યાસ-નાવેલ્સ-નવલ કથાઓનો શહેનશાહી

ઓગસ્ટ ૧૯૧૬ થી શરૂ થઈ ચાલકોના કરકમલામાં

અંકિત થઈ પડેલું,

અધિન ગુજરાતી-લંડન-રહસ્ય

અધિન

મિસ્ટ્રીન ઓફ ધી કોર્ટ ઓફ લંડન.

જે નવલકથા મેળવવા માટે દેટલાંચે વર્ષોથી લોકો ભારે ઇતેનાર હતા, જે નવલકથાનું નામ સાંભળતાં જ લોકોનું મન પ્રકુક્ષિત થતું હતું, જે નવલકથાની રસિકતા, અદ્ભુતતા અને વિચિત્રતા પર નવલકથાના પ્રેમીઓ સુગંધ હતા એજ નવલકથા-નવલકથા શી માટે ?

નવલકથાઓનો શહેનશાહ !

અમારા તરફથી ગુજરાતી સરળ ભાષામાં માટે ઓગસ્ટ ૧૯૧૬ થી અપાટન થયેલા છપાઈને પ્રકટ થાય છે. લંડન રહસ્યની બરોબરની નવલકથા આજ સુધી કોઈ પણ ભાષામાં ખીજી છપાઈ નથી. એ રંગીલી રસીલી નવલકથા આશ્ચર્યનો ખજાનો, વિચિત્રતાનો ભંડાર, અદ્ભુત ઘનાવોનો મહાસાગર, રસીકતાનો બરો, ગુખસુરતીનો અખારો, પ્રેમનું નન્દનવન, આનંદનો કુવારો, દગાકટક અને હાવપેચનો અદ્ભુત ખબર, અનેલા ઘનાવોનાં ચિત્રોથી સજ્જારેલું આલ્પન, સિનસિનેરીનો સમુદ્ર, અને મનરંજન કરવાની મધમધતી ઇંદ્રસભા છે.

સુપ્રસિદ્ધ નવલકથાકાર મિસ્ટર જૉન વિલીયમ રૅનોલ્ડની લખેલી નવલકથાઓની સરખામણી લોકો બહુની સાથે કરે છે. ખરું જોતાં એ વાત બરોબર અને અક્ષરે અક્ષર સાચી છે. રૅનોલ્ડ જેવો ચક્રિતશાલી, દુરદર્શી, નિર્લય, અને સ્વતંત્ર સ્વભાવનો નવલકથાકાર કવચિત્ત જ થયો હશે. રૅનોલ્ડની નવલકથાઓ વિચિત્ર, મનોવેધક, અને આશ્ચર્યજનક ઘનાવોથી ખીચાખીચ ભરેલી રહે છે. રૅનોલ્ડની કોઈ પણ નવલકથાનું એક પાન વાંચ્યા પછી તે નવલકથાને સંપૂર્ણ વાંચ્યા વિના હાથમાંથી છોડવાની ઇચ્છા જતી નથી !

રૅનોલ્ડની કેટલીએ નવલકથાઓ દુનિયાની જુદી જુદી ભાષાઓમાં અનુવાદિત થઈ અદિત્યનું સર્વોત્તમ સ્થાન લઈ ખેઠી છે. રૅનોલ્ડની નવલકથાઓની લાખ લાખ નકલ છપાઈને હાથોહાથ વેચાઈ ગઈ છે ! રૅનોલ્ડની ખનાવેલી સંવ

નવલકથાઓમાં “મિસ્ટ્રીજ ઑફ ધી કોર્ટ ઑફ લાંડન” એ સર્વોત્તમ નવલ-કથા કરી સુકી છે.

રૅનોલ્ડે એ એકજ નવલકથા લખવામાં પોતાના જીવનનો મોટો ભાગ પૂર્ણ કરી નાખ્યો છે. પોતાની સઘળી નવલકથાઓ લખી રહ્યા પછી રૅનોલ્ડે મિસ્ટ્રીજ ઑફ ધી કોર્ટ ઑફ લાંડન લખવા કલમ પકડી, અને પોતાની આખી જીંદગીના અનુભવનું આંખે જો-યેલું ચિત્ર એમાં આંકી તે પછી નવલકથાઓ લખવાનું કામ છોડી દીધું. પ્રિય ગુનજી બંધુઓ! એજ રંગીલી, આકર્ષક અને ઉત્તમ નવલકથા-મિસ્ટ્રીજ ઑફ ધી કોર્ટ ઑફ લાંડનનો ગુજરાતી અનુવાદ આ ‘લાંડન-રહસ્ય’ છે. એનાં વધારે વખાણ કરવાં તે સૂચને દિપક દર્શાવવાનો યત્ન કરવા જેવું છે. તોપણ અમે એટલું તો ભાર દઇને કહીએ છીએ કે-
જો આ પોતાના મહાસાગર અથવા નવલકથાના લાંડનનાં પુરેપુરાં વખાણ કરવામાં આવે તો, માત્ર તેનાં વખાણથીજ આરંભિયત નાકઠિસ જેવો એક મોટો પોથો તૈયાર થઈ જાય ! ખસ, એટલાજ પરથી આપ સમજી લેજો કે, ‘લાંડન-રહસ્ય’ કેવી ઉત્તમ પ્રકારની નવલકથા છે. જામે આપને ખાસ લક્ષ્યમાં કરીએ છીએ કે, આપ આપનો સર્વ અર્થ-ખુટણમાં ફરકસર કરીને પણ મહિનામાં માત્ર એક વખત દશ આના ખરચી આ ઉત્તમ નવલકથા વાંચી તેનો આનંદ જરૂર હુંડો.

જેટલો આનંદ માત્ર દશ આના ખર્ચેને આ નવલકથાની એક એક લીટી વાંચ-તાથી આપને મળશે, તેટલો આનંદ આપ લાજો રૂપિયા ખર્ચતાં પણ બીજી રીતે નહિ મિળવી શકે. જો આપ

ઘેર બેઠાં વિલાયત

લેવાની ઇચ્છા રાખતા હો, વિલાયતવાસીઓની રીતભાત, આચાર વિચાર, રંગ દંગ, આલ ચલણનો અસલ ફોટો આપના અંતઃકરણમાં જોઈ લેવા ઇચ્છતા હો, લાંડનના બાદશાહી દરબાર, મહેલ, ઝુંપડાં, અદાલત, જેલખાનાં, દુકાન, બજાર અને ગલીકુચી-નું આમેદુબ માનસિક ચિત્ર આપને આપના નેત્રોપર ચિત્રિ લેવાની ઇચ્છા હોય, મોટા મોટા બિશપો, લૉડો, હકિમો, અગીર ઉમરાઓ, ગરીબ ગુરખાં, અને ખુની બદમાસોનો પૂરેપૂરો ચિતાર જાણવાની ઇચ્છા હોય, સજનીતિના દાવપેચ, અને કાયદાની બારિકિ-યોથી તમારે જાણિતા થઈ હોય તો માત્ર દશ આનાનું મહેલ નહિ જોતાં આ નવલ-કથાનાં સત્વર આહકંથાંઓ. દુનિયામાં એવી કોઈ વાત નથી કે, જે આ નવલકથામાં ન હોય. આપે આપની આટલી ઉમરમાં જે વાતો જોઈ કે સાંભળી નહિ હોય, જે વાતો પર આપ સ્વપ્ને પણ વિશ્વાસ રાખી શકો નહિ, જે વાતોની કલ્પના કરવી એ આપની શક્તિ બહાર છે, તે સર્વ વાતો આ નવલકથા-લાંડન-રહસ્યમાં પ્રત્યક્ષ ગતાવવામાં આવી છે. વધારે શું કહીએ ? જો આ નવલકથાને—

વિલાયતનો સાચો ઇતિહાસ

કહેવામાં આવે તો તેમાં કંઈ અતિશયોક્તિ નથી; કેમકે વિલાયતની ભૂમી પૂરાની હિંદુઓના જાણવાનું સાધન આ લંડન-રહેઠણમાં જેટલું મળી શકે છે, તેટલું ખીજા કોઈ પુસ્તકમાંથી મેળી શકતું નથી. આ નવલકથામાં નાનું મહારાજા ત્રીજા જોર્જના વખતથી લઈને નાનું મહારાણીથી વિક્ટોરીયાના સભ્ય અમલના વખત સુધીનું ચિત્ર જોવામાં આવ્યું છે. આ નવલકથા-લંડન-રહેઠણ વાંચવાથી આપને જે અનુભવ પ્રાપ્ત થશે, હિન્દુઓનાં જે જે ગુપ્ત રહસ્યોની આપ જાણીતા થશો, તેથી કેટલીકે ધન-દોલત વાતની વાતમાં આપ નવી કમાઈ શકશો-અથવા જતી ગયાવી શકશો.

ક્રીમી યુદ્ધ ૧૨૦ પાનમાં ઉત્તમ ક્ષણ પર સુંદર ચિત્રો સાથે, સુશોભિત ગોંધણીથી દર મહિના મહિનાના અરસામાં “લંડન રહેઠણ” નો એક એક ભાગ છપાઈને પ્રકટ થાય છે. દરેક ભાગમાં વાર્તામાં આવેલા વિષયોને લગતાં ઘણાં સુંદર ૪-૫ ચિત્રો પણ આપવામાં આવે છે.

લંડન રહેઠણના છુટક ખરીદનાર પાસેથી દરેક

ભાગના ખાસ આના,

અને

કાચમાના બ્રાહ્મકો પાસેથી માત્ર દસ આના

લેવામાં આવશે.

કાચમાના બ્રાહ્મક થવાના નિયમ નિયમે પ્રમાણ છે:-

લંડન રહેઠણ લગભગ ૧૦૦ ભાગમાં સમાપ્ત થશે. પુરા સો ભાગ છપાયા પછી તેની કુલ કિંમત રૂ. ૭૫૫ પોલિસો થઈ જશે. એકી વખતે રૂ. ૭૫૫ પોલિસો ખર્ચી આટલો મોટો અર્થ ખરીદી શકવો અશક્ય છે, એટલેજ નહિ, પણ કદી કોઈ ખરીદે તો પણ તેને પુરેપુરું વાંચવામાં ઘણા વખતની જરૂર પડે તેમ છે; માટે દર મહિને મહિને એક એક પુસ્તક ખરીદવામાં માત્ર દસ આના ખર્ચવા કક્ષણ ન પડે, અને વાંચવામાં પણ મરજતા યથા પડે એ સર્વનો વિચાર કરી ગમને દર મહિને મહિને લંડન રહેઠણનો એક એક ભાગ પ્રકટ કરવો જોઈએ લાગ્યો છે. આ પુસ્તકની કિંમત ૨૦૦૦ નકલ છાપીએ છીએ છે. અન્ય ભાગમાં આ પુસ્તકની લાખ લાખ નકલોની અનેક પ્રાવૃત્તિઓ હાથે હાથ વેચાઈ ગયાનું સાંભળ્યું છે, એટલે સુજાતી ભાષામાં ૨૦૦૦ પ્રત ઘણી વહેલી ખપી જશે એ દેખીતું છે, માટે ગણાઉના બ્રાહ્મક થવાની ધરખા સખનાશઓએ સત્વર નામ નોંધાવવાં જોઈએ, કેમકે ખાછળથી નામ નોંધાવનારને જેટલા ભાગ પ્રકટ થઈ ગયા હશે તેટલા ભાગની દરેકની પુરેપુરી ખાસ આના કિંમત આપવી પડશે. દરેક સુજાતી વાંચી શકે એવા બૃહદ્ભાગે પોતાના ઘરમાં આ ગાપુર્વ અંથની એક નકલ સખવી જોઈએ એવી અંગે ખાસ લાલાસજી કરીએ છીએ.

પુસ્તાકનું નામ.	મૂળ કિંમત.
૧ શ્રી હરિક ચરિત.	રૂ. ૩-૮-૦
૨ ગુ. ગરુડ પુરાણ.	૩. ૧-૮-૦
૩ કુર્માવિજય સંગ્રહ.	રૂ. ૧-૮-૦
૪ મણિસુત્ર સુદ.	રૂ. ૦-૮-૦
૫ શીરાનનો દે સદો.	રૂ. ૦-૧૨-૦
૬ બલમલવણી.	રૂ. ૧-૪-૦

કુલ પુસ્તકો ૬ મૂળ કિંમત રૂ. ૬-૦-૦
આ ૭ પુસ્તકો પોપ્ટેન ઉપરાંત રૂપિયા
પાંચતા વી. પી. થી આહક થયા પછી એક
મહત્વારિયે મોકલવામાં આવે છે.

૭ મીરાંબાઈ નાટિકા.	રૂ. ૨-૦-૦
૮ હોમર કુલસાહેબ ભાગ ૧.	રૂ. ૦-૮-૦
૯ સદર ભાગ ૨.	રૂ. ૦-૮-૦
૧૦ સદર ભાગ ૩	રૂ. ૦-૮-૦
૧૧ સદર ભાગ ૪.	રૂ. ૦-૮-૦
૧૨ સદર ભાગ ૫.	રૂ. ૦-૮-૦
૧૩ કૃષ્ણકીર્તિ અથવા નારાયણ ચરિત.	રૂ. ૦-૪-૦
૧૪ સુશિક્ષા અથવા પ્રેમમા વહેમ.	રૂ. ૦-૪-૦
૧૫ શારદાનું શિક્ષણ અથવા ભણેલી ભવાઈ!	રૂ. ૦-૪-૦

અઆજનો આત્મચાત. — રૂ. ૦-૪-૦
નીચી બિચારી ગંગા અથવા રૂકીનો રોગ !

૧૬ પૈયા મેળવવાની પેટ'ટ સુતિ.	રૂ. ૦-૪-૦
૧૭ ચાતુરપટેલનો ચતુર્ભવ અથવા આમગાડીમાંનું	રૂ. ૦-૪-૦
૧૮ રેવરાજ્ય.	રૂ. ૦-૪-૦
૧૯ રિનોહ રિવળ્ડો અથવા પ્રેમી લેકુ	રૂ. ૦-૪-૦
૨૦ ચ પદ્મના અથવા કુલકા કુલકવ.	રૂ. ૦-૪-૦
૨૧ મોલીકવની મોહનમાળા	રૂ. ૦-૪-૦
૨૨ કેળવાયેલી કમળા અથવા ખડે સ્ત્રી શિક્ષણ.	રૂ. ૦-૪-૦
૨૩ ઇંદિરા.	રૂ. ૦-૪-૦

કુલ પુસ્તકો ૧૮ મૂળ કિંમત રૂ. ૭-૮-૦
આ નં. ૭ થી ૨૪ સુધીનાં ૧૮ પુસ્તકો પોપ્ટેન
ઉપરાંત રૂપિયા પાંચતા વી. પી. થી આહક
થયાની તારીખથી એક મહિને મોકલવામાં
આવશે.

૨૫ પ્રમિલા અથવા લખને દિવસે શુભ થયેલી કન્યા.	રૂ. ૧-૪-૦
૨૬ કામરૂદેશની કામલતા ભા. ૧.	રૂ. ૧-૮-૦
૨૭ સદર ભા. ૨.	રૂ. ૧-૦-૦
૨૮ ખેતસીનું ખૂન અને લડમીનું લખ.	રૂ. ૦-૮-૦
૨૯ પચાસ દહનની ચોરી અથવા ગંગા ગોવિંદનું	રૂ. ૦-૮-૦
શુભ ચક્ર.	રૂ. ૦-૮-૦

૩૦ વસંતલાલની વિપતિ.	રૂ. ૦-૮-૦
૩૧ કાશીમાં કાવતું.	રૂ. ૦-૮-૦
૩૨ કુલચ દનો ફંદ.	રૂ. ૦-૮-૦
૩૩ દેવીદાસનું કુઃખ અથવા સરળાપર સંકટ	રૂ. ૦-૮-૦
૩૪ મહામહત્વી મદત્તા.	રૂ. ૦-૮-૦
૩૫ કપડીનું કાવતું.	રૂ. ૦-૮-૦
૩૬ કર્મચંદની કહાણી.	રૂ. ૦-૮-૦
૩૭ સાવિત્રી ચરિત.	રૂ. ૦-૪-૦
૩૮ મીરાંબાઈ. (ચરિત.)	રૂ. ૦-૪-૦
૩૯ સીતાચ (")	રૂ. ૦-૪-૦
૪૦ દમયંતી. (")	રૂ. ૦-૪-૦
૪૧ અલ્લ્યાબાઈ. (")	રૂ. ૦-૪-૦

કુલ પુસ્તકો ૧૭ મૂળ કિંમત રૂ. ૬-૮-૦
આ નં. ૨૫ થી ૪૧ સુધીનાં ૧૭ પુસ્તકો
પોપ્ટેન ઉપરાંત રૂપિયા ત્રણતા વી. પી. થી
આહક થયાની તારીખથી ત્રીજો મહિને મોક-
લવામાં આવશે.

૪૨ સંયોગીતા.	રૂ. ૦-૪-૦
૪૩ રાણી ભવાની.	રૂ. ૦-૪-૦
૪૪ દેવી કુર્ગવની.	રૂ. ૦-૪-૦
૪૫ તારા મહા.	રૂ. ૦-૪-૦
૪૬ પદ્મિની.	રૂ. ૦-૪-૦
૪૭ કર્મ દેવી	રૂ. ૦-૪-૦
૪૮ લડમીબાઈ.	રૂ. ૦-૪-૦
૪૯ કૃષ્ણા કુમારી.	રૂ. ૦-૪-૦
૫૦ ભેષણ.	રૂ. ૦-૪-૦
૫૧ ચંદ્રમા.	રૂ. ૦-૪-૦
૫૨ ચાંદનીબી.	રૂ. ૦-૪-૦
૫૩ ભગદેવ પરમાર.	રૂ. ૧-૮-૦
૫૪ ભાવન નિષેર બારમાસી.	રૂ. ૦-૪-૦
૫૫ મેરૂત (ગુજરાતી.)	રૂ. ૦-૮-૦
૫૬ જલસાનીનું સોપાણ.	રૂ. ૦-૪-૦
૫૭ કલિયારનો સ્વાર્થ ત્યાગ.	રૂ. ૦-૪-૦

૫૮ પતિ પત્નીના ધર્મ.	૩. ૦-૮-૦
૫૯ ચ દ્રવ્યના કે પ્રેમસુતિ ૧.	૩. ૧-૦-૦
૬૦ રામેશ્વર.	૩. ૦-૪-૦
૬૧ વીરેન્દ્ર.	૩. ૦-૪-૦

કુલ પુસ્તકો ૨૦ મળ કિંમત રૂ. ૭-૮-૦

આ નં. ૪૨ થી નં. ૬૨ સુધીનાં ૨૦ પુસ્તકો આહત્ત યથાની તારીખથી ૭૬ મહિને માત્ર પોષ્ટેજની રકમનું જ પી. પી. કરી મોકલવામાં આવશે.

(૫)

૬૨ કેવલદાસની કેવિયત.	૩. ૦-૮-૦
૬૩ રેલ્વેમાં રક્તપાત.	૩. ૦-૮-૦
૬૪ પેડીમાંનું પ્રેમ.	૩. ૦-૮-૦
૬૫ ચ પાવતીમા ચેરી.	૩. ૦-૮-૦
૬૬ દેવમાં કાવતુ.	૩. ૦-૮-૦
૬૭ સુભામદુસેન ગૃમ !	૩. ૦-૮-૦
૬૮ બાલબોધક રામાયણ.	૩. ૦-૮-૦
૬૯ બાલબોધક મહાભારત.	૩. ૦-૮-૦
૭૦ ગેશનલ કોમેસનું ૧૯ વર્ષનું કારકાન્ત.	૩. ૦-૮-૦
૭૧ સર્વ ૨૦ મા વર્ષનું કામકાજ.	૩. ૦-૮-૦
૭૨ વસંત માલતી.	૩. ૦-૮-૦
૭૩ રાધારાણી.	૩. ૦-૬-૦
૭૪ હીરણ્યમયી.	૩. ૦-૬-૦
૭૫ લ બેદર ચાલી !	૩. ૦-૬-૦
૭૬ ચુનીલાલ સરેયા.	૩. ૦-૬-૦
૭૭ રી. શાશાઈ નૈરોલ.	૩. ૦-૬-૦
૭૮ મોહનલાલ કર્મચંદ્ર ગોધી.	૩. ૦-૬-૦
૭૯ શિંગરોલાલ મહેતા.	૩. ૦-૮-૦
૮૦ રવેલેન્ડાન ગો. કૃ. ગોખલે	૩. ૦-૮-૦
૮૧ ડાન્સવાલ તથા પોતકુવર.	૩. ૦-૮-૦

કુલ પુસ્તક ૨૦ મળ કિંમત રૂ. ૬-૮-૦

આ નં. ૬૨ થી ૮૨ સુધીનાં વીસ પુસ્તકો માત્ર પોષ્ટેજની રકમનું જ પી. પી. કરી અહત્ત યથાની તારીખથી નવમે મહિને મોકલવામાં આવશે.

(૬)

૮૨ બનાવડી બીગી.	૩. ૦-૮-૦
૮૩ ડિટેક્ટીવની બૂલ.	૩. ૦-૮-૦
૮૪ ખનાસણનું ખૂન.	૩. ૦-૮-૦
૮૫ હરિદાસની હાથચાલાકી.	૩. ૦-૮-૦
૮૬ ખેડો ખતી કોલ ૧	૩. ૦-૮-૦
૮૭ ખનાસણનું પાસવેલ.	૩. ૦-૮-૦
૮૮ હેવન કેટર (સચિત્ર ચરિત્ર.)	૩. ૦-૬-૦
૮૯ રંગીનો હેમારતર („)	૩. ૦-૬-૦
૯૦ ટુર્કી વાણીની પ્રેમ કહાણી.	૩. ૦-૬-૦
૯૧ ચતુર્થીનાં ચંદ્ર દર્શન.	૩. ૦-૬-૦
૯૨ યુગ્મિ મારી ગઈ !	૩. ૦-૬-૦
૯૩ સરજી મનની સરજા.	૩. ૦-૬-૦
૯૪ પવનગઢ.	૩. ૦-૬-૦
૯૫ છુટ્ટ ટી વૈરાગ્ય (સચિત્ર.)	૩. ૦-૧૨-૦
૯૬ ધર્મદાસ મોરારજી. („)	૩. ૦-૬-૦
૯૭ દામોદરદાસ સુખડવાળા. („)	૩. ૦-૬-૦
૯૮ સર આદમજી પીરમાણ. („)	૩. ૦-૬-૦
૯૯ જનરલ છુપ. („)	૩. ૦-૬-૦
૧૦૦ કેપ્ટન રડો. („)	૩. ૦-૬-૦
૧૦૧ વિશ્વમ રામરડોય. („)	૩. ૦-૬-૦
૧૦૨ સરજોબઈ બૌલ. („)	૩. ૦-૬-૦
૧૦૩ બહેરામજી મલખારી. („)	૩. ૦-૬-૦
૧૦૪ જનરલ નોગી. („)	૩. ૦-૬-૦
૧૦૫ સર ચાલ્સિ ગ્યાલેટ. („)	૩. ૦-૬-૦
૧૦૬ સર ચીનુભાઈ ખેરોતે. („)	૩. ૦-૧૨-૦
૧૦૭ રિલિયન્સ દીવાળી.	૩. ૦-૮-૦
૧૦૮ શ્રીકૃષ્ણ લગવન.	૩. ૦-૬-૦
૧૦૯ શ્રીમદ્ ભગવદ્ગીતા.	૩. ૦-૪-૦

મળ કુલ પુસ્તકો ૨૮ કિંમત રૂ. ૧૨-૦-૦

આ નં. ૮૨ થી નં. ૧૦૯ સુધીનાં ૨૮ પુસ્તકો માત્ર પોષ્ટેજની રકમનું જ પી. પી. કરી આહત્ત યથાની તારીખથી જારમે મહિને મોકલવામાં આવશે.

ગા. લાલ. કેવી રીતે મળે છે ?

૧૫૨ નંબરેલાં ૧૦૮ પુસ્તકો કે જેની મળ કુલ કિંમત રૂ. ૧૫૫ છે, તે અગાઉથી આહત્ત યથારને ૭૫૨ પ્રમાણે માત્ર રૂ. ૧૫૫ (પોટ ખર્ચ જુદું.) લઈ નીચેની સરતોએ આપવામાં આવે છે.

(૧) અગાઉથી આહત્ત યથારે રૂ. ૨ જે અનામત તરીકે મનીઓંડરથી કિંવા રૂબરૂ આપી

પોતાનું નામ અગાડના આહક તરીકે નિર્ધારવું જોઈએ. એવી રીતે રૂ. ૧ બે ડીપોઝીટ મોકલવાનેજ અગાડના આહક ગણવામાં આવશે. જે આહક મોકલેલું વી. પી. નહિ સ્વીકારતાં પાછું વાળશે તેના એ બે રૂપીયા ડીપોઝીટનો જમ કરી તેનું નામ આહકના રજીસ્ટરમાંથી કમી કરવામાં આવશે.

(૨) આફ્રિકાના આહકોને વી. પી. કરી શકાયું નથી, તેથી તેમણે રૂ. ૨૫૫ નો મની-ઓર્ડર અથવા પોસ્ટલ ચેક અગાડીનેજ મોકલાવી આપવો. એટલે તેમને રજીસ્ટર છુ. પો. થી પુસ્તકો મોકલવામાં આવશે.

(૩) ઉપર બતાવેલી મુદતમાંજ—બાર માસમાં—મધ્યમાં પુસ્તકો ઉપર જણાવ્યા પ્રમાણે છ હપ્તેથી પૂરાં કરી આપવામાં આવશે. એક વખતે તે મળશે નહિ.

(૪) બુક્સેલરોને અથવા બ્યાપારીઓને વેચવા માટે ઉપરની સવળતાથી આ પુસ્તકો આપવામાં આવશે નહિ. તેમની પાસે મળ પૂરેપૂરી કિંમત રૂ. ૫૫૫ (કમિશન બાદ કરી) લેવામાં આવશે.

(૫) એક લાયબ્રેરી કે પુસ્તકાલયને તથા એક આહકને એક કરતાં વધારે સેટ ઉપરની સવળતાએ આપવામાં આવશે નહિ, દરેક આહક અને દરેક લાયબ્રેરીને માત્ર એક એક સેટ રૂ. ૧૫૫ થી આપવામાં આવશે. એકથી વધુ તેમને જોઈશું તો મૂળ પૂરી કિંમત આપવી પડશે.

(૬) આવી સવળતાથી—રૂ. ૧૫૫ થી ૫૦૧ પાંચસેને એક આહકોનેજ એ લાભ મળી શકશે. તે પછી થનાર આહકને આ અંશમાલાનો ૧૦૦ પુસ્તકો તેની પૂરેપૂરી કિંમત તથા પોસ્ટેજ આપશે તોજ ને સિલકે હશે તો મળી શકશે.

(૭) ડીપોઝીટ રકમની પાવતી તથા ઉપરની સરતોએ પુસ્તકો પૂરાં પાડવાનો કરાર દરેક આહકને આપવામાં આવે છે.

(૮) જે આહકો અમારી મુંબઈની કે વડોદરાની ઓફિસમાંથી રૂપર આવી પુસ્તકો લઈ જશે તેમને પોસ્ટેજ જુદું આપવું પડશે નહિ. (એવી રીતે રૂપર લેવા આવનારે આહક થતી વખતેજ એની નોંધ કરાવવી એટલે તેમને પુસ્તકો વી. પી. થી મોકલવામાં આવશે નહિ, પણ રૂપર અપાશે.) પંદર રૂપિયા એક વખતે ભરવા પડતા નથી.

(૯) રૂ. ૧૫૫ પંદર નીચે પ્રમાણે પૂરા કરી લેવાય છે.

રૂ. ૨) આહક થતાંજ પ્રથમ ડીપોઝીટ તરીકે આપવા પડે છે તે.

રૂ. ૫) આહક થયા પછી એક અડવાડિયે જે પુસ્તકો અપાશે તે લેતી વખતે.

રૂ. ૫) આહક થયા પછી એક મહિને જે પુસ્તકો અપાશે તે લેતી વખતે.

રૂ. ૩) આહક થયા પછી ત્રણ મહિને જે પુસ્તકો અપાશે તે લેતી વખતે.

કુલ રૂ. ૧૫૫ એ રીતે કુલ પંદર રૂપીયા ત્રણ મહિને થઈ પૂરા કરી લેવાનાં છે. ૧ પછીનાં પુસ્તકો પોસ્ટ ખર્ચ લઈનેજ આપવાનાં છે. છતાં કોઈને એક વખતે રૂપીયા પંદર ભરવા હશે તો તે લઈ પાવતી આપવામાં આવશે.

(૧૦) નામ માત્ર નીચેને ડેકલેન્ રૂપીયા બે ડીપોઝીટ બરી કે મોકલી નિર્ધારી શકાય છે— આ સંબંધી સહજો પત્ર વ્યવહાર જવાબને માટે ડીપોઝીટ બાંકી માત્ર નીચેને ડેકલેન્ કરવો:—

મહારાષ્ટ્ર લઈલુભાઈ ભટ્ટ
મલિક—ગુજરાત સમાચાર પિ. પ્રેસ.
વડોદરા. (ગુજરાત.)

ટીપ.—મુંબઈના આહકોની અનુવળતા માટે કાલબારેની સોમવાર મોરબીના આરબી સામે નં. ૨૭૩ વાળા મુદતમાં “ ગુજર સહિત્ય વર્લ્ડ ટાપાલ ” ની જગ્યા ઓળીસમાં પેટા ભરવાની ૧ થી પુસ્તકો મેળવવાની મોકલણ રાખી છે, માટે મુંબઈના આહકોએ ત્યાં મળવું.

તાવની રામખાણ દવા રૂ. ૧૦૦ ઇનામ.

સર્વ જાનના તાવ અભારી સ્વાધી ના હિરે તો લીધિવા પેસા પાછા આપીશું. ચાધિયો તાવ નથી હિરેયો એવું સાબીત કરનારને રૂ. ૧૦૦ ઇનામ મળશે. ડબ્બીની કી. રૂ. ૧૦-૦-૦ ખામ પરજ નથી.

રાક્તિ જીવન.

કાઠ રાખસ એમ સાબીત કરશે કે આ દવામાં રક્તિ લાવવાનો અને વીધ વધારવાનો શુભ નથી તો તેને રૂ. ૧૦૦ ઇનામ આપીશું. તેમજ ધાતુ સંનથી તેમજ દરદાનો નાશ કરે છે, અને અવયવો મજબૂત થાય છે. ડબ્બીની કી. રૂ. ૧૦-૦-૦ પરજ નથી.

ધાતુ વિકાર.

એક પેસાનું કાઠ લખનારને મશત મોકલવામાં આવશે. તે વાંચવાથી ભયંકર રુદ્ધાથી મુક્તિ મેળવી શકે છે.

મૈદ શા. ગીરધરલાલ કહાનજી
અ. ધોળકા. જી. અમદાવાદ.

જ્ઞાનવર્ધક પુસ્તકો મળવાનું.

મુખ્ય સ્થળ આપની એકાઉન્ટ બુકમાં નોંધી રાખશોજી. પોસ્ટ ચાર્જ ફ્રી.

કા. વસનતજી પરમાનંદ શુકસેલર પો. નં. ૬-સુખાધ.

શ્રી મુકેશરામ (કાળીદાસ પઠીત નીખલીકરે જતાવેલ) ૫-૦-૦-૦ ચારે

વેલ અને આદ્ય પુરાણોનું જ્ઞાન દોહન કરી તે જતાવેલ ગ્રંથ આપ્યો ત્રિષુક અંધવા લિહરુદાનનો વિદ્યારાજ, શાહુનરાહ એક દળર જુલનો મોટો દળર ગ્રંથ, મોતીના દાણા જેવા દરેક ૫-૦-૦-૦ રાગીત મંગળરાજ, સગિય મી. મણીકાને ગદા પરિશ્રમે ખોડા સુખાધ દરેક મળશે રૂબી આ બુક એવી લગાવી દીધી છે કે દેશનવાહને ગમ તરબુજ પહોંચાડી દે છે એવી મુખીદાર મળશે વાંચવાની અમૂલ્ય તક છે પાંચજ આના સગિય નિર્ભાગી નિર્મળા અથવા એક શુવકની કહાણી ચારજ આનો માં પોછના રૂબી ખીડી આપો એક રૂ. ની અંદરના કોઇ પણ પુસ્તકો મંગાવવા હોય તો પોસ્ટજ સ્ટેન્ડેન્સ ખીડી મોકલવી બુક પોછધીજ બુકો મંગાવી લેવા નરડી લેશોજી અને તે લખ રીત પુસ્તકો મી. મી. પોછદારજ મંગાવી લેવા એજ અરજ.

રૂબી મળવાનું સ્થળ રૂ. ૧૨ અવેરમાગ પાસે કાંલખાદેવી રોડ-સુખાધ.

તૈયાર છે ! માત્ર પોપ માસ સુધીજ ખાસ તક—પોસ્ટેજ માફ !

અતિ ઉત્તમ પુસ્તકો

‘વિવિધ’ તથા ‘ચરિત્ર’માળા દ્વારા નિકળેલાં સં. ૧૯૭૨નાં ઉત્તમ પુસ્તકોનું સેટ હવે તૈયાર થયેલા હોવાથી, તુરતમાં ખરીદવા ઇચ્છનારને ખાસ સંભવ! આપવા માટે પોપ માસ સુધી તેનું પોસ્ટેજ માફ રહેશે. તે પછીથી તે બુકિંગ લેવાશે.

વિવિધ ગ્રંથમાળાનાં ૧૯૭૨ નાં

ઉત્તમ ગ્રંથો.

ફુલ પૃષ્ઠ ૨૦૦૦

મૂ. રૂ. ૨, પાકાં પૂકાં રૂ. ૩ પો. ના
સ્વામી રામતીર્થ-જા. ૮-૯ મો.
આરોગ્ય વિષે જ્ઞાન-મો. ૬૦ અર્ધી ફૂલ.
પ્રભુ ઉત્તમ લેખ-જર્મનનસસ, શીલમા ૨૧
વર્ષ, અને ૬ મહાન લઘુકાવ્યો
પ્રભુમય જીવન-નામ પ્રભાણેજ વિષય.
હાથી સામાજિક રક્ત બોધપ્રદ વાતો.
હિન્દી બોલીમાં ૪૦ ઉત્તમ લેખોનો સંગ્રહ

ચરિત્રમાળાનાં ૧૯૭૨ નાં

જીવન ચરિત્રો

ફુલ પૃષ્ઠ ૧૫૦૦

મૂ. રૂ. ૨, પો. ના પાકાં પૂકાં નથી.
શુભ રામમોહનરાય-દિલ્લા પહેલા સુધારક
સમ્રાટ એકબર-જીવન ખરા રૂપમાં દર્શાવનાર
રોહિતેડનો-મહાવીર વોલેસ, તથા ગાંધીને
સમવના ઓસનો મહાવજી હિમોસ્થાનીસ
દિર્ઘાંશ એડોલ્ફ અને જર્મન સામાજ્યનો
સ્થાપક પિતા પ્રિન્સ બિસ્માર્ક.

હવેથી મંજાઓના આગવો ઘંઘો ખસી પડેલા સેટો પણ મળે કિંમતેજ પ્રાપ્તો. પોસ્ટેજ માફ. દલાલમા મુલાવનારે આ પેકટ નામ સારે અમદાવાદના સુખદુ. વિગતે મુસીવત મશરૂ

સસ્ત સાહિત્યવર્ધક કાર્યાલય, સુવર્ધ ૨ અને અમદાવાદ.

चंद्रमकाश

कर्मण्येवाधिकारस्ते मा फलेषु कदाचन ।

मा कर्मफलहेतुर्भूर्मा ते संगोऽस्त्यकर्माणि ॥ म. गो. ॥

पुस्तक १०. अंक ४.

फेब्रुवारी १९१७.

माघ १९७३.

१. नानादास आणि टेनीसन. रा. भट्टुवाल जगन्नाथ हवे जेम. जे. ...	१०३
२. ६५८ प्रति प्रेरणा मित्र (कविता). रा. कुंभरभाष जवेर भाष पटेल. ...	१०६
३. राजकुंभरी विने कटकाड इला. तंत्री. ...	११०
४. आकडीतुं जल. प्रो. अतिसुभशंकर कभगाशंकर त्रिवेदी जेम. जे. जे. जे. जे. ...	११४
५. नयू आणि जल. रा. धनरांकर वीराशंकर त्रिपाठी... ..	१२३
६. पुताशे आणि साशे. रा. " हंसल. "	१२६
७. गंधने (कविता). रा. मोतीदास भावादास पुरोहित.	१३०
८. स्त्रीकार आणि अवलोकन. तंत्री	१३६
९. अश्व कभरे, जेरथा ? रा. मोतीदास भावादास पुरोहित.	१३३
१०. भीराली भाजा. तंत्री... ..	१३४

वैयक्तिक लवंगम पोस्टेज साथे जे वृत्तिआ. जेक नकलना नथु आनाउ.

पुताशे-विषयपुता, सुदाशुमिष स्त्रीम प्रिन्टिंग प्रेसभा विठ्ठलभाष भावादास हकर
ता. ४-२-१७ ना रोल जल आणि प्रमदकर्ता भावसुभशम त्रिवेदी
महंतको पुताशे मेरीशे रोल वपर प्रमिद कपु.

અમારા સુત્ર ગ્રાહકોને વિનંતિ

આ માસિકનું લવાજમ અગાઉથીજ લેવાનો અમારો નિયમ છે. છતાં આ માસે આર અઠો અમારા સુત્ર ગ્રાહકોના હાથમાં આવે છે. તેથી અમારી તેમના પ્રત્યે ઐક્યીજ વિનંતિ છે કે તેમણે લવાજમના બે રૂપિયા મનિઓરડરથી મોકલી દેવા મહેરબાની કરવી, અથવા તેમ કરવા તેમને અનુરૂપતા ન હોય તો અમને એક કાર્ડથી ખબર આપવી કે અમે હવે પછીનો અંક વી. પી. કરીએ. ગ્રાહકો હોવા છતાં વી. પી. કરવામાં આવે છે સારે તે નહિ સ્વીકારતાં પાછાં વાળવામાં આવે છે એ રીતિ શોચનીય છે એમ અમારે દિલગીરી સાથે કહેવું પડે છે, તેથી આશા છે કે ક્યાં તો મનિઓરડરથી લવાજમ મોકલવા અથવા વી. પી. થી આવવો અંક મોકલવા અમને મુશ્કેલી કરશે.

તંત્રી.

સૂચના.

૧. વગર સહીના અને તંત્રીના લેખો માટે તંત્રી જવાબદાર છે.
૨. સહીવાળા લેખો માટે લેખક પોતે જવાબદાર છે.
૩. જો જો લેખ, ભાષાન્તર કે અનુવાદ હોય તેનો મૂળ આધાર અમને સ્પષ્ટ જણાવવો, અને બીજી શકે તો ભાષાન્તર માટે ક્તોની પરવાનગી મેળવી લેવી, નહિ તો તે સંબંધનું સઘળું જોખમ લેખકને શિર રહેશે.
૪. "ચંદ્રપ્રકાશ"માં પ્રસિદ્ધ થયેલા લેખનું અસલ લખાણ પાછું મળી રાકશે નહિ. નહિ સ્વીકારાયેલો લેખ પાછો મોકલવાને અમે જાણતા નથી. પરંતુ ટપાલ હાંસલ લેખક તરફથી મેળું હશે તો તે પાછો મોકલવા દરકત નથી.
૫. લેખ કાગળની એક બાજુએ સ્પષ્ટ અક્ષરે લખેલો હોવો જોઈએ. લેખક પોતાનું નામ ટેકાણું વગેરે પ્રસિદ્ધ કરવું હોય કે ન હોય તો પણ અમારી જાણ માટે લખી જણાવવું. વગર સહીના લેખો સ્વીકારાશે નહિ.
૬. ગાજ્યદારી અને ધર્મના વિવાદગ્રસ્ત વિષયો અમને ગ્રાહ્ય નથી.
૭. એનો એ લેખ બીજા પત્ર કે માસિકમાં પ્રસિદ્ધ થવા મોકલ્યો હોય તો તે અમને લખી જણાવવું.
૮. બદલામાં માસિકો તથા અવકોચનાર્યે પુસ્તકો તંત્રીને શરનામે મોકલવાં.
૯. જાહેર ખબરના પૈસા અગાઉથીજ લેવામાં આવશે.
- આ સિવાય વિશેષ માહિતી માટે તંત્રી સાથે પત્રવ્યવહાર કરવો.

ચંદ્રપ્રકાશ.

કર્મણ્યેવાધિકારસ્તે મા ફલેષુ કદાચન ।

મા કર્મફલહેતુર્મમાં તે સંગોઽસ્ત્વકર્મણિ ॥ મ. ગો. ॥

પુસ્તક ૧૦. અંક ૪.

ફેબ્રુઆરી ૧૯૧૭.

માત્ર ૧૦.૭૩.

“ ન્હાનાલાલ અને ટેનીસન. ”

(ગતાકાના ૫૪૨ ૭૨ થી ચાલુ).

‘ સીતાના પાગળુ ’ પણ એવાજ બનીદર છે. એની કપમાઓ મધાનુક્રમ અને રમિક છે, ‘ દુધ ’ નું કાવ્ય સાપાન્ય રીતે નીરમ લાગે છે, તો પણ તેમાંની છેલ્લી બે લીટીઓ એવી તો સરસ રીતે ગોડવાઈ ગયેલી છે કે તેથી આખું કાવ્ય ગણે ચિત્તમાથી લુપ્ત થાય તો પણ શું થયું.

દેહને પાળે ગાયડીના દુધ !

પ્રાણને પાળે માવડીનાં દુધ !

‘ આમાં ‘ દેહ ને પ્રાણ ’, ‘ ગાયડીના દુધ ને માવડીના દુધ, ’ એ ઉસંચની યોગના ખરેખર અતુલ્ય રીતે કરવામાં આવેલી જણાય છે ! કવિની આ કલા હાડી પ્રતિભા-શક્તિના દર્શન કરાવી રહે છે ! ‘ પ્રાણને પાળે માવડીના દુધ ’ એથી ‘ સ્નેહરાત્રું ’ અદ્ભુત જ્ઞાન આત્મામાં કંઈ જુદીજ નીતની અનેરી જોવાની જગતે છે ! તુલન ભાવ બરે છે ! અત્રે શ્રેયણ પાય છે ! અદ્ભુત રસ દ્રવે છે ! આનંદ સમાધીની અનંતસભરી લાહરીમાં મગ દરે છે ! અને આપણા હાલનાં જમાનામાં ચર્ચાતા સ્ત્રીસમાજ અને જાણસમાજની કુચિતિના અગ્રોચ્છેદ બોલી રહે છે !

‘ શીયળ ’ માં એવી પ્રતિભા માત્ર એએક સત્રોથી શોભી રહે છે ! (જો કે આખું કાવ્ય એવું છે તો પણ).

‘ સખિ ! સીતાને રામનાં છે બાળો !

શિયળને સમાજો, સંભાળો ! ’

આખું કાવ્ય બધે મગજમાંથી અગી નીકળે, તેના બધાજ ભાવ ચિત્તમાંથી લુપ્ત થઈ જાય તો પણ ને કપરેકન પદ્ધતિઓ-સીતાનાં માતા અને રામચંદ્રજીનાં અપૂર્વ આદર્શ રૂપ પ્રસન્નમન પદ્ધતિઓ-હૃદયમાં કોનરોઈ રહે તો બસ ! બુદ્ધિને ‘ ચલુ ’ ! શીયળના અનુ-પમ ભાવ એ લીટીએ અધાર જણાવી દીધા. રામ અને સીતા-અનન્ય શીયલવત્ માધુ-

મેલડીનાં પરમપુનિત આદર્શ દર્શન કાવ્યમાં ચતાજ્ઞ કાવ્ય કાષ્ઠ જૂદીજા ખીલવણીને પામે છે. તેમાં કાષ્ઠ જૂદીજા વિદ્યાસ-નભુકે છે. આ કવિહૃદયની અપૂર્વ પ્રતિભાસક્તિનું મનમોહક ચિત્ર છે.

‘વિરાગનાનું’ કાવ્ય પણ ઉડી પ્રતિભાસક્તિ દાખવી રહે છે.

આ સાથે ‘વસંતગીત’ ની અદ્ભુતતા સવિશેષ સુંદર અને આકર્ષક છે વારંવાર બદલાતા છંદોનાં સ્વરૂપ મીઠા-મઝાના લાગે છે. ગઃ કવિ લખે છે તેમ “ છંદોના સ્વરૂપ ક્યારે બદલવા નેહએ, અને કેમ બદલાય છે એ કવિના મનોવ્યાપાન્ના કડી અને અગોચર કથા રસચામના અભ્યાસીઓને ચોક્કસ દરજ્જે સ્તંભજશે ! નવિનતાને ખાતરજ કવિઓએ છંદોપર્યય કરવાનો નયો, તેમજ નવીનતાની ખાતરજ છંદોપર્યય મંડ થાય છે એમ કહેવું એ અન્યાયી છે. ” ‘ ખડ હરિગીત ’, ‘ ખડ શીખરણી ’ અને એવા જ અનેક ભતનાં વૃત્તો-દાલમાં ગુર્જરી કાવ્યસાહિત્યમાં પ્રસિદ્ધિને પામતા થયાં છે તે પણ આવાજ કંઈ કારણને લીધે: ‘ વસંતગીત ’ વધારે આકર્ષક થાય છે તેનું એક કારણ તેમાં વીહરતી ગાદીભાવિની અનુપમ બ્યોતિ છે તે છે: આ સાથે ‘ મણિમય મેંઘી ’ પણ અપૂર્વ મુરસદનનો અમૃતપુરનો અમૃતમાર્ગ ઉભનતાને શિખરે પડેઆડી દર્શાવી રહે છે ! તેના સર્વ અગદાર અન્ય મનભર અને પ્રસન્ન છે.

“ ખૂંચે ફૂલની પાખડી, ખૂંચે ચંદ્રની ધાર:

એકીના સંભારણા

એવા એવા ખૂંચે હો ! દિલમોઝર:

રે ! સાહેબડી.

ફરના એકાન્ત મ્હારા ભડકે-બહે ”

કર્પોક્ત પદ્ધતિઓનું-મધુર-સંગીત સુંજતું ‘ સ્વમાં ’ પાશું કાવ્ય-પંજ કવિની પ્રતિભાસક્તિ મીઠા મીઠા શબ્દોમાં સરસ રીતે દાખવી રહે છે !

વળી ‘ સુનાં સતા રેનેહધામ ’ અને ‘ અમોલકા ’, ‘ માયા હોતારી ’ એ કાવ્યોમાં વિહરતી એકની એક લાંબી શ્રેણી ગુંજવાનો ‘ રીતિ ’ તેને અંગ્રેજીમાં Repetition કહે છે તે પણ કવિના એકતાનતા ‘ Monotony ’ સ્વપન્ન કરતું નથી; પરંતુ કાવ્યમાં વિશેષ રસ પૂરી તેને વિશેષ પુષ્ટ બનાવવા ‘ સમય ’ નીચરે છે ! ટેનીસન કવિની આ Repetitionની અનુપમ રીતિ. રા. -કવિએ પણ મગ્ગેથી “ હરતગતુ કરી છે. આપણા પ્રાચીન કવિવરો પણ મળે અશે આ રીતિને અનુસરતા રા. કવિના “ ન્હાના ન્હાના ઘસ ” વાચતા અને-તેમાં એમની નજીવવધમાન ! પ્રાણુપ્રકાશિની પ્રતિમા ‘ રેલનાં દર્શન ચતા હૃદય એકે અવાજે એમ કહી હૃદે છે કે રા. કવિ ન્હાનાલાલ-વ્યાસમ-*His lascivious note*; પ્રાચીન અને આધુનિક પૂર્વ અને પશ્ચિમ હૃતમ સાહિત્યની જાભાવટ કવિ મગ્ગેથી કરી શકે છે, એ આપણે ગેમના સમગ્ર કાવ્યમાગોપરથી જોયું: દોષ કહેશે કે તેઓ ‘ માત્ર છંદ વા ગેયતા ચિતાનાજ કાવ્યો લખે છે. તો તેનો પ્રત્યુત્તર મળશે કે કેમ તેય નથી. નેટલી સફળતા તેઓ છંદ વિનાના કાવ્યમાં મેળવી શક્યા છે, તેટલીજ સફળતા તેઓ છંદવાળા અને ગેયતાથી ભરેલા કાવ્યોમાં

મેળવી શક્યા છે. એમને માટે અણુક, કાવ્યપ્રદેશ ગહન વા દુર્ગમ છે એમ તો નથી જ. કવિતાના દુર્ગમી માર્ગોમાં પણ એમનું વિદરણ સુવ્રભ અને સુંગમ છે અને તે આપણે ગીતાઇતુ બાપાન્તર વાંચીએ છીએ ત્યારે જણાઇ આવે છે. ગીતાઇમાં કાવ્ય તરિક્તી, ને મિહાશ, કોમળતા, અને અન્યતા રહેલા છે તેને તેવાજ આકારમાં, તેવાજ સ્વરૂપમાં જાળવી રાખવા નેટકો પ્રયાસ કરેલાં ઘટે તેટલો પ્રયાસ કવિએ કર્યો છે, અને તેની પ્રમાદી જનસમુદાયને આસ્વાદનને માટે આપેલી છે. અગીઆરમાં અધ્યાયનો મનમર સામ-માનશો રણકો પણ તેઓએ સાચ્યો છે, અને સિદ્ધ કરી આપ્યું છે કે કેવળ નિષ્પક્ષપાને થયેલું નિર્દોષ મનનું આ ભાષાન્તર સ્વ. કલાપી લખે છે તોય તેનાં માતાજીના નાદ સમ-હતેજ જીલંબવામાં આવેલું છે. આ મર્વ કવિની અદ્ભુત નૈસર્ગિક પ્રતિભાશક્તિ સૂચવે છે. અને 'Poets are born and not made' એનું બાન આપણને કરાવે છે.

૧૧મી રા. કવિ 'લલિતના કાવ્યો' ની નોંધ લેતાં પ્રસ્તાવનામાં લખે છે, કે આ કાવ્યનાં જૂના નવા સર્વ કવિઓનો ગિર પ્રાચીન કવિઓના કાવ્યચાક્રાઇતુ ઋણ છે. તેજ પ્રમાણે તેમને પોતાને શિર પણ છે. રા. લલિતના કાવ્યોનું સમાલોચન એવી તો સાક્ષર પદ્ધતિથી થયેલું છે કે ન પૂછે વાત ! તેમાં વપરાયેલી વાણી એટલી તો સરસ અને મનમર છે, એટલી તો સત્ય અને શુદ્ધ છે, એટલી તો આનંદપ્રદ અને બોધપ્રદ છે કે રા. કવિ એક દીકા વા વિરેચનકાર તરિક્ત પણ અલંત સન્માન પાત્ર ગણાઇ રહેવા સમર્થ નીવડે છે ! આ સાચે વધુ તો એ જણાઇ આવે છે કે તેમાં બ્યંજનાદારા પોતાના પરની દીકા પોતે કરી છે, અને એ દીકા નેટલી બાળખી અને સદૃઢ છે, તેટલીજ આત્મપરીક્ષાને ઝાઝો એવી અને અનુદૃળ છે. પોતાનો શબ્દ 'મહાન' છે. પોતે ઉભય 'વામન' અને 'વિરાટ' સ્વરૂપ લઇ શકે છે !

ટેની રીતે 'Allusions to the classics of more than one land may be found in Tennyson ... lines and expressions would seem sometimes to be suggested by the Greek or Latin Poets, and in these the translation is generally so happy a rendering of the original as to give an added grace to what was already beautiful.' તેવીજ રીતનું રા. કવિનામાં છે. 'વસન્તોત્સવ' વાંચતાં તેનાં સ્પર્શિસાદર્શના વર્ણન વિચારેતા જાણે બાળુની કાદમ્બરીના કેટલાંક વર્ણનો અવલોકતા ન હોઇએ એમ બાન થાય છે, અને 'દન્ડ' જેના પૂર્વપ્રાધાત્ય કવિવરોની કાવ્યકરકરીની હર્મિ તેમાં ઉદ્ભવી, ઉભરી રહેલી માનુષ પડી આવે છે. ૧૧મી 'શુદેવ', 'રાજનીર' એ ઉભય કાવ્યો સ્પર્શિત પરની અદાપયા ચિત્ર છે. ત્યારે 'રાજસુવરાજને સત્કાર' કવિની બીડી નૈસર્ગીક રાક્ષિ દાખવી રહે છે. 'યોવના', 'વિજ્ઞાનની શોભા' અને 'અહલીકા' પણ એવીજ સ્વભાવજન્ય દૃષ્ટિના નમુના છે. રા. કવિમાં દત્તિદાસનું જ્ઞાન નેટકું સચોટ છે તેટલુંજ તેઓ તેમ કાવ્યમાં ઉતારી ગુણવાનું સામર્થ્ય ધરાવે છે પ્રાચીન વ્યાખ્યાવર્તની ગાહોજલાલીથી ઉભરાતો 'દન્ડ-કુમાર'માંનો જોમણનો દોઝ પરમ હિતાહબોધ દત્તિદાસનાદી દોઝ છે. 'ગિરનારને મારું'

મા આલેખાયેલી શિક્ષામાં પણ ઐતિહાસિક ઉપન્યાસ માહુમ પડી આવે છે. આ સિવાય 'રાજયુવરાજને સત્કાર', 'રાજરાજને'ને ઇત્યાદિ કાવ્યોમાં પણ ઐતિહાસિક સ્વરૂપ યથેચ્છ ખીલવણીને પામે છે. આનું કારણ બે આપણે તપાસીશું તો માહુમ પડશે કે રા. કવિની ઐતિહાસિક દષ્ટિ બહુજ કુશળ પ્રકારની હોવી જોઈએ. તેઓ Historyના student છે એ વાત તો નિર્વિવાદ છે. અને તેનેજ પરિણામે આવાં અદ્ભુત કાવ્યોનો ઉદ્ભવ થયેલો આપણી નજરે પડે છે. સ્વામી શ્રી વિવેકાનંદના 'Orientalists and occidentalists' વિષેના મહાન વિચારો આપણે અહીં ચુર્ચરી કવિતાવાણીમાં ઉતારાયેલા નિહાળવા હોય તો આપણે રા. કવિ તરફ વળવું જોઈએ ! તેઓની સાં એવી તો સરસ સુરમ્ય ચુથણી થયેલી છે કે આપણે ખરેખર આશ્ચર્ય પામીએ છીએ ! છેલ્લે ટેનીસનને માટે યોગ્યતા એક ટીકાકારના શબ્દો અત્રે ટાકી આ પ્રતિભાશક્તિનું ચિત્ર સંભાષિત કરીશું.

Mr. Tennyson is a poet of large compass, of profound insight, of finished skill. We find him possessing the cleverest insight into our modern life, a one who discerns its rich poetical resources, who tells us what we are and may be, how we can live nobly, free, gayous, harmonious, lives, what grand elements of thought feeling and action lie around us, what a field there is for the various activities fermenting within us, we do not call him a Chaucer or a Shakespear. But what Shakespear and Chaucer did in their ages, Tennyson is doing for his age after his measure. He is showing it to us as an age in which an English man may live a man's life, and be neither a mere man of business, nor a mere man of pleasure, but may find in his affections, studies, business, and relaxations, scope for his spiritual faculties. ... Since John Dryden died, no English poet has written verse so nobly, so sonorous, of such sustained majesty and might; no English poet has brought pictures so clear and splendid before the eye by the power of single epithets and phrases.

ઉપરોક્ત ટીકાકારની ટેનીસનની પ્રતિભાશક્તિ વિષેની ટીકાના પ્રત્યેક વાક્યો આપણા કવિને શુદ્ધ રીતે લાગુ પડતા જણાય છે.

આપણી આધુનિક જીવનદશામાં આપણને ઉચ્ચનમઃ માર્ગે દોરવાનું કવિતું જે મુખ્ય કર્તવ્ય તે એઓ મઝેથી ઇન્દુની વાણીમાં અને જોગણની વાણીમાં ચુથી રહ્યા છે. જોઈએ તે ગીતા કેવી છે ! :-

દેશદેશના જીવનવિધિ જોવા,
ખંડખંડના સસારશાસ્ત્ર ગ્રીખવા,
આકાશ વિશાલ, પ્રકાશોન્નતપલ,
પુણ્ય પ્રભાવી, સ્વર્ગ સુંદર,
મંગળતા સમ મધુર;
કંઈ કાલમિધ જીવનવિધાન,
મહારા દેશમા લાવી સ્થાપવા;
અમારી વિશ્વપુરાણ સસાર નગરીમાનાં,
પવિત્રતાનાં મંદિર જીર્ણોદ્ધારવા;
એવું છે જીવનનું મહાદે નિશાન;

આ ઇન્દ્રની end and aim of life ખરેખર અતિ દિગ્ગજ લાસે છે.
અને આપણને હૃદય ચઢવાની અનેરી આમંત્રણ ન કરતી હોય તેમ જણાઈ આવે છે.
જોગણનું ચિત્ર પણ કંઈક એવું જ મનોહારી છે. તેના અભિગ્રાપ કંઈક આવા છે.

નગરમા મંદિર સ્થાપ્યા હોય,
તો હૃદયે હૃદયે મંદિર સ્થપાય;
પ્રભુને પધારવે પુણ્યની પાળ ખસાય,
રમણીઓનો રાસ મહતો ખોરખ્યા;
કેટલીક તો જાણે વિશ્વવાડીની,
સાન્દર્ભથી ઉભરાતી કુલવંસીઓ;
... .. એ રમકલા,
મહી ધર્મ કદા ગાડીય, દેવા !
ગંગામુનાનો મગમ ચરો,
પ્રયાગના પુણ્યતીર્થે લાં પ્રકટરો;

x x x x
x x x x

વર્ણ—

રાજ પ્રવૃત્તિની ચાંપડીએ ચઢનારને
તથી વિદાસસ્વાય માટેની મવરાસા,
કે વિરક્તિ માટેની અથદા વા અવગણન

x x x x
x x x x

રક્ષા, આરણ્ય દોહન, મન્યન;
અનેક શ્રમ સાધી સાધી,
જીવન પોષવા તે પ્રયુક્તવાં;
એ રાજભોગજ ધરે છે.

વળી—

વાટડી નિહાળતા નયન
 કેટલેક વખે મ્હે વાળી, લીધા,
 વૈધવ્યદીક્ષા ને પ્રભુવત પીધા
 ને પ્રગ્ન સેવામા સમર્પ્યા મ્હારા પ્રાણુપિંડ,
 પુનર્લગ્ન એકજ વિધવાનો ઉધ્ધાર નથી.
 જે જે લખે હું કુંવારી છું,
 જે જે નામે હું અનાથ છું,

x x x x

હિન્દને હવે સજ્જ સ્વર્ગતું ઉદ્ધાન,
 હા; સૌ વિધવા ધર્મદીક્ષા લે તો
 મ્હારે દેશ સાધ્વીઓનાં વન વાધે,
 સરસ્વતી, ધન્વન્તરી ને હરિના મહિરો:

x x x x

પુણ્ય પ્રભુની પ્રતિષ્ઠાએ પ્રતિષ્ઠાએ,
 અધ્વયુ કે વરુણી થાઉ છું;
 સદ્શાસ્ત્રની કથાએ કથાએ,
 શ્રોતા કે પુરાણી હોઉ છું;
 સકળ મગળ પુણ્ય વિધાનમા,
 પુણ્યરી થઈ પુણ્યભાવ પોણુ છું;
 પ્રભુ અને હુણ્યનો ઉપાસક,
 શયતાન અને પાપની ઉદ્ધારક છું.
 ક્યાક સંપ રચાઈ છું,
 ક્યાક ગ્રેરણા પાડે છું.

ક્યાક મલમપટા બાધુ છું,
 ક્યાક જીવનને શુદ્ધિ જગાડું છું;
 અને એમ દેહ અને દેહીની,
 સેવા સાધું છું પ્રભુ પ્રેમીઓ !

x x x x

સો સો હાથે સેવા સજ્જએ,
 પણ અધુરી અધુરી સદા.

પરમાર્થ ધામે શુદ્ધકેશ બ્રહ્મચારીઓ ક્યાં ?
 કેટલાય આશ્રમ હજી સૂતા સૂતા છે !
 બ્રહ્મચર્યની બાગ પુકારો.
 બ્રહ્મચારીનો બીજ અનશે.

x x x x

સાં જોવું અને જીવવું,
આત્મામાં અનુભવી, મન્થી;
મહારા દેશો એ અનુભવી,
પુણ્ય અર્થના કરવા જીવન વાડું છું; (અપૂર્ણ)
સંજીવન જામનારામ કવે.

છાંદ પ્રતિ પ્રેરનાર મિત્ર.

ગુણી શુભ શિક્ષા મિત્ર કેરી,
પ્રશ્નિય પાપીનો કાય કરોને. ગુણી૦
સુખદ માર્ગનો ત્યાગ કરીને,
દુઃખદ સકટ રોકે વહો ના; ગુણી૦
પાપ વાસના દૂર કરીને,)
મત્ત પથે તમે પળો લા; ગુણી૦
મોક્ષ મળવો નથી કંઈ દુર્લભ,
જાળ-કમળવત્ ગ્રહો અવનિમા; ગુણી૦
ભવાટવીમા ગોચા ખાતા,
નિર્વાણ પાને શાને ચહો ના ગુણી૦
પરમાત્માની સત્ય ભક્તિથી,
કિનરશો ભવપાર તરી લા. ગુણી૦
વિચારને આચારે મુખી (સ્થાપી),
કર્તવ્ય પરાયણ શિવ જનો હા; ગુણી૦
ગુણદ, કે દી ગિય પદે આ,
અવનિમા-ગુણ સર્વ લહો હા; ગુણી૦
પડિતાઈ ઉપદેશે છોડી,
અભનિષ્ટ-શ્રાંતિય રહો હાં; ગુણી૦
દબ દોષ ફનીઆમાં દાળી,
અન્યા-દાન-શીલ દીપી-રહો હાં. ગુણી૦
હૃદય વિરાજત આત્મ-અનુભુ,
ભાવે ભક્તિથી ભજન જુઓ મા; ગુણી૦
વેદ વચનમાં શ્રદ્ધા. સ્થાપી.
કીટ-અમરવત્ ધ્યાન ધરો હાં; ગુણી૦
મત્ત શાસ્ત્રોએ માર્ગ અભાવેલ,
તત્ત્વમહિની કિશ્કિત શ્રદ્ધા હા. ગુણી૦

(સામ્યાસા.)

કુબેરભાઈ-અવેરભાઈ-પ્રેસ.

રાણકદેવી વિષે કેટલાકં દુહા.

(ગતાકના પૃષ્ઠ ૭૬ થી ચાલુ)

સગા બાણેજી ઘર ક્યારનુંય બંગાવ્યું, હવે હું ક્યા પ્રિયને મળવાની છું ને ?
(મોરની વાણીના રાકુનથી પ્રિયા પ્રિય એકલા હોય એવું ધારવામા આવે છે).

આ પ્રમાણે મોરને હપ્પે દેતી આગળ ચાલી જતી હતી તેવામા પોતાના પ્રિય પતિ રા'જેંગારના શખને જોઈ તે ઉરકેસાય છે, ને પતિ ઉંધતો હોય એમ માની તેને પ્રબોધે છે કે:—

સ્વામી ! હો સેન્ય લઈ, ખડ્ગ ધરી ખેંગાર,
છત્રપતિયે છાછ્યો ગઢ જૂનો ગિરનાર.

હે સ્વામી ! સેના લઈ. સહ શુ રહ્યા છે ? છાછ્યા તલવાર લો. જુનાગઢ અને ગિરનારને રાજ ઘેરી વળ્યા છે.

‘ ગઢ, જૂનો ’ ને માટે રા. રા. હિમ્મતલાલ ગણેશજી અંજારિયા પોતાના ‘ કાવ્ય પ્રકાશ ’ના પુસ્તકમાં ‘ ગરવો ગઢ ’ નો પાઠ આપે છે. તે મત્તધમાં રા. રા. નરસિંહરાવ કહે છે કે તે યોગ્ય નથી. વિશેષ તેઓ કહે છે કે “ ગરવો=ગદુર્ગ, ગઢ. એમ લઈએ તો તો સ્પષ્ટ પુનરુક્તિ થાય છે. ગરવો= (ગદુર્ગ-ગદુર્ગ) મોટો-એમ અર્થ ધરાવાય. પરંતુ અન્ય સ્થળે ગદુર્ગોનું રૂપ ગરવો છે તેથી આ સંભવતો નથી. ” રાસમાળામા પણ “ ગઢ જૂનો ગિરનાર ” નો પાઠ છે. એનો અર્થ એમ ન થાય કે ગઢ જૂનો એટલે જુનાગઢ ? એ ગામને લોકો આજે પણ જૂનોગઢ, જૂનાગઢ અને જૂનોગઢ કરીને કહે છે. આ પ્રમાણે જૂનાગઢ બે શબ્દો જૂનો અને ગઢ ઉત્પન્ન સૂઝી કરી ફેરવી નાખ્યાથી દોહ-રાની વિશેષ ખૂબી આવે છે. જુનોગઢને જુર્જગઢ પણ કહે છે. તેથી ગઢ જૂનો ગિરનાર એટલે જૂનાગઢ અને ગિરનાર. કારણ કે ગિરનારને ઘેરવો એ જુનાગઢને ઘેરવો બરાબર છે.

અત્રે રાસમાળાનો ક્રમ છેડી દઈ રા. રા. નરસિંહરાવે જે ક્રમ આપ્યો છે તે વિશેષ યોગ્ય લાગ્યાથી સ્વીકાર્યો છે. એનું કારણ એમણે આપ્યું છે તે જોવાથી સમજશે

રાણકદેવી પતિના શખને જોઈને સિદ્ધરાજના સેન્યની સાથે આવેલી પાટલુની બ્રીએને સંબોધીને બ્યંગમા બોલે છે કે:—

વાયે ફરકે મૂછડી, રથજુ ઝખુકે દંત;
જૂઓ પટોળાવાળીયો, લોળડીવાળીનો કંથ.

રથજુ=રત્ન. ઝખુકે=ઝખકારો મારે “ રથજુ ઝખુકે દંત= ” દાંત રત્ન પેડે મળકતા હતા-હવે અહીં ઝખુકે રાષ્ટ્ર વપરાયેલો હોવાથી તેમાં કાંઈ વિશેષતા હોવી જોઈએ. ઝખકવું= વીજળીની માફક ચમકારો-પ્રકાશ-આપવો. હોહ ઉપરના વાળ પવનથી હિંડતા હોવાને લીધે ધડીમાં દાંત દેખાતા હશે ને ધડીમાં તદિ દેખાતા હોય તેથી ઝખુકે રાષ્ટ્ર વપરાયેલો

હશે! પટોળાંવાળાઓ=પાટણની સ્ત્રીઓ. પટોળાં નામનાં વસ્ત્રને માટે પાટણ સુપ્રસિદ્ધ છે. લોખંડીવાળા=કાઠિયાવાડી. કાઠિયાવાડમાં લોખંડી નામનું કપડું થાય છે, ને તે હાલમાં લોકો વાપરે છે પણ ખરા. આ ગાથના અર્થને માટે સારે રા. રા. નરસિંહરાવ સાથે પત્રવ્યવહાર થયો હતો, તે ૧૩૮૧૩ ના વસંતમાં પ્રસિદ્ધ થયેલો છે. લોખંડી જોકે કાઠિયાવાડનું વસ્ત્ર ગણાય છે તો પણ શામળ અને પ્રેમાનંદ કવિઓની કવિતામાં તે વપરાયેલો જણાય છે. માખણ તરીકે:—

પાંપણ ઉપર પાદ યોદકે, લોખંડી હોડી લાલ,
ઓ આવે આપણી બણી, એની લટકતી છે ચાલ;

પ્રેમાનંદ.

બાળક સહુ લટકતાં ગાંધે, ઝોટી લોખંડી લટકે,
કાળી કાળી, ધાળા ધાળી, ચૂંટી રંગ ચટકે,

પ્રેમાનંદ.

લાખેણી બાધી લોખંડી, જરૂર પડે ત્યાં જાઓ,
કંડ લાખેણી લાડવા. ખાત ધણીથી ખાઓ

શામળ ભટ્ટ.

લોખંડીવાળા એટલે કાઠિયાવાડી, પોતે કાઠિયાવાડની હતી તથા. પટોળા ધણી કીમતી હોય છે, લોખંડી પ્રમાણમાં કીમતમાં ઓછી હોય છે. ને પટોળાં જીણું ને કુમારદાર હશે તો લોખંડી ધટ્ટ કુમારનું અને જરા ટંકટ્ટ હોય છે. એક શ્રીમતેનો પહેરવેશ છે તો ખીન્ને ભરવાડનો એટલે બગાડો હોય છે. પરંતુ અસહ્યમાં લોખંડી કીમતી ગણાતી હશે; કારણ સ્ત્રીઓના સીમંત વખતે “ભૂર્ગાવો” લોખંડી રૂંચી કહી સ્ત્રીઓ ગાણાં ગાય છે, એ ઉપરથી, તથા

લોખંડી પાટણ દેરા, નિમે પટોળા નીપજે;
સરવો સોરઠ દેરા, લાખેણી અને લોખંડી.

ઉપરથી પણ અનુમાનાય કે તે “અસહ્યમાં” ઉમદા “કપડું હોયું” જોઈએ. રા. રા. નરસિંહરાવ એ દોહરાના સંખ્યામાં કહે છે કે “નરસિંહરાવના સૈન્ય જોકે પાટણની પટોળાવાળાઓ આવી. હશે તેને ‘સંબોધીતે’ રાણકેરી” કહે છે—કે મોઢાં ને સુવાળાં પટોળા પહેરનારીઓ (પાટણની નારીઓ) આ “લંડી” કપડાં લોખંડી પહેરનારી સોરઠિયાણીતો કંથ (રાંખેગાર મૂત-થઈ પડેલો) જુલો. આ પ્રમાણે કહેવામાં કાઠિયાવાડનાં લોકોની મનઃબૂલી દર્શાવે પણ વ્યંગ છે. ધણી (પત્નિથી) બચના વાળા. હિંદના હતા અને રેલ જોવા દાંત ચળકતા હતા—એ સ્પષ્ટ છે.

આ પછી રાણકેરી ખીણમાં આવી, આવી પોતાના મહેલના પાછલા ભાગ ઉપર ઘમોદર કુંડ આવેલો છે ત્યાં આગળ આગ્રાથી તેને જોઈ કહે છે કે,

કેતર્યા ગદ ગિરનાર, તનહુ આલ્યુ તળાટિએ,
વળતા બીજ વાગ, દામો કુંડ નથી દેખવો.

રાણકદેવી હુંગર ઉતરીને તળેટિએ આવે છે. તેમને પાછા કરવાની તથા તેને ફર
મળવાની આશા નહિ હોવાથી હેલ્લા પ્રભાત કરે છે. પછી ધારનગરની વાડી પામે આવત
ચંપાને, પ્રભાતે છે કે:—

ચંપા તું કાં મોશિયો, યદ મેલુ અંગાર,
મોહોરે કળિયુ માળનો, માર્યો રા' ખેંગાર.

મોશિયો=મોહોરે છે. અંગાર=દેવતા=અંગારો. મોહોરે કિયાપદ તરીકે લક્ષ્યે તે
પીપળે છે. કિયાવિશેષણના અર્થમાં લેખ્યે તે પડેલા. રા. રા. નરસિંહરાવે ઉત્તરાધની
લીટીના મોહોરેનો અર્થ મુકલિન થાય એવો કર્યો છે. તેઓ કહે છે કે “તું કળિયો મા
ણનો (ભોગવતો) કળિયોની ગોઆ ભોગવતો મોહોરે છે, મુકલિન થાય છે.” મોહોરે=
અંગારુ=પડેલા. એ અર્થમાં એ શબ્દ કાઠિયાવાડમાં હાલમાં પણ વપરાય છે. રાણકદેવીનું
કહેવું એવું છે કે, હે ચંપા ! તું કેમ-ત્રામાટે-પીપળે છે? તારા યદના દેવતા મૂકી તને
ખાળી ન તાખવો નેત્રયે? પડેલા (એટલે રા'ખેંગાર ઇવતો હતો ત્યાં મૂકી) તું કળી
ઓની શોભા ભોગવતો પીપળા પીમળાને પ્રેમી યુગલને (ધણી ધણીઆણીને). આકર્ષતો
ને ભોગ ભોગવાવતો, પણ હવે રા'ખેંગાર મરી ગયો છે છતાં તું શા માટે પીપળે છે?
આનંદ માણે છે?

આગળ ચાલતાં રાણકદેવી ગિરનારને પીડે રહેલો નેત્ર કહે છે કે

હયો ગદ ગિરનાર, વાદળથી વાવું કરે,
મરતાં રા' ખેંગાર, રંડાપો રાણકદેવી.

વાદળથી વાવું કરે=ધણો ઉચો, વાદળ નેટલો ઉચો. ધણુ કિયું ધર હોય ત્યારે
આપણે બોલીએ છીએ કે આ ધર કેટલું બધું જંચું છે? વોદળથી વાતો કરે છે મત-
લખ કે ધણુ ઉચું. ગિરનાર પર્વત ઉચો છે ને તેની ટોચ આગળથી વાદળા ઘસડાઈને જાય
છે. ખીંતે અર્થ એવો છે કે ગિરનારની પ્રિયા વાદળી તે ગિરનારના સિખર આગળથી
વાતો કરવા નેટલે અંતરેથી જાય છે તેથી પ્રિયને મળે છે. પરંતુ મારો ધણી રા'ખેંગાર
નો મૃત્યુ મામ્મો છે તેથી હું તો રંડાપો ભોગવું છું. “એ સબંધમાં રા. રા. નરસિંહરાવ
પણ એવું અર્થ કરે છે, ને નિરોપમાં કહે છે કે આમ વાદળીના સોભાગ્ય, તથા ગિરનાર
અને વાદળીના પ્રેમાદાપ સાથે પોતાવું કુર્બાન્ય અર્પિત અંજન કરાવું છે.”

યોરે ફર ગયા પછી પણ ગિરનારને પાછળ આવતો દેખીને રાણકદેવી કહે છે કે,

ગોઝારા ગિરનાર, વળામણ વેરીને કિયો ?
મરતાં રા'ખેંગાર, ખરેડી ખાંગો નવ ધિયો ?

ગોઝારોન્હત્યારો. જે સ્થળે હત્યા થઈ, હામ, અકાળ મૃત્યુ થયું હોય તે સ્થળને ગોઝારું કહેવામાં આવે છે. દાખલા તરીકે ગોઝારો કુંવો; ગોઝારું ઘર. ગિરનાર ઉપર રાખેગારનું અકાળ મૃત્યુ થયું માટે તે ગોઝારો. આ સમ્બંધના સળાધમાં ઉક્ત દોહરાને મળતો પ્રાચીનનર હોય છે તે જોવો આવશ્યક છે, તે નીચે પ્રમાણે છે.

તદં ગદુઆ ગિરનાર કાહું મળિ મરસરુ ધરિડં +
મારીતોં સંગાર પક્ક સિહરુ ન ઢાલિડં

આ હુલામાં 'ગદુઆ' સમ્બંધ છે. બે, પાંડમા ગોઝારો પાંડ સારો છે, અર્થસૂચક છે. 'ગદુઆ' સેવાથી મહાન અથવા મોટો એટલેજ અર્થ થશે. પણ 'ગોઝારો' પાંડ સ્વીકાર્યાથી તેમાં ઘણો ઉડો અર્થ રહેલો છે. રાખેગારના અકાળ મૃત્યુથી રાણકદેવી તેને ગોઝારો કહી સંબોધે એ સ્વાભાવિક છે; ચોખ્ખું છે. વળામણ-મહેમાન અથવા સગા-સંબંધી પરગામ જતા હોય ત્યારે તેમને ગામના પાદર સૂંધી અથવા ચક્રા સૂંધી, નહિ તો ધરના ઉપર સૂંધી વળાવા જવાનો રિવાજ આપુ છે. તેથી ગિરનાર તેમની પછનાટે વળાવવાને આવતો મानी તેને કહે છે કે હું તારી હવે તો દુસ્મન છું. હવે આને વળામણ શાં ? દુસ્મનને વળાવવા જવાનું હોય ? ખરેડી-કંચો પ્રદેશ; હુગરા હુગરીવાલી જગ્યા, પર્વતનું શિખર. આગોન્નમેશો, દળેશો, વાકો વળેશો. જે પાણસ અભિમાનના ટેણાથી આક્રમિત હોય તેને પણ આગો કહેવામાં આવે છે. રા. નરસિંહરાવ ખાગાનો અર્થ ખોડો, ખુફો, ખાંડો કહે છે. પક્ક સિહરુ ન ઢાલિડં પ્રાકેને બરાબર મળતો પાંડ 'ખરેડી, ખાગો નવ થિયો ?' છે, તેથી શિખર પડ્યાથી પર્વત ખાંડો, ખુફો દેખાય એ બરાબર છે. ઉત્તરાર્ધની લીટીનો એવો અર્થ છે કે તારે તો રાખેગારના પરણથી પડી જવું જોઈએ તે તારું શિખર પડી જવું જોઈએ ખાંડો-ખોડો-કેમ ન થયો ? અથવા તારું શિખર કેમ નમી ન ગયું ?

એવી કોકોકિત છે કે રાણકદેવીએ ઉપરો હુલા કહ્યો એટલે સતીનાં વચનને લીધે ગિરનાર પરથી ચોસલા પડ્યા મડિયા; અને ગિરનાર પડતો જોઈ રાણકદેવીને હર્ષ પડ્યોતો દોહરા કહેવો પડ્યો છે.

" મ. પદ મહારા આધાર, ચોસલાં કાણુ ચડાવશે ?
મયા ચડાવણુ હાર, જીવના જાતર આવશે. "

(અપૂર્ણ.)

તેની.

+ રા કેમવલાસ મુને એવો અર્થ નીચે પ્રમાણે કર્યો છે. " અરે હીણા હુગર (ગદુઆ) ગિરનાર તે મનમાં (એવો તે) દેવ કેવો ધર્યો છે; રાખેગાર મરાણ હતા એક પણ શિખર ત્યાં ઉડી પડ્યું નહિ ? "

લાકડીનું જાદુ.*

પ્રવેશ પહેલો

શેકની ફરમાશ

(સ્થળ: રામલાલ શેકનું ઘર. પાત્રો: રામલાલ શેકનું એનો શુભાસ્તો બીકલુલાલ.)

રામલાલ—(સ્વગત) અહા હ નશીબ ! તારી અકલ્પ્ય ખુબી છે. કાકા કનૈયાલાલનો બાપીમ લાખનો દલ્લો ! બસ, આવ્યો. ત્યાંથી ગયો. ત્રણસે-ચારસે ફર, પણ ત્યાં મારી સુદીમાં છે. એક સદેજ અલાકી ને એક તારા કાકાએ વિલથી એની નિશ્કત મને આપી છે. (કામળ બેઠા) આ રહ્યું તે વિલ કોડિસિલથી આ વિલ રદ થયું છે તે હુ બાપુ છું, ને તે કોડિસિલમાં નિશ્કતનો વાગસ પોતાનો પુત્ર પરમેશ્વરલાલ છે એમ લખ્યું છે તે પણ હું બાપુ છું. તેથી કોડિસિલ મેળવી તેને કાકી નાખુ એટલે પણ કારણ કાકાને તે સ્વસ્થ કરાવવાનો વખત મળ્યો નહોતો. કોડિસિલ કાકાના નિન નિન લોભીલાલના કબજામાં છે. તેનું કેમ ? (વિચારમાં) લોભીલાલને બાપીસ લાખમાંથી એક લાખ આપવા વચન આપ્યું છે ને બદલામાં કોડિસિલ મને સ્વાધીન કરવા તેણે બાપુ છે, તો તે યુક્તિ સાધી લેવી. હું પણ તે મશાવું, કેવી રીતે ? જાતે લેવા જાક તે કીક નહિ, કારણ આ વિલને પણ મારે જીવ જીવું સાચવવાનું છે. તે લખને એની પાસે જાક ને તે કદાચ જોવાય કે તે કોઈ પડાવીને તો હું પાપમાલ થાક. શું ઇન્સુડ પોસ્ટથી કોડિસિલ મશાવું ? ને પણ કીક નહિ. પોસ્ટમાંથી દસ્તાવેજ ઉપડે તો બહુ તો મને ક્ષીઆ મળે. ને તે પણ કેટલા ? કેઈ બાપીસ લાખનો વીમો ઉતરાવાયો ? [વધુ વિચારમાં] હ. હ. બસ. એક રસ્તો છે ને તે સારો છે. પેલા નવા રાખેલા શુભાસ્તાને એ કામ સોંપું, પણ તે એવી રીતે કે એ વાઈઓ મારો બેદ જાણે નહિ. [મોટેથી] અરે બીકલુલાલ-બીકલુલાલ-બીકલુ!

[બીકલુલાલ જલદી આવે છે.]

બીકલુલાલ—હ.

રામલાલ—તારું સુખજી જવાનું છે.

બીકલુ—ક્યારે ?

રામલાલ—આજે જ ત્યાં જઈ લોભીલાલને મળી એ આપે તે કામળ તાબડોળ લાવવાનો છે.

બીકલુ—ચીડી આપો એટલે એવક તૈયાર.

* વૈરાગ્ય કોલેજના રોગિયલ મેડિસિન આટ વિદ્યાર્થીઓની ઉચ્ચથી લખેલા આનંદ ને હાસ્યરસના એના ઉદ્દેશ છે. બજવાયા બાદ બજવાયાથી સુજેતા કેટલાક ફેરફારો સાથે આ સંવાદ અત્ર રજૂ કરવામાં આવ્યો છે. અ. ક.

રામલાલ—મેં એને પત્ર લખ્યો છે. તારે ત્યાં જોની પાસે જવું, ને એ તને જે પ્રશ્ન પૂછશે તેના હું શીખવું તે ઉત્તર દેવા એટલે કાગળ આપશે. કાગળ જેવો સીલખધ આપે તેવો સીલખધ રજુ કરવો.

બીકણુ—પ્રશ્ન શા ને ઉત્તર શા ને કહેા.

રામલાલ—એ પૂછે કે જે હુ કેટલા ? ત્યારે કહેવું બાવીસ લાખ. પછી પૂછે, તેમાંથી બાદ શું ? ત્યારે કહેવું એક લાખ એક એક એક. બાદ રહ્યું ?

બીકણુ—ગોખેથી રહેશે. પણ આવા ખોટા ગુણધર્મ ને બાદબાકી આ વાણીઆની હશે તો નહિ બંધાય. અમે વાણીઆઓ તો ઉધમાંએ આંકડાઓની ગણતરીમાં ગોથાં ન ખાઈએ. તો આ ગરબડ ગોટાળાવાળો હિસાબ ગણતા, મારી ગુમાસ્તા તરીકેની આબરૂને ધોકો પડે એ સાહેબ.

રામલાલ—શેઠનો હુકમ, પાળવો એજ નોકરની આબરૂ સમજ્યો.

બીકણુ—પણ આણું વિચિત્ર, આવું બધમ, આવું—

રામલાલ—બસ, બસ, બસ. ગુમાસ્તાને શેઠનાં કામખર ટીકાં કરવાનો હુકમ નથી. હુકમ ને તેનો અમલ નોઈ વાત નહિ. બસ બલકી હુકમી બન.

બીકણુ—જેની હાથે. (બંધ છે.)

રામલાલ—શોભીશોલને, અત્યારેજ પત્ર તાપું છું.

(લખીને પત્ર વાચે છે.)

શ્રીયુત પરમપૂજ્ય નિઃસ્વાર્થી (મનમાં એ - પુણ્યજાલી સ્વર્ગમાં વસવા લાયક) પુરુષ છે એમ ખુશ કરવા ખાતર—) સ્વર્ગસ્થિત્ય સ્નેહી બાઈ શોભીલાલબાઈ,

ઓપણી કમુજાત પ્રમાણે એક લાખ મારે આપવા કમુલ છે. મેં મારા માણસ બીકણુલાલને તમારી તરફ મોકલ્યો છે. તેને પ્રેમુ કોઠિસિલ આપત્તે. પોસ્ટથી કોઠિસિલ મગાવવું હીક ન લાગતા ને મારે બંતે આવવાનું પણ મને હચિત ન લાગતા મેં મારા માણસને મોકલ્યો છે. તે માણસ મારોજ છે તેની ખાત્રીમાં તેને ચીકી આપત, પેણ ચીકી કાઢ બીજને ચોરી લે ને કંઈ કમવિદ્યા વપરાય તો હું મારો બંદુ, તેમજ બીજ રીતે પણ ગરબડ થવા ન પામે માટે મેં એને જે અર્થહીન ઉત્તર શીખવ્યા છે. તમારે માત્ર જેજ પ્રશ્ન પૂછવા. પ્રથમ, “ જે હુ કેટલા, ” ને પછી, “ તેમાંથી બાદ શું ? ” જે હુ બાવીસ લાખ કહેા. ને બાદ એક લાખ એક એક એક તો વિનાં વિલંબે કોઠિસિલ એને આપવો. તે મળેથી બીજેજ દિવસે એક લાખનો એક મોકલી દઈશ એજ વિનતિ.

શિ. માહરરત્ન સદાગુણેશ્વર હજીસેકમાં તેમજ પરસેકમાં આપતો મદનો ઉત્તમોત્તમ સન્નિત શેઠ રામલાલ પોતે.

પ્રવેશ બીજો.

બીકણુ શુભારતાનું બીકણુ પગલું,

(સ્થળ:—રસ્તો. પાત્રો:—બીકણુલાલ, ને પરમેશ્વરલાલ.)

બીકણુ—(રસ્તે ચાલતાં, બખંડનાં બખંડતા) શેઠનું લેવું કંઈક ખસ્યુ લાગે છે. લોભીલાલ પાસેથી એક કાગળનો કપડો લાવ્યો તેમા વળી આ ભાગ્યડ શી ? તે પણ કેવી ગાડાઈથી ભરેલી ? લોભીલાલ કહે, એ હું ? ત્યારે મારે કહેવું બાવીસ લાખ. ને એ પૂછે, તેમથી બાદ શું ? ત્યારે કહેવું, એક લાખ એક સો એક.

પરમેશ્વર—(પાછળ પાછળ, ધીમેથી સાંભળતાં, મનમા) લોભીલાલ ! કાગળ ! નક્કી કહેવાતું કોડિસિલ ઉઘાવવાની તબ્બીબ.

બીકણુ—(ગોખતા) એ હું ? બાવીસ લાખ. તેમથી બાદ શું ? એક લાખ એક સો એક, એક લાખ એક સો એક, એક લાખ એક સો એક. બસ. એ બોલ્યા કે પંચ્યાત વિના લોભીલાલ રામલાલનો કાગળ આપી દેશે.

પરમેશ્વર—(મનમા) આ વાણીઓ બીકણુ છે મારે હાથચાલાકી વાપરી એને જતો અટકાવું ને હુંજ એના નામથી કાગળ મેળવું. નક્કી ચુકિતખાજ રામલાલે કોડિસિલજ મગાવેલું. કોડિસિલ એને હાથ ગયું તો મારી પાયમાલીજ.

(મોટેથી) અરે એ ! કોણ છે ? (બહુજ નજરથી બીકણુલાલના ખભા પર હાથ ઠોકીને) કોણ છે તું ?

બીકણુ—(ખભો પંપાળી, દયામલું મો કરી) એ યે હુંઉઉ...

પરમેશ્વર—હું એટલે કોણ ?

બીકણુ—અરે હું, હું. (મનમા) કોઈ ખજીસ છે. હજી ખભો હુમે છે. પણ હિંમતથી કામ લેવું. કોહું ન આપકું.

પરમેશ્વર—હું એટલે કોણ ? ને તું કરે છે શું ?

બીકણુ—હું એટલે માણસ; ને હું કરું છું અહીં ચાલવાનું કામ. (ખાલ ઉઘી ખેઝી, બે ડગલા પાછળ હસી) આખો છે કે મદુરા ?

પરમેશ્વર—પણ ચાલીને જાય છે, ક્યા ?

બીકણુ—મેં ધાર્યું છે ત્યાં.

પરમેશ્વર—એવો જવાબ નહિ ચાલે. આ મારી વજી જેવી મુઠી (મુઠી ખતાવી) જોઈ છે ? તું કોણ છે ? ક્યાં જાય છે ? શા માટે જાય છે ? તે અને તારે કહેવુંજ પડશે.

બીકણુ—હું માણસ છું, [પાછળ ખતાવી] આમથી આવ્યો, આમ, (સીધો હાથ કરી) જાઉં છું, ને જ્યાં જાઉં છું ત્યાં જાઉં છું માત્ર મારા કામ માટે, એમા જરાએ ખોટું નથી.

પરમેશ્વર—મારે હાથ ચાલાકી વાપરીજ પડશે ?

બીકણુ—શા માટે ?

- પરમેશ્વર—સીધો જવાબ નથી મળતો માટે. જે આખ ત્યારે (પાંચ સાત લગાવી દે છે.)
- બીકણુ—અરર ! (વાંસો પાંખો) આ તો જુલગ થાય છે.
- પરમેશ્વર—અરે એતો હજી ઉપલક્ષ છે. હજી મેં કંઈ જોઈ વાપર્યું નથી. બોલ, તું કોણ છે ? ક્યાં જાય છે ? શા માટે ? કહેવું છે કે નહિ ?
- બીકણુ—હું બીકણુલાલ છું. સે, તેનું શું છે ?
- પરમેશ્વર—તું બીકણુલાલ ?
- બીકણુ—હા, હું બીકણુલાલ. મારા શેઠ રાખલાલે લોભીલાલ પ્રામે એક કામગીરી કરડો મગાવ્યો છે તે લેવા હું મુખ્ય જાનક છું, તેનું શું છે ?
- પરમેશ્વર—શું કહે છે ? મારું નામ ને મારું કામ પચાવી ખેસતા શરમાતો નથી ? શરમાતોએ નથી ને ગભરાતોએ નથી ?
- બીકણુ—(પાછળ ફરી) મેં કોઈનું એ નામ કે કામ પચાવ્યું નથી.
- પરમેશ્વર—ખરો ગડીઓ જાણાય છે. હું પોતા બીકણુલાલ કાધા જોતો તારી સમક્ષ લોકો છું તેમ છતાં મારું નામ ને મારું કામ ધારણ કરતા તારી હિમનજ કેમ ચાલે છે ?
- બીકણુ—મારું જ નામ બીકણુલાલ છે. હું ધાર તોએ તે હું બદલી શકું તેમ નથી, કારણ છેલ્લાં પંચીસ વર્ષ સુધી મને એ નામથી બોલાવવામાં આવે છે. જઈ જો જરા શરાફ અગરમા. લોકો તને બીકણુલાલ કહે છે કે મને ?
- પરમેશ્વર—ત્યારે તો મારે હાથ ખતાવવોજ પડશે. (મારે છે. ખૂબ મારે છે.)
- બીકણુ—અરે કોઈ આવે; પોલીસ ! પોલીસ ! અરે આ દેવતાઓ તમે ક્યાં મહિમા ભરાઈ રહ્યા છો. આ તો મને મારી નાખશે.
- પરમેશ્વર—(ડડો જોઈથી. બાપપર ડોકી) બસ, નાદાન. ચૂપ. બોલ હજી બીકણુલાલ તારેજ બનવું છે ?
- બીકણુ—બીકણુલાલ તો હું જ, બનવાની વાતજ નથી. મારશે તેથી કંઈ મારું નામ જવું શકે ?
- પરમેશ્વર—હજી જોઈશે ? (એ ચાર તમાચા લગાવે છે.)
- બીકણુ—પણ હું શું કરું, મહાડા મડેજાન. વરદુસ્તીટી કંઈ બદલાય ? મારું નામ હું કે કહા ફેંકું ?
- પરમેશ્વર—હજી એવું. એ ? (ડડો બાંધપર ચૂકાવે છે.) અગર બોલ :
- બીકણુ—હું બીકણુલાલ હતો, પણ મારને લીધે અરરરરર ! પડેલા માગને લીધે કહું છું કે હવે તે નથી.
- પરમેશ્વર—હજી, હતો. રહ્યું ? (ધખો મારે છે.)
- બીકણુ—આ ગદાર એવો જામરો પડે છે કે હવે મને પોતાનેજ મારા નામનો શક આવે છે. (મનમાં બમડતો.) પણ શું આમ નામ સુધી દેવું ?
- પરમેશ્વર—બમડે છે શું ?
- બીકણુ—જરા મારે નહીં તો મને એક શક છે તે કહું :

પ્રવેશ ચોથો.

બીકણલાલ પર વિશ્વાસઘાતનો સેશન્સ કેસ.

(સ્થળ—સેશન્સ કોર્ટ. પાત્રો—બીકણલાલ, જજ, પાંચ જ્યુરો, એ વકીલ,
શિસ્તેદાર, ને રામલાલ)

જજ—કેમ, બીકણલાલ હવે તારે કંઈ જીલ્લાએ આપવો છે ?

બીકણુ—મારે માત્ર એટલું જ કહેવાનું છે કે રામલાલ શેડનો અગત્યનો કાગળ—જેને
એ બાવીસ લાખની કિંમતનો ગણે છે, એ કાગળ લઈ જનાર હું પોતે નહિ. કદાચ
બીકણલાલ એ કાગળ લઈ ગયો હશે, પણ તે આ બીકણલાલ નહિ, પણ કોઈ
જોરાવર બીકણલાલ. એ હું નહિ; પણ જે મને કહેતો કે એ હું એવો કોઈ
બીજો હું હોવો જોઈએ હું હું તો નજાણો છું; પણ એ બીજો હું તો કશો
જાણતો છું. હું હું તો જોલતા પણ ધુજી જઈ છું, માઆપ! પણ એ બીજો હું
તો મને મારતા દયાથી પણ ધુજતો નહોતો. બીકણલાલે કાગળ ઉઠાવ્યો
હશે, પણ તે આ બીકણુ બીકણલાલ નહિ. લોબીલાલ શેડ કાગળ આપ્યા
પછી ચારેક કલાકમાજ ગુંજરી ગયા એ માફ કમનસીબ છે. એની ચોપડીમા
બીકણલાલ એવું નામ નીકળે છે ખરું પણ તે હું હું નહિ, પણ મારું
નામ કુંડવી લેનાર કોઈ બીજો હું. આ હું (છાતીએ હાથ મુકી)
એટલે કે હું જાતે, હું, તમારી સમક્ષ ઉભો છું તે હું, એટલે કે માથાથી
તે પગ મુકી જે આ તમને જણાઉં છું (એધા સાથે) તે આ હું,
આ બાબતમા તદ્દન નિર્દોશ છું.

સરકારી વકીલ—નામદાર જજ ને જ્યુરીના ગૃહસ્થો !

આપના સમક્ષ રજુ થએલો કેસ એવો સરળ છે કે હું લંબાણુ નહિ કરું.
રામલાલ શેડ પોતાનો એક કીમતી કાગળ લઈ આવવાનું કામ આ બીકણલાલને સોંપ્યું.
તે ઘાત રામલાલે પોતાની જુઆનીમા તમારી આગળ જણાવી છે લોબીલાલ શેડ કાગળ
આપ્યા પછી તરત ગુંજરી ગયા—(જજ સામું જોઈને) દર ને જો, સાહેબ,
પરમેશ્વરે એને એના લોબનો બધો આપ્યો—એટલે અગત્યનો પુરાવો આમે રજુ કરી
સક્તા નથી. પણ લોબીલાલની ડાયરીમાથી એવું નીકળે છે કે “ રામલાલના સંકેત પ્રમાણે
વર્તનાર બીકણલાલને કોરિસિસ આજરોજ હવાલે કર્યું. ” આ લંબાણુ લોબીલાલના
પોતાનાજ હાથદસ્તમાં છે. તેથી અમને જાણે રોક મળે છે. મારે બીકણલાલને ગુંડેગાર
જાહેર કરવા હું આપને વિનંતિ કરું છું.

બીકણલાલનો વકીલ—નામદાર જજ ને જ્યુરીના ગૃહસ્થો, !

બીકણલાલનું દુર્ભાગ્ય છે કે લોબીલાલ મરી ગયા છે. નહિતર લોબીલાલ જાતે
એને જોઈને કહી શકત કે કાગળ લઈ જનાર એ કે બીજો કોઈ. આપના સમક્ષ ઉભો
બીકણલાલ કહે છે કે કાગળ લઈ જનાર હું નહિ પણ મારો નામધારી કોઈ બીજો
માણસ છે. હવે લોબીલાલની ડાયરીમાથી માત્ર એટલું જ નીકળે છે કે કાગળ બીકણ-

લાલ લઈ ગયો પણ તેથી કંઈ અમારી કીકણલાલજ લઈ ગયો એમ સાબીત થતું નથી. ગમે તે માણસ ગમે તેનું નામ ન હઈ શકે ? ડાયરીમાં માત્ર નામ છે, 'પણ જે નામનો માણસ કાગળ લઈ ગયો તે આ આપના સમક્ષ ઉમેરો બીકણલાલ હતો એ કંઈ સાબીત થતું નથી. એ સાબીત કરવું એ પ્રોસીક્યુશનનું કામ છે, તે નથી થતું તેથી અમારી કીકણલાલને શક્તિ લાભ આપના હું આગ્રહપૂર્વક વિનંતિ કરું છું.

જજ—જ્યુરીના સદસ્યો,

તમારા આગળ જે કેસ રજુ થયો છે તેની વીગતથી તમે વાકેફ થયા છો. તોહમત ઘણું ગભીર છે. બીકણલાલે રામલાલના અમુક કાગળના સબધમાં વિચારબદલ કર્યો ને તેથી હિંદી ફોજદારી કાયદાની ૪૦૯ મી કલમ પ્રમાણે એ સમને લાયક કરે છે એવું એના પર તોહમત છે. પુરાવામાં રામલાલની જુઝાની ને લોબીલાલની ડાયરી એ બે રજુ થયાં છે. ડાયરીમાંથી એવું નીકળે છે કે બીકણલાલ કાગળ લઈ ગયો. પણ તે બીકણલાલ આજ કે બીજે દોષ એવું ડાયરી પરથી કહેવું કે નહિ તે તમારે વિચારવાનું છે. તોહમતદાર એમ કહે છે કે બીકણલાલ દોષ ખીજે. પણ એના બેલકાના પર ફેટલું વજન મુકવું એ તમારે વિચારવાનું છે. આ હું ને બીજે હું, હું ને પેલો હું—એવા વિરુદ્ધ વચનો પરથી તોહમતદાર કંઈક ગાડો હોય એમ અનુમાન લાસ થાય; તોપણ એવું માની તેને નિર્દોષ ઠેરવવો એ હું બહુ ઉચિત બેતો નથી. કારણ એના વકીલે કે એણે કંઈ પણ એવું કહ્યું તથી કે જે પરથી એ ગાડો હતો એવું માની શકાય.

(ઘોડીકવાર ગુપચુપ રહી, અદર અદર વાત કરી જ્યુરરી ચોડા સંખ્ય ગાળે છે.)

જ્યુરીનો ફોરમેન—સાહેબ, અમારે એકત્ર બેઠાએ છે. અદર અદર મનબેદ છે.

જજ—આજુ પર જઈ બેઠાએ તેમ કરો.

(જ્યુરરી બાજુ પર ગયે છે.)

ફોરમેન—મને લાગે છે કે મુન્દો સાબીત થતો નથી. લોબીલાલને સાથી બીકણલાલ કાગળ લઈ ગયો એ વાત ડાયરીમાંથી જણાય છે, પણ તે બીકણલાલ તે આજ બીકણલાલ એમ સાબીત કરવામાં આજુ નથી, તેથી આપણે આને નિર્દોષ ઠેરવવો. બીજે જ્યુરરી—એમ કેમ છોડાય ? છોડીશું એ જજ સાહેબને ગમશે ?

ત્રીજે જ્યુરરી (પારસી)—લેવ, આએતો પરી જજ સાહેબને ખુશ કરવાની શીકરમાં પરિચય. નિસ્તર જરા ઇન્વિન્ટન્સ રાખો. છોડી મુકો, છોડી મુકો, આપણને શું ?

ચોથો જ્યુરરી—છોડો ભાઈ છોડો, દયા ધર્મકા મૂલ હ. ધર્મો મવિવ્યતિ. બીચારો આશીર્વાદ દેવો. એ પણ છુટશે ને નાહકના આપણે પણ આ માથાકુટની દુગ્ધામાંથી છુટીશું. સાતું એ બંધીલ કહે તે બી ખડ લાગે છે, ને તે બીજે કહે તે બી ખડ લાગે છે. એ માથાકોટમાં આપણે દયાજ રાખવી કે રસ્તો સહેલો સપ.

પાંચમો જ્યુરરી (મુસલમાન)—છોડ દો છોડ દો.

ફોરમેન—તે તો કીક, પણ દલીલો તો કરો, (બીજા જ્યુરરી તરફ ઓગળી કરી) કે આ બાઈની શંકા દૂર થાય.

બીજે જ્યુરરી—મને લાગે છે કે એ ગડીઓ છે. એને છોડવાથી અગારી વેપારીઓની તો પાંચગાલીનું થશે, ગુમાસ્તોએ એને પગે પગે ઓલશે.

ફારમન-પરિણામનો આપણે વિચાર કરવાનો નથી. આપણે તો માત્ર પુરવોળા જોવાનો છે.

ખીન્ને બુરર-એ પુરાવા બુરાવા અમે ન સમજીએ. એ બંધુ અંગ્રેજ બજેલાઓને મોંધુ. છોડવો હોય તો છોડો. ક્યાં મારો દુશ્મન છે ?

ત્રીન્ને બુરર-છોરી દો, છોરી દો.

ફારમન-(મનમા) આ બધા અક્કલના ઝોશમીર છે. પણ ખેર જ્યાં ત્યાં બધા એમન થાય છે. (મોટીથી) સારું નિર્દોષ, એમજ કેની ?

ખીન્ને બુરર-હા એમજ.

ત્રીન્ને બુરર-નિરોસ, નિરોસ :

(બુરરો કોર્ટમાં બેસે છે.)

સિસ્તેદાર-કેમ તમે શા નિર્ણય પર આગ્યા ?

ફારમન-આ બીકણુલાલ નિર્દોષ છે એમ અમે એકામતે ઠરાવીએ છીએ.

બુરર-બીકણુલાલ ! બુરરી સર્વાનુમતે તને નિર્દોષ ઠરાવે છે. તેથી હું તને છોડી મુકું છું.

બીકણુલાલ-મહેરબાન બુરર સાહેબ ને બુરરીના ગૃહસ્થો,

મને બોલવાનો હક નથી પણ હું બોલું છું. આ ગરીબ વાણીઓ આજે નાહક માર્થો જાત શ્રી સત્તનારાયણ દેવ તમારું બહુ કરશે. આજેજ સાજો સત્તનારાયણની કથા કરાવીશ. પ્રમાદ રાખજો મારા મહેરબાનો.

(મને જાણ છે.)

પ્રવેશ પાંચમો.

બેદલુ સ્ફુટીકરણ.

(સ્થળ-રામલાલનું ઘર. પાત્રો:-રામલાલ ને પરમેશ્વરલાલ)

પરમેશ્વર-કેમ ! રામલાલ ! આજ કે પેલું કોઈસિલ ?

રામલાલ-આશ્ચર્ય ! હા એજ. સારું બીકણુલાલ કોણ ?

પરમેશ્વર-તે હું પોતેજ. હજાર પેલો જોરાવર બીકણુલાલ. કોઈસિલને આધારે મારા આપની બાવીસ લાખની મિલકતનો ભોગવનાર હુંજ છું. પેલું વિલ નાશુદ છે.

રામલાલ-પાપમાલ !

પરમેશ્વર-પૂર પૂરો. એકદમ આ ઘર, આ વાડીવજીરા, આ શેડાઈ એ બધું છોડીને અહીંથી ચાલ્યો જા, દુહ ! નહિતર તને ઝાંઝરીઆ પહેરાવવાના કાર્યમાં સજા થાય એવો આ તારો લેખીલાલ પરનો પત્ર (પત્ર બતાવે છે.) એના મરણ બાદ મેં એને ત્યાંથી મેળવ્યો છે. (પત્ર ટેકી) બસ, એકદમ.

(રામલાલ નીચું મો કરી જાય છે.)

(પરમેશ્વર ધરમાં જાય છે.)

અતિમુખશાંકર કમળાશંકર ત્રિવેદી.

નવું અને જૂનું.

અમે પુરાતન ભારતવર્ષનાં સંતાન છીએ; ઘણા પ્રાચીન અને ઘણા શ્રાન્ત છીએ. મેં બહુવાર આપણી જાતીય પ્રાચીનતાનો અનુભવ કર્યો છે. જ્યારે હું તે ઉપર વિશેષ વિચાર કરું છું ત્યારે દેવળ ચિન્તા, વિશ્વામ અને વૈરાગ્ય નજરે પડે છે. જાણે આપણી આંતરિક અને બહિર્-શક્તિઓએ એક લાંબી વિશ્રાન્તિ લઈ રાખી હોય એમ જણાય છે. જાણે જગતના પ્રાતઃકાલના આપણે ઘણું કામ કર્યું છે, એટલે આ બીજા પ્રહરના સમ્પત્ત નકકામાં, જ્યારે અન્ય લોકો કામકાજના ચોકાચલાઈ છે ત્યારે આપણે દરવાજા ખંચ કરીને નિશ્ચિન્ત થઈ આરામ લઈએ છીએ. આપણે આપણી સંપૂર્ણ ઇચ્છાઓ જાણે પરિતૃપ્ત કરી છે અને હવે “રેન્ડન” મેળવ્યું છે. બસ, હવે એ “રેન્ડન” ઉપર આપણે નિર્વાહ કરીએ છીએ-મત્રા ભોગવીએ છીએ !

એટલામા એકાએક જાણાયું કે આપણી હાલત બદલાઈ ગઈ છે. બહુ દિવસોથી પ્રજ્ઞાતરમાં ભળી ગયેલી જંગીરદારી આ સમયે નવા રાજના સાશનકાળમાં નવી સેવા ન બજાવી શક્યાથી જાત કરવામા આવી છે. અચાનક આપણે ગરીબ બની ગયા છીએ અને બધા પેસા; જેમ મજૂર ગણુરી કરીને પોતાના ગુજરાન માટે મેળવે છે તેમ આપણને પણ કરવું પડે છે. પુરાતન જાતિને હાલ નવીન પ્રયત્નો કરવા માટે વિવશ બનવું પડ્યું છે.

આથી આપણી ચિન્તા રહેવા લાગી, વિશ્વામથી ઉઠા અને ધરનો ખૂણો તણ લો. હવે દેવળ વ્યાકરણ, ન્યાયશાસ્ત્ર, શ્રુતિસ્મૃતિ અને ગ્રંથસ્થ તરીકેના નિત્ય અને નૈમિત્તિક કામો માટેજ બધવા કરવું પાલવશે નહિ, સમ્પત્ત માટીના ઢગલા દૂર કરો; જમીનને ફળદ્રુપ બનાવો અને નવા રાજને દર આપો. કાલેજોમા ભણો, હોટલોમા જાઓ અને જોડિસોમા નોકરી કરો !

હા ! ભારતવર્ષની ચોપાસની ભીતિ, છિન્નભિન્ન કરીને આ કામકાજના ખુલ્લા મેદાનમાં લાવીને અમને કોણે ઉભા રાખ્યા ? અમે ત્યારે બાળ્યે માનસિક બધ બાધીને કાલસોત અટકાવ્યો હતો અને; અમારી ઇચ્છા મુજબ અમારું સહ કાંઈ સમેટીને બેઠા હતા. ભારતવર્ષની બહાર સચક પરિવર્તન, સમુદ્ધની પેડે રાતદિન ગર્જના કરી રહ્યું હતું, પરંતુ અમે અચક સ્થિરતા ધારણ કરીને સમસ્ત ગતિશીલ સંસારનું અસ્તિત્વ વિસારીને બેઠા હતા, એવે સમયે ક્રિયા, છિદ્ધારા ચિર-અશાન્ત-માનવસ્થાએ અમારામાં એકાએક પ્રવેશ કર્યો અને તેણે અમારું સર્વસ્વ નષ્ટાક્ર કરી દીધું ? તેણે પુરાતનમાં નવીનને ભેગવી દીધું; વિશ્વામમાં સશયનું મિલન કરી દીધું અને સત્તાપમા દુરાશા રૂપ આક્ષેપ નાખી દીધો. આ પ્રમાણે બધુંયે ઉડ્ડું સુડ્ડું કરી નાખ્યું ! ધારો કે અમારા ભારતની ત્યારે બાળ્યોએ હિમાય અને સમુદ્ર રાવટ વિવેક-દુર્ગમ હોત તો, અહિના લોકો અજ્ઞાત, એકાન્ત ઘેરામા સ્થિર, શાન્તભાવથી એક પ્રધારની સંકુચિત પરિપૂર્ણતા પ્રાપ્ત

૧ “સ્વરેશ” નામક બંગાળી કવિવર રા-ચીન્દ્રનાથ દાહરના એક પુત્રકમાના એક સેખરો અનુવાદ.

કરવાનો અવસર મેળવત. જગતની બીજી દ્રશી ખપરો અને જાણવા પામત નહીં અને ભૂગોળના સંબંધમાં અમારો અધ્યાયો અધૂરી રહેવા પામત. કેવળ, અમારો કાવ્ય, અમારું સમાજ-તંત્ર, અમારા ધર્મશાસ્ત્ર, દર્શનશાસ્ત્ર એક અપૂર્વ શૌભા, સુખમાં અને સંપૂર્ણતા મેળવત. અને જાણે પૃથ્વીને તજીને કોઈ નાના સરખા ગૃહમાં નિવાસ કરત. અમારો ઇતિહાસ, જ્ઞાનવિજ્ઞાન અને સુખસંપદા અમારામાં પરિપૂર્ણ રહેત. જેમ સમુદ્રના કોઈક અંશની ચારે પાસ ધીમે ધીમે કાઢવ જમતાં ક્રમશઃ તે એક શાન્તિમય સુંદર મરોવર બની જાય છે, તેમ અમે તરંગ રહિત રહીને પાતર સાચકાલના વિચિત્ર રંગોની છટાથી ઝળહળી રહેત. અધારી રાતના ઝગકતા સ્થિર નક્ષત્રોનો પ્રકાશમાં ચૂપડીદીથી ચિર રહેલ્યની ચિન્તામાં ડૂબી રહેવા જેવી અમારી સ્થિતિ બની રહેત.

એ સત્ય છે કે કાલના પ્રબલ વ્યવાહાર, પરિવર્તનશીલ કોલાહલના કેન્દ્રમાં, પ્રકૃતિની હાથે શક્તિઓના રણની રંગભૂમિની મધ્યમાં ક્ષોભ પ્રાપ્ત થતા, અહિં તહિં ધક્કા ખાતા એક પ્રકારની સખ્ત શિક્ષા અને સંસ્કૃતિ મળે છે; પરંતુ એ શી રીતે કહી શકાય કે નિર્જનતા, નિસ્તબ્ધતા અને ગંભીરતામાં ઉંડા કિતરવાને પરિણામે કોઈ રત્ન હાથ લાગતું નથી ?

આ આન્દોલનપૂર્ણ સંસારસાગરમાં આવી નિસ્તબ્ધતાનો સમય કોઈ જાતિ પામી શકી નથી હું સમજું છું ત્યાં સુધી કેવળ ભારતવર્ષે એક સમય દેવસયોગે એવી વિચિત્રતા મેળવી, સંવર્ધી વિભિન્ન બની જઈ, સંસાર સાગરમાં ડૂબડી મારી હતી અને તેના છેક ઉંડાણ સુધી તે પહોંચ્યો હતો. જેમ જગત અસીમ છે તેમ મનુષ્યનો આત્મા પશુ અસીમ છે; આથી જેણે એ અપ્રકટ આતર ભાગ કે દેશને માર્ગ શોધ્યો છે તેણે કોઈ નવું સત્ય કિંવા કોઈ નવો આનંદ પ્રાપ્ત કર્યા નથી, એમ કહેવું એ અવિશ્વાસની વાત છે.

ભારતવર્ષે એ સમયે નિર્જન અને રહસ્યમય પરીક્ષા શાળામાં સમાન હતો. તેના દરવાજા બંધ હતા. તેની અદર એક પરમ સુંદર સંસ્કૃતિની શુભ રૂપે પરીક્ષા થઈ રહી હતી. ચૂરોપમાં મધ્ય યુગમાં જેમ કીમીઆન્તત્ત્વની શોધ કરનારા ઘણા લોકો શુભ ગૃહોમાં પુરાણને તરેહવાર ચંત્રતંત્રની મદદથી ચિરજીવન રહસ્યનો શોધ કરતા હતા તેમ અમારા દેશના જ્ઞાની પડિતો શુભ રહીને સાવધાનતાથી આધ્યાત્મિક ચિરજીવન પ્રાપ્ત કરવાના ઉપાયો શોધતા હતા. તેઓનો પ્રશ્ન એ પ્રકારનો હતો કે—“યેનાહં નામૃતા સ્વાં કિમહં તેન કુર્યામ્ જેનાથી અમર થઈ શકાતું નથી તેને લઈને હું શું કરું ? ” અત્યંત કૃષ્ણાંધ ઉપાયથી તેઓ એવા અમૃતરસને શોધતા હતા કે જેનાથી અમર થઈ શકાય. તેમના એ શોધનાં પરિણામ કેવાં આવત, તે તો કોણ જાણે ? કીમીઆ વિદ્યા (Alchemy) માંથી જેમ રસાયણ શાસ્ત્રની ઉત્પત્તિ થઈ તેમ તેઓની તપસ્યાથી મનુષ્યની કોઈ નિગૂઢ વૃત્તન શક્તિનો આશ્ચર્યકર કદાચ થઈ શક્યો હોત, પરંતુ હા ! એકાએક આ શોધ દરમ્યાન બધા બારણાં બેદી નાંખીને ઉઘમી લોકો ભારતવર્ષની એ અવિત્ર પરીક્ષાશાળામાં પ્રવેશ્યા અને એ શોધનાં પરિણામ જનસમાજ માટે અપ્રકાશિત રહી ગયા ! નથી કહી શકાતું કે આજકાલની નવીન અપાર સંસ્કૃતિ (Civilization) ના જમાનામાં એ પરીક્ષા માટે એવો પ્રદાન અવસર પુનઃ મળશે કે નહીં ?

જગતની અન્ય પ્રજાઓએ, પરીક્ષાશાળામાં પ્રવેશ કરીને શું જોયું ? તેઓએ જોયું કે-એક વૃદ્ધ તપસ્વી તેમાં બેઠો છે. તેણે વસ્ત્ર પહેર્યાં નથી. તેણે આભૂષણો ધાર્યાં નથી. તે જગતના ઇતિહાસથી બહુ માહિત નથી. તે જે કંઈ કહેવા માગે છે તે પ્રતીત કરવા માટે તેની પાસે ભાષા નથી, પ્રત્યક્ષ કરવા માટે પ્રમાણ નથી અને સમજ શકાય એવાં પરિણામ જણાતા નથી. એ જોઈને તે પ્રજાઓ- કહેવા લાગી કે-હું, વૃદ્ધ, હું ચિન્તાવુર, હું વિદ્યાસીન, હું, રાજનૈતિક આન્દોલન કર; અથવા નિદ્રામાં પડ્યો પડ્યો તારા પુરાણ, જુનાનીનાં પરાક્રમની ઘોષણા કરતાં કરતા શિથિલ થઈ ગયલા પુરાણ હાડમાસમાં બલ ઉપર ઝંખવાનું શરૂ કર. જો. તેથી તારી લજ્જા દૂર થાય છે કે નહીં ? પરંતુ એ વૃદ્ધને બહારની પ્રજાના એ ઉપદેશ પર ગ્રહ ન હતી. કેવળ વર્તમાનપત્રોની પાળ, બાંધીને હુસ્તર સંસારસાગરમાં યાત્રા કરવાનું-સાહસ એ-વૃદ્ધ ન થયું. એ સત્ય છે કે જ્યારે ધીમો અને અનુકૂળ વાયુ વહી રહે છે ત્યારે સમાચારના કાગળોની પાળ ગર્વથી ફૂલી જાય છે પરંતુ જ્યારે સમુદ્રમાં તુફાન આવે છે ત્યારે એ દુર્બલ દંભ સોંકડો સ્થળેથી શાંતી જાહેર નિરપેક્ષ બની જાય છે. કદિ ઉત્તરિત બંદર પાસે હોય તો ગમે તે પ્રકારે તેને કિનારે જઈ અવસર મેળવી, વિચાર કરી, ચાતુર્ય અને સાવધાનીથી એકવાર સમુદ્ર પાર થવાના ચત્ર કરી શકાય પરંતુ જ્યારે કિન્નતિના માર્ગમાં યાત્રાનો અન્ત નથી, ક્યાંયે નાવ નાગરવાનું કિંવા નિદ્રા લેવાનું સ્થાન નથી, એવું જાણીતું છે અને જ્યારે ઉપર કેવળ ધ્રુવ તારો ચમકી રહ્યો છે; સામે કેવળ અન્તરીક્ષ સમુદ્ર જલરાશિ છે; વાયુ કેવળ પ્રતિકૂળ છે અને સહરીઓ અતિ વેગથી-ક્રાંતિથી રહી છે ત્યારે ભેડે ભેડે કેવળ 'ફલ્સકેપ' કાગળની નાવ તૈયાર કરવા મન તણવું નથી.

એમ છતાં પણ આ સંસારમાં હોડી ચલાવવાની કળા થાય છે. જ્યારે આસપાસ, દષ્ટિ ફેંકે, શું ત્યારે જણાય છે કે-મનુષ્ય-પ્રવાહ ચાલી રહ્યો છે. સર્વત્ર વિચિત્ર કસોડ, પ્રયત્ન વેગ, પ્રયત્ન ગતિ અને વિશ્રામ રહિત કર્મની છટા-દેખાય છે. એ વખતે મન તનમનાટ કરી ગંડે છે, અનેક વર્ગોનાં ગૃહબંધન તોડીફેડીને એકદમ બહાર નીકળી પડવાનું કહ્યા કરે છે. પરંતુ એ પછી, ખાલી હાથ-જોઈને વિચાર આવે છે કે-સ્તાની ખર્ચો ક્યા છે ? હૃદયમાં અસીમ આશા, જીવનનું અવિશ્રાન્ત બળ અને વિશ્વાસનો અટલ પ્રભાવ ક્યાં છે ? એ નથી. તો જગતના એક ખૂણમાં આ અમારો અગાત વામજા ભણે; એ પ્રકારનો સ્વરૂપ સંતોષ અને નિર્જીવ શાન્તિ નકામાં છે !

(અપૂર્ણ).

ધનશંકર હીરાશંકર ત્રિપાઠી.

પુરાણો અને શાસ્ત્રો.

અસાર સુધીનાં ઇતિહાસનું સૂક્ષ્મ અવલોકન કરતાં એટલું જણાઈ આવે છે કે પ્રજાવર્ગ અમુક ખાખત કિંવા વિષય ઉપર માત્ર દલીલ દ્વારા જ ઉલ્લેખ માગતા નથી પરંતુ સાથે સાથે દાખલાની પણ આવશ્યકતા છે એમ કબૂલ છે. કોઈ પણ ખાતાની મહત્તા કિંવા ઉપયોગિતા બતાવવા માટે પ્રત્યેક વ્યક્તિ તો શું પરંતુ સરકાર પોતે આક-ડાઓ માગે છે અને એ આકડાઓ દ્વારા એ અમુક ખાતાની જરૂરી કેટલી છે તે સાબીત કરી આવે છે. સરકાર તરફથી પ્રત્યેક વર્ષે “ Statistical Abstract ” પ્રસિદ્ધ કરવામાં આવે છે તેનું કારણ આ પણ ગણાય એમ છે. આન હોવાથી આપણે આપણા પુરાણોમાં લખેલા શાસ્ત્રોનું અધ્યયન કરીએ તે પહેલાં એનું અધ્યયન કરવાની ઉપયોગિતા બતાવવી જોઈએ અને તે પણ કાષ્ઠક અસરકારક રીતે. કોઈ પણ માગરની જળ-સંપાદી, પર નજર નાખતાં માત્ર આસમાની રગ, ખજાખજા કરતું પાણી, ઢિયા નીચાં થતા શીણ અને ઉપર તરતી હલકી વસ્તુઓ જ મનુષ્યની નજરે પડે છે. પરંતુ સાગરને ઉડે તળીએ શું વસી રહ્યું છે તે જણાવતે તો સાગરમાં પ્રતીણતામય દૂબડી મારવાની આવશ્યકતા છે. માટે પુરાણોમાંના શાસ્ત્રો શી સાગરને તળીએ જઈ કિમતી વસ્તુ ગ્રહણ કરી આવવાનો પ્રયત્ન જરાયે નિષ્ફલ નહીં જાય. અર્થાત્ શાસ્ત્રીય જ્ઞાનની દૃષ્ટિથી પુરાણોનું અવલોકન કરવાથી તત્કાલીન લોકોના મન પર કેવા પ્રકારનો પ્રકાશ પડે છે એ દુકામાં બતાવ્યાથી પુરાણોના વિવેકદષ્ટિમય વાચન તરફ સુચિંક્ષિત મનુષ્યોની યોડી ધણી વધારે પ્રવૃત્તિ થશે એમ ધારી આપણો ઉલ્લેખ આદરીએ.

આપણા પુરાણોમાં વનસ્પતિશાસ્ત્ર, પ્રાણિશાસ્ત્ર, જ્યોતિષશાસ્ત્ર, રસાયનશાસ્ત્ર, પદાર્થ-વિજ્ઞાનશાસ્ત્ર, શરીરવિજ્ઞાન, વાયુચક્રશાસ્ત્ર, અસ્ત્રપરીક્ષા, ઇત્યાદિ અનેક શાસ્ત્રોનો ઉલ્લેખ આપણી દૃષ્ટિએ પડે છે. એ સર્વ પૈકી કેટલાએક શાસ્ત્રોનું સાર ગ્રહણ કરીશું તો ઠીક થશે.

વનસ્પતિશાસ્ત્ર.

(૧) પૃથ્વીપર વનસ્પતિઓનો નાશ થયો એટલે તેઓજ પોતે નવીન વનસ્પતિની ઉત્પત્તિ કરવામાં મદદગાર થાય છે.

(૨) વૃક્ષની જાલમાં અત્યંત સૂક્ષ્મ છિદ્રો હોય છે. એ છિદ્રો દ્વારા તે વૃક્ષ વાયુભક્ષણ કરે છે.

(૩) સોંપારી, ખંજૂરી, તાંડ, શેરડી, વાસ આદિ સર્વ વૃણુજાતિની વનસ્પતિ છે. તાંડને વૃણુરાજ કહે છે તેનું કારણ આ જ છે.

(૪) પહેલા વનસ્પતિ, પછી શુદ્ધ જીવ, પછી પશુઓ, પછી દેવતા અને માથી છેલ્લે મનુષ્ય એ ક્રમ પ્રમાણે ઉત્પત્તિ યદ્ય છે.

(૫) જે પ્રમાણે મનુષ્યપ્રાણને મુખઃદુષ્ણ, જીવ, લાજ, ઇત્યાદિ મનોવિકાર છે તેજ પ્રમાણે વનસ્પતિને પણ છે.

(૬) મનુષ્ય દત્તવન્ત યથો તે પ્લેહાં વરાહં, શરભ, નરસિંહ આદિ બધંકર અને વિકરાળ બલવિશિષ્ટ પ્રાણી દત્તવન્ત યથા, અને તે એક જીવન સાથે લઈવા લાગ્યાં. એ વખતે નરસિંહ નામના પ્રાણીના શરીરના બે ભાગે યથા. એકને નર (મનુષ્ય) અને બીજાને સિંહ એમ નામ આપવામાં આવ્યાં.

(૭) વનસ્પતિમાં આપધિશુભ છે.

(૮) પૃથ્વીપર મનુષ્યોની વસ્તી ન્હોતી ત્યારે વનસ્પતિની વસ્તી તો હતી જ.

(૯) વનસ્પતિનું કષ્ટપણ નક્કું જનું નથી. એના પાંદડાં, મૂળ, ફળ, ગાંઠ, અને રસ એ સર્વ મનુષ્યના વિવિધ ઉપયોગમાં આવે છે.

(૧૦) ત્રેતા યુગની શરૂઆતમાં જલમાંથી શંખ, અને બાદમાંથી દગ નિર્માણ થયો. દગમાંથી પર્ણન્ય, અને પર્ણન્યમાંથી વનસ્પતિ એ પરંપરા પેઢીથી ચાલતી આવી.

(૧૧) સ્થાપર વસ્તુના છ પ્રકાર છે. વનસ્પતિ એમાંનો એક પ્રકાર છે.

(૧૨) સસ્યયુગમાં વનસ્પતિની દત્તવતિ ન્હોતી થઈ.

પ્રાણીશાસ્ત્ર.

(૧) પ્રાણીઓના વર્ગ તેઓના અવયવોના વિશિષ્ટ લક્ષણ પરથી કરાવવામાં આવે છે. જેમકે, ગાય, બેસ, કૃષ્ણ, સફર, કટ છત્તાદિ પ્રાણી બે ખરીવાળા હોય છે. મધિડો, થોડો, અશ્વતર, શરભ છત્તાદિ એક ખરીવાળા હોય છે. વાઘ, ખીલાડી, સસડું, શલ્લક (દેડકો ?), સિંહ, વાઘરો, હાથી, ગિધ, બાજ, રીંછ, હસ, સારસ, કાગડો, ચક્રવાક, મોર, બગલું, લોકડી, કુતરો, છત્તાદિ પચ નખી હોય છે.

(૨) વર્ષ દરમિયાન ધોડાની શૈલ્ય, સુગ્રીવ, મેઘપુષ્પ અને બુલાહક એવી ચાર જાતિ માનવામાં આવી છે. એ ચારમાંથી શૈલ્ય એ શુક્રપત્રાભ (પોપરી રંગનો), સુગ્રીવ, હેમપિંગ્લ (મોના જેવા રંગનો પીળો), મેઘપુષ્પ એમ જેના રંગનો એ બુલાહક એ ધોળા રંગનો હોય છે.

(૩) કારક સ્વભાવે ૩૩ જાતિના હસતુના શીંગડા પોતાની મેજે ગળી પડે છે.

(૪) ગાય બળદના આઠ વર્ષે જતાવ્યા છે—જેત, ધત્ત, કપિલ, કૃષ્ણ, પાહુર, ગાર, રક્ત અને નીલ છત્તાદિ.

જ્યોતિષશાસ્ત્ર.

(૧) સર્વ મંડળનો પરિધ નવ હજાર ચોગ્ગલ છે.

(૨) શિશુમાર, દુવ, મરીચી અને કસ્થ એ ચાર તારાઓનો કેદી પુણ્ય અરત થતો નથી.

(૩) મનુષ્ય માનનાં ત્રણ હજાર ત્રીસ વર્ષનો સમયપિં મંડલ પર એક દિવસ થાય છે.

(૪) સૂર્ય, ચંદ્ર, બુદ્ધશ્વતિ, સપ્તર્ષિ અને દુવ, એ એક જીવનથી બધાને લાખ્ય ચોગ્ગલ દૂર છે.

- (૫) ધ્રુવનો તાગે-સ્થિત હોઈ વાનરજીવથી બદ થયેલા સૂર્યમંડલને ભ્રમણ કરે છે.
- (૬) વિષુવરેખા અથવા ભૂમધ્યરેખા ૩૦૧૦૦૦૮૧ યોગન સાંખી છે.
- (૭) 'ચંદ્રક્રુક્ષપ્રહારઃ સર્વે વિજેયાઃ સુર્યસંભવાઃ' અર્થાત્ ચંદ્ર, નક્ષત્રો અને શુક્ર, એ સર્વ સૂર્યથી થયા છે.
- (૮) ચંદ્ર જલમય છે.
- (૯) સૂર્યની ગતિ પ્રત્યેક પ્રદરમાં એકત્રીસ લાખ પચાસ હજાર યોગન જેટલી પ્રગટ છે.
- (૧૦) ચંદ્રની કક્ષાઓની વૃદ્ધિ અને તેઓના ક્ષયનું કારણ સૂર્ય છે.
- (૧૧) પૃથ્વીનો વિસ્તાર પચાસ કરોડ યોગન છે, પણ ભૂગૂળ જેવાં કેટલાંએક ભૂગોળજ્ઞો આ વિધાનની સત્યતા વિષે સ્પષ્ટતાથી શંકા બતાવી છે.
- (૧૨) આપણા નવ હજાર નેત્રું વર્ષે એટલે ધ્રુવનો એક દિવસે.
- (૧૩) ચંદ્ર અને નક્ષત્રો સૂર્ય પાસેથી પ્રકાશ મેળવે છે.

રસાયનશાસ્ત્ર.

- (૧) રસ એકરૂપી છે નોખણુ બિન્ન બિન્ન સંગોગોને લીધે બિન્ન બિન્ન રાણુ કૃત્તવ્ય કરવાનું હેતુનાં સામર્થ્ય છે.
- (૨) રસ સર્વ વ્યાપી છે. એ વાયુમાં છે, આકાશમાં છે, પૃથ્વીમાં છે, વ્યત્પત્ત ધન દેખાતી વસ્તુમાં પણ એ વાસ કરી રહે છે.
- (૩) રૂચિસ્થાન રસને લીધે થાય છે.
- (૪) રસ અવિનાશી છે.
- (૫) રસનું મિશ્રણ વિદ્યુત ધાર્ય તારે રોગ કૃત્તવ્ય થાય છે.
- (૬) રસ જીવનાધાર છે.
- (૭) રસ મુખ્ય છે તેમ અમુખ્ય પણ છે.
- (૮) રસના અંગમાં સંજ્ઞની શક્તિ છે.
- (૯) કેટલાંએક રસ બીજા કેટલાંએક રસ સાથે મેત્રી કરે છે. કેટલાંએક બીજા રસ સાથે ભજતા નથી.
- (૧૦) રસમાંથી જ સર્વની કૃત્તવ્ય થાય છે. શબ્દ, સ્પર્શ, ગંધ આદિનું જ્ઞાન વિશિષ્ટ રસના સંચારને લીધે થાય છે.

પદાર્થવિજ્ઞાનશાસ્ત્ર.

- (૧) પાણીમાંથી બાદ અને બાદનો દ્રવ થાય છે.
- (૨) પ્રથમ પૂરે ધન અને દ્રવ, પદાર્થ વાયુમાં લીન થઈ જશે, વાયુ આકાશમાં મળી જશે, પછી અગ્નિ આખી પૃથ્વી બાળી નાંખશે, અને પછી ફરી ઘોડે વખતે જળવાયુશય મૃતપ્રદના રૂપમાં પરિણમી જશે.

(૩) સર્વ પોતાના કિસ્સોથી પૃથ્વી ઉપરનો રક્ત ચૂસી લે છે. આ રમનો મેઘ યહ આકાશમાં સંચાર કરે છે.

(૪) પરમાણુનું સ્વરૂપ નીચે પ્રમાણે વર્ણવ્યું છે.

ચત્તમઃ સદિશેવાળામનેકોઽસંયુતઃ સદ્ધાં ।

પરમાણુઃ સ વિદ્યેયો નૃણામમૈત્રયમ્નમો યતઃ ॥

(૫) કોઈ પણ વસ્તુનો નાશ થતો નથી, માત્ર સ્થિત્યંતર થાય છે. જેમકે ઘર બળી ન્તય તો પણ તે ધૂમાડાના અને રાખના રૂપમાં રહે છે જ.

(૬) સમુદ્રનું પાણી ભરતીની વખતે ૧૧૫ આંગળ ચઢે છે.

(૭) પૃથ્વી ઉપર પર્વત કેવી રીતે ઉત્પન્ન થયો તે જુઓ. પહેલાં સર્વ પદાર્થ સંવર્તક નામના અગ્નિમાંથી થયા. પછી જલ સાથે સંયોગ થયો. તે પછી લેને ક્ષિયરતા એટલે ધનતા આવી, અને લેનો સમય યતા યતા પર્વત થયો. તે પર્વાપર્વની અંદર એટલે પ્રત્યેક થરમાં છે, તેથી લેને પર્વત કહે છે.

(૮) પાણીનું પરિમાણ બૂમીથી દસ ગણું, તેજનું પાણીથી દસ ગણું, વાયુનું તેજથી દસ ગણું, અને આકાશનું વાયુથી દસ ગણું છે.

(૯) અગ્નિના અંગમા જે બાળવાની શક્તિ છે તે લેને સૂક્ષ્મ પાનેથી મળી છે.

(૧૦) સૂર્યકિરણના સ્વરૂપમાં ફેરફાર થઈ સ્નાદામિનિ ઉત્પન્ન થાય છે.

(૧૧) મેઘગર્જના અને સ્નાદામિનિના અગકાર એ વાયુની રમત છે.

શરીરવિજ્ઞાન.

(૧) દિવસના કિંવા રાત્રિના પ્રથમ પ્રહરમાં જન્મ થાય તો અશ્વાયુ, બીજા પ્રહરમાં જન્મ થાય તો મધ્યાયુ, ત્રીજા પ્રહરમાં જન્મ થાય તો દીર્ઘાયુ, અને ચોથા પ્રહરમાં જન્મ થાય તો પ્રાણી અતિ દીર્ઘજીવી થાય છે.

(૨) જ્વાલુકાપ આઠ ભાગમાં વિરૂદ્ધ થયો છે.

(૩) મનુષ્યના કર્ણમુળ પાસે પિંગલ અને ગૃગલી નામના બે જંતુ છે.

(૪) કપાળમાં ૧૫૦ જંતુ છે. એઓની અત્યવરિયત હીલચાલને લીધે મનુષ્યનું પિયારભ્રમણ થાય છે.

(૫) જન્મેકાળે કંઈને ભંધકર તાવ આવે છે. એ તાવના જ્વરથી મહાભોજ પ્રાપ્ત થઈ પૂર્વસ્મૃતિ નષ્ટ થાય છે.

(૬) મનુષ્યના શરીરપરના રોમાંચની મજા સ્વાકાશજી કરેલ છે.

(૭) શરીરમાં ૩૬૫૦૦ ઠેકા છે.

(૮) નાકની અંદર આડા અને પિંગલ એવાં બે જંતુ છે.

(૯) શરીરના રોગોની સંખ્યા ૧૦૧ (કેટલાએકના મત પ્રમાણે ૧૦૮) છે. આ પ્રમાણે કેટલાએક પૌરાણિક શાસ્ત્રોનું સૂક્ષ્મ જ્ઞાન આપણે તપોચર્યું. તે ઉપરાંત, ધર્મશાસ્ત્ર, મહિન્દ્રશાસ્ત્ર, બૃગર્જનાશાસ્ત્ર, વેદાંત, બ્રહ્મોગ આદિ શાસ્ત્રોનું કથન પણ પુરાણોના

છે. એ મર્વ એકલાં કરી વ્યવસ્થિત રીતે લેતી ગોઠવણુ કરી હોય' તો મનુષ્યના જ્ઞાનની પ્રગતિ હિન્દુસ્થાનમાં આ આ ક્રમથી કેવી કેવી થતી ગઈ, સમાજની પ્રગતિની કંઈ પાથરી કેટલો વખત ટપી અને આગળ લેતે કયું વલણુ લાગ્યું. એ સ્પષ્ટ રીતે જણાઈ આવે એમ છે. સમાજશાસ્ત્રના ઇતિહાસની દૃષ્ટિએ જોતા આ જ્ઞાનનું મહત્વ ઓછું નથી જ. તો કોઈ રસિક સાક્ષર આ બાબત ધ્યાને પર લઈ આ દિશામાં પોતાથી બનતું કરશે તો એથી આપણા સાહિત્યની સદૃશ સમૃદ્ધિ થશે એમાં તો કંઈ શંકા છે જ નહીં. એ દિશામાં એવા કોઈનું વલણુ થાય એ હેતુથી આપણું એકની સમક્ષ રજૂ કરી વિરમું છું.

“ હંસલ.”

ચંદ્રને.

(ગંઝલ).

ગઈ ક્યાં કાન્તિ તુજ વ્હાણા ! અરે એ તો જરા કહે ને ?
મગન આરોહતા થાક્યો, નિરખતા કે મહિતલને ?
યયો છો શોધ્યા ઝાળો, અગર મિત્રો તણા વિરહે ?
ગમે ના તારલાએનો, અરે ! સહવાસ શું તુજને ?
પીડાયો છો યહોથી વા, મહા દુઃસાધ્ય રોગો એ ?
કુમુદ સંયોગ શું ઇચ્છે, અરે જે હોય તે કહી દે !
બીતિ શુ મૃત્યુની લાગે, પ્રમદાં વા બાનુશક્તિની ?
અરે ! તુજ અસ્તમા પણ જો ! કદ્ય આશા તણી ઝાંખી.
કદ્ય ને અસ્તની જોડી, અખિલ સંસારમાં બાપે;
મરાયુ ને જન્મની બાપિ, શિરે છે સર્વ વસ્તુને.
બિભાવરી વ્હાણ શુ પીડે, વિયોગે લુ સંજોગે શું ?
પરંતુ ધૈર્ય, હિમતથી, સરલ સા કાર્યની મિદિ.
શરમ ના રાખ લું બાપુ ! હવે જે હોય તે કહી દે !
તથાપિ કા નથી વલ્લે, ધયું સંસી જોન કા આજે ?

આતીલાલ બાવાલાલ પુરોહિત.

સ્વીકાર અને અવલોકન.

૧. હિન્દી લેખનાળા ભાગ ૧ શ્લો. પ્રકાશક સસ્તું સાહિત્ય વર્ધક કાર્યાલય. પુ. ૭૧. ૭૨. કીમત ૦-૮-૦ આ પુસ્તક અમને કાર્યાલયના પ્રકાશક સ્વામી બિશુ અખડાનંદ તરફથી અભિપ્રાયે મળ્યું છે, જેનો અમે સામાન સ્વીકાર કરીએ છીએ. સદરહુ સ્વામી ગુજરાતી ભાષામાં ધાર્મિક તથા ઇતર વિષયો પર સસ્તાં પુસ્તકો પ્રગટ કરવાને માટે પ્રસિદ્ધ છે. પ્રસ્તુત પુસ્તક ગુજરાતી ભાષાનું નથી, પણ હિન્દી ભાષાનું છે. પરંતુ હિન્દી ભાષાની દેવનાગરી લિપિ તેમણે બદલીને ગુજરાતી લિપિમાં તે પ્રસિદ્ધ કર્યું છે તે એવાં હેતુથી કે ગુજરાતી બોલુનારાને હિન્દી ભાષાનો પરિચય થાય. પ્રગટ કર્તાએ આશુખંભા પોતાનો હેતુ સ્પષ્ટ બતાવ્યો છે એટલે એ સંબંધમાં વિશેષ કહેવા જેવું નથી, પરંતુ એથી કેટલાંકને હિન્દીનો ફક્ત પોષાક નહિ પરંતુ રાવતા ધોળાનો પોષાક પહેરે એવી અસ્વાભાવિક લાગણી હિન્દી ભાષા lingua franca જેવી છે. તે ગુજરાતીને ઘણી રીતે મળતી આવે છે. વળી હિંદુસ્તાનનાં ગમે તે ભાગમાં ગયાંથી એ ભાષા આવડતી હોય તો સુરહેલી આંધી પડે છે એ વાત સર્વમાન્ય છે, ને તેટલા માટે જ તે ભાષા સમસ્ત હિંદુસ્તાનની થાય, તથા તેમાં જ તમામ સાહિત્ય લખાય તો એથી લાભે ઠાકો ઐશ્વર્યવાચી હિંદુસ્તાનનાં રાષ્ટ્રીય ગુણધર્મ આવે. આ હેતુથી બનારસની નાગરી પ્રચોદણી સમા પશુ પ્રતિવંધ મર્યાદા કરે છે ગુજરાતી સાહિત્ય પરિપક્વમાં પણ એક ભાષા અને એક લિપિ એ વિષય ઉપર જુદા જુદા વિદ્વાનોના નિર્મથા આવેલા છે, ને તેમણે તેટલું સાહિત્ય એક જ કરવામાં આવ્યું છે. વળી એક ભાષા તરીકે તેને પ્રચલિત કરવા દરાવ કર્યું છે, જે બહુ યોગ્યતાથી એટલું તો સ્પષ્ટ બતાવ્યું છે કે આધુનિક પ્રવૃત્તિ એક ભાષા પ્રત્યે છે. હવે પ્રસ્તુત પુસ્તકમાં ચર્ચેલા વિષયો જૂદા જૂદા લેખકોના તથા વિવિધ છે. ભાષા સારી છે. કહેણ સંમતોના અર્થ તેમાં આપીને પ્રકાશકે તે સમગ્ર શંકાવંતેમ કરવાને શ્રમ લીધો છે. અમે સ્વામી બિશુ અખડાનંદને તેમનો આ નવિન માર્ગને માટે અભિનંદન આપીએ છીએ. જેનમ્માન પશુ તેમને હિતેન આપશે એવી આશા રાખીએ છીએ.

૨. ગુજરાતકું સ્થાપત્ય. પ્રસિદ્ધ કર્તા રા. ગર્જનન વિશ્વનાથ પાઠક. કીમત ૦-૪-૦ સુરતમાં મહેલી પ્રત્યેમી સાહિત્ય પરિપક્વમાં આવેલો નિર્મથ-એ નિર્મથ વાચતાં અમને રાજકોટમાં મહેલી ત્રીશ સાહિત્ય પરિપક્વમાં રા. વિનયલાલ ખુવનો એજ વિષય ઉપર વચાપક્ષો નિર્મથ રમરણમાં આવે છે. અમને તો વિષય એક જ છે. ગુજરાતીમાં સ્થાપત્યનું સાહિત્ય હજી બાલ્યવસ્થામાં છે, એટલે આવાં સરલ ભાષામાં પ્રસિદ્ધ થતા પુસ્તકોથી એ દિશામાં આપણું સાહિત્ય સમૃદ્ધ થાય એમાં કાંઈ વિશેષ કહેવા જેવું નથી. ગ. પાઠક પોતે સ્થાપત્યના શિક્ષક છે, એટલે પોતાના અનુભવથી એમણે એ વિષયને સર્વ દિશામાં તેમણે તેવો ન્યાય આપ્યો છે, ને તે માટે અમે એમને અભિનંદન આપીએ છીએ.

૩. ખેડોનાં સહકારી મંડળો. પ્રસિદ્ધ કર્તા સહકારી મંડળોના અધિકારીની

કચેરી. વડોદરા રાજ્યમાં જે મહકારી મંડળ સ્થાપવામાં આવ્યું છે તેનો આ 'રિપોર્ટ' છે. મહકારી મંડળથી ખેડુન વર્ગને કેટલો લાભ થાય છે, તેમને બિયાવા વગેરે માટે બેઠકતા નાણાં માટે કેવી મોકલવા સહ સકે એમ છે તેની સમજૂતી તથા નિયમો, એ મંડળથી કેવા અને કેટલા ફાયદા થાય છે તે વગેરે બાબતની ઉપયોગી માહિતી આપતું આ નાનું પણ અગત્યનું ચોખાનિયુ છે. આવા રિપોર્ટ વારંવાર પ્રસિદ્ધ થઈ જાયથી ખેડૂતોમાં વહેંચવામાં આવે તો ખેડુ વર્ગની અજ્ઞાનતાનું દૂર થાય ને તેમની સ્થિતિ સુધરે ખરી. આ દિશામાં રા. પાદરાકર જે મહેનત લઈ કાર્ય કરે છે તેનું સદરહુ ચોખાનિયું પરિણામ છે.

૪. શ્રી મહાવીર જૈન વિદ્યાલયનો પ્રથમ વાર્ષિક રિપોર્ટ. એ મહાન સેક્રેટરી રા. મોતીચંદ ગિરધરલાલ કાપડિયા તરફથી અમને મળ્યો છે. તેનો સાબાર સ્વીકાર કરીએ છીએ. એ રિપોર્ટમાં વિદ્યાલયની સ્થાપનાની હકીકત, બોર્ડિંગ હાલિસ, વિદ્યાર્થીઓની સંખ્યા, નાણાની મદદ વગેરે બાબત આપવામાં આવી છે. રિપોર્ટ ઉપરથી સમજાય છે કે એ સસ્થાને સારા પાયા ઉપર લાવવાને સેક્રેટરીએ ઘણું શ્રમ ઉઠાવ્યો છે.

૫. જર્મનીની ઉત્પત્તિ. અનુવાદ રા. ગોવર્ધનદાસ દહાનદાસ અમીન. કીમત ૧-૬૦-૦ ઉક્ત પુસ્તક અમને જ્ઞાનવર્ધક પુસ્તકમાળાના નંબર ૨૧. જીવજીવલ અમરથી મહેતા તરફથી અવશોકનાયે મળ્યું છે. હાલમાં ચાલતા મહાભારત યુદ્ધ પહેલાં જર્મની વેપાર ઉદ્યોગ વગેરેમાં કેવી રીતે આજની સ્થિતિએ પહોંચ્યું તે બાબતનો ઇતિહાસ આપતા અગ્રેજી પુસ્તકનું મરાઠીમાં ભાષાન્તર થયેલું તેનો સદરહુ પુસ્તક અનુવાદ છે. Made in Germany. Made in Bavaria શબ્દો વ્યવહારની ઘણી ખરી વસ્તુઓ પર લેવાથી જર્મનીનું નામ પ્રસિદ્ધ હતું, પરંતુ તેના ઇતિહાસ જાણવાની ઘણાંએ ઇચ્છા કરી નહિ હોય તે બાબતમાં મહાભારતના યુદ્ધથી તે ઘણાના જાણવામાં આવેલું હોવાથી એ સમયમાં તેની કેવી રીતે ઉત્પત્તિ થઈ વગેરે બાબતનું વિસ્તારથી ઇતિહાસ આપતું પુસ્તક આવશરકાયક નીવડે. પ્રસિદ્ધ કર્તાએ એ પુસ્તકને રાજ્યદારી બાબતથી તદ્દન અલગ રાખ્યું છે એ ઘણું માફ કરવું છે, ને તેથીજ ઐતિહાસિક દૃષ્ટિથી એ પુસ્તક વાંચવા તથા લાઘવિરીમાં રાખવા યોગ્ય છે.

૬. કાવ્યામૃત વાણી—કાવ્ય કર્તા રા. રણજીલાલ એમ. વઘાવ, કીમત ચાર આના. સદરહુ પુસ્તક અમને કર્તા તરફથી અવશોકનાયે મળ્યું છે. લેખક પોતે પ્રસ્તાવનામાં લખે છે તેમ “ કઈ પણ સ્મરતા જેવું નથી, તેમજ કલ્પના શક્તિ પણ નથી. માત્ર અનુભવ મિન્દુ છે. ” એ પુસ્તકથી સાહિત્યમાં કોઈ પણ પ્રકારનો વધારો થયો નથી, પરંતુ એટલું તો ખરું કે કેટલાએક એવા નિયમો લેખકે પસંદ કર્યા છે કે જે આધુનિક કાવ્યકારો પસંદ કરતા પહેલાં ખ્યાલ. લેખકને કઈ નવિનતા બતાવવા માટે અને અભિનંદન આપીએ છીએ, અને આશા રાખીએ છીએ કે હવે પછીનાં તેમના પુસ્તકોમાં નવીનતાની સાથે કાષ્ઠકૃતિઓનો અંશ દાખલ થશે.

૭. ચમત્કારિક દૃષ્ટાંત માળા—આ નામનું પુસ્તક ડૉ. માણેકલાલ દહાનજી કવિ તરફથી અમને અવશોકનાયે મળ્યું છે. મૂળગતના લોકોનો મોટો ભાગ સાહિત્ય વિષયક

પુસ્તકો વાંચવાને બદલે કાંઈક ચમત્કારિક નત્વવાળી નવલકથા વધારે પસંદ કરે છે. એવા લોકોને ગમત સાથે જ્ઞાન આપવા અત્યંત ઉપયોગી તથા જરૂરી થઈ પડેલાં અનેક પુસ્તકો પૈકી આ પુસ્તક પણ એક છે. એમાં આવતાં દંડાતો ધણાં બોધદાયક અને જ્ઞાન-દાયક હોઈ એ પુસ્તક એવા વાચકવર્ગને અને ખાસ કરીને સ્ત્રી વર્ગને વાંચવા ભલામણ કરતા અમને પક્ષપાત લાગતો નથી.

૮. શરીર અને શૃલસંસાર તથા બહેનોને બે બોલ—યુગાધથી પ્રસિદ્ધ થતી ભગિનિ સમાજ પત્રિકા માળાનાં નં. ૧૩ થી ૧૫ નાં ત્રણ પુસ્તકોનો આ એક પુસ્તકમાં સંગ્રામેષ થાય છે. કીમત ત્રણ આના છે. એના લેખક ભગિનિ સમાજના પ્રમુખ અને ગુજરાતના બાણીતા સૌ. શારદા બહેન ગદેના હોઈ એમાં ઉત્કૃષ્ટ વિચારશ્રેણી દ્વિ-ગોચર થાય એ સ્વાભાવિક છે. પુસ્તકનું ખાસ લક્ષણ એટલું છે કે લેખકે માત્ર અત્યા-વકારિકી (Theoretical) વિચાર પ્રણાલીજ નહિ પરંતુ સાથે સાથે મોટે ભાગે વ્યાવહારિકી (Practical) વિચારશ્રેણી પણ સારી રીતે વાપરી છે અને તેથીજ એ પુસ્તક સમસ્ત સ્ત્રી વર્ગને વાચવાની ભલામણ કરીએ છીએ અને આવા ઉપયોગી પુસ્તકો પ્રસિદ્ધ કરવા માટે ભગિનિ સમાજના મેકેટરી મિ. ચીતલીયાને અભિનંદન આપીએ છીએ.

“ અશ્રુ ક્યારે ખેરવાં ? ”

(મઝન)

ગમેલી ભૂમીને માટે, કદિ ના આશુડા ખેરો;
જરાના આગમન માટે, કદાપિ આશુ ના ખેરો;
હુડામે લક્ષ્મી બંધારો, તથાપિ આશુ ના રેડો;
મરણ સ્નેહી તણું યાચે, તથાપિ આશુ ના રેડો.
વિયોગી સ્નેહીના કરવું અરે ! વિકાસ નો મૃત્યુ;
મહા ભય દેખી મૃત્યુનો, કદિ ના અશ્રુઓ ખેરો !
તથાપિ રેડવું નો પ્યાર, જતાં ચારિત્ર્ય સૌ રાજો
બનો નો બ્રહ્મ પાતકથી, પ્રમુક્ત કંઈયે રાજો.

અમદાવાદ કોલેજ લાઇબ્રેરી માટે | આતીલાલ બાવાલાલ પુરોહિત.

મીરાંની માળા.

પદ ૨૮.

સજન.

શું કરીએ રાણાજી, મારા મનડાં ન રેવે રે,
ચીતકું ચોરાયેલ તે હું શું રે કર. ૨૬.

ભૂલી રે રાણાજી, મારા ધરના રે કામ,
અનડા^૧ ન ભાવે, નયણે નિદ્રા હરામ^૨, તે હું શું રે કર. શું. ૧

સામલી ખત્તરમા રે ગજ આલ્યો જનય,
જ્ઞાન ભસેરે, તેને સજનયુ^૩ ન યાય, તે હું શું રે કર. શું. ૨

ઉભા રહો રાણાજી, મારા વખણની^૪ વેલ
ધડિધ વિલંબો^૫ તો રે ભરી લાવું હેલ^૬, તે હું શું રે કર. શું. ૩

ચર્ચા કરે બધી નગરીના લોક,
રાણાની શિખામણ મારે મનડે કોક^૭, તે હું શું રે કર. શું. ૪

બાધ મીરાં કે પ્રભુ ગિરધર ગોપાળ;
નારીયુ^૮ મળે રે તેને જુગતનો^૯ જાળજી^{૧૦}, તે હું શું રે કર. શું. ૫

પદ ૨૯.

સજન.

હેજી બાધ મેં તો પકડી આખલીયાની રાજ,^૧

જગલ ખીચમે^૨ ખેડી હોહોજી.

કાળા કાળા^૩ હોરે લ, કૂલ ફેરી પાખડી

બાધ મારો પ્રભુજી પધાર્યા વનવાસ,

હુલે^૪, મારી આખડી હોહોજી. બાધ. ૧

પદ. ૨૮ ૧. અનડા-અનાજ, ભોજન ૨. નયણે નિદ્રા હરામ-ઉધ ન આવે ૩. સજનયુ-સરમ (કાઠિયાવાડી બહુ વચનતુ કપ છે) ૪. વખણ-હેર; વિષ ૫. વિલંબો-વિલંબવું-અટકવું; ચોખવું. ૬. હેલ-પાણીનું બેડું ૭. કોક-મિથ્યા ૮. નારિયું-ચીચો. કાઠિયાવાડી બહુ વચન. એકવ નારિ બહુવ નારિયું. ૯. જુગતનો-જગતનો; હુનિયાનો. ૧૦. જાળજી-ઉપાધિ.

પદ ૨૯. સરખાવો, ૧. આખી રૂડી આખલીયાની રાજ, કોયલ છોડી ક્યાં ગયાં તારે (ચોકગીત-) ૨. ખીચમે-વચ્ચે. ૩. કાળા કાળા-ભમરા. ૪. હુલે-ફેલવું-રસ ઝરવો આંખમાં ફેરવનાં આસુ ઝરે

સરોવરની પાજેરે હા, બેઠો એક બગસો,^૧
 બાઈ મેં હસલો^૨ જાણીને ક્યો સંગરે,
 મોડામાં બાલ્યો માછલો હોહોછ.
 આઈ. ૨

મીરાબાઈ શુબેરે હા, કુલ્લ કેરી પાંખડી,
 બાઈ મારો પ્રભુછ પધાર્યા મારે વેરરે,
 દરકે મારી આખડી હોહોછ
 આઈ. ૩

મીરા કહી છે રે હા, ગિરધરના શુભ,
 મેં તો ક્યો સતગુરનો સંગરે,
 બજનમાં હાલુ^૩ ભાવથી હોહોછ.
 આઈ. ૪

પદ ૨૮.

લજન.

બલિહારી રસિયા ગિરધારી રે સુદર સ્યામ હો,
 નછ અમને મયુરાના પાસી આપા ન બનીયેછ.
 રેક.

વામઘડી વાગે એમા ભણુકારા વાગેછ,
 વજવાટ લાગે અમને ખારી^૧.
 સુદર સ્યામ હો-૧.

લસુનાનો કહો બહાવા ખાવાને દોરેછ,^૨
 અકળાની દે છે અમને ખારી.
 સુદર સ્યામ હો-૨.

વંદાવન કેરી શોભા, વમ વિના અમનેછ,
 આખે દીકી નવ લાગે સારી.
 સુદર સ્યામ હો-૩.

ગોવર્ધન તોલ્યો બહારે ટચલી આગળીએછ,
 અમપર દોલ્યો ગિરધારી.
 સુદર સ્યામ હો-૪

માઈ મીરાં કહે છે પ્રભુ ગિરધરના શુભ,
 ચરણ કમળ દાસી તારી બલીહારી
 સુદર સ્યામ હો-૫

૧ બગસો-બગસા નામનું માછલી ખાનડ પક્ષી; લાક્ષણિક અર્થ બગબગ એટલે
 ખંડેખંડે બગત જાદિ પલ્લુ ટેંપી. ૨. હસલો-હસ નામનું મોતીન ચરનાર પક્ષી લાક્ષણિક અર્થ
 મજામ; પદમદસ ૩ હાલુ-ચાલુ; મહાકું

૪ કહે ૧ ખારી-અસરિક; રસ વગરની ૨. ખાવાને દોરે-ખાવા ધાય, ઉત્તર લાગે.

પદ. ૩૧.

રાગ કાફી.

નાખેલ પ્રેમની દોરી, કાનુંડે અમને નાખેલ પ્રેમની દોરી.
 બહાલીડે અમને નાખેલ પ્રેમની દોરી. ૨૬.
 સોનાનું બેડું માથે રેઈ, રૂપલા ઉડાણી રે,^૧
 કાનુંડો નાખે ગંગેર દોળા. બહાલીડે. ૧
 આણી કોરે ગંગા બહાલા, રેઈ, પેલી કોરે જમનારે,
 વચમાં ગોનાલણુ ઘેરી. બહાલીડે. ૨
 ઠંભુનાને કડિ બહાલો રેઈ, ગોધેન ચારે રે,
 બસી બળવે ઘેરી ઘેરી. બહાલીડે. ૩
 વંદારે વનને કડિ રેઈ, રાસ રચાવ્યો રે,
 કૃષ્ણ કાળા ને રાધા ગોરી. બહાલીડે. ૪
 બાઈ મીરાં કહે પ્રભુ રેઈ, ગિરધરના ગુણુ રે,
 ચરણુ કમળ બલહારી. બહાલીડે. ૫

પદ ૩૨.

રાગ માઝ.

આરત તોડી રે પ્રિયા મોરી આરત તોડી રે.
 આરત, તોરા નામડી, મળજો સાજ સનેરી રે. પ્રિયા. ૧
 આવણુ બાદરવો ઉડત્યો રે, વૃષ્ણાક્ષુ આવી રે,
 વીજ જખાજખ હો રહી રે, મેહ જડી લાવી રે. પ્રિયા. ૨
 આ તનકો દીવડો કહું રે, મનસા કહું બતી રે.
 તેલ જલાણુ પ્રેમકા રે, નિશદિન પ્રેમકું રોતી રે. પ્રિયા. ૩

પદ ૩૧. રેઈ-રે શબ્દને લંબાવીને બોલતા રે-એ-ઈ-ઈ એવો છેવટે ઉચ્ચાર સંભળાવો હયારામ.

“ સોના તે કંઈ માથે બેડું રે, લોલ
 ઉડાણું રાત જડાવ, મારા વહાલાજી હો ”

૨ ઉડાણી-ઉડાણી.

પદ ૩૨. બૃ. કા દોહનમાં નહીં જ એવો પાઠ ફેર છે ‘ વૃષ્ણાક્ષુ આગાઈ ’ અને ‘ મેહ જડી લાગી રે ’ છે

૧ વૃષ્ણા=વર્ષાક્ષુ ૨ વૃષ્ણાક્રણ=વીજળીનો ઉપરાચાપરી પ્રકાર થયો તે

પડીયા પાડું પ્રેમના રે, મોતી માગડે સમારું રે;
પ્રિયા તોરે કારણે રે, ભર જોખન વાડું રે. પ્રિયા. ૪
તમ હો પૂરણું પુરાણું રે, પૂરણું મુખ દેખે રે,
મીરાઆઈ પ્રેમનીય વ્યાકુળા, અપની કરે પ્રેમે રે. પ્રિયા. ૫

પદ ૩૩.

ગરબી.

આરે મારગડે જાતાં ને વળતા અમુલ્ય વસ્તુ જડી.
વંદારેવનને મારગ જાતાં, ચરણ તમારે પડી. આરે. ૧
જળી રે જમુનાના બગવા ગયાંતા, શિરપર મટ્ટી ધરી. આરે. ૨
પીળાં પીતામ્બર, નરકસી જામા, કેસરી આડ કરી. આરે. ૩
મેર મુકટ (તે), કાને કુડળ. મુખપર મોરલી ધરી. આરે. ૪
ગણી રૂઢમણીના મહેલ તણને, કુખજાને રાણી કરી. આરે. ૫
આઈ મીરા કે પ્રભુ ગિરધર નાગર, હુ તો વિદુલ વરને વરી. આરે. ૬

પદ ૩૪.

ગરબી.

આથ વેરાગણ હું, રાણાઈ મેં તો આથ વેરાગણ હું. રે.
મીરા બાધે ધૂવરા રે, હાથ લિયે કરતાલ,
અમોરે ગિરધર આગળ નાયગું રે, શુણ ગાઈશું રે જોખાળ. રાણાઈ.
વિખના ધ્યાલા રાણે મોકલ્યા રે, દીને મીરાંજીને હાથ,
કર ચરણામૃત મીરાં પી ગયા રે, અમરે વાંસી રચુનાય. રાણાઈ.

૭ મોમ-ગેથી ૮ વાડું રે. એવણે રે ૫ મેઢ-વિરડ; વિવેણે

પદ ૩૩ પાદમાણુ સા સ. સમદના પાડ છે એમા 'પીળાં તે પીતામ્બર' અને 'મીરાં' કરે મનુ છે

પદ ૩૪. ગુ. કા. હોટનામાં 'કર ચરણામૃત પી ગયાં રે' એવો પાડ છે. તેમ જુનાધને પદને 'કી' દેનાય છે

બગડેલા લોહીન શુદ્ધ કરનાર

ડૉ. વામન ગોપાળનો
આયોડાઇઝડ

સાર્સાપરિલા.

લોહી એ મનુષ્યનું જીવન છે, તે બગડ્યું હોય તો અનેક રોગ ઉત્પન્ન થાય છે. તેને માટે આ સાર્સાપરિલા વિના બીજી એક દવાની જરૂર નથી વળી આ દવા પીવાથી ઉપદ્રવો ઓટલે ગરમી અને તેના વડે થતા ભયંકર વિકારો દુર થાય છે. લગભગ સાઠ વરસથી ઉંઝરો દરદીઓ સારાં થયાં છે.

અનેક અદર્શનોમાંથી સોના રૂપાના ચાંદો વગેરેનાં ધનાંઓ મળેલાં છે

કિંમત એક બાટલીના રૂ. ૧૧

(પોષ્ટેજ ખર્ચ પાંચ આના.)

આ સાર્સાપરિલા મુખ્ય તેમજ હિંદમાં દરેક નાના મોટા શહેરોમાં સઘળા દવા વેચનારાઓ તથા બીજાઓ પાસેથી મળશે. જંથાખંધ ખરીદનારાઓને કમીશન મળશે, નિચલે શીરનામે લખો.

બનાવનાર માલેક

ડૉ. ગૌતમરામ કેશવ.

પોષ્ટ નંબર ૨, મુખ્ય

તાવની રામબાણ દવા રૂ. ૧૦૦ ઇનામ.

મર્મ જનના તાવ ચામડી દવાથી ના હતરે તો લીધેના પેસા પછા આપીશું.
સચિયો તાવ નથી હોયો એવું સાબીત કરનારને રૂ. ૧૦૦ ઇનામ મળશે. રૂબીની
વી. રૂ. ૨-૦-૦ ખાસ પરજ નથી.

શક્તિ જીવન.

કોઇ શખ્સ એમ સાબીત કરશે કે આ દવામાં શક્તિ લાવવાનો અને વીર
ધારવાનો ગુણ નથી તો તેને રૂ. ૧૦૦ ઇનામ આપીશું. તેમજ ધાતુ સંબંધી તમામ
રોગોનો નાશ કરે છે, અને અવયવો મજબૂત થાય છે. રૂબીની ડી. રૂ. ૨-૮-૦
રેજ નથી.

ધાતુ વિકાર.

એક પૈસાનું 'કોડ' લખનારને મશત મોકલવામાં આવશે. તે વાંચવાથી ભયંકર
રોગો મુક્ત રહેવાય છે.

વેદ શા. ગીરધરલાલ કલ્હાનજી

સુ. ધોળકા જી. અમદાવાદ.

જ્ઞાનવર્ધક પુસ્તકો મળવાનું

પ્રસ્થાન આપની એકાઉન્ટ બુકમાં નોંધી રાખશોજી. પોષ્ટ ચાર્જ ફ્રી.

ડા. વસનંદ પરમાનંદ બુકસેલર પો. નં. ૬-મુંબઈ

શ્રી મુક્તશાસ્ત્ર (કાળીદાસ પંડિત ચીખલીકરે જનાવેલ) ૫-૦-૦ ચારે
અને અરાધ પુરાણોનું જ્ઞાન હોલન કરી તે જનાવેલ ગ્રંથ આર્યસિંધુકે અથવા
દુસ્થાનનો વૈદ્યરાજ, શહેનશાહ એક હજાર પૃષ્ઠનો મહેરો દળદાર ગ્રંથ, મોતીના
|| જેવા હરફ ૬-૦-૦ સંગીત મંગળરાજ, સચિય મી. મળીકાન્ને, મહા પરિશ્રમે
|| સુધારા હવેર ગઝલો રૂબી આંબુ એવી લગાવી દીધી છે કે ફેસનબાઈને રામ-
ગુજ પહેચાડી દે છે એવી ખુશીદાર ગઝલો વાંચવાની આમુદ્ય તક છે પાંચમ આના.
યેન નિર્ભાગી નિર્મળા અથવા એક સુવરની કહાણી ચારજ આનામાં પોષ્ટવા
મે. વીડી આપો. એક રૂ. ની અંદરના કોઇ પણ પુસ્તકો મંગાવવા હોય તો પોસ્ટજ
પેદાશીડી નોકલેવી બુક પોષ્ટથીજ બુકો મંગાવી લેવા તરફી લેશોજી અને તે હવે
પુસ્તકો વી. પી. પોષ્ટકારાજ મંગાવી લેવા એજ અરજ.

૩ મંગલોનું પ્રસ્થાન ૩૪૧ ઝવેરખાગ પાસે કાલેબાદેવી રોડ-મુંબઈ.

આ માસિક સંબંધી તા. ૮-૨-૧૭ ની આજ્ઞાપત્રિકામાંથી ઉતારો.

સૂચના નંબર ૪૮. સંવત ૧૯૦૩.

આ રાજ્યની તમામ જાતની પ્રાથમિક શાળાઓના શિક્ષકોને જણાવવામાં આવે છે કે, “ચંદ્રપ્રકાશ” એ નામનું ચોપાનીય બાનુમુખરામ નિશુભુરામ મહેતા તરફથી પ્રગટ થાય છે. સદર માસિકમાં કેટલાક વિષયો સ્મૃત અને બોધક છે. સમગ્ર ને શાળાને કંટીજન્ટમાંથી લેવાને સવડ હોય તેમને આ માસિક ખરીદવાને પરવાનગી આપવામાં આવે છે. વાર્ષિક લવાજમ પોસ્ટેજ સહ રૂ. ૨ છે છે. તેમનો પતો વડોદરા જોડીગેટ રોડ છે. તા. ૨૪ જાન્યુઆરી સન ૧૯૧૭.

(સહી) A. M. Masani.

વિદ્યાધિકારી.

અગત્યની ખબર.

ઉપલી પરવાનગીથી ઉત્તેજિત થઈ અમે આ માસિકનું લવાજમ શાળા પાસે સ્થાલ સાથે ૧-૧૧-૦ લેવા કરાવ કરી શિક્ષકોને સરંજામ કરી છે. તંત્રી.

સૂચના.

૧. વગર સહીના અને તંત્રીના લેખો માટે તંત્રી જવાબદાર છે.
૨. સહીવાળા લેખો માટે લેખક પોતે જવાબદાર છે.
૩. જે જે લેખ, બાપાનંતર કે અનુવાદ હોય તેના મૂળ આધાર અમને સ્પષ્ટ જણાવવો. અને જાની શકે તો બાપાનંતર માટે કંતોની પરવાનગી મેળવી લેવી, નહિં તો તે સંબંધનું સઘળું જોખમ લેખકને સિર રહેશે.
૪. “ચંદ્રપ્રકાશ”માં પ્રસિદ્ધ થયેલા લેખનું અસલ લખાણ પાછું મળી શકશે નહિ. નહિ સ્વીકારાયેલો લેખ પાછો મોકલવાને અમે બધાતા નથી. પરંતુ સ્થાલ હાંસલ લેખક તરફથી મળ્યું હશે તો તે પાછો મોકલવા દરકત નથી.
૫. લેખ કાગળની એક બાજુએ સ્પષ્ટ અક્ષરે લખેલો હોવો જોઈએ. લેખકે પોતાનું નામ, ટુકાણું વગેરે પ્રસિદ્ધ કરવું હોય કે ન હોય તો પણ અમારી જાણ માટે લખી જણાવવું. વગર સહીના લેખો સ્વીકારાશે નહિ.
૬. રાજ્યદારી અને ધર્મના વિવાદાસ્ત વિષયો અંમને આણ નથી.
૭. એનો એ લેખ બીજા પત્ર કે માસિકમાં પ્રસિદ્ધ થવા મોકલ્યો હોય તો તે અમને લખી જણાવવું.
૮. બદલામાં માસિકો તથા અવગણનાર્યે પુસ્તકો તંત્રીને શરનામે મોકલવાં.
૯. જાહેર ખબરના પૈસા અગાઉથીજ લેવામાં આવશે.
- આ સિવાય વિશેષ માહિતી માટે તંત્રી સાથે પત્રવ્યવહાર કરવો.

चंद्रप्रकाश.

कमेण्येवाधिकारस्ते मा फलेषु कदाचन ।

मा कर्मफलहेतुर्भूर्मा ते संगोऽस्त्वकर्मणि ॥ भ. गी. ॥

पुस्तक १०. अंक ६.

मार्च १९१७.

फाल्गुन १९७३.

पादपूर्ति.७

(शास्त्रसिद्धिस्त.)

येदीया वगभी, वग वग वग, एते तेषा साधनां,
सुखिनी भुङ्ग सखिनी निदरे, ज्योत्स्ना तेषा आयमां;
आवी आ इति दशनी कुस्ती, निडागती शी डभी,
आरीना सगिआ अही कर दये, सुगार शीला डभी.

रश्मि शीत प्रशस्त कंधक अरती, अरुण अये अद्रिडा,
ज्योत्स्नाधी वधतां अरुण-अरुणी, कुराडनी तद्रिडा;
अवे अद्रि निडागती नयनमां, अक्षु मग अये, डभी,
आरीना सगिआ अही कर दये, सुगार शीला डभी.

शाभा अन्य छतां सुखेदी भद्रिया, शी जेसती भद्रिती,
वायाहीन छतां कुमुद भुङ्ग, ज्योत्स्ना भीतां वडासथी;
वरु अद्रिडा आलुशु अलपेती, ना आनी अये, डभी,
आरीना सगिआ अही कर दये, सुगार शीला डभी.

ज्योत्स्ना-अवन-भस्त अम-भीडिता, साइ अडरी ताणुं,
अन्तर-सावन अद्रि आभी दस्तो, साआन्य निडागणुं;
आडाशी सड वरु अम अरती, दा ! नाय ! डं शुं डभी !
आरीना सगिआ. अही कर दये, सुगार शीला डभी.

* आ पादपूर्ति ' सादित्य ' ना कनामी लेख माटे करवाभां आनी दती. ' सादित्य ' ना
निदान मध्ये अने अने सादित्यना मध्य अक्रमां दडिअण कर्षो हुतो ते न जे छे-तमी.

સૌદામિની સમસ્ત વિશ્વ જાગે, એકાદ જ્યોતિ યજી.
 તોયે એકજ જ્યોત-એવી ઝરતાં, વદે મનુષ્યો ઝડી;
 નેનન-જ્યોત વિશુદ્ધ એક ન થતાં, વૈકલ્ય-જવાસે દુહી,
 યારીના સળિયા ઝડી કરે દૂધે, શૃંગાર શીલા ઉભી. ૫

સૌ. મનુષ્યો.

“ ન્હાનાલાલ અને ટેનીસન.”

(ગતારનાં પૃષ્ઠ ૧૦૯ થી ચાલુ.)

વિધવાનું જીવન નકારું છે, નમાનું છે એમ પુકારનારાઓને અને દાખવેલું આ મહદ્ જીવન મહા ઉપયોગી પાઠ શીખવવા સમર્થ થશે એમ આશા રખાય છે. આપણા આ સમયને અનુસરતું આપું સમસ્ત સેવાભાવીજીવન અનેક ઉપમાને લાયક છે; અત્યંત પ્રશસાને પાત્ર છે.

રમણીઓના જીવનસુવાસ કેવી રીતે વિકસાવવા અને વિવ્રસાવવા તે જોતા ‘યસ-હેવીનું’ અપૂર્વ જીવનસૌંદર્ય હૃદયને આંછ નાખે છે ! સાથે સાથે પુણ્યજીવનની ઉત્કૃષ્ટતાના અજ્ઞ અમકાટ પણ તેમાં વિલસી રહેલા માલૂમ પડી આવે છે ! ‘ સ્ત્રી-પુરૂષ કેરે સમ તેની મિત્રતા ઉત્તમ કહી ’ તે લાવ અને આબેહુળ પ્રકટ થયેશે જણાય છે—

મદને કહે-નું મ્હારી શૃંગલક્ષ્મી:

મહે કહું-તહેમ મ્હારા કુલવિધ્ય.

આ ‘ શૃંગલક્ષ્મી અને કુલવિધ્ય ’ ની ભાવના ગ. ન્હાનાલાલનાં અનેકાનેક લખનાં પ્રવર્તે છે. તે સૌમ્ય લગ્ન-સ્વરૂપને લક્ષમાં રાખી ‘વારંવાર પોતાની કુલ-યોગિનીને લક્ષ્મીજી જેવી અપૂર્વ આલોકારી દીક્ષા લેવાનું સૂચન તેઓ કરે છે । જૂઓ:—

છે માદ તે વરે કંધા સખિ ! લક્ષ્મીજીની ?

ને અજમગજ તથાં રસિકાં રહસ્યો ?

x x x x

આ આજ હમિ ઉજો ભરતી ભરેલી,

ઉલ્લેખ વાચી સ્કમજો જલરેખનાં એ:

નારાયણે કર વિરે લખ લક્ષ્મીરત્ન,

કેવી પુત: પરમ તે લીધ લગ્નદીક્ષા;

હ્યો અંજલિ, હર સ્મરો કુલદેવેલી ! etc, etc.

આ સાંચે ગીતાજીમાંના પરમપુણ્ય પિતામાતાને અર્પણ કરેલા શબ્દમાં સર્વેથી આ મીઝેની સારરૂપ પંક્તીઓ પણ અપૂર્વ આદેશ જાગે છે, ગડન ગીતા ગાય છે, અને

તે આપણા એકલાને માટે નહિ, પરંતુ સમસ્ત જગતના આર્યોની તેમાં કલ્યાણમાર્ગની ભાવના સુઝાડેલી જણાય છે !

ઓ અભિજાત આર્યઓ ! ઓ આર્યો સહુભોમના !

સુણો આ વેદની ગાથાઃ પુર કલ્યાણુ ભોમના..

પિતૃદેવો ભવ પ્રાણ ! માતૃદેવો ભવ પ્રિય !

સર્વ કુલાશ્રમે નિત્યે હજે એ ભાવનામય !

આશ્રય અતિથીને માટે પણ કવિ શું જો છે કે :

પિતૃના તિર્થજ હૃદયદર્શણે

સન્તાન જીવનદર્શન લે છે.

જાળકનું પ્રથમ દેવમંદિર

માતૃપિતાતું સુખડું છે :

• પણ

પ્રભુવિહોણા જનકુલમાં,

જાણક પ્રભુના પેગંબર છે.

જડ જેવા પૃથ્વીને ખાટલે,

જાણક ચેતનના કુચારા છે;

જલભર નવવર્ષાની વાદળાઓ છે.

મનુકુલના, ભાવિન્નકાર છે.

આરા છે, ઉત્સાહ છે, ઉન્નતિ છે.

જાણકનો મહિમા મહાન છે.

ને એથી વે મહાન છે મહિમા

માનવમંદીરોએ મ્હોરતી માતૃસતાનો;

ધૃત્યાદિ, ધૃત્યાદિ.

આધુનિક જીવનને યોગ્ય સર્વ ખીલવણી રા. કવિએ પોતાનાં 'કાવ્યોર્માં' કોઈ સી જણાય છે. એવી રીતના ઉચ્ચત્ત્વ જીવન આપણે 'જીરી' 'જીવ્યું' મીઠું' અને 'જીવ્યું' 'જીવ્યું' બનાવી રહીએ એજ કવિ આપણી પાસ થાય છે ! જૂના કોઈ પણ કવિઓ સાથે સરખામણી કરવાની આપણી હચ્ચ નથી, પરંતુ જે કોઈ જૂના કવિઓ તેમના પોતાના સમયમાં દરી ગયા છે, તેમનાં જ ગારક આ સમયમાં આ સમયને અનુકૂળ રા. કવિ પોતાની કવિતા દ્વારા જનનિર્વાહ જીવનવંદન વડે છે.

આ સાથે આ સમયના અર્થોત્તા આ નવચેતનાનો અને નવિન જાગૃતિના યોગ્ય મેં ગ્ય સિદ્ધાન્તોને પણ રા. કવિ પોતાનાં કાવ્યોર્માં રેખાન આપે છે. 'શાન્તમુવરાજને સત્કાર,' 'શાન્તરાજને એવરડને' અને 'રાન્તરાજને' અને એવાં એવાં કેટલાક રાજ્ય સિતિ પ્રગતિને યોગ્ય કાવ્યો તેઓએ રચેલાં છે; જેમાં ઉજળી રહેલી ઉચ્ચત મહાનુભાવ ભાવનાઓ ચિત્તને

અર્પણ' રીતે આજ નાંખે છે. આ તરફથી આરે તરફથી કવિ 'સમયમૂર્તિ'નું નામ સાર્થક કરતા હોય એમ જણાઈ આવે છે. આ સિવાય Spiritual field માં પણ કવિ ધુમ્મા છે.

ગીતા દ્વારા—તારવો આત્મ આત્માથી, આત્માને ન હુઆહવો,
આત્માજ આત્મનો બધુ, આત્માજ શત્રુ આત્મનો.

ચળા કર્મભાંજ એધિદાર તાહરે,
ના, નથી કલ્યાણિ તે કદી;
લોભી કર્મફલનો તું આ થતો,
કે ન સંગ તુજ હો અકર્મમા.
અને યા ભક્ત મારો, મન ધાર હું વિશે,
મહેને ચળને મુજનેજ વંદ તું.
મહેને તું પામીશ, તહેને હું આપુ હું,
આ કોલ સાચો મુજને તું છે પ્રિય.

દલ્યાદિ, દલ્યાદિ Spiritual ideals પણ આગળ ફેંકતા ચાલે છે. 'શુદ્ધેય નયોનમઃ' 'અદ્રીએ અમૃત મોહલાં રે ખેન !' 'મણીમય સેંધી' વાળું કાવ્ય, આવીજ નિરોધી ધાર્મિક ભાવનાઓથી ભરપૂર કાવ્યપુષ્પોની અપૂર્વ માલા શુ'ચાઇ રહેલી દૃષ્ટિ ગોચર થાય છે.

ક્યારે યશો હવે પ્રેમનો સંચાર ?
હાય ! ક્યારે જાશે અમ ધરમકરમ ?
ક્યારે જાશે જાતિકુળના ભરમ ?
ક્યારે જાશે ભવભાવના શરમ ?
પરિહરી અભિમાન લોકાચાર,

ક્યારે યશો હવે પ્રેમનો સંચાર ?
ક્યારે યાશે અમ શુદ્ધ પ્રાણ મન ?
ક્યારે જાશું અમે સ્નેહ વૃદ્ધવન ?
સંસારજન્ધન જનશે વિગોચન ?
ગાનાજને દ્રિષ્ટો લોચનઅધાર ?
ક્યારે યશો હવે પ્રેમનો સંચાર ?

દલ્યાદિ, દલ્યાદિ,

ભવિષ્ય પણ આવાજ મનોગામી અને વિચાળ છે.

'પ્રેમો ! ભક્ત થવા પરમ ભાવ છે' ! ધી સર થતી 'એક વ્યર્થ માયના' વાળા કાવ્યની ગંભીર પદપંક્તિઓ, અને

જગત મૃત્યુ ભણી પગલાં ભરે છે !

પ્રેમો ! તેમ છતાં ત્હેનું લક્ષ્ય છે,

શુદ્ધ, ભક્ત, પ્રેમજા, પ્રવિત્ર

હારા પદપદ્મશું તેવું લક્ષ્ય છે ! વાણી કાઢ્યા—

પ્રભો ! પ્રેમામૃતની તૃપ્તિ ક્યાં છીપશે ?

પ્રભો ! માનવ જીવન ક્યારે વિકસશે ?

પ્રભો ! ધન્યતાના ઉગ્મ શે સમશે ?

પ્રભો ! તે સદાનંદ, મનોહરતા, ધન્યતા,

હારી સ્વર્ગલાવનાઃ મનુષ્ય માટે નથી ?

હારી રમણીય કલા, હારી કેમળ પ્રભાં,

પ્રભો ! મુરખ સાધુતાઃ માનવ માટે છે ?

પામર પ્રાણીને પરમશુભની તો આશાજ છે.

આમાંની ધણી ધણી ભાવનાઓ સા. કવિએ અગ્રજ તત્ત્વચિંતક માફક અનુત્તમ પ્રેમસ્ અને શ્રેયસ્થી વિલસતી થોડી કાઢેલી છે. કેટલાકમા અપૂર્વ અહોસમાજના ભાવો જગડે છે, તો કેટલાકમાં અહીંના મુન્દરાતના પ્રાર્થનાસમાજના ચમકાટ ચમકે છે.

છેલ્લે એમનું અષ્ટક પંક્તિ તેવુંજ રસિક અને વિરાલ છે. “એકેશ્વર અનંત અગોચર અવિનાશી દેવ” ને તેમની સર્વ ઉદ્યમની શતિ નમે છે; છતાં એ કુલ દેવદેવીને તેઓ સહારે છે. અતિભાવનાને તેઓ કાળમાં રચાન આપે છે, અને સર્વ સ્થળે ઓગસ્ ભય નિહાળી રહે છે !

(અપૂર્ણ.)

મંજુલાલ જમનારામ દવે.

પ્રાણની સેધો:

જ્યાં શું બોમમાંથી કે પ્રાણની દિશ સરિતા એ ?

જ્યાં રે સ્થામ તૂલ વચ્ચે, મણીમય પ્રાણની સેધી !

જ્યાં શું દિવ્ય ઓજસમય મણુ-સાદામિની-દામિન ?

જ્યાં રે સ્થામ અલોમાં, ગણીમય પ્રાણની સેધી !

હશે શું તારલા અગણિત ભરી એ દિવ્ય સ્વર્ગગા ?

જ્યાં રે સ્થામ આકાશે, મનીમય પ્રાણની સેધી !

દોસે શું હાર એ સીધી, કુદી શ્વેન હસેની ?

જણાયે સ્થામ જળ ગાંઠે, મણીમય પ્રાણની સેધી !

સુખી કે વાર મ્હે જાતે, વળી જોય જળ પાયે;

કળાપ ના નરી આંખે, હશે શું પ્રાણની સેધી ?

હારત.

રાણકદેવી વિષે કેટલાક દુહા.

(ગતાંકના પૃષ્ઠ ૧૧૩ થી આણ)

હે આરા આધાર ! (હવે આધાર શા માટે કહ્યો હશે ?) પડ નહિ બાણુ તું પડ નહિ. પડશે તો તને કોણુ સમો કરાવશે ? ચોસલાં ચઢાવી (સમો કરાવી) થકે એવી શક્તિવાળા હતાં તે તો આલ્યા ગયા છે, માટે તું પડ નહિ. તું ઉભો રહેશે તો ને જીવતા રહ્યા છે તે કોઈ દિવસ તારી જાત્રાએ આવશે.

ઉક્ત દોહરાઓ બાબતમાં લોકોક્તિ ન સ્વીકારિયે તો પ્રથમનો દુહો કહ્યો હશે તે વખતે ગિરનાર ક્ષિતિજ્ઞાથી બહાર જતો રહી દેખાતો બંધ થતો હશે, તેથી ગિરનારનાં શિખરો પડે છે એવી કલ્પના કરીને પણ કહ્યો હોય. રા. રા. નરસિંહરાવ કહે છે કે “ જીવતા જાતર એટલે શું હશે ? ને મરી નથી ગયા પણ જીવતા રહ્યા છે તે જાતર આવશે — એટલે શું ? જાત્રાએ યુસાફરીએ આવશે. એટલે તે લોકોને માટ તું આખો રહે-એમ અર્થ હશે. ? ગમે તે હો. ‘ જીવતાં જાતર બાળશે ’ એ પાઠ પ્રકાશકો (કવિતા પ્રવેશના) એ સ્વીકાર્યો છે, હવેના પણ અર્થ તેમણે આપ્યો નથી. ” મિ. ફ્રેન્કલિન પણ ‘ જીવતાં જાતર આવશે ’ એમ કહ્યું છે, ને તેનો અર્થ They that survive will pay you homage કર્યો છે ને બરાબર છે.

આખરે રાણકદેવી આ પ્રમાણે શોક કરતી પાટણુ પહેંચી. કેટલાક લોકો આ હકીકત સ્વીકારતા નથી. તેમણે કહેવું એવું છે કે રાણકદેવી વાવાણુથી આગળ ગઈ ન નોકોતી. રામભાણાના દર્તા તે પાટણુ ગયાતું કહે છે એટલે એ હકીકત અત્રે લેવામાં આવી છે. પાટણુ પહેંચ્યા પછી એકાદ સ્ત્રીએ દેવીને ટકારમાં પૂછ્યું હતું કે ધણી જ્યો ધણી મરે છે ને તમારી આંખમાં આંસુએ નથી આવના ? ઉત્તરમાં રાણકદેવી કહે છે કે:-

“ પાપણુને પડતે કહો તો ફવા ભરાવિયે;
માણેરો મરતે શરીરના સરણું પડે. ”

પાપણુ=આંસુ; પાણી. કેટલેક દેહણુ પાણીજ બોલવામાં આવે છે. સંજ્ઞા-ઝરણું મેતલજ કે આવના પાણી (આંસુ) ના. પડવાથી તમે કરો તો-તમારી હજી હોય તો-ફવાના ફવા ભરાવી દહ્યે. માણેરો મરતા આંખા શરીરના એવી તીક્ષ્ણ લાગણી થયેલી છે કે ઝરણું પડે છે.

મિ. ફ્રેન્કલિન અર્થ ઉપવા-અર્થને મળતો છે. તેમાં કહે છે કે Rivers of tears course through my body. કહો તો ફવા ભરાવિયેના અર્થ મિ. ફ્રેન્કલિન ‘ What river should fill a well ’ એવો કર્યો છે તે યોગ્ય નથી.

રાણકદેવી જાતરે વર ન થઈ એટલે તેને વંદવાણુ પાછી લાવવામાં આવી. આવી તે ચિંતા ૧ ધણીના સખ સાથે જળી મરી સતી થઈ. એ વખતની એક હકી રાસમાળા પ્રા પ્રણય ચિંતામણિમાં છે કે:-

“જેરાલ મોઢિ મવાહ વલિ વલિ વિરુપં માવયિડ ।
તદ જિમ નવા મવાહ નવઘણ વિણુ આવદ નદિ ॥”

એનો બાવાય^૧ રાસમાળામાં એવો આપ્યો છે કે “હે, નદી હું જેમ મારો દેશ છેડી ધણી વિના વિરૂપ યદ હું તેમ તું પણ નવાં મેઘ વિના હુંબલ થતી જાય છે; અને તેના વિના શોભા થતી નથી. તે તારા પર્વતરૂપી સ્થાનનો લાગ ક્યો છે એમ મેં પણ ક્યું છે, માટે આપણે સરખાં છીએ.”

રા. રા. નરસિંહરાવની દીકા નીચે પ્રમાણે છે: “જેસલ (જયસિંહ-સિદ્ધરાજ જયસિંહ) વાહ (= ?) માં મોઢય (ના તોડીય, મચડીય,)—[અર્થિ ‘વાહ’ તે વાહ-ગાહુ=હાથ હશે ? મહારો હાથ મચડીય નહિ—એમ સિદ્ધરાજને તરછેડીને કહ્યું હોય.] વળી વિરુડ (= વિરુપ, અગુમ પરિણામ) બાવિયઠ=વિચારિયે, વિચારય;—અર્થાત્, મહારા ઉપર બળ કરવાનું માહું પરિણામ થશે ફરીને વિચારી જોજે. [આમ બળ ક્યે પ્રીતિ ઉત્પન્ન નહિ થાય; હેનુ દૃષ્ટાન્ત આપી કહે છે—] જેમ નદી (ને) નવા પ્રવાહ, નવધન (નવા મેઘ) વિના આવે નહિ; (તેમ મહારું જાણજે; અર્થાત્, મહારા ઉદયમાં મહારા નવધન જેવા પતિ વિના બીજા તરફ પ્રીતિનો પ્રવાહ, નવો પ્રવાહ આવશે નહિ.) ”

રા. કેશવજ્ઞાન ક્રુપ નીચે પ્રમાણે એનો અર્થ કરે છે; “અરે, રાજા જયસિંહ ! તું મને વળી વળી બળાત્કારે (મોઢિ) લેધ જા. (તેમ કરવામા માત્ર) માહું (વિરુડ) જ થશે. નવધન (સુંદરમેઘ) વિના જેમ નદી નવા બહેણે વહેતી નથી, તેમ આ (રાણુકદેવી પણ) નવા વડને આવનાર નથી. ”

આ ઉક્તિથી એટલું સિદ્ધ થાય છે કે સિદ્ધરાજે તેને પરણ્યાને બહુ સમજાવેલી હોવી જોઈએ, પણ તે એકની બે ન થઈ, ત્યારે ન છૂટે તેને વડવાણુ તે લાવેશો હોવો જોઈએ. રાણુકદેવીને સત નો જ્યારથી તેને ગદમાથી ઉતારી લઈ જવામાં આવી ત્યારથીજ ચહેલું, એમ હકા પરથી જણાય છે. તેમજ રાસમાળાના ઉવટના ભાગમા એવો એક ઉલ્લેખ છે કે “All Sorath submitted to him; but it was the palaco of Ra Khengar, upon Girnar, which received the marks of the Sati's hand for Ranak Devi.” “સોરઠ દેશ હેને કબજે થયો, પણ રાણુકદેવી સતીના હાથના ચાપા તો ગિરનાર ઉપરના રાખેંગારના મહેલને થયા.” સિદ્ધરાજ દેવીના મહેલમાં આપ્યો, ને તેને હાથ કરી ત્યારથી તેને રા મર્્યાનો વડેમ તો ગયેલો હોવોજ જોઈએ. એ પણ બનવા જોગ છે કે રાણુકદેવીને રાખેંગારના મરજુની ખખર કરી ન હોય. સત ન ચાલ્યું હોય તો પછી મહેલને ‘સતીના ચાપા’ થી રીતે હોય ! આ બાબતમાં કશોએ નિર્ણય આપણાથી થઈ શકે એમ નથી. પરંતુ એટલું તો ખરું છે કે આ રસિક દુહાઓએ ધણા ધણા વિદ્વાનોને અતિહાસિક તથા સાહિત્ય ઇતિહાસ જોવા આકર્ષ્યા છે.

સિદ્ધરાજે રાણુકદેવીને ધણી સતાવેલી હશે, તથા રાખેંગાર મર્્યાની તેને ખખર આપી હશે, ત્યારે તેણે એની પાસે ધણીનું સગ માગેલું, તે આપવાને આનાદાની થયેલી

તેથી 'તે નહિ આપવામાં આવે તો શાપ દઈશ' એવું દેવીએ કહેલું કહેવામાં છે. શાપની ખાત્રી તેણે તેને રાખ સોપેલું, પરંતુ સતીનું સત જોવાને તેણે તેને કહેલું કે 'તમે સતી હો તો અગ્નિ વિના ચિતા સળગાવો.' રાણકદેવીએ સૂર્યની આરાધના કરી, અગ્નિ પ્રકટાવ્યો. એ વખતે પુષ્કળ પવન વાયો, તથા સિદ્ધરાજ સતીનું સત જોવાને ઉભો હતો તે બનાવનો એક દૃષ્ટો છે.

“ વાયો વાયુ સવાય, વાયે વેશુ પરજળે,
ઉભો ત્યાં સિદ્ધરાય, સત જોવા સોરઠિયાણીનું. ”

સવાય=સવાયો, ધણો. પરંતુ વધારે બધે ભેસતો અર્થ 'અનુકૂળ' છે. એજ અર્થની કવિ વલ્લભની નીચલી ઉક્તિ સરખાવવા જેવી છે.

“ એકસો છતી આવે, ન લે સવા કવાને. ”

એથી એનો એવો અર્થ થઈ શકે કે અનુકૂળ પવન વાયો. જે વાયુથી રેતી (વેશુ) બળવા લાગી ત્યાં રાણકદેવીનું સત જોવાને સિદ્ધરાજ ઉભો હતો.

રાણકદેવીએ, ચિતામાં પ્રવેશ કર્યા પહેલાં, સિદ્ધરાજને શાપ આપેલો એવી દંત-કથા છે. તેણે કહેલું કે 'તે' મારા દીકરા મારી નાખ્યા છે, માટે તું અપુન મરણ પામીશ.' કહેવત છે કે 'સતી શાપ દે નહિ, ને શખણીનો શાપ લાગે નહિ.' તે મને તે હો. પરંતુ એ તો ખરું છે કે સિદ્ધરાજ અપુન મરણ પામ્યો હતો.

રાણકદેવી બળા મરતા પહેલાં બોલી હતી કે:—

“ વાશ શહેર વડવાણુ, ભાગોળે ભોગાવો વડે,
ભોગવતો બેગાર રાણુ, ભોગવ ભોગાવા ધણી. ”

રા. રા. નરસિંહરાવ એ દોહરાના સંબંધમાં કહે છે કે “ વાશ-ઓવાશ; ઓવારી નાક. વડવાણુ શહેરને, શહેરના ઉપર હું ઓવારી નાક. અર્થાત્ હું હેનાં ઓવારણા લઉં. હું એને અર્થે જાતનું બલિદાન આપું. ” વાશ-રંગિયામણું, ખૂબસૂરત પણું થઈ શકે. તે સમયે વડવાણુ 'મેલું' શહેર (ખીન્ત' ગામોના પ્રમાણમાં) હશે, ને રંગિયામણું હશે. શહેરને ભાગોળે નદી હોય તે શહેર રમણીય મનાય છે. વડવાણુને ભાગોળે નદી વડે છે, તેથી તેને રંગિયામણું કેમ ન ગણ્યું હોય ? હે ખૂબસૂરત વડવાણુ શહેર ! તારી ભાગોળે જે ભોગાવો નદી વડે છે તેને કાંડે હું સતી થઈ મારી જાતનું તને બલિદાન આપું છું. જ્યાં સુધી મારો ધણી રા'બેગાર જીવતો હતો ત્યાં સુધી તે મને ભોગવતો હતો, પણ હવે તું નદ રૂપે મારો ધણી થઈ મને ભોગવજે. ” રા. નરસિંહ-રાવનો અર્થ સ્પષ્ટિત છે.

રાણકદેવીના ઉપવા દ્વારા મળતો પ્રાચીનતર દૃષ્ટો પ્રબંધ ચિંતામણિમાં નીચે પ્રમાણે છે. રા. કેશવદાસ કુવે ખીજ સાહિત્ય પરિષદના પ્રમુખસ્થાનેથી ફરેલા બાપણમાં પણ તે કહે છે.

“ વાદિ તો વદવાળ, વિસારતાં ન વિસરદ ।

સોના સમા પરાળ મોગાવહ તદ્દં જોગરીદ ॥ ”

કર્નલ ફ્રેન્ચે એનો અર્થ નીચે પ્રમાણે કહ્યો છે. “ Broken down is Wadhwan; that King is dead; my father's race exists no longer; desolate is my life; let Bhogawo now enjoy me. ”
વાદિનો અર્થ Broken down ફરેલો લાગે છે. અર્થજ એસતો નથી.

રા. કેશવલાલે વાદિ તત્ત્વ પાઠ કર્યો છે, ને તે પ્રમાણે એનો અર્થ “ વંદવાણ વગવાણું વિસારતાં વિસરાણું નથી. તેની પાસે વહેનારા હે ભોગાવા, મ્હારા સોના સમા પ્રાણ ત્હારાજ પડે ભોગવાઓ. ” આપ્યો છે.

રા. નરસિંહરાવે એ ઉક્તિનું ભાષાન્તર નીચે પ્રમાણે કર્યું છે.

“ વાદે તો વદવાણ, વીસારતા ન વીસરે,

સોના સમા પ્રાણ ભોગાવો તે ભોગવે. ”

રાસમાળામાં એ સંબંધમાં વિશેષ કહેવામા આવ્યું છે કે “ આ વેળાએ સિંદ્ધરાજે પોતાની પામરી રાણકદેવી ઉપર નાખી, તેણિયે અનિમાથી તેના ઉપર પાછી નાખી દીધી ને ખેલી ‘ ને આવતા બધમાં તારે મારા સ્વામી થવું હોય તો હમણાં મારી સાથે જાણી મર. ’ પણ સિંદ્ધરાજે ના કહી. ”

આ રાણકદેવી પ્રસંગના ફાલો રાણકદેવીએ પોતે કહ્યા હોય કે નહિ તે ક્લેવાણું આપણું કામ નથી. તૂરીઓએ, ભાટ ચારણોએ અથવા ખીજ કોઈ સાહિત્ય સમર્થ વિદ્વાને કયા પ્રસંગ લેઈ રાણકદેવીની સ્તુતિ ગાઈ આ ઐતિહાસિક બનાવને અતિ રસિક બનાવ્યો છે. તે એવો કે એમાં જે રસિકતા તથા અર્થ જોગ્ય રહ્યા છે તે તરફ ધણાની દષ્ટિ ગઈ છે. સમર્થ વિદ્વાનોએ એના અર્થ જુદી જુદી દષ્ટિથી કર્યા છે તેમા વિશેષ હું શું કહી શકું એમ છું? વળી ગિરનાર જીનાગઢમાં આ ઐતિહાસિક અને સાહિત્ય રસિક બનાવ બન્યા પછી એના જોવા બીજા પ્રસંગ થયો નથી. રા મંડળિક વખતે જે થયેલો તે રાણકદેવી રાખેગાર જોવા કહેવાય નહિ, તેથી જે ફાલથી આ વિષય ચારબો છે તેજ શબ્દોમા પ્રસંગને અનુસરતા જરા ફેરફાર કરી રા. નરસિંહરાવની પેઠે અતે એમ કહું તો ખોટું નહિ કહેવાય કે,

જે સાંચે રાણક ધડી, ધડિયા રા' ખેગાર;

તે સાચો બાગી ગયો, રંગયો ગિરનાર.

“ ભાવુ. ”

આપણા સંસારની મુશ્કેલીઓ

અને

તે દૂર કરવાના ઉપાયો.૭

રા. રા. ગોવર્ધનરામભાઈએ આપણા સંસારની મુશ્કેલીઓનો ખરેખરો ચિતાર એમની સરસ્વતીચંદ્ર નામની લોકપ્રીય નવલકથામાં દર્શાવ્યો છે. તેમજ એમણે તે દૂર કરવાના ઉપાયો પણ જુદે જુદે સ્થળે પત્રોદ્ધાર, પાત્રોદ્ધાર, તથા અન્ય રીતે બતાવ્યા છે.

આપણા ગૃહસંસારની શી, શી, તથા કેવી કેવી અડચણો છે, તેનું વર્ણન સરસ્વતીચંદ્રના ખીન્ન ભાગમાં ગુણસુદરીના કુટુંબજનનમાં સારી રીતે કરવામાં આવ્યું છે. આપણા સંસારમાં ગુણસુદરીની માફક બ્યારે ગૃહિણીને માથે આપ્યા કુટુંબનો ભાર પડે છે, 'હારે તેને સોના જુદા જુદા સ્વભાવો સાથે કામ લેવું' પડે છે. સોની કંટોળે વેદવી પડે છે, તથા સર્વ સ્વાર્થનો ત્યાગ કરવો પડે છે, અને સર્વ સુખનો ભોગ આપવો પડે છે. આ પ્રમાણે સ્વાર્થત્યાગ, ધૈર્ય, મહેનત, ખત, તથા શાશ્વત રાખવામાં આવે તોજ કુટુંબસંસાર સલાહ સંપત્તી ચાલી શકે. પણ સંસાર ચલાવવો એ રાજ્ય ચલાવવા જેવું છે. ગૃહિણીનું કામ રાજ્ય ચલાવનાર પ્રધાનના જેવું મંડળ છે. દીર્ઘદષ્ટિ, સ્વાર્થત્યાગ, મહેનતશીલતા, ઉદ્યોગ, ઉદારતા, બહેવારકુશળતા, સેવકપ્રિયતા, સેવ્યપ્રિયતા, ઇલાદિ અનેક મહાગુણોના ઉપયોગ ચતુર ગૃહિણીને પ્રધાનના જેટલોજ છે. ઉપરાંત સર્વ ગુણો ગુણસુદરીમાં હતા, તેથી તેનો ગૃહસંસાર સારી રીતે ચાલતો હતો. ગુણસુદરીએ પોતાના આત્મજનથી મોટા કુટુંબનો બોજો ધણી મુશ્કેલીઓ પડવા છતાં ધણી ઉત્સાહથી ઉપાડી લીધો, અનેક તરેહના સુખ દુઃખમાં પણ પોતાનો રસ્તો કાઢી કુટુંબરૂપી નાવને ચલાવી પાર આપ્યું હતું. તેજ પ્રમાણે દરેક સ્ત્રી જો એકત્ર કુટુંબમાં પોતે સુખ દુઃખ મહેનત કરી આત્મભોગ આપે તોજ એકત્ર કુટુંબી ગૃહસંસાર ધણી સહેલાઈથી ચલાવી શકે.

આપણા સંસારનો પાયો સંયુક્ત કુટુંબપર રચાયેલો છે. આવાંજ બંધારણ તથા કારણોને લીધે ધર્માગાર સાવકી મા ગુમાનની રીખવણીથી, જુદા લક્ષ્મીનંદન ને સરસ્વતીચંદ્ર જેવા અતિ પ્રેમાળ તથા વિદ્વાન પુત્રરત્ન પ્રત્યે, તથા તેની ભવિષ્યમાં થનાર કેળવણી તથા સ્નેહાળ પુત્રવધૂ કુમુદમુદરી પ્રત્યે પણ કહેલા અસહ્ય અને સખત વાકપ્રદારથી સરસ્વતીચંદ્રને ધરનો, પત્નીનો, મિત્રનો, તથા સર્વ કોઈનો લાગ કરી આવ્યા નવું પડ્યું, અને તેની જીવંતીની, પવિત્ર અને ઉમદા આશાઓને મહાને માટે નિરાશ કરવી પડી. ઉદ્ધતલાલ પોતાના મિત્ર ચક્રાન્ત પર આ પ્રમાણે લખે છે કે સરસ્વતીચંદ્ર જેવા સર્વશક્તિઓથી સમૃદ્ધ, સમર્થ, શ્રીમાન, વિદ્વાન ને કુમુદમુદરી જેવા રત્નનો યોગ થવા આવેલો તે સ્વખત્ત ચક્ર ગણો. એની રસિક સાક્ષર લલના સાથે એ પુરુષનો યોગ થયો હોત તો, આપણા લોકપર કેવી કેવી અમૃતની વૃષ્ટિ થાત,

* સુક્ત નારાયણજી મિત્રમંદળના ત્રીજા માર્ગક મંદોત્સવ વખતે મહેલો છતાંમી હરીકૃષ્ણ પટેલે નંબરે પાસ થયેલો નિમંત્ર.

સા. મહામનગરી.

પણ આપણા કુટુંબકક્ષેત્રી ગૃહસંસારે, દુષ્ટ તથા અર્થતાના બંધારે આપણા હાથમાં આવેલું નારીસત્ત્વ સમુદ્રમાં નાખી દીધું છે. ઘેર ઘેર એકત્ર કુટુંબનાં ક્ષેત્રથી ઘણા પુરોનો ઉત્તમ આશાનો સદને માટે નાશ થાય છે. આપણા સંસારમાં સાવકો માના આત્મા પછી પુત્ર પ્રત્યેનો પ્રેમ એહો ગાય છે. તેથી ઘણા સુત્ર પુત્રને પિતાના આવા પ્રહાર સહન કરવા પડે છે, અને તે કુટુંબમાં એકત્ર રહેવાથી, તેમને અને તેમની પત્નીઓને આંખી છાંંચી દુઃખમાં ગાળવી પડે છે. કેટલાક અણુસમગ્ર માખાપો તે પુત્રને ચડાવી ગરીબ અને નિર્ધન બાળાના ઉપર જીલમ ગુનરે છે.

આર્થસંસારના એકત્ર કુટુંબના સડા તથા ગેરકાયદા વિશે ઉદ્ધતલાલે પોતાના મિત્ર અંદ્રકાન્તપર લખેલા પત્રમાં ઘણું સારું વિવેચન કર્યું છે, અને લખે છે કે બાળકના કન્યા કેળવણી, તથા સ્ત્રીસ્વાતંત્ર્ય જેવી અગત્યની બાબતોમાં કુટુંબના જુના વિચારના વૃદ્ધાને લીધે સુધારા થઈ શકતા નથી. આપણા સમાજની આર્થિક, તેમજ નૈતિક સ્થિતિ પણ વિકસ પામી શકતી નથી તેનું કારણ પણ તેજ છે. આપણાં છોકરાંઓ શુદ્ધિશાળી, અને સ્વાશ્રયી થઈ શકતાં નથી, તેનું કારણ બાળક ઉત્તરમાં વડીલોના હાથ નીચે રહી ચીમળાવવું, તથા શાળામાં ભણતી વખતે શિક્ષકોના ખોટા દાબમાં રાખવાથી બાળકના ખીલતા અંતઃકરણ પર જાણે બરફ પડતું હોય તેના જેવું છે. આપણા કુટુંબના ભણેલા માણસોને પણ શાસ્ત્રાનુસાર પિતાની આજ્ઞા પાળવી પડે છે, અને તેમની પત્નીઓને પણ સાસુ નણંદની ચમદષ્ટિમાં છાંંચીપર્ણત દુઃખ ભોગવતા દુઃખમાંજ સડ્યાં કરવું પડે છે. વંદુઓ અને છોકરીઓને એક પ્રીત શી રીતે ચલાવી ? પ્રાચીનકાળથી શબ્દ બંધાયો છે કે ન નન્દતં નન્તાન્દા ભાભીને જોઈને આનંદ ન પામે તે નણંદ. અને નણંદ ભોળાઈને બારગો, અંદ્રમા એ આપણ દેશનો જુનો અનુબંધ છે. નણંદ ભોળાઈ વચ્ચે પક્ષપાત કરવાના પ્રસંગ આવતાં સાસુનું ચિત્ત કોના તરફ વળશે અને કોના પર નહીં વળે એ સમજાય એવી વાત છે. આવી વખતે પુરોનો સ્થિતિ ઘણી કંડોડી થાય છે. તે ભાગ્યેજ ન્યાય આપી શકે છે. નથી વધુ સાસુ નણંદના ત્રાસોને લીધે કામ કરતાં કંટાળી જાય છે. પતિ પત્નીને જેમ અને તેમ પતિથી જુદી રાખવામાં આવવાથી જે દીવ્ય પ્રેમ બે વચ્ચે થવો જોઈએ તે થઈ શકતો નથી. જે કોઈવાર પતિ સ્ત્રીની તરફેણ કરતો હોય તો મા તેને પુરુષત્વ વિનાનો કહે છે, અને સ્ત્રીવશ વગેરે હલકા શબ્દોથી વારંવાર તેને નિંદે છે. આથી પુરો પોનાં મગજને ખવાઈ જાય છે. સોમાંથી ખાંચ ટકાજ એવા પુરો નીકળશે કે બેગ અને મા વચ્ચેની તકરારનો ખરો ન્યાય આપી શકે. આને લીધે દુષ્ટ સાસુઓ અને કલ્યાણોર નણંદોલુ જોર વધી પડે છે, પણ ન્યારે વધુને સાસુ થવાનો વખત આવે ત્યારે તે પણ તેમ કરવા સુક્તી નથી. વળી આપણા સંસારનું બંધારણ એવું છે કે યુવાન પુરુષ વગેરેની કમાઈથીજ આપણું કુટુંબી જીવન પુરું થાય છે. અંગેજ લોકમાં તો લગ્ન થતાં પુત્ર જુદા થાય છે, ન્યારે આપણા લોકમાં પુત્રને માતૃપિતાના ઉપકારને નામે નિ બંધનનો ઘસ કરી દેવો. એજ પ્રથમ ગણાય છે. એ આચાર હજી મુઠ્ઠી આપણા લોકમાં રહેતો છે, અને ઘણી મુશ્કેલી પડતા છતાં આ બંધનની સુત્ર થવાને આપણા પુરો હજી સુધી બાંધવાળા થઈ રહ્યા હોય એજ લાગતું નથી. કુટુંબમાં તો માતાઓને પુત્રીઓ અને વધુઓ વચ્ચે પક્ષપાત કરવાને અવકાશ મળે.

રાષ્ટ્રીય કેળવણી.૩

હિંદમાં સ્વરાજ્યનો પોકાર આવી રહ્યા છે. જે પોકારથીજ સ્વરાજ્ય મળતું હોય તો આપણને હવે તો મળીજ નવું નોંધવું. પોકારની જરૂર છે પણ માત્ર પોકારથી હલાક નથી વળવાના. જ્યાં જ્યાં સ્વરાજ્ય મળ્યું છે, ત્યાં ત્યાં સ્વરાજ્યના પોકાર પહેલાં જનસમાજમાં તેની હિલચાલો ચાલેલી જેવામાં આવી છે. લોકોમાં સ્વતંત્ર વિચાર કરવાનો ને સ્વતંત્ર રહેણી રાખવાનો નિશ્ચય ને તેવી રહેણી જેવામાં આવ્યા છે. લોકોની કેળવણી તેઓના સંગ્રહને સારૂ ગોઠવાએલી જેવામાં આવી છે. કેળવણીની ગોઠવણી પોતેજ કરતા જેવામાં આવ્યા છે. આપણે તેથી ઉધું કરવા માગતા હોઈએ એવો આભાસ આવે છે. સ્વરાજ્યનો પોકાર છે. સ્વતંત્ર વિચાર જનસમાજમાં બહુ નથી. સ્વતંત્ર રહેણી ક્યાંએ નથી, અથવા ભાગ્યેજ જેવામાં આવે છે. કેળવણી કેવળ પરદેશી છે. આ લેખમાં માત્ર પરદેશી કેળવણીનોજ વિચાર કરવાનો છે. તેના વિના બહુ ખોટું છે. સ્વરાજ્ય આજે મળે કે કાલે. રાષ્ટ્રીય કેળવણી વિના તે નિભવાતું નથી.

આજે હિંદમાં મળતી કેળવણીને અહીં પરદેશી કેળવણી ગણી છે. પહેલાં પાંચ વર્ષ છોડીને કેળવણી પરદેશી બાપા મારફતે અપાય છે. પહેલાં પાંચ વર્ષ જે સર્વથી વધારે ઉપયોગના છે તે અવસરે ગમે તેવા શિક્ષકો મારફતે શિક્ષણ દેવામાં આવે છે. પછી અંગ્રેજી શરૂ થાય છે. તે શિક્ષણમાં બાળકને નવી ભૂમિનોજ ખ્યાલ આપવામાં આવે છે. તેના ધરની સાથે તેની કેળવણી કશો સંબંધ ધરાવતી નથી. આજ લગી તે ભોયે બેસી આનંદ માનતો. હવે તે બારે નિશાળમાં આવ્યો. તેને સારૂ બાંકડો નોંધવું. ઘેર તો હજી ભોયે બેસવાનીજ સ્થિતિ છે. આજ લગી તે હિંદુ હોય તો ધોતી, પહેરાણ ને અગરખાથી, ને મુસલમાન હોય તો ધોતીને બદલે ઇંજરથી સતોપ માનતો. હવે તેને ઘણું ભાગે કોટ પાટલુન નોંધશે. આજ લગી તેને સારૂ બરની લેખણ બાંધ હતી; હવે તેને 'સ્ટીલ પેન' નોંધવું. આમ તેની બાજુ છંદગીમાં ફેરફાર થયો. ધરની રહેણી અને નિશાળની રહેણી વચ્ચે અંતરાય દાખલ થયો. ધીમે ધીમે પણ ખચીત તેના આત્મ જીવનમાં પણ પરિવર્તન થવા માડે છે. તેના જીવનમાં જે ફેરફાર થયો છે તેની અસર ઘર ઉપર ચોડીજ ચડ શકે છે. માળાપને છોડારની કેળવણી થુ' છે તેનું ભાન નથી, તેને ઝોઢી દરકાર છે. એ કેળવણીને વટાવી સમજાવે છે એટલુંજ જ્ઞાન મા'માપને છે તેથી તે સંતાપ પામે છે. આલું લાંબી મુદત ચાલે તો આપણેજ પરદેશી ચર્ચ જવાના, આપણું હિલચાલથી મળેલું સ્વરાજ્ય પરદેશી ચર્ચ જવાનો ભંધ રહે છે; એટલે કે જે વસ્તુથી દેશ દબાઈ રહ્યો છે, તેજ વસ્તુ સ્વરાજ્ય પછી પણ ચાલુ રહેવાનો સંભવ છે. આ ભયભાથી મુક્ત થવાનો એક ઉપાય તો એ છે કે કેળવણીની પદ્ધતિ બદલાય.

રાષ્ટ્રીય કેળવણીમાં (૧) શિક્ષણ માનુષાપાદારા. હોય, (૨) શિક્ષણ વચ્ચે ને ઘર સંસાર વચ્ચે એકતા અથવા અનુસંધાન હોય, (૩) શિક્ષણ પ્રજાના મોટા સમૂહની

આ લેખ અમને બારંબાર સ્વતંત્ર રીતે મોકલવા માટે અમે લેખકને બાબતે માનવે છીએ.

હાનુતો પુરી પાડનાર હોય, (૪) શિક્ષકો પ્રથમ એણીને સાર તો જરૂર ચારિત્રવાન હોય, (૫) શિક્ષણ મક્કત હોય, (૬) શિક્ષણ ઉપર પ્રગ્નતા પુરો અંકુશ હોય.

દેશી ભાષાદ્વારા શિક્ષણ આપવું જોઈએ એ સાબીત કરવું પડે છે એ વાત આપણને નામોશી પહોંચાડનારી છે. આપણે અંગ્રેજ ભાષાના પ્રભાવ તળે કચરાઈ ન ગયા હોત, તો આ સ્વયંસિદ્ધ વાતને સિદ્ધ કરવાપણું નજર રહેત.

અંગ્રેજ ભાષાના દિમાયતી કહે છે કે:-

(૧) અંગ્રેજ ભાષા મારફતેજ જ્ઞાતિ થઈ જાય છે.

(૨) અંગ્રેજ સાહિત્ય એટલું બહોળું છે કે તેનો ત્યાગ કરવો તે આપઘાત છે. તે સાહિત્યને આપણી ભાષાઓમા ઉતારવું એ અશક્ય છે.

(૩) અંગ્રેજ ભાષા વડેજ આપણે એકત્વ ભાવનાને પહોંચી વળીએ છીએ. હિંદુસ્તાનની અનેક ભાષાને ખીલવવાનો પ્રયત્ન તે દષ્ટિ સંકુચિત કરવા પ્રારંભ છે તે એક પ્રગ્નની ભાષાના પાછી હકાવા જેવું છે.

(૪) અંગ્રેજ એ રાજ્યકર્તાની ભાષા છે. અંગ્રેજતા દિમાયતીની આ મુખ્ય દેલીસ જણાયેલી છે. ખાજ છે તેમા ઉક્ત દલીલોમાં જે કાંઈ વળન રહ્યું છે તેટલું પણ નથી.

અંગ્રેજ ભાષા મારફતેજ જ્ઞાતિ થઈ છે, એ કહેણીમાં અર્ધ સત્ય રહેલું છે. જે કેળવણી દેશમા અપાઈ રહી છે તે અંગ્રેજ ભાષા મારફતેજ છે. હિંદી પ્રજા કંઈ નામદ નથી, એટલે તેણે જે કંઈ મળ્યું છે તેમા યોડો ધણો પણ ઉપયોગ કર્યો છે. એમ છતાં આપણે બધા પરિણામથી નિરાશ થયા છીએ. કેળવણીમા ભારે ખામીઓ છે એ તો સહુ કાંઈ જાણ કરી રહ્યું છે. પચાસ વર્ષની કેળવણીને અંતે જે પરિણામની આશા રાખવાનો આપણને હક્ક હતો, તે પરિણામ નથી આવ્યું. એમ કેમ ? જે કેળવણી પ્રથમથીજ આપણી ભાષાઓ દ્વારા અપાતી હત, તે આજે બન્ધ પરિણામો નજરે આવત. જે વરતુ માત્ર ખોળા જેટલા અંગ્રેજ જાણનાગ સમજ્યા છે તે કચોડોમાં પસરેલી હોત. જે જુઓ અંગ્રેજ કંચેલા યોડાઓ બતાવી રહે છે તે કચોડો બતાવતા થઈ ગયા હોત. અંતે આપણા જુવાનીઆ કોલેજમાથી નીકળીને નિસ્તેજ બની નોકરીજ શોધતા રહે છે, તેને બદલે તેઓ ગોખખપટ્ટીમાંથી મુક્ત રહેવાને લીધે તાબ હોત, તે નોકરીને કનિષ્ઠ ગણી તેનો તિરસ્કાર કરત.

અંગ્રેજ સાહિત્યનો ત્યાગ કરવાની દોષ એ વાત કરી નથી. તે સાહિત્યને આપણે જૂની જૂની ભાષાઓમા ઉતારત. જેમ જપાન, દક્ષિણ આફ્રિકા આદિ મુલકોમા થાય છે, તેમ આપણે કરત. જપાનમાં યોડાને સરસ અંગ્રેજ, યોડાને સરસ જરમન, યોડાને સરસ ફ્રેંચ એમ શીખવે છે. તેઓનું કાર્ય તે તે ભાષામાંથી રત્નો શોધી તેને જપાનમા જપાનની ભાષા મારફતે દાખલ કરવાનું છે. જરમનને અંગ્રેજમાંથી કંઈ લેવાનું નથી હોત એમ નથી, પણ તેથી કંઈ બધા જરમન અંગ્રેજ શીખતા નથી. કંઈ જરમન પોતાનું દિગ્ગજ અંગ્રેજ મારફતે લેતો નથી, તે યોડાજ અંગ્રેજ શીખી તેમાંનું નહું જરમનમાં ફેરારી માત્ર ભાષાની સેવા કરે છે. તેમજ આપણે કર્યું હોત.

અંગ્રેજ ભાષા વડે એકત્વ ભાવનાને પહોંચ્યા છીએ વગેરે હકીકત તો એવી છે કે અંગ્રેજ દાખલ થયા પછી આપણે બિન છીએ, એવો શક પડ્યો, અને પછી આપણે એક થવા પ્રયત્ન કર્યો. ભાષાની એકતા એ પ્રજાની એકતાની અનિવાર્ય નિશાની નથી એમ ઘણા દેશોમાં આપણે જોઈએ છીએ. દક્ષિણ આફ્રિકામાં બે ભાષા છે પણ એક સ્વાર્થ હોવાથી પ્રજા એક થતી ચાલી છે. કેનેડામાં તેમજ છે. ઇંગ્લેન્ડ, સ્કોટલેન્ડ ને વેલ્સમાં આજે પણ ત્રણ ભાષા બોલાય છે. વેલ્સ ભાષાની જગ્યાને સારૂ મિ. લોઈડ જ્યોર્જ મહા પ્રયત્ન કરી રહેલ છે. છતાં એ ત્રણે દેશોમાં એક પ્રજાની ભાવના પુરજોરમાં વહે છે. જૂદી ભાષા ખીલવવાથી લોકોમાં જગૃતિ ફેલાશે. તેઓ પોતાની સ્થિતિ સમજશે. જૂદા જૂદા પ્રાંતના બધા એક હોડીમાં ખેડેલા છે એ તેઓ જાણશે એટલે ભાષાબેદ ભુલી જઈ સ્વાર્થ પરાયણતાનો અંગીકાર કરી બધા હોડીનો વેગ વધારવાને તથા તેને સહીસલામત રાખવા તૈયાર થશે ને રહેશે. વળી શિક્ષિત વર્ગને સારૂ આપણે હિંદીને સામાન્ય ભાષા ગણવી પડશે. હિંદી શીખવાનો પ્રયત્ન તે અંગ્રેજ શીખવાના પ્રયત્ન આગળ ચતુર્થિય છે.

અંગ્રેજ રાજ્ય કર્તાની ભાષા છે. આ વાત ઉપરથી એટલુંજ સિદ્ધ થઈ શકે કે આપણામાંના કેટલાકે અંગ્રેજ અવસ્થા શીખવું પડશે. આપણી દલીલોમાં અંગ્રેજોના દ્વેષ નથી. તેને પોતાને સ્થાને રાખવાનો આગ્રહ છે. તેને સ્થાને તે શાળી નીકળશે ને તેની જરૂર સહુ સ્વીકારશે. તે કેળવણીનું વાહન ન થઈ શકે. તે ભાષા આપણા પરસ્પરના વહેવારની ન થઈ શકે. આપણી શાળામાં હિંદીમાં ઉંચી કેળવણી તે તે પ્રાંતની ભાષાઓ મારફતેજ અંધારી જોઈએ એ જરૂર છે.

શિક્ષણ વચ્ચે અને ઘર સસાર વચ્ચે એકતા, આ વાત સ્વયં સિદ્ધ છે. આજે આ એકતા નથી વર્તતી. રાષ્ટ્રીય કેળવણીમાં તે ખ્યાલ રાખવોજ પડશે.

શિક્ષણ પ્રજાના મોટા સમૂહની હાજત પુરી પાડનારું જોઈએ. પ્રજાનો મોટો ભાગ ખેડૂત વર્ગ છે. તેથી ઉતરતો વણકર વર્ગ છે. જે આપણા બાળકોને પ્રથમથીજ ખેતીનું ને વણકર કામનું જ્ઞાન હોત, જે તેઓ આ બે વર્ગની હાજતો સમજતા હોત, જે તે વર્ગને તેઓના ધધાના શાસ્ત્રની કેળવણી મળી હોત, તો આજે આપણી ખેતી જગી નીકળતી હોત, આપણાં દોર દૂબળા, ન ધણીઆતાં ન જોવામાં આવત, આપણા ખેડૂતો ગરીબાઈને લીધે કરજના બોજ તજે ચીપાચેલા ન હોત, આપણા વણકરોનો લગભગ નાશ ન થયો હોત, આપણી નીચળ કાચા રૂપમાં પરદેશ જઈ તેની ઉપર કારીગરી થઈ પાછી આપણા દેશમાં આવી આપણને નાજોશી ન લગાડતી હોત, અને દર વર્ગે આપણે સુતરાઈ દાપડને સારૂ ઇંગ્લેન્ડને ૮૫ કરોડ રૂપિયા ન આપતા હોત. કેળવણીએ આપણને શેડ બનાવવાને બદલે ગુલામ બનાવ્યા છે.

શિક્ષકો પ્રથમ શ્રેણી સારૂ જરૂર ચારિત્રવાન જોઈએ. અંગ્રેજ કહેવત છે કે બચ્ચું મનુષ્યનો પિતા છે. આપણી તેના જેવી કહેવત છે કે પુત્રના પગપારણેથી વરતાય. કુમળા સ્થિતિમાં જે આપણે આપણા બાળકોને ગમે તે શિક્ષકોના હાથ તજે મૂકીએ ને પછી મરદ બને એવી આશા રાખીએ, એવો કવચનું ખીજ વાવી મોગરાની આશા રાખવા સમાન ચાલ. બાળકોને સારૂ સારા શિક્ષકોને રાખતાં આપણે પૈસાના લોભ તરફ ધણું માત્ર પણ દૃષ્ટિ નથી રાખી શકતા. આપણા વડવાઓના મૃત્યુમાં આપણે કેળવણી અધિમુનિઓની મારફતે મેળવતા.

શિક્ષણ મફત હોય. વિદ્યાદાનને અવેળની સાથે સંબંધ હોવો ન જોઈએ. સર્વ જોમ સહુને સાર સરખો તરો છે, વૃષ્ટિ જેમ બધાને ખાતર વરસે છે, તેમ વિદ્યાવૃષ્ટિ બધાને સાર એકી રીતે પડવી જોઈએ.

શિક્ષણ ઉપર પ્રખરતા અંકુશ હોવો જોઈએ. આ અંકુશમાં પ્રેમની કેળવણી રહેલી છે. એ અંકુશ હશે તો પ્રજા પોતાના બાળકની કેળવણીનાં રસ લેશે, તેને સાર જવાબદાર થશે. ને આવું સ્થાન જમારે કેળવણી લેશે, ત્યારે સ્વદાન્ય માગ્યું મળશે.

આવી કેળવણી આપણે સાર કરવી એ આપણો ફરજ છે. આવી કેળવણીની માગણી સરકાર પાસે કરવી એ આપણો હક્ક છે. આપણે શરૂ કરીએ તો જ સરકાર પાસે માગી શકીએ. પણ રાષ્ટ્રીય કેળવણી અપાય તેને સાર શાં પગલા ભરવા જોઈએ એ આ લેખનો વિષય નથી. પ્રથમ તો ઉપરના વિચારોનો પ્રેમ એ સ્વીકાર કરવાનો રહ્યો છે.

મોહનલાલ કરમચંદ ગાંધી.

અમારી નોંધ.

ગયા ફેબ્રુઆરી માસની ૮ મી તારીખની આશાપત્રિકામાં 'આ માસિક પ્રાથમિક શાળાના શિક્ષકોને ખરીદવા મે. વિદ્યાધિકારી સાહેબે જે પરવાનગી આપી છે, અને જે અંગે અન્ય સ્થળે પ્રસિદ્ધ કરી છે તે માટે અમે મે. વિદ્યાધિકારી સાહેબનો અંતઃકર્ણ પૂર્વક આભાર માનીએ છીએ. આ પ્રમાણે રાજ્યની તમામ પ્રકારની પ્રાથમિક શાળાના શિક્ષકોને આ માસિક લેવા છૂટ થવાથી અમને રાજ્ય તરફથી એક પ્રકારનું ઉત્તરન મળ્યું છે એટલું જ નહિ, પણ તેથી અગારે માથે કેટલીક જોખમદારી વધી છે એમ અમે સમજીએ છીએ. આ માસિકમાં અમે કેળવણીને લગતા તથા જનસમાજને ઉપયોગી વિષયો આપીએ છીએ, પરંતુ આ નરીન હુકમથી અમને વિરોધ પ્રોત્સાહન મળ્યું છે. એટલા માટે કેળવણીના, શાળાના તથા શિક્ષકોના વિષયો ઉપર અમે વખતો વખત ચર્ચા ચલાવીશું, તથા એજ અંગત મહત્વના વિષયો પર શિક્ષક લેખકો પાસે લેખો લખાવી મંગાવી તે પ્રસિદ્ધ કરી અમારા બધું વર્ગને લાભ આપીશું.

આ ઉપરાંત અમારા કેટલાક શિક્ષક વર્ગની સૂચનાથી અમે એટલી વિરોધ ગોઠવણ કરવા રાજ છીએ કે, દરેક શાળામાં આશાપત્રિકા લેવાની જોડણી હોઈ શકતી નથી, તેટલા માટે તે દરેક શાળાથી લેખ સંગ્રહ નથી. આથી કરીને આશાપત્રિકામાં કેળવણીને લગતા પ્રસિદ્ધ ચર્ચા હુકમો તથા વટહુકમોથી શિક્ષકો અંતર રહે છે. શિક્ષકોની આ મુશ્કેલી અમે બરાબર સમજીએ છીએ, ને તે દૂર કરવા અમે એવા અગત્યના હુકમો તથા વટહુકમોનો ઉતારો કરી અમારા માસિકમાં છાપીશું, જેથી આશા છે કે તેમની મુશ્કેલી દૂર થશે. આ નરી યોજના પાર પાડવાને અમને ઉમેદ છે કે શિક્ષકો સહાય કરશે, અને જેટલે અંશે અમને સહાયના મળશે તેટલે અંશે અમે તેમની આ હાજત પૂરી પાડવામાં પ્રયત્નશીલ રહીશું, એમ કદાચી કોઈ બાતની નિહાને અમે પાત થવા નથી એમ અમે માનીએ છીએ, ને તેમ શું હોય તો તે માટે અમે ક્ષમા માહીએ છીએ.

પ્રિય મધુકરને.

શિખરિણી છન્દ.

જરી સામે જોતા, નવન ગમ ત્યા તો ફરી રહ્યાં,
 ગુંથાતાં ચિત્તાનું, થયન સમગ્રતાં સમિપમા,
 સુચીરા શાન્તિ ત્યા પ્રસરિત થતી સ્નેહ રસથી,
 અચિરા દુઃખોની, હત ગતિ થતી તેજ રમથી. ૧

હરિણી.

પણ જરિ સખી છંછા યાતા કંઈ મુખથી લવ્યો,
 મધુકર સુખે ગુણ લેજો અમુલ્યજ આ સમો;
 નથી જગ વિષે તારા જેવા યદી અમ દષ્ટિમા,
 વિસરી જગને શુદ્ધાદેતે ફરે જ તું સદ્ધિમા. ૨

ક્રમજ મિત્રતા તેમાં તું તો મિલીત થતો સુખે,
 તવ દિલ વિષે ના દેખાતી જરા ડર મૃત્યુની;
 મરણુ દુઃખ એ છો બેદીને રહ્યું વળગી સુખે,
 પ્રણુ તવ દિલે, ના, તે, આવે, અભોદીજ જાણીને. ૩

મન્દાકીન્તા.

આ સંસારે નથી કંઈ દીર્ઘ સાર કે શાન્તિ યોડી,
 સર્વે વરેતુ પળપળ મહિ બિન્ન રૂપે જાણાતી;
 તે સર્વેને સમગ્ર દિલમાં એક સાચા સ્વરૂપે,
 શાન્તિ માની ક્રમજ સહમા નિલ રેતો સુખે તું. ૪

સો માદો છે અતુષ્ઠ સખા સ્વર્ગને આપનારા,
 જ્યાં દુઃખોનો જરિ પણ નથી ભાસતો ભાસનારા;
 એ મિત્રાસા કહિને સરખા શુદ્ધ તર્કે વિચારી,
 કમોંધી જે પ્રકટિત કરી મુકિત દર્શાવતીંતી. ૫

વેદાન્તિને શ્રમ સમ જગત માનતી ધન્દજળ,
 શુદ્ધાદેતે મળી જતી રૂડિ શાન્તિ મોઢી અમાપ;
 તે સર્વેના હૃદયગત જે ભાવ તે તું વિચારી,
 આત્મારામી ખની વળી રૂડિ શાન્તિ લેતો ત્રિધારી. ૬

અન્નપૂર્ણાના મંદિરમાં.

(૩)

આ કોણ ?

કમલા અન્નપૂર્ણાના મંદિરમાં પરિચારિકા બની હતી. જીવનપર્યંત કોમારાવરથી ભોગરી દેવીની ઉપાસનામાં સમય ગાળવો એ તેનું મહાવ્રત હતું. ૧૩-વર્ષની નાની વયે કમલાએ સંસારનું બંધન તોડીને જગજગનનીતો આશ્રય શોધ્યો હતો.

અન્નપૂર્ણાની ઉપાસનામાં છ વર્ષ વીતી ગયા. આજ સુધી સંસારની વાસનાઓને બસીબૂત કરીને તેણે પોતાનો વ્રતનું ધ્યાનિયત પ્રતિપાદન કર્યું; તેનું મન ક્ષણભર પણ ચલિત બન્યું નહોતું. પરંતુ આજે કોણ જાણે શાથી તેનું મન ચંચળ બની રહ્યું હતું.

સધ્યા સગય હતો ! મંદિરના ઉદ્યાનમાં દેવીની પૂજા માટે કમલા પુષ્પો સુંઠતી હતી; પરંતુ તેનું લક્ષ્ય કુશોભા નહોતું. તેના હૃદયપટ ઉપર કોઈ અન્ય ચિત્ર અંકિત બન્યું હતું; જે અતેક ધતો કરવા છતાં ત્યાંથી ખસવા પામ્યું નહોતું. તેની દષ્ટિ અહોનિશ તે ચિત્ર ઉપર ફરી રહેતી. આ સમયે પણ તે આ મૂર્તિની ઉપાસના કરી રહી હતી.

પોતાના હૃદયની આ નિર્બળતાને લીધે કમલા લગ્ન પામતી હતી. આ નિર્બળતા વિદારવા માટે તે દેવીને પ્રાર્થતી હતી. એના અતરમાં વિધાસ હતો કે દેવીની કૃપાથી એ નિર્બળતા સમય જતાં અવસ્થ અદસ્ત થશે.

પુષ્પો સુંઠાઈ રહ્યાં. કમલાએ કંઈક ખડખડાટ અવાજ સાંભળ્યો. પોતાની પાછળ કોઈ હલુ હોય એવી ભાતિ થઈ. સુખ પાછળ ફર્યું; આ કોણ ? આ તો બીજું કોઈ નહીં, પરંતુ પોતાનું હૃદયઅંકિત ચિત્ર, હૃદયમંદિરમાં વિરાજતી મૂર્તિ !

(૨)

“ મહને ભૂલી જાઓ ! ”

“ કમલા ! મહને હામા કર, કરતાં કરતાં અહીં ચડી આઓ છું; મનના વેગને હું અટકાવી ન શક્યો. કમલા ! હું સત્ય કહું છું કે તારા વિના હું નથી રહી શકતો, મારાથી રહી શકાઉં નથી ! મારું સુખ, મારી આરામ, મારું જીવન જે ગણું તે તું જ છે. તું મારા જીવનની આગવેરી છે. કમલા ! મને નિરાસ ન કર, હમેશને માટે મો હુખા-ગારમાં ન ફેંકી દે ! સંસારમાં રહીને પણ તું ભંગવતીની ઉપસના કરી શકશે. મર્યાદા તો સંસારમાં રહીને જ સાચી ઉપાસના બની શકે છે. ”

તેનાથી વધારે ન ગોણાવું. વિધાવર્ણ મેત્રાથી તે કમલા તરફ જોઈ રહ્યા.

કપિત સ્વરે કમલાના મુખમાંથી ઉત્તર નીકળ્યો. “કુમાર ! મને હતભાગિની ન બનાવો. માતાની ગોદમાંથી મને ન ખસેડો. મને ભૂલી જાઓ ! હું જાણું છું કે હું પોતે તમને ભૂલી શકી નથી. પણ તમે-કુમાર !-તમે મને ભૂલી જવાનો યત્ન કરો !”

નિરાશનો એક નિશ્વાસ કુમારે નાખ્યો. “કમલા ! હું તને કદી નહીં ભૂલી શકું; પરંતુ તારો આગ્રહ છે તો તને ભૂલી જવાનો યત્ન જેવડ આડબર પણ કરીશ. આ દેહમાં પ્રાણ છે, ત્યાં સુધી તો તને ભૂલી જવી એ અશક્ય છે. જોકે હું કે પ્રાણનો ત્યાગ કર્યો પછી પણ તને-ભૂલી જાઉં છું કે કેમ ? હું જાઉં છું, કમલા, સદાને માટે હું જાઉં છું. પ્રભુ તારું કલ્યાણ કરે !”

કુમાર ત્યાં જતા લાગ્યો. આત્મસ્વરે કમલા બોલી, “કુમાર ! એમ ન કરો; મારે લીધે, આ પાપિણીને લીધે, આપનો પ્રાણ ત્યાગ ન કરો !”

કુમાર પાછો ફર્યો, પરંતુ નિરૂત્તર. કમલા હતાશ બની. જતાં જતાં તે બોલી “કુમાર ! જરા મધુર કરો, હું તમારી સાથે આવીશ !”

(૩)

“કાર્યભાર તમને સોંપું છું.”

અમરવતી અન્તપૂર્ણાની પ્રજ્ઞ સમાપ્ત થઈ હતી. સર્વ પરિવારિકાઓ પોતપોતાના અભ્યુદયમય વિચારો સાથે ગઈ હતી. માત્ર કમલા અત્યારે અદિરમાં હતી.

દેવકોટ સમય સળંગ તરેણે તે દેવી સામું જોષ રહી. હૃદયના ઉદાસમાંથી એક દૈવી નિશ્વાસ નીકળી પડ્યો. દેવીને તે વીનવચ લાગી, “અમરવતી ! હું-જાઉં છું, મારે જરૂર પડે છે; તેણે કહ્યું છે કે, જો હું તેની ખાસે નહીં જાઉં તો તે આત્મહત્યા કરશે ! હું તેનો સ્વભાવ જાણું છું, અને દેવી આપ તો ઘટપટ આપી અંતયાંત્રી છો, એટલે સમજું જાણું છો જ. તે જરૂર આત્મહત્યા કરશે. ત્યારે શું મારે તેની સાથે જવું ? હા ! પણ તેમ કરતાં મારે આપની સેવાથી વિમુખ થવાનો વખત આવે ! મારું વ્રત ભંગ કરવાથી શું હું પાપિણી નહીં બનું ? તે કહે છે કે એમાં કંઈ પાપ નથી. પરંતુ મને તો એમન લાગે છે કે હું પાપ કરું છું. જગતજનની ! મને દૃઢ શ્રદ્ધા છે, મારા અંતરમાં વિશ્વાસ છે, કે આપ મને પવિત્ર નહીં ચત્રા થો. જો હું પાપ કરતી હોઉં તો મારું કદી થો, કદી ! કદા એટલું કદી થો કે આ પાપ કરું છું ! પછી હું-તેની સાથે કદી પડું નહીં જાઉં. દયા કરો, ભગવતિ ! આ રૂંક ઘસી ઉપર દયા લાવો. તે હમણાજ અહીં આવી લાગશે. હું સમજું આપની દૃષ્ટિ ઉપર રાખું છું. કહેા, માતા ! એટલું કહેા કે હું પાપિણી છે, પાપ કરું; આલે છે; બસ પછી.....”

બરાબરી દોહતો પગદવ સંભળાયો. પુરતન કમલા અન્તપૂર્ણાના ચગળે ટળી પડી. પોતાનાં અગ્રજોથી દેવીના ચરણો ભાંગવતી, પદપ્રણામન-કરતાં તે બોલી, “દેવી ! તે

આ તરફ આવે છે. કૃપા કરી એટલું કહે કે આ પાપ કર્મ છે. પાત્રી હું કદી પણ નહીં બનું, તમારી છાયાથી કદી જુદી નહીં થાઉં. ”

તે વધારે બોલે તે પહેલાં તો કુમારે મંદિરમાં પ્રવેશ કર્યો અને કહ્યું, “કમલા ! હું આવી પહોંચ્યો છું. ”

કમલા હસી-હસી યદ્ય, “કુમાર ! દેવી તરફ જુઓ ! તે દેવી કોપિત દષ્ટિથી મહારી તરફ નેધ રહી છે ? તે કહે છે કે તું પાપિણી છે. ! ”

કુમાર હસ્યો, “કમલા, તું ભૂલે છે. દેવી દયાળુ છે. તેની દષ્ટિમાં કોપવું ક્ષેત્ર માત્ર ચિન્ન નથી. તે તો કૃપાદષ્ટિથી તારા તરફ નેધ રહી છે. ”

કમલાએ ફરીથી નેધું. ચત્રપદાશમાં દેવીનું વદન શાંત નજાણું હતું. નિરાશ બની કમલાએ કહ્યું, “માતા ! હું બનું છું. પ્રાતઃકાળમાં હું દરિદ્રાને ફલફલ અને વસ્ત્રો આપતી હતી. કાલથી મારું કામ કોઈ બીજી ઘસી કરશે, પરંતુ હું તો, મારો કાચ-ભાર આપને સોંપતી બનું છું ! ”

કમલા સત્તજ નેત્રો સહિત દેવીને પ્રણામ કરી કુમાર સાથે ગાલી ગઈ. થોડો વખત મંદિર નિસ્તરબ્ધ બની ગયું.

x

x

x

x

પ્રાતઃકાળ થયો. અરુણદેવનું આગમન સૂચવતાં રક્તવર્ણ દિશ્વો આકાશમાં ચળ-કચા લાગ્યાં. દરિદ્રાનાં ટોળેટોળાં મંદિર તરફ આવવા લાગ્યાં. ભગવતી અનનપૂણીએ પોતાના આસનનો ત્યાગ કર્યો. નીચે આવતાં તેઓ બોલ્યાં:—

“અનુપૂર્ણ નેત્રોથી નેત્રે ક્યું પ્રાણનું દાન,
તેની ભક્તિ અને શ્રદ્ધાનું હું કરું સન્માન;
સેવા અને દયાનો નેત્રે કર્યો સદા વિસ્તાર;
અપિયણ તેના પ્રેમ નેત્રને હોશ સધળા ભાર ! ”

x x x x

(૪)

અસૌકિક ચમત્કાર !

દરિદ્રાનાં ટોળાં મંદિરમાં આવી ગયાં. કમલાનું દયાપૂર્ણ મુખ નેત્રને સર્વ કોઈ ભગવતી અનનપૂણીની નવ્ય બોલવા લાગ્યા. નેત્રે ને વસ્તુની દૃષ્ટા થતી તે તેને મળતી. રૂંધ, હું, નિપદાન, વસ્ત્ર આશ્રય કોઈ પણ વસ્તુનો આજે અમારું નહોતો. તમામ અભ્યાગનેની કામના આજે પરિપૂર્ણ બની. આજે તેઓના આનંદની સીમા નહોતી. જતી વખતે સધળા એક સાથે બોલી ઉઠ્યા “ભગવતી અનનપૂણીની નવ્ય ! મોતા કુમારીની નવ્ય !

દરિદ્રાના ટોળાં નિપદાઈ ગયાં. દેવી મનમાં બોલ્યાં, “કમલા ! કદી મારાથી કંઈ પ્રય વધુ મળે તો તું ક્ષમા કરજે ! ”

ગુજરાત કેલવળી પરિષદ.

ગણિત અને વિજ્ઞાન સંબંધી પ્રશ્નાવલી.

આ પત્રિકા અંતે અમારા મિત્ર તરફથી મળી છે, તે માટે અમે તેમનો ઉપકાર માનીએ છીએ તથા તે સાર્વજનિક-હોષ અમે તે પ્રસિદ્ધ કરીએ છીએ. એમાંના વિવિધ વિષયની સાથે તંત્રીને ખાસ સખધ રહેશે છે; કારણ ગુજરાતી વાચનમાળા વિજ્ઞાનના પાઠો લખવામાં તેમનો ઘણો ભાગ છે તથા તે આજ પચીસ વર્ષ થયા એ વિશીષ્યતા આપ્યા છે એટલે આવતા અંકમાં તેના ઉત્તર ખાસ વિસ્તારથી લેવામાં આવશે.

તથા

ગણિત અને વિજ્ઞાનનો અભ્યાસ સરળ કરવાના હેતુથી વ્યાવહારિક સૂચનાઓ કરે આ પરિષદની પહેલી મોકલે એક કમીટી નીમી છે. આ કમીટીનું કામ સરળ બને તે હેતુ તે સંબંધી નીચેના મુખ્ય સવાલોના ઉત્તર મંત્રીઓને (અમતવાદ) મોકલી આપે મર્ત અનુભવી અને શિક્ષણસિક ગૃહસ્થોને વિનંતિ છે.—

૧ ગણિત.

(૧) ગણિતનો વિષય સરળ કરવો—એ વાક્યનો અર્થ તમે શું કહે છે? સરળતા, દાખલ કરવા માટે ઘા ફેરફાર થવા છૂટ છે ?

(૨) મેટ્રીક્યુલેશનની ગણિતશાસ્ત્રની પરીક્ષાના પ્રશ્નપત્રોનાં સ્વરૂપ તમને કેટલે લાગે છે. નીચેના ધોરણના પ્રશ્નપત્રો ઉપર તેની કેવી અસર થાય છે ? આ બંનેના સંબંધમાં તમારી શી સૂચના છે ?

(૩) ભૂમિતિ અને બીજા ગણિતના વિષયમાં શીખવાતો અભ્યાસક્રમ તમને વધારે જણાય છે ? વધારે જણાતો હોય તો તેને કેવી રીતે દલકે બનાવી શકાય ?

(૪) હાલમાં ગણિતશાસ્ત્રના જુદા જુદા વિષયો જુદા જુદા ધોરણોમાં ને ક્રમસર શીખવાય છે તે તે ધોરણો માટે તે વિષયોના ક્રમ માટે તમે કંઈ સૂચના કરવા ઇચ્છો છો ?

(૫) ગણિતના હિસાબની રકમ ઇંગ્રેજ બાપામાં હોવાથી ઘણા વિદ્યાર્થીઓ તેવા હિસાબ કરવાની શક્તિ પોતામાં હોવા છતાં બાપાની ગેરસમજુતથી સાઈ પરિણામ બતાવી શકતા નથી—આ ફરીયાદ તમને વ્યાજબી લાગે છે ? વ્યાજબી જણાતી હોય તો તે દૂર કરવા તમે શો માર્ગ સૂચવશો ?

(૬) ગણિતશાસ્ત્રના પ્રશ્નપત્રોના ઉત્તર આપવાની પદ્ધતિ ઘણીજ દોષવાળી હોય છે; વિદ્યાર્થીઓ કેવળ આંકડાથી પોતાનાં નોટનાં પાનાં ભરે છે અને છેવટના આંકડા પાસે “ ઉત્તર ” એટલાજ શબ્દો અક્ષરથી લખે છે—આ ફરીયાદ વ્યાજબી છે ? વિદ્યાર્થીઓને ઇંગ્રેજ બાપામાં ઉત્તર આપવાના હોવાથી તેમની વિચાર દર્શાવવાની અપૂર્ણ શક્તિને લીધે આવું બનતું હશે કે શિક્ષણપદ્ધતિની ખામીને લીધે આમ બનતું હશે ?

૨ વિજ્ઞાન.

(૧) પ્રાયોગિક શાળામાં વિજ્ઞાનના પાઠો વાંચનમાળામાંથી શીખવવામાં આવે

આવે છે તે સંબંધી તમારે કંઈ સૂચના કરવાની છે? આ પાઠોની યોજના અને ક્રમ યોગ્ય છે? પાઠોની ભાષા કૃત્રિમ અને કુચિત્રાંશ ભરેલી છે? પાઠમાં આપેલા પ્રયોગો સંબંધી કંઈ કહી શકાય તેવું છે?

(૨) ઇંગ્રેજ શાળાના પહેલા બીજા અને ત્રીજા ધોરણમાં વિજ્ઞાનનો જે અભ્યાસક્રમ રાખવામાં આવ્યો છે, તેમા તમારે કંઈ ફેરફાર કરાવવાની જરૂર જણાય છે? (હાલ નિયત કરેલા ક્રમ નીચે પ્રમાણે છે:—

૧ હું ધોરણ. Matter—કેટલાક પદાર્થો સંબંધી શાસ્ત્રીય જ્ઞાન.
Life (a) પતંગ, રેશમનો કીડો, કે તેવાં પ્રાણી પ્રાણીઓનો જીવન-વિકાસનો અભ્યાસ.
(b) સાદું વનસ્પતિશાસ્ત્ર.

૨ જુ' ધોરણ. Matter—કેટલાક પદાર્થો સંબંધી શાસ્ત્રીય જ્ઞાન.
Life (a) મચ્છર-સર્પ-દેહના જેવા પ્રાણીના જીવન-વિકાસનો અભ્યાસ.
(b) વનસ્પતિશાસ્ત્ર.

૩ જુ' ધોરણ. Human Physiology—ધ્વનિવિજ્ઞાન-સાદું.
Nature study—આકાશના સૃષ્ટિચક્ષુર, ભૂગોળના સૃષ્ટિચક્ષુર, વર્ષાદની ગીમાસા ઇત્યાદિ.

(૩) કોઈ કહે છે કે “ આવા નવા અભ્યાસક્રમને બદલે શુદ્ધરાતી ખીટ ચોપડીથી તે છેક સાતમી ચોપડી સુધીના વિજ્ઞાનના ખાડો ઇંગ્રેજ શાળામાં અધિક વિભાગસર શીખવવામા આવે તો વિજ્ઞાનનું સાદું જ્ઞાન પ્રાથમિક દરજ્જા માટે આપ્યું પડેલેવાય. ” આ વિચાર સંબંધી તમારે શું કહેવાનું છે ?

(૪) ઇંગ્રેજ શાળાના પહેલા ત્રણ ધોરણ માટે દરોવેલા અભ્યાસક્રમ વાસ્તે પુસ્તકની જરૂર જણાય છે ? શિક્ષકોના ઉપયોગ માટે તમે કોઈ પુસ્તકો લેવાની જરૂર સમજો છો ? હાલમાં તેવાર ચયેલાં લેખામેન ગ્રીન કંપનીનાં અને વડોદરાના મી. જોશીનાં પુસ્તકો તમે જોયાં છે ? તે સંબંધી તમારો શ્રદ્ધા અભિપ્રાય છે ?

(૫) ચોથા ધોરણમા Physiology and Hygiene નામના બે વિષય રાખવામાં આવ્યા છે. આ-વિષય ઇંગ્રેજ ભાષાદ્વારા શીખવાય છે તેથી તે કંઈ લાભ છે કે વિષય જાતે કંઈ પડે છે ?

(૬) પાંચમા ધોરણમાં Physics and Hygiene એ બે વિષય રાખવામાં આવ્યા છે તેને બદલે “ First Aid ” and Hygiene ના બે વિષયો રાખવામાં આવે તો વધારે સરળતા થાય ખરી કે ?

૭ પાંચમા ધોરણમાં Physicsનો અભ્યાસક્રમ રાખ્યો છે તે કંઈ જુ' અને અધિક લાંબો છે ? શુદ્ધરાતી પાંચમમાળાના પુસ્તકોમાના પાંચત્રિક શક્તિના પાઠો ને

વિદ્યાર્થીઓ નાનપણમાં ખરોખર શીખ્યા હોય તો પાંચમા ધોરણનો હાલનો Physics નો અભ્યાસક્રમ કંઈક લાગવાનો સંભવ રહે ખરો ?

(૮) હાલમાં પાંચમા ધોરણમાં મૂકવામાં આવેલો Physics અભ્યાસક્રમ કેટલે અંશે યુનિવર્સિટીના પ્રીવીયસના Physics અભ્યાસક્રમ સાથે મળતો આવે છે તો તે ક્રમ મેટ્રીકના વર્ગમાં રાખવાથી વિદ્યાર્થીઓ કોર્સમાં દાખલ થાય ત્યારે તેમને કેટલીક સરળતા મળે; ખરી-આ સમજ તમને વ્યાનખી લાગે છે ?

(૯) છઠ્ઠા ધોરણના Physics ના અભ્યાસક્રમ બદલ તમારે કંઈ કહેવાનું રહે છે ?

(૧૦) આ ધોરણમાં heat સંબંધી તથા Fluids સંબંધી ટુકડા ક્રમ ગોઠવી થોડું જ્ઞાન Electricity અને Magnetism નું આપવાની વ્યવસ્થા થાય તે તમને ધ્યાત્વ છે ? Electricity સંબંધી વિદ્યાર્થીઓને જરાપણ જ્ઞાન ખી. એ. થતાં સુધી હાલના અભ્યાસક્રમ પ્રમાણે મળતું નથી; એવું અજ્ઞાન ચલાવી લેવા કરતાં આ સુધારા કરવામાં આવે તો કંઈ હરકત છે ?

(૧૧) સાતમા ધોરણ માટે Chemistry નો જે અભ્યાસક્રમ ધડવામાં આવ્યો છે તેમાં તમારે કંઈ કહેવાનું છે ?

(૧૨) Chemistry ના શિક્ષણ માટે જે પ્રયોગો સૂચવવામાં આવ્યા છે તે બધા શક્ય છે ?

૧૩. First aid, Ambulance, Physiology, Hygiene એવા વિષય શિખવવાનું કામ એક ડોક્ટર વધારે સારું કરે તેમ જાનવા તમે તૈયાર છો ?

૧૪ વિજ્ઞાનના શિક્ષણ વખતે વિદ્યાર્થીઓએ અનુક્રમ પ્રકારનીજ નોટ્સનો ઉપયોગ કરવો જોઈએ તે તમને વ્યાનખી લાગે છે ?

૧૫ વિજ્ઞાનના અભ્યાસપાઠ સંબંધી હાલમાં આવતાં પાઠ્ય પુસ્તકો વિશે તમારો શો અનિશ્ચય છે ?

૧૬ ખગોળનો વિષય ઘણે અંશે ભૂગોળની સાથેજ શીખવી શકાય એ જોતાં તે વિષયને અભ્યાસક્રમમાં સ્થાન મળતું નથી તે યોગ્ય થયું છે ?

૧૭ એકંદરે ગણિત અને વિજ્ઞાનના શિક્ષણ માટે દરેક ધોરણવાર કેવો અભ્યાસક્રમ સૂચવો છો ?

પ. A Revision of the present system of public education so as to bring it in line with the methods pursued in Europe and America to meet the Agricultural and Industrial needs of the people.

અર્થાત્ જનસમાજની ખેતી અને ઉદ્યોગ સંબંધીની હાજરો કરી વળવાને યુરોપ અને અમેરિકામાં પ્રચલિત પદ્ધતિયે આણુવાને માટે હાલની જાહેર કેળવણીની પદ્ધતિમાં સુધારો લેખક હવે હિંદુસ્તાનમાં આવતી ઉદ્યોગની પદ્ધતિ અને સ્થિતિનું વિશ્લેષણ કરાવે છે તે નીચે પ્રમાણે:

૧. The Cotton Industry:—અર્થાત્ રેશમનો ઉદ્યોગ. હિંદુસ્તાનમાં કરતાં દર એકર દીઠ ત્રણ ગણો રેશમ પાક અમેરિકા ઉતારે છે, અને દુનિયાની ૭૫ ટકા ખપતને પૂરો કરી વેળે છે. હિંદુસ્તાનને પૂરતી સગવડ મળે તો એના રેશમ પાકથી એને સુમેથી સ્વામિભાન પાછું મળી શકે, અને દુનિયાનું મુખ્ય વેપારનું બજાર હાથમાં આપ્યાથી ખેતીનું દેવ થોડા પ્રમાણમાં ઓછું થઈ શકે. લેખક વિશેષમાં કહે છે કે જ્યારે ૨૫૦૦ લાખ રૂપિયાની કૌશલતા કપાસિયામાંથી માત્ર થોડી આર્થિક મદદથી અહીંયાં સોંપી, મીણખતી અને કોનોઆફની રેકર્ડો જતાવી શકાય એમ છે તો પછી તે માત્ર પરદેશ શા માટે મોકલવો ?

૨. The Silk Industry—અર્થાત્ રેશમનો ઉદ્યોગ. આપણા હાલની સાળના વણકરોને ઉત્તેજન આપવું એ પ્રથમ જરૂરનું છે. મિ. હાવેલ કહે છે કે માત્ર એકલા બંગાળમાં જ આજીસ લાખ હાલની સાળો છે. એ ઉપરાંત સ્ત્રી પુરુષ બન્નેને રાજ્ય આપ્યાથી બીજી મીથેના કરતાં વધારે સારું કુમારદાર કાપડ હાલની સાળાથી તૈયાર થઈ શકે એમ છે. હવે કાચા માલની જાત બાબત તેમજ વણકાર કામની આખી યોજના બાંધે નિરંતર દેખરેખ રાખવાની વધારે ઉપયોગિતા છે એમ લેખકનું કહેવું છે.

૩. The Sugar Industry:—અર્થાત્ ખાંડનો ઉદ્યોગ. આપણી ખેડની અને બંનેમંડની બંગાળની પદ્ધતિનું આ ઉદ્યોગમાં પૂરેપૂરું પ્રદર્શન થાય છે. હિંદુસ્તાનમાં પાણીની પૂરતી જોગવાઈ તથા સોંધી મજૂરી હોવા છતાં અમેરિકામાં દર એકર દીઠ શેરડીના પાક માંથી ઉતરતી ખાંડના કરતાં હિંદુસ્તાનમાં દર એકર દીઠ ૧૧૨ મણ ઓછી ઉતરે છે; તપનની કીમત હિંદુસ્તાનમાં દર એકર દીઠ દસ રૂપિયા આવે છે, ત્યારે જાવામાં તે માત્ર સાઠમાત રૂપિયા છે. સદરહ બાંધતમાં લેખક સૂચવે છે કે પીતની સગવડ તથા પોષકશક્તિ ખાતર વધારે ઉપયોગી છે તેથી તેનો છૂટથી ઉપયોગ થાય તો સારું.

૪. The Textile Industry:—અર્થાત્ વણકારનો ઉદ્યોગ. બેટ, ગાય તથા શંખની માછલી (shell-fish) ના તાંતણાની કપડાં બનાવવામાં ઉપયોગીતા કેટલી છે તેની હિંદુસ્તાને હજી કદર નથી. રાણ અને લાખના લિપન બાબતમાં હિંદુસ્તાન સર્વોપરી છે; રાત્ર અત્યંત ખાનગી મદદ નેટલી આથી શક્ય તેટલીની શંખના વેપારને જરૂર છે. આ ઉપરાંત હિંદુસ્તાનમાં કેળના રેશમનો ઉદ્યોગ અધકારમાં છે તેને જગૃત કરવાની આવશ્યકતા છે. કેળના મળિયા ગર્જ (માવો) બનાવવામાં કામ લાગે છે, એના સર્ક

પાંદરથી પોટાસ ઉત્પન્ન થાય છે, એનું પાણી જપાનના લોકો ઇમિટેશન સિલ્કનાં કપડાં બનાવવાના ઉપયોગમાં લે છે. હિંદુસ્તાનમાં રેશાં આપતાં આવા ત્રણસો ઉપરાંત હોડવાઓ છે, કે. જોતો ઉપયોગ કાગળનાં કપડાં, અને શેનરુ બનાવવામાં થઈ શકે એમ છે.

૫. Minor Industries:—અર્થાત્ નાના નાના ઉદ્યોગ. સહકારી સંગ્રહસ્થાન (store) સહકારી વેચાણ, અને સહકારી ઉત્પાદન એ સર્વ, જે ઉત્તેજિત થાય તો રૂળ રૂલાદિ; જંગલ, ટોરણક, ડેરી (Dairy) અને મરઘાં કુકડાંની ઉછેર સંબંધીના ઉદ્યોગો ઉત્તમ રીતે ખીલવી શકાય એમ છે. વધારે મધ ઉત્પન્ન કરતી મધમાખોની માવજતનો ઉદ્યોગ ઉત્તેજન આપવા લાયક છે. આ પછી લેખક હિંદુસ્તાનમાં મજુરીના પ્રશ્ન ઉપર ધ્યાન દેવાનું, ઉપયોગી-સૂચનાઓ આપે છે. એ સૂચના અમલમાં મૂકવા યોગ્ય છે. સ્વળ સક્રિયતાને લીધે તે તમામ અન્ને લઈ શકતા નથી તેથી દિલગીર છીએ.

... એ પછી લેખક ભવિષ્યના વિચારમાં ઉતરી પડે છે, અને કહે છે કે

(૧) સુધરેલી આર્થિક સ્થિતિ, તેમજ (૨) સામાન્ય દેશવણી એ બે પ્રશ્ન ઉપર તરત ધ્યાન આપવાની જરૂર છે. એઓ કહે છે કે—

India demands fiscal freedom to arrange her tariffs according to her industrial requirements, and wistfully looks up to the Government to retrench public expenditure, and to invest her spare cash and floating reserves in the interest of her agriculture and industry.

વિશેષમાં તેઓ કહે છે કે પ્રગતિની શરતમાં હિંદુસ્તાનને સર્વથી આગળ લાવવો હોય તો તેની પ્રજાને શારીરિક તથા માનસિક કાર્યને શારીરિક તેમજ માનસિક અન્વેષણનાં સાધન બનાવી શક્તિ, ડહાપણ તથા સાહસ જરૂર જોઈએ. ધંધાને લગતી, વેપારી, ધર્મ, નેરનો અને ખેતીની શાળાઓની હિંદુસ્તાન સરકાર તરફથી આશા રાખે એ સ્વાભાવિક છે. આ બાબતમાં મુંબાઈની શારદાબીક તરફથી ઉદાહરણ આપેલી સીડનહામ કોલેજ ઓફ કોમર્સ (Sydenham College of Commerce) નો હાખનો આપી આ વિષયને નીચેના લખોથી જૂલું કરે છે.

Idealism can save us from the profound fallacy that organization is an end in itself or that machinery will save a people. We are perhaps too apt to believe in the strength of organization and to overlook its essential weakness. It would be a sordid boon to barter away for the sake of machinery those spiritual initiatives on which all human progress ultimately depends.

સ્વીકાર અને અવલોકન.

સ્વામી વિવેકાનંદ—ભાગ ત્રીજો (વિવિધ અંશમાળા પુસ્તક ૭૩-૭૪) અનુવાદક-રા. વસનંદ-દયાળી ગણનારા, પ્રકાશક સંસ્થા સાહિત્ય વર્ધક કાર્યાલય તરફથી ભિક્ષુ અખંડાનંદ, કિમત આઠ આના.

સરહદ પુસ્તક અંગ્રેજીમાં પ્રસિદ્ધ થયેલા "From Colombo to Almora" નામક પુસ્તકનો તથા બંગાલી ભાષામાં પ્રસિદ્ધ થયેલા "ભારતે વિવેકાનંદ"નો અનુવાદ છે. સ્વામી વિવેકાનંદનું નામ ધણાએ સાંભળ્યું હશે. તેમણે અમેરિકામાં સર્વધર્મપરિપાત્ક હિંદુ ધર્મનાં વેદાંત, ઉપનિષદ વગેરેના તત્ત્વજ્ઞાન વિશે જે વ્યાખ્યાનો આપ્યાં હતાં તેથી ત્યાંના લોકોના મન ઉપર જે અસર કરી હતી, અને તેને પરિણામે તેમણે દેટલાકને પોતાના શિષ્યો બનાવી જે વિષય-મેળવ્યો હતો તેથી એમનાં ભાવણોથી તથા અન્ય પુસ્તકોથી આપણે અચાત નથી. હિંદુધર્મ સર્વોપરી ધર્મ છે, એ ધર્મમાં રહેલું રહસ્ય અન્યધર્મ પુસ્તકોમાં નથી એવું વિદેશમાં જઈ પડિતો સમક્ષ સિદ્ધ કરવું એ કાંઈ સાધારણ કાર્ય નથી. સ્વામીને આરમ્ભમાં કેટલી મુશ્કેલીઓ વેઠવી પડી છે, તેનો મધ્યાર્થ ચિતાર તેમણે મદ્રાસમાં આપેલા ભાષણમાં આપ્યો છે. સ્વામીજીનાં હિંદુસ્તાનમાં પ્રત્યાગમન પછી તેમને અને જે સંસ્થાર આપવામાં આવ્યો છે તેના પ્રયત્નોમાં તેમણે પોતાના હૃદયને વહેવા દીધું છે, ને તેમ કરવામાં તેમની જે ધર્મભાવના હતી, તેમની જે દેશભક્તિ હતી તે સર્વનો આ પુસ્તકથી સાક્ષાત્કાર થાય છે. અંગ્રેજી ભણેલા તે સ્વામીજી વિશે અંગ્રેજીમાં પ્રસિદ્ધ થયેલાં પુસ્તકોથી જાણી શકે, પરંતુ એ ભાષા જે ભણેલા નથી તેવા સામાન્ય વર્ગના લોકોને એમનાં કાર્ય, તથા ભક્તિ વગેરે વિશે જાણવાને આ તથા એમના વિશે અગાઉ પ્રસિદ્ધ થયેલાં પુસ્તકો છે. તે માટે ભિક્ષુ અખંડાનંદ જે શ્રમ લે છે તે માટે તેમને ધન્યવાદ ધરે છે. વિષય ગંડન છે, તેમ જાણા પેણુ વિષય પ્રમાણે કદિન છે, પરંતુ તે સંસ્કારી છે. એ પુસ્તક સામાન્ય જનસમાજ સમજી શકે એવી ભાષામાં ઉતારવામાં આવ્યું હોત તો તેથી તેનો ધણાં જણ લાભ લઈ શકત, એવો અમારો અભિપ્રાય છે. એકદરે પુસ્તક સારું છે, અને તે દરેક પુસ્તકશાળામાં રાખવા યોગ્ય છે.

૨. લંડનનું—લખનાર રા. કેશવલાલ હરગોવિન્દલાલ શેઠ, પ્રકાશક રા. મણિલાલ મંગળજી કાશીવાળા, કિમત ચાર આના. આત્માનું પુસ્તક અમને તેના કર્તા તથા પ્રકાશક અને તરફથી અવલોકનારે મળ્યું છે, માટે, અને ઉભયને ઉપકાર માનીયે હોયે. હવે પુસ્તકના કર્તા શુભરાતના પ્રસિદ્ધ લેખક છે, એટલે એમાં ભાષા સંસ્કારી હોયજ એમાં નવાઈ નથી. લંડનમાં લેખકે પ્રખ્યાત રૂપે સંવાદ આપી, પોતાના સ્વતંત્ર વિચારો દર્શાવ્યા છે. એ વિચારો જનસમાજને કે એ મતના વાચકને અત્યુદય યશે કે પ્રતિકુળ યશે તેની પરવા લેખકે કરી નથી. આરમ્ભમાં શી રામચંદ્ર અને સીતાનું એકપતિવ્રત, તથા એકપતિવ્રત માટે દશાંત આપ્યું છે, પરંતુ તે આદર્શને વળગી રહેતા નથી ને અનેક પત્ની માટે સંમતિ આપે છે. પોતાના વિચારની પુષ્ટિમાં પતિને પત્નીનો શુર ગણી જેમ શુરને ધણા શિષ્યો હોઈ શકે તેમ પતિશુરને ધણી પત્નીશિષ્યા હોવા પ્રાપ્ત નથી એવું કહે છે. અમારે કહેવું

જોઈએ કે આ સૂત્ર બધાને કબૂલ નહીં થાય. લેખના પ્રકારોમાં નીતિલક્ષ કરતાં સ્નેહ લક્ષને પ્રાધાન્ય આપ્યું છે તે સાફ છે, એટલુંજ નહિ પણ તે સ્નેહલક્ષના ઉદાહરણોને ધરિત છે. લેખક પોતે વિદ્વાન હોય કવિની કૃત્યોનાની માફક પોતાના તરંગોને બહેલા દેવામાં સ્વનંત્ર રહ્યા છે. અમારે એટલું કહેવું જોઈએ કે પુસ્તક ધણું સાફ છે, અને તે રા. મણિલાલ દાશીવાળાએ પ્રસિદ્ધ કરી લક્ષપ્રસંગને લક્ષ્યતત્ત્વ લઘુશ્ણથી સાર્યો છે. એની કીમત માત્ર ચાર આના છે એટલે ઘણું લોકો લેખકના જ્ઞાનનો લાભ લેશે.

૩. આનંદ મંદિર—પ્રકાશક, ડાહ્યાબાઈ રામચંદ્ર મહેતા. કીમત ૧-૪-૦. ઉક્ત પુસ્તક સામાજિક અને ધાર્મિક નવલકથા છે. વિષય બંગાળીમાંથી લીધો છે. એમાં અતિ-ચિસંકાર, પુનર્જન્મ, પ્રતિપત્તી વગેરે અનુરાગ, સ્વદેશ અને સ્વધર્મ પ્રત્યે અનુરાગ, ક્રમચરણ અસ્તિત્વ વગેરે ગહન વિષયો ઉપર સરસ ભાષાથી વિચારો આપ્યા છે, ને તે ઉપરાંત યોગનો યમ, નિયમ, આસન, પ્રાણાયામ વગેરે અંગો તત્ત્વજ્ઞાનના મૂલ વિષયોનું દર્શન કરાવ્યું છે. ધર્મ સમ્બંધી વિચારો વિવાદસ્તર હોય જ, પરંતુ તે નવલકથાના રૂપમાં આપેલા હોય તત્ત્વસંબંધે વિશેષ ઉડા ઉતરવાનું અંગે યોગ્ય ધારતા નથી, તે છતાં પુસ્તક લાયકરીઓમાં રાખ્યા બનામણ કરીએ છીએ.

૪. લંડન રહસ્ય—પ્રગટ કર્તા રા. મહારાજકર લલિતભાઈ બટ, તંત્રી બાળ-શિક્ષક, કીમત રૂ. ૧-૦-૦ ઉક્ત પુસ્તક મિ. રેનોલ્ડ્ઝ કૃત પ્રસિદ્ધ અંગ્રેજી નવલકથા 'Mysteries of London' નો અનુવાદ છે. એ નવલકથાને શુભરાતીમાં અવ-તારવાને અત્યાર સુધીમાં કોઈએ સાદસ ક્યું નથી, જે રા. મહારાજકર કર્યાથી તે માટે તેમને ધન્યવાદ ધટે છે. પુસ્તકમાં સાથે સાથે ચિત્રોની યોજના પણ પ્રસિદ્ધકર્તાએ કરી છે, તેથી પુસ્તક આકર્ષક યશે. પુસ્તકના પ્રમાણમાં કર્તાએ એની કીમત એક રૂપિયા રાખી છે જે બધારે છે. કીમત એકથી હોય તો ઘણું લોકો એનો લાભ લઈ શકે ખરા.

૫. વાર્ડ-સૌંદર્ય—એ. ખામના. માસિકને માર્ગશીર્ષનો અંક અભિપ્રાયે મલ્યો છે. જેને માટે આગે તનીનો ઉપકાર માનીયે છીએ. સદરહુ માસિક કાઢિયાવાડી બધું મંજૂ તરફથી પ્રસિદ્ધ યાય છે ને તેના તંત્રી રા. ચતુર્ભુજ ખીમચંદ દોહારી છે. ઉક્ત અંકમાં વિષયોની યોજના સારી છે. લગભગ બધા વિષયો સાહિત્યના છે. તેમાં બહુ અપ્રસિદ્ધ કાઢિયાવાડી સાહિત્યને પ્રસિદ્ધિમાં મૂકવાથી તંત્રીએ હાલના સાહિત્યમાં વધારો કર્યો છે. એ દિશા તરફ અત્યાર સુધીમાં કોઈએ લક્ષ આપ્યું નહોતું તે પ્રતિ તંત્રીએ લક્ષ દોડાવ્યું છે એ યોગ્ય ક્યું છે.

મીરાંની માઠા.

૫૬ ૩૫.

કાન્હરી.

આયે આયે જી મહારાજ, આયે નિજ ભક્તન કે કાજ બનાયે,
 તજી બૈકુણ્ઠ^૧ તબ્યો ગરુડાસન, પવન બેગીરે હુઝ ધાયે. આયે.
 જાબહી^૨ દહિ પરે નંદનંદન,^૩ પ્રેમભક્તિ રસ પાયે, આયે.
 મીરાં કે પ્રભુ ગિરધર નાગર, ચરણ કમલ ચિત લાયે. આયે.

૫૬ ૩૬.

રાગ પરજ.

ગયો છે મેલીરે, કહાનો કરી ગયો છે મેલી,
 મહારો બાળપણનો મેલી,^૧ કહાનો ગયો છે મેલી. ૨૬.
 અનકાં ન બાવે, મેણે^૨ નિદા ન આવે બહાલા,
 આંસુડાની યજી છે દેલી.^૩ ગયો છે. ૧.
 મેરે જાણુ કે કહાનો જનમ સંધાતી બહાલા,
 આવડું જાણુ હત તો પ્રીત ન કરત પહેલી. ગયો છે. ૨.
 ફરનેહ લગાડી બહાલે, પડતાં રે મેસ્તાં બહાલા,
 મધ્ય દરિયામાં મુને મેલી ટૂલી. ગયો છે. ૩.
 અગીર વનમાં બહાલે, રાસ રગાઆં બહાલા,
 વંદાવનમાં મૂખી રોતી રેલી. ગયો છે. ૪.
 બાઈ મીરાં કે પ્રભુ ગિરધર નાગર^૪ બહાલા,
 અગર સિયો^૫ ને મહારી^૬ બેલી બેલી. ગયો છે. ૫

૫૬ ૩૫ આશ્રમત તથા જી સા. સ. સંઘમાં નિજને બદલે અપને ભક્તો કે કાજ સારે,
 એવો પાડ છે. 'ભક્તિ દેત રૂપે' ધારે 'એ પ્રમાણે છે જેલ્લેદિયર પ્રેમના પાડમાં આયે 'આયે જી
 મહારાજને બદલે 'આયે આયે મુદરે મહારાજ' છે. તેમ 'પવન બેગી'ને બદલે 'બેગી' એવો પાડ છે.

૧ વૈકુંઠ. ૨ પવન બેગી, બેગી-બેગી-મવનના વેગે, ૩ જાબહી-એજ વખતે, ૪ નંદનંદન
 નંદરાજના દીકરા; શ્રીકૃષ્ણ ભગવાન.

૫૬ ૩૬. પાડમાં જી. સા. સ. સંઘનો છે. * 'લોક તો જાણે છે શાધા થઈ છે વેલી'
 એવો એક પ્રતમાં પાડ છે. + જી. સહ. સ. સંઘમાં 'સાતરે સમુદ્રમાં બહાલે વહાણુરે દંકાર્યા'
 એવો તથા 'અગરમાં રાખો તો તમારી ચેલી' એવો પાડ છે. ડુઆ કદી એક મનમાં છેત નહિ.
 ૧ બેલી-મદદગાર. ૨ મેણે-નથણે, આંખે ૩ દેલી-નરસાહ. ૪ અગર સિયો-સહાય થાયો.

પદ ૩૭.

લગનુ માફી.

- હું તો ભૂલી મારો હંડા, કેરો હાર, હાડાં રે.
 હું તો ભૂલી મારો મોતીપતી હાર, જમુનાને આરે, ઓ, સખી. ૧૬.
 એક એક મોતી માફ લાખ સગયાનું રે.
 મેં તો પરોવ્યું સોના કેરે તાર. જમનાને. ૧
 સામુ નારી મારી, નણદી ધનારી રે,
 આલ્યો દિયેવિયો દે છે મુને, ગાળ. જમનાને. ૨
 આ કાંડે ગંગા ને આંખે કાંડે જમુના રે,
 વચમા ગોકુળિયા. રૂંધ ગામ. જમનાને. ૩
 પંદરા રે વનમ બહારે, રાસ રચો રે,
 સોળસો ગોપીયાં ખેલે કહાન. જમનાને. ૪
 નિત્ય નિત્ય ગી મારે, મારમ રોક્યો રે,
 આલ્યો કાનુરો નંદકમાર. જમનાને. ૫
 બાહ્ય મીરાં કે પ્રભુ મિશર નામર,
 પ્રએટરેથી આસો મારો હાર. જમનાને. ૬

પદ ૩૮.

ગરબી.

- મયકાળા મદિરીએ આવ, મયકેર મોહી રહી છું. ૧૬.
 હરતાં ને હરતાં મુને હીરવો ને લાધ્યો,
 મોતી સરીખો રે માન, નયનમેં જોઈ રહી છું. મયકાળા. ૧

પદ ૩૭ પાઠ; બૃહત્ મ. દો.

- ભૂલી મોતનક હાર, સખી વડ જમના કિનારે,
 એક એક મોતી માફ લાખ રકાનું બહાર, પરોવ્યું સુવર્ણ કેરે તાર.
 સામુ હમારી અતિ વડકરી જાવા, નણદી વિખાનું હાર. સખી,
 પરજીયા હમારો પરમ સોહાગી, માર્યાં છે મોતનું બાણ. સખી,
 ગાંધ મીરાં કે પ્રભુ મિશરના શુભ, વરાણ કમન વિતે પાન. સખી
 એક મનમાં હું તો તમને બચને થઈ છું ન્યાય. એવો માઠ છે.
 પદ ૩૮. પાઠ ૧ મયકાળા. ૨ મયકે.
 ૩ "હાલનો માલતાં મુને હીરવો ને લાધ્યો, સ્વખામે આલ્યો સ્વામીનાથ, સોજણીમાં
 રહી છું."

હોરીએ^૧ હોરીએ "સોદ રે પંડાવું",
 ગિરધર માવણીને કાળ, વાટવડી નોંધ રહી છું. મયકાળા. ૨
 વંદા રે વનખં રાસ, રંગે છે રે,
 એક^૨ ગોપી ને એક કાળ, નગરે નોંધ રહી છું. મયકાળા. ૩
 ભાત. ભાતનાં ભોજન રે^૩ રાધ્યાં,
 નમવા આવેને દિનાનાય, ગોવંડી તોટી રહી છું. મયકાળા. ૪.
 માધ મીરાં કે પ્રભુ ગિરધર નાગર,
 આવો અવસર કેમ જાય, પલંગ પર સૂઈ રહી છું. મયકાળા. ૫

પદ ૩૬.

રાગ ઝીઝોટી.

હોરી^૧ ખેલનકું^૨ આઈ રાધે પ્યારી હાય લિધે પીયકારી. ૨૬
 કીતના^૩ બરસકે^૪ કુંવર દનેયા, કીતના બરસ રાધે પ્યારી. હોરી. ૧
 સદા^૫ બરસ કે કુંવર દનેયા, બારે બરસકી રાધે પ્યારી. હોરી. ૨
 અંગુલી પકડ મેરો ખેડ્યો પકડ્યો, બેચાં^૬ પકડ કહ જારી. હોરી. ૩
 મીરાં કે પ્રભુ ગિરધર નાગર, ગુમ છતે હમ હાસી. હોરી. ૪

પદ ૪૦.

રાગ ઝીઝોટી.

એસી ચગુર ધિજનાર, પિયા સંગ ખેલે હોરી. ૨૬
 નવરંગ ઉડત મુલાલ મુંગધો કેશર ચોરી,
 રાધેશે ચરસવ^૧, સ્યામ, સ્યામશે રાધે ગોરી. એસી. ૧
 ઉડત હે અપીર મુલાલ, કેશરકી ભરી કટોરી,^૨
 રાધે સ્ત્રી મુખ જોડે^૩, સ્યામ, મેરી બેચાં, મરોરી. ૪. એસી. ૨
 જાંસે બને નહલાલ, તેસી બની રાધે ગોરી,
 ઘસ મીરાંબાધ બલ^૫ જાય, અરિયલ^૬ રહેજે નેરી. ૭. એસી. ૩

૪ આ કી. બીજા પાઠમાં છે ન નહિ. ૫ "સોજસે ગોપીમાં એક કાળ"

૬ "ભોજનીયાં રાધું" ૭ "જમવા પધારો સ્વામિનાથ" ૮ "મંદિરિયે પધારો સ્વામિનાથ, વાટવડી નોંધ રહી છું" મયકાળા-લડેકો-ચાગો-કરનારા. માવ-માધવ; કૃષ્ણપ્રવચન.

પદ. ૩૬. ૧ હોરી-કામ; હોળીના મહોત્સવમાં રંજથી રમતું તે. ૨ ખેલનકું-રમવાનું મઠ. ૩ કીતના-કેટલા ૪ બરસકે-વર્ષના, ૫ બેચાં-બાંધ.

પદ. ૪૦. ૧ ચરસવ-ચેવણીથી રમતું. ૨ કટોરી-ચાણકુ નાનો પ્યાલો ૩ મુંખ મોટ-મોઢું મરડીને ૪ મરોરી-મરડી. ૫ બલ જાય-કુરમાન કને; એવાની ભય ૬ અરિયલ-અચળ; સ્થળી. ૭ તેરી-તેરી (રાધાકૃષ્ણની)

पद ४१.

राग खोजाटी.

भत^१ शरो पीयकारी, भै सधरी^२ लीन^३ गले भेतयरो^४
 छन^५ शरे सो^६ सनमुप रहियो, नदि^७ तो भै हडमी^८ गारी^९. भत० १
 भर पीयकारी भरे सुप पर^{१०} गारी, लीन^{११} गले^{१२} तन^{१३} सारी. भत० २
 लाव^{१४} शुवाल, छडावन लागे, भै तो भनभे^{१५} गियारी. भत० ३
 भीरां के प्रभु गिरधर नागर, सरखु हभेन^{१६} पल्लिहारी. भत० ४

पद ४२.

राग झलंगीगडा.

भोहन^१ नज्जो^२ हडे^३, सावरिया भोहन नज्जो^४ हडे.
 सुभ^५ रहोने^६ ओडे^७, सावरिया भोहन नज्जो^८ हडे. २३.
 गोकुल बसवो^९ शीका लागे, भयुसभे^{१०} काध लाहु^{११} भट्टे^{१२}. सावरियां० १
 नितकी आबो^{१३} लखो छोडी दे, नित आयेसे^{१४} तेरो भान धटे^{१५}. सावरियां० २
 राधा इभंभु^{१६} ओर सतभाभा, कुभज ते कोध लीनी^{१७} पटे^{१८}. सावरियां० ३
 भीरां के प्रभु गिरधर नागर, नाम^{१९} लिये से पांय^{२०} हटे^{२१}. सावरियां० ४

पद ४३.

राग गारपी.

हडि भनभे^१ कम वांशीओ^२, ओधवछ^३ हडे^४ भनभे^५ कम वांशीओ^६ हडे.
 नरे छडावना भोहन^७ गयो भेली, हडाडी^८ भ्यांसुं^९ दाजाओ^{१०}. ओधवछ० १
 भोहन तो भयुरा^{११} नथ^{१२} भेडा, वेश^{१३} कया^{१४} कुभज काणाये. ओधवछ० २
 कया^{१५} होय तो^{१६} गौणीये^{१७} दे, समुद्र^{१८} के परे गागिये^{१९}? ओधवछ० ३
 कागज होय तो वांशीये^{२०} दे, इभं^{२१} छे परे वांशीये^{२२}? ओधवछ० ४
 भीरांभाध^{२३} हडे प्रभु गिरधर नागर, सरखु^{२४} आव्याने^{२५} तारीये. ओधवछ० ५

पद ४१. १ भत-तही. २ सधरी-भपी. ३ छन-कोख; ने. ४ सो-ते ५ गारी-गाज
 ६ लाव-भी हल्ल.

पद ४२. १ हडे-कयां २ ओडे-अहो. ३ बसवो-वसवु; गडेयु. ४ भट्टे-पदे-भाय य
 ५ हडे-सतभाभा ६ हडे-जोनु भाय.

બગડેલા લોહીને શુદ્ધ કરનાર

ડૉ. વામન ગોપાળનો
આયોડાઈઝડ

સાર્સાપરિલા.

લોહી એ મનુષ્યનું જીવન છે, તે બગડ્યું હોય તો અનેક રોગ ઉત્પન્ન થાય છે. તેને માટે આ સાર્સાપરિલા વિના ખીજ એક દવાની જરૂર નથી વળી આ દવા ખીવાથી ઉપદ્રવો ગરમી અને તેના વડે થતા ભયંકર વિકારો દૂર થાય છે. લગભગ સાઠ વરસથી હંતરે દરદીઓ સારા થયાં છે.

અનેક પ્રદર્શનોમાંથી સોના રૂપાના ચાંદો વગેરેનાં ધનાઓ મળેલાં છે

કિંમત એક બાટલીના રૂ. ૧૧

(ચોષ્ટજ ખર્ચ પાંચ આના.)

આ સાર્સાપરિલા મુખ્ય તેમજ હિંદમાં દરેક નાના મોટા શહેરોમાં સઘળા દવા વેચનારાઓ તથા ખીજઓ, પ્રાસેથી મળશે. જ્યાંથી ખરીદનારાઓને કમીશન મળશે, નિચલે શીરનામે લખો.

બનાવનાર માલિક

ડૉ. ગૌતમરામ કેશવ.

પોષ્ટ નંબર ૨, મુખ્ય

તાવની રામબાણ દવા રૂ. ૧૦૦ ઇનામ.

અર્થ જાતના તાવ અમારી દવાથી ના, ઉતરે તો લીધેલા પેસા પાછા આપીયું.
પ્રાથિયો તાવ નથી ઉતર્યો એવું સાબીત કરનારને રૂ. ૧૦૦ ઇનામ મળશે. ડબ્બીની
રૂ. ૩. ૧-૦-૦ ખાસ પરેજ નથી.

શકિત હવન.

કોઈ સોપસ એમ સાબીત કરશે કે આ દવામાં શકિત લાવવાનો અને વીર-
ધવારવાનો શુભ નથી તો તેને રૂ. ૧૦૦ ઇનામ આપીયું. તેમજ ધાતુ સંગ્રાહી તમામ
રહેનો નાસ કરે છે, અને અવયવો મંજૂર થાય છે. ડબ્બીની કી. રૂ. ૨-૮-૦
પરેજ નથી.

ધાતુ વિકાર.

એક પેસાનું કાઈ લખનારને મરત મોકલવામાં આવશે. તે વાંચવાથી ભયંકર
રોગોથી મુક્ત રહેવાય છે.

વૈદ શા. ગીરધરલાલ કહાનજી
સુ. ધોળકા. જી. અમદાવાદ.

હિન્દનું ભાવી.

ભારતમાં બાળ મરણ પ્રમાણ દિવસે દિવસ વધતું જાય છે. તેનાં અનેક કારણો
દશે, પણ મુખ્ય કારણ માતાઓ યોગ્ય દવા નજીવી નહિ હોવાનું છે. દેશ-કિન લાગ-
વડીથી પ્રેરાઈ હોય એ બાળ સંરક્ષણ નામની અત્યુત્તમ દવા લેવાર કરી છે. જેનાથી
બાળકનાં તમામ દર્દો નાબૂદ થાય છે.

૫૦ ગોળીઓ રૂ. ૧) ક્ષીમંતને માટે. જરીએને આર આનાની પે. ટી. બીડવાથી
બાળકને આરામ થતા સુધી મરત મોકલવામાં આવશે. લગ્નો,
તો. કે. મરીએએ ગામના } ભાઈભાઈ એન. ગજનર.
જો પ્રતિષ્ઠિત ચૂરસોનું } બાળકોની મરત દવા કરનાર.
સદીશીક જીડકું. } યાંગા. (ગુજરાત)

અમારા ગ્રાહકોને વિનંતિ.

આ ગોસિકના ગાથ તંત્રી જે લવાજમો ૨૪ પાનો આપનાં હતા તેજ લવા-
જમમાં આમના મોઢવારીના વખતમાં અને સારા હિંચા કાગલો વાપરી ૩૫ પાનો
આપીએ છીએ એ અમારા ગ્રાહકોને તો આપ્યા દશે. તો આશા છે કે હવે તેઓ
લવાજમ જેમ અને તેમ જરૂરીથી મોકલી આપશે અથવા તો અમને બી. પી.
કરના મરવજો

તંત્રી.

બગડેલા લોહીને શુદ્ધ કરનાર

ડૉ. વામન ગોપાળનો
આયોડાઈઝડ

સાસાપરિલા

લોહી એ મનુષ્યનું જીવન છે, તે બગડ્યું હોય તો અનેક રોગ ઉત્પન્ન થાય છે. તેને માટે આ સાસાપરિલા વિના બીજું એક દવાની જરૂર નથી વળી આ દવા પીવાથી ઉપદંશ એટલે ગરમી અને તેના વડે થતા ભયંકર વિકારો દૂર થાય છે. લગભગ સાઠ વરસથી હંતરે દરદીઓ સારા થયાં છે.

અનેક પ્રદર્શનોમાંથી સોનાં રૂપાંનાં ચાંદો વજોરેનાં ધનાઓ મળેલાં છે

કિંમત એક બાટલીના રૂ. ૧૧

(ચોપટજ ખંચે પાંચ આના.)

આ સાસાપરિલા મુખ્યત્વે મેળ હિંદમાં દરેક નાના મોટા સદેશોમાં સઘળા દવા વેચનારાઓ તથા બીજાઓ પાસેથી મળશે. જ્યાંબધ ખરીદનારાઓને કમીશન મળશે, નિયત શીરનામે લખે.

બનાવનાર માલેક

ડૉ. ગૌતમરામ કેશવ.

ચોપટ નંબર ૨, મુખ્ય

चंद्रप्रकाश.

कर्मण्येवाधिकारस्ते मा फलेषु कदाचन ।

मा कर्मफलहेतुर्भूर्मा ते संगोऽस्तु कर्मणि ॥ भ. गी. ॥

१०. अंक ६.

एप्रिल १९१७.

चैत्र १९७३.

वसंतपंचमीने दिवसे.

जे आनी अभूत पयमी:

हरियाणी पुष्प वसंतनी:

रतिपूखुं स्वर-माधुर्य वर्षी

डोडीला धीर इज्जती:

ते युगयुग अनंत मधुतम प्रणय-भक्ति प्रेरती.

२

अम उचित डेरी धन्यता

भोधाभूली तुज प्रार्थना:

ते' दोषी अभूतवेध, निवृत्ती

दम्पति—रसयेतना.

ते पत्रपत्रे पुष्पपुष्पे अगी रवी 'जनहित' शां !

३

अंशुक वर्ग शीते, अने

तुं नवीन स्वरूपे ओपती:

रस-अक्ष वृद्धि विनास रुप

अम आत्मगा नित्य शुंजती:

युवा वसंत अनंतताना दिव्य भक्ती लाभती !

४

जे आनी अभूत पयमी:

हरियाणी पुष्प वसंतनी:

रति-पूखुं स्वर-माधुर्य वर्षी

डोडीला धीर, इज्जती:

ते युगयुग अनंत मधुतम प्रणय-भक्ति प्रेरती.

१ प्रेरणी

ગીતાજીની કેટલીક હૃદયંગમ વિચારણા.

નિર્દોષો નિત્યસત્ત્વસ્થો નિર્યોગક્ષેમ આત્મવાન ॥

ગીતા.

‘હૃદો’ વિષે આજે ઉદ્ઘોષોડ આંદોળો. શીતોષ્ણ, મુખકુખ, રાગદ્વેષ, નમ્ર-મૃદુ, હૃદયશોક, સિદ્ધિ-અસિદ્ધિ, સોઈ નરમું, સતેઅસતત વિગેરે વિગેરે ભાવો, વિરોધો સત્ત્વો રૂપે ગીતામા આલેખાયલા ભાસે છે, એટલુંજ નહિ પરંતુ તે સત્ત્વો સાથે આપણું અર્થાદિત્ત્વ-ભાનતત્ત્વમાં તેમની સખ્યા ખે માખે સ્થપાઈ રહે છે. માયાના તે વત્તા. આ આચાર્યદન માત્ર છે.

મોક્ષનો, નવજીવનનો, આખો યે પ્રશ્ન તેમના પર જ અવલબે છે. આ યુગે જગત વિંદી લેતા સહોદર ભાષી સત્ત્વો છે. દેવ ને દેવ જોવાનું. જેમાં તેમના સમર્પણ સ્વરૂપે અમર્યોદ્ધ સ્વરૂપથી, આત્મતત્ત્વથી, દેવજ બિન્ન જ રહે છે. આથી આપણે એક સળંગ-તે તેન વિભાગની બરોબરી ન જ ધારણ કરી શકે એ સર્વથા સિદ્ધ છે. વિભાગો પૂર્ણતારૂપે તેમને નોખી નોંખી કક્ષામા ન જ આવી શકે. કુંકામાં એ કુંકામા તરતું જે ઉડું એકતા ભાવી સ્વરૂપ છે તેને શોધયુ તો જણાશે કે પ્રેમ દેવની સાથે સંગત નહિજ થાય, પણ રાગ સાથે થશે. સર્વોત્કૃષ્ટ રાગ, અર્થાત ગીતાજીની પરિભાષામાં ‘ગગનું’ સાંત્વિક રૂપ, પ્રેમરૂપે, પ્રાકટ્યને પામશે. દેખાતા બૂરામા-અશુભમા, જતી શંકા યે ન હોય એવું સાર-શુભ વિહારે છે; ને બૂરાને સારા જેવુંજ દાખવે છે. હા દર્દના અતરૂમાયે અણુચીત્ત્વો આનંદ છવાઈ રહે છે. કવિ ન્હાનાલાલ સત્ય જ કહે છે કે “હડાં હડાં હુઃખોમા મુખ છે.” દેખીતા મૃત્યુમાંયે અણુદીકું જીવન મૃત્યુને જીવન રૂપેજ અનુલક્ષે છે. કારણ કે—

“છાયા અને તેજ બન્ને દીસે હોઃ

સર્વત્ર તોયે જગતીજ ચદ્રી,

મૃત્યુ અને જીવંતી પાય તેમ

અનંતતા જીવનથી ભરેલી :

“Life is all Life, it cannot be death.” જીવન સળંગ જીવન છે, તે મૃત્યુ નહાય. વિજ્ઞાનના Indestructibility of Matter and Conservation of Force-Energy અર્થાત-પ્રતિબુદ્ધ-અવિનાશીત્વ અને આદ્યશક્તિત્વ સનાતનત્વ-પુરુષનું શાશ્વત એક અખંડવ્યાપકત્વ-આ સર્વ જીવનની વ્યાપકતાની સાક્ષી પૂરવા બસ છે. આવીજ રીતે અધારામા ‘દ. અણુદીકો પ્રકાશ’ ચંદ્ર અદર્શને ય ચંદ્રિકા વહે’ તેમ પ્રકાશ રૂપેજ પ્રકાશે છે. અનાત્મમાંય-જડસ્વરૂપોમાય-અજોત્યર આત્મા-Divine Idea (જર્મન દિલચુદ્દાનો)-આત્મારૂપે જન્મવંત વિદ્યસે છે. All Matter is Spirit condensed

કહે છે કે સજ્જનકાર્ય વિરોધી તત્ત્વોપર અવલબે છે. પણ તેમ નથી. તે તો સ્થિતતામુલક ભાવોનેજ અધિનું છે. Contrasts ને નહિ, પરંતુ Differences ને

અધિનું છે. બ્રાતા ભગિની એ બેદો છે, પણ વિરોધી સત્તો નથી. તેથી રીતે સ્વીકૃત, પુરુષપ્રકૃતિ, અને બ્રહ્મભાષા વિશેષ. પરમાત્મા બેદોને સત્તો છે, ત્યારે આપણે વિરોધીને બેદોએ છીએ, અને જ્યાં સુધી આપણી દૃષ્ટિ તે પ્રમાણે જ જુએ છે, ત્યાં સુધી કલ્પિત વિશ્વનાથના વિશ્વમાં, સર્વવ્યાપકતામાં વ્યાપક રૂપે જન્મ્યા નથી જ એમ સમજવાનું છે; અને કેવળ આપણે બનાવેલી સ્વપ્નસૃષ્ટિમાં જુઓએ છીએ, જ્યાં અહંકારના ગર્ભમાં આપણો જન્મ થાય છે. આ અહંકાર તેજ ઉપરોક્ત વિરોધભાવી સત્વ-રૂપણું. મોક્ષ આથીજ કેટલાક કહે છે તેમ, સર્વતો અન્ત નથી. તે તો આપણો Cosmic જન્મ છે. મનુ મટી ત્યાંજ દેવ થયાય છે. Son of Man મટી Son of God રૂપે વિકસતો તે નવજન્મ છે. Ensouled body નો તે Embodied Soul છે. અહંસૃષ્ટિમાંથી પરતવળી સૃષ્ટિમાં જન્મ છે. કવિ ન્હાનાલાલે, ભાખેલી તે 'અવદીક્ષા' છે, મહર્ષી ટાગોરે ભાખેલ તે અજ્ઞાન 'અભવિદાર' છે. આમ થતા કદાચિન તત્ત્વદર્શન થતે છે. સત્ત્વ અસત્તા ભાવો પિછાનનાર તત્ત્વદર્શી છે. કહ્યું છે કે:—

ના સત્તો વિચિતે ભાવો નામાવાં વિચિતે સત્ત: ।

ઉમયોરપિ દૃષ્ટોઽન્તસ્ત્વનયોસ્તસ્વદર્શિભિઃ ॥

આપણે પણ કદો વિષેની સમાજોચના આ તત્ત્વદર્શીની દૃષ્ટિથી આદરીએ. કદોને એક પછી એક એમ તપાસીએ. તેમની સમીક્ષાને પરીક્ષા કરીએ. પ્રથમ શીતાપણ લક્ષ્યે: શીત અને ઉષ્માન્કડી ને ગરમી. પદાર્થવિજ્ઞાન (Physics) શું શીખવે છે? ગરમી ઝાઝી ને ઝાઝા. પ્રમાણમાં અમર્યાદ શુન્યરૂપે ઉતરે છે, જ્યાંથી તે અનંતતા સુધી ઉઠે ને ઉઠે ચડે છે ગરમીના નકાર રૂપ કંડીનો તો કેવળ અભાવજ છે. શીત અસત્ છે, ઉષ્મા સત્ છે, અને તેથીજ ઉષ્માનો ભાવ છે, શીતનો નથી. આ ભેદ (imaginary) તત્ત્વદર્શિને બેદો શકે છે. ખરો વિજ્ઞાનનેતા તેને પીછાને છે. અહીંજ ધર્મ ને વિજ્ઞાન દ્વય એકમેક સાથે અન્યોન્ય સંબંધ આદરતા માદ્રુમ પડે છે, અને વસ્તુતઃ તે જુલ છે જ નહિ. તેમને જુલો જાણનાર જ્ઞાની નથી, વિજ્ઞાની નથી, તત્ત્વદર્શી નથી. ઉચ્ચતામાનના પ્રમાણો સર્વત્ર ભાવયુક્ત શક્તિ જેવા જ દૃષ્ટિએ પડે છે, કેટલીક જગ્યાએ અચુક સંજોગોમાં એ ભાવયુક્ત ઉચ્ચતાને જોવાની આપણી અશક્તિ વડેજ માત્ર કંડીનું ઓદ્ ભાન થાય છે. આપણા શરીરમાંથી ગરમી લેવામાં આવી હોય તો શરીર કંડું લાગશે. પણ વસ્તુતઃ તે કંડું નથીજ. કંડકંડીને ટાકવાની હોય છે, વા ટાકું હિમ જેવું પાણી હોય છે, ત્યાં પણ વસ્તુતઃ કંડી તો નથી. કાંઈ પૂછશે ત્યારે એ છે શું? એ તો કેવળ ગરમીજ છે, પરંતુ ભેદન ઝાઝા પ્રમાણમાં ને આપણી દૃષ્ટિને, ત્યારે, કંડી સમો ખોટો આરોપ તપ્તવી મુજબ છે. આજ પ્રમાણે સર્વ કંડોનું જાણી લેવું. જેમ ગરમીને ન્યાળવાની-લાગવાની આપણી અશક્તિ તેને ઉપર આપણે કંડી કહી, તેવીજ રીતે જીવનને ન્યાળવાની આપણી અશક્તિ તેજ મત્સ્ય સમો ભાસ છે; સારાને ન્યાળવાની આપણી અશક્તિ તેજ નરસુ છે; પ્રકાશને ન્યાળવાની આપણી અશક્તિ તેજ અધાર છે. દેવને ન્યાળવાની આપણી અશક્તિ તેજ પિશાચ છે. જેમ જેમ કુદરતમાં અને તેની પાયા સત્ત્વ-જીવનનું, પ્રકાશનું, આનંદનું અપરિમિત તત્ત્વ દૃષ્ટિએ પડે છે. તેમ તેમ તેથી વિરૂદ્ધ ભાવોનો પ્રદેશ, અસત્તોનો ભાવ નાશુદ થતો

નય છે. અન્તમા ભાવ-દશાવાસ્યં इदं सर्वम्-ઇશ વ્યાપ્તિ જ સર્વત્ર આચ્છાદી રહેલ છે. એવું બાન થાય છે. આમ થતા પોતાના સુખમા સર્વના સુખને વિષે બાન થઇ અનુત્તમ મૈત્રી કેળવાય છે, પોતાના દુઃખમા સર્વનાં દુઃખો ઝીલી લઇ તે વસ્તુતાઃ સત નથી. એમ જાણી કરૂણા પ્રમાણી રહે છે. હુકામા—

“ सर्वेऽत्र सुखिनः सन्तु सर्वे सन्तु निरामयाः ।

“ सर्वे भद्राणि पश्यन्तु मा कश्चिद्दुःखमाप्नुयात् ॥

આ પ્રમાણે રાગદ્વેષ શા દેહોમા ચિત્ત મલિનતા ધારણ ન કરતાં એ બન્નેને જદ્વે ક્રમે કરી મૈત્રી અને કરૂણા રચવાયાથી અદ્ભુત પ્રસન્નતા-જીવનતત્ત્વનું પરમ શિખર-નિર્મળતા અને આનંદ-ચિત્તપ્રસાદ-જન્માવી રહે છે. હવે બ્યારે આ મૈત્રી અને કરૂણાની વિચારની દશામાંથી આચારની દશામાં પરિણમાય છે ત્યારે પુણ્યશાળી સજ્જનો પ્રતિ, તેમના વિચાર, હચ્ચાર અને આચાર પ્રતિ પ્રિયતાનો ભાવ થવા માડે છે. અર્થાત્ મુદિતા પ્રકટે છે, અને તેટલુંજ થઇ ન અટકતા તેના પુણ્ય કાર્યો કરવા ચિત્ત પ્રવૃત્ત થાય છે. આજ પ્રમાણે પાંપીઓ પ્રતિ ધિક્કાર નહિ પરંતુ તેમનાં પાપો પ્રતિ હઠાસી નાના-સાક્ષીત્વ-પરભાવ-કેળવે, અને કહીય પોતે તેવાં કર્મો પ્રતિ ન કરે, તો તે પ્રવૃત્તિને ઉત્તેજા કહી શકાય. આ પ્રમાણે પુણ્ય પ્રવૃત્તિથી અને પાપથી નિવૃત્ત રહેવાથી પશ્ચાતાપનું કારણ રહેતું નથી, અને ચિત્ત પ્રસન્નતા રાખી રહે છે. મૈત્રી, કરૂણા, મુદિતા અને દંષ્ટા રૂપી શસ્ત્રો વડે આ પ્રમાણે ચિત્ત વિવાદ, ખિન્નતા, ચિંતા, અસતોષ રૂપી Everlasting No નો ત્યાગ કરી Everlasting Yea પ્રતિ વળે છે. હકી સવાદ ભરી પ્રવૃત્તિ આદરી રહે છે. આનંદ નામ તત્ત્વદર્શિત્વ, આનંદ નામ નિર્દોષ થયું તે, આનંદ નામ નિત્યસત્ત્વરથપણ, નિર્યોગદોષ, આત્મવાનપણું.

ૐ શ્રી હરિચરણે.

શાદી—સાદી.

કેઇ એક મુસલમાની રાજ્યના નગીરદારને ત્યાં લગ્ન પ્રસંગ હતો. એને શાદી-માદી કહે છે. એ નગીરદારને ત્યાં વાણીયો કામદાર હતો, તેને એક દશ અગિયાર વર્ષનો દીકરો હતો, તેણે અગ્રેજી અભ્યાસની શરૂઆત હમણુંજ કરી હતી. નિશાળ માટે તેને હાલના ધોરણ પ્રમાણે રાજ, અર્થ, હચ્ચાર, જોણી સર્વ જોખી તૈયાર રહેવું પડતું. આ પ્રસંગે તેને ત્યાં તેના બાપનો કેઇ મિત્ર આવ્યો તેણે પૂછ્યું, કાં! કામદાર છે કે? હેઇરે-ગ્રાવર (આન્સર)—જવાબ આપ્યો કે હમણાં એ તો ધણાજ-busy મિત્રી-કામમા છે, ને આખો દિવસ બાપુને ત્યાંજ દાક્ષમ પાસ કરે છે. તે આપને મળી કશું નહીં. આવનાર મુદત્તે પૂછ્યું કે અત્યા! એટલું બધું શું છે? તો કહે કે આમના બાપુના શાહનશાની સિમ્પલ (Simple) સાદી છે.

મહેપ.

આપણા સંસારની મુશ્કેલીઓ

અને

તે દૂર કરવાના ઉપાયો.

(ગીતાકે ૫૬ ૧૫ થી ચાંડુ)

આ આપણા સંસારના દુષ્ટ સિવાજ ઉપરાંત આપણા સંસારમાં મનોહરી જેવાં કળેડાનો સિવાજ, જીવનવાદ, કન્યાવિક્રય, સાંઠાં લાભ તથા એક કરતાં વધુ સ્ત્રી કરવાના નહારા સિવાજો ને લીધે પણ ઘણી શુચવણો ઉભી થાય છે, અને આવી શુચવણો દૂર કરવાને એ સિવાજો નાશ કરવા જોઈએ.

ઉપર દર્શાવેલી તથા બીજી સર્વ મુશ્કેલીઓ દૂર કરવા બે ઉપાયની ખાસ આવશ્યકતા છે.

૧ સ્ત્રી સ્વાતંત્ર્ય.

૨ સ્ત્રી શિક્ષણ.

સ્ત્રીઓને યોગ્ય સ્વતંત્રતા તથા શિક્ષણ આપવામાં આવે તો આપણામાં બીજી ઘણી મુશ્કેલીઓ એની મેળે દૂર થશે. આપણા સંસારમાં સ્ત્રીઓને બાળ્યેજ સ્વતંત્રતા આપવામાં આવે છે, કારણ કે પુરુષો સ્ત્રી જોતિને હલકી ગણે છે. તેઓ એમ સમજે છે, કે સ્ત્રી પતંત્રતા ભોગવવા માટે જ જન્મી છે, અને તેના તરફ તિરસ્કારવૃત્તિથી જોવામાં આવે છે. દુઃકમાં સ્ત્રીઓ પ્રત્યે ખીલકુલ સન્માનની નગરે જોવામાં આવતું નથી. ઘણા દુઃખાણું પરિણામ એ થાય છે કે સ્ત્રી નફરત ધણ જાય છે, અને પરિણામે કુટુંબમાં કલેશ વધી જાય છે. જ્યારે ધર્મશાસ્ત્ર જેવા દેશમાં સ્ત્રીઓને હદ ઉપરાંત સ્વતંત્રતા આપવામાં આવે છે, ત્યારે આપણા દેશમાં સ્ત્રીને ટોરની માફક પુરી રાખવામાં આવે છે. જ્યારે આપણા દેશમાં સ્ત્રીને મારવામાં પણ આવે છે, ત્યારે અન્ય દેશોમાં સ્ત્રીઓ પુરુષની પાસે સમાન હદ મેળે છે. સ્ત્રીઓ જનમધ્યેજ પુરુષની ચાકરડી થવા સર્વવધી હોય, એમ ગણવામાં આવે છે. કેટલાક પુરુષો તો તેઓની પાસે ગદા વૈતરું કરાવવા ઉપરાંત તેઓની તરફ આડી નગરે જોતાં પણ નથી. કેટલેક કેટલાકે તો જનનાનો, તથા ધુમટા તાણવાનો સિવાજ હોવાથી સદિ સાદર્થ્ય શુ છે તેની તેઓને સ્વપ્ને પણ ખજર પડતી નથી. આ સર્વંતું પરિણામ એ આવે છે કે સ્ત્રીઓ છાંદગીપર્યંત સંકુચિત મનની જ રહે છે, તથા તેઓની તીક્ષ્ણબુદ્ધિને વિદાસ થઈ શકતો નથી. ઘરમાં ને ઘરમાં રહેવાથી તેઓ સાકડા મનની તથા બીજા બની જાય છે. માટે આપણી સ્ત્રીઓને ઘટતું માન આપવાની ખાસ જરૂર છે. પ્રાચીનકાળમાં સ્ત્રીઓને માન આપવામાં આવતું હતું, પણ અર્વાચીન કાળમાં તેથી ઉલટું છે. ચત્રનાયસ્તુ પૂજ્યતે રમન્તે તચ દેવતાઃ । સન્માન પામે જ્યાં સુધરી, પ્રસન્ન થાય ત્યાં દેવતા. આ વાક્ય બતાવે છે કે સ્ત્રીઓ પ્રાચીનમાં ઘણો ઉચો દરજ્જો ધરાવતી હતી.

સુવ વિદ્યાયતુરે કુસુમના સંબંધમાં 'શુભસુદરીને પુત્રીને વિદ્યા તથા સુદિ સ્વાતંત્ર્ય આપવા પોતાના વિચાર સ્પષ્ટ જણાવ્યા હતા, અને એની આજ્ઞા આપી હતી કે કુસુમના વિચાર જાણવા પણ શકવા નહીં, વાંચવા પણ મરડવા નહીં. આ બાબતમાં જ્યારે વિદ્યાયતુરો વિચાર કુસુમને તેની મરજી વિરુદ્ધ પરજીવવાનો ન હતો, ત્યારે

ગુણસુંદરીનો વિચાર પુત્રીને પરણાવવાનો હતો, અને તે શેને લીધે ? ઠાસો કુંવારો રહે પણ ઠાસી કુંવારી રહી સાબળા છે ? ઈ. સ્ત્રીઓને ક્યકનારા વિચારોને લીધે આપણી સમાજના સ્ત્રીઓની હુ ખદ અવસ્થાનું ખરેખર ભાન આપણને આપણા દેશની વિધવાઓની સ્થિતિ જોતાં તરતજ થાય છે. સુંદર તથા કુસુદસુંદરીની વિધવાવસ્થા કોઈનું પણ હૃદય પિગળાવી શકે એમ છે. વિધવાવિવાહની બાબતમાં આપણા લોકો વધુ મતે ધણા વિરુદ્ધ છે. રા. ગોવર્ધનરામભાઈએ પણ કુસુદસુંદરીના સરસ્વતીચંદ્ર સાથે પુનર્લગ્ન કરાવવા હીમત કરી નથી; તો આવી સ્થિતિમાં ઉપાય તરીકે વિધવાની સ્થિતિ સુધરે એવાં આશ્રમો દરેક રચે નીકળ્યા જોઈએ. આપણા દેશમાં બ્યારે આવાં આશ્રમો ઠેર ઠેર થશે, ત્યારે વિધવાઓની દયાબળક સ્થિતિને કંઈક અંત આવશે. આપણા સંસારની ધણી ખરી સુરેલીઓનું કારણ રિવાજ અને રૂઢીનું બળ છે. તે ઉપરાંત આપણી સ્ત્રીઓનું અજ્ઞાન ધણી ખામીઓનું મુળ છે, માટે સ્ત્રીઓને કેળવણી આપવી ધણી આવશ્યક છે. આપણા આર્યસંસારમાં સૌએ એક સ્ત્રી ભાએજ પોતાનું નામ લખી ને વાચી શકે છે, એટલે સ્ત્રીઓને વિદ્યા શું છે તે ભાએજ જાણવામાં આવે છે, એટલે અધિકારના ખાકામાં સદંતર તેમને નિવાસ કરવાનો હોય છે. એ કંઈ થોડું શાયનીય નથી. અભણતાને લીધે સ્ત્રીઓમાં હમેશાં કલ્યા કંકાર થયા કરે છે. તેઓમાં ધણી જાતના ખોટા વહેમો જોવામાં આવે છે. સ્ત્રી પોતાનો ધણો વખત પરનિદા અને કુચલી કરવામાં ગાળે છે. ખીન કેળવાયેલી સ્ત્રીઓ પોતાના દેવ જેવા સ્વામીને પણ રાહ કરી શકતી નથી, તથા પોતાનાં વહાલાં સતાનો પ્રત્યે તેમની શી શી કરજો છે તેનું જ્ઞાન પણ તેઓમાં હોતું નથી. પુરૂષ બ્યારે વહેમોનો તિરસ્કાર કરી તેને નાશુદ કરવા ભાષણો આપતો હોય છે, ત્યારે સ્ત્રીઓ ધરમાં કુચલી અને પરનિદામાં વખત ગાળે છે. પુરૂષ બ્યારે વિદ્વાન હોય છે, ત્યારે તેઓ તદ્દન વિદ્યાથી વિમુખ રહેલી જોવામાં આવે છે. તેથી પતિ અને પત્નીના વિચાર જુદાં હોય છે, એટલે હમેશા તકરાર થયા કરે છે. એવાં કન્યાઓનો સંસાર ધણો દુઃખમય થઈ જાય છે. રા. રા. નવલરામભાઈ નીચે પ્રમાણે કહે છે કે—

“ભાઈ તો બ્યારે ભૂગોળ ને ખગોળમાં રમે છે, પેલીનું તો ચિત્ત ચુલામાં.”
દેશી કહેાની કેવું કળેકું કહેવાય.

ધણી સ્ત્રીઓ કેળવણીને અભાવે આડે રસ્તે ઉતરી પડે છે. શકરાયના સંસારમાં રૂપાળી તથા ખલકનદા પણ અજ્ઞાનતાને લીધેજ સ્વચ્છંદી બની ગઈ હતી, અને ગમે તેવો નીચ અનાચાર કરતા પણ તેઓ અવ્યકાતી નહીં. કેળવણીને અભાવે સ્ત્રીઓમાં જે મૂર્ખતા જોવામાં આવે છે, તે જો સ્ત્રી કેળવણી વધારવામાં આવશે તો નષ્ટ થશે. આ ઉપરથી નિદ થાય છે કે સ્ત્રીઓને ઉત્તમ કેળવણી આપવાની ખાસ અગત્યતા છે. ભણેલી સ્ત્રી પોતાના જ્ઞાનથી કુટુંબમાં કલેશ થવા દેતી નથી, અને તે દૂર કરવાના પ્રયત્ન કરે છે. બુદ્ધિબળના મુદસંસારમાં ઉત્તમ કેળવણીને પ્રભાવે હમેશાં સુખશાંતિ રહેતી. કુસુદસુંદરીએ પોતાના જ્ઞાનના બળથી અલકશીશૌરી જેવી સ્વતંત્ર મીનસી નણુદને ગરીબ ગાય જેવી કરી નાખ્યા. તેવીજ રીતે કુટુંબના દરેક માણસને પોતાના પ્રભાવથી વશ કરી લીધાં. અનેક કારણોને લીધે આપણી સ્ત્રીઓમાં મનની મલીનતા, અજ્ઞાનતાનો ફેલાવો, નીતિની ભેરમજ, પરનિદામાં પ્રીતિ, ધરેલુંની ઘેલાઈ, વગેરે અનેક

અવિચારી દુરાચલ જોવામાં આવે છે. ખોટા વહેમમાં મગ્ન થઈને, અને ક્રુરતા તો એવા સજ્જન પેસી ગયા છે કે સદ્વિદ્યાના જ્ઞાનેર વિના તો તે નીકળી શકશે કે કેમ તે શંકા છે. પુરૂષ આ જગમાં જુદા જુદા પ્રાણી અને પદાર્થ સંબંધમાં જ્ઞાન ધરાવે છે તથા શુભ અને શાન પ્રાપ્ત કરવાને આપણા દેશના પુરૂષોને જુદા જુદા દેશકાળમાં અને જુદા જુદા પ્રસંગે જોઈ શકી અને જોવી તક મળે છે, તેવી અને તેટલી જાણી તક આપણા દેશની સ્ત્રીઓ જે અંધારી કોટડીમાં ગૂંઘેલી છે, પરત્વે અંતાના પાસમાં સપડાયેલી છે, તેઓને ક્યાથી જ મળે ? સ્ત્રી કેળવણીના કાર્યક્રમમાં પત્ની, યોગ્યસહચારીણી, બાળકોની માતા, ભવિષ્યની પ્રજાને ઉછેરનાર શિક્ષિકા, અને ઉત્તમ ગૃહિણીઓ ઉત્પન્ન કરવી, એ આદર્શ તરફ આપણું લક્ષ્ય દોરવવાની ખાસ જરૂર છે. આ પરિણામ આપણા માટે સામાન્ય ઉપયોગી કામ શીવણ, રસોઈ, ઉપજાવવાની ત્રેવડ, લલીતકળાનું જ્ઞાન, આરોગ્યશાસ્ત્ર, બાળકને ઉછેરના સંબંધી જ્ઞાન, માંદાની માવજત, આ સર્વ વિષયમાં પ્રવીણ થવાની ખાસ જરૂર છે. નિશ્ચયે જતી ઉમરની કન્યાઓને માટે કન્યા કેળવણી વધારવાનો પ્રયાસ કરવાની અને દરેક કન્યાને ફરજિયાત શિક્ષણ આપવાની સગવડ થવી જોઈએ, તેમજ લગ્નની વય પણ વધારવી જોઈએ. બાર ચૌદ વર્ષની છોકરી પરણીને સાસરે જાય તેટલા વખતમાં સંસાર સારી રીતે કેમ ચલાવી શકાય એ શી રીતે જાણી શકે ? કન્યાશાળાની અંદર વાચવા લખવાનું વગેરે જ્ઞાન આપવામાં આવે છે, તેજ પ્રમાણે ધરમાં પણ કન્યાઓને ધર્મનું, નીતિનું તથા સંસાર સંબંધી શિક્ષણ અપાવવું જોઈએ.

સ્ત્રીકેળવણીની ખાખમાં રસોઈની કળા ખાસ સ્ત્રીઓને આવડવી જોઈએ. ધરની અંદર સ્વચ્છતા રાખવી, અને કુટુંબના સર્વ માણસો સાથે સલાહસપથી વર્તવું, સુવ્યવસ્થા રાખવી વગેરે ધણા સદ્ગુણોની જરૂર છે. ભરવા શુદ્ધવાની કળા પણ જાણવાની જરૂર છે. સાધારણ શીવવાનું તો દરેક સ્ત્રીને આવડવું જોઈએ. સ્ત્રીઓએ કુરસદને વખતે ઉત્તમ પુત્રકાં વાચવાની ટેવ રાખવી જોઈએ. સારા પુસ્તકો વાંચી મનન કરવાથી ધણું જ્ઞાન વધે છે. જ્ઞાનથી વિચારશક્તિ ખીલે છે, વિચાર કરવાથી ગૃહ સંસારીક વહેવારના કાર્યોમાં મુશ્કેલી ઘટી પોતાનો સંસાર નિર્વિઘ્ને ચલાવાય છે. સંગીત તેમજ ચિત્રકળામાં પણ દરેક સ્ત્રીને પ્રવીણ કરવી જોઈએ. ચિત્રકળાથી હૃદયની રસિકતા વધે છે, અને સંગીતકળાથી મન પ્રસન્ન થાય છે.

આપણો દેશ સ્ત્રીકેળવણીમાં ધણું પગલું છે, તેથી સ્ત્રી વર્ગ દેશને તથા સમાજને મદદગાર થઈ શકે તો નથી. જાપાનની અંદર સ્ત્રીઓને ફરજિયાત કેળવણી આપવામાં આવે છે. જર્મની વગેરે પ્રાચીન દેશોમાં પણ તેમજ છે. જે આપણી સ્ત્રીઓ કેળવાઈ શકે તો પુરૂષોને ધણું કામમાં મદદ આપી શકે. બીજા દેશની સ્ત્રીઓ જેવી દેશસેવાનાં ઉપયોગી કાર્યોમાં મદદ કરે છે, તેવી આપણી સ્ત્રીઓને પણ ઉત્તેજન આપવામાં આવે તો તેઓ ધણું હિતાવધી એવા કાર્યો ઉપાડી લે. હાલની આલ્પની લડાઈમાં ભારે પુરૂષો લડવામાં ભાગ લે છે, ત્યારે ત્યાંની સ્ત્રીઓ પણ દોડોળા જનાવશમાં તથા ધવાવલા યોદ્ધાઓની સેવા કરવામાં પોતાની મદદ આપે છે. ખરેખર સ્ત્રીઓને માટે તથા દેશને માટે એ ધણું સુતિયાં છે. કાલમાં આપણા ભરતખંડની સ્ત્રીઓમાં પુરૂષો જેટલું જોતન આપવું

હોય એમ લાગે છે. મીસીસ સરોજની નામક જેવી વિદુષી સન્નારીઓ આપણી માતૃ-ભૂમિની ઘણીજ અગત્યની સેવા કરતી, ચોપાસ વિનયનો વાવરો ફેરવતી જેવામા આવે છે. હિન્દુ રાષ્ટ્રીય સભાના પ્લેટફોર્મ પરથી તથા સામાજિક મુદ્દારણના સંમેલનના પ્લેટફોર્મ પરથી પોદાર કરીને સંબોધે છે, કે આર્ય મહિલાઓ તમે જાગો, અને દેશમેવાના આ મહાન કાર્યોમાં ભાગ લેવાને તથા યુરૂપ વર્ગને તંમારાથી ખનતી મદદ આપવાને તૈયાર થાઓ, અને પરાધીનતાની બેડીમાથી મુક્ત થઈ અધિકારની કોટડીમાથી બકાર નીકળી, ઉત્તમ પ્રકારની કેળવણીથી સજ્જ થઈ, તમારી માતૃભૂમિની મેવામાં સ્વાર્થનો ત્યાગ કરી તથા આત્મભોગ આપી તમારી ભગિનીઓને તથા બાળકોને મદદ કરી પગપકાર તથા કસ્યાણુ કરવાના માર્ગમા તત્પર રહો. અસ્તુ

અ. ઐ. મહીમનગૌરી મનુલાલ પંડ્યા.

ફરને યાચના.

મદદ કર જીવનનો અભિલાષ,
પ્રભૂ 'મુજ જીવનનો અભિલાષ;
જ્યોતિ તેજ અંતરમા વિહસે,
તુંજ સ્વયં સાક્ષાત. સફલ ૧
હેલ પ્રભૂ 'મુજ વિલય કરી દે,
અન્તર પુરશે સાખ:
જ્યોતિ રૂપ જ્ઞાણ દિસે છે,
તુંજ જ્ઞાન આભાસ. સફલ ૨
શાન્તિ પૂર્ણ આનંદ ભરી દે,
વિશ્વ અને આકાશ;
સચરાચરમાં તુંજ પ્રભુ છે,
જીવન પૂર્ણ પ્રકાશ. સફલ ૩
વિશ્વ મહી જ્યાં નજર કંઈ ત્યાં,
હારો ગુમ આભાસ;
સત્ય ધીલ ને ત્યાગ તણો કર,
અમ અન્તરમાં પાસ. સફલ ૪
અભેદ ભાવ દે 'મુજ અંતરમા,
દૈતબાવ કર નાશ;
બ્રાહ્મણ ક્ષત્રિય, વૈશ્ય, શૂદ્રમાં,
સ્વયં જ્ઞાન પ્રકાશ. સફલ ૫

પ્રિયલાભ.

(અનુસંધાન અંક ૨ પૃષ્ઠ પ્ર. થી ચાલુ.)

ધરિવતીએ પોતાની મુખ્ય પરિચારિકા નિપુણિકાને કહ્યું “આલ તારે નિપુણિકા, બા બધો પ્રકાર છે શું તે આપણે પ્રત્યક્ષ જોઈ આવીએ. સિવાય, બીજા પણ કંઈ કારણથી મ્હારો વિચાર સમુદ્રભવન તરફ જવાનો હતોજ.”

એમ કહી ધરાવતી સમુદ્રભવન તરફ જવા નીકળી. નિપુણિકાએ પૂછ્યું “તે બીજું શું કારણ, દેવી ?”

“લા આર્યપુત્રની એક સુંદર છબી છે. તે ચિત્રમાંના આર્યપુત્રને તો હું પ્રસન્ન કરીશ.”

“તારે ખરેખરા જીવતા આર્યપુત્રને કેમ પ્રસન્ન નથી કરતી ?”

“એ ચિત્રમાં રાજા દેવળ પ્રેમાકુલ દૃષ્ટિથી માત્ર મ્હારી સ્હામુંજ જોયાં કરે છે. હાલમા લેવું મન બીજા માણસપર ઝોટાયું છે. મ્હારે લેવો પ્રસાદ નથી જોઈતા. પામું મ્હેં જે સામાન્ય શિષ્યાચારુ પણ ઉત્સાહન ક્યું છે, તે માટે મ્હારે આર્યપુત્રની કામા માગવી છે. લેવે પ્રત્યક્ષ કંઈ નથી લાગતું તે ચિત્ર પાસે કામા માગવાથી મ્હારું મન શાંત થશે.”

ધરિવતી સમુદ્રભવન પાસે પહોંચી, એટલામા નાગરિકા નામની ધારિણી દેવીની એક પરિચારિકાએ આવી લેવે પ્રણામ કરી કહ્યું “જામ સાહેબ, દેવીએ ત્હમને એવો સંદેશો કહેવા મ્હને કહ્યું છે કે ‘ત્હમારો માનવું રક્ષણ કરવા માટે માલવિકા અને બકુલાવલિકા એ બન્નેના પગમા ગૃખાલા નાંખી મ્હે તોએને કેદ કરી રાખ્યાં છે. ત્હમારી શું કમળા છે તે જણાવ, એટલે ત્હમારી વતી મ્હારાજા પાસે કંઈ એ વાત કાઢી શકાશે.’”

આ હેતુ વાક્ય બોલતાં ધારિણીના મનમાં શું હતું તે સ્પષ્ટ સ્હમનવું કઠણ છે. ધરાવતીના ઉન્નત વર્તનથી, રાજા લેનાપર સ્વાભાવિક રીતે અત્યંત અસંતુષ્ટ થયો હતો. ધરાવતીના માનના રક્ષણ સાર જે કંઈ કરવાનું ગમ્ય હતું તે દેવીએ ક્યું હતું. માલવિકા અને બકુલાવલિકા એએને બંધિયાન કરી રાખ્યા એવો ધારિણીનો જરા એ હેતુ ન હતો. ધરિવતીના અનુભાવનથી જો એ બન્નેની સુકતતા થશે, તો રાજા અવશ્ય સંતુષ્ટ થશે, એ ખુલ્લું હતું, અને એવું કહીને જ ધરિવતીપરની રાજાની ગેરમરજ દૂર કરવાના ધારિણી ઉપાય કરવાની હતી. આ વાક્યને ભાવ્યાર્થ લેવો આવો હોવો જોઈએ. ધરાવતી પણ આવેજ ભાવ્યાર્થ સ્હમજી બોલી “નાગરિકા, દેવીને કોઈપણ કામ માટે શ્રમ આપવો, એરી મ્હારી યોગ્યતા ખરી ? મ્હારે માટે પોતાની ઘસીને શિક્ષા કરીને લેશે મ્હારાપર પુષ્કળ ઉપકાર કર્યો છે.” દેવીના આવા અનુમત સિવાય બીજા કોના અનુમતથી મ્હારા મનવું રક્ષણ અને કસ્ટાણ ધરાવું છે ? નાગરિકા, તું જઈ દેવીને આ મ્હારું કંઈ કહે સ્હમજી ?”

દેવી ધારિણીને ખુલ્લી રીતે કોઈ પણ કામ સોંપવું નહીં, એવું ધરાવતીના મનમાં

હતું. તો એ દેવીજી રાજસંસારની કાર્યવાહક સ્ત્રી હતી. રાજની બીજી રાણીઓ અને તેના પરિજન એઓનું માન જળવાય, એઓનું મંગલ યાય, એવું કરવું તેને યોગ્ય હતું. પ્રસ્તુત પ્રસંગે પણ ધરાવતીનું માન રહે અને મંગલ યાય, એવું જ ધારણી કરવાની હતી !

ધરાવતીના આ સંદેશો લઈ નાગરિકો આવતી થઈ.

(૧૧)

ગૌતમ સમુદ્રભવન પાસે સ્થિતિને ટેકવીને નિશંતે ઘોરતો હતો. નિપુણિકાને લઈ ધરાવતી આરણ્ય પાસે આવી. નિપુણિકા હસીને બોલી “ઓ મા, શું મરી ગયો કે ? કુકા-નની આગળના ભાગમાં એટો એટો ઉચે તેમ, આ જુઓ, ગૌતમમટ ઉઘતો ઘોરે છે !”

ધરાવતી ઉતારવંચથી પાસે આવી બોલી “નિપથી મર્યો ખરો તો નથી ને આ ?”

“ના, ના, બાઈ સાહેબ ? મરે કેમ ? આ જુઓને મરેલાના મ્હોપર તેજ કેવું ઝળકે છે તે ! અને ધ્રુવસિદ્ધીએ બાત્રીક પરીક્ષા કરી ઝીપધ આખ્યા પછી મરણ કંઈ એટલું સોધુ છે ?”

ગૌતમને માલવિકાની વાતજ સ્વપ્નમા દેખાતી હતી. એ ઉઘમા જ બડબડવા લાગ્યો “અહાહા ! માલવિકા—”

ધરાવતીની ઝૂકડી તત્કાળ યોડી વાકી થઈ. ગૌતમ ફરીથી ઉઘના જોરમા બડ-બડવા લાગ્યો. “માલવિકા, ધરાવતીને પણ પાછી હટાવી તું આગળ આ—”

ધરાવતીની ઝૂકડી કોપથી અધિક વાકી થઈ.

નિપુણિકાએ કહ્યું “આ જુઓ. બાઈ સાહેબ, ગૌતમ કેવો મર્યો છે તે ! મરેલો બડબડે છે કેટલો ! ત્હમે જરા આધા જાઓ, એટલે આ સાંપ જોવી, વાકડી સોટી તેના શરીર પર ફેંકુ—એટલે સાંપના ભયથી મરેલાની બળતી થશે અને કેવો ખૂસ પાડે છે તે જુઓ.”

ધરાવતી દર મંઠ, ને નિપુણિકાએ પણ બાબુએ ઉમા રહી ગૌતમના શરીર પર તે સોટી ફેંકી. ગૌતમ એકદમ કુદકો મારી ઉઘ્યો, ને ઉઘતી તત્રીમાં એ વાકડી સોટીને જોઈ ખૂસ પાડવા લાગ્યો “સાંપ ! સાંપ ! અરે મ્હને સાંપે ખાધો—સાંપે ખાધો—આવો આવો !”

“અરે બંહી નહીં, ગૌતમ બંહી નહીં,” એમ કહેતો રાજ ભવનમાંથી બહાર આવ્યો.

“મંહારાજ, સાંપધ રહો !” એમ બોલતી માલવિકા પણ રાજ પાછળ બહાર આવી. બંકુલાંવલિકાં પણ આ ગરબડ સાંભળી દોડતી દોડતી બહાર આવી, ને રાજને આગળ જવા “ના” કહેવા લાગી.

સર્વ પ્રકાર ધરાવતીના લક્ષ્યમા તરત આવી ગયો. તેને અત્યંત ક્રોધ લાગ્યો. તેવુંજ તેને બહુ દુઃખ પણ લાગ્યું. હાય ! આખરે, દેવી ધારણીએ પણ મ્હારી સાથે આવું કપટ કયું ? માલવિકાના પગમાં રૂખિણા નાખી જાદિવાન કરી રાખી છે, એવી ખબર હમણાંજ મ્હોટી મ્હને કહેવાયી ?

રાજા તો આ પ્રકારથી તદ્દન મૃત પ્રાય થઈ ગયો ! હવે શું કરવું, ક્યા જવું, એ માલવિકા ને બહુલાવલિકાને જરાએ સહમંત્ર્ય નહીં ! ગૌતમ મનમાં ને મનમાં બોલ્યો, “ હાય હાય ! પાણેલું પારેલું બંધનમાં મુકત થઈ હોવો એકએક ખીસાડીની આગળ આવી પડે ? ”

કોથથી લાવ્યોળ થઈ ગયેલી ધરાવતી બોલી, “ દિવસના અંતવાણમાં સંકેત-સ્થાનમાં આવી ત્હમારો મનોરથ પૂર્ણ થયોને મહારાજ ? બહુલાવલિકા, ત્હારૂં દ્વિતીયલું સંકેત થયુંને ? ”

રાજા ઘોટાળાવાળા, રાખ્દોથી બોલ્યો, “ દેવી, તું નિષ્કારણ મહારા પર ગુસ્સે થાય છે ! આજ ઉત્સવનિમિત્તે આ લોકોને કારાગૃહમાંથી છોડવા છે” આજ્ઞા કરી, તેથી કૃત-નૃતાથી મ્હને પ્રણામ કરવા આ બે જણ આવી, એટલુંજ ! ”

“ ધરાવતીએ કહ્યું “ હું શું કામ ત્હમારા પર ગુસ્સો કરું, મહારાજ ? હું ગુસ્સે થાઉં, તો ત્હારૂં નક્કામું હસવું થાય, તે સિવાય બીજું કંઈ થવાનું છે ? ”

રાજાને તો આ સંકટમાંથી કેમ છૂટવું તે સહે નહીં ! પણ એટલામાં તેના છુટકારાનો ઉપાય સુઠેવે આપોઆપ જડ્યો. પ્રતિદારી જયસેનાએ તેને દોડતા દોડતાં આવી કહ્યું, “ કુમારી વસુવત્સનીને વાંદરાએ આવીને મારી છે. બચથી તે મૃત થઈ ગઈ છે. ધારિણી દેવીને રાજકુમારીને શુદ્ધિમાં લાવતા આવડતું નથી-માટે ત્હમારી પાસે એમણે મ્હને મોકલી છે. ”

ધરાવતી ફાણ્બર પોતાનો કોથ ખૂલી ગઈ. તે ગાંબડમાં બોલી “ મહારાજ-જાઓ જાઓ જોલા ! જોલા જઈ વસુવત્સનીને શુદ્ધિમાં લાવો. કોણ જાણે, બે એ અધિક ખીસી તો વધારે શું થાય ને શું નહીં ! ”

રાજા, ધરાવતી અને નિધુલિકા ત્યાંથી ઉતારણમાં ચાલ્યાં ગયા. ગૌતમ આનંદમાં આવી બોલ્યો “ શામારા, પિંગલનાર, શામારા ! તું પણ વાનર, હું પણ વાનર ! વખતસર હું આજે મ્હને સ્થાય કરી બેઠા. ”

એમ કહી ગૌતમ પણ રાજાની પાછળ પાછળ ગયો.

માલવિકા હિંગથી બોલી “ જોન બહુલાવલિકા, મહારા આ ફુટેલા કપાળમાં હજી શું શું લખ્યું છે કોણ જાણે ! દેવી પાછી મને શી શિક્ષા આપશે હોતું, કંઈ પ્રમાણ છે ? ”

એટલામાં ખંદાર આનંદથી કોથએ ખૂસ પાડી, “ વાહ ! શું આશ્ચર્ય ! શું અમ-લકાર ! દોહડ પૂર્ણ પછી પાંચ દિવસમાં અશોકને ફૂલ ફૂટ્યાં ! શું આશ્ચર્ય ! ”

એ સાંભળી બહુલાવલિકાને કહ્યું, “ બહી નહીં, જોન માલવિકા, જરા પણ હવે ખીસી નહીં ! પાંચ દિવસની અંત ને અશોકને ફૂલ આવે, તો ત્હારૂં દક્ષિણ પૂર્ણ કરીને ત્હને બક્ષીમ આપવાનું દેવીએ વચન આપ્યું છે. દેવી તો સત્યવરતી છે. ત્હને વચન કરી પણ ગર્ભ જવાનું નહીં ! ”

(૧૨)

માલવિકા પર રાજા અત્યંત અનુરક્ત થયો છે, એ લક્ષ્યમાં આવ્યું ત્યારથી, તેને પતિને અર્પણ કરવી એજ પોતાનું કર્તવ્ય છે, એવું દેવી ધારિણીના મનને લાગ્યું હતું. તેના પરથી રાજાનું મન પ્રસન્ન કરવું એ સર્વથા અશક્ય છે, એની તેને પૂરી ખાતરી હતી. બીજી કોઈના સંદર્ભ પર રાજા બે અનુરક્ત થયો હોત, તો પણ ધારિણી પર તેની વિશેષ શ્રદ્ધા હતી. તેનું મહારાણીપણાનું ગૌરવ તલભાર પણ એણે ન ચાપ એ બાબત તે કદાચ રાખતો હતો. રાજા જે પ્રમાણે પોતાનું માન રાખે છે, તે પ્રમાણે પોતે પણ તેનું માન રાખવું-છાડે છે, એવું ધારિણીને લાગ્યું, ને માલવિકાનો રાજા સાથે વિવાહ કરવો એવું તેણે નક્કી કર્યું.

માલવિકાએ દોહદ પૂર્ણથી અશોકને કુલ આવ્યાં હતા. તે મોટે તેને બક્ષીસ આપવાનું ધારિણીએ વચન આપ્યું હતું. આ પુષ્પિત અશોકનીએ માલવિકાનો તેના પ્રિયતમ સાથે મેળાપ કરી તેનું ઇચ્છિત પૂર્ણ કરવું, એવો ધારિણીએ મનમાં નિશ્ચય કર્યો.

પરિત્રાણકા કૌશિકને ધારિણીએ કહ્યું, “ ભગવતિ, હમને એકાદને સારી રીતે સંજ્ઞ કરતાં આવડે છે, એવું હમે હંમેશ કહો છો. આજ માલવિકાને લાગેના સુંદર પોશાક પહેરાવી બતાવો બેઠાએ. ”

પરિત્રાણકાને દેવીના મનનો અભિપ્રાય તરત સ્વમંજ્યો, અને તેણે ઘણી હોંસથી માલવિકાને પોતાના મન પ્રમાણે અત્યંત ઉત્તમ રીતથી શણગારી ધારિણી, પરિત્રાણકા, માલવિકા અને અન્ય પરિજન મળીને સર્વ પ્રમોદનમાં અશોકતલ પાસે ગયાં.

હાં જતા પેલાં ધારિણીએ પ્રતિહારીને આ પ્રમાણે સંદેશ કહી રાજા પાસે મોકલ્યો—“ મહારા અશોકદેવને કુલ કુટુંબ છે. મહારી એની ઇચ્છા છે કે આર્પણ સાથે એ દેખાવ બેવો. તેથી રાજદાર્ય સંપૂર્ણ ચતાંજ પ્રમોદનમાં મહારા તે અશોક પાસે આવવાનો આર્થપુત્રે અનુગ્રહ કરવો. ”

સેનાપતિ વીરશેને વિહ્વ લીધું, ને યત્સેનનો યગભવ કરી માલવશેનની કારા ગૃહમાંથી મુક્તતા કરી, એ વાત લગ્ન દિવસે આવ્યો હતો. દિવસે બક્ષીસ આપી રાજ્ય અભ્યાનું હંમેશનું કાર્ય સંપૂર્ણ કરી રાજા સમાગૃહમાંથી બહાર આવતો હતો, તેવામાં પ્રતેહારીએ આવી ધારિણી દેવીને સંદેશ તેને કહ્યો. જાણની વાતથી અત્યંત આનંદિત થયેલો રાજા ગૌતમને સાથે તેડી પ્રમોદન તરફ તુરત જવા નીકળ્યો.

(અપૂર્ણ.)

ભરત.

નવું અને જૂનું.

(અનુસંધાન અંક ૪. પૃષ્ઠ ૧૨૫ થી ચાલુ.)

હું વિચાર કરું છું ત્યારે મને લાગે છે કે જે કે આપણે મંત્રો તૈયાર કરી શકતા નથી, જગતનાં મૂલ તત્વોનો અવિષ્કાર કરી શકતા નથી, તોપણ ગ્રેમ કરી શકીએ છીએ, કામા કરી શકીએ છીએ, ખીજાઓને માટે આપણા સ્થાન ત્યજી દઈએ છીએ. આમ છે તો પછી અત્યંત નિરાશાથી અસ્થિર બંનીને બટકતા ફરવાની શી જરૂર છે? અમે પુરાણનું નામ સુદીર્ઘ જાણતા નથી તો બસે પડી રહ્યા એક કિનારે! “ ટાઇમ્સ ” ના નેબાપ્રકાશક “ કોલમો ” માં હમારાં નામ નહીં છપાય તો ચિંતા નથી! આવી લાગણી સમયા ઇતોં પણ પ્રશ્નને ઉપસ્થિત થાય છે કે ત્યારે હુમ, દારિદ્ર્ય અતિશય વધી ગયાં છે, અસહાય અને અપમાનિત હવેને વહી રહ્યા છે, ત્યારે કેવળ એક કિનારે પડી રહીને ધરનાં કામ કરવાનું કે અતિયિ-સહાર કરવાનું કેમ નબી શકશે? હુમોનો પ્રતિકાર ક્યારે થશે?

ભારતવર્ષનાં હુમ ઓછાં નથી. આપણે જ્નેવાનું છે કે-આપણે ક્યાં છીએ? આપણે જ્યાં હમા છીએ ત્યાં પૂર્વ દિશાના ભૂતકાલની અને પશ્ચિમ દિશાના ભવિષ્યની મરીચિકાઓ આવીને આપણને પોતપોતાની તરફ ખેંચાખેંચી કરી રહી છે, જે બંનેમાંથી કોની ઉપર વિશ્વાસ કરવો તે સંભડી થોડા સત્ય આપણે નથી જાણતા; આથી પ્રથમ જો ‘જોડું’ જરૂરનું છે કે આપણે કેવી સ્થિતિમાં હમા છીએ?

આપણે એક બહુ ‘હુમ’ અને ‘પ્રાચીન’ નગરમાં ‘નિવાસ’ કરીએ છીએ. ‘જોડું’ પુરાણું નગર છે કે જેનો ઇતિહાસ હુમ્ત યદ્ય ગયો છે. મનુષ્યોનાં બધાં હસ્તલિખિત સ્મૃતિચિહ્ન મૂળથી દંકાઇ ગયાં છે. આથી ભ્રમ ઉપજે છે કે ‘જોડું’ આ નગર મનુષ્યોના ઇતિહાસ વિનાનું છે-જોડું અનાદિ “ પ્રકૃતિ ” ની પ્રાચીન શબ્દાની છે. ‘માનવ ઇતિહાસની રેખા ભૂસી નાખીને પ્રકૃતિએ જોડું પોતાના સ્વામ્યશક્તિ અક્ષરેએ નગરના સર્વ વિભાગોમાં વિચિત્ર આકારથી લખી દીધા છે. અહીં હજારો વર્ષની વર્ષા ઝડપુઓ પોતાના આનુષંગિકા ચિહ્નોની રેખાઓ પડી ગઇ-છે, અને હજારો વર્ષની વસન્ત ઝડપુઓ તેની દિવાલના પ્રત્યેક છિદ્રમાં પોતાની આવવા જવાની મિતિ દરિયાળા રંગાથી અક્ષિત કરી ગઇ છે. એ પહે તેને નગર પણ કહી શકાય છે, અને બીજા પહે તેને જંગલ પણ કહી શકાય છે. અહીં કેવળ છાયા અને વિશામ હોય છે, પરન્તુ ચિન્તા અને વિચાર પણ પણ વસે છે ખરો. અહીં પંખીઓના કલરવથી શુદ્ધ રહેલા વનમા-અહીં વિચિત્ર આકારોવાળા જડાઓથી પરિવ્યાપ્ત સામા-પ્રસાપ્તઓમાં અને રહસ્યમય પુરાણા મહેલોની બીતોમાં સેકડો-હજારો છાયાઓમાં કાયાને અને કાયામાં ગાયાને ભ્રમ ઉપજે છે. અહીંની ‘જો સનાતન’ મંદતી છાયામાં સત્ય અને કલ્પનાને બાધી અને બદેનની પેઠે વિરોધ રહિત, ‘જો વસન્ત’ આગ્રય મળ્યો છે. એટલે કે અહીં પ્રકૃતિનું વિચિત્ર અને મનુષ્યની માનસિક સ્થિતિ છે. હુમ્તે

પરસ્પર હળીમળીને અનેક આકારના છાયાકુંળેની રચનાઓ કરી છે. અહીં બાળકો આખો દિવસ રમ્યા કરે છે, પરંતુ નથી બળતાં તેઓ કે એ રમત છે. એવીજ રીતે કેટલાક લોકોને રાતદિન સ્વપ્ન આવે છે પરંતુ તેને સ્વપ્ન ન સમજીને તેઓ કર્મ સમજે છે. જગતના મધ્યાર્જ-સૂર્યનો પ્રકાશ છિદ્ર માર્ગે પ્રવેશ કરીને નાના નાના મણિઓની પેઠે ઝલકી રહે છે અને પ્રબળ અધકાર સેદ્ધો ગીચ ડાળીઓની વચમાં છૂપાઈને બંધે મંદ શુંબન કરતો હોય એમ બળાય છે. અહીં જીવન અને મૃત્યુ, સુખ અને દુઃખ, આશા અને નિરાશાની સિમાનાં ચિન્હ રદ થઈ ગયા છે; અદૃષ્ટવાદ અને કર્મકાંડ-વૈરાગ્ય અને ગૃહસ્થાશ્રમ એકમેક સહજીવન ગાળે છે. અહીં આવશ્યક કિંવા અનાવશ્યક, બલ્લ કિંવા માટીના પૂતળા, છિન્નમૂલ-સૂકાઈ ગયેલા ભૂતકાળ અને નવીન કુંપળોવાળો-સજીવ વર્તમાનકાલ, સમાન આદરમાન પામ્યા છે. શાસ્ત્ર બ્યાંતું ત્યાજ પડી રહેલું છે. જે રચણે શાસ્ત્રને ટાંકીને હઝારો પ્રયાશ્પ કીડાઓએ પોતાનાં ઘર બનાવ્યાં છે તે રચણે કોઈ આવશ્યમયી ભક્તિને વશ થઈને પણ હાય અડકાડતું નથી-કશુધે સ્વચ્છ કરતું નથી. અહીં ગ્રયોમાના અક્ષર અને ગ્રયોને વળગેલા કીડાઓએ પાડેલા છેદ, એ બંને સંમાનનીય શાસ્ત્રમા સમાન છે. અહીં ભાગ્યા તુટવા મંદિરોમાંના દેવતા અને પીપળાના પાદદાં ખાઈ ઉદર ભરતા પક્ષીઓ-ઉપદેવતા, એ બંને એકત્ર આશ્રય પ્રાપ્ત કરી રહ્યા છે.

શું તમારી સાપ્તારિક લડાઈની હાલેણી નાખવાની આ જગ્યા છે? અહીંની પડી ગયેલી દિવાલો શું તમારા કારખાનાઓના-તમારી આગતો ઉચ્છ્વાસ લેનારા સહસ્ત્રશ્રાદ્ધ લોહ-દાનવોનાં કારાગાર બનાવવા યોગ્ય છે? એ સત્ય છે કે અસ્થિર ઉદ્યોગના વેગથી તમે આ પુરાણી છંદોને માટીમા મેળવી શકશો; કિન્તુ એ તો ખતાવો કે તે પછી આ અત્યંત પ્રાચીન રાધ્યાશાપિની-મિજનાપર પડી રહેનારી-જાતી ક્યા જીવે ઉભી રહેશે? ધ્યાન રાખજો કે આ યાત્રિહીન નગરરૂપ ગ્રાંદ જંગલ નષ્ટ થશે તો એક વૃદ્ધ બહુ શક્તિ, જે હઝારો વર્ષથી સત્તાતન કાલથી આ સુનસાન સ્થાનમાં એકાન્ત વાસમાં રતો છે, તે એકાએક આશ્રયહીન બની જશે !

અહીંના ચોંકાએ ખટુ દિવસોની ચેતના આજુ સમારકામ ઇંકું મૂકે. એનો અભ્યાસ એમને નથી અને બહુ વિચારથીલ લોકોના ગર્વનો એ એક વિષય છે. આ બિનાને આગળ ધરીને એ લોકો પુચ્છલેખિની ફટકારે છે, અને એનો પ્રતિવાદ કોઈથી થઈ શકતો નથી. ખરું જોતાં તો આ લોકોને પોતાના અત્યંત પ્રાચીન પુરોનો વસ્તી કદી છોડવી પડી નથી. સમયના વારાફરાંથી વધપિ અનેક ઉચ્ચનીય અવસ્થાઓ, સામે ટકર ઝીલવી પડી છે; અનેક અડચણો ઉપરિચત થઈ છે, તોપણ તેઓએ ખેંચતાણ કરીને, મૃત અને જીવિતને, વિદ્વા અને અડચણોને, જીવજનથી એકત્ર કરીને પોતાના પિતા પ્રપિતામહોની બનાવેલી એ એકજ દિવાલમાં, એકજિત ક્યાં છે. એ પ્રકારની વાર્તા કદી તેમના શત્રુ પક્ષના લોકોને મ્હોથેથી ચક્ષુ પડી નથી કે આ લોકોએ કદી અડચણ પડવાથી, ભયથી કિંવા બીજાઓના બળાકારથી પણ પોતાને હાથે નવા ઘર બનાવ્યાં હોય અથવા પુરાણ-ગદાનતું સમાગ્રકામ કે તેનો જીર્ણોદ્ધાર કર્યો હોય. ધરની છતમા જ્યાં છિદ્રો જાણ્યા છે, ત્યાં પોતાની મેજેજ ઉગેલા જાડની શાખાઓએ છાયા કરી છે અથવા.

તો આક ધીમે ધીમે જમી ગયેલી માટીની ટગલીઓથી એ છિંદ બધ થઈ ગયાં છે. એમ છતાં પણ આ લોકોએ એ તરફ લક્ષ આપ્યું નથી.

આ વનલક્ષ્મીથી શત્રુ ગાદ વનમાં, આ પુરુ-લક્ષ્મીથી શત્રુ. છિન્નવિછિન્ન પૂરીમાં થોતી પડેરીને, ચાદર ઓઢીને અને બહુ ધીમે ધીમે ફરીએ છીએ; ભોજન પછી જરા નિદ્રા લઇએ છીએ; ચોકમા ખેસીને મંજુલા કે ચોપાટ રમીએ છીએ. જે કાંઈ અસંભવિત કે સાંસારિક કામકાજથી બહારની બાબત છે, તેના ઉપર તરતજ વિશ્વાસ મૂકવો અમને પસંદ છે. જે કાંઈ કામ કરવા યોગ્ય તથા અમારી આંખો સામે છે તેના પ્રત્યેના અમારા મનનો અવિશ્વાસ કોઈ પણ પ્રકારે નિર્મૂલ-દૂર થઈ શકતો નથી, અને એ સંબંધમાં કદાચ કોઈ બાબત જરા પણ અચ્છતા પ્રકટ કરે છે કે તરતજ અમે સર્વ એકમત થઈ શિર ઝુકાવી કહીએ છીએ કે—*सर्वमत्यन्तमर्हितम् ॥*

આવા સમયમાં ખીજ લોકોએ એકએક કોણ જાણે ક્યાયેથી આવીને અમારા ઝુજી અસ્થિપંજરમાં જોરથી બે પ્રજા મુક્તીઓ લગાવીને કહેવા માંડ્યું છે કે:—“કોઠા, કોઠા, તમારા મુંવાના ખડમાં અમારે ઓહિસ બનાવવી છે. તમે સુઈ રહ્યા છો પણ મમ-રત સંસાર-સુતો નથી. જગતમાં અનેક પરિવર્તન થઈ ગયા છે. સાબજો આ ધટ વાગે છે. પૃથ્વીના આ બગોરનો સમય છે—કામ કરવાનો સમય છે.” આ કથન સાંભળીને અમારામાંના કોઈક, એકદમ બોલી ઉઠ્યા:—“કામ ક્યાં છે ? કામ ક્યાં છે ?” તેઓ એમ કહેતા કહેતા ધરતા ચારે ખૂણામાં વ્યક્ત બારે દોડધામ કરવા લાગ્યા છે. જે કેટલાક પમડી છે, તેઓ પાસા બાંધીને કહે છે: “અરે, કોણ છો તમે ? કામની વાત કરનારા તમે કોણ છો ? ત્યાં શું તમે એમ કહેવા માગો છો કે અમે લોકો કામકાજ વાળા નથી ? તમારો ખોટો ભ્રમ છે. બારતપર વિચાર કામ કરવાનું સ્થાત ખીજે ક્યાયે નથી. દેખતા કેમ નથી ? માનવ ઇતિહાસના પ્રથમ યુગમાં આર્યો અને અનાર્યોના વિગ્રહ અહીંજ થયો છે. અહીં કેટલાયે સંસ્કૃતિની સ્થાપના, કેટલાયે નીતિ ધર્મોના અમુક્યુત અને કેટલીએ સંસ્કૃતિ-મુદ્રાઓનો સંગ્રામ થઈ ગયો છે. બાઈ, કેવળ અમે લોકોજ કામવાળા માણ્યો છીએ; આથી અમને દવે કામ કરવાનું કહેશો નહીં. જે તમને વિશ્વાસ ન હોય તો એક કામ કરો. તમારા ઐતિહાસિક પાવડાઓથી બારતભૂમિની અનેક યુગ સચિત વિસ્મૃતિઓની ખાઈઓ ખોદીને જોઈ લ્યો કે, મનુષ્ય-સંસ્કૃતિની દિવાલમાં અમારા લોકોના સ્પર્શો વિપ્લવ ક્યા ક્યાં છે ? એ દરમ્યાન હાલની પેઢે અમે એક નિદ્રા લઈએ છીએ.”

(અપૂર્ણ.)

ચનશંકર હીરાશંકર ત્રિપાડી.

જન્મતિથિનું જીવનસ્મરણ.

(એક સંવાદ.)

પાત્ર: હું અને કાકા.

હું:—(સ્વગત) “ મ્હેંકા પર કેટલું ગાંભિર્ય ! મહાન વિચારમાં શી તન્મયતા ? (જાહેર) આજ વર્ષગાંતને ટાકણે, એકલા ને એકાન્તમાં આમ નદીને આરે શા સંકલ્પો કરો છો-કાકા ? કહો મને. ”

[કાકા આધેડ વયના હતા: “ વન ” નું એક વર્ષ વિશેષ વટાવ્યાની આજ તમની તિથિ હતી. કાકાને આગણેજ નદી વહેતી'તી. તે નદીની તીરે કાકા ઉભા હતા: એ વેળાએ દહાડો આથમ્યો હતો. પગની આડી મારી, લાકડીના અડિંગણે લગાર ટટાર ઉભા રહી, અડિંગણુ દેતી લાકડીવાળા હાથ ઉપર કાકાએ તેમનું કપડું શિર દાબ્યું હતું. નિર્મળ ને સ્થિર જળ ભર્યાં સંસારની સપાડી ઉપર ધવલ કમલો ખીલી'રલાં હોય-સંસાર શા એવા આકાશ સામે ને કમલ શા એવા તારાઓ સામે ટગર ટગર (અનિશ્ચિત નગરે) કાકા જોઈ રહ્યા હતા.]

“ કેટલી વારનો ઉમો ઉમો તપુ છું; કાકા, શા સંકલ્પો કરો છો ? જોશો; નહિ જોશો તો હવે તમને હયમયાવીને પણ જોલાવ્યા વગર છાલ નથી છોડવાનો. ”

[કાકાએ જ્યારે પહેલીવાર કરો ઉત્તર આપ્યો નહિ, ત્યારે ફરીથી તેમને પૂછ્યું પડ્યું. “ હયમયાવીને ” કહેતાની સાથેજ એકે હસ્તે તેનું “ હયમયાવવાનું ” કામ કરવા માંડ્યું; કાકાને ખૂબ હયમયાવ્યા, ને કાકાની દૃષ્ટિ આમ-“ આટલીવાર ” મા ગગન સંઘિમાથી ઉડતીકને મારાપર ઢળી પડી ! કોણ જાણે એટલો બધો તીવ્ર વેગ તો પવનનો પણ ન હોય ! કેટલા કોસ આધું ને હયું એ આકાશ ! પછી કાકાએ મને સંબોધન કર્યું-કાકા, મને “ બપુ ” કહીને જોલાવતા. મેં ‘ હુંકાર ’ બજ્યો. એટલે તરતજ ગગન સંઘિમાથી માગ પર દહેલી કાકાની દૃષ્ટિ ખરાખર મારા મુખ પર ઠરી. અને કાકાની દૃષ્ટિસુના ખાલી પોલા ગગનમાં, દષ્ટિના અવેગ દાખલ કાકાનો “ બપુ ” નામનો અવાજ, પવન, પોતાની પીઠ પર ઉચકી વહી ગયો, અને થોડી વારે કાકાએ મને કંઈક કહેવાનું પગરણુ માંડ્યું:

કાકા:—“બપુ ! તું જોઈ શકે અત્યારે હું એકલો છું, એકાન્તમાં છું, નદીને આરે છું. સાંધકાળ વીતી ગયો છે, અને બપુ, એ પણ જાણે છે કે, હવે મારા પણ સાંધકાળ લગમગ પૂરો થવા આવ્યો છે. આ નદીના દૃષ્ટાંતે મારા જીવનની નદીનો અરો-છેડો હવે આવી પહોંચ્યો છે. બપુ, ખરેખર, હું એકલો છું. એકાન્તમાં છું (કાકાનો કંઈ રૂઢાણો, ગળગળા ચતાં ચતાં તેમજ વાક્ય પૂરું કરવા માડ્યું) પણ બપુ, મને લાગે છે, તું મને જે કંઈ પૂછે, તે હેતુ રહિત કેવળ જગાસાની ખાતરજ પૂછે: વારતે જ; આમ પૂછીને, મને મારા અંતરની દાઝ તોજ કરાવી, બગતાને આળીચ ના હું તને કંઈજ નથી કહેતો.”

(કાકાની નગર એકવાર ઉંચે આકાશ બાણી હતી, હમણાની તે મારા ઉપર હતી; પણ હવે તે નદીનાં ઉડા નીરમાં હનરેલી દેખાતી હતી.)

હું:—“ નહિ, કાકા ” માફ પુછવું, એકવાર કદાચ જીવનમાં ખાતર હશે પણ હવે તો—એકાક, તમારા આવા ઉદ્ગારો પછી તો હેતુ-મૂર્છ થયું છે. કહો, શા સંકલ્પો કરતા હતા ? ”

કાકા:—“ દીકરા, બપુ ! આ નદીના વહેણને, પછી મારા સાથે, જો; પૂરા થતા માંડતા મારા જીવનમાં ને નદીના આ વહેતા પ્રવાહમાં કેટલું મળતાપણું છે તેની તુલના કરુ અરેરે, મારી તે ભરજીવાની ગઈ ! ”

હું:—“ જીવાની ચીરકાળે કોની રટી રહી હશે ? કાકા, આવડી અકળામણ શા વાસ્તે કરતા હશે ? પણ ખરે; તમારી વાત લખાવો. મને હમણાંજ એક વીજળીના ચમકારા પેઠે, કશુંક થઈ આવ્યું. ” તમારા “ મારી, એ ભરજીવાની ગઈ ” એ શબ્દો મારી હાલની અવસ્થાને બેઠકમંત્ર જેવા લાગ્યા. કહો, કાકા, શા સંકલ્પો કરતા હતા ? ”

કાકા:—“ સંકલ્પો હજી નથી સમજી શકતો ? બપુ, આજ મારી, જન્મતિથિ છે, એક વાર હું ભરજીવાનીમાં હતો, સારે પણ આ દિવસ આવ્યો હતો, તે મેં તેને વિશ્વાસ અને જીવાનીના તોર સાથે ગ્રામ્યો હતો. તે દિવસ મને આજ પ્રસંગગ્રાત સાંભરી આવે છે. તે દિવસે હું ઉભો રહ્યો હતો એજ આ નદીના આશો, એજ આ નદી, એજ આ દિવસ ને એજ હું: નદીના આરામ ને જન્મતિથિમાં મને જરા પણ ફેરફાર એવો નથી થયો લાગતો કે જેવો મારા-પોતાનામાં ને મારા વિચારોમાં થયો મને માલુમ પડ્યો છે. બપુ, અરે રે, મારી તે ભરજીવાની ગઈ. ”

હું:—“ અને જ્યારે સારે એ જવાનીજ હતી. તો “અરેરે” જેવો ઉડો નિસાસો શા માટે ? ”

કાકા:—આટલામાંથી એ સમજાવવા સરખું ન સમજી શકે તો તારા, નરહીમ, કે બપુ, કહો, હું તને બરાબર સમજાવી શકતો નથી ? ”

હું:—“ કદાચ બનને હશે; જરા આસ્તેથી મને કહો કે, કાકા, શા સંકલ્પો કરતા હતા ? ”

કાકા:—“ હું તને એમ સમજાવવાનો પ્રયત્ન કરતો હતો કે, મારી એ ભરજીવાનીમાં આ ફેરફાર થયા વગરની નદીના પ્રવાહ જેવા મારાં વહેવાં ન હતા; એવારે મને તે સાહે છે, બાલે છે અને આખરે બોલાઈ જવાય છે કે, અરેરે, તે ભરજીવાની ગઈ ! ”

હું:—“ ખરું; પણ તેનું હવે શું ? તમેજ એકવાર મને દિશાઓ દેતી હતા કે “ ગતે ન શોચ્યામિ. ”

કાકા:—“ બા, બપુ ! મને મારે એકલોજ રહેવા દે. એવાં આશ્વાસનથી ઉલ્લેચો મને વધારે કદાપો થાય છે કે; બપુ ! હું તને બરાબર સમજાવી શકતો નથી તેથી ? ”

હું:—“ કદાચ એમ પણ હોય; જરા આસ્તેથી મને કહો, કે કાકા, શા સંકલ્પો કરતા હતા ? ”

કાકા:—“ સંકલ્પ ? સંકલ્પ તો એકલોજ કે, અરેરે, તે ભરજીવાની ગઈ ! ”

જન્મતિથિએ જીવનસ્મરણ.

(એક સંવાદ.)

પાત્ર: હું અને કાકા.

હું:—(સ્વગત) “ મોંઝા પર કેટલું ગામિયં ! ગહેન વિચારમાં શી તનમયતા ? બહેર) આજ વર્ષગાંઠને ટાકણે, એકલા ને એકાન્તમાં આમ નદીને આરે શા સંકલ્પો તો છે—કાકા ? કહો મને. ”

[કાકા આથેડ વયના હતા: “ વન ” તું એક વર્ષ. વિશેષ વટાવ્યાની આજ મની તિથિ હતી. કાકાને આગણેજ નદી વહેતીતી. તે નદીની તીરે કાકા ઉભા હતા: । વેળાએ દહાડો આથમ્યો હતો. પગની આડી મારી, લાકડીના અડિંગણે લગાર ટટાર મા' રહી, અડિંગણે દેતી લાકડીવાળા હાથ ઉપર કાકાએ તેમનું કંપતું શિર દાબ્યું હતું. મિથ ને સ્થિર જળ બધા સંસારગતી સપાટી ઉપર ધનસ-કમલો ‘ખીલી’ રવાં હોય-રેવર શા એવા આકાશ સામે ને કમલ શા એવા તારાઓ સામે ટગર-ટગર (અનિ-ચેય નજરે) કાકા જોઈ રહ્યા હતા.]

“ કેટલી વારનો ઉભો ઉભો ‘તપુ’ છું; કાકા, શા સંકલ્પો કરો છો ? બોલો; હિ બોલો તો હવે તમને હચમચાવીને પણ બોલાવ્યા વગર છાલ નથી છોડવાનો. ”

[કાકાએ ‘ન્યારે પહેલીવાર કશો ઉત્તર આપ્યો નહિ; ત્યારે ફરીથી તેમને પૂછ્યું’ હતું. “ હચમચાવીને ” કહેતાની સાથેજ બેડે હસ્તે તેનું “ હચમચાવવાનું ” કામ કરવા ઈચ્છ્યું; કાકાને ખૂબ હચમચાવ્યા, ને કાકાની દૃષ્ટિ આમ—“ આટલીવાર ” મા ગગન દિગ્ધિમાંથી ઉડતીકને મારાપર ઢળી પડી । કોણ જાણે એટલો બધો તીવ્ર વેગ તો પવનનો જ ન હોય ! કેટલા કોસ આધું ને હવું એ આકાશ । પછી કાકાએ મને સંબોધન થું—કાકા, મને “ બપુ ” કહીને બોલાવતા. મેં ‘ ‘હુંકાર’ બપુઓ. એટલે તરતજ જાન સંધિમાંથી માગ પર દળેલી કાકાની દૃષ્ટિ બરાબર મારા મુખ પર ફરી. અને કાકાની દૃષ્ટિસુના આલી પહેલા ગગનમાં, દૃષ્ટિના અવેર્ન દાખલ કાકાનો “ બપુ ” । મને એવાજ, પવન, પોતાની પીઠ પર હચમચાવેલી ગયો, અને પોલી વારે કાકાએ મને ‘કેક કહેવાનું’ પગરણ માંડ્યું.

કાકા:—“બપુ ! તું જોઈ શકે અત્યારે હું એકલો છું, એકાન્તમાં છું, નદીને આરે હું. સાયંકાળ વીતી ગયો છે, અને બપુ, એ પણ જાણે છે કે, હવે મારો પણ સાયંકાળ કગમગ પૂરો થવા આવ્યો છે. આ નદીના દૃષ્ટાંતે માગ જીવનની નદીનો અરો—છેડો હવે આવી પહોંચ્યો છે. બપુ, ખરેખર, હું એકલો છું. એકાન્તમાં છું (કાકાનો કંઈ રૂઢાવો. ગળગળા ચતાં ચતાં તેમણે વાક્ય પૂરું કરવા માડ્યું) પણ બપુ, મને લાગે છે, તું મને જે કંઈ પૂછે, તે હેતુ રહિત કેવળ જીતાસાની ખાતરજ પૂછે: વારતે જા; આમ પૂછીને, મને મારા અંતરની દાઝ તાજ કરાવી, બગતાને બાળીશ ના હું તને કંઈજ નથી કહેતા.”

(કાકાની નગર એકવાર ઉચે આકાશ ભણી હતી, હમણાની તે મારા ઉપર હતી; પણ હવે તે નદીના કાંઠાં નીરમાં ઉતરેલી દેખાતી હતી.)

હું:—“ નહિ, કાકા! મારું પુછવું, એકવાર કદાચ જીવનમાં ખાતર હશે પણ હવે તો-એકાંક, તમારા આવા ઉદ્ગારો પછી તો હેતુ-પૂર્ણ થયું છે. કહો, શા સંકલ્પો કરતા હતા ? ”

કાકા:—“ દીકરા, બપુ ! આ નદીના બેજુ બે, પછી મારા સામું બે; પ્રથમ માંડતા મારા જીવનમાં ને નદીના આ વહેતા પ્રવાહમાં કેટલું મળતોપણું છે તેની તુલના કરે અરેરે, મારી તે બરજીવાની ગઈ ! ”

હું:—“ જીવાની ચીરકાળે કોની ટપી રહી હશે ? કાકા, આવડી અકળામણ શા વાસ્તે કરતા હશે ? પણ ખરે; તમારી વાત સંભાવે. મને હમણાં એક વીજળીના અમકારા પેટ, કચુક થઈ આવ્યું ! તમારા “ મારી, એ બરજીવાની ગઈ ” એ શબ્દો મારી હાલની અવસ્થાને બેદકમંત્ર જેવા લાગ્યા. કહો, કાકા, શા સંકલ્પો કરતા હતા ? ”

કાકા:—“ સંકલ્પો હજી નથી સમજી શકતો ? બપુ, આજ મારી જન્મતિથિ છે, એક વાર હું બરજીવાનીમાં હતો, ત્યારે પણ આ દિવસ આવ્યો હતો, ને, ને, તેને વિશ્વાસ અને જીવાનીના તોર સાથે ગ્રામ્યો હતો. તે દિવસ મને આજ પ્રસંગવાત સાંભરી આવે છે. તે દિવસે હું ઉભો રહ્યો હતો એજ આ નદીના આશે, એજ આ નદી, એજ આ દિવસ ને એજ હું: નદીના આરામાં ને જન્મતિથિમાં મને જરા પણ ફેરફાર એવો નથી થય્યો લાગતો કે જેવો મારા-પોતાનામાં ને મારા વિચારોમાં થય્યો. મને માલુમ પડ્યો છે. બપુ, અરેરે, મારી તે બરજીવાની ગઈ ! ”

હું:—“ અને ત્યારે ત્યારે એ જવાનીજ હતી. તો “અરેરે” જેવો ઉડો નિશાસો શા સારું ? ”

કાકા:—આટલામાંથી એ સમજવા સરખું ન સમજી શકે તો તારાં નુશીબ કે બપુ, કહે, હું તને બરાબર સમજાવી શકતો નથી ? ”

હું:—“ કદાચ બન્ને હશે; જરા આસ્તેથી મને કહો કે, કાકા, શા સંકલ્પો કરતા હતા ? ”

કાકા:—“ હું તને એમ સમજાવવાનો પ્રયત્ન કરતો હતો કે, મારી એ બરજીવાનીમાં આ ફેરફાર થયા વગરની નદીના પ્રવાહ જેવા મારાં વહેવા ન હતા; અત્યારે મને તે સાથે છે, બાળે છે અને આખરે બોલાઈ જવાય છે કે, અરેરે, તે બરજીવાની ગઈ ! ”

હું:—“ ખરું; પણ તેનું હવે શું ? તમેજ એકવાર મને વિશ્વાસો દેતા હતા કે “ ગતં ન શોચ્યામિ. ”

કાકા:—“ જા, બપુ ! મને મારે એકલોજ રહેવા દે. એવાં આશ્વાસનોથી ઉત્કેષ્ટ મને વધારે કદાપી થાય છે કે, બપુ ! હું તને બરાબર સમજાવી શકતો નથી તેથી ? ”

હું:—“ કદાચ એમ પણ હોય; જરૂર આસ્તેથી મને કહો, કે કાકા, શા સંકલ્પો કરતા હતા ? ”

કાકા:—“ સંકલ્પ ? સંકલ્પ તો એકલોજ કે, અરેરે, ને બરજીવાની ગઈ ! ”

હું:—“ ને હવે ? ”

કાકા:—“ હવે તો તું દેખજી, કે હું કેવો માકું પાન ચર્ચી ગયો છું ? બપુ, કહે, મારા ધરડપણું પાકું પાન, જુવાનીની ખીલતી કુંપળ કરતાં કેટલું જૂડું પડે છે ? બોલ, બરાબર મને નિહાળીને બોલ; પછી સંકલ્પને તું નહિ સમજી જાય કે અરેરે, તે “ બરજુવાની ” ગઈજ ! ”

હું:—“ કાકા, તમને જોતાર મારી આખોમાં વિશ્વાસ રાખીને કહું, તો બેશક, હવે તમારા ગાન શિથિલ થયા છે, અંગતર્યા લથડી પડી છે, તાપથી સૂકાયેલા પાનને પડે તેવી તેમાં કરચલીઓ વળી છે, આખો ઉડી ઉતરના માડી છે, ડાયા બેસી ગયા છે, દાંત ખરવા લાગ્યા છે, ઉદર ચોટી ગયું છે, બોલવા-ચાલવાના હોશ-કોશ ઉડી ગયા છે, ખાવા પીવાનું પણ ખરેજ, વસતું લાગતું હશે, તે બહુ ભારે પડતું હશે; શરીરમાં કશું નર નથી, તાકાત નથી, મગજતંતુ કરમાઈ જવા માંડ્યા હોય એમ જણાય છે. કોઈ કોઈ વાર ઝેંઝેડામાંથી લાખ નીકળતી હું જોઉં છું, કાનમાં લગાર બેરાટ આવતો જાય છે, ઉડી ઉતરતી આખોના ખાડામાંથી પાણી નીતર્યા કરે છે. કાકા, આ બધું હું તમારામાં દેખું છું—મને કાંઈ વિશેષ ? ”

કાકા:—“ વિશેષ ? વિશેષ હોય તોય તેને સંભારવાની શી જરૂર છે ? આટલા ઉપરથી પણ બધું નથી સમજતું ? બપુ, જીવન પ્રયાણના છેવટ લગણુના લગભગ સંઘળા આશ્રમઘાટ મેં વટાવી નાખ્યા છે, ને હવે તે વર્ણવી તેવી પરિસ્થિતિના પરિણામે, પર્યટનને અંતે મારા ભાવિમા કેવળ એકજ વસ્તુ ટકી રહી છે.—”

હું:—“ તે કંઈ ? કાકા, કહેા મને. ”

કાકા:—“ શોક-પશ્ચાત્તાપ. ”

હું:—“ કાકા, મને તમારું મન વિહ્વળ લાગે છે ને આરોગ્ય બગડ્યું હશે તેથીજ આમ જણાયું છે ? શોક શો ? પશ્ચાત્તાપ શો ? શા સાફ ? ”

કાકા:—“ આરોગ્ય બગડવાથી મને આટલું ઝાણું નથી આવતું. પણ બપુ, શોક તેથીજ યાય છે કે શેષ રહેલા આયુમા હવે શાંતિની આશા નથી—તે ગએલી બરજુવાની ગઈજ ! ”

હું:—“ વૃદ્ધપણે શાંતિ મળે, તેવી શાંતિનો સંગ્રહ બરજુવાનીમાં કરવાનો હશે એમ તમે સમજાવો છો—નહિ ? લમણે હાથ ઘી, નીચા નમેલા મસ્તિષ્કે ને નીચી નજરે ઉડી ગમગીનીમાં ગૂંથાયલા કાકા, તમને શું યાય છે ? તમારું હૃદય જોઈને જરાક સમજીને મારાથી મૂંઝા તો નથીજ રહેવાનું, કે તમને મૂંઝા રાખવાનું નથી ખમાવું: કહેા મને—કાકા, શા સંકલ્પો કરતા હતા ? ”

કાકા:—“ મારી વેદના તારા જુવાન મગજમાં નહિ ઉતરે તો હું શું કરીશ ? મારું બેજે બેજે બોલેલું બધું છૂટી પડ્યું—બપુ ? ”

હું:—“ મને લાગે છે કે તેમ નહિ બને; કહેા, તમને શું યાય છે ? ”

કાકા:—“ કહું સારે; જગૃત-સ્વપ્ન પેડે મારા યાવનના દહાડા આજ મારા અંતઃમન આગળ ખડા થાય છે, ને જીવનની સફરના આરંભમાં મારા વૃદ્ધિએ ઝાળખા-

વેલા એ માર્ગોનું સ્મરણ તાજું ચાય છે. ખરું, મને આટલું જ યાંપ છે—અરે, તે ભરજીવાની ગઈજ !”

હું:—“હજી જીવાનીને ભૂલતા નથી ! ! વાઈ, યૌવનના દહાડાં તો સમજ્યો પણ કંવનની સફરના આરંભમાં વડીલે બતાવેલા—ઓળખાવેલા એ માર્ગો તે ક્યાં ? કાકા, કહો મને.”

કાકા:—“એક માર્ગ નિશ્ચિત્તમ પ્રતિ હતી. તે માર્ગે થઈ શકેલા પ્રદેશમાં પહોંચાતું હતું, ત્યાં કલ્યાણ હતું, ધનની આશિષો હતી.”

હું:—“મને લાગે છે લગભગ વિરામ લેવાનું યોગ્ય હશે; કાકા, બીજા માર્ગ કહેવાનો બાકી રહ્યો છે.”

કાકા:—“સત્તર, મને દમ ચડી છે, આટલો અંધારો શીઠ થાઈ ? જો, ખરું, બીજા રસ્તા કેવળ નિશ્ચિત્તો જ હતો, તેની વાટમાં અન્યકાર હતો, તે ભૂમિકા ભયથી ખરડાયેલી હતી, તે રસ્તે થઈને આગળને આગળ જવાતું હતું, પણ તેના કશો છેડાજ ન હતો. ડુંગળીના છોતરા પેદ, નવા ને નવા પડ ઉલ્કા જાય તેવો તે રસ્તો હતો, તે માર્ગ તે માર્ગ જ હતો. જેવો આરબે, તેવો મધ્યે ને તેવો અંતે. ત્યાં પ્રદેશ ન હતો, શાંતિ ન હતી, આનંદ—પરમાનંદ ન હતો. (હમ્મ જોઈ) યૌવન ! યૌવન ! પાછું આવ; મારા ઓ માર્ગપ્રેરક સાચા વડીલ મહારાજ ! એકવાર ફરી મને આયુષ્યના આરંભ આગળ મૂકો—મને ફરીથી મારો માર્ગ પસંદ કરવા દો, (શીર ધગ્યાવનાં—નિરાશાથી) અરે, તે ભરજીવાની ગઈ.

હું:—“હવે આકાશ બહાર જોઈ તમે હવે કોને સંબોધન કરો છો ? કાકા, કાકા—જૂને તો તમને ઘેઘઘા વળગેલી ગણે ! નથી જાણતા કે તે યૌવનના દિશો અને આયુષ્યનો આરંભ કંવનમાં કેવળ એકજવાર મળે છે—પણ કાકા, તમે ગભરાઓ છો કેમ ? કહો મને.”

કાકા:—“તારા છેવટના શબ્દોએ મને ભડકાવ્યો, તે શબ્દોએ મને ભૂતના બડકા થતા જણાવ્યા ! અરે, ભરજીવાની.....”

હું:—“નિરર્થક ગુમાવેલા કાળના જ એ ભડકા હશે; કાકા, બીજું ધારના હો તો મને તે બ્રમ લાગે છે; ને જૂનો—જોયો ? આકાશમાંથી હમણાં પેલો તારો ખરો ! મિટ માંડતા પાછો અન્યકાર બેળો તે જણા ગયો ! !”

કાકા:—“ને અચૂક, જણે તે તારો હું પોતે જ ન હોઈ ! મને એવો જ ભાસ ચાય છે ! તારાના ખરવાની સાથે મને ત્રાસદાયક એવો જ ભાસ થયો, ખરું, પૂત્રાત્તાપંડી મારું હૃદય બગાડે ખાખ થઈ જાય છે.

હું:—“અને તે નકામું નથી ?”

કાકા:—“નકામું હશે કે નહિ, તેનો વિચાર કરવાનો અવકાશ, જીવાનીના મારા મિત્રો સાથે આંખે છે તે આગળ, રહેતો નથી—તે સાચો જો ! અવદ ! મને મહા વલોપાન થાય છે.”

હું:—“સાચી વાત ?”

કાકા:—“ સાથી કે, સાથી પૈકી કેટલાક જે પહેલા પથે વળ્યા હતા, તેમની મને ઈર્ષ્યા આવે છે, તે ખીજા, જે મારા માર્ગે વળ્યા છે, તેમની, મારી સ્થિતિના સ્વાનુભવે, મને દયા આવે છે. અરે, તે ભરજીવાની.....”

હું:—“ તાજજીવ ! દયા ઉપજે, એ ઉપજના દેવાની હોય, પણ, ઈર્ષ્યા થવા હો એ કેવું ? કાકા, કહો, મને. ”

કાકા:—“ તું જૂલે છે. બધુ, જેમના ઉપર મને ઈર્ષ્યા ઉપજે છે, એ લોકતુ ભગવાન-ભણું કરે; ઈર્ષ્યા મને એવી તો નથીજ થતી કે તેમના જૂઠામા હું રાજ થતો હોઉં, પણ ઈર્ષ્યા, તેમની હસ્તિકાઈમા હું ના ઉતરી શક્યો તેની આવે છે. હવે તું સમજ શક્યો, હોઠશ કે, મને મારીજ ઈર્ષ્યા આવે છે. મારી જુદાવસ્થાને મારી જીવાનીની ઈર્ષ્યા આવે છે, અહહ ! મારા, તે ભવા મિત્રો ! મારા વડાલા માળાપ, કેટલાં માયાળુ ! મારી, જૂલે-માણ કરવામાં તે કેટલા ઉદાર ! મને પહેલે માર્ગે દોરવામા-વાળવામાં, તે સખત છતા કેટલા સ્નેહાળ ! મારા શ્રેય: સાથે તે સાથે દેવને કેટલી બધી પ્રાર્થનાઓ પહોંચાડીતી ! ”

હું:—“ શરમ અને શોકમા તમે લખ્યાપણા લાગો છો, ફરી એકવાર આકાશ સાથે જુઓ; કાકા, તમને તે તાકા પાડે, એવું ને એટલું તે ઉદાર ને વિશાળ છે-અહા ! ”

કાકા:—“ આકાશ સામે હવે હું જોઈ શકતો નથી, આખં આડે આંધુ, ઢળી મને જોતો ખાજે છે મારા તે માયાળુ મિત્રો ને માતૃપિતાનો ત્યા વાસો છે, તે તપસ્વી આત્માઓ ત્યા તપે છે, તેમનો તાપ, આકાશ સામે દ્રષ્ટિ મારી, દ્રષ્ટિમાં ઉતારી શકું એટલી તાકાત મારા આ તપહિન તનુમા રહી નથી. અરે જો ગત સમય ! પાછો આવ. ભલી, મીઠી એ ભરજીવાની-ગજબ ! ”

હું:—“ વીતેલી વેળાને ફરી નિમજીવ કરવાનું પ્રયોજન હું યથાર્થ કળી શકતો નથી; કાકા, બહુ બોલતા શ્રમિન થતા હો તો સત્તા માત્રમાં પણ સમજાવી શકારો ? ”

કાકા:—“ પ્રયોજન એટલુંજ કે, હવે સામથ યથશે હું, સુકૃત્યું પારિતોષિક મેળવી મારા કેરજથી હું છૂટો થાઉં ને બચાવનથી છૂટું વિશેષ શું ? ”

હું:—“ વાહ; સુકૃત્યું પારિતોષિક તમે નવી મેળવ્યું ? કાકા, તમારો મારા ઉપર દેવો મહદ્ ઉપકાર થયો છે તે સંકેપમા કહી બંડ ? કહાય તેથી તમે હજવા બનશો. બચાવનથી મુક્ત થવાની નગને પ્રતીતિ પણ યશ: બેશક, મહાન પરાક્રમે તમે ન કર્યા, જગતના નામના ના મેળવી, આથી તમને પશ્ચાતાપ થયો, પણ પશ્ચાતાપને અતે તમે એક સુંદર નામના મેળવી લીધી છે, તમે મહા પરાક્રમ કરી ચૂક્યા છો, એવું કે તે તમારાથી અણુદીક રીતે થઈ ગયું છે. અને કાકા, એ રીતે તમારા જન બચના ભટકારા ભાગી ગયા-છે. શી રીતે તે સભળાવું ? જુઓ, હજુ હું કિંદગીને આંગણેજ ઉત્તો છું, માર્ગની નહિ, પણ માર્ગની પસંદગી પર મારું લક્ષ્ય અડક્યું હતું, તેવે અણીને વખતે, તમારુમાથી મને, મારી મનોવાંચના ને બાવના પ્રમાણે ઉપયોગી, આવશ્યક, ને અનુધાર્યો કેવો પવિત્ર ને પરમ બોધ મળી રીતે મળી ગયો છે !! તેની સ્તુતિ આ મ્હેડે બરાબર ને

પૂરેપૂરી ચઢ શકે નહીં. જાવ, કાકા! હવે વિમાસણ કરો મા. અને પેલા એક અંગ્રેજ લેખકનું સ્ત્ર સ્મૃતિમાં રાખો, તે તેના મનને પૂછતો કે, “ જન્મ્યા પછી, જન્મતમા છત્રીને મૃત્યુ પર્વત મેં કાઢના પણ આસુ લુછ્યા છે ? જો તેટલું પણ જન્યું હશે તો મારું જીવન ધન્ય, જીવન ને સફળ હું માનીશ. ” ને કાકા, તમે મારા આસુ-હવે પછી નીમળનારાં આસુ લુછ્યા નથી ? નિઃશંક, હવે-અત્યારે આપનું જીવન ધન્ય જન્યું છે, સફળ થયું છે, તે હમણાં તો મારા કરતા જીવન છે. પ્રભુ તેના અનેક આશીર્વાદો ઉતારે તેવું તે લાયક અને લાભ છે. કાકા, તમારો કેટલો ઉપકાર ! ”

કેશવ હ. શેઠ.

ઉર-પંખીડું.

(ગઝલ)

પુછોછો શું પુછોછો શું, હવે બ્દાલા પુછોછો શું ?
હવું તે સર્વ લુટાવ્યું, રહું બાકી પુછોછો શું ?
ધણા ગ્રેમે હસી પાવ્યું, રમાયું ઉર-પંખીડું,
જુટાવ્યું હાથ શું મીકું, હવે મારું પુછોછો શું,
ખરે, જો પંખીડું મારું, અને હું પંખીડાને છું,
જીવન રસની સરિતામાં, અણી દિશ્વો પુછોછો શું ?
મુખાશાનાં મીઠાં ઝરણે, સદા પાણી પીનારું જો,
મર ભૂમિ મૂકી હોશે, રીજાવ્યું ને પુછોછો શું ?
મીઠી આશા બધું મારું, અહો ! ઉર-પંખીડું પ્યારું,
અરેરે ! શંકડું સોપ્યું, કસાઈ કર પુછોછો શું ?
બચાવો કો, બચાવો કો, બિચાર ખેલતું ! રહતું !
ન શટયું ઉર સાંભળતા, દયા ખાટું પુછોછો શું ?
પ્રસારે પંખી જ્યા પાખો, ચડાવે હૃદય ત્યા આખો,
દયાને કૂર ચઢ પાખો, ચતું શું ? તે પુછોછો શું ?
દયા સિન્ધુ તણા નીર, હૃદય તેનું ન. બીજાનું,
હૃદયની ચીરશે, હૃદય, જીવોછો ને પુછોછો શું ?

સણાવદ.

માણેકલાલ મહાદેવ વોરા.

“ શું છેતી ઉત્તમ નથી ? ”

આપણે ખાઈએ છીએ, કપડા પહેરીએ છીએ, અને મોજમજા ચારીએ છીએ તેનો બધો આધાર ખેતી ઉપર છે. ખેતી અને ખેડૂતો ઉપર નગતનો નિર્વાહ ચાલે છે. વેપાર રોજગાર કરી કંટલાક લોક પોતાનું ગુજરાન ચલાવે છે એ વાત ખરી, પણ તે વેપાર રોજગારમા જે કાચો માલ નેધએ તે કોણ પૂરો પાડે છે ? ગુદર ક્યાંથી આવે છે ? રંગ ક્યાંથી આવે છે ? કપડા બનાવવાનાં કારખાનાને કપાસ કોણ પૂરો પાડે છે ? ધાંચી લોકોને અને તેલ બનાવવાના કારખાનાને તલ, એરંડી વિગેરે કોણ પૂરું પાડે છે ? આમણ ક્યાંથી આવે છે ? મધ, રેશમ, ઘી, દુધ, લાખ, ગોળ, ખાંડ, ચાહ, કોરી, ભીંડી, ઉન, શાકભાજી, તેળના વિગેરે જે જે પદાર્થો મનુષ્યોના ઉપયોગમા આવે છે અને જે સંબંધી વેપાર રોજગાર ચાલે છે તે બધા ક્યાંથી આવે છે ? એનો જવાબ એકજ મળશે કે તે સૌ ખેતીમાંથીજ પેદા થાય છે.

જેમ અનાજ, કંટોળ, કપાસ, અને ખીજ રેસા, તમાકુ, શેરડી, શાકભાજી વિગેરે ઉત્પન્ન કરવું એ ખેતી કહેવાય છે; તેમ જીવજાતી મદદથી લાખ, મધ, રેશમ, વિગેરે ઉત્પન્ન કરવાનું કામ પણ ખેતી કહેવાય છે. ઢોર, બકરા, ઘેડાં ઉછેરી નગતને દુધ, ઘી, માખણ, આમણ વિગેરે ત્રીજો આપનારા પણ તેના ખેડૂત કહેવાય. એ પ્રમાણે જમીન-માથી બારોબાર માલ પેદા કરવો અગર જીવજા, ઢોર વિગેરે ખીજા પ્રાણીઓ મારફત માલ ઉત્પન્ન કરવો એ સર્વ ખેતીજ કહેવાય છે.

કોઈ કહેશે કે માણસો પાસે પૈસા હોય તો ખસ છે. તેથી તેમનો નિર્વાહ થઈ થઈ શકે છે; માટે પેસો પેદા કરવો એજ કામ સર્વેએ કરવું નેધએ આ વાત ઉપર ઉપરથી આપણને ખરી લાગે છે; પણ જરા હડો વિચાર કરીશું તો માલમ પડશે કે એ વાત સત્ય નથી. ઘડીબર વિચાર કરો કે ખેતીવાડી જેવું કશુંજ ન હોય અને બધે રૂપિયા પૈસાનાં ટગઢા પડ્યા હોય તો માણસો જીવી શકે ? શું રૂપિયા પૈસા ખવાય છે ? રૂપિયા માણસોએ શા સાંચ બનાવ્યા ? એક અનાજ પકવે, ખીજે કપડા બનાવે, ત્રીજે તેલ કાઢે, ચોથો નેડા ધીવે, પાંચમો ઘી માખણ બનાવે; ત્યારે એક બીજને અસ્થપરસ બીજે માલ નેધતો હોય તો નાણા વગર અદલજદલ કરવું કાવે નહી. માટે સગવડ ખાતર માણસોએ રૂપિયા પૈસા બનાવ્યા.

ગાંજ ખેતીવાડી ઉપર આપણા બધાનો આધાર છે. તે તરફજ પ્રજાનું ધ્યાન મુખ્યત્વે કરીને હોવું નેધએ. તેજ આપણો નિર્વાહ કરે છે, તેજ આપણા વેપાર રોજગાર અને ખીજા ધંધાશી દીવામા તેજ પૂરનાર છે. દિવસ્યાન જે આપણો વડાલો દેશ છે તે એટલો મોટો છે, અને તેની જમીનો અને હવા પાણી એટલા જૂનાં જૂનાં અને નેધએ તેવા મારફત છે કે ખેતીના દરેક પદાર્થ તેમાં થઈ શકે છે. અસલથી દિવસ્યાનના વતનીઓનું ધ્યાન ખેતીવાડી ઉપર છે, અને આજે પણ વસ્તીનો ૮૦-૯૦ ટકા જેટલો મોટો ભાગ પ્રત્યક્ષ અગર પરોક્ષ રીતે ખેતી ઉપરજ પોતાનો ગુજરો કરે છે. આપણા અહીં વેપાર, રોજગાર અને યાત્રિક કારખાનાં ઓછાં છે, અને તેથી કરીને કાપડ, ખાંડ,

* સરખાઈ ને રાખના નાદ, બેરી, નેરી કેરા સાદ;
કાંસાલાં વાગે રણતૂર, વિવિધ દંદામાં મુઠ્ઠી ચડીયા મૂર.

વળી

ઉત્તમ રથ બેઠા અગ્નિ, દેવદત્ત પંચાયત ધુન્ય;
અથ ગ્વેત ને નેલ ગ્વેત, પવનપુત્ર બેઠા ધ્વજદેત.

કહી કવિ વર્ણનમાં ઉતરી પડે છે, પરંતુ તે સાચે આપણે આજના વિષય પરતે સંબંધ નથી.

પાંડવ કૌરવનાં સૈન્ય સામસામીં આવીને ઉભે છે તે જોઇ અગ્નિન યુદ્ધ કરવાની ના કહે છે ત્યારે કવિ કહે છે કે

સંન્ય કહે સાબળ રાજન, મળીયા પાંડવ દુર્યોધન;
આવી સૈન્ય ઉભા બે જવે, અગ્નિન કૃષ્ણસું બોલ્યો તવે.
મધ્ય ભાગ રથ ગાખ્યો હરિ, વળતી બોલ્યો અગ્નિન ફરી;
સગાં મહોદર મામા બ્રાત, સાળા કુંડળ હણવું સાક્ષાત,
રાજ તણા આસનને કાજ, દુષ્ટ કર્મ નહીં કરે મહારાજ.
અરે દેવ મે આ શું કર્યું, યુદ્ધ તણું કારજ આર્ધ્ય,
કરમ ભોગવવા પડે મહારાજ, નહીં કરે યુદ્ધ તણું હું કાજ.
સગા મહોદર કેડે પાપ, મુજને—કરે ધણો સંતાપ,
અગ્નિન ફેરી વાણી મુણી, વળતા બોલ્યા ત્રિભુવન ધણી.
ગીતાજ્ઞાન કહ્યું ગોવિંદ, સાબળ તું પાંડવ કુળચંદ.

હાળ.

અવિનાશી અવિગત્ય કલા, આંધ પુરપતું ધ્યાન;
ભગવતી ગીતા સાબળો, ફેવળ જલનું જ્ઞાન.
અગ્નિન ફેરે કારણે, જગત હેત ઉપદેશ;
કર્મમાની કર્મ છે, તેણું હારદ લેશ.
ઉપનિષદના અર્થ છે, જોગ શાસ્ત્રનું જ્ઞાન,
અષ્ટાદશ અધ્યાય વડે, પોને થી ભગવાન.
કર્મમાં નિષ્કર્મ કહ્યું, તે ઉપર આધ્યાન,
તે કથા મુણતા યદ્ર, નાશે તિમિર અજ્ઞાન.
હસ તજે જન્મ નીરને, આણે તેનો પાર;
યોધામાં નિશ્ચે ફેરી, આપ્યા અક્ષર સાર.
ગોવિંદગુણ રસ ઉપજે, ગોપાઈ ભેદ વિચાર;
હર્ષ ધરીને વીનવું, અધ્યા એહ અદાર.

* સરખાવા તત્ત: સદ્ધવાશ્ચ મેર્યશ્ચ પળવાનકગોમુલા: મ. ગી. સ્કો. ૧૩

અનેક વાજન વાજવા સામ્યા, રણ આંગણ કહેવાય.

શંખ બેરી ગોમુખા, પલ્લવાનક શબ્દ ભવાનક યાય. ગ્રે. કૃત ભગવદ્ગીતા.

મુખ સહે રોમાંચિત થયો, ગાંજીવ ધનુષ્ય નાખીને રહ્યો.
અર્જુન કહે, ધીરજ કેમ ધરું, નેત્ર ઉઘાડી યુદ્ધ કેમ કરું,
પારથ કહે પ્રભુ ધીક એ રાજ, મારે નધી એ યુદ્ધનું કાજ.
સ્વામી કુળનો ક્ષય કીજીયે, તે પાતિક શિર પર લીજીયે,
તે માટે 'હુ' યુદ્ધ નહીં કરું, તથાપિ એ કેમ ઉચરું.
નાખી ધનુષ્યને કાયર થયો, તવ અર્જુન મૂર્છાગત થયો,
જે શસ્ત્ર ને બ્રહ્મવિદ્યાય, પૂરણ થયો પ્રથમોધ્યાય.

માસિક મકરંદ.

શાસ્ત્રીય પરિભાષા સંબંધી કંઈક વિચાર.

ઉત્તમ વિષય ઉપર. શા. શા. વિનાયક પરશુરામ દ્વિતીય, બી. એ. એસ. ટી. સી.
ડી. એએએ મરાઠી માસિકના લેખ પ્રસિદ્ધ કર્યો છે, તે હાલના વૈજ્ઞાનિક યુગમાં અત્યંત
તનો ધારી તેનો સાર અત્રે લીધો છે.

૧ પરિભાષા સાક્રિતિક હોવી જોઈએ. અર્થાત્ કોઈ પણ પારિભાષિક શબ્દના ઉપ-
યોગ તથા અર્થ સંબંધી શિક્ષિત તથો લેખક વર્ગનો એકમત હોવો જોઈએ. એ કામ
આદામ ખુરસી પર પડ્યા પડ્યા પાર પડે એવું નથી. કોઈ એક માણસ વૈજ્ઞાનિક પરિ-
ભાષા તૈયાર કરવાનું માથે લે તો તે ચાલી શકે એમ નથી, કારણ કોઈ સર્વજ્ઞ હોતું
નથી. તેટલા માટે વૈજ્ઞાનિક પરિભાષા કાયમની કરવી હોય તો એ વિષયમાં શિક્ષણ લીધેલા
બહુશ્રત પુરુષોનું એક સંઘર્ષનું સ્થાપનું જોઈએ. એમાં પાશ્ચાત્ય વાડગમ્ય અને સ્વભા-
ષામાં અત્યાર સુધી પ્રસિદ્ધ થયેલા સાહિત્ય સાથે સભાસદોને પરિચય હોવો જોઈએ. માત્ર
માત્ર તથા નામને માટે જ સભાસદો પસંદ કરવા એ ઠીક જ નોંધ નથી. આટલું કર્યા
પછી આપણી ભાષાનું વાડગમ્ય જે સ્થળે સહેલથી મળી શકે તે, જ્યાં સર્વા કરવી
જોઈએ, અને પ્રથમ જે તત્વ વિષે પરિભાષા તૈયાર કરવી હોય તે શાસ્ત્રીય દૃષ્ટિથી નક્કી
કરવું જોઈએ. એકવાર તત્ત્વ નક્કી થાય એટલે તે પ્રસિદ્ધ કરવું. કારણ તેમ કર્યાથી કોઈ
બૂલ રહી જતી હોય તો તે સુધરી શકે. તત્ત્વો અને પરિભાષા તૈયાર કરવાના
નિયમો નક્કી થયા પછી આપણી ભાષામાં પ્રસિદ્ધ થયેલા શાસ્ત્રીય ગ્રંથોનું તથા તેમાં
વપરયેલા પારિભાષિક શબ્દોનું એક સચિપત્ર તૈયાર કરી સાથે સાથે અંગ્રેજી ગ્રંથો પૈકી

સંસ્કૃત વિષે તેમાં અર્જુનને, શક્યતા ધનુષ્ય ને સાર હેઠા,

x

x

x

x

કૃષ્ણ અર્જુનનો સંવાદ કહેા, પ્રથમો અધ્યો પૂરણ થયો. ગ્રે. બં. ગી.

યવમુક્ત્યર્જુનઃ સ્વયં રથોડસ્ય ઉપવિશત્ ॥

વિમુક્ત્ય સ્વયં ચાપં શોક સંવિપ્રમાનસઃ ॥

સ્કં. ૪૭.

ઉપયોગમાં આવેલા સર્વ પારિભાષિક શબ્દોનું તથા તેઓના અર્થનું સંપૂર્ણ સૂચિપત્ર પણ ચર્ચા વખતે રાખવું જોઈએ.

૨. આ કામ કરતી વખતે પારિભાષિક શબ્દો કેવી રીતે સહજતાપૂર્વક પ્રચારમાં આવે છે તે ઉપર લક્ષ રાખવું ઉચિત છે. ઘણીવાર નવીન શબ્દોનો વર્તમાન પત્રો તથા માસિકો દ્વારા પ્રચાર થાય છે. આ નવીન શબ્દ અથવા ભાષાસરણી લોકોને ઝડપે મોઢે ગ્રહી નથી છે. આવી રીતે વર્તમાન પત્રો દ્વારા પ્રચાર થયેલા શબ્દો ઘણા છે, પરંતુ સાસ્ત્રીય વિવેચના ગડન, વિભાગ, તથા ઉદા. અર્થોનો સાર આવી નથી. એવા શબ્દો તે હોતા નથી, તેથી તે શબ્દોનો વાડગમ્યમાં બદલવું ઉપયોગ થતો નથી.

પારિભાષિક શબ્દોનો ખાતે પ્રચાર રાજગાથી પ્રસિદ્ધ થતા વાડગમ્યમાં છે. રાજગા માટે લોકોના મનમાં પૂજ્યપુદ્ધિ હોય છે તેથી કહે, અથવા તેમાં એક પ્રકારની સંતા હોય છે તેથી તે સહેલાઈથી વપરાય છે. આ પ્રમાણે પ્રસિદ્ધ થતું વાડગમ્ય કાવ્ય, સરકાર તરફથી પ્રસિદ્ધ થયેલા અર્થો, કરાવો, પ્રેસનોટસ વગેરે તથા શાળાખાતા માટે વખતો વખત લખાયેલાં પુસ્તકો છે. આમાં શાળાખાતા માટે તૈયાર કરાવેલા પુસ્તકો અપ્રિય અને શુદ્ધ દેશી ભાષામાં લખાયેલાં હોય છે, એટલે સાસ્ત્રીય પરિભાષાની દૃષ્ટિયા તેનું મહત્ત્વ વિશેષ હોય છે. એ સિવાય આવા શબ્દોનો પરિચય ખાતે નાનપણમાંથી થતો હોવાથી તેની અસર તેમના મનપર પડે છે, તે તે ચિરકાળ ટકે છે. અત્યાર સુધીના સરકારે સાસ્ત્રીય વિષયો ઉપર અનેક ગ્રંથો લખાયા છે, પરંતુ તેનો જોઈએ તેવો ઉપયોગ ન થયેલો હોવાથી લાલચા પ્રાથમિક શિક્ષણમાં ઉપયોગમાં આવે એવા કમ્પિટ પુસ્તકો સરકારે તૈયાર કરાવ્યા છે, આ પુસ્તકોમાં કેટલાક નાના મોટા હોય છે, તેમજ તે પૂરો વિચાર કરી પુષ્કળ પરિશ્રમથી તૈયાર કરાવેલા છે એમાં કાંઈ શક નથી. આ પુસ્તકોમાં સાસ્ત્રીય વિષયના પાકો છે તે છોડીને, જોને શિખવવાની સરકારની ઇચ્છા છે. પરંતુ દિલગીરીની વાત એ છે કે કેટલાક પરિચિત પાકો છોડીને કેટલા સહેલાઈથી ગ્રહીત થઈ નથી છે તથા શિખવાય છે તેવી સહેલાઈથી વિજ્ઞાનનાં પાકો શિખવવા તરફ શિક્ષક દુર્લભ રાખે છે. આ હોય સરકારનો નથી, પરંતુ કેવળ લોકોનો તથા શિક્ષકોનો છે. એ પણ ખરું છે કે કેટલાક વિષયો મોટા થયે અવકાશમાં નિરૂપયોગી જણાય છે તેથી, તથા સમાજની પ્રચલિત રૂઢી તથા 'આલંકાર' તથા તે વિશેષી હોવાને લીધે, અથવા શિક્ષકોની અપાત્રતાને લીધે કે ઉપરકરણના અભાવને લીધે એ તરફ દુર્લભ રહે છે, અને તેથીજ આ પુસ્તકોમાં વપરાયેલા પારિભાષિક શબ્દોનો પ્રચાર થતો નથી. આ દૃષ્ટિથી જોતાં પરિભાષા-મંડળે, આ પુસ્તકોમાં યોગ્ય શબ્દોનો સ્થાન હોય, તેથી ઉપયોગ જરૂર કરવો જોઈએ. એટલુંજ નહિ પણ તે પ્રચારમાં લાવી છોડીને જોના મનમાં સાસ્ત્રીય જ્ઞાન માટે નાનપણથી પ્રેમ ઉત્પન્ન કરવો જોઈએ.

પારિભાષિક શબ્દોના પ્રચારનો ત્રીજો પ્રકાર એવો છે કે, 'પ્રાચીન' ભાષામાંનો એકાદ શબ્દ કરીથી નવીન પ્રચારમાં આવે છે ત્યારે લોકોના મનમાં તે માટે આદરપુદ્ધિ હોવાથી લોકો પૂજ્યપુદ્ધિથી તે રીતે છે, તે આમ તે અનાયાસે પ્રચારમાં આવે છે. એથી પ્રકાર એવો છે કે કેટલીક વખત મહત્ત્વના ભાષામાં, અને, મોટા અર્થનો, શબ્દ પણ સ્વભાષાનો જાણ, જાય છે, તે તે કાલી નાખવો કંઈક થઈ પડે છે. કોઈ શી,

સિગ્નલ (અપત્ર શ સિગ્નલ), ધનાકયુક્તિન વગેરે શબ્દો આ પ્રકારના છે. પાંચમો પ્રકાર એ છે કે લાવક માણસોએ તૈયાર કરેલી પરિભાષા લોકોએ માન્ય રાખવી નોંધ્યો, ને તેમા કેવળ વ્યક્તિસ્વાતંત્ર્યના ખલે ફેરફાર ન કરવો નોંધ્યો.

૩ કોઈ પણ એક અર્થનો અથવા કલ્પનાનો લોતક 'પારિભાષિક શબ્દ એકજ હોવો' નોંધ્યો. લલિત કલા સંબંધીના વાર્ડમયમા એક શબ્દના અનેક પ્રતિરાશ્દ હોય તોપણ તેને જોટલી પ્રગલ્ભતા મળે છે તેટલીજ વૈજ્ઞાનિક પરિભાષામા અનવસ્થા મળે છે. એક તો રક્ષ હોય એવા અનેક શાસ્ત્રીય શબ્દ 'ધ્યાનમાં રાખવા' પડે છે, અને કોઈને પણ કોઈ નવીન શબ્દ ઘુસાડવાની ઇચ્છા થાય તો તે સહેલાઈથી ઘુસાડી શકે છે. આથી આવા શબ્દોનું મહત્વ શાસ્ત્રીય દૃષ્ટિથી જોઈએ થાય છે તેટલા માટે ઉપરનો નિયમ અમલમાં મૂકવો એ જરૂરનું છે.

૪ પરિભાષા તૈયાર કરતાં શબ્દોને તેમના કાલાનુક્રમ પ્રમાણે મહત્વ આપવું નોંધ્યો. સાહિત્યમાં વપરાતા શબ્દો, ક્ષોડીમા યોગ્ય ઉતરે તો જ ને રાખવા, અને તે ક્ષોડીમાં ન ઉતરે તો યોગ્ય કારણો સાથે લોકોને અયોગ્યતા બાબત સમજાવી કાઢી નાખવા નોંધ્યો. જૂનો પ્રચલિત યોગ્ય જણાતા છતાં નવાને માટે દુરામંદ ન કરવો નોંધ્યો.

૫. પારિભાષિક શબ્દોમા તેના મૂળ ધાતુથી નામ, વિશેષણ, ક્રિયાવિશેષણ વગેરે સંકેતોથી ફરી શકાય એવું હોવું નોંધ્યો; જેમ કે Focus, Local, Confocal; ગાભિ, સનાભ, એકનાભ.

૬. પારિભાષિક શબ્દોમાં ઉપયોગમા આવતા ઉપસર્ગના અને પ્રત્યયના સર્વ ફેરફારો એકજ અર્થ હોય એવી યોજના ફરી રાખેલી હોવી નોંધ્યો, અને તેથી અગ્રેજ પ્રત્યય અને ઉપસર્ગને આગળથીજ પર્વાય નોંધ તૈયાર કરવા નોંધ્યો.

૭. જે ભાષામા પરિભાષા તૈયાર કરવાની હોય તે, ભાષા તેની સાથે નિહટ સંબંધ ધરાવતી બીજી ભાષાઓમા બહુ યોગ્ય ફેરફારથી ઉપયોગ કરી શકાય એવી હોવી નોંધ્યો. આ પ્રમાણે કરવામા જેમ યુરોપમાં લેટિન અને ગ્રીક ભાષાનો ઉપયોગ કરવામા આવ્યો તે પ્રમાણે આપણે પણ સરકૃત ભાષાનો પૂર્ણ ઉપયોગ કરવો નોંધ્યો.

૮. જે અર્થે આપણા રાષ્ટ્રે દેવી જાળનાથી અગ્રેજ ભાષા સારે સંબંધ થયો છે, તે અર્થે પરિભાષા નહીં કરતા કરતા આપણને અગ્રેજ ગ્રંથ વાંચવાનો પ્રસંગ આવે તો આપણા પારિભાષિક શબ્દોનો તેના પર પ્રકાશ પડે એવા તે હોવા નોંધ્યો.

૯. એક શાસ્ત્રની પરિભાષાનો ઘણી વખત બીજા શાસ્ત્રમા ઉપયોગ લેવો પડે છે. માટે જે પરિભાષામા વિરોધ ન હોવો નોંધ્યો. શબ્દ નહીં કરતી વખતે બીજા અનેક પરિભાષા-મંડળની સંમતિ લઈ પછીથી તે કાયમ કરવો.

૧૦. નહીં થયેલા પારિભાષિક શબ્દો કાને પડતાંજ તેઓનો અર્થ સમજાઈ જાય એવું તે મહેત્વ દેવું નોંધ્યો. નાં બંધને રૂઢ શબ્દો આપણે.

૧૧. પારિભાષિક શબ્દ અર્થવત્ એટલે અન્યર્થ હોવો નોંધ્યો. તેમાં ધર્મ પ્રગલ્ભતા, પ્રસિદ્ધતા, અને વર્ણલાઘવ એ ત્રણ ગુણ હોવા નોંધ્યો. તથાપિ અતિમાં મજબૂત નહીં

રહે. કારણ અતિધર્મવાચકતાથી દીર્ઘતા ઉત્પન્ન થશે. દાખલા તરીકે વર્તમાનકાલવાચક માનુસાધિત અન્યથા અતિ વર્ણલાઘવથી કિંચિદ્વૃત્તા આવશે, અને પ્રસિદ્ધતાથી આશ્ચર્ય ઉત્પન્ન થશે.

૧૨. પરિભાષિક શબ્દ મધુર વર્ણાત્મક હોવો જોઈએ. તો પણ અતિ કર્ણ માધુર્યથી શિથિલતા ઉત્પન્ન થશે.

૧૩. પરિભાષા વ્યાકરણ દૃષ્ટિથી શુદ્ધ હોવી જોઈએ.

૧૪. આકાર ક્ષિપ્રથી કોઈ પણ યોગ્ય શબ્દ આપણને બનાવતાં આવડતો હોય તો તે બનાવવો. દાખલા તરીકે *gnomon* ગોમુખી.

૧૫. પાસ્ટી ભાષાનો શબ્દ વિદ્યુત કરી તે આપણોજ છે એમ બતાવવાનો પ્રકાર હમેશા ત્યાજ્ય સમજવો. *Corollary* કુરલરી, *Catenary* કાતન્વલી વગેરે.

૧૬. પાશ્ચાત્ય ભાષાના કેટલાક અક્ષરોને ઝંક જનતની શક્તિ આપવામા આવી છે અથવા અક્ષરોને બદલે આપણે બીજાના અક્ષરો યોગ્ય તે આપણાજ છે એમ બતાવવાનો પ્રયત્ન કરવો જોઈએ નહીં. એ શબ્દો એમના એમ રાખવા જોઈએ. દૃષ્ટાન્ત તરીકે

X-Rays, N-Rays, ક્ષ-કિરણ અથવા ન-કિરણ, Gamma Function ને બદલે ગ કાર્પ. Γ -ફંક્શન તે બદલે $\Gamma=3$. ૧૪૧૫૯૨૬૫. અથવા

$$0=1+1'+\frac{1}{2}+\frac{1}{3}+\dots$$

$$\text{એને બદલે } 1=1+1'+\frac{1}{2}+\frac{1}{3}+\dots$$

આ પ્રમાણે 'લખવું' અર્થોઘ્ન છે.

૧૭. પાશ્ચાત્ય ભાષાઓના શાસ્ત્રોમાં વિશેષતઃ ગણિતશાસ્ત્રમાં કેટલાક મૂલ્યો એટલા ઉદ યથેલા છે કે તે વિદ્યુત કરવાથી એક સુધારવાથી નરીન અડચણો ઉત્પન્ન થશે. એવે પ્રસંગે આ પ્રશ્નોના શાસ્ત્રોદીઃ વિચાર કરવો એ વધારે યોગ્ય છે. હાર્વિન, કોલિન્ડન, ન્યૂટન, લાગ્રાન્જ, લિબિનઝ, કોશી, ગાસિ, ડેકાર્ટ ઇલાદિ શાસ્ત્રજ્ઞોના નામ સાથે સબધ હોય એવા કેટલાક પારિભાષિક શબ્દો અને મૂલ્યો એ ભાષામાં છે તેમાં ફેરફાર કરી અથવા તે એમના એમ આપણમાં ઉતારવાં. એનો પણ શાસ્ત્રજ્ઞોએ વિચાર કરવો આવશ્યક છે.

૧૮. આ પ્રમાણે પરિભાષા તૈયાર કર્યા પછી તેને સરકારની તથા સારદાપીઠની અનુમતિ મેળવી આવશ્યક છે, નહિ તો તે પ્રચારમાં લાવવાને પુષ્કળ અડચણો આવશે, તે એ દિશામાં લીધેલી મહેનત બંધી બર્થ નશે.

કેવડે લેખક કહે છે કે આટલું આટલું કરીને પણ કદિ પરિભાષા તૈયાર કરીને તે અંતરે પ્રસિદ્ધ કરવામાં આવે તો પણ આપણા સમાજનું સંસ્કારણ, સામ્રાજીય વિષયોમાં રસ, સારદાપીઠમાંથી બુદ્ધ બુદ્ધ શાસ્ત્રોમાં નિષ્ણાત યથ બહાર આવનારા પદવી-ખરીની સંખ્યા, સામ્રાજીય જ્ઞાન-વિશે અનાસ્થા ઇત્યાદિ બાબતોનો વિચાર કરીએ છીએ તો તે પ્રચારમાં આવે કે નહિ તે શંકા પડતી વાત છે.

સ્વીકાર અને અવલોકન.

૧. અમેરિકાનો પ્રવાસ—(વિવિધ ગ્રંથમાળા પુ. ૭૫-૭૬.) અનુવાદક રત્ન-સિંહ દીપસિંહ પરમાર. પ્રકાશક, સર્વે સાહિત્ય વર્ધક કાર્યાલય. ઉક્ત પુસ્તકની નોંધ લેતા અમારે પ્રથમ એ કાર્યાલયના હિસાબી મંત્રી બીશુ અખડનદને, હાલમુએને અમેરિકા જવા જે સામગ્રી તથા હકીકત જોઈએ તે તમામ આવા સરલ, અને સહેલી બાધાના રસિક પુસ્તકથી પૂરી પાડવા માટે, ધન્યવાદ આપવો જોઈએ. આધુનિક સમયમા લોકોને કેવા સાહિત્યની અપેક્ષા તથા આવશ્યકતા છે તેનું બારીક અંવલોકન કરી તેવાં પુસ્તકો પ્રસિદ્ધ કરવા માટે સ્વામીશ્રી અયાદ શ્રમ લે છે. સ્વામીશ્રી સત્યદેવના દુકંદ જીવનચરિત્ર સાંથે તેઓશ્રીની છબી પણ આપ્યાથી પુસ્તક વાંચ્યા પછી ઉક્ત સ્વામીનું વિદ્યા સંપાદન કરવા માટે જે મુશીબત પડે તે મહેનત મળૂંરી કરી, સ્વાશ્રયી બની, હોસ ને હિસાબથી કલાવી લેઈ કાર્ય સિદ્ધ કરવાની ઉત્કંઠાને માટે, મુખ્યાર્વિદ્દ કરી કરી નિદાળવાની હાસાસા યાચ છે, એજ એ પુસ્તકની ખૂબિ છે. એવા પુસ્તક દરેક લાયબ્રેરીમા હોવાં જોઈએ એવી અમારી હજારની બલામણુ છે.

૨. નવજીવન—પ્રસિદ્ધ કર્તા રા. મણિલાલ મોહનલાલ પાદરાકર. વડોદરા. ડી. ૦-૧૨-૦. આ પુસ્તકની પ્રસિદ્ધિથી સાહિત્યના પુસ્તકોમાં એક ઉમેશ થયો છે. પ્રસિદ્ધકર્તા 'જુહિપ્રભા' તથા 'ખેતી અને સહકાર્ય' ના તંત્રી છે. રા. પાદરાકર સાહિત્યના વિપાસક છે. તેમણે શુજરાતના જાણીતા સાક્ષર, સાહિત્યપ્રેમી અને વિદ્યાવિલાસી નરરત્ન, વડોદરા રાજ્યના દીવાન સાહેબ નેકનામદાર મનુભાઈ સાહેબને એ પુસ્તક અર્પણ કરી તથા શુજરાતમા જાણીતા સાક્ષર સૌ શારદાખંડેન સુમંત મહેતા પાસે વિદ્યતામયેઈ ઉપોદ્દ્યાત લખાવી સોનું અને સુગંધ એ બેની સરસ મિલાવટ કરી તેને વિશેષ આકર્ષક બનાવ્યું છે. નિઃશયોમા પ્રેમની મિમાસા, સ્ત્રીવાદ, જેવા તત્વજ્ઞાન વિષયો છે તથા પ્રખ્યાત કવિઓ કેન્દે, કાલિદાસ અને ભવજૂતિ, અને દિરહોસી જેવાનાં દુકંદ જીવનો સાથે તેઓનાં સાહિત્ય આપ્યાં છે, અને બરતખંડ પ્રત્યે તેમનો પ્રેમ વાક્યે વાક્યે બતાવ્યો છે. બાધા શેલી સરલ સરકારી છે. એ પુસ્તક દરેકને વાંચવા તથા લાયબ્રેરીમાં ગણવા અમે બલામણુ કરીએ છીએ. તથા પાદરાકરને આપું પુસ્તક તૈયાર કરવા માટે ધન્યવાદ આપી એવાં ખીજ પુસ્તકો પ્રસિદ્ધ કરી સાહિત્યમા ટઢિ કરવા વિનંતિ કરીએ છીએ.

૩. અંજલિ—આ માસિક શ્રી જોષુ-અંજલિ કરાંચી તરફથી તેના પ્રકાશક અને તંત્રી રા. ચંપકલાલ નંદલાલ કૌશિક પ્રસિદ્ધ કરે છે. કરાંચીમાં પ્રસિદ્ધ ચતુ આ બીજું માસિક છે. એકલી વાર્તાથીજ લોક એવા યાચ છે એમ તેના મંત્રી માનતા નથી પણ આધુનિક સમયમાં વિજ્ઞાન, કલા, શાસ્ત્રાદિ વિષયોના સાહિત્યની અગત્યતા એઓ સમજ તેવું સાહિત્ય આપવા ઇચ્છા મરાવે છે એ જાણી ધણો આનંદ થયો છે. હજી તે આ માસિકની જીવનપાત્રાને છ માસજ થયા છે, તો પણ શરૂઆત સારી છે.

મીરાંતી માળા.

૫૬ ૪૪.

રાગ ગરબી.

કાનુડે વનમાં લુંટી, ઝો બેની પેલે કાનુડે વનમાં લુંટી.	ટક.
આમળથી મહારો પાલરડો ઝાલ્યો, નાસતાં વેણી છૂટી.	ઝો બેની. ૧
હાથ ઝાલી મારી જાંઘ મરોડી, તડતડ યોળી વૂટી.	ઝો બેની. ૨
વળગામુખી કરતાં મારી, મોતન માળા વૂટી.	ઝો બેની. ૩
મીરાબાઈ કે પ્રભુ ગિરધર નાગર, મહીની મહુમી ફૂટી.	ઝો બેની. ૪

૫૬ ૪૫.

ગરબી.

હરિધર મૂક્યો કેમ જાવરે, સાહેલી મારો હરિવર.	ટક.
નંદકુંવરથી નેરો રે લાગ્યો, તે પ્રાણ ગયે ના છૂટાય રે.	સાહેલી-૧
વેલી કાધી મોકુળના નાથે, મોરલીના રાજ સુણાય રે.	સાહેલી-૨
નાનપણથી પ્રીત બધાઈ, તે દેવેથી કેમ વિસરાય રે.	સાહેલી-૩
પિયર તણ્યે ને સોસરીયું તણ્યે, તણ્યે સરવ સંગાય રે.	સાહેલી-૪
બાલ્યે અર્વાની લગ્નગરે રાખો, રનેલીને દુઃખ ના દેવાય રે.	સાહેલી-૫
આ અવસર હરિને આવી મળાયે, તો મેઢ અમિર હોલવાય રે.	સાહેલી-૬
મીરાબાઈ કે પ્રભુ ગિરધર નાગર, દર્શન ધો દનંતાય રે.	સાહેલી-૭

૫૬ ૪૬.

રાગ ગરબી.

કુખળને જાહુ ડાચો, જોને મોલો સ્થામ હમારા રે.	કુખળ. ૧
હિત નહિ ચેત, રેત નહિ નિદ્રા, તકપત રે છવ હમારા રે.	કુખળ. ૨

૫૬ ૪૪. નેરો-રનેદ; પ્રીતિ ૨ મેઢ અર્જન-વિરદત્ત દુખ.

૫૬ ૪૫ પાઠમાં શુ સહ સ. સમ્રાટનો તપા બળવ પડેનો છે બ. પદમાં; " મોઢે
હીયો આમ હમારા રે " તપા 'નાથો' ને બદલે છાડયો, 'જીય વહે વગેરે ને બદલે 'છાડ

નિર્મળ નીર જમુનાજીકો, તાલો, 'નય પીરે' જલ ખારા રે.	કુખળ.	૩
ધતિ ગોકુળ ઉત મથુરા નગરી, ખીચ વહે જળધારા રે.	કુખળ.	૪
જાડુડી પુડિયાં ભરભર મારે, કયા કહે બેઠ ખિચારા રે.	કુખળ.	૫
મોર મુકુટ પીતામ્બર શોભે, જીવન પ્રાપ્ત હમારા રે.	કુખળ.	૬
મીરાં કે પ્રભુ ગિરધર નાગર, ગિરહ સમુદર સારા રે.	કુખળ.	૭

પદ ૪૭

રાગ ભેરવી.

કાનુડો ન જાણે મોરી પીક, બાધ અમે બાળ કુંવારાં રે	
જળારે જમનાનાં અમે ભરવા ગયાંતા,	
કાનુડે ઉડાડ્યાં આજાં નીર, ઉડ્યા ફરરરરર	—કાનુડો. ૧
જમુનાને કઠિ જહાસે રાસ રચો છે,	
સોળસે ગોખીમાં જાણ્યાં મીર, ફાટ્યા અરરરરર	—કાનુડો. ૨
હંતો વરણાગી કાના, તમારા રે નામની રે,	
કાનુડે તાણીને માર્યા તીર, વાજ્યાં અરરરરર	—કાનુડો. ૩
બાધ મીરાં કે પ્રભુ ગિરધર નાગર,	
કાનુડે બાળીને કીધા બાખ, ચઢી ફરરરરર	—કાનુડો. ૪

આથો ચિથુ મારાં, અને 'જાડુડી પુડિયાં'ની લીટી એમાં નથી. શ. સા 'સ, સ'ત્રદમાં 'હિન નદિ
જેન'ની તથા 'મોર મુકુટ'વાળી લીટીથી નથી, તથા 'ગિરહ સમુદર' વગેરેને બદલે "આખર
શ્યામ હમારા રે" છે. આ ગરબી ચંદ્રસેનની નીચલી ગરબી સાથે સરખાવવા યોગ્ય છે.

કુખળને જાડુ ડારા, મોલા શ્યામ હમારા;
નિર્મળ નીર જમુનાજીકો છાંચે, નય પીવા જલ ખારા રે.
ધતિ ગોકુળ ઉત મથુરા નગરી, ખીચ વહે જલ ધારા રે.
બોખદ છુદી કછુ કામ નહીં આવે, કયા કહે વેઠ ખિચારા રે
ચંદ્રસેન બલ જાળજીલ છગી, જીવન માણ હમારા રે

આ ઉપરથી મીરાંનું કાવ્ય ક્રેપક દોષ એમ જણાય છે ! પરંતુ તે મીરાંના નામથી ગવાઈ
દેનાથી તે - એ લીધું છે.

પદ ૪૭. પાડમાં શ. સા. સ. સંમેદ; જુ કા દો તથા બાળ પદ વર્તે. ૧ 'જાડ્યા' ને બદલે 'તાડ્યાં' ૨ 'કાનુડે બાળીને ફેંધી ઉંચે ચીર. રાગ હટે ફરરરરર' એ પાઠ જુ કા. કા મા છે. ૩ એક પાડમાં "ઉડાડી ફરરરરર" છે.

પદ. ૪૮

રાગ. કાલી. (સોરઠ)

૧ કાલી કુખજસે^૧ મન રાજ, હમસે^૨ ન બોલના મહારાજ. ૨૬

હમકું^૩ કહે સિંગાર^૪ ઉતારો, દિગ અનન કંજરા^૫ ઘોષ હારો,
માયે તિલક રમાવો પેહેરો યમોલના મહારાજ. કાલી. ૧

૨ જમુનાકે નીર તીર જોઆં ચરાવે, યોસીમે^૬ કષ્ટુ અચરજ ગાવે,
નીકી તાન મુનાવે, ગાવે ચેબોલના મહારાજ. કાલી. ૨

હમરી કહી તુમ બિખરસ^૭ લાગે, ઘર^૮ ઘર નીચ પ્રેમ રસ આપે,^૯
૭ ઉનસે^{૧૦} દિલમિલ રહેના હસના ચે બોલના મહારાજ. કાલી. ૩

હમરી પ્રીત તુમહીસે^{૧૧} લાગી, લોક લાજ સખ કુગકી ત્યાગી,
૮ મીરાં કે પ્રભુ ગિરધર નાગર, બન બન ચે બોલના મહારાજ. કાલી. ૪

પદ. ૪૯

રાગ. કાલીંગડા.

મોહન રાતલડી, આં વસીયા મોહન રાતલડી. ૨૬

કોણુ તમારો નામ કહી ને, કોણુ તમારી જાતલડી. આં. ૧

લકાતલસલ મેરો નામ કહી ને, જાલ્ય અમારી જાતલડી. આં. ૨

કાં સત્તામાને મહેલ પધારો, કા કુખજસે લાગે વાતલડી. આં. ૩

મીરાં કે પ્રભુ ગિરધર નાગર, આપ મિલે પરમાતલડી. આં. ૪

પદ. ૪૮ પાક; મ. સા. સ. સંચદ. ૨ " ચારે કુખજ હી મન ગાની ", ૨ " સુદામ "

૩ " મગદી " ૪ " બિખરસ " ૫ એક પાકમા " ધરધર " છે. ૬ " ગાવર રસ ભરે " ૭

" કતલ્લી સંગ રદના સદના બોલના હે રાજ " ૮ " મીરાં કે ગિરધારી " છે.

૯ આ કરી આ પાકમાં નથી.

દિગ-આંખ કંજરા-કાજળ.

બગડેલા લોહીને શુદ્ધ કરનાર

ડૉ. વામન ગોપાળનો
આયોડાઇઝડ

સાર્સાપરિલા

લોહી એ મનુષ્યનું જીવન છે, તે બગડ્યું હોય તો અનેક રોગ ઉત્પન્ન થાય છે. તેને માટે આ સાર્સાપરિલા વિના ખીજું એક દવાની જરૂર નથી વળી આ દવા પીવાથી ઉપદંશ એટલે ગરમી અને તેના વડે થતા ભયંકર વિકારો દૂર થાય છે. લગભગ સાઠ વરસથી હજારે દરદીઓ સારા થયાં છે.

અનેક પ્રદર્શનોમાંથી સોના રૂપાના ચાંદો વગેરેનાં ધનાઘો મળેલાં છે

કિંમત એક બાટલીના રૂ. ૧૧

(પોષ્ટર ખર્ચ પાંચ આના.)

આ સાર્સાપરિલા મુખ્ય તેમજ હિંદમાં દરેક નાના મોટા શહેરોમાં સઘળા દવા વેચનારાઓ તથા ખીજાઓ પાસેથી મળશે. જયાખંધ ખરીદનારાઓને કમીશન મળશે, નિચેલે શીરનામે લખેા.

બનાવનાર માલેક

ડૉ. ગૌતમરામ કેશવ.

પોષ્ટ નંબર ૨, મુખ્ય

તાવની રામબાણુ દવા રૂ. ૧૦૦ ઇનામ.

એક જાનના તાવ અગારી દવાથી ના ઉતરે તો લીધેલા પેસા પ્રાણ આપીશું. એથીયે તાવ નથી ઉતરે એવું સાબીત કરનારને રૂ. ૧૦૦ ઇનામ મળશે. ડબ્બીની નં. ૩ ૧-૦-૦ ખાસ પરીજ નથી.

શક્તિ જીવન.

કોઈ રાખસ એમ સાબીત કરશે કે આ દવામાં શક્તિ લાવવાનો અને વીર્ય મારવાનો ગુણ નથી તો તેને રૂ. ૧૦૦ ઇનામ આપીશું. તેમજ ધાતુ સંજોગી તમામ રોગોના નાશ કરે છે, અને અવયવો મજબૂત થાય છે. ડબ્બીની કી. રૂ. ૨-૮-૦ રિજ નથી.

ધાતુ વિકાર.

એક પેસાતું દાડ લખનારને મક્કત મોકલવામાં આવશે. તે વાંચવાથી ભયંકર રોગોથી મુક્ત રહેવાય છે.

વૈદ શા. ગીરધરલાલ કહ્લાનજી

મુ. ધોળકા, જી. અમદાવાદ.

હિન્દુ ભાવી.

ભારતમાં જાળ મરણ પ્રમાણ દિવસો દિવસ વધતું જાય છે. તેનાં અનેક કારણો હોય, પણ મુખ્ય કારણ માતાઓ ધોગ્ય દવા જણતી નહિ હોવાનું છે. દેશ-દિત લાગ-લીધી પ્રેરણા દ્વેષોએ જાળ રાક્ષસો નામની અત્યુત્તમ દવા તૈયાર કરી છે. જેનાથી મોજકનાં તમામ દર્દો નાબૂદ થાય છે.

૫૦ ગોળાનો રૂ. ૧) શ્રીમન્તને માટે. ગરીબોને ચાર આનાની પે. ટી. ખીડવાથી જાળકને આરામ થતા સુખી મક્કત મોકલવામાં આવશે.

તા. ક. ગરીબોએ મામના
જો પ્રતિષ્ઠિત મુકર્યોનું
સર્વશીક્ષી ખીડનું.

લાગજીલાજી એન. મજબૂત
જાળકોની મક્કત દવા કરનાર
સોંગા. (ગુજરાત)

ભોગીન્દ્રરાવ દીવેટીયા કૃત વાર્તાઓ.

વોલીન બાટી છે માટે હજી વાંચી ન હોય તો જલ્દી મંગાવો—

“તરંગ” — ઉપરાંત આ પુસ્તકમાં બીજી ૩૫ વાર્તાઓ અને ૧૧૧ ચિત્રો સહિત વિશેષ પ્રમાણે. કિંમત રૂ. ૨) (ટ. ખ. આના ચાર)

“રોડ કે મોડ” — બીજી-૨૧ વાર્તાઓ અને ૪૬ ચિત્રો સહિત વિશેષ પ્રમાણે. કિ. રૂ. ૧૧. (ટ. ખ. આના ચાર)

જોગીધાં જોડીસમાં મળશે સાંતાકુઝ, મુ. અંક ખાસે.

તૈયાર છે ! માત્ર પોપ માસ સુધીજ ખાસ તક—પોસ્ટેજ માફ

અતિ ઉત્તમ પુસ્તકો.

‘વિવિધ’ તથા ‘ચરિત્ર’માળા દ્વારા નિકળેલાં સં. ૧૯૭૨નાં ઉત્તમ પુસ્તકોના સેટ હવે તૈયાર થયેલા હોવાથી, તુરતમાં ખરીદવા ઇચ્છનારને ખાસ સગવડ આપવાં માટે પોપ માસ સુધી તેનું પોસ્ટેજ માફ રહેશે. તે પછીથી તે બુકનું લેવાશે.

વિવિધ ગ્રંથમાળાના ૧૯૭૨ ના

ઉત્તમ ગ્રંથો.

કુલ પૃષ્ઠ ૨૦૦૦

મૂ. રૂ. ૨, પાકાં પૃષ્ઠાં રૂ. ૩ પો. ના

સ્વામી શમતીર્થ-ભા. ૮-૯ મો.

આરોગ્ય વિષે જ્ઞાન-માં ૬૦ ગાંધી કૃત.

ત્રણ ઉત્તમ લેખ-જર્મનગમસ, શીજમાં ૨૧

વર્ષ, અને ૬ મહાન લઘુકથા.

પ્રભુમય જીવન-નામ પ્રભાજીન વિધ્ય.

ટૂંકી સામાજિક ૨૯ બોધપ્રદ વાતો.

હિંદી બોલીમાં ૪૦ ઉત્તમ લેખોનો સંગ્રહ

ચરિત્રમાળાનાં ૧૯૭૨ ના

જીવન ચરિત્રો.

કુલ પૃષ્ઠ ૧૫૦૦

મૂ. રૂ. ૨, પો. ના-પાકાં પૃષ્ઠાં નથી.

રાગ શમભોલનરાય-લિંદના પહેલાં પુસ્તકો

સમ્રાટ અકબર-જુલન ખરા રૂપમાં દર્શાવનારો

સ્ટોટલેડનો મહાવીર ઘોલેસ, તથા પ્રાચીન

સમયના ઓમનો મહાવક્તા હિમોસ્થનીસ.

ધર્મોત્તમા ગ્લેડસ્ટન અને જર્મન સામાજિક

સ્થાપક પિતા પ્રિન્સ બિસ્માક.

ઉપલી માળાઓના આગલાં ધણાં ખરાં વર્ષોના સેરો પશુમૂળ કિંમતેજ મળશે. પોસ્ટેજ બુક. ટપાલમાં મંગાવનારે આ પત્રના નામ સાથે અમદાવાદજ લખવું. વિગતે સ્વીકૃત મરત.

સસ્તું સાહિત્યવર્ધક કાર્યાલય, સુબર્બ ૨ અનઅમદાવાદ

चंद्रमकर

कर्मण्येवाधिकारस्ते मा फलेषु कदाचन ।

मा कर्मफलहेतुर्भूर्मा ते सङ्गोऽस्त्वकर्मणि ॥ श. गो. ।

पुस्तक १०. अंक ७.

मे १९१७.

वैशाख १९७३.

१. श्रीशिवाय अने स्त्रीकर्तव्य. भा. आरुण भडेटा. श्री. ओ...	२११
२. श्रीमद् भगवद्गीता अने इति प्रेमानंद. नवी ...	२२०
३. अविनश्यता याचे अंती इडिल (कविता) श. " आनिशर्मा. "	२२६
४. धार्थना (कविता) श. अनन ल्योनि.	२२७
५. नष्ट अने अज्ञान. श. धनशंकर दीगयकर निपाडी	२२८
६. प्रभत्त पुत्रवा (कविता) श. विनित्तु...	२३३
७. ओडोन्ना (कविता) श. पंडित छत्रसाव शर्मा.	२३२
८. आर्यसत्तारक्षणी. श. सीरण श. भडेटा. ओम. टी. सी.	२३३
९. प्रियदर्शन. श. नरस.	२३६
१०. जालक (कविता) श. प्रेमशंका.	२४२
११. भासिक भट्ट.	२४३
१२. भोगनी भाषा.	२४४

वार्षिके लवाणम चोस्टेन साधे जे इपिआ ओक नकेलता प्रेषु आता.

होकरा-विष्णुजी, मुद्रावाणिज्य प्रदीप प्रिन्टिंग प्रेसमा निम्नलिखित आचाराम हजे.

ता. २-५-१७ ना होकरा प्रेस अने प्रभटकर्ता आनुभूतसंग निम्नलिखित

महोदय होकरा प्रेसमहोदय शिवा प्रसिद्ध हो.

સૂચના.

માણુ વર્ષિતું આપતું લવાજમ મળ્યું નથી તો તે આ અંક મળે એટલે મોકલી આપવા મહેરબાની કરશો. તે નહિ મળે તો આવતો અંક વી. પી. થી મોકલવામાં આવશે જે સ્વીકારી લેશો.

માર્ગના ' સાહિત્ય ' માં પ્રમિદ્ધ થયેલી મુદતનો હિતારો

સૂચના નં. ૫૭.

ચંદ્રપ્રેક્ષા નામનું વડોદરામાં પ્રમિદ્ધ થતું માસિક વડોદરા રાજ્યનાં પુસ્તકાલયે તે ખરીદવા બલામણુ કરવાના આવે છે સદરહુ માસિકતું લવાજમ રૂ. ૨) છે, પરંતુ વડોદરા રાજ્યનાં પુસ્તકાલયોને રૂ. ૧-૨૧-૦ થી આપવા સદરહુ માસિકના તંત્રીએ જણાવ્યું છે. સખા ને પુસ્તકાલયને તે ખરીદવા હઝા હોમ તેમણે તે પેવના તંત્રી તરફ જે ડીગેટ રોડ, વડોદરા એ શિરનામે પરંબાયું લખી મગાવી લેવું.

સેન્ટ્રલ લાયબ્રેરી ડિપાર્ટમેન્ટ,
વડોદરા તા. ૨૧-૨-૧૯

J. S. Kudalkar.
Curator of State Librarian.

અતિ સસ્તું સાહિત્ય ! અપૂર્વ વાંચન !

વાર્ષિક રૂ. અઢીમાં ૧૫૦૦ પૃષ્ઠની નવલકથાઓ.

બોધપ્રદ, આગાહક, માર્મિક, ઐતિહાસિક, હિરેકરીય નવલકથાઓ વાંચવાથી મનુષ્ય ધર્મ, અર્થ, કામ, મોક્ષ પ્રાપ્ત કરે છે.

સસ્તી વાર્તામાળા.

આણુ વર્ષમાં નીચલાં પુસ્તકો મંગલોઃ—

૧ આનંદમંદિર અથવા મોક્ષપ્રાપ્તિનો મહામંત્ર. સામાજિક, માર્મિક ૨ છત્રપતિ રાજરામ અથવા મરાઠાઓનો આત્મચરિત્ત ઐતિહાસિક ૩ સંભાર કંથાકુંજ, દુહી બોધપ્રદ વાર્તાઓ. ૪ જાપાની જામુસ જાપાની હીમણી બી. હિરેકરીયોનાં પરાક્રમ. ૫ સતી ત્રિવેણી ત્રણ સતી પતિવ્રતમાં છવનની અપૂર્વ વાર્તા. ઐતિહાસિક. (પ્રત્યેક લાયબ્રેરીમાં રાજવા લાયક પુસ્તકો છે.)

વાર્ષિક મૂલ્ય—કાચા બડા પહાના રૂ. અઢી અને પાકા પહાના રૂ. આઠ ત્રણ. પરાપકારી એજન્ટો-બોધે છે. પત્ર વ્યવહાર

ડાહ્યાભાઈ રામચંદ્ર મહેતા.

વ્યવસ્થાપકઃ—સસ્તી વાર્તામાળા—અમદાવાદ.

ચંદ્રપ્રકાશ.

કર્મણ્યવાધિકારસ્તે મા ફલેષુ કરાચન ।

મા કર્મફલહેતુર્ભૂમા તે સંગોઽસ્ત્વકર્મણિ ॥ મ. ગી. ॥

પુસ્તક ૧૦. અંક ૭.

મે ૧૯૧૭.

વૈશાખ ૧૯૭૩.

સ્ત્રીશિક્ષણ અને સ્ત્રીકર્તવ્ય.*

આજનો દિવસ ખરેખર ધન્ય છે. આ સમાજ એક વર્ષ પુરું કરીને બીજા વર્ષમા પ્રયાણ કરે છે. જે મહાન નરસતના સ્મરક તરીકે આ સરથા ઉદ્ભવી છે તેમનેજ અતુરપ આ સસ્થાનું કાર્ય છે. મહાત્મા ગાંધીજીએ કહ્યું હતું કે “ જે મનુષ્યોનાં જીવન સ્વદેશાભિમાન, અચળ શ્રદ્ધા અને સ્વામાર્થચુધી વિભુષિત થએલાં હોય તેમને માટે દુનિયામાં એવું કોઈજ કાર્ય નથી કે જે ન થઈ શકે.” સાદું પણ સંજીન, માત્ર બોલવાનું નહિ પણ વર્તનમાં મુકવાનું, ખરું ઉપયોગી-વ્યવહાર કામ કરવું, અને તે રીતે સ્ત્રી જનિતી ઉન્નતિ કરવી એ આ સમાજનો મુખ્ય હેતુ છે. સ્ત્રીઓના પ્રશ્નનો નિષ્ણત સ્ત્રીઓધીવર વધારે સારી રીતે થઈ શકે. તેમજ પુરુષોના કાર્યમા પણ સ્ત્રીઓની મદદ, સહાનુભૂતિની જરૂર છે; એટલા માટે આપણા સામાજિક રીતરીવાજોની ખામીઓ, રાજ્ય પ્રીય પ્રશ્નોમાં આપણા દેશની જરૂરીઆતો વિગેરે વિષયોનું જ્ઞાન સ્ત્રીઓમાં ફરાવીને ચારે તરફ જનગતિ પેદા કરવી એ તરફ આ સમાજનું પ્રયાણ છે, અને તેને માટે અનેક બાબતો ઉપાયો યોજવામા આવ્યા છે.

કોઈ પણ કાર્ય સફળતાથી પાર, ઉતારવા માટે શિક્ષણની જરૂર છે. સ્ત્રીઓમાં શિક્ષણની ખોટ છે એ તો સર્વજ્ઞ કમુલ થએલી વાત છે. આ શિક્ષણની ખોટ પુરી પાડવા માટે બહિની સમાજ એક ઉત્તમ માર્ગ લીધો છે ને તે એ છે કે દરેક સ્ત્રી ઉપયોગી વિચારની નાની નાની સરળ ભાષામાં પત્રિકાઓ તૈયાર કરાવવી, અને તેનું દરેક દરેક ઠેકાણે પંચનું કરાવવું, તેની સમજણ પાડવી. તે વિષય સંબંધી ચર્ચા કરવી; આ રીતે આ સ્ત્રીઓ સ્ત્રીઓનાં મનમાં જ્ઞાનવાનો પ્રવાસ કરવા માંડ્યા છે. પત્રિકાની ૪૦,૦૦૦ પ્રતોની પહેલણી શહેરોમાં તેમજ ગામડાઓમાં કરવામાં આવી છે. ગામડે ગામડે ફરીને આ ચોપડીઓ વચાવનાં મુદ્રે નાના નાના વાચનાલય દર્શાવ્યા છે. એટલુંજ નહિ પણ એ વાંચના ગરાખર સમર્થતા છે કે નહિ. તેમાં શી શી મુશીમતો નડે છે, શેમાં શેમા સમજણ નથી પડી, ટૂંકી સ્ત્રીઓ વાંચનનો લાભ લે છે એ બાબતો રિપોર્ટ મંગાવીને તેનો

* મુખ્ય બહિની સમાજના વાર્ષિક સમેલન સમયે તા. ૭-૪-૧૯૧૭ ને રોજ વૈશાખ ૧૯૭૩.

સક્રિય ધણી અથવા દુશે, તો પણ જે તેનો યોગ્ય ઉપયોગ થાય તો જનસમૂહને અસાત લાભ કરી શકે. જે મનુષ્ય ધારે, તો દરેક જીવન મશરૂની ચાલ શકે. આ પ્રમાણે સ્ત્રી, પુરુષ, બાલક, બાલિકા આત્મનિયમ વાપરે તો સમાજમાં સ્વર્ગ ઉત્પન્ન કરી શકે. તે આત્મનિયમ પ્રેરવા, જાગૃત કરવા, તેની વૃદ્ધિ કરવાને આ સમાજ મત્ત કરે છે. એ જ એનો ઉદ્દેશ છે.

આપણા દેશમાં હવે સેવાની ભાવના પ્રખળ થતી જોવામાં આવે છે, પરંતુ તેણે તે ભાવનાશ્પ છે. તેને વ્યવહાર રૂપ કેવી રીતે આપવું તેની સમજણ નથી. અમે શું કરીએ ? કેમ કરીએ ? એવા પ્રશ્નો પુછાય છે. આવી વૃત્તિવાળી ધણી બહેનો માલુમ પડે છે. આ સહુ બહેનોને માહિતી આપવી, આપણા આદર્શ સમજાવવા એ આપણી સમાજનું કર્તવ્ય છે.

દેશની ઉન્નતી માટે, પ્રગતિ માટે, આપણા દેશમાં તેમજ અન્ય દેશોમાં જુદા જુદા પ્રકારના ઉપાયો લેવામાં આવે છે. આપણાજ દેશનો વિચાર કરીએ તો બ્રહ્મસમાજ, આર્યસમાજ, આર્યનાસમાજ, પુના, મુંબાઈ, બલદેશનાં સેવાસંઘ, વિદ્યાલયો, સુરત, મુંબાઈ, અમદાવાદના વનિતા વિદ્યાલયો, વિદ્યાલયો, જુદા જુદા શહેરોનાં સેવામંડળો, શુર-કુળો સર્વેતુ પ્રયાણ એકજ તરફ છે. સ્ત્રી પુરુષ બન્નેને યોગ્ય જ્ઞાન આપીને પ્રાચીન ભારતવર્ષની વિભૂતિ પુનઃ સ્થાપિત કરવી, આ ઉચ્ચ આદર્શ પૂર્વ કરવાને માટે સ્ત્રી પુરુષ બન્નેની જરૂર છે. કોઈ પણ તરેહની ચળવળ થાય ત્યારેજ બળ પ્રાપ્ત થાય છે. તે ધિવાય તો નિદ્રિત અવસ્થામાંજ રહેવાય છે. દદાનત તરીકે સ્વદેશી વસ્તુઓ વાપરવી, દેશના વેપારના ઉત્તેજન માટે, દેશનું જ્ઞાન જાગવવા માટે, દેશ પ્રતિ પ્રેમની લાગણીથી સ્વદેશી વસ્તુઓ વાપરવી એ મનનો પ્રચાર કરવા માટે બંગાળના ભાગલા (partition of Bengal) ની જરૂર નહોતી. એ ભાવના કોઈ ત્યાર પછીથી જન્મ પામી નથી. પણ સ્વદેશી ચળવળને એ કારણને લીધે ધણો જુસ્સો મળ્યો, તેનું ધણું પોષણ થયું, કોઈક જીવ આવ્યો, તે બાબત માટે લોકો વિચારતા થયા. એમ જાન થવા માંડ્યું કે સ્વદેશી વિરુદ્ધ વર્તન તે દેશદ્રોહ છે, માટે તે ખોટું છે અને ગેરન્યાયજી છે; પોતાના દેશને ભૂંધે મારીને બીજા દેશને તવગર કરવાનો રસ્તો છે. પોતાના દેશના વેપારની વૃદ્ધિ વગર દેશની આબાદી કદી યર્થ શકે નહિ, દેશના ઉદ્યોગ વગર વારેવારે દુકાળનાં અંકડ પડે છે, ઉલ્લેખ પડી જાય છે, અને દારિદ્ર્ય આવે છે.

ત્યાર પછીજ, હિંદુસ્થાન એક સચુકત પ્રજા છે તેનો ખ્યાલ આવ્યો. ભારતવર્ષ એક બળવાન પ્રજા છે. તે માટે ચાતિની મિનનતા, પ્રાન્તિક મતભેદ, સહુ દુર કરીને આપણું બાળકને એમ શીખવવું જોઈએ કે આપણે ભારતવાસી છીએ. આ પ્રમાણે ઉદ્ગાર કરતાં બાળકોમાંથી ભવિષ્યનું હિન્દુ ઉત્પન્ન થશે, ભવિષ્ય ભારતમાં મર્વ પાંચ એક યશે; પરંતુ એ પરિસ્થિતિ લાદવા માટે વર્તો કરવાની જરૂર નથી, આદર્શને અનુરૂપ વર્તન કરવાની જરૂર છે. એ જ ચળવળની જરૂર છે. આ પ્રમાણે હિન્દી સેવા એજ મહાન જનસેવા આપણે મન છે. માટે જોઈએ જાગૃત થાઓ, ક્રોડ, બાથ લોડો અને ત્યાં મુખી છાંટ પરિણામ આપ્યું નથી ત્યાં સુધી ચેરસી રહેજો નહિ.

આપણા આચારમાં અને વિચારમાં એક રાષ્ટ્રીયતાની ભાવના થવી જોઈએ, અને તે ભાવના જાગૃત કરવા માટે કેળવણી, સંસ્કારની જરૂર છે. વિવિધ પ્રકારના સંસ્કાર સુસંસ્કાર આવી શકતા નથી. અર્વાચીન કેળવણીનું લક્ષ્ય રાષ્ટ્રીયતાની ભાવનાની ખીલવણી એ જ છે. એમાં માનસિક, ધાર્મિક, અને નૈતિક કેળવણી સહુનો સમાવેશ થાય છે. ભારતવર્ષને ભારતવર્ષીય બનાવવો, રાષ્ટ્રીય ભાવનાને એકરૂપતા આપવી, વ્યવસ્થિત કરવી, આપણા પ્રયાણનું રેખાદર્શન કરવું, આ સર્વ કાર્ય આપણે કરવાનું છે. આપણે માટે ધીમંત્ર કરવા દેવાનું નથી. આપણો કાર્યક્રમ આપણે જ ઘડવાનો છે. કાંઈના સ્ત્રી આપણે કાર્યક્રમ આપણને અનુકૂળ નથી. આપણામાં એટલી શક્તિ આવેલી છે.

પ્રાચીન જ્ઞાન, વિદ્યાને અર્વાચીન રૂપ આપવું એ આપણા શિક્ષણનું લક્ષ્યરચન કરવાનું છે. અનેક પ્રકારના આદર્શ શોધી કઢાડવાના છે. જીવનના, કર્તવ્યપ્રદેશના, અને સ્વર્ગત્રતાના નવા મત, સહેરી તરીકેના નવા વિચારો, પ્રેમ અને મિત્રતાનાં રૂપાન્તરો આ અને એવી ખીલ જાળવવાનો નિશ્ચય આપણે હિસાબપૂર્વક કરવાનો છે. આ નવા કર્તવ્યપ્રદેશમાં સ્ત્રીઓની માનસિક શક્તિનો જુદા પ્રકારનો વિકાસ કરવાનો છે. જે જુદાના શિક્ષણથી નમ્રતા, કોમલતા ઇત્યાદિ નાજુક, રસિક, સ્ત્રીત્વનો ભગ થાય તેવી કેળવણી તે ખરી કેળવણી કહેવાય નહિ. ચારિત્ર્યની દૃઢતા, તેની ખીલવણી, એ જ કેળવણીનો ઉદ્દેશ રાખવો જોઈએ. Intellectual accomplishment જુદાની ખીલવણીને પ્રાધાન્ય આપવાનું નથી. આપણા દેશના ઇતિહાસ અને સાહિત્યમાં સ્ત્રીત્વની ભાવનાનું ચિત્ર આવેખાતું છે તેને માટે ખરી લાગણી ઉત્પન્ન ના થઈ હોય, તેને માટે યોગ્ય ગર્વ ઉત્પન્ન થયો ન હોય ત્યાં સુધી આપણી કેળવણી અધૂરી જ કહેવાય.

કેવા પ્રકારની સ્ત્રીઓ દૈન્યંતરેય આપણે મળીશું? શરીરે મજબુત, સમય સૂચકતાવાળી દીર્ઘ દષ્ટિવાળી, કસોટીને વખને. હિમંતવંશી એવી સ્ત્રીને આપણે માન આપીશું નહિ? તેનાં દૈન્યંતર આપણા ઇતિહાસમાંથી મળે છે. ચિતોડની પદ્મિની, આંધ્ર બીખી, માનસી રાણીનાં જીવન આપણને શું બીજું શીખવે છે? ભક્તિમાંનાં તત્ત્વોની સ્ત્રી કવિની આપણે પ્રશંસા કરતાં હોઈશું 'તો મીરાંનાં' દૈન્યંતરેય આપણ છે. રાજ્ય કારભારમાં કાબેલ સ્ત્રીને અનુસરવું હશે તેને રાણી બનાવી, અદસ્ત્યાપાદ, લક્ષ્મી-બાધનાં દૈન્યંતર છે. આદર્શ પત્નીનાં દૈન્યંતર તો અનેક છે. કુમારિકા જેવી હોય તો ઉમાનો આદર્શ છે. સ્ત્રીત્વની પરાકાષ્ટાનો સમાવેશ આન્ધારીમાં થયો છે એવો બીજો દોષ એવા આપણને ઇર્ષ પશુ દેશના ઇતિહાસમાં મળશે નહિ. આટલું તો ચારિત્ર્યના વિકાસ માટે.

આ સધળાની સાથે સ્ત્રીઓએ વધારે કર્તવ્યનિષ્ઠ થવાની જરૂર છે. જીવનની સર્વ સ્થિતિને અનુકૂળ થતાં તેને શીખવાનું છે. પત્ની થતાં તેને. સ્ત્રીત્વ શું છે તે જાણવાનું છે, અને સ્ત્રી થતાં પહેલાં મનુષ્યત્વનું જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરવાનું છે. અને તે જ ક્રમ પ્રમાણે કન્યાની કેળવણી આપવી અવશ્ય છે અને તેટલા માટે સામાન્ય સાહિત્ય ઉપરાંત વિજ્ઞાન, ઇતિહાસ, અને ભુગોળનું જ્ઞાન આવશ્યક છે. ભારતવર્ષના નૈતિક આદર્શો આ સમયમાં જુદા જ રૂપ લીધું છે. રાષ્ટ્રીય અને પ્રજાકીય આદર્શોનાં એમાં સમાવેશ થાય છે. આપણા દેશના ભૂતકાળનો સંબંધ અને સ્થિતિ જાણીને એવી રહેવાનો નિર્ણય નથી. મરેજી

વગતતા અન્ય દેશો સાથે તેનો સંબંધ ક્યો છે, અન્ય દેશોની પ્રગતિ કેવા પ્રકારની થાય છે તેનું જ્ઞાન આવશ્યક છે. અને તે જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરવાના એ રસ્તા છે. મેજકેન્ડર્ન, સિનેમાના દેખાવો તથા માતૃભાષા અને તેને માટે નાની મોટી શાળાઓ, પ્રાથમિક અને માધ્યમિક શાળાઓ, સ્ત્રીઓના વર્ગો, વાંચનગૃહો, વ્યાખ્યાનમાળાઓ એ સાધન છે. પરંતુ આ શાળાઓ, આ વર્ગો આપણા દેશની પરિસ્થિતિને અનુકૂળ હોવા જોઈએ, વિરૂદ્ધ હશે તો નિષ્ફળ જશે અને જલ્પ છે. અમદાવાદ, સુરત, પૂના જેવાં મહિલાવિદ્યાલયો દરેક દરેક જીલ્લામાં, જિલ્લામાં જોઈએ અને તેના કાર્યક્રમમાં પ્રસંગાનુસાર ફેરફાર કરવો જોઈએ. પહેલું, પગલું, આપણે ભરવું જોઈએ. ઘણી ઇસ્પતાલો નર્સોને તૈયાર કરવાની ઇચ્છા રાખે છે, માગણી કરે છે. સારી સ્થિતિની સ્ત્રીઓ આ કામ કરવાનો આરંભ કરે તો સારી નર્સો, ટાઈન્યે તૈયાર થઈ શકે પરંતુ સ્ત્રીઓ આગળ પડતા હજી હર છે. છોકરા છોકરીઓ માટે બોર્ડિંગોની મોટાં શહેરોમાં જરૂર છે. તેની દેખરેખ માટે સારા કુટુંબની મેટ્રોનોની જરૂર છે, શિક્ષકોની જરૂર છે. આ બધું કામ હવે આપણે જલદી કરવાનું છે. દરેક પ્રજાને માથે લખિયની પ્રજાને શિક્ષણ આપવાનું કર્તવ્ય પ્રાપ્ત થયેલું છે, મનુષ્યત્વનું આ એક નિર્ગિત કરેલું કર્તવ્ય છે. હવે જે અવાંચીન નગૃતિના મહત્ત્વનાં તત્ત્વોની ભાવના માતૃભાષામાં ઉતરે તો ચુસ્કલી ધણે અશે દૂર થાય. એ ઉત્તરો દિવસ લાવવા માટે ભારતમાતા અનેક મતાની આશા રાખે છે. ખરા ધર્મનિષ્ઠ કર્તવ્યનિષ્ઠ ઉપાસકોની આશા રાખે છે. સ્ત્રી વર્ગમાં કળવણીને પ્રચાર કરવા માટે સેક્રેડ સ્ત્રી પુરષોએ એકઠાં મળીને કામ આરંભવાનું છે. લાંબી રમના વખતમાં પોતાના ધરમાં કે ગામડામાં વસે. દિવસે કાંઈ નહિં તો દરેક શિક્ષિત વ્યક્તિ જ્યાર પણ આપે તો તેને લીધે કેટલો લાભ થાય ! વળી કોઈએ માતૃભાષાનું સાહિત્ય વધારવા માટે પ્રયાસ આરંભવો જોઈએ. મોપડીઓ અને મોપાનીઓ શિક્ષક કરતા ધણું વધારે કામ કરી શકે છે, અને એટલા માટે આ જમાનાના સાક્ષરોને વિનંતી કરીશું કે નવા જીવન, નવા આદર્શ માટે નવું સાહિત્ય ઉત્પન્ન કરવાની જરૂર છે કે નવા આદર્શો, નવાં તત્ત્વોની ચર્ચા કરવાની જરૂર છે ? અત્યારનું આપણું સાહિત્ય બહુજ ગુણક અને નિરસ છે. તેમાં કાંઈ ઉડી, ગંભીર, છાપ કે જુસ્સો નથી. પુદ્, અરોક, ચંદ્રચુત, અકબર વિગેરે મહાન પુરુષોનાં ખરું જીવન જાણવા માટે હજેજ ભાષા શીખવાની-સારી રીતે જાણવાની જરૂર પડે તો-ભારતવાર્ષિક ઇતિહાસ, સ્ત્રીઓ કેવી રીતે મનમાં ઉતારી શકે ? રસિયાના, મહાન પીટરની મા રાણી કેથરીન, ઘણીજ ઉત્સાહી, બળવાન અને જુદિરાણી હતી. તેણે રસિયાના સાહિત્યને જે ફાળો આપ્યો છે તે ખરેખર પોતાના સ્વભાવનું પ્રતિબિંબ છે. એક વ્યક્તિ પાસે પ્રજા અને દેશને પોતાનાં લખાણથી કેટલી મજબુત અસર કરી શકે છે તે એનાં રંગોનાં નાટકો અને નવલકથાઓ ઉપરથી માત્રમ પડે છે. વળી બ્યારે એની પાછળી અવસ્થામાં પેનાનાં દોહિત્રોને શિક્ષણ આપવાનો પ્રસંગ આવ્યો ત્યારે પેનાની મેળે જ રસિયાન સાહિત્યને વધારો કર્યો. ઇતિહાસના અને મોટા મોટા પુસ્તકો રંગ, રંગાઓ, કેટલાક કોશ તૈયાર કરાવ્યા, જે ભાષામાંથી તત્ત્વજ્ઞાનના અન્યો પણ રસિયાન ભાષામાં ઉતરાવ્યા.

રસિયાની સ્ત્રી મેખકે પુરુષોના કરતાં વધારે-સારા અર્થ લખતી અને પુરુષોને કહેવું.

હકીકત આપી હતી. એણે પોતાના જીવનમાં અનેક સફળ જાગ્યાં છે, અને કેટલાનામાં રહેવાને લીધે ૩૫ વર્ષની વયે તેના કાપેલા કુંડાં વાળ "સફેદ થઈ ગયા હતા. સખત હાડમારી, દેશવટો વિગેરે આપણ વેણા છતાં તેના દૃઢ સ્વભાવમાં અથવા સ્વમાન અને સ્વક્ષત્રવ્ય સંબંધી ભાવનામાં કાઈ જ ફેર પડ્યો નહોતો. એણે ઘણું જ સાફ શિક્ષણ લીધેલું હતું; પોતાના દેશની પ્રાયશ્ચિક્ષામાં તેણે પ્રથમ શિક્ષણ લીધું હતું અને પછી ફિઝરજર્જેન્ડમાં તે શીખી હતી. ફ્રેંચ, જર્મન, અને અંગ્રેજી ભાષાઓ એ સારી રીતે જોલતી અને સંગીત પણ સાફ જાણતી. એક દર રીતે એ ઘણી જ ચમત્કાર અને ચમત્કાર સ્ત્રી લાગતી હતી. બે વાર તેને કારાની ખાણોમાં સખત મજૂરીની શિક્ષા કરીને મોકલવામાં આવી હતી. અને ત્યાર પછી પણ મેલ્બોર્નના નાગની ઘણી જ ખરાબ જગ્યાએ પોલીસના સખત જખતામાં તેને જોડે જીલમથી રાખવામાં આવી હતી, ત્યાં તેની સ્થિતિ બહુ જ દયાજનક હતી. કોઈ પણ સારાં સંસ્કારી સ્ત્રી પુરોષોના ત્યાં સમાગમ જરા પણ નહિ અને આજીવનને માટે પણ સરકાર તરફથી ઘણી જ જુનું રકમ તેને આપવામાં આવતી. પત્ન્યહવાર પર પણ પોલીસની દેખરેખ રહેતી. કુટુંબ, મિત્ર, બધાથી વિખુટી તેને રહેવું પડતું અને ભવિષ્યમાં કોઈ દિવસે સારો દિવસ જોવાની તેને આશા નહોતી. ત્યાંને ત્યાં જ હાડમારીમાં થોડાં વર્ષ ગાળીને નિગરામાં જ તેણે મૃત્યુ થશે એમ લાગતું, તે છતાં આ બહાદુર સ્ત્રીએ ધીરજ જોઈ નહોતી. પોતાની જન્મભૂમિની સ્વતંત્રતા માટે એને એટલી જોડી લાગણી હતી, અને એટલે વિશ્વાસ હતો કે સામા માણસને દયાની અને માનની લાગણી થઈ આવતી. એ કહેતી હતી કે આપણે દેશવટો ભોગવીશું, આપણા છોકરાં પણ કદાચ દેશવટો ભોગવશે, અને તેમનાં છોકરા પણ દેશવટો ભોગવશે પરંતુ છેવટ તો સાફ ફળ મળશે જ. ધન્ય છે આવી દેશભક્તિને, ને ધન્ય છે આવી ધીરજને. થોડા વર્ષ પછી આ સ્ત્રી દુર્ગતમાં આવીને રહી અને રશિયામાં સ્વતંત્રતાની ચળવળ ચલાવવા માટે પેસા ઉદ્ધારવા માંડી. પચીસ વર્ષ કારાગૃહમાં અને સાઇપ્રીની આના રણમાં ગાળીને મુઠરેલા દેશમાં તેણે જીવન ગાળવા માંડ્યું, અને અત્યારે હવે તેના દેશના લોકો તેને આમારી વડાલી ઘણી એ ઉપનામે યોલાવે છે. કેટલાક તેને આમારી મહાન વડીલ સ્ત્રી *Grand old woman* એ નામ આપીને પોતાના માન અને વડાલની લાગણી ખતાવે છે. બીજાકરી છે આવા સ્ત્રી સ્ત્રીઓ ! મહાન યોદ્ધાઓના બાળાણે ઉપરથી માણસ પડે છે કે ઘણી સ્ત્રીઓ પોતાના પતિની સાથે સાઇપ્રીની આના રણમાં દેશવટો ભોગવતી અને ખીજનાં દુષ્ણ એ રીતે જોડાં કરવાનો પ્રયત્ન કરતી. કહેવાનું માન એટલું જ કે સ્ત્રીઓમાં કાઈ જોડી રહી નથી.

અત્યારે આપણી સ્થિતિ કેવી છે ? ઘણાં વયોથી આપણા લોકોને શસ્ત્ર વાપરવાનું છોડી દેવું પડ્યું છે. લડાઈના પ્રસંગે જોવાના અનુભવ મળ્યા નથી તેથી સ્ત્રી પુરોષોમાં બીરતા આવી ગઈ છે. વેપારી બુદ્ધિના લોક થઈ જતાથી લડાઈની બીર થયાઓનો રસ રહ્યો નથી. હવે સમય ઘણો ખારીક આગ્યો છે. જો લોકો જોગે આપણા દેશ ઉપર પરદેશી હુમલો થાય તો હિન્દના પુરોષે સ્વયં આમમાં જવું પડશે અને હિન્દી માતાઓએ તેમને ઉરફેલા પડશે. આપણી પુત્રીઓ, સ્ત્રીઓ સ્ત્રીઓ પાસેથી પ્રજા આવીને કરશે ? આ આગ જ તિરકારણ છે.

શ્રીઓએ ઘણાં નવાં કાર્ય માટે લેવાં પડશે, અને તે કાર્યો સમગ્રવવાનું કામ, સમાજને અને સમાજોએ કરવું પડશે; અને જુદાં જુદાં સ્થળોનાં કાર્યક્ષેત્રની માહિતી રાખવી પડશે. લોકોમાં જેમ શિક્ષણની આકાંક્ષા વધશે તેમ તેમ તેમને સાહિત્ય, પુસ્તક પાઠવું પડશે. એકંદર રીતે વ્યવસ્થિત કામ કરવાની ટેવ આપણે પાડવાની છે. જુએદારી લેતાં શીખવાનું છે. જ્યાં પહેલાં જે કાર્યવાહકોથી કામ થતું ત્યાં હવે ખાર નેહશે. અત્યારે તો આપણે નેહએ છીએ કે એક સલાતે માટે, મંડળો માટે, શ્રીઅધ્યક્ષ કે એકેદારી માટે કેટલી આપણાં પડે છે ! સર્વેએ આગળ પડીને કામ કરવાની હોંસ, અને ઉત્સાહ રાખવો નેહએ, અને કામ ઉપાડી લેતાં શીખવું નેહએ. કદાચ આપણા પુરોને લડાઈમાં નવું પડે તો કુટુંબનું આરોગ્ય અને બીજી બધી દેખરેખ આપણે કરવી પડશે. હાલ તો મોટા લોકની અધિકારી વર્ગની શ્રીઓ છેક પરાધીન થઈ ગયેલી હોય છે. પોતાને કાંઈ આવડ હોતી નથી, દરકાર હોતી નથી અને મોટાઈના અહંકારમાં તાગાઈ જાય છે તેથી નથી કોઈના ઉપયોગમાં આવતી કે નથી તેમનું માન પડતું.

માટે હવે આપણે એ નિર્ણય છે કે જેમ અને તેમ શ્રી ઉન્નતિના પ્રશ્ન, એટલે સામાજિક ઉન્નતિના સમજના પ્રશ્નો આપણે હસ્તક લઈને તેનો નિકાલ આપણે પોતેજ કરતાં શીખવાનું છે. હમણું થોડાજ દિવસ ઉપર ગિરમીટીયા મજૂરીની પંથા દૂર કરવા માટે શ્રીઓનું એક ડેપુટીશન વાહસરોય પાસે ગયું હતું. તેમની માગણીના જવાબમાં તે નામદારે કહ્યું હતું કે હિન્દુસ્થાનમાં ખ્રિસ્તી અમલતા દતિહાસમાં શ્રીઓ જાતે આ પ્રથમજ વાહસરોયને વિનંતિ કરવા આવી હતી. જે આ પ્રમાણે શ્રીઓ સલાહ આપીને સરકારને મદદ કરે તો સરકારનું કામ ધણું સરળ થાય. ખાસ કરીને શ્રી કેળવણીના અભ્યાસને લીધે શ્રી પુરુષની વચ્ચે જે શુભાર અંતર રહે છે. શ્રીઓ જે કેળવણીમાં આટલી બધી પાછળ પડી જાય તો દેશની ઉન્નતિ યંધ રહેજ નહિ. જે કે સાંસારિક રીતરીવાજો ધણા પ્રતિબંધક છે પરંતુ તે છતાં સુશિક્ષિત શ્રીઓએ એકલાં મળીને સરકારને સલાહ અને મદદ આપવી નેહએ, ઉપરાંત બીજી બાબતો છે. દાખલા તરીકે આરોગ્ય, સ્વચ્છતા, કામ કે જે ખાસ કરીને શ્રીઓને વધારે લગતા પ્રશ્નો છે. જે પ્રતિષ્ઠિત અને શિક્ષિત શ્રીઓ પોતાની અશિક્ષિત બહેનોને સુધારવા માટે મંડી રહે તો તેથી ધણેજ લાભ થાય, શ્રીઓએ જે કાંઈ કરવા માંડ્યું છે તે બલિય માટે શુભ ચિન્હ છે.

શ્રીઓના કર્તવ્ય પ્રદેશની આખાં રૂપરેખા આપી છે, તે ધીરણ પર આપણે કામ આરંભીશું. પદ્ધતિસર, વ્યવસ્થાપૂર્વક કામ કરીશું તો આપણી ક્ષેત્ર છે. તે જ તંત્ર આ આપણી સમાજનું પ્રયાણ છે. અને જેમ અને તેમ આપણે ગદ્દ કરવી એ આપણી ફરજ છે. “ જ્યારે હિંદની પુત્રીઓ તેમના પુત્રોને પ્રોત્સાહિત કરતી થશે ત્યારેજ હિંદમાં મહાત્મા, વીરપુત્ર, નતજ્ઞાનીઓ અને શુરાઓની પ્રજા જનશે. ”

શ્રીમદ્ ભગવદ્ગીતા અને કવિ પ્રેમાનંદ.

(અનુસંધાન ગતીક-૫૯ ૨૦૨ થી ચાલુ).

મહાભારતના બીજા પર્વમાંના ગીતા જ્ઞાનનો પહેલો અધ્યાય ગીતાના પાઠ સાથે સરખાવ્યો, અને તે સાથે નવસારીવાળા રા. મકનદાસે પ્રસિદ્ધ કરેલા પ્રેમાનંદ દ્વિત ભગવદ્ગીતાના પુસ્તકના પાઠ સાથે પણ તેનું સામ્ય આપણે અવલોક્યું. હવે મેં પ્રથમ જણાવ્યું છે કે બીજા પર્વમાં જે ગીતાજ્ઞાન, યુદ્ધ સમયે શ્રી ભગવાને અર્જુનને આપ્યું છે તે અદારે અધ્યાયનું નહિ હોતાં માત્ર ત્રણ જ અધ્યાયનું છે. એ 'ખર્' છે, કે એ વિરોધી હસ્તે સામસામાં યુદ્ધ કરવા ઉપાં રજાં હોય, જે વખતે હુતુનથી લોહી ઉઠાવે રજું હોય, તે વખતે ગીતા જેવા ગૃહ તત્ત્વજ્ઞાનનું અદાર અધ્યાય પાડી વિવેચન કરવું એ એક પહેલો વેળા અસંભવિત લાગે છે. ગીતાના અભ્યાસીઓ પણ આ જ પ્રશ્ન કરે છે. શ્રી ભગવાને અર્જુનને ગીતાજ્ઞાન આપ્યું નથી એમ કહેવું કહેવું નથી, પરંતુ હાલમાં જે અદાર અધ્યાયની ગીતા આપણી પાસે છે તે જ અનુક્રમમાં શ્રી ભગવાને અર્જુનને ઉદ્દેશ આપ્યો હશે કે કેમ? તેની શંકા રહે છે. આ સ્વાભાવિક છે. શ્રી ભગવાને જાણ આપ્યો હશે, પણ તે સંક્ષેપમાં હશે, ને પાછળથી તેનું વિસ્તારથી નિરૂપણ થયું હશે. હશે. આપણે એ સાથે સંબંધ નહિ હોવાથી વાદમાં ઉતરવાની જરૂર નથી. તથાપિ બીજા પર્વમાં જે એ ત્રણ અધ્યાયમાં ગીતાજ્ઞાનનો સાર શ્રી ભગવાને અર્જુનને કહી તેનું મત યુદ્ધ કરવા તરફ પ્રેર્યું, અને તેને પોતાનું કર્મ કરવા પ્રવૃત્ત કર્યો તેમજ શક્ય ધારી કવિએ એ ત્રણ અધ્યાયમાં એ જ્ઞાન આપ્યું છે ને પછી યુદ્ધનું વર્ણન આરંભ્યું છે. આથી કરીને કવિકૃત શ્રીમદ્ ભગવદ્ગીતાના પાઠ સાથે મહાભારતમાંના ગીતાજ્ઞાનનો પાઠ સરખાવી જોવા, તથા તેનું સામ્ય સિદ્ધ કરવા જેટલી સામગ્રી મળી શકતી નથી. જે હુદ્ડું 'હવાયુ' મળી આવે છે, અથવા શબ્દો અહીં તહીં મળે છે તેટલાથી એમ કહી શકાય નહિ કે પ્રેમાનંદ કવિએ શ્રીમદ્ ભગવદ્ગીતા લખી છે. કવિકૃત શ્રીમદ્ ભગવદ્ ગીતાનો પ્રસિદ્ધ પાઠ હાથ-આંખથી એ પાઠથી મહાભારતના ગીતાજ્ઞાનના પાઠ ઉપર વિશેષ પ્રકાશ પડેલો જોવાની જે આશા હતી તે નિરાશ થઈ છે એ મારે સંબેદ કહેવું પડે છે.

તથાપિ આ મારો પ્રયાસ નિષ્ફળ થયેલો હું માનતો નથી. કારણ એ પ્રયાસ કરવામાં મને થોડા વખત ઉપર એક હસ્તલિખિત ગ્રંથ પ્રાપ્ત થયો છે તેમાં શ્રીમદ્ ભગવદ્ગીતાનો પાઠ છે. એ ગ્રંથ રામજીત નામના કવિએ સંવત ૧૬૧૦ માં રચ્યો છે, હસ્તલિખિત પ્રત સંવત ૧૮૨૭ માં લખાયેલી છે. આ સર્વ એ પુસ્તકની અંતે આપેલાં વર્ણોથી જણાય છે. ઉક્ત ગીતાના અદારમાં અધ્યાયની અંતે એવો ઉદ્દેશ છે કે

‘મોક્ષ પદારથનું એ જ્ઞાન, અર્જુન પ્રત્યે કહે શ્રી ભગવાન;
રામલક્ષ્મણ કહે શ્રી હરી, રહિત કામનાએ સ્તુતિ કરી.

વેદાન ગીતાનું એ બાન, તે ઉપર છીધું આપ્યાન;
શ્રી ગુરુની કૃપાએ કરી, અમૃત હરિ રસ મુકે ભરી.

૨૯

આન પાત્ર કરી પીશે જીવ, મુક્ત રૂપે નર બાણીએ તેહ;
સંવત સોળા સાઠોતરે, આસો માસ પપ ઉત્તરે.

૩૦

દીન હાદથી ને રવિવાર, કયા પૂરણ હની વિસ્તાર;
એ જોગશાસ્ત્ર બહા વિધાય, સન્યાસ જોગ અપદ્મશોધાય.

૩૧

આ કવિની ગીતાના પાઠ સાથે મહાભારતની ગીતાનો પાઠ ધણે મળતો આવે છે, પણ અત્રે લેતાં પહેલાં કવિદૃત મહાભારતના સંબંધમાં એક વાત જાહેર કરવી હોય. ગોપ ધાર્ડું. 'વસંત' માં કવિદૃત મહાભારત વિષે લેખ લખ્યા પછી એ બાબતમાં મને ધણા પત્રો મળ્યા હતા, તથા કેટલાકો સાથે રૂબરૂ વાતચીત થયેલી હતી. કેટલાક વિદ્વાનો તો મહાભારતનું પુસ્તક જોયા પધાર્યા હતા. રા. કેશવલાલ હર્ષદરાવ ધ્રુવે એ સંબંધમાં કંઈક હકીકત રા. રણછતરામ વાવાભાઈ મહેતાને કહેલી ને તેમણે મને તે કહેલી. ત્યાર પછી આપણા વિદ્વાન સાક્ષર રા. કેશવલાલભાઈ ઇ. સ. ૧૯૧૩ માં પ્રેક્ષક વિમોચનદાસ ગાંધીને ત્યાં તેઓથીના પુત્રના સમ પ્રસંગે સુરત પધાર્યા હતા, ત્યારે અમારું મળણ થયું હતું ને એ વિદ્વાન સાક્ષરે કવિદૃત મહાભારતના સંબંધમાં જે હકીકત કહી હતી તે રા. રણછતરામના કહેવા પ્રમાણે જ હતી, ને તે ધણી અમતની ધારી આ પ્રસંગ લાઇ પ્રેમ સમજૂ થઈ હતું. એ હકીકત અત્યાર સુધી અપ્રસિદ્ધ રાખવાનું કારણ માત્ર મહાભારત કવિદૃત હશે કે નહિ તે શંકા પૂરતું જ હતું. હવે અભિમન્યુ આપ્યાનનો તથા સુધેન્વા આપ્યાનનો પાઠ સંરખાવ્યા પછી તથા અમરમેધ પર્વનાં લગભગ ૨૦૦-૨૫૦ પાનાં વાંચ્યા પછી એ મહાભારત પ્રેમાનંદની કૃતિ નથી એવી સંકા રહેતી નથી. રા. રા. કેશવલાલભાઈએ કહેલી વાત અત્ર રજૂ કરું છું.

તેમજ મને કહ્યું છે કે ઇ. સ. ૧૮૯૧-૯૨ માં ગાંધીન દાવ્યથી ગુજરાતમાં જાણીતા ધણેલા સ્વર્ગસ્થ નાથારાંકર પૂંજારાંકર શાસ્ત્રીએ મહાભારતની આખી પ્રત અમદાવાદની ગુજરાત વર્નાક્યુલર સોસાયટીને આપેલી હતી. એ પ્રત ગુજરાત વર્નાક્યુલર સોસાયટીએ સ્વર્ગસ્થ શાસ્ત્રીને અમુક રકમ આપી ખરીદી લેવાનો હુકમ કર્યો હતો, અને તે પ્રમાણે સ્વ. શાસ્ત્રીને ખાતર આપવામાં આવેલી હતી, પરંતુ શાસ્ત્રીને તે રકમ જોઈ પડી હશે તો તેણે તેટલી રકમમાં એ પુસ્તક સોસાયટીને સ્વાધીન કરવા ના પાડી ને પુસ્તક ખાણું મોકલી દેવા વિનવતી હતી. એ રકમ જોઈ વધારે કરવાની ભાંજલ થતી હતી એવામાં રા. રા. કેશવલાલભાઈની જાણી કૃપામાં રાણ, અને તેઓ દ્વંદ્વ ગયા એટલે પાછળથી એ બાબતમાં કોઈએ ધ્યાન આપ્યું નહિ તેથી આખું અગ્રબ્ધ, અને અમૂલ્ય પુસ્તક સોસાયટીના હાથમાંથી ગયું. આ પુસ્તક પછી કેવાં ગયું, તેનું શું થયું તે તેઓ જાણતા નથી.

મહાભારતનું પુસ્તક પ્રેમાનંદ કવિદૃત નથી એમ કેટલાકે સરખાનામાં શંકા કરી હતી. પરંતુ જ્યાં સુધી એ પ્રેમાનંદ રચિત છે એમ, એમાંના ભાગો પ્રાચીન કાળમાં

પ્રસિદ્ધ થયેલા પાઠો સાથે સરખામણી કરી બતાવી શકાય નહિ ત્યાં સુધી એ સંબંધમાં મૌન જ ધારણ કરવું અને દુસ્તર લાગ્યાથી હું મુગ્ધ રહેતા હતા, પણ હવે એ કૃતિ વિશે શંકા રહી નથી તેથી ઉપલી અગત્યની હકીકત આપણા વિદ્વાન સાક્ષરની હયાતિમાં જ પ્રસિદ્ધ કરવી અને યોગ્ય જણાય છે.

મહાભારતના ગીતાગાનના બીજા અધ્યાય શરૂ કરતાં પહેલાં રામમહત્ત કવિના પહેલા અધ્યાય સાથે ગીતાનો પાઠ સરખાવી લઈએ. રામમહત્તની ગીતા ગતાંક પૃષ્ઠ ૨૦૦ માં આપેલા લાગ્યો શરૂ થાય છે. એ કવિ ગાય છે કે

આદ્ય શ્રી શુરને નમુ, પરમ પુરુષતું ધ્યાન;
ભગવત ગીતા બોલ્યું, કેવળ પ્રહસાન.

અર્જુન કહે કારણે, જગત હેત ઉપદેશ;
કર્મ માંહાં નિકર્મ કહું, તેના હારદ લેશ.

ઉપનિષદનો અર્થ છે, ભોગ શાસ્ત્રનું ગાન;
અષ્ટાદશ અધ્યાય લગે, બોલ્યા શ્રી ભગવાન.

નિવર્ત મારગ અંત છે, તે ઉપર દુષ્ટાન્ત;
હસ તને જેમ નીરને, જણે પચેના અત.

શ્રી ભટ નામે નિશ્ચે દરે, આબ્યા અક્ષર સાર;
રામમહત્ત ભાવે કહે, મોપાધ બધે વિસ્તાર.

નિવર્ત મારગ અંત છે, તે માટે સકૃત;
જુદ ભાગ યોડો કરી, કહેયું સંભા સમેત.

આ પછી કવિ, બ્યાસજી ધૃતરાષ્ટ્ર પાસે આબ્યા બોળતવું, ધૃતરાષ્ટ્રે આ મહાભારત યુદ્ધ જોવાની દેવતા જણાવ્યાથી સંજય તેવું વર્ણન કરશે, દેહી તેનાં મનનું સંમાધાન કર્યા બાળતવું, રણસંગ્રામમાં પાંડવ કૌરવના યોદ્ધાનું વર્ણન કરે છે, અંતે પછી ગીતા આરંભે છે. તે કહે છે:—

અર્જુન કહે સાંભળો શ્રી ભગવાન, બેઠું સેન્યાતું મધ્ય પ્રમાણ;
રથ આપણો મેલોં એહ, બેઠું કોણ સુમત આબ્યા છે તેહ.

અર્જુન, વચન શ્રી કૃષ્ણ સાંભળો, હાકે રથ જ્યાં સેના મળી;
બીજા દ્રોણ દીધા તેણે રાજાને, પિતૃ પિતામહ તેહ સમીન.

પુત્ર પિત્ર સખા ને લીર, અજાન કહું જ દેખી યશા બીર;
અર્જુન કહે સાંભળો જરુરાય, સ્વામિ મેં તો હૃદય નવ દામ.

શરીર માત્ર ગમિત થાય, કંપિ દેહ ને નવ્ય શૈલ્યાય;
મુખ મુકે રોમાચિત થયો, અર્જુન તન દિગમ્હ જ થયો.

- ગાન-ભંગ ગલિત દેહ ધરો, ગાંધ્ય ધનુષ નાખીને રહો;
અર્જુન કહે ધિક્ક એ રાજ્ય, માકારે એતું નથી તોડો કોન. ૨૬
- સ્વામી કુળનો છે કેમ કીજ્યો, તે પાતક શિર પર લીજ્યો;
તે માટે જુદા નવ કરે, તથાપિ હું એકલો મરું. ૨૭
- નાખી ધનુષ ને કાયર થયો, અર્જુન તવ સુર્ધાગત ગયો;
ભીષ્મા માગી ભોજન કરીયે, પણ એ રાજની ધજા નવ્ય અનુસરીયે. ૨૮
- કુળનો ક્ષય કરે નર જોડ, માહા નરકમાં પડે નર તેડ;
એતું કહી શરે કરમ નવ્ય ગ્રહો, દર જોડી અર્જુન ઉભો રહો. ૨૯

આ રથને આ કવિને પ્રથમોધ્યાય સંપૂર્ણ થાય છે. આ પહેલા અધ્યાયનો પાઠ મહાભારતના ગીતાવાનનો પાઠ ગતોક પૃષ્ઠ ૨૦૦-૨૦૨ ઉપર પ્રસિદ્ધ થયો છે તે સાથે કથા રીતે મળતો આવે છે.

હવે ગીતાનો સાંખ્ય મોળનો બીજો અધ્યાય વર્ણવતાં કવિ મહાભારતના પાઠમાં નીચે પ્રમાણે કહે છે:

- કૃષ્ણ કહે અર્જુન-શું થયું, કંવળ પાપ તુંને આવિયું;
નકે પમાડે દરે ઉપમાન, લોક દસારથનો એ હામ. ૧
- છાંડો મોહ ને ધીરજ ધરો, અર્જુન સમરણ હરિનું કરો;
અર્જુન કહે સુભો ભગવાન, ભીષ્મ દ્રોણ પિતામહ સમાન્ય. ૨
- શુરે અર્જુ રાજ લીજ્યો, તે સુરનો વધ કેમ કીજ્યો;
કૃષ્ણ કહે જુડો એ વાદ, સુણ કયા ન્હુ-કહું આહવાદ. ૩
- રામભક્ત કવિએ બીજો અધ્યાય શરૂ કરતાં નીચે પ્રમાણે ગાયું છે:—

- સંજે ધનુષરને કહે, અર્જુન-લોકસાગરમાં રહે;
શ્રી કૃષ્ણ કહે અર્જુન-શું થયું, કાણ પ્રાતક તારે આવી રહું. ૧
- નરક પમાડે દરે ઉપમાન, લોક દસારતનો એ હામ;
છાંડી મોહ ધીરજ મન ધરો, અર્જુન સમરણ હરિનું કરો. ૨
- અર્જુન કહે સાંભળો શ્રી ભગવાન, ભીષ્મ દ્રોણ તે પીતા સમાન્ય;
જે સુરને હણી રાજ્ય લીજ્યો, તે પાતક પછે કયમ છૂટીયો. ૩
- આ પછી કવિએ શ્લોક ગાયો છે, ને તેનો કવિતામાં નં અર્થ આપ્યો છે, તે પછી કવિ આગળ કહે છે કે:—
- શ્રી કૃષ્ણ કહે એ જુડો વાદ, સાંભળ અર્જુન કયા અનાદ;
આવ પશુ જે અત્યંત ને જોડા છે, સર્વ સમાન્ય. ૪

૧ ભગવદ્ગીતા લા. ૨ જ્ઞો. ૫.

કથા મીષ્મમહં લંચે દ્રોણં ચ મધુસૂદન ।

પ્રસિદ્ધ થયેલા પાઠો, સાથે સરખામણી કરી બતાવી શકાય નહિ ત્યાં સુધી એ સંબંધમાં મૌન જ ધારણ કરેલું અને દુસ્તર લાગ્યાથી હું મુગ્ધ રહેવા હતો, પણ હવે એ કૃતિ વિશે શકા રહી નથી તેથી ઉપલી અગત્યની હકીકત આપણા વિદ્વાન સાક્ષરની ઉચ્ચાતિમાં જ પ્રસિદ્ધ કરવી અને યોગ્ય જણાય છે.

મહાભારતના ગીતાજ્ઞાનનો ખોળે અધ્યાય રાજ કરતાં પહેલાં રામભક્ત કવિના પહેલા અધ્યાય સાથે ગીતાનો પાઠ સરખાવી લઈએ. રામભક્તની ગીતા ગતાંક પૃષ્ઠ ૨૦૦ માં આપેલા દાળથી રાજ થાય છે. એ કવિ ગાય છે કે

આઘ શ્રી ગુરુને નમુ, પરમ પુરુષનું ધ્યાન;

ભગવત ગીતા બોલશું, કેવળ બ્રહ્મજ્ઞાન.

અર્જુન કેરે કારણે, જગત હેત ઉદ્દેશ;

કર્મ માલા નિકર્મ કહું, તેનો હોરક લેશ.

ઉપનિષદનો અર્થ છે, જોગ શાસ્ત્રનું સૂત્ર;

અષ્ટાદશ અધ્યાય લગે, બોલ્યા શ્રી ભગવાન.

નિવર્ત મારગ અર્થ છે, તે ઉપર દર્શાવત;

હસ તજે જેમ નીરને; જણે પધનો અર્થ.

શ્રી ભટ નામે નિશ્ચય કરે, આલ્યા અક્ષર સાર;

રામભક્ત ભાવે કરે, ચોપાઈ બધે વિસ્તાર.

નિવર્ત મારગ અર્થ છે, તે માટે સંકેત;

જુદા ભાગ વેડો કરી, કહેનું સંભો સમેત.

આ પછી કવિ, વ્યાસજી પૂતરાણ પાસે આલ્યા બોજતલું, પૂતરાણે આ મહાભારત જુદા જોવાની કમળ જણાવ્યાથી સંજય તેનું વણું ન કરશે કહી તેનાં મનનું સંમોધાન કર્યા બોજતલું, રણસંગ્રામમાં પાંડવ દૌરવના યોદ્ધાનું વણું ન કરે, અને પછી ગીતા આરંભે છે. તે કહે છે:—

અર્જુન કહે સાંભળો શ્રી ભગવાન, બેઠુ સેનાનું મધ્ય પ્રમાણ;

રથ આપણો મેથો એક; જેકે એણું સંમટ આજ્યા છે તેક.

અર્જુન વચન શ્રી કૃષ્ણ સાંભળો, હંસિ રથ વ્યાં સેનાં મળો;

હોળમ દ્રોણ દીકા તેણે જ્ઞાન, પિતૃ પિતામહે તેક સમાન.

પુત્ર પિત્ર સખા તે લીર, પરજન કુરુખ દેખો વસા જીર;

અર્જુન કહે સાંભળો જહુરાય, સ્વામિ મેં તો ઉદ્ધ નય સાય.

શરીર માત્ર ગણિત થાય, કંઈ દેહ ને નૃત્ય રહેવાય;

મુખ સુકે સેનાવિત થયો, અર્જુન તેક જિજ્ઞાસુ જ થયો.

વિમળ ને આજ્ઞા દિન, ગાળે, પ્રકુલે, ખરે, ખીલે ભારે !

સહ ને વાત કિરતારે, જોગિયું ને, લંપુ લાલે !

“ગંગાધર ‘શંકરે !’ ધાર્યો, લલાટે, ” એમહદ મહારો,

પ્રગટ થયો પુણ્ય સેતારો, મક્કળ અતારો ! ને, નભારો ? ! ? ! ? !

“ શાંતિશામી. ”

પ્રાર્થના.

અંગે વારંવાર, દયાળુ પ્રભુ, નમીએ વારંવાર,

સત્ય, નીતિ, એમ, અંતર પ્રકટો,

સમગ્ર જીવસાર..... દયાળુ

જાન્યો કોઈ, પૈવ, દીપક જલાયો,

એવાયા ઉજવળ થાય..... દયાળુ

પરનાં હિતમાં મિત્ર લગાયો,

સતર સુખ પ્રમાય..... દયાળુ

નિઘ્રાવ વર્તન, વાણી, વિચારે,

જીવન દિવ્ય ગણાય..... દયાળુ

અંગે અંગે અંગે અંગે, અંગે અંગે અંગે,

અંગે અંગે અંગે અંગે, અંગે અંગે અંગે,

મ. ગીતા. શ્લો. ૩૧ અ. ૨. ૨. મ. ગીતા. શ્લો. ૩૨ અ. ૨

મનનને પ્રસિદ્ધ દેશ પાડમાં એ સંજ્ઞામાં નીચે પ્રમાણે છે—

શરીરે ઉંઘિત, સંપ્રાપ્ત, નથી વૈરાગ્ય દુષ્કર વાનિ કામ—

સ્વર્ગના રાજ્યની પ્રાપ્તિ થાય, નથી જુદા વિના બીજી વપાય—

જો કોઈ દોષ પુન્ય અપાર, તો યુદ્ધના ધાગ સંસ્કાર—

માં કરે સ્વપર્મનું ઉલ્લંઘન, દો સામ્ય સમય આપ્યો અનુભવ.

પ્રત્યે આવી સ્વર્ગની વાટ, આદ્યજીને ઉપાડો સ્વર્ગકમાડ.

“ ભવિત્વ્યતા ! ” યાને “ ચંદ્રની ઝાંકિ ! ”

(ગઝલ)

અરિતું દુઃખ નવ સાહે, “ વિધિ ” કૃતિ ગાહે શું ? આલે,
સંસ્વ સુખ રૂપ ગણિ મ્હાલે ! ભોગવવું જે, લખ્યું ભાલે ! ૧

મરણુ આદિ, ન મટવાનું, ટકાવ્યું તે, ન ટકવાનું,
રહે પૂર તે, કદિ પાળે ! ભોગવવું જે, લખ્યું ભાલે ! ૨

અલિન કાયા અને માયા ! જવાના છે, જગત્ જયા,
આશ અળગી નહીં; સદ્ ભાળે, ભોગવવું જે, લખ્યું ભાલે ! ૩

અથુ “ વિધિ ” શંકરે પ્યારે, દુઃખદ “ ભવ ” ઝોજ મિસાલે !
રોક્ષવું “ ભક્તિ ” રૂપો ભાલે ! ભોગવવું જે, લખ્યું ભાલે ! ૪

“ આત્મચત્ ” સર્વ સસારે, ગણિ વરતો સરવજાળે !
મહિ ધરના જગત પાળે ! ભોગવવું જે, લખ્યું ભાલે ! ૫

નથી યાદ્યો, ના તો જાણો, ભરી ધર્પાથી નહિં આળો,
રોગ, ગ્રહ, મેહ, નહિં જાળે, ભોગવવું જે, લખ્યું ભાલે ! ૬

મમત ને મોહ મધવાળે ! ખુસામતના, જૂઠું ખ્યાલે !
હવે કરને શું ? પપાળે, ભોગવવું જે, લખ્યું ભાલે ! ૭

૧ અળગી ન એટલે એ તો સદા વળગેલી જ છે “ આશા અમર છે ” યાને
“ તૃપ્તિ ન જીર્ણા વયમેવ જીર્ણા : ” એ વચન અક્ષરસઃ સત્ય જ છે.

૨ શ્રી સદાશિવ જેવા મહાન શક્તિવાન તેમને વિધિના યોગથી “ વિધિ ” પાન
કરવું પડ્યું, જ્ઞાના જેવા સાક્ષાત્ પિતામહ-વેદધારાંગતને સરસ્વતિ પરની વિધિપૂર્ણ
દૃષ્ટિના યોગે અધઃપાતડી કરી અપમાન સહન કરવું પડ્યું, અને શ્રી સર્વશક્તિમાન
ત્રિશુલાંતીત શ્રી વિષ્ણુ પરમાત્માને ભૃગુરૂપિ જેવાનો પાદપ્રકાર સહન કરવો પડ્યો તો
પછી આપણે શા લેખામાં ?

૩ અથવા કીર્તિય પાઠ “ ધીર-રૂપિ-દાલે ? ” એ વાક્ય પણ “ ભક્તિ-રૂપિ
ભાલે ! ” ની જુદાંમાં ચલાવત બંધબેસતું છે એમ પ્રિય વાચકશ્રદ્ધને જણાયા વગર નહિં જ રહે.

* આ એક મહિદાનું મુદ્રસિદ્ધ દૃષ્ટાંત છે. જેણે પોતાને યાવત્ નિવિત ખોરાક
મળશે એટલું જ નહિ પણ વળી પરમાર્થ પણ સિદ્ધ થશે એવા મોહ, મમત અને ખુસા-
મતના ખ્યાલથી મધપૂડા જનારો, તેમાં મહા મહા, મેહેનત કરી, એકી-ભરી, તેનાજ
શુભાનુવાદ ગાયા પણ તેજલામાં તો ધાળતી, કુવાડી તેમના પર પડી. જેવી રીતે કૃષ્ણ
પુરુષ બંધે ચારચાર પાંચ પૈસા ભેગા કરી, રળી, રળી ને સામગ્રી-પુંછ ભેગા કરે,

વિમળ ને અખંડ દિન, ગાએ, પ્રકુલે, ખરે, ખીલે બારે !

નહ વે વાત કિરતાઈ, જોગવનું જે, લખ્યું ભાવે !

“ગંગધરે, ‘સંદેરે’ ધાર્યો, લકાડે, ” એમકદ કહારો;

પ્રગટ થયો પુણ્ય સેતારો, સકળ અરોહા ! ને, નભારો ? ? ? ? ?

“શાંતિશર્મા.”

પ્રાર્થના.

નમીએ વારંવાર, દયાળુ પ્રજા, નમીએ વારંવાર,

ચેત્ત, નીતિ, પ્રેમ, અંતર પ્રકટો,

સમજ અનુસાર.....

માન, કીર્તિ, પૈર્ દીપક જલાવો.

આત્મા કિન્નવળ યામ.....

પાના હિતમા મિત લગાવો,

સત્તર સુખ પમાય.....

નિદાક વર્નન, વાણી, વિચારે,

હવન કિંચિત્ ગગાય.....

અધ્યાત્મ જંગલું કરણુ રહેવકારો,

ચિતિ પ્રદીપ કરાય.....

અનંતસકિન, અનંતઆનંદ,

અનંતન્યોતિ સંતિ.....

અનંત ન્યોતિ.

ખાવું કે ખરો નહિ, મા બાળ બચ્ચાને ખવરાવે નહિ પછે “પ્રેમી મારો પરમેશ્વર ને
કે પેસાનો દાસ !” એવી રીતે વર્તી ધરતીમાં દોરી રાખે તેટલામાં કાળનો કાળગણ થઈ
ગયો એટલે પછી “ખાલી આભા ને ભૂયાં ગયા ! મનના મનોરથ મનમાં રહ્યા !”
એવું થાય. “કરપીતું મન, ફેલગા ખાય !” મનુષ્ય કે, આ મનુષ્ય દેહ એ દેવને પ્રમુ
દલભ છે. તેમાં સુદૃઢ રૂપી શ્રી કમાણી કરવી, પરમેશ્વર પ્રીતિ ધરવી, બકિતમાં લીન
થઈ આ સંસાર સાગર તરવા મારે “શ્રી હરિ !” નો નામસ્મરણ રૂપી નૃપત્ય મહેલ
કરવી કે નેથી આ દેહ ધર્મનું સંચક થાય.

“તિમળ શ્રીમાન” મહસ્થાને સચિત્ર એક - વિદ્યાપના છે કે, “સેખસાદા કહે છે તેમ
“સંઘ દોર-દોરો દિખાતા નહિ, ગયા અખત ફિર હાય આના નહિ !” માને કે ક્ષમ
કરનાં સો આજ કર આજ કરનાં સો અપ !” એ શોક કહેવત પ્રમાણે પોતાના પેસાનો
સંવ્યય કરવો કે નેથી આવડો નામના કળ્યાણ રહે, કિંમતુના ?

નવું અને જૂનું.

(અનુસંધાન ગતીક પૃષ્ઠ ૧૮૯-થી. ચાલુ)

આ પ્રકારે અમારા લોકોમાંથી કોઈ કોઈ અર્ધ-અચેત જડમૂઠ, દાંભિકલાવધી, કંપક અર્ધમીચેલી અર્ધનિહિત આખોથી, આલસપૂર્ણ અસ્પષ્ટ સ્પષ્ટ હુકારથી, જંગતમાં દિવસનો જે પ્રકાશ ફેલાયો છે તેનો અનાદર કર્યા કરે છે; અથવા કોઈ કોઈ ઘેરી આત્મ આનિથી પોતાની દીલી-રંગોના ચેષ્ટાહીન ઉત્સાહને વારંવાર ઉત્તેજિત કરવાના પ્રયત્નો કરી રહ્યા છે. જે લોકો જન્યત અવસ્થામાં સ્વપ્નદશા અનુભવે છે, જે લોકો કર્મ અને વિચાર વચ્ચે અસ્થિર ચિત્તે ઝોલાં ખાય છે, જે લોકોએ પૂર્વગતન છૂટકા દેખી છે અને જેઓ નવીનતાની અસંપૂર્ણતાનો પણ અનુભવ કરી ચૂક્યા છે, તેઓ દુર્ભાગ્યને નીંદોને વારંવાર શિર હલાવતા હલાવતા કહ્યાં કરે છે કે—“ હે નવીન ગ્રહસ્થો ! તમે જે નવાં કર્મ શરૂ કર્યાં છે, તેમની સમાપ્તિ તો હજી સુધી થઈ નથી. તેમાં સત્ય શું છે અને અસત્ય શું છે, તેનો નિર્ણય તો હજી સુધી થયો નથી. માનવમાન્યની ચિરકાલથી આવી આવતી સમસ્યાઓમાંથી તો એકની પણ મિમાંસા થઈ નથી ! તો પછી અમે તમારા આનુયાયીઓ શી રીતે બનીએ ? તમે ધણી વાતો બાણી છે; ધણું જ્ઞાન મેળવ્યું, પરંતુ એ તો બનાવો કે કશું સુખ તમે મેળવ્યું છે ? જે વિશ્વ-બ્રહ્માંડને અમે “ માયા ” રૂપ માન્ય છે તેને તમે નિશ્ચિત સત્ય માનીને કર્તવ્યહીન થયા છો; તમે શું અમારાથી અધિક સુખી છો ? નિત્ય નવી નવી આવસ્થાતાઓ ઉભી કરીને ગરીબોની ગરીબી તમે દિન પ્રતિદિન વૃદ્ધિગત કરી રહ્યા છો; ધરના સ્વાસ્થ્યગતક આશ્રયમાંથી તમને પોતાને તમે વિશ્રામસ્થ-કર્મની ઉત્તેજનામાં ધસડયા બાવ છો; કર્મને જ સકળ જીવનના કર્તા રૂપ બણી તમે ઉન્નાદને વિશ્રામનું સ્થાન આપ્યું છે. કહો, આવી સ્થિતિમાં તમે સ્પષ્ટ રૂપે બાણી સકો છો. કે-તમારી આ ઉન્નતિ તમને ક્યાં લઈ જાય છે ?

“ અમે સારી પેઠે બાણીએ છીએ કે અમે ક્યાં પહોંચ્યા છીએ ? અમારી જરૂરીઆતો ખંડુ યોડી છે. અમારાં સદનમાં અમે પરસ્પર-ચાહેનેહથી હળાં મળીને અમારાં નિસ-નેમિત્તિક નાનાં મોટાં આવશ્યક કર્તવ્યોનું પાલન કરતા આવી છીએ. અમારી જેટલી સુખસમૃદ્ધિ છે તે અમે-અમીર કિંવા ગરીબ, નિઃક-સંખથી કિંવા દૂર-સંખથી, અતિથિ, અનુચર કિંવા મિત્ર-સર્વેએ સાથે મળીને વહેંચી લીધી છે. યથાશક્તિ અને યથાસંભવ અમે સુખમય જીવન વીતાવ્યું છે. અમે કોઈના ત્યાગની આહવા કરી નથી અથવા જીવનના અધિકારમાં પંડીને તેના અપાઠમાંથી કોઈને છોડાવવાને સાચારી પણ દાખવી નથી.

“ ભારતવર્ષ કદી સુખ ચાલું નથી; તેણે સતોષ માટે આહવા કરી હતી; તે તેને મળી ગયો છે. ભારતવર્ષ સર્વ રથને સર્વ પ્રકારે સતોષની સ્થાપના કરી ચૂક્યો છે. હવે તેને કશું કરવાનું અવશિષ્ટ નથી. ભારતવાસીઓ પોતાના વિશ્રામ-નવનમાંથી તમારા ઉન્નાદપૂર્ણ જીવનવિષ્ણવને દેખાને, તમારી સંસ્કૃતિની અતિમ સદ્વસ્તતા સંખથી મનમાં મનમાં સંકાયેલી અનુભવ કરે છે. તેઓ વિચાર કરે છે કે-કદાપિ એક દિને તમને

તમારાં કામકાજ બંધ કરવાં પડશે ત્યારે તમે શું આવી રીતે, ધીરથી, સહજપણે, આવોજ વિશ્રામ પ્રાપ્ત કરી શકશો ? શું અમારી પેઠે આવીજ સહાય પરિણતિ પ્રાપ્ત કરી શકશો ? જેમ ઉદ્વેગ ક્રમશઃ લઘ્ય પર પહોંચી સમાપ્ત થાય છે, જેમ ઉપશુદ્ધિવિષય સાંસ્કૃત્યપૂર્ણ, ખનીને સંધ્યાના અંધકારમાં વિલીન થઇ જાય છે તેમ તમે શું અપર સમાપ્તિ પ્રાપ્ત કરી શકશો ? અથવા તો, જેમ કળ એકાએક ખગડીને બંધ થઇ જાય છે, જેમ ગરમી અત્યંત વધી જવાથી 'એ-છન' એકાએક ફાટી જાય છે, જેમ એકજ 'લાઇન' ઉપર-સામસામે આવી જતી આગગાડીમાં એક બીજા સાથે અથડાઇને ભાંગી જાય છે, તેમ પ્રખ્યાત વેગમાં દાંડણ આત્મહત્યાથી શું તમારી સમાપ્તિ થશે ?

“તમે તેમ થાવ. તમે આ સમયે એક અપરિચિત સમુદ્રમાં અપ્રકટ કિનારાની શોધમાં છો; આથી એજ બહેતર છે કે-તમે તમારે માર્ગે જાવ અને અમે અમારાં ધર-માર્ગે રહીશું !”

પરંતુ ભારતવાસી બધુઓ ! મનુષ્ય મનુષ્યને આવી રીતે ક્યારે રહેવા દે છે ? તમે જે સમયે વિશ્રામ કરવા હમ્મજો છો તે સમયે પૃથ્વીના બીજા ભોંકા યાકી ગયા નથી. શુદ્ધરથ જે સમયે નિડા વિના બેચેની ભોગવે છે, તે સમયે ફાલણ ભોંકા તરેહવાર ઉપદ્રવ કરતાં ફર્મા કરે છે. આ શિવાય, એ પણ સ્મરણમાં રાખવું જોઇએ કે-પૃથ્વીમાં જે રથજે તમે ઉભા રહેશો ત્યાંથી તમારા ધ્વસનો આરંભ થશે; કેમકે તમે એકલાજ ઉભો, રહેશો, અન્ય કોઇ ઉભું રહેશે નહિ. તમે જગતપ્રવાહ સાથે જો સમાનગતિથી નહીં ચાલી શકો તો આખા પ્રવાહનો વહેતો વેગ તમારા ઉપર આવી પડશે. તમે તેથી કાં તો ધ્વનિ પામી, ઉચલી પડશો અથવા તો ધીમે ધીમે દુર્બલ ખનીને દાલસ્રોતની તળેટીમાં ડૂબી જશો ! આથી કાં તો બંધા સાથે ચાલો અને જીવનની ચર્ચા કરો અથવા તો વિશ્રામ કરો અને નષ્ટ થાઓ. આખા જગતમાં આજે નિયમ પ્રવર્તે છે.

આથી એ ઠીક છે કે અમે જેઓ સંસારમાં, સંહાર સામે સ્થિત છીએ, તેમનાં સંબંધમાં કશું કહેવત્તી આત્મચક્રતા નથી; પરંતુ એ આત્મતામાં અમે ક્યારે સ્થિત થઈએ છીએ સારે અમારું કહેવું એવું હોય છે કે-ઉપર જે પ્રાકૃતિક નિયમનું વર્ણન કયું છે, તે સામાન્ય રીતે સંસારમાં પ્રવર્તી રહે છે. તેમ છતાં અમે કોઈક એવી સ્થિતિ પ્રાપ્ત કરી છે કે બહુ દિવસો સુધી આ નિયમ અંગને લાગુ પડ્યો નથી. હૃદય ચલું અને મર્જા પામવું એ જો કે જગતનો નિયમ છે, તો પણ અમારા યોગીઓએ પોતાની જીવન-સંજિ (સ્વાસ) નો અવરોધ કરીને, જાણે નિર્જીવ હોય તેમ પડી રહીને, જીવિત રહેવાનો ઉપાય શોધી દાઢ્યો હતો. સમાધિની અસ્થાયી તેઓની થકી કિંવા ક્ષય થતાં ને હતાં જીવનની ગતિને રોકવાથી થતું નીપજે છે, પરંતુ જીવનની ગતિને રોકીને એ ભોંકા ચિરંજીવ પ્રાપ્ત કરતા હતા !

“અમારી ગતિ સંબંધમાં પણ સામાન્ય રીતે એવી વાત કહી શકાય તેમ છે. અન્ય ગતિઓ જે કારણથી મરણ પામે છે, તે કારણોને અમારી ગતિએ ઉપાયરૂપ ખનાવીને બહુ દિવસો સુધી જીવિત રહેવાનો માર્ગ શોધી દાઢ્યો હતો. આશ્વાસનો વેગ અમારે બોહો થાય છે, ધમધમકાર આસતા હૃદય ત્યારે મંદ બને છે ત્યારે કોઇ પણ ગતિનો

નવું અને જૂનું

(અનુસંધાન ગતાંક પૃષ્ઠ ૧૮૯, થી-ચાલુ)

આ પ્રકારે અમારા લોકોમાંથી કોઈ કોઈ અર્ધ-અચેત જડમૂઠ, સાંમિદ્ધતાવધી, કંઈક અર્ધમીચેલી અર્ધનિદ્રિત આખોથી, આવસ્યપૂર્ણ અસ્પષ્ટ ઝાઝા હુંકારથી, જગતમાં દિવસનો જે પ્રકાર ફેલાયો છે તેનો અંગાદર કર્યો કરે છે; અથવા કોઈ કોઈ ઘેરી આત્મ આનિધી પોતાની દીલી રંગોના એથાલીન-ઉત્સાહને વારંવાર ઉત્તેજિત કરવાના પ્રયત્નો કરી રહ્યા છે. જે લોકો જાગ્રત અવસ્થામાં સ્વપ્નદશા અનુભવે છે, જે લોકો કર્મ અને વિચાર વચ્ચે અસ્થિર ચિત્તે જોડાં ખાય છે, જે લોકોએ પૂર્ણતન હર્ષુતા દેખી છે અને જેઓ નવીનતાની અસંપૂર્ણતાનો પણ અનુભવ કરી ચૂક્યા છે, તેઓ દુર્ભાગ્યને નોંદાને વારંવાર શિર દલાવતા હલાવતા દલા કરે છે કે-“ હે નવીન શૂંકરો ! તમે જે નવાં કર્મ શરૂ કર્યાં છે, તેમની સમાપ્તિ તો હજી સુધી થઈ નથી. તેમાં સત્ય શું છે અને અસત્ય શું છે, તેનો નિર્ણય તો હજી શુધી થયો નથી. માનવભાગ્યની વિરક્તાવધી ચાલી આવતી સમસ્યાઓમાંથી તો એટલી પણ મિમાંસા થઈ નથી ! તો પછી અમે તમારા અનુયાયીઓ રી રીતે બનીએ ? તમે ધણી વાતો બોલી છે; ધણું જ્ઞાન મેળવ્યું, પરંતુ એ તો જાતવો કે કદું સુખ તમે મેળવ્યું છે ? જે-વિશ્વ-અજ્ઞાને અમે “ માયા ” રૂપ માન્યું છે તેને તમે નિશ્ચિન સત્ય માનીને કર્મબંધીન થયા છો; તમે શું અમારાથી અધિક સુખી છો ? નિત્ય નવી નવી આવસ્થાતાઓ ઉભી કરીને ગદીબેલી ગરીબી તમે દિન પ્રતિદિન વૃદ્ધિગત કરી રહ્યા છો; ધરના સ્વસ્થજનક આશ્રયમાંથી તમને પોતાને તમે વિશ્રામશૂન્ય કર્મની ઉત્તેજનામાં, ધસકથા જાતે છો; કર્મને જ સમગ્ર હૃત્વનના કર્તા રૂપ બણી તમે ઉન્માદને વિશ્રામનું સ્થાન આપ્યું છે; હરો, આવી સ્થિતિમાં તમે સ્પષ્ટ રૂપે બોણી સંકો છો કે-તમારી આ ઉન્નતિ તમને ક્યાં લઈ જાય છે ?

“ અમે સારી પેઠે બોણીએ છીએ કે-અમે ક્યાં પહોંચ્યા છીએ ! અમારી જરૂરીઆતો બહુ થોડી છે. અગાધ સહનશા-અમે પરસ્પર માહત્તેકથી હળી મળીને અમારો નિઃ-નૈમિત્તિક નાનાં મોટાં આવસ્યક કર્તવ્યોત્તર પાલન કરતા આગમ, છીએ. અમારી જરૂરી સુખસમૃદ્ધિ છે તે-અમે-અમાર દિવા મરીમ, નિદ્ર-સંજથી દિવા ફર-સંજથી-અતિથિ, અનુચર દિવા મિશુક-સરેએ સાથે મળીને વહેલી લીધી છે. યથાશક્તિ-અને યથાસંભવ અમે સુખમય હૃત્વન વીતાયું છે. અમે કોઈના સ્થાંત્રીની આકર્ષા કરી નથી અથવા હૃત્વનના અધિકારમાં પડીને તેના અપાઘાવથી કોઈને હોણાવવાને લાગ્યો પણ ધાંધલો નથી.

“ ભારતવર્ષે કદું સુખ ચાલુ નથી; તેણે સતોષ માટે-આકર્ષા કરી લીધી; તે તેને મળી ગયો છે. ભારતવર્ષે સર્વ રસને સર્વ પ્રકારે સતોષની સ્થાપના કરી ચૂક્યો છે. હવે તેને કદું કરવાનું અવશિષ્ટ નથી. ભારતવાસીઓ પોતાના વિશ્રામ-જનનમાંથી તમારા ઉન્માદપૂર્ણ હૃત્વનવિશ્લવને દેખીને, તમારી સરકૂનિની અનિમ સહયતા-સંજથી મનમાંને મનમાં સંકુપનો અનુભવ કરે છે. તેઓ વિચાર કરે છે કે-કદાચ એક દિને તમને

તમારાં-કામકાન-બધ કરવાં પડશે ત્યારે તમે શું આવી રીતે, ધીરથી, સહનપણે, આવોજ વિશ્રામ પ્રાપ્ત કરી શકશો ? શું અમારી પેઠે આવીજ સહાય પરિણતિ પ્રાપ્ત કરી શકશો ? જેમ ઉદેશ્ય કમલ : લક્ષ્ય પર પહોંચી સમાપ્ત થાય છે, જેમ ઉષ્ણ દિવસ સાન્ધ્યપૂર્ણ, બનીને સંધ્યાના અંધકારમાં વિલીન થઇ જાય છે તેમ તમે શું મધ્ય સમાપ્તિ પ્રાપ્ત કરી શકશો ? અથવા તો, જેમ કળ એકાએક બગડીને બધ થઇ જાય છે, જેમ ગરમી અત્યંત વધી જવાથી 'એ-છન' એકાએક ફાટી જાય છે, જેમ એકને 'લાઇન' ઉપર સામસામે આવી વાતી આગગાડીમાં એક બીજા સાથે અંધકારને માંગી જાય છે, તેમ પ્રયત્ન વેગમાં ફાટી જાય ત્યાંથી શું તમારી સમાપ્તિ થશે ?

“ ગમે તેમ થાય. તમે આ સમયે એક અપરિચિત સમુદ્રમાં અપ્રકટ કિનારાની શોધમાં છો; આથી એજ અડેતર છે કે-તમે તમારે માર્ગે જાવ અને અમે અમારાં ઘર-માંજ રહીશું ! ”

પરંતુ બારતવાસી બધુઓ ! મનુષ્ય મનુષ્યને આવી રીતે ક્યારે રહેવા દે છે ? તમે જે સમયે વિશ્રામ કરવા ઇચ્છો છો તે સમયે પૃથ્વીના બીજા ભોંટા યાદી ગયા-નથી. ગૃહસ્થ જે સમયે નિદ્રા પિના બેચેની ભોગવે છે, તે સમયે ફાલતુ ભોંટા તરેહવાર કપડવું કરતા ફર્યા દરે છે. આ શિયાવ, એ પણ સ્મરણમાં રાખવું જોઇએ કે-પૃથ્વીમાં જે સ્થળે તમે ઉભા રહેશો ત્યાંથી તમારા ધ્વસનો આરંભ થશે; કેમકે તમે એકલાજ હોમો, મોશો, અન્ય કોઈ ઉભું રહેશે નહિ. તમે જગતપ્રવાહ સાથે જે સમાનગતિથી નહીં ગાલી રાહો તો આખા પ્રવાહનો વડેતો વેગ તમારા ઉપર આવી પડશે. તમે તેથી-દાં તો ફક્ત ખામી ઉપલી-પડશે અથવા તો ધીમે ધીમે દુર્બલ બનીને કાલજોતની તમેટીમા હુપી જશો ! આથી દાં તો બંધા સાથે ચાલો અને જીવનની ચર્ચા દરેક અથવા તો વિશ્રામ કરો અને નષ્ટ થાઓ. આખા જગતમાં આજ નિયમ પ્રવર્તે છે.

આથી એ દીઠ છે કે અમે જેઓ સંસારમાં સંહાર સામે રિયત છીએ, તેમના સંબંધમાં કશું કહેવાની આવશ્યકતા નથી; પરંતુ એ પામતમાં અમે જ્યારે નિષ્કાપે કરીએ છીએ ત્યારે અમારું કહેવું એવું હોય છે કે-ઉપર જે પ્રાકૃતિક નિયમનું વર્ણન કર્યું છે, તે સામાન્ય રીતે સંસારમાં પ્રવર્તી રહ્યા છે. તેમ છતાં અમે કોઈકે એવી રિયતિ પ્રાપ્ત કરી છે કે બહુ દિવસો સુધી આ નિયમ અગને લાગુ પડ્યો નથી. વૃદ્ધ થવું અને મરણ પામવું એ બે કે જગતનો નિયમ છે, તો પંચુ અમારા યોગીઓએ પોતાની જીવન-ચક્રિ (શ્વાસ) નો અવરોધ કરીને, જરૂર નિહાવ હોય તેમ પડી રહીને, જીવિત રહેવાનો ઉપાય શોધી કાઢ્યો હતો. સમાધિની અવસ્થામાં તેઓની વૃદ્ધિ કિંવા ક્ષય યતાં ન હતો. જીવનની ગતિને રોકવાથી મૃત્યુ નીપજતે છે, પરંતુ જીવનની ગતિને રોકાવો એ ભોંટા-ચિરજીવન પ્રાપ્ત કરતા હતા !

“ અમારી જાતિ સંબંધમાં પણ સામાન્ય રીતે એવી વાત રહી શકાય તેમ છે. અન્ય જાતિઓ જે કારણથી મરણ પામે છે, તે કારણોને અમારી જાતિએ ઉપાયરૂપ બનાવીને બહુ દિવસો સુધી જીવિત રહેવાનો માર્ગ શોધી કાઢ્યો હતો. આકલાનો વેગ અમારે ઓછો થાય છે, ધમધમાર ચાલતા હોય ત્યારે મંડળ અને છે ત્યારે કોઈ પણ જાતિનો

મોડી ચોર્ય છે. પરંતુ અમે ધણા ચતુરો દુરકાંડો અધેના તૃપ્તિને આંકા કરીને અને હવેમને નરવત્ત પનાવીને સંભાન ભાવે આપુરણ કરવા પતો કર્યા છે. એમ જણાય છે કે, એ પતો કંઈક અશે સંદેહ થયો છે. થડીઆળનો કદો ન્યાં પોતાની મેજે જે ચલી જાય છે. ત્યાં સમયને પણ અપૂર્વ કૌશલથી ચોનાવનામાં આવે છે. એવી રીતે હવેનને પૂરીતલથી કંઈક અલગ કરીને એક એવા મધ્યાકાશમાં લઈ જવામાં આવતું હતું કે ન્યાં પૂરીની વિપુલ ધૂન પહોંચતી ન હતી. એ 'હવેન' સંદેહ નિર્લિપ્ત, નિર્મલ અને નિરાપદ રહેતું હતું. એમ છતાં નીચેની દંતકથા નવી વસ્તુસ્થિતિ થઈ છે.

“કેટલાક વખત ઉપર કલકત્તા પાસેના એક જગ્યામાં એક દીર્ઘજીવી સમાધિરથ યોગી આવ્યા હતા. કેટલાક લોકોએ અનેક પ્રકારની ધાંધલ ગયાવીને તેમને સમાધિમાંથી નંગાડ્યા. આવી તેમનું દેહું થયું. અમારી જાતીય યોગ-નિદાને આવી જ રીતે પંડારંગા લોકોએ ધણા ધાંધલથી ઉરાડી દીધી છે. હવે અન્ય જાતિઓમાં અને અમારામાં કરો જાતર નથી. જે કંઈક પણ હોય તે તે એ જ કંઈક દિવસો સુધી બકારના-વિષયોમાં હોવાનું ન કરવાથી અમને હવેનની સમાધિનો અભ્યાસ નથી. અમે યોગાધ્યાયમાંથી નીકળીને ‘ગાબાધ્યાય’ આપડા છીએ !”

આવી સ્થિતિમાં અમારું કરાવ્યું શું છે ? આ સમયે પહેલાંના એ વિચારણુ નિયમથી કામ નથી ચાલવાતું. હવે તો જે સાધારણુ નિયમ છે તેવુંસાર પ્રચલિત પુવા-ઓથી આત્મસંજ્ઞામાં ધૃત કરવા જોઈશે. લાખી જંડા અને નખ કપાવીને, નિયમિત ફનાન જોળન કરીને સોરાં કંપડાં લતાં પહેરીને હાથ પણ હલાવવા પડશે.

આમ છતાં પણ આ સમયે ગામલો એવો તક પડ્યો છે કે અમે જરા અને નખ કંપાવ્યાં છે, અને સમાજનાં પ્રવેશ કરીને સમાજના લોકો સાથે મળવું હજવું શરૂ થયું છે તો પણ મનેના ભાવોને અર્થાત્ત સ્વનાંવને અમે હજી સુધી નથી બદલી શક્યા. હજી પણ અમે કહીએ છીએ કે અમારા પૂર્વ પુરોએ દેવજા-કાપલ આપને, નેન સારી રહીને, મદતો પ્રાપ્ત કરી હતી; તો પછી અમારે કંઈ કંઈ શંકુગાર, આહારવિહાર અને રહેણી કરણી તરફ જાડુ ખ્યાન શા માટે આવવું નેકેએ ? અમે આવું આવું કહીને અધો પાતીઆં ઓઢીને, દરવાજા સામે જોસી રહીને કર્મ પ્રતિ આકરણ અને અનસંકિતની દૃષ્ટિ નાંખતા નાંખતા હવા ખાઈએ છીએ.

અમને એ ધાદ જ્યો કે જે યોગસન પરમ આદરણીય છે, તે સમાજની દૃષ્ટિમાં જંગલી જણાય છે. પ્રાણુ ન રહેવાથી જેમ સારી અંખિના પાની જાય છે, તેમ જાત વિના બકારના અપરંપર પણ નિર્ધ છે. તાદર્શ કે જમરે અમારામાં યોગીઓના ભાવ નથી ત્યારે કેવળ દેખાવ કરો એ અમને નથી રચતું.

(અપૂર્ણ.)

ધનશંકર હીરાંશંકર ત્રિપાઠી

પ્રમત્ત પુરુષવા.

ગચ્છલ

બધેયે કુંદતાં ચાચ્યો સનમ! દિદાર ત્હારું હું,
સદ્સ. થઇ ચડ્યા ના મ્હારી, નકામી હાથ મારું હું.
સ્મરું ના દોષ-મ્હારો એક, ધે જોયા! કના પ્રીતિ,
એકી સ્મરતો સરી જાવું ખરી. પ્રીતિ તણી રીતિ ?
“તું છે સુખ જીવનોયે હવ” “તું સુખ આંખનો તારો”,
“જિતાર” એ બધા સખો વદી આસોસ? છેતરવા!
સનમ! હેયું હવું, ચોક્કસ, કદી ત્હે છેલ દીધા ના,
નહિ સંમમય હલ કંઈયે, દેગાઇ દીક્ષ માને ના.
સનમ! તુજ ગોદમાં ગાળી, સુખે કે રાતની રાતો,
ઉભય હિંચા તણા ધબકાર સાબળતા હું ઘેરતો.
મયા એ સાંખ્યના દેશમાં, ત્યાં આ દિન પીડાના,
જવાતું કેમ ? ના જાણું, અરે-શુદ્ધ પ્રીતિના.
શુદ્ધાંખી ગાલમય મુખેડું, પીતો હું નેત્રને પ્યાસે,
નમેયું સમયા નીચે, બન્યું જાણે બધું કાસે.
તજ દારાં દને જોતાં, દીધું સર્વસ્વ દ્વારે મ્હે,
રતિમાં કોપની કદી, લોપ જાવું તો ન કીધું ત્હે.
રતિશ્રમખાન્ત નીદામાં, પોડેલા સાધમાં તંહારી,
અખીરિ ! “ત્યાં મયા શાન્ત ?” બેઠું હું સંઘ પુકારી.
ખડક શુદ્ધ આંગણે મ્હારો, મ! જોડેના વિના,
અશોકે પાદ-તાડનને, સ્મરતું મ્હારો હાવાં.
વિધુ, દર ફેકી બાળે છે, અનિશ્ચયે દીક્ષ ત્રાડે છે,
રમેયે વક્ર ચાયે છે, નિશિ જરૂર દેપ ધારે છે.
ધડપે દોષ-મ્હારામાં, છતો રહે છે દીધા,
સદા આદાય ત્હારું એ, હવડું શે હેનવાળા ત્હે ?
સદા ને આદરે હર ત્હારું, કિન્તિ ને કુર દેયા હાવું,
આપણે આ દેશ મ્હારું, કળેડું બોલું હવડું.

વિવિચ્છ

૧. એકાન્ત.

એકાન્ત તું અગળ યારી ખરીજ તારી
નાસે બિદાસી વસતી ન સમીપ જારી
આવે, બિદાસી યદિ અંતરમાં, જંદાસી,
તો દૂર તું કરતી બ્રહ્મ ધ્વનિ ગળતી. ૧

આનન્દનાં ઝરણુનો વહતો પ્રવાહ
આવે વિચાર મલિ શિષ્ય પ્રકાશ સાથ
અમ્મકત ને અકલના વધતા વિચાર
દેખાય રમ્ય કલના મલના જણાય. ૨

“હું એક છું બહુ બનું,” બિપજ્યો વિચાર
ત્યારે વિકાસ જળનો પ્રગટ્યો અપાર
તે તું અને પ્રકૃતિમાં પ્રભુ પ્રેમ ચાતા
દેખું અતકર્મ નહિ તક વિશે સમાતા. ૩

એકાન્ત તું બિદરમાં શશિ સૂર્ય તારા
આકાશ ને બિહુપ દંડ વસે જ પ્યારાં
વસી વિલાવી કમથી વસતા ત્રિવેણી,
યોગી તણી વસી તુમાં રહેણી મુદેણી. ૪

બિદાસી વસે હિમગિરી કુટની સમીપે
યા તો વસે હિમગિરી તનયા નજીકે
યા તો વસે મુખદ આલમુદૂત પાસે
યા તો વસે જનરહિત અરણ્ય સાથે. ૫

દેખું જરાક પણ દ્રવ્ય એક તુમાં
આવાસતું, સુવતીને સુવતી કિકીમાં
પેદા અનંગ કરતો, પણ તુમ્હ તેવું
એ છિદ્ર છે સંશિ મહી મુગચિન્દ જેવું. ૬

તેવું કલક ચૂલના ગણમાં દયાતું
તેથી ન દ્રવ્ય મને દિલ તે જણાતું
માયુક નગર મક્કતી આશંક નેન સાર્ય
ત્યારે ન તું દિલની આલી યતિ વિદાયે. ૭

આર્ચસંસારદર્પણ.

પ્રતિષ્ઠા ૧ હું.

સાંજના સુમારે સાત વાગ્યાનો સમય હતો. રમેશચંદ્રને હમેશ કરતાં બહારથી ઘેર આવતાં વાર થઈ હતી. તેની પત્ની હિમિલા પણ હજી પીયરથી આવી ન હતી. સાસુજી પ્રભર ચઢાવીને બૂખ્યો નિંદ્રા શિકારની રાહ જુઓ તેમ વડુની રાહ જોતાં હતાં. એટલામાં રમેશચંદ્રનાં પગલાં દાદરે ચડતાં આવજા કરતાં સંભળાયા.

“એ કોણ ?” પુત્રનાં પગલાં પારખ્યા છતાં જમનાબેને પ્રશ્ન કર્યો.

“કોઈ નહિ, હું.” પુત્રે ઉત્તર આપ્યો.

“કેમ આજે કાંઈ તમારા મડમ સાહેબ હજી સુધી પધાર્યાં નથી ?”

“ગને ખગર નથી.” રમેશચંદ્રે કુદાના કુદા ઉત્તર શોધી કઢાડ્યો.

“હું ધારતી હતી કે તમારાં મડમ સાહેબની તબિયત અમકી હશે તેથી જોવા કુળ્યા હશે માટે વાર લાગી હશે ?”

“ના.” એમ કહી રમેશચંદ્ર પોતાના ખંડમા ગયો.

(૨)

“વડાલીબેનનાં સાસુ ક્યાં છે ?” રમેશચંદ્રને સાસરેથી આવેલી એક બાઈએ પૂછ્યું.

“કોણ જમની ગોણણ ?” જમનાબેને પૂછ્યું.

“હા, બા, એ તો કેની વડાલીબેનને જન્મ નાવ આવ્યો છે, તે આજે વ્યાપવાનાં નથી, તે કહેવા આવી છે.”

“એમ કે ? એ તો હું જાણીતી હતી. બહુ તાવ આવ્યો હશે.”

“તે તો બાં હું કંઈ જાણતી નથી.”

“ના ના પણ દાક્તર આવ્યો હશે કેની ?”

“તેની બા અને ખગર નથી. પણ કંઈ એમ વાત કરતાં હતાં કે મરવાણું છે.”

“હા. સમજ એ તો. તારાં બાને કહેજે કે વડાલીબેનની સાસુએ કહ્યું છે કે તાવ થોડે નહિ, ત્યાં સુધી મોકલશે નહિ. કંઈ જરૂર નથી.”

“પાર, બા ! નહિ.”

“જાણે.”

(૩)

“ચંદ્રિકા, એ ચંદ્રિકા !” જમનાબેને પોતાની પુત્રીને ખસ પાડી.

“આંસા સિવાય સંભાળના સર શુંગારમા સજ્જ થએલી એક બાળવિધવા બૂમ સંભળાને આવી, અને પૂછ્યું, “કેમ, બા, અને બોલાવી ?”

“હા, હવે કરશો કેની તૈયારી સંધવાની. આપણાં કંઈ નવ્યોણ તાવ આવ્યો છે એમ કહીને બેસી રહેવારો ? તમારાં બાબીને તો તાવ આવ્યો છે તેથી આવવાનું.”

નથી, પણ બાઇને તો ખાવા બેઠશે કેની ? તેમને ત્યાં આબો છે તેથી કાંઈ આપણને ખોધા વગર આલવાનું છે ? ”

પાસેના ખંડમાં બાઇએ આ બાપણ સાંભળ્યું, અને મનમાં ખેદ પામ્યો. એક હડા નિશ્વાસ પણ મૂક્યો. આયે હાથ મૂકી વિરામસન પર પડ્યો. ત્યાં તો વળી બીજા શબ્દો ફરિન્દ્રિય સાયે અંધશર્વા લાગ્યા.

“ હા જ તો, આપણો કંઈ છૂટકો. ગમે તેમ પણ મારા તો બાઇ કેની, બાબી તો અંખરે પારકી જણી તે પારકી જ. નવાણું તાવમા એ સું રહે, ને-બાઈ હું હું હું કે એમના મનમાંથી જન્ય નહિ કે-હું માંદીને મને ક્ષમ્ય થશે ત્યાં સુધી એ માંદા જ રહેવાનાં.”

આ શબ્દો બાઇની હેતાળ અને કર્તવ્યનિષ્ઠ બેનના હતા. સ્વામિના મૃત્યુ પછી તેના હાપણમા કાષ્ટક અચાનક એકદમ વૃદ્ધિ થઇ ગઈ હતી, અથવાં થઇ એવું તે માનતી હતી.

“ હા, એ માંદો રહેશે ને બાઇને તેની જિંતાથી લાજવામાં મૂન નહિ ચોટે. એટલે નાપાસ થશે. એને તો જાણું ખરું જ લાગે છે કેની. જરા કહે તો કોય તોએ ફેટકો ફેર પડે. ” પુનઃ હેતાળ બેને શબ્દો ઉચ્ચાર્યા.

“ બેન, હું આજે જમવાનો નથી. ” બાઇએ બેનને કહ્યું.

“ કેમ ? ”

“ કંઈ કારણ નથી, સંકળ જ. ”

“તમારી પણ કંઈ તપીયન ખગડી છે કે ચુ ?” માતાએ પુત્રને મિષ્ટ વચન કહ્યું.

“ ના, એ તો જરા આતુબાઇને ત્યાં બેઠા હતા ત્યાં કાચું કોરું ખાધું છે તેથી ભૂખ નથી. ”

વખત થઇ ત્યારે સહુએ ખાધું. કાચુ કોરું નહિ ખાધેલું છતાં રમેશચંદ્ર, ભૂખ્યો જ સુષ રહ્યો. ભૂખ્યો સુષ રહ્યો. એમ આપણે કહીશું. બાપી મા, બેનનાં મીઠાં વચનોથી પોતાનું પેટ ભરાઇ ગયું છે એમ તેણે માની લીધું હતું. “ શું કરવું તેની નહિ. સમજણ પડતી કાંઈ ” એ કવિના સ્મરણમાં રમાડતો નિદ્રાદેવીને શરણે ગયો અને ત્યાં તેનો સત્કાર પણ થયો.

(૪)

બીજા દિવસના પ્રાતઃકાળમાં વેલાં હડી નાહી ઘોષ ઉમિસા સાસરે જવા નીકળી. સમય સુમારે આડેકનો ચયો હતો, તેથી બાલચર્ચ આકાશમાં પ્રકાશતો હતો અને તેનો તાપ શ્રીખ્મ હોવાથી સખન લાગતો હતો, પરંતુ એ તાપથી ઉમિસા કંપતી ન હતી. એની તો કશી દરકાર ક્યાં વિના છત્રી લીધા વગર ઘેરથી આવી હતી. કેમકે એક વાર છત્રી લેવા પર તો, ઘરમાં મુક મૂક્યું હતું, અને સાસુ વડુને બે દહાડાં આપોડો રહ્યા હતા. પછી સદા મૂકેનતે અને બહુ મરી માગી ત્યારે ઘણા તિરસ્કાર પછી, વડુને એ અધિકાર ફરી મળેલો. ફરી છત્રી લઇને ક્યાં જાય ? સાસરાના ગૃહમંડળમાં સૂઈ જવાં સાસુજીનાં તાપની ખીટીએ એવું હૈયું ધડકવું હતું. હૈયું ધડકે પણ કાંઈ ઘેર પાછાં જવાય ? આખરે સાસરું આબું.

સાસુજી હેડે પરસાળમાં જ હાંચિકા ઉપર બેસે હતી, એક વડું પાન કરતી હતી, એક ચાતું પ્યાલું હાથમાં લઈ હતી હતી. નણુંદ પૈસાનો ધરકોતરો જોખામાં લઈ માની પાસે બેઠી હતી, અને કેરીવાળા સાથે બાવ ઠેરવતી હતી. આ દેખાવ ઉર્મિલાની દ્રષ્ટિએ પરચો ત્યાર પૂર્વે તો જગનાબહેનની દ્રષ્ટિ ઉર્મિલા ઉપર પડી હતી, કારણ કે જ. સ્વ. રૈણુકાએ (ઉર્મિલાની નણુંદે) માતૃશ્રીના પગ દાખી બાબીના ચાવવાની શુભ નેત્રી પોદારી હતી.

“ કેમ અલી ! તું તારા મનમાં શું સમજે છે ? જગની સાથે ના દહેવરાવેલી, ને કેમ આવી ? સમારના પંડોરમાં સહુને જતાવવાને કે તાવ આવે છે પણ જવું પડે છે ખરું કેની ? ” સાસુએ સ્નેહમય શબ્દોથી વડુને વધાવી લીધી.

“ ઉર્મિલાએ નિશ્ચર રહેવામાં જ સાર માળ્યો.

પત્નીનો સત્કાર કરતાં માતૃશ્રીએ કરેલા દુઃખ પણ છટાદાર જાણણીનો દરેક શબ્દ સ્નેહમય રહે જાણુરૂપ લાગ્યો, અને તેથી તેવું હૃદય વિધાધ ગયું. પણ હવે તો વિચારો, મેટીકમાં બહુતો હતો, અને મહાશય્યાની ચાર વર્ષની છંદગી પિતાના દ્રવ્યને આધારે માળવાની બાકી હતી. હશે, હું જે મિષ્ટ વચનો કહીશ તે માતૃશ્રીના આ એળાવાની અસર થોડી નાંખશે એમ વિચારી પોતાના ખંડમાં ગણિત ગણવાને આદેશ ગયો.

“ ના, બા, તું તારે ઘેર જ. જ્યાં પણ ન દેવાગ એવી માદો છે, ને વધારે માદો થશે તો તારી મા મારાં ચામડા પણ ખીખી નાખશે. અત્યા પાંડુ, જા બાબી, મૂકી આવ એને ઘેર. ”

“ ના, સાસુજી હું કાંઈ એવી માદો નથી. ”

“ કાંઈ નજાણું તારા આવેશે, ને વળી માદો નથી શું ? ”

વડું નિશ્ચર રહી.

“ જાણી જરા મોકલો તો. ” સ્નેહમય આ ચર્ચાના અંત આણવાની યુક્તિ શોધી, અને તે સૂચન પણ નીવડી. સાસુ વડુને ઘેર મોકલવી જુદી ગયાં, કેમ કે જાણે એક ધમધમો ધૂન ઉગાડતો હતો, તેની સારે મક્કા વાગ્યુંદ ગયું, હવે તેમાં પુત્રે વડુને આદેશ બોલાવી તે, કે તે આદેશ ઉઠી, તે જાણુરૂ નહિ.

(પ)

સ્વામીએ કરેલી અણુધારી મદદને માટે ઉર્મિલાવું હજી વિપદારાધ થયું ને દાણીના કહેવાની પણ તેણે રાહ જોઈ નહિ, અને ઉપર જવા હડી. એની બેઠ નેદાણીઓએ એક ખીખ સાગી સૂચકદ્રષ્ટિ કરી. નણુંદ કાતરીઆં કાઢી જોઈ રહી.

સ્નેહમય રાહ જોઈને જ બેઠો હતો, પણ વિચારમાં એટલો તંદુરસ્ત હતો કે ઉર્મિલા પાસે આવી ઉભી પણ ખમર પડી નહિ. જ્યારે તેણે ખાના પર હાથ મૂક્યો ત્યારે હવું, જોડું, અને ખમર રસમયાં કુમુતિ સત્કાર કરે તેમ જોણે ઉર્મિલાનો સત્કાર કર્યો.

સમજ નેચ અને બીના ગાલ બેઠ કોરા રૂમાથે લુછી નાંખતાં ઉર્મિલાએ હવું, “ તમારો મોરો ઉપકાર થયો. નહિ તો કોણુ જાણે, ક્યારે છટકો થાત. ”

“ મારો ઉપકાર માનવાનો ? હું ? ઉર્મિ ! મારો ઉપકાર ? ”

“ રેતીના રણમાં પાણીનું ઝરણું મળે ત્યારે અણુનો ઉપકાર નથી માનતાં ? ”

જેઠ ક્ષણવાર મુગ્ધો રહ્યો.

“ તમે બોલાવી ન હોત તો હજી શું શું સંભળાવત. અને વખતે તમને મળ્યા નગર પાછી પણ મોકલત. એક દહાડો ઘેર રહી તેમાં કેટલું સંભળાવ્યું ? ”

“ હું બધું સાંભળતો હતો અને તેમાં જ બોલાવી લીધી. ”

ઉર્મિલાએ એક હાથ રમેશચંદ્રના પેલા ખગા પર મૂક્યો, અને આશ્ચર્ય કર્યા બેઠું કર્યું. રમેશચંદ્રે એ હાથની હથેલી પોતાના હોઠ આગળ લઈ ગયા.

પોતાને આશ્રયે રહેલી આ વેલીનું રક્ષણ કરવા પોતે અસમર્થ છે એ વિચારે તેનું હૃદય દીન બન્યું અને દીન સ્વરે કહ્યું : “ વંદાલી, હું તારું રક્ષણ કરવા અત્યારે અસમર્થ છું તેથી લાચાર ! હજી ચાર વર્ષ પરાધીનતા ભોગવવાની છે, તે મારી ખાતર ભોગવી લેજે. અત્યારે અભ્યાસ મૂકી નોકરી લઈ પણ ફા. ૨૦-૨૫ મળે તેમાં શું મુશ્કેલી મળે ? ”

“ તે હું કંઈ નથી સમજતી ? પણ તમારી આગળ કિન્નરો ન હોવાથી ત્યારે કોની આગળ કાઢું ? ”

“ બેલાસક લગ્ન વાર કાઢવો. ”

“ કાન્તાભાભી હો આ રહ્યા ! ઘણી રાહ જોઈ ને હોં ઉતર્યાં નહિ ત્યારે ઉપર લાવી. ટાંઢી પડી જાય છે. ” ગં. સ્વ. નજરે અંગાળજા જેવા નિર્ભય અને અમૃત જેવાં વચનો કહ્યાં.

જેઠ ચમક્યાં. રમેશ આમાની કાંઈ વાત સાંભળી હશે, એ વિચારે બેઠોનાં હૃદય કંપ્યાં.

(૬)

“ અહિં આ કોણ છે ? આ પુંડરિક બાળ્યો છે. કાંઈ સાંભળે છે કે નહિ ? કેટલો રો-છે-ન ! ” પૂજા-કરતાં કરતાં જન્મનાજ્ઞેન માંડ્યા.

“ હું હાંચકો નાખું છું, સામુજી, ” આમ્રદક્ષમાં સંતાએલી કાદિલ ઠંડુકે તેમ ઉર્મિલાએ કહ્યું.

“ કેમ અલી તું અહીં આ ક્યાથી ? ગઈ નથી કે શું ? ”

“ ના. ”

“ કેમ એટલે કંઈ દસ માયાં ધરાવેલ કે શું ? બોલાવ. પાંડુને ને જી હમણાંની હમણાં. ક્યારેનું કહ્યું તે જાણે લેખવતી જ નથી. તારા મનને કંઈ ધાસ પાસ કાપીએલ કે શું ? ઉઠી કે ? ”

પત્નીનાં ક્રોધવચનો સુણી કૃષ્ણચંદ્રે આંખો, અને પૂજાની ઝોરડી આગળ એક હાંચકો બાધ્યો હતો તેના પર બેઠો.

“ કેમ શું છે ? શાને અકળાવે છે ? ” યોડીવાર મૂગા બેસી રહી આખરે કૃષ્ણચંદ્રે પ્રથમ પૂજાની હિંમત કરી.

“ કેમ ? હોય શું વળા ? આ તમારાં માનીતાં વડુનો પરાક્રમ. ” એમ કહી અચેતિ કતિહાસ નિવેદન કર્યો.

“ હવે આવી છે તો ખાઈપીને સાંભરારની બરો.”

“ મેં ના કહેલાયી છતાં તે આવીજ કેમ ?” જમનાબહેનના ભાણેણી શરૂઆત યહ.

“ પણ તમારી તબીબત ગમશે. મુકામ છવ ઉઠાવો છો ? તમારું માયું દુખશે.”

“ જો દુખતું. ફરે તો દુખવા દો તમને કોણે વચ્ચે બોલાવ્યા હતા ?”

“ ના, ના પણ.....”

“ ના, ના પણ શું ? જાઓ અહિં આવી. તમારે વચ્ચે ન બોલવું. ભૂલ્યા પડ્યા હો તો બેસો સામું બેઠો.”

“ જો માત ધરણી ! હવે બોલી દે સમાવી મુજને.” આ કવિતાની લીટી ઉર્મિલાથી આશુબળે બેઠાઈ ગઈ અને મનમાં ને મનમાં બોલાઈ ગઈ.

પત્નીથી કવિતાં કરાઈ ગઈ તો પતિના હૃદયે પણ ગદ્યાત્મક ઉદ્ગાર કર્યા.

“ મારા ક્યા ભોગ લાગ્યા કે હું નાનપણમાં પરણ્યો. અફસોસ ! પણ એ વાત પણ ક્યા મારા હાથમાં હતી ? મનુ ભગવાન ! તમે આ આર્થસંસારની સંકલના કરેલી કે ?”

ઉર્મિલાના હૃદયની કવિતા કે રમેશચંદ્રના મુખના ઉદ્ગાર ઉભયમાંથી કોઈના સત્કાર થયો નહિ.

ખાંડુ આવીને જામી પર છાનું છાનું હસતો ઉભો હતો. તેને હાકમ થયો કે બાબીને મૂકી આવ.

સમજાવે તેને ઉર્મિલાએ કહ્યું કે “ સામુઝ, ગઈ છું.”

તેનો ઉત્તર સામુઝએ આપ્યો કે “ બાબો ! તારા ઉતરે તારે આવડે. વર બેવા આવશે એટલો લાલો પેણુ લેવાશે.”

વધુ ગઈ એટલે જમનાબહેનને શાંતિ વળી.

વી. હ. મહેતા.

કોઈ એક જાહેર રસ્તા ઉપર પાણી છાંટવાનું પીપ જોઈને
છાકરો માને પૂછે છે.

છાકરો—બા, બા, આ શું છે ?

બા—એ તો પાણીનું પીપ છે.

છાકરો—તારે તો એ બહુ જાણું અને દટાઈ ગયેલું હશે !

બા—કેમ. વાર ?

છાકરો—કારણ કે, જુઓને એમાંથી કેટલું બહુ પાણી ટપકી ગય છે ?

ત્રિવલાંભ.

(અનુસંધાન ગતાક પૃષ્ઠ-૧૮૬ થી)

“ એ વખતે વસંતરતુ પૂરી થવા આવી હતી. ખીજાં સર્વ અશોકટ્ટકના પુખ્તો ખરી પડ્યા હતા. એ નેધ દેવીને અશોક પોતાના નૂતન પુષ્પસ્તગકથી બાણે કે તેઓને હસતો હતો ! રાજ અને ગાત્રમ ધીમે ધીમે આ બે અશોક તરફ આવ્યાં. ધારિણી પોતાના પરિવાર સાથે રાજને સ્વાગત આપવા આગળ આવી. તેની પાછળ વિનાદનેપથી સંજ્ઞા સંપેદી સુંદરી માલવિકા રાજની હાથે પડી. આ દેખાવ નેધને જાતે રાજના લક્ષ્મી ધરિત્રીદેવીની પાછળ જાય છે એમ બે રાજને ભાસ થયો !

રાજનો વિનયપૂર્વક સ્વાગત કરી ધારિણી દેવી તેને અશોક નીચે લઇ ગઇ. હા એક વેદિ તૈયાર કરવામા આવી હતી. અશોકટ્ટકની આસપાસ ફરી તેની, શોભા નેધ રાજ દેવી સાથે આ વેદિ પર આવી બેસે.

અગ્નિમિત્રની સાહાય્યથી રાજ્યલાભ થયો માટે માધવમેને વિદર્ભથી તેને ખુબ રત્ન, ધન ને એ કલાકૃતિ દાસીઓ ‘ નરર ’ કરવા મોકલ્યાં હતાં. રસ્તાના દમથી થાકી જવાથી એ જાનને દાસીઓને રાજસભામાં આણવામાં આવી ન્હોતી. “ વિશ્રાંતિ લઈ તેઓ તોમ મીંગાં થયા હોવાથી રાજ પાસે તેઓને લાવવામાં કંઈ હરકત નથી—આમ થાય તો તેઓને લઇ આવું, ” એવી કંચુકીએ રાજને વિનંતિ કરી. તેઓને લઇ આવવા રાજને હુકમ કર્યો.

રંભણીયા ને ન્યોત્તિનકા એવા એ દાસીઓનાં નામ હતાં. રાજને તેઓને કુશલ પ્રશ્ન પૂછી નીચે બેસવા કહ્યું. તેઓ બેઠા પછી રાજને પૂછ્યું “ તમે કઈ કલામા પાદગત છો ? ”

“ સંશીતકલામાં મહારાજ ! ”

રાજને કહ્યું “ દેવી, આ બેમાંથી એક તું લે. ”

ધારિણીએ માલવિકાને પૂછ્યું, “ માલવિકા, આ બેમાંથી કાણ મંગીતનિપુણ લાગે છે તેને ? ”

રંભણીયા ને ન્યોત્તિનકા માલવિકા તરફ જોવા લાગ્યાં ને એકદમ કહ્યું “ અરે ! આ તો અમારી ભત્રીદારિકા ! ભત્રીદારિકા ! ભત્રીદારિકા ! તું ક્યાંથી અડા ! ”

“ એમ કહી જાનેએ માલવિકા સાથે ગાદ આલિંગન લીધું, ને બન્ને રડવા લાગી. માલવિકા પણ રડવા લાગી. ”

તારે તો માલવિકા એ બે માધવમેનની ન બદલી પડેન ! એ મંત્રણી બધાને અત્યંત વિદમ્ય અને આનંદ થયો.

ધારિણીએ કહ્યું “ અરે ! માલવિકા રાજકન્યા ન માધવમેનની પડેન ! ચંદનની પડકા કરતી રહેને દ્રષિત કરવી, તે પ્રમાણે હું રેની સાથે વર્તી ! હાય—”

રાજને પૂછ્યું “ વિદર્ભરાજકન્યા આ ! તારા અન્તાપુરમાં એ દાસી યઈ દેવી રીતે આવી ? ”

૧ રાજકન્યા; કાવ્યનટકમાં પરિચય પોતાની રાજકન્યાને આ બે નામથી સંબોધે છે.

પરિવારિકાએ સર્વ પૂર્વની હકીકત કહી હતું. “હું અહીં આવી જોઈ છું, તો માલવિકા દેવીની સહગરી ! દેવીના ભાઈ વીરસેને એકેના હાથમાંથી છોડવી માલવિકાને દેવીને અર્પિત કરી.”

ધારિણીએ કહ્યું “ભગવતી ! તને મને માલવિકા કાણ, શું, એ કેમ ન કહ્યું વાર ? કહ્યું હોત, તો આટલા દિવસ માલવિકા સરખી રાજકન્યાને દાસીપણમાં ખપવું પડત નહીં !”

પરિવારિકાએ કહ્યું “દેવી, તેને માટે તને હું લગાડશો નહીં. માલવિકાનો પિતા જીવતો હતો. સારે એક ન્યોતિપી સંન્યાસીએ માલવિકાને જોઈને એવું બલિષ્ઠ કહ્યું હતું, કે ‘એક વર્ષ દાસ્ય કર્યા પછી આ જાળાને યોગ્ય પતિનો લાભ થશે.’ હમારી ચરણસેવાથી એ ન્યોતિપીનું બલિષ્ઠ ખરૂં પડ્યું, એવો વિચાર કરીને જ માલવિકાની ખરી હકીકત મહેં હમને કહી નહીં.”

એટલામાં કંચુકીએ આવી કહ્યું “વિદ્યારાજ્ય સખધી મહારાજના શું કદમ છે, તે કહેવડાવવા વિશે આમાલ્યની વિનંતી છે.”

“વરદાનો જૂને તીર પર આધ્યત્મને ને યજ્ઞસેને વિદ્યાર્માં રાજ્ય કરવું, એવી મહારી ઇચ્છા છે.”

રમણીયાએ ને ન્યોતિનિકાએ મૃદુ સ્વરથી કહ્યું “ભર્તૃદારિક ! ભર્તૃદારકને અર્ધું રાજ્ય તો મળ્યું, એ અમારું મોટું ભાગ્ય છે.”

માલવિકાએ એક મોટો નિસાસો નાંખી કહ્યું “તેના પ્રાણ પર વીતેલા સંકટમાંથી એ મુક્ત થશે, એ જ અમારું મોટું ભાગ્ય કહેવું જોઈએ, ખીલું શું ?”

દાસીએને કાંઈ પેશું લાંબું, તો એ જાણ રાજનો અધિકારી જે માધ્યસેન, તેને અગ્નિમિત્રની કૃપાથી અર્ધું રાજ્ય મળ્યું, એ મોટો સમાધાનની વાત, એવું માલવિકાને કંઈ લાંબું નહીં.

અમાલ્યને રાજની આસા નળાવી, કંચુકી પાછો આવ્યો, ને જોલ્યો,

“મહારાજ, આમાલ્યે આપની આ આસા માટે પ્રેરસા કરી. તેની પશું એવી જ સલાહ હતી. એક ખીજની ચડાએડીને લીધે જે ઘોડા જેમ સારથિના મન પ્રમાણે રથ ચલાવે, તે પ્રમાણે આ જાને રાજ્યો વિદ્યાર દેરાની રાજશક્તિને એકખીજની ચડાએડીને લીધે મહારાજના મન પ્રમાણે ચલાવશે, એમાં સંશય નહીં !”

(૧૩)

બહાર વધ કંચુકીએ તરત જ પાછા આવી કહ્યું “મહારાજ, સેનાપતિ પુષ્પમિત્ર નરકથી આ ઉપહાર સાથે પત્ર આવ્યો છે.”

અગ્નિમિત્રે બેઠા બેઠા હકી વંડીયે મોઝેયો ઉપહાર અને પત્ર મોટા આદ-

* પુ પશ્ચિમ મેઘસમારતો સેનાપતિ હતો. મેઘસમારતે મારી નેહું રાજ્ય તહેલે લઈ લીધું, તો પશુ સેનાપતિ એ જ પદવી. તેણે મારણ કરી હતી. પોતાના પુત્ર અગ્નિમિત્ર સામ્રાજ્ય ને સેનાપતિના નામાંથી પેલો તેને રથક, એવો દંડ સુધી એ પોદાર હતો આવ્યો હતો આ વખતે પુષ્પમિત્ર અધ્યક્ષની ખજાત કરી હતી તે માટે “ચકવતી” જે પદવી તેણે લીધી હોવી જોઈ.

સ્થા ગસ્તકે ધરી દીધા. થોડા દિવસ પૂર્વે પુષ્પમિત્રે અશ્વમેધયજ્ઞનો સંકલ્પ કર્યો હોવાથી તેને માટે તેણે થોડાઓ પણ છોડી મૂક્યા હતા. કુમાર વસુમિત્રની આ થોડાઓના રક્ષણ માટે નિમણૂક થઈ હતી. કુમારના મંત્રણની ઇચ્છાથી દેવી ધારિણી દેવતાની સેવા કરતી હોવાથી બ્રાહ્મણોને પણ તે મોટો દાનધર્મ કરતી હતી. આ પત્ર આવ્યો—કોણે જાણે એમાં કુમાર વિશે શું ખબર લખી હશે, ને શું નહીં! પત્ર સાંભળવાને દેવીનું મન અતિશય હલકાઈત યાદ થયું હતું. રાજા પત્ર વાંચવા લાગ્યો:—

“સ્વસ્તિ, યજ્ઞશાલામાંથી સેનાપતિ પુષ્પમિત્ર પોતાના ત્રિદિશા નગરમાં સ્નેહનાર પુત્ર અન્નિમિત્રને સ્નેહભર દશલિંગન આપી આગળ દહેવાનું કરે છે. રાજસૂય યજ્ઞની દીક્ષા લઈ સૌ રાજપુત્રને સાથે આપી કુમાર વસુમિત્ર પર થોડાઓના રક્ષણનો ભાર સોંપી ને એક વર્ષની અંદર થોડા પાછા લઈ આવવાની તેને આજ્ઞા કરી અને થોડા છોડી મૂક્યા છે. સિંધુ નદીના દક્ષિણ તીર પર અમારા થોડા રહેતા હતા તેવામાં યવનોએ તેને પકડ્યા, અને તેથી જન્મે પક્ષમાં તુમુલ્લ રણસંગ્રામ થયો—”

શંકાકુશંકાથી ધારિણીને મોટું તદ્દન ફિક્કો પડી ગયો. આ પછી શું સાંભળવાનું પોતાના નશીબમાં છે, કોણ જાણે! રાજા આગળ વાંચવા લાગ્યો:—

“પછી ધનુર્ધર વસુમિત્રે શત્રુસેનનો પૂર્ણ પરાભવ કરી થોડાઓને પાછા આણ્યા. ” દેવીના મોઢા પર આતંદ વૃત્ત કરવા લાગ્યો.

“મગરે જે પ્રભાણે અંશુમાને છોડવી આણેલા થોડાના સાધનથી યજ્ઞ કર્યો, તે પ્રભાણે જ હું પણ મ્હારા પૌત્ર વસુમિત્રે પાછા આણેલા થોડાના સાધનથી યજ્ઞ કરીશ. તેથી તમારે લક્ષ્મણ સાથે યતના કરાઈ અવસ્ય આવવું—ઈતિ.”

પત્ર વાંચી માનથી ડોક નીચે નમાવી રાજાએ કહ્યું “આ મોટો અનુગ્રહ જ થયો પિતાનો!”

પરિવારકાએ દેવીને આનંદથી કહ્યું “દેવી! વીર-પત્નીના સમુદ્ધમાં ત્હમારો બહુ આદર છે. સર્વના અગ્રભાવે ત્હમારી જગ્યા છે. આજ પુત્રના દિગ્વિજય માટે ‘વીર પ્રસ’ એ પદ્ધતિનો ત્હમને અધિકાર પ્રાપ્ત થયો છે.”

ધારિણીએ વિનયથી કહ્યું “ભગવતી! મ્હારો કુમાર વસુમિત્ર આ સર્વ યાગ્યતમાં પોતાના વડીલને અનુરૂપ જ છે, એથી મ્હને અતિશય સતોષ થાય છે.”

રાજાએ હસુકીને આજ્ઞા કરી “મૈત્રેયા! યજ્ઞસેનાના સાળા વિગેરે કંઠાઓને મુક્ત કરવાનું કહે.”

ધારિણીએ પ્રતિહારીને કહ્યું “જયસેના ધરાવતી વિગેરે અન્તઃપુરની સર્વ સ્ત્રીઓને વસુમિત્રના દિગ્વિજયની ખબર કર.” એમ કહી ચૂદરવરથી તેણે પાછું કહ્યું “અને જયસેના ધરાવતિને કહે—માલવિકા એ વિદેશિકાની રાજકન્યા છે; અને તેને કહીએ મ્હારા અશોકનું દોડક પૂરવાને જે વચન મ્હે તેને દીધું હતું, તે પણ મ્હારે પૂરું કરવું જોઈએ. આ વાત સંબંધી મ્હને મદદ કરવા ધરાવતીને મોટી યુક્તિથી કહે; સ્વમજ્જ જયસેના?”

જયસેના વાત લઈ અન્તઃપુરમાં ગઈ, થોડી વારે પાછી આત્રી તે હસતી હસતી ગેલી “દેવી; અન્તઃપુરની સર્વ સ્ત્રીઓએ કુમારના વિજયની વાત સાંભળી મ્હને એટલા બધા દાગીના બક્ષીસ કર્યા, કે, હું જાણું કે દાગીનાની એક પેટી જ બની ગઈ હશે!”

ધારિણીએ કાંતકથી કહ્યું: “એમાં મ્હેન્ટ આશ્ચર્ય શું છે, જ્યસેના ? આ થી સપ્તમાને સરખો આનંદ થવાનો !”

ધારિણી ઉઠીને જ્યસેની પાસે આવી; ત્યારે જ્યસેનાએ તંબે ધીમેથી કહ્યું: “દેવી, ધરાવતીએ એમ કહ્યું કે, તમે જે કંઈ કહ્યું છે તે ત્હમારો મ્હેન્ટાને યોગ્ય જ છે. તારું વચન પૂર્ણ થવાથી સર્વને આનંદ છે.”

ધરાવતીના અનુમોદનથી દેવીને અતિશય આનંદ થયો. પરિવારિક પાસે આવી પુ કહ્યું “ભગવતી, ત્હમારો ભાઈ સુમતિ માલવિકાને મહારાજના હાથમાં અર્પણ આપતો હતો. ત્યારે આ સંબંધમાં ત્હમારી અનુમતિ મળવી જોઈએ.”

પરિવારિકએ હસીને કહ્યું “દેવી આ યાગ્યતમાં ખરો અધિકાર કહીએ તો તારો જ !”

માલવિકાનો હાથ લઈ દેવી ધારિણી રાજ સ્થાને આવી બોલી: “આર્યપુત્ર ! જ આ અત્યંત સુખદાયક ખચર જમ્મ જલ્લીસ તરીકે આ મહારી માલવિકા ત્હમારા હાથમા અર્પણ કરું છું—એનો ત્હમે સ્વીકાર કરો.”

રાજાએ સન્મનથી નીચું મ્હોં નાખી દીધું.

ધારિણીએ હસીને પૂછ્યું “આર્યપુત્ર, શું નિશ્ચય થયો ત્યારે ત્હમારો ?”

ગૌતમ હસીને બોલ્યો “તારૂં અને નવીન વર જાડુ સન્મનથી હેરા છે, એવું કહે છે ! મહારાજ, દેવીએ પ્રેમથી જ માલવિકાને ‘દેવી’ ની પત્ની આપી છે. ત્હમે કંઈ શી છે ?”

ધારિણીએ ફરી કહ્યું “આ લ્યો આર્યપુત્ર ! માલવિકાનું શ્રદ્ધ કરો.”

“દેવી, ત્હારી આજ્ઞા હમેશાં મ્હારે વધ છે.”

એમ કહી રાજાએ માલવિકાનો હાથ પોતાના હાથમા લીધો.

ઝોટલાંમાં ધરાવતીની દારી નિપુણિકાએ આવી રાજાને અભિવાદન કહ્યું “મહારાજના જયજયકાર થાએ ! દેવી ધરાવતી મ્હારા સુખથી મહારાજને આવી વિનંતી છે—‘સિધ્ધાચાર્ય’ ઉત્ક્રાંત કરી મ્હે આર્યપુત્રનો મ્હેરો અપરાધ કર્યો છે, પણ ! અપરાધ મ્હે પોતાના પતિનો કર્યો છે—એ મ્હારા પ્રભુ છે, માલિક છે, ત્હેના કહેવા તથે જ હું હમેશ આતું છું. હવે ત્હેની મનઃકામના પૂર્ણ થઈ છે, તેથી હવે મ્હારા પર તુ પ્રસન્ન થવું—મ્હારું પાત્ર માન રાખવું.”

ધારિણીએ કહ્યું “નિપુણિકા, દેવી ધરાવતીને કહીએ, આર્યપુત્ર ત્હારા મન માણે જ કરશે હો !”

પછી રાજા વરદ જોઈ દેવીએ કહ્યું “આર્યપુત્ર ! ત્હમારું કયું પ્રિય હવે મ્હારે પુ ?”

અગ્નિમિત્રે કહ્યું “દેવી ! હવે મ્હારું શું પ્રિય હોવાનું છે ? તું હમેશ મ્હારા આની જ પ્રસન્ન રહે, ઝોટલી જ મ્હારી ત્હેને પ્રાર્થના છે; અને દેવતા પાસે મ્હારી ત્હલી જ પ્રાર્થના છે કે, આ અગ્નિમિત્ર પ્રજન પાલન કરતા અતિરૂઢિ ધત્યાદિ કાંઈ શુ સંકટ પ્રજને કદી પણ ઉપદ્રવ ન આપે !” ત્યારાં !

એટલે પ્રાન્તિક નોકરીઓમાં અગ્રિજો અને એંગ્લો ઇન્ડિયન સેક્ટે ૧૩ લાકડિંદુસ્તાનના લોક ૮૭ હતા. આવી રીતે રાજ્યકારભારની દૃષ્ટિએ જવાબદારીની રીતો અગ્રિજોના-હાથમાં રાખી ઉતરતી પંક્તિની અને જોમા કમ્મર દસ્તાને કામ કરુ પડે એવી પ્રાન્તિક નોકરીઓમાં માત્ર હિંદુસ્તાનના લોકોની રેલંછેલ કરી હતી.

વરિષ્ઠ નોકરોની વૃદ્ધિ કેવી રીતે થાય છે તે જોતા મુકલતુનું અને રાજ્યકાર્યોમાં ઉપયુક્ત શિક્ષણ આપનારી નોકરીઓ યુરોપમાં ગણેલી હોય, ઉતરતી પંક્તિની જગ્યાએ અહીં નિમણુક કરવામાં આવે છે એ બાબત નીચેથી ખુલાસો થશે.

ખાતું

બસતીનું સ્થળ.

૧ લશ્કરી જમાખર્ચ ખાતું

૨ જુગલેશાત્ર ખાતું

૩ ખાણો

૪ ટંકશાળ

૫ રેલ્વેનાં કાંધક ખાતાં

૬ જોન્ડન તપાસણી

૧ જકાત

૨ હિંદી જમાખર્ચ ખાતું

૩ નૌકાખાતું

૪ રેલ્વેનાં કાંધક ખાતાં

૧ સિવિલ સર્વિસ ખાતું

૨ ખેતીવાડી

૩ પશુ ચિકિત્સા ખાતું

૪ શિક્ષણ

૫ જંગલ

૬ વેદક

૧ ટપાલ ને તારખાતું

૨ જનીન માપણી

૩ રેલ્વે

૪ નોંધણી ખાતું

૫ મીઠા ખાતું

૬ આબકારી

૭ માપણી

યુરોપ

યુરોપ અને હિંદુસ્તાન

૭ પોલિસ

૮ તાર

૯ બહેર બાંધકામ

૧૦ રેલ્વે

૧૧ માપણી

વરિષ્ઠ નોકરી-યુરોપ
પ્રાન્તિક નોકરી-હિંદુસ્તાન

સાદી નોકરી-હિંદુસ્તાન

વિશિષ્ટ નોકરી-યુરોપ

૨૪ ખાતાં પૈકી કારખાના અને બૉઇલર તપાસણી, ખાણો, ટંકશાળ, નૌકાખાતું એ ચાર ખાતામાં એક પણ હિંદુસ્તાનના વરિષ્ઠ નોકર હોતો નથી.

કમિશનની બેઠકના પ્રારંભમાં વરિષ્ઠ નોકરીઓની બાબતમાં ઉપર પ્રમાણેની સ્થિતિ હતો. એ સ્થિતિ હજી સુધી એવીજ છે. એ સુધારવા બાબત કમિશનની સૂચનાઓ હિંદુસ્તાનના લોકોની ઈચ્છા ને તેના મનોરથ કેટલાં સધાશે તેનું વિવેચન હવે પછી અવકાશે કરીશું.

મીરાંની માલ્યા.

પદ ૫૦.

રાગ હોરી.

હોરી પિયા ગિન લાગે ખારી, મુનોરી સખી મેરી ખારી.
સુનો ગાંવ^૧, દેશ સગ સુનો, સુતી રોજ અટારી;
સુતી બિરહન^૨ પિવે ગિન ડોલ, તજ દઈ પીવ પિયારી,
બાહ હું યા દુઃખકારી.

૨૬.

સુનોરી.

દેસ બિદેસ^૩ સદેસ ન પડુંગે, હોય અદેસા^૪ બારી;
ગિણુતાં ગિણુતાં ઘસ ગઈ રેખા, આંગરિયા કી સારી,
અજ હું નહિ આપે મુરારી.

મુનોરી. ૨

ખાજત ઝાંઝ મુદંગ મુરલિયા, ખાજ રહી ઇક તારી^૫;
આહ બસંત^૬ કંથ ધર નાહી, તન જરૂર લયા બારી,
સ્વામ મન કહા ગિયારી.

સુનોરી. ૩

અખ તો મહેર કરો મુજ હપર, ચિત દે મુનો હમારી,
મીરાં કે પ્રમુ મિત્રખો માધો^૭, જનમ કી કંવારી^૮,
લગી મરસન કી તારી^૯.

સુનોરી. ૪

પદ. ૫૦. ૧ ગાવ-ગામ. ૨ બિરહન-વિરહ. ૩ પિવ-પિયુ ૪ બિદેશ-વિદેશ; પરમામ.
૫ અદેસા-ચાક; એમ. ૬ એકતારી-એક તારી વધુર. ૭ બસંત-વસંત ઋતુ. ૮ જરૂર-તાવ હ
માધો-માધવ; શ્રી હનુ ૧૦ કંવારી-કંવારી. ૧૧ તારી-તુસી, લેહ, અજહું-હજ. ખાજ રહી-તાજી
રહી. રોજ-પ્રધારી. અટારી-ગામ, અરખેલ.

બગડેલા લોહીન શુદ્ધ કરનાર

ડૉ. વામન ગોપાળનો
આયોડાઈઝડ

સાર્સાપરિલા

લોહી એ મનુષ્યનું જીવન છે, તે બગડ્યું હોય તો અનેક રોગ ઉત્પન્ન થાય છે. તેને માટે આ સાર્સાપરિલા વિના બીજું એક દવાની જરૂર નથી. વળી આ દવા પીવાથી ઉપદંશ એટલે ગ્રંથી અને તેના વડે થતા ભયંકરે નિઠારો દુર થાય છે. લગભગ સાઠ વરસથી હજારો દરદીઓ સારા થયાં છે.

અનેક પ્રદર્શનોમાંથી સોના રૂપાના ચાંદો વગેરેનાં ધનામો મળેલાં છે

કિંમત એક ટાટલીના રૂ. ૧૧

(પોષ્ટજ ખર્ચ પાંચ આના.)

આ સાર્સાપરિલા મુજબ તેમજ હિંદમાં દરેક નાના મોટા શહેરમાં સંઘળા દવા વેચનારાઓ તથા બીજાઓ પાસેથી મળશે. જ્યાં બંધ ખરીદનારાઓને કમીસન મળશે, નિચલે શીરનામે લખ્યો.

બનાવનાર માલેક

ડૉ. ગૌતમરામ કેશવ.

પોષ્ટ નંબર ૨, મુંબઈ

તાવની રામબાણુ દવા રૂ. ૧૦૦ ઇનામ.

સર્વ જનના તાવ અભારી દવાથી નો ઉતરે તો લીધેલા પેસા પાછા આપીશું. સાથિયો તાવ નથી ઉતરે, એવું સાબીત કરનારને રૂ. ૧૦૦ ઇનામ મળશે. ડબ્બીની કી. રૂ. ૧-૦-૦ ખામ પૂરેજ નથી.

શક્તિ જીવન.

કોઈ શુષ્ક એમ સાબીત કરશે કે આ દવામાં શક્તિ લાવવાનો અને વીર્ય વધારવાનો ગુણ નથી તો તેને રૂ. ૧૦૦ ઇનામ આપીશું. તેમજ ધાતુ સંબંધી તમામ દરોનો નાશ કરે છે. અને અન્યથો મજબૂત થાય છે. ડબ્બીની કી. રૂ. ૨-૮-૦ પૂરેજ નથી.

ધાતુ વિકાર.

એક પેસાનું કાડું લખનારને મરત મોડવવામાં આવશે. તે જાંચકાથી ભરું કર દરોથી મુક્ત રહેવાય છે.

ચેદ શા. ગીરધરલાલ કહાનજી
સુ ધોળકા. જી. અમદાવાદ.

ભોગીન્દ્રરાવ દીવેટીયા કૃત વાર્તાઓ.

ભોગીન્દ્ર બાપી છે મારે ૬૭૭ પાંખો ન હોય તો જરૂરી મંગાવો—

“તરસા” — ૬૫૨ પાંખો આ પુસ્તકમાં બીજું ૩૫ વાર્તાઓ અને ૧૧૧ ચિત્રો સહિત વિષયો પસંદ છે. કિંમત રૂ. ૨ (૨. ખ. આના ચાર)

“એનેદ” કે “મોદ” — બીજું ૨૬ વાર્તાઓ અને ૫૬ ચિત્રો સહિત વિષયો પસંદ છે. કિ. રૂ. ૧.૧૧ (૧. ખ. આના ચાર.)

શ્રીભોધ આદીશમાં મળશે સોતાકા, સુબંધ પાસે.

તૈયાર છે ! માત્ર પોપ માસ સુધીજ ખાસ તક—પોસ્ટેજ માફ

અતિ ઉત્તમ પુસ્તકો.

‘વિવિધ’ તથા ‘અરિત્ર’ માળા દ્વારા નિકળેલાં સં. ૧૯૭૨નાં ઉત્તમ પુસ્તકોના સેટ હવે તૈયાર થયેલા હોવાથી, તુરતમાં ખરીદવા ઇચ્છનારને ખાસ સમગ્ર આપના માટે પોપ માસ સુધી તેનું પોસ્ટેજ માફ રહેશે, તે પછીથી તે બુકિંગ લેનારો.

વિવિધ ગ્રંથમાળાના ૧૯૭૨ ના

અરિત્રમાળાનાં ૧૯૭૨ ના

ઉત્તમ ગ્રંથો.

જીવન અરિત્રો

કુલ પૃષ્ઠ ૨૦૦૦

કુલ પૃષ્ઠ ૧૫૦૦

મૂ. રૂ. ૨, પાકાં પૃષ્ઠાં રૂ. ૩ પો. ૧૧

મૂ. રૂ. ૨, પો. ૦:૮ પાકાં પૃષ્ઠાં નથી.

સ્વામી રામતીર્થ-મા. ૮-૯ મો.

રામ રામભોદનરાય-દિનના પહેલાં સુભાગ

આરોગ્ય વિષે જ્ઞાન-મા. ૩૦ ગોંધી કૃત.

સત્રાદ, આકબર-હુમાયુનના રૂપમાં જીવનના

ત્રણ ઉત્તમ લેખ-૦૪/મનમનમુમ, પીછામાં ૨૧

રોયલ્ટીનો માદાવીર વાલેમ, તથા ગ્રામીન

વાર્ષ, અને ૬ મદાન લઘુગ્રંથો.

સમગ્રના ઓમેનો માદાવજ્ઞા ટિપ્પણ.

પ્રભુમય જીવન-નામ પ્રભાકર વિપવ

ધર્માત્મા જોડેસ્ટેન અને વર્તન મામા.

હકી સામોજિક રહે જોધપ્રદ વાંતો.

રથોપક પિતો પ્રિયમ બિરમાઈ.

હિંદી બોલીમાં ૪૦ ઉત્તમ લેખોનો સંગ્રહ

ઉપલી મળાઓના આગવી ધખો ખરો વર્ણનો એટલે જુનું મુગ દિ મનેજ ગમશે, પોરો હુક, ટપાલમાં મંગાવનારે આ પત્રના નામ સાથે અમદાવાદ જામવું. વિગતે મુલાખ

સસ્તું સાહિત્યવર્ધક કાર્યાલય, સુબર્ષ ૨ અને અમદાવાદ

चंद्रप्रकाश

कर्मण्येवाधिकारस्ते मा फलेभु कदाचन ।

सा. कर्मफलहेतुर्भूमां ते संगोऽस्त्वकर्मणि ॥ भ. गी. ॥

पुस्तक-१० अंक ८.

ଜୁନ ୧୯.୧୭.

જાણ ૧૯૭૩.

૧. શ્રીમદ્ વાલ્મીકીયોગ અને કવિ પ્રેમાનંદ. નવમી	૨૫૧
૨. મિનિષ્ઠ શિક્ષક અને તેમનું કર્તવ્ય. ગ. વપ્પીલ મમલુદ કાળીશંકર પાંડક.	૨૫૧
૩. સ્મરણી. રા. ભરતે	૨૬૧
૪. નેત્રુ અને નેત્રુનું. ગ. ધનમંડર દીશશંકર ત્રિપાઠી	૨૬૪
૫. ધન્ય હવન. (કવિતા) મ. તક્ષિનીકાન્ત.	૨૬૮
૬. સ્વપ્નાદી શિષ્યોગ કનકમ. રા. હરિજાલ ભાજેકમાય દેસાઈ બી. એ.	૨૬૯
૭. મનસાગ્રીની વિશ્વલ-કથાઓ. રા. મોતીલાલ આચાર્ય પ્રગેદિત.	૨૭૨
૮. બંધ વિનોદ. મો. સંગુલા.	૨૭૭
૯. હવન. (કવિતા) ગ. મોતીલાલ આચાર્ય પ્રગેદિત	૨૭૭
૧૦. જાનનખંડી એકાગ્રાશિની. રા. મોદનલાલ કરમજી માધીયાર-એટ ગો	૨૭૮
૧૧. રવીન્દર અને અપરોક્ષ. ...	૨૭૮
૧૨. પ્રેમ કરનું લોકાલ ના કરકેટ કપાલમ્. (કવિતા) મ. ચલપાનિય બી. એ.	૨૮૧
૧૩. એવમેવ બી. ...	૨૮૧
૧૪. નવ કાવ્યને. (કવિતા) મ. કેશવ. હ. ગે. ...	૨૮૦
૧૫. માસિક મહર્ષદ. ...	૨૮૩
૧૬. શ્રીરામી ગાથા. ...	૨૮૭

ज्ञानम पोरटेन साथे जे इपिशा. ओह नइलेना नए आना.

वर्तमान-विचारधारा, मुद्राभूतियन स्वीकृति, प्रिन्टिंग, पेसो, विज्ञानाध्यक्षाशास्त्रम् (२२)

તા. ૧૬-૧૭ ની રાત્રીમાં અત્યંત ધ્રુવરેખાના નજીકના

नमो भगवते वासुदेवाय ॥ नमो भगवते वासुदेवाय ॥

સ્વામી વેદ વીહીન જે ધર્મ, જાગ, દાન, જપ, તપ ને કર્મ,
મુક્તી લખી છે વેદ વિચાર, સ્વામી તે સું. હ નીરધાર.

અર્જુનની આ કર્મબંધનની શંકાનું શ્રી ભગવાન સમાધાન કરે છે કે

તે કાધું તે અર્જુન સત્ય, વેદ વાંચીની પીછા ગયલ;
ત્રિગુણાતીત યુદ્ધિ એ આણ, કર્મ મોતી સ્વકર્મ કરી જાણ.
જ્ઞાની પુરુષ જે કર્મ આચરે, જપ, તપ, જોગ તીર્થ જે કરે;
સ્વધર્મ માંડી કરવું જેહ, ક્ષલ નહીં છે તેનું તેહ.
હીર ઉદાસી જેનું મન, તે કર્મ માંડી જાણે નિકર્મ;
જ્ઞાન જોગે મન વશ થાય, કરમ કરતો તે નવ લોપાય,
હર્ષ શોક નહિ લાગે ને હાણ, પાપ પુણ્ય સરખું કરી જાણ.
જેનું મોહ સાગર તરીક જે વાર, તત્વજ્ઞાન હશે તે વાર;
ત્યારે તુજને શુદ્ધ યુદ્ધ હશે, મોહ લક્ષણની બ્રમણા જશે.

એ સંબંધમાં કવિ રામભક્ત એવી રીતે ગાય છે કે

અર્જુન તું કહે છે તે સત્ય, વેદ તણી છે દ્વીધા મત્ય;
ત્રિગુણ અતીત યુદ્ધ તુ આણ, કર્મ માંહે નીજતું જાણ.
જ્ઞાની પુરુષ કર્મ જે કરે, જપ તપ જાગ તીર્થ આચરે;
સ્વધર્મ માટે કરવું જેહ, કર્મની છજા ન કરે તેહ.
ઉદાસ યજ મન રાખે જમ, તું કર્મ જાણે નિકર્મ;
જ્ઞાન જોગ મન વશ થાયે, જ્ઞાન વીના તે નય્ય પ્રીછાયે.
હર્ષ શોક આયુષ ને હાણ, પાપ પુણ્યથી અજગો જાણ;
તો સેહેજે મોહો સાગરમા તરે, મોહ લક્ષણની બ્રમણા જશે.

શ્રી ભગવાને અર્જુનને સ્થિરયુદ્ધિ રાખવાનો ઉપદેશ આપ્યો. ત્યારે તે ક્ષત્રી રીતે
ધાય તે બાળત અર્જુન પ્રશ્ન કરે છે કે,

“સ્વામિ એ યુદ્ધ આવે કેમ, મોહ સાગર તરીકે જેમ !

શ્રી ભગવાન એનો ઉત્તર આપે છે કે,

જનના વેગ સરવ છાડીએ, અર્જુન ઉદાસી હાડીએ.
દુખ પડે શોક જ નહીં, મુખનો મંદ નય્ય થાય;
પરાગદ્વેષને ક્રોધજ ઝીતે, મોહ મનથી રે જાય.
એ લક્ષણ સ્થિર યુદ્ધિ તણાં, એમ ઝીતે ઝીતાય,
હૃદીને સંકોચી, જેમ કર્મ સંકોચાય.

૧ મ. ગીતા શ્લો. ૪૧. ૨ મ. ગીતા શ્લો. ૪૭. ૩ મ. ગી. શ્લો. ૪૮
અ. ૨. ૪ મ. ગી. શ્લો. ૧૨. ૫ મ. ગી. ૧૨ અ. ૨. ૬ મ. ગી. શ્લો. ૫૧ અ.
૨. ૭ મ. ગી. શ્લો. ૫૬ અ. ૨.

રામભક્ત કવિ એ સંબધમાં કહે છે કે,

કહો સ્વામી સ્થીર મુખ્ય આવે કમમ, મોહોસાગર તરવાનો મર્મ.
મનના વિષય સંઘળા છાંડીએ, અનુન ઉદાસ યે હીડીએ;
મને કરી મન શોધન, એ તાં સ્થીર મુખ્ય પાવન.
દુષ્ણ શોક જોડેને નહીં, સુખનો મદ નહીં થાય;
રાગ દેષ મનથી તજે, તો મોહ તતક્ષણ જાય.
લક્ષણ સ્થિર મુખી તણાં, મન જીતે જીતાંય;
ઈંદ્રીને સંકોચીએ, જામ કુર્મ સંકોચાય.

આ પછી પ્રેમાનંદ વર્ણવે છે કે,

દુષ્ટપણે વિષયા વશ થાય, આહાર તજે તે સૌ કો જાય;
રસ ઈંદ્રીને રે રસ નવ તજે, જ્યા લગી મન વિષયને ભજે.
અનુન એનો કહું ઉપાય, રસ ઈંદ્રિ સારે જીતાય;
જ્યાં લગી મન વિષયને રે ભજે, તેને ધ્યાનનો સંગ ઉપજે.
રસજ યકી તે ઉપજે કામ, કામથી ક્રોધ મોહ અભિમાન;
મોહયકી જુદીનો નાશ, તેથી પામે નરક નિવાસ.
વેતે માટે ઈંદ્રી જીતીયે, જુદીમાને વશ કીજીયે;
સુખમનો કરવો વેપાર, હું મ્હાફે તજવો અડકાર.
નૈમીશાન દિવસ છે જોડ, નિશા કરી જગત મુતો તેડ;
જગતાશનની રાત્રી સહી, નૈમી પુરશે નિદ્રા ચહી.
પણે મારી ભક્તિ આચરે, કામ ક્રોધ તૃષ્ણા પરહરે.
શુદ્ધરૂપ ધર્મને પાળે જોડ, સહી શ્વેતપદ પામે તેડ
જ્યોગ જ્ઞાત્ર ને શ્વેતવિદ્યાય, સાંખ્યજોગ દ્વિતીયોધ્યાય.

આ પ્રમાણે પ્રેમાનંદ કવિ મહાભારતમાં ગીતાજ્ઞાનનો બીજો અધ્યાય પૂરો કરે છે. રામભક્ત કવિના પાઠમાં સહેજસાજ ફેર સિવાય તે ઉપલા માહતે મળતોજ છે. એણે પણ છેવટે

નિરુપ્તી જે ભક્તી આચરે, કામક્રોધ તૃષ્ણા નવ કરે;
શ્વેતસ્તાંધર્મને પાળે જોડ, સહી શ્વેતપદ પામે તેડ.

ગાથ બીજો અધ્યાય પૂર્ણ થયો છે.

કવિ પ્રેમાનંદ ગીતાનો ત્રીજો કમયોગ નીચે પ્રમાણે ગાયો છે

અનુન કહે સુણો ભગવાન, દિધા વચન બોલો છો વાણ;

૧ ક્ષણ ક્ષણ પ્રતિપાદે કર્મ, વળી નંદા મોહને બ્રહ્મ.
 સ્વામિ-વાત-નિરધારી કરી, એક મારગ-દેખાડી-હરિ;
 કૃષ્ણ-કહે અર્જુન મન-આણ્ય, બે મારગ-સાચા, કરી જાણ્ય.
 બે મળીને એક જ થાય, જ્ઞાન વિના તે નવ-પ્રીતાય;
 તે દ્રષ્ટ્યાં તે એક જ જાણ્ય, રાત દિવસ-સુરજ-પ્રમાણ્ય.
 કર્મમાં નિકર્મ છે જેમ, કષ્ટમા-હતાસન-ત્યમ;
 એક ગુહસ્થાશ્રમ મૂકી વન જાય, સર્વ તણ સન્ધ્યાસી થાય.
 તોય હરિ નવ પામે સહી, સત્યજ્ઞાન-જ્યાં ભાસ્તું નહીં;
 ૨ બ્રહ્મ થકે ઉપનું કર્મ, સર્વ ભૂતમા બ્યાપિક કર્મ.
 કૃષ્ણાર્પણ શુદ્ધિ કીછયે; નિર્ગુણ સગુણ તાં-પૂછયે;
 ૩ આગે જનકાદિક રાજન, તેણે જાણ્યું એવું બ્રહ્મજનનમાં.
 તેણે કર્મ કૃષ્ણાર્પણ કર્યું, કર્મ વિના તેને અનુસર્યું;
 ૪ મોટા મહંત આચરે જેહ, લોક પ્રવર્તે મારગ-તેરક.
 અર્જુનને કહે ભગવાન, સંસારનું નથી મારે કામ,
 ૫ સેવુદેવું મારે નથી, તેવું શું કરવું તે કથી.
 તથાપિ હું કરું છું કર્મ, તે માટે જે લોકાધર્મ;
 ૬ જો હું કર્મને નંદુ વેદ, તો વર્ણવર્ણનો ભાગે ભેદ.
 તે કર્મથી નિર્મળ મન, કરે કર્મને નહિ લેપન.
 ગીતાજ્ઞાન કહ્યું ગોવિંદ, અર્જુન મન પામ્યો આનંદ.

કવિ પ્રેમાનંદે મહાભારતમા ઉપર પ્રમાણેનું ગીતાજ્ઞાન આપ્યું છે. આ પછી શ્રી
 ભગવાને વૈરાટ સ્વરૂપ લીધાનું તે તેમા અર્જુનને સાત પાંડવ અને અગિયાર કૌરવોનો,
 તથા અદ્વાર હોયથું સેનાનો સંહાર થયેલો જતલાઆતું વર્ણન કવિ-કરે છે, અને
 શ્રી ભગવાન પાસે અર્જુન કહેવડાવે છે કે સંગ્રામ કરનાં તિને યશ અપયશ આવશે
 એવી બીક રહેતી હોય તો તે સર્વ પાપ અને સમર્પણ તું લગાડ કરવા તત્પર થા.
 અર્જુનને તે પ્રમાણે શ્રી કૃષ્ણ ભગવાનને લગાડના પાપનો પોટલો બધાવી-ગાજ્ય હાથમાં-
 લીધું. અહીંથી મહાભારતના પ્રથમ દિવસના યુદ્ધના વર્ણનમા કવિ ઉતરી પડે છે. આ
 પછી ગીતાજ્ઞાન આવતું નથી, તેથી પ્રેમાનંદની મહાભારતની ગીતા અહીં સમાપ્ત થાય છે.

કવિ રામભક્ષની ગીતાના ત્રીજા અધ્યાયનો પાઠ, પ્રેમાનંદે કવિએ એ અધ્યાયમાં
 ૮૮૫ ગીતાજ્ઞાન આપ્યું છે તે સાથે, ઘણો મળતો આવે છે, એટલે તે અગ્રે લેવો
 ૧૦૫ પાડું છું. તે કહે છે કે,

અર્જુન કહે સાંભળો શ્રી ભગવાન, દ્વિધા-વચન-મોહ્યા નિર્વાણ્ય;
 ક્ષણમા એક પ્રતિપાદે કર્મ, વળી નંદા મુને લાગે બ્રમ.

૧ મ. ગી. જ્ઞો. ૧. ૨ ઘ. ૩. ૨ મ. ગી. જ્ઞો. ૧૫. ઘ. ૩. ૩-મં.
 ગી. જ્ઞો. ૨૦. ૩ મ. ગી. જ્ઞો. ૨૧. ઘ. ૩. ૫ મ. ગી. જ્ઞો. ૨૨. ઘ. ૩.
 ૬ મ. ગી. જ્ઞો. ૨૩ ઘ. ૩. ૭ મ. ગી. જ્ઞો. ૩૦. ઘ. ૩.

સ્વામી વાત નીરધાર જ કરી, એક આર્ગ દેખાડો હરિ;
શ્રી કૃષ્ણ કહે અર્જુન મનઃ આણુ, એક આરગ સરખા તું જાણ્ય.
એક મળાને એક જ થાય, ગાને કરીને તે પ્રીછાય;
એક મળાને સરખા જાણ્ય, રાત દિવસ એક સૂઈ પ્રમાણ.
કર્મ માટે નિષ્કર્મ છે જ્યમ, પાપાણુ કાષ્ટ હૃતાશન જ્યમ;
એક ગૃહસ્થાશ્રમ મૂકી વન જ્યમ, વન તણ સંન્યાસી થાય;
તેણે જ્યાં ન પામે સંઘી, તત્ત્વજ્ઞાન જો બાંધું નહીં;
જ્યાં થકી દેખું છે કર્મ, સર્વ જૂતમાં વ્યાપિક જ્યાં.
તે કૃષ્ણાર્પણ કૃષ્ણે કીચ્છે, નિર્ગુણ માંહે તે પુચ્છે;
આદે જનકાદિક રાજન, તેણે જાણ્યું બ્રહ્મજ્ઞાન.
તેણે કર્મ કૃષ્ણાર્પણ કર્યો, કર્મ વિના તેણે નવ સંધ્યો;
તે મોટા શ્રેષ્ઠ આચાર્ય જેહ, લોક પ્રવર્તકો માર્ગે તેહ.
અર્જુન પ્રત્યે વહે ધી ભગવાન, સંસારનું શું માહારે કામ;
લેવું દેવું માહારે નથી, નથી નેગણુ જોવું કથી.
તથાપિ હું દર છું કર્મ, માટે તે લોકનો ધર્મ;
જો હું કર્મને નહું વેદ, તો વર્ણ વર્ણના ભાગે જોદ.

આ પ્રમાણે કવિ પ્રેમાનંદે ગાયેલું મહાભારતમાંનું ગીતાંશન ધણે અંશે કવિ રામભક્તના ભગવદ્ ગીતાના પાઠ સાથે મળતું આવે છે, એ કોઈ પણ જોઈ શકશે. હવે રામભક્ત કવિએ સંવત ૧૬૬૦ માં એ ગીતા લખી છે, એટલે તે પ્રેમાનંદ કવિના સમય (સંવત ૧૬૬૨-૧૭૮૦) પહેલાની છે, તેથી તેના જોવામાં ઉક્ત ગીતા આવી હશે, ને તેણે એ કવિના પાંદિતો આધાર લીધો હોય એ બનવા જોગ છે. એ વચ્ચે ઘણી સમાનતા છે, તથાપિ બન્ને એક જ છે એમ પણ નથી. ઘણે ઠેકાણે જુદો પાઠ પણ છે. પ્રેમાનંદ કવિ પહેલાં ધણુ ગયેલા કવિઓ નરસિંહ મહેતા, વિષ્ણુદાસ, મનોહર, વગેરેએ કેટલીક સામગ્રી પ્રેમાનંદને આપેલી હતી, અને કવિએ તેના છટ્ટથી ઉપયોગ કરેલો છે એ આપણે જાણીએ છીએ. તેજ પ્રમાણે આ રામભક્ત કવિએ તૈયાર રાખેલી સામગ્રીના પણ કવિએ છોટે હારે ઉપયોગ કર્યો છે. આવાજ પીજ દષ્ટાતો મારા જાણવામાં છે, ને તે સમય મળતાં પ્રસિદ્ધિમાં મુકવામા આવશે. હાલ તો પ્રજા સમક્ષ આ સામગ્રી મારું હું રજુ કરું છું, એટલે હવે મછી કોઈ પિદ્ધાનને હાય આથી વિરોધ કાઢ હરવગત થાય તો તે એ વિષય ઉપર વિરોધ પ્રકાશ પાડી શકે.

આ વિષય પૂરા કરતાં મને એટલું તો કહેવાની કમ્મજા થાય છે કે પ્રેમાનંદ કવિએ મહાભારત જેનો અમુક અંશ ગ. વ. સોસાયટી જેવી સંસ્થાને પ્રાપ્ત થયેલો તે તેના હાથમાંથી હમણેના માટે ગયો તે ખાતે ખરેખર દિલગીરી ન્યાય છે. એ પુસ્તક આજે તેની પાસે હોત તો આ મહાભારતની પ્રત સાથે તે પ્રત સરખાવી જોવાનું સાધન પ્રાપ્ત થાય, ને તેથી કેટલો જાણી પ્રકાશ પડી શકતો! પરંતુ ગતે ન સોચ્યિતવ્ય એ હિંદી પ્રમાણે શાય જાહિ કરતાં જો આપણી પાસે છે તેનાથીજ સત્તાપ વાળવાનો રહે છે !

'ક્ષણ ક્ષણ પ્રતિપાદે કર્મ, વળી નધા મોહ ને બ્રહ્મ.
 સ્વામિ વાત નિરધારી કરી, એક મારગ દેખાડે હરિ;
 કૃષ્ણ કહે અર્જુન મન આણ્ય, બે મારગ સાચા કરી બાણ્ય.
 બે મળીને એક જ યાત્રા, જ્ઞાન વિના તે નવ પ્રીતિય;
 તે દ્રષ્ટ્યાં તે એક જ બાણ્ય, રાત દિવસ સુરજ પ્રમાણ્ય.
 કર્મમાં નિકર્મ છે જ્ઞેમ, કાષ્ટમાં હતાસન ત્યમ;
 એક મૂઢસ્યાશ્રમ મૂકી વન જાય, સર્વ તણ સન્યાસી થાય.
 તોય હરિ નવ પામે સહી, સત્યજ્ઞાન જ્યા ભાંસ્યું નહીં;
 રાક્ષસ થકે ઉપનું કર્મ, સર્વ ભૂતમા આપિક કર્મ.
 કૃષ્ણાર્પણ યુદ્ધિ કીછો; નિર્ગુણ સમુણ તાં પૂછ્યો;
 જ્યાં જનકાદિયે રાજન, તેણે બાણ્ય એવું બ્રહ્મભક્તમા;
 તેણે કર્મ કૃષ્ણાર્પણ કર્યું, કર્મ વિના તેને અનુસર્યું;
 'મોઢા મહાત આચરે જોહ, લોક પ્રવર્તે મારગ તેહ.
 અર્જુનને કહે ભગવાન, સંસારનું નથી મારે કામ,
 પશ્વેવુંદેવું મારે નથી, તેનું શું કરવું તે કથી.
 તથાપિ હું કરું છું કર્મ, તે માટે જો લોકાધર્મ;
 'જો હું કર્મને નંદુ વેદ, તો વર્ણવર્ણનો ભાંગે લેદ.
 તે કર્મથી નિર્મળ મન, કરે કર્મને નહિ લેપન.
 ગીતાજ્ઞાન કહ્યું ગોવિંદ, અર્જુન મન પામ્યો આનંદ.

કવિ પ્રેમાનંદે મહાભારતમા ઉપર પ્રમાણેનું ગીતાજ્ઞાન આપ્યું છે. આ પછી થી
 ભગવાને વૈરાટ સ્વરૂપ લીધાનું ને તેમા અર્જુનને સાત પાંડવ અને અગિયાર કૌરવોનો,
 તથા અઢાર દોયણુ સેનાનો સંહાર થયેલો બતલાવ્યાનું વર્ણન કર્યું કરે છે, અને
 શ્રી ભગવાન પાસે અર્જુન કહેવાડાને છે કે સત્કામ કરના તિને યશ અપયશ આવશે
 એની બીક રહેતી હોય તો તે સર્વ પાપ મને સમર્પી તું લગાઇ કરવા તત્પર થા.
 અર્જુનને તે પ્રમાણે શ્રી કૃષ્ણ ભગવાનને લગાધના પાપને પોટલો, પધાવી, ગાંછર હાથમાં
 લીધું. અહીંથી મહાભારતના પ્રથમ દિવસના યુદ્ધના વર્ણનમા કવિ ઉતરી પડે છે. આ
 પછી ગીતાજ્ઞાન આવતું નથી, તેથી પ્રેમાનંદની મહાભારતની ગીતા અહીં સમાપ્ત થાય છે.

કવિ રામકૃષ્ણની ગીતાના ત્રીજા અધ્યાયનો પાઠ, પ્રેમાનંદે કવિએ જો અધ્યાયમાં
 કંટક ગીતાજ્ઞાન આપ્યું છે તે સાચે, ધણો મળતો આવે છે, એટલે તે અત્રે લેવો
 જોય ધાર્યું છે તે કહે છે કે,

અર્જુન કહે સાબજી શ્રી ભગવાન, ક્રિધા વચન મોટા નિર્વાણ;
 ક્ષણમાં એક પ્રતિપાદે કર્મ, વળી નધા મુને લાગે ભ્રમ.

૧ મ. ગી. સ્તો. ૧. ૨ બ. ૩. ૨ મ. ગી. સ્તો. ૧૫. બ. ૩. ૩ મ.
 ગી. સ્તો. ૨૦. ૩ મ. ગી. સ્તો. ૨૧. બ. ૩. ૫ મ. ગી. સ્તો. ૨૨. બ. ૩.
 ૬ મ. ગી. સ્તો. ૨૩. બ. ૩. ૭ મ. ગી. સ્તો. ૩૦. બ. ૩.

સ્વામી જાત નીરધાર જ કરી, એક આર્ગ દેખાડો હરિ;
 મી. કૃષ્ણા કહે અબ્દુન મન આણુ, બેઠું મારંગ સરખાં તું જાણ્ય.
 બેહુ મળાને એક જ થાય, છાને કરીને તે પ્રીછાય;
 બેહુ મળાને સરખા જાણ્ય, રાંત દિવસ એક સૂર્ય પ્રમાણ.
 કર્મ માંહે નિષ્કર્મ છે જ્યમ, પાપાણુ ટાણે હતાંસન જ્યમ;
 એક શુદ્ધસ્યામ્રમ મુદી વન જાય, વસ્ત્ર તથા સંન્યાસી થાય.
 તેણે જ્ઞાન ન પામે સહી, તત્ત્વજ્ઞાન જો ભાંચું નહી;
 જ્ઞાન ચક્રો ઉપનું છે કર્મ, સર્વ જૂતમાં વ્યાપિક જ્ઞાન.
 તે કૃષ્ણાર્પણ બુધે કીજ્યે, નિર્ગુણ માંહે તે પુજ્યે;
 આદે જનકારિક રાંજન, તેણે જાણ્યું જ્ઞાનજાન.
 તેણે કર્મ કૃષ્ણાર્પણ કર્યા, કર્મ વિના તેહને નવ સર્વા;
 તે મોડા શ્રેષ્ઠ આચાર્ય જેહ, લોક પ્રવર્તવા મારંગ તેહ;
 અબ્દુન પ્રત્યે વહે શ્રી ભગવાન, સંસારનું શું મોહારે કર્મ;
 લેણું દેણું મોહારે નથી, નથી બેગજુ જોણું કથી.
 તથાપિ હું કરું છું કર્મ, માટે તે લોકનો ધર્મ;
 જો હું કર્મને નહું વેદ, તો વર્ણ વર્ણના ભાગે લેદ.

આ પ્રમાણે કવિ પ્રેમાનંદે ગાયેલું મહાભારતમાંનું ગીતાજ્ઞાન ધણે અંશે કવિ રામભક્તના ભગવદ્ગીતાના પાઠ સાથે મળતું આવે છે, એ કોઇ પણ જોઇ શકશે. હવે રામભક્ત કવિએ સંવત ૧૬૬૦ માં એ ગીતા લખી છે, એટલે તે પ્રેમાનંદ કવિના સમય (સંવત ૧૬૬૨-૧૬૮૦) પહેલાંની છે, તેથી તેના જોવામાં ઉક્ત ગીતા આવી હશે, ને તેણે જ કવિના પાંદોળા આધાર લીધા હોય એ જાનવા જોગ છે. એ વચ્ચે ઘણી સામાન્યતા છે, તથાપિ બન્ને એક જ છે એમ પણ નથી. ધણે દેહાણે જુને પાઠ પણ છે. પ્રેમાનંદ કવિ પહેલા યુધ્ધ ગયેલા કવિએ નરસિંહ મહેતા, વિષ્ણુદાસ, મનોહર, વગેરેએ કેટલીક સામગ્રી પ્રેમાનંદને આપેલી હતી, અને કવિએ તેના દૃશ્ય ઉપયોગ કરેલા છે એ આપણે જાણીએ છીએ. તેજ પ્રમાણે આ રામભક્ત કવિએ તૈયાર રાખેલી સામગ્રીના પણ કવિએ છુટે હાથે ઉપયોગ કર્યો છે. આવાજ બીજા દૃષ્ટાંતો મારા જાણવામાં છે, ને તે સમય મળતાં પ્રસિદ્ધિમા મુકવામા આવશે. હાલ તો પ્રજા સમક્ષ આ સામગ્રી માત્ર હું રજુ કરું છું, એટલે હવે પછી કોઇ વિદ્વાનને હાથ આથી વિશેષ કાંઇ હસ્તગત થાય તો તે એ વિષય ઉપર વિશેષ પ્રકાર પાડી શકે.

આ વિષય પૂરો કરતાં મને એટલું તો કહેવાની કમજા થાય છે કે પ્રેમાનંદ કવિનું મહાભારત જેવો અમૂલ્ય ગ્રંથ શુ. વ. સોસાયટી જેવી સંસ્થાને પ્રાપ્ત થયેલા તે તેના હાથગાયો હોવાને માટે ગયો તે ખાને ખરેખર દિલ્લિગીરી વચાવ છે. એ પુસ્તક આજે તેની પાસે હોત તો આ મહાભારતની પ્રત સાથે તે પ્રત સરખાવી જોવાનું સાધન પ્રાપ્ત થાત, ને તેથી કેટલા બધા પ્રકાશ પડી શકત ! પરંતુ ગતિ ન જોઈ સિત્તવત્ત એ હિના પ્રમાણે સોચ નહિ કરતાં જો આપણી પાસે છે તેનાથીજ સતોષ વાળવાનો રહે છે !

સિનિયર શિક્ષક અને તેમનું કર્તવ્ય.

કેળવણી આપવાનું કામ શિક્ષક કરે છે. શિક્ષકોના પણ પ્રકાર રાખેલા છે. અને તો માત્ર શુભરાતી કેળવણી બદલ, સિનિયર શિક્ષકના કર્તવ્ય બદલ અને તેનાથી થતી અસર બદલ કંઈક વિચેન કરવું હયિન ધાર્યું છે. વડોદરા સભ્યમાં તેમ બ્રિટિશ રાજ્યમાં પણ જે શિક્ષકો, સિનિયર થયેલા હોય છે એટલે પરીક્ષાઓ પસાર કરી જેમણે જ્ઞાન મેળવ્યું હોય છે, તેવાઓને અગ્રત્વ આપવામાં આવે છે. એ જ્ઞાન વિદ્યાર્થીઓ યા બાળકો ઉપર કંઈક વધુ અસર કરવા અર્થેજ છે, અને જે હેતુ સર આ પ્રમાણે કરવું વાસ્તવિક માનવામાં આવે છે, તે હેતુને પૂર્ણપણે અમલ થવો ઇચ્છ છે, અને દિને દિને તેની અસર બીજા ઉપર સારી રીતે લાગુ થવામાં વળી વધારે વાસ્તવિકપણું માનવું જોઈએ. શિક્ષકના મુખ્ય કર્તવ્યમાં મહત્વની વાત એ સમાયલી છે કે તેમણે મેળવેલ જ્ઞાન પ્રમાણે તેઓએ વર્તવું જોઈએ, અને તે જ્ઞાનની અસર બાળકો ઉપર અને બીજા ઉપર તેજ પ્રમાણે રહેવી જોઈએ. એ વાત તરફ જો કોઈ શિક્ષકોનું દુર્લક્ષ હોય તો તેમાં દુર્લક્ષ પરિણામ આવે એ સ્વાભાવિક છે.

શિક્ષકોએ કેવળ જ્ઞાન આપીને જ બેસી રહેવાનું નથી; અથવા પોતાની નોકરીના કલાકો કેવી રીતે નીકળ્યા જાય એજ બાવના તરફ લક્ષ રાખી, માથેથી કંઈ ફરજ ઉતારવાની છે—એવું સમજવાની જરૂર નથી. અમે તો ધારીએ છીએ કે જે શિક્ષક કહેવાંય છે, ને તેમાં વળી સિનિયર શિક્ષક છે, તેમની જીંદગીના પૂરો સમય (દિવસ ને રાત્રિ સુધાં) બીજાને પ્રાયઃ બાળકોને અનુકરણ કરનારો છે; અર્થાત્ શિક્ષકની જીંદગીમાં તેમણે કરેલા કામથી અને રાખેલી વર્તણૂકથી તેમને પોતાને લાભ યા હાનિ યવા-ઉપરાંત વિદ્યાર્થીઓ, તથા બીજા મનુષ્યો ઉપર પણ તેની અસર સારી યા ખોટી થયાં કરે એવો નિઃકટનો ગર્ભિત સંબંધ છે. આ પરિણામનો અનુભવ યવાથી જણાશે કે શિક્ષક એ આ દુનિયામાં કોઈ સાધારણ માણસ નથી; પણ તે વર્ગ એક આગળ પડતો ને પ્રાધાન્યપદ ધરાવતો છે, એ નિર્વિવાદ છે.

શિક્ષકે પોતાના જ્ઞાનની ને કર્તવ્યકર્મની અસર બીજા ઉપર જેમ તેમ સારી ને બલદી લાગુ થાય એજ ઇચ્છવું યોગ્ય છે. અમને લાગે છે કે તેવી ધારણા બહાર કોઈ શિક્ષકનું મન ધરાણપૂર્વક હોય એમ નથી, પણ માત્ર જે તરફ દુર્લક્ષ હોવાનો સંભવ હોઈ શકે: અને તે માટેજ કંઈક હાલ લખવું યોગ્ય ધાર્યું છે. તે બદલ અમે કેટલીક બાબતોમાં હલે પછી જણાવીએ છીએ. શિક્ષકનું અર્થ કર્તવ્ય શું છે તે ઉપર બતાવી ગયા છીએ, તેથી પુનઃ સૂચવવાની જરૂર નથી, પણ તે કર્તવ્યમાં કય બાબતોનો સમાવેશ થાય છે, એનો વિચાર કરીએ. સિનિયર શિક્ષક હોય છે તેમણે ઉચી પરીક્ષા પસાર કરેલી હોય છે એ ઉપરથી એમ તો અનુમાન થઈ શકે. એમ છે કે, જે જે વિષયો પરીક્ષામાં છે, તે તે વિષયોનું તેમને જ્ઞાન હોવું આવશ્યક છે, અને તે ઉપરાંત બાળકો સાથેની તેમ છતર મનુષ્યવર્ગ સાથેની વર્તણૂક કેવી રાખવી ને તેની અસર બીજા ઉપર

કેવી રીતે, ક્યા પ્રયત્ને, ક્યા સંજોગમાં, કેવા પ્રકારે ચાલુ તે બદલ સારાસાર વિચારથી ચાલવું, શિક્ષકોએ હમેશાં કેવી રીતે બોલવું ચાલવું, લખવું, અને જનસમૂહમાં કેવી પદ્ધતિથી વર્તવું આ બધી બાબતોમાં શિક્ષકો તૈયાર હોવા જોઈએ; ને તે એવી તૈયારી કે તે કોઈ દોષને પાત્ર ન હોય. આ લેખને મથાળે સિનિયર શિક્ષક બદલ જણાવ્યું છે; પણ તેથી કરી સાધારણ શિક્ષકવર્ગ કોઈ રીતે આ સ્થળે જણાવેલ બાબતોથી અલગ રહેશે એમ નથી, પણ સિનિયર થયેલાને જે વિશેષ મહત્ત્વ આપેલું છે તે મહત્ત્વનો તેવો જ ઉપયોગ થવો જોઈએ. તે માટે તે ઉપર વિશેષ ધ્યાન દેવામાં આવ્યું છે.

શિક્ષકો જ્યારે પોતાના વિદ્યાર્થીઓને જ્ઞાન આપવામાં કે કેળવણી આપવામાં રોકાયા ત્યારે ખાસ લાગણી રાખીને જ કામ કરવું હિતાવહ છે. કારણ કે હમેશાં વિદ્યાર્થીઓ-બાળકો અને બાળકાઓ શિક્ષકો પાસે રહે છે. તેઓ શિક્ષકના કહેવા કે જણાવ્યા પ્રમાણે ખરું છે એમ સમજે છે ને તેમનામાં મોટી ઉમરના મનુષ્યો કરતાં મહત્ત્વશક્તિ બહુ બળવાન હોય છે, અને વખતે કાયમના માટે ટકી રહે છે. એટલે તે વખતે શિક્ષકને બહુ સંજાળાતે તેમ સાચવીને વર્તવાની ફરજ પડે છે. શિક્ષક જે જ્ઞાન કે કેળવણી આપે તે પ્રમાણે તેનું કર્તવ્ય અને તેની વર્તણૂક રહેવા જોઈએ એ આભાવિક છે. આપણે એ બાબતમાં બહુ જ ઘડા ઉતરવાની જરૂર નથી. શિક્ષક જે ભાષામાં જે રીતે બોલે; અથવા જે ભાષામાં જેવી લીપિમાં લખે તેનું અનુકરણ સહેલાઈથી બાળકો લઈ શકે. વળી જે જે દોષ શિક્ષકમાં હોય અગર તેમાંથી તે મુક્ત હોય તે તે સર્વ તે પ્રમાણે જ બાળકને લાગુ થાય. શિક્ષક પોતાના વિદ્યાર્થીઓને જણાવે કે કોઈએ બીડી પીતી નહિ, અગર દુર્લ્લસન કરવું નહિ, ચોરી કરવી નહિ, સારી બાધા બોલવી, લખવી, મા બાપની સેવા કરવી, શિક્ષકને માન આપવું, કંકાસ કરવો નહિ, ખરાબ મોખત કરવી નહિ, વડીલોને-વિવેક પૂર્વક લખવું, અભિમાન કે શૂંઝા કરવાં નહિ વિગેરે, પણ એ બોધ આપનાર શિક્ષક જ પોતે બીડી પાત્રે અગર ઉપર પોતે જ જણાવેલા બોધથી વિરૂદ્ધ વર્તન કરે ને તે પોતાના વિદ્યાર્થીઓના જાણવામાં, જોવામાં કે સાંભળવામાં આવે તો તે બદલ બાળકોને આપેલો બોધ નિરૂપણી થાય છે. ઉલટું બાળકોના કે વિદ્યાર્થીઓના જ્ઞાનની દરોટી એવાં પ્રકારની હોય છે કે શિક્ષકના કહેવા કરતાં તેમના કરવા ઉપર તેઓ વધારે નજર પહોંચારે છે. આ સ્થળે કોઈ એમ કહેતા હશે કે બાળકને તેમ કરવાની જરૂર નથી, તેમણે તો શિક્ષકના કહેવા પ્રમાણે ચાલવું. શિક્ષકના દર્ષ તરફ નજર કરવાની જરૂર નથી, પણ આ વાત તદ્દન વેળણી મુકવા જોઈ છે. બાળકની એવી વિચારશક્તિ હોતી નથી, પણ તે સોમજે છે તે કરતાં નજરે જીવે છે તે બાબત તરફ વિશેષ લક્ષ આપે છે; એટલે પ્રથમ એમ કહ્યા સિવાય ચાલશે નહિ કે શિક્ષક હરકોઈ દોષભાષી મુક્ત હોવા જોઈએ. બાળકોને નાની વયમાં કેળવણી આપવાનું કામ માખાપ કરતાં નથી, પણ તે કામ-શિક્ષકોને માખાપ મોપે છે, ને તેવા કારણે જ પ્રજા, બલિષ્ઠમાં સુખી નીવડે; અને એમ પણ ખરું છે કે હમેશા પ્રજા સારી ચા નરસી નીવડે તેનો આધાર શિક્ષકના જ્ઞાન તથા તેની કેળવણી આપવાની શક્તિ ઉપર છે. એટલે આધાર શિક્ષકો ઉપર રહે છે એટલે માખાપ ઉપર રહેતો નથી; કારણ માખાપ હમેશા પોતાના ધંધામાં હોય છે, અને

સર્વ ક્ષેત્રો-શિક્ષકના-જ્ઞાનની, ઉપરની આપવામાં હોતી નથી; ને હોય તો પણ આ કામ શિક્ષક તરફ સોંપવામાં આવે છે. એટલે માળખા, વિશેષ ધ્યાન તે તરફ આપતાં નથી. ને, કે માળખાની પણ ફરજ છે કે પોતાનાં બાળકોને સારું જ્ઞાન ને સારી કેળવણી આપવામાં ઉત્સાહ કરવો કે નહીં ઉત્સાહના પરિણામેજ શિક્ષકો, કેળવણી આપવાના બોગી, ચઢી પડે છે. માળખા-કરતાં શિક્ષકની અસર બાળકો ઉપર વધુ, પ્રમાણમાં પડે છે, એમ એકંદર વિચાર કરીશું તો સર્વને જણાશે કે તે વાત ચોખ્ખી છે.

શિક્ષકો એમ સમજે છે કે “અમે અમારા પગારના પ્રમાણમાં મહેનત કરીએ, પછી બાળકોના જ્ઞાનની પ્રમાણે યથા કરશે, તેમા અમે ‘શુ’ કરવાનાં છીએ કંઈ” પણ આ વિચારો બાળક ઉપર મુકવા નોંધાએ. શિક્ષકની લાયકાત અને તેના કર્તવ્યકર્મથી તો માન આપવામાં કે ઉપકાર કરવામાં પ્રગ્ન એ અપદ તેમનેજ આપવું નોંધાએ; પણ તે સુશિક્ષક માટેજ છે. પછી તે શિક્ષક ગમે તેટલા પગારનો યા ઉમરનો કે પક્ષિતો હોય તો તે નોવાતું નથી. બાળકોને યા વિદ્યાર્થીઓને કેળવણી આપવાના કામ સિવાય શિક્ષકનો સંબંધ પ્રગ્ન સાથે પણ નોંધાયેલો છે, ને કેટલીક વખત શિક્ષકના જ્ઞાન ઉપર પ્રગ્ન પણ આધાર રાખે છે. તે એવી ધારણાથી કે શિક્ષક એ કાંઈ ઉચું જ્ઞાન બેળવેલ મનુષ્ય છે. આથી જે જે વખતે પ્રગ્ન સાથે બેસવાઉઠવાનો, અગર મળવાનો પ્રસંગ હોય તે તે વખતે માનપૂર્વક અને વજન પડે એવી રીતે પોતે વર્તવું નોંધાએ, ને હમેશા તે માટે એવીજ વર્તણૂક રાખવી કે પ્રગ્નમા પોતાનું વજન પડે, અને પ્રગ્ન તરફથી માન મળે. આ પ્રસંગે કેટલાક શિક્ષકો ફરિયાદ કરશે કે નાના ગામની પ્રગ્ન અગર ત્યાના કેટલાક માણસો શિક્ષકોને માન આપવાને બદલે ઉલટું અપમાન કરવા ચાહે છે, ને ગણતા નથી, તેથી નારાજ રહે છે, પણ જે તેમ થતું હશે તો તે ઘોષ શિક્ષકોનોજ છે. પ્રગ્ન કદાચ તેમના કહેવા પ્રમાણે હોય તો પણ તે પ્રસંગે કેવી રીતે ચાલવું, એ જે તે સ્થળની અને પ્રસંગની હકીકતના ઉપર આધાર રાખે છે. માત્ર પોતાનું કર્તવ્ય ને પોતાની વર્તણૂક બદલને ઉચ્ચ વિચારોથી અમલના મુકવાં નોંધાએ. અજાણ જણારો કે તેનો બદલો સારેજ મળશે. પ્રગ્ન સાથે હળાને કેડાગીળ, ચમતે રહેવું એમ કહેવાનો બાવાર્થ નથી પણ શિક્ષકનું જે ખર્ચ કરતવ્ય છે. તે પ્રમાણે ચાલવાથી એનું પરિણામ પ્રગ્ન ઉપર પડે છે, ને પ્રગ્ન પોતેજ આગળ થઈ શિક્ષકને, માન આપવા લાગે છે તથા તેમને કોઈપણ રીતે ચાહે છે. કોઈ શિક્ષક પછી તે સિનિયર થયેલો હોય કે ન હોય તો પણ તેનો શિક્ષક ને પુખ્ત ઉમરનો હોય તો તેના કરતાં નામી, ઉમરના કે જુવાન વયના શિક્ષકનું વજન કદાચ આણું રહે છે. તેનાં કારણો તપાસીશું તો જણારો. તે કારણોમાં આપણે કેટલાંક કહીશું. જુવાન નાની ઉમરના શિક્ષકો ઘણે ભાગે આપણા નેવામાં આખો દિવસ ઘર બહાર ને શાળામાં પણ ટોપી પહેરીને તેમજ પહેરણ અગર ખમીસ પહેરી રહે છે, ને જાય છે, આવે છે. આવા શિક્ષકના અંતઃકરણમાં ગમે તેવું જ્ઞાન હોય તો પણ તેની છાપ નોંધાએ તેટલી પ્રગ્નવર્ગમાં કે બાળકો ઉપર પડી શકતી નથી, પણ તેજ શિક્ષક જે તે કુળના અગર જ્ઞાતિના કે દેશના રીતરિવાજ પ્રમાણેના પહેરવેશ પહેરે, ને તેમાં મુખ્યત્વે કરી “માથે પાવડી ધાલવી એ ખૂબચૂર છે” એમ સમજી તે પોષાકથી પ્રગ્ન યા બાળકો આગળ

સંબંધે રાષ્ટ્રે તેમાં વળને પડવામાં કંઈક ફરક પડે છે. નાની ઉંમરના કે જુવાન શિક્ષકો કેટલાક તમોચ્છી હોય છે. તેઓ મોટા સાલ્થી બોલીને કે બાળકોને ધમકાવીને અંગર ગાળો આપીને અંગર હદ બહાર માર મારીને, અને નોકરી માત્ર વેળાવાવાડ સરખી કરીનેજ પોતાનું વળન ગુમાવે છે, તે 'શિક્ષક' શબ્દને; કદાચ કરે છે, એ કહેવું બાળ્યેજ અયોગ્ય ગણાશે.

અમારા ધારવા પ્રમાણે તો શિક્ષકને ડગલે ડગલે ને પળે પળે પણ સંભાળપૂર્વક ચાલવાનું હોય છે, કારણ આ દુનિયાની પ્રજાની ભવિષ્યની ઉન્નતિ ચવાનો આધાર શિક્ષક જેવા સજ્જન વર્ગનું કર્તવ્યકર્મ અને જ્ઞાન અનુકરણ રૂપ થઈ પડે છે તે ઉપર રહે છે, એટલે તે ફરજ બાદ કરવી અને તે વિરુદ્ધ કંઈ પણ પગલું ભણી જોઈને કે અન્યથાનું પણ ન ભરાય તે તરફ વિશેષ લક્ષ આપી પોતાની ફરજ બજાવ્યા કરવી એજ 'શિક્ષકનું' ખરું કર્તવ્ય છે.

સિનિયર થયેલ શિક્ષકે ઘણા પ્રકારનું જ્ઞાન મેળવેલું હોય છે; તેમાં કુશળ, વિષય બાબા તે બાકરણ છે અને તે પછી ખીજા વિષયો છે. કેળવણીનો ખરો ઉપયોગ તો આપણા બોલવાચાલવાના વ્યવહારને વિશેષ બાજે લાગુ થાય છે. આ લેખ લખવા માટે અમને ને કંઈ કારણ મળ્યું હોય તો એ છે કે, એક સિનિયર શિક્ષકના હાથનો લખેલ-પત્ર અમને બતાવવામાં આવ્યો તે અમે વાંચી જોયો. તે ઉપરથી અન્યમંથી પેદા થઈ કે આના શિક્ષકો સિનિયર થઈ જનસમૂહને કે બાળકોને કાયદાશરૂ કેવી રીતે થઈ પડે? ઉમરું તે સિનિયર ન થયા જેવા છે, એમ લાગ્યું. પત્ર મેં વાંચી જોયો તેનું મુદ્દાનું લખાણ નીચે પ્રમાણેની બાબાનું તથા વાક્યરચનાનું છે:—

વાઘોડીયા

શ્રી

તા.....

પ્રીય બાપ્પ શ્રી (.....) (પુત્રનું નામ છે.)

સુ.....

વાઘોડીયાથી લી (.....) (પીતાનું નામ છે.) ના ધર્મી વાચકો. બીજું લખવાનું કે અપતો આપડી આસાંમીઓને આપીને આવજો અને.....તે ૩. ૧૫) પંદર રોકડા અડધી આપ્યા છે. બાકીના રૂપીઆ તમે આપજો. પછી બધાને રૂપીઆ આપી ઘર આવજો. બીજું.....ની..... કમુજત તમેએ કહી હોય તે પ્રમાણે કરજો અને કોર્મ ભરી આવજો.

દા.....(પીતાનું નામ છે.) વતી.....

.....(સિનિયર શિક્ષકનું નામ છે.)

ઉપરનો પત્ર સિનિયર શિક્ષકના હાથે એક માણસે પોતાના છોકરા ઉપર લખાવેલો છે. અમે આપડું, દીકરાનું અને શિક્ષકનું નામ આ રચેલ લખ્યું નથી તો પણ હવે તે ઠાગમને બારીકથી જોઈશું; તે તેમથી ભાષામાં, બાકરણમાં અને વળી પિતા પોતાના

પુત્ર ઉપર, પત્ર કેવી રીતે લખી શકે તે પત્ર વ્યવહારની પદ્ધતિમાં ફેટલાક દોષ ખુલ્લી રીતે જણાઇ આવે છે તે નીચે પ્રમાણે:—

‘વાઘોડીયા’ શબ્દમાં ‘ડી’ ન જોઇએ પણ ‘ડિ’ જોઇએ. જો ‘ડી’ કાયમ રહે તો ‘યા’ ને બદલે ‘આ’ અક્ષર જોઇએ.

‘પ્રીય’ એ શબ્દ ‘પ્રિય’ જોઇએ. ‘ભાઇ શ્રી’ એ શબ્દ પુત્રને લખવા કરતા ‘ચિરંજીવ’ લખવો જોઇએ.

‘વાઘોડીયેથી લી’ એમાં ‘ડીયે’ એ અક્ષરો માટે ઉપર પ્રમાણે જોઇએ, અને પિતા પોતાના છોકરાને ‘ધંદીત’ લખે તે કરતા ‘આશીર્વાદ’ શબ્દ લખે તે વધારે સારું ગણાય. આગળ જોતાં ‘અપતોં આપડી આસામીઓને’ લખ્યું છે તે ભાષા તદ્દન બેડોળ છે. ‘આપણી આસામીઓને હપ્તોં આપીને આપશો’ એવા શબ્દ જોઇએ. આખા કાગળની વાક્યરચનામાં ‘આપજો’, ‘આવજો’, ‘કરજો’, આવા શબ્દોને બદલે ‘આપશો’, ‘આવશો’, ‘કરશો’, એવા વિવેકમયક ને માનનાયક શબ્દો હોય તો ઠીક ગણાય, કારણ મયાળે ‘વાંચશો’ લખ્યા છે તો પછી તે પ્રમાણે આખો કાગળ લખાવો જોઇએ. પત્રમાં જે જે વાક્ય છે તે વાક્યના શબ્દોનો અનુક્રમ જે રીતે લખ્યો છે તેમાં ફેરફાર કરવો હજી છે. છેવટે દા. માત્ર શિક્ષકના લખ્યા તો. અગર જ્યારે લખાવનાર વતી તેનું નામ લખી પોતાનું નામ લખ્યું તો ‘લી’ લખવું જોઇએ અગર ‘લી’ આગાધી કે કોઇ પણ વિવેકમયો શબ્દોમાં લખાવું જોઇએ. અમારું એમ કહેવું નથી કે આવી ભુક્ષો ન થાય પણ અમે તો ધારીએ છીએ કે, અમારા કરતાં સિનિયર શિક્ષક બાપામાં તથા વ્યાકરણમાં ને લખાણની વિવેક ભરેલી પદ્ધતિમાં તથા પત્રવ્યવહારના જ્ઞાનમાં વધારે લાયકતા ધરાવે એ સ્વાભાવિક છે, છતાં જે પત્રનો નમુનો આપ્યો છે તે કોઇ સાધારણ ગામડીઓ માણસ લખે તેવો છે, તેથી વધારે આગ્રહપૂર્વક અમે આ રચેલ સર્વ શિક્ષકોને અને વળી તેમાં ઉચ્ચ જ્ઞાન ધરાવનારા શિક્ષકોને ભક્ષામણું કરીએ છીએ કે આવી રીતે ન થવા દેશો ને તેમ થતું હોય તો અટકાવવાને પોતાનો દાખલો બીજા ઉપર સારી અસર કરે એવી રીતે બેસાડવા ઉમંગી રહેશો, એમાં વિરોધ કહેવાની જરૂર નથી.

અમારો આવા લેખો લખવાનો વિષય નથી, અને અમે સિનિયર રચેલ શિક્ષક નથી. બધું શિક્ષક તરીકે અમારો ધંધો પણ નથી, તેથી આ લેખમાં, બાપામાં, વ્યાકરણમાં અને બીજામાં દોષ હોય એમાં નવાઇ નથી, તેથી એવા દોષ બદલ મારી બક્ષવા વિનંતી કરી આ લેખ બંધ કરીએ છીએ.

વડીલ રામચંદ્ર કાળીશંકર પાઠક.

રસાદેવી. ૭

નાટકનાં પાત્રો.

યોગેન્દ્ર—એક રાજા.	એક યમુ, માત્રાણુઓ, ખેડૂતો, નોકરો,
જયેન્દ્ર—બીજો રાજા.	શિશુકો, રવેચનચારીઓ, બાલકો વિગેરે.
કુમાર રવીન્દ્ર—યોગેન્દ્રનો પુત્ર.	અનન્દેવી—એક રાણી.
બાલ, ચન્દ્ર—રાણી અનન્દેવીનો પુત્ર.	જયદેવી—જયેન્દ્રની પત્ની.
સુધીન્દ્ર—રવીન્દ્રનો મિત્ર.	કુમારી રસાદેવી—જયેન્દ્રની અને જય- દેવીની પુત્રી.
રણુધીર } જયેન્દ્રના અધિકારીઓ.	કુમારી માયાદેવી—અનન્દેવીની પુત્રી.
રણુછત }	રસાદેવીની પરિચારિકા.
કંચુકી,	સાત સાધ્વીઓ.
વૈધ.	એક શ્વ સ્ત્રી.
એક ગાડો માણસ.	દાસીઓ, નોકરો;
ત્રણ ગરીબ માણસો.	ખેડૂતની સ્ત્રીઓ વિગેરે.
બે શ્વ ખેડૂતો; એક ગોપાલ.	શેરી—એક મ્હોટા કાળો કુતરો.
કુમરાવો, અધિકારીઓ, એક રસોઇઓ.	

અંક પહેલો.

દેશ્ય ખેડુ.—કિલ્લાનો બગીચો.

રણુધીર અને રણુછત આવે છે.

રણુછત—કેટલા વાગ્યો હશે ?

રણુધીર—ચંદ્રથી અનુમાન કરતાં મધ્યરાત્રિ થઈ હશે.

રણુછત—મહેને લાગે છે વરસાદ પડશે.

રણુધીર—હા; પશ્ચિમમાં મ્હોટા વાદળા જણાય છે. ચિત્તવં પૂરો થયા મ્હેલાં આપણે છૂટકારો ચલાવો નથી.

રણુછત—અંજારકે ખેલાં એનો કંઈ અંતે આપવાનો નથી.

રણુધીર—અરે રે! અરે રે! રણુછત !

(અહીં કિલ્લા પર પૂછડીયો તારો દેખાય છે.)

રણુછત—કેમ ?

રણુધીર—પેલી રાત્રિનો પાછો પેલો પૂછડીયો તારો !

રણુછત—એ તો અસાધારણ છે.

રણુધીર—જાણે કે કિલ્લા પર એ લોહી સીંચતો ન હોય ! એમ લાગે છે.

* એ અમના પ્રખ્યાત લેખક મૅલેઈન્સ " Princess Maleine " નામક નાટકનું અપરિચિત્ત બાંધાન્તર.

નવું અને જૂનું.

(અનુસંધાન ગતાક પૃષ્ઠ ૨૩૦ થી)

જે અમારા અને તમારા સમાન છે, જેઓ તપશ્ચર્યા પણ કરતા નથી કેવા હવિષ્ય પણ ખાતા નથી; ખૂટ મોળાં પહેરીને, ટૂંકભાડી પર ચઢીને, પાન ચાવતા ચાવતા પ્રતિદિન ઑદિસ કે શાળામાં જાય છે, જેઓને માથાથી તે પગ સુધી ખૂબ તપાસ્યા કરીએ તોપણ કોઈ પ્રકારે વિશ્વાસ તો ખેસતો નથી કે-તેઓ યાચનશ્લેષ, ત્રસિષ્ઠ, ગોરામ, વૈશમ્પાયન, કે ભગવાન-કૃષ્ણ-દ્વૈપાયનના અવતાર છે; જે વિદ્યાર્થીઓને જોઈને હજી સુધી તો-પૂર્વના નાપિમુનિઓનો કાષ્ઠ્યે ભ્રમ ઉપજતો નથી; જેઓનાં શરીર માદલા છે; તેઓને માટે આ પ્રકારે અહર્યતો, આડંબર કરવો, અને પૃથ્વીની અધિકારા ઉદ્યોગી માનનીય જાતિઓને જોઈને મોં મચકોડવું, એ કેવળ અદ્ભુત, અસંગત, અને હાસ્યજનક વાર્તા નથી પરંતુ પૂર્ણરૂપે હાનિકર પણ છે.

મિત્રમિત્ર કામોની મિત્તમિત્ત વ્યવસ્થાઓ થઈ કરે છે. પહેલવાન લગાટ પહેરે છે; શરીરપર માટી ચોપડે છે અને છાતી કાઢીને ચાલે છે. એ જોઈને માર્ગમાંના કોકો આનન્દમગ્ન થઈ, તેને અભિનંદન આપે છે; પરંતુ એના પહેલવાનેનો બહુજ કાચર અને કમજોર પુત્ર, જે કેવળ “ એટ્રસ ” સુધી ભણીને આજ પાંચ વર્ષથી સેક્રેટરી-એટની ઑદિસમાં ઉમેદવારી કરતો હોય છે, તે પણ જો લગાટ-પહેરી, શરીર માટી મસળી, ઉઠાખેસતા ખૂખારા કરે અને બહા માણસો પૂછે તો કહે કે-“ મારો પિતા પહેલવાન છે તેથી હું એમ કરું છું ” તો બહારનાઓને કદાચ આનંદ થાય પરંતુ તેના સ્વજન અને હિતમિત્રોને તેના માટે શું ચિન્તા ઉપજ્યા વિના ન રહે? આથીજ કાંતો તમે ખરેખર તપશ્ચર્યા કરો અથવા તો તપશ્ચર્યાનો આડંબર તજો.

પૂર્વે બ્રાહ્મણો ઉપર એક વિશેષ કાર્યમા ભાર હતો. એ કાર્યમા તેઓ વિશેષ ઉપયોગી જાતી રહે, તે માટે તેઓએ પોતાની ચારે ઓસ અંગરણ-અનુષ્ઠાનોની સીમા બાંધી હતી. અત્યંત સારવાનતાથી તેઓ પોતાનાં ચિત્તને એ સીમાની અદર રાખતા હતા. પરિણામે પ્રત્યેક કાર્યમાં એવીજ એક ઉપયોગી સીમા બધાતી હતી, અને તે બીજા કાર્યમાં વિસ્મરણ થઈ પડતી હતી. કદોછની દુકાને ખેસીને કદિ વધીય પોતાનો ધણો ચલાવવા હજી તો અનેક પ્રકારનાં વિક્ર તેને નડ્યા વિના રહેજ નહીં. એવીજ રીતે પહેલાં ક્યાક વડીલની ઑદિસ હોય અને ત્યાં કદિ વિશેષ કારણવગત કોઈને કદોછની દુકાન કાઢવી પડે તો શું પુરશી ટેંજલ, કામોજી અને કાયદાકાનુનોના રિવાજનો મોહ કરવીથી કામ ચાલી શકશે? કદી નહીં.

આધુનિક સમયમા પહેલાની એ વિશેષતા રહી નથી. બ્રાહ્મણો કેવળ યજ્ઞન્યાજન અથવા ધર્મચર્યામાજ હવે ગુરુચામલા નથી. તેઓમાના ઘણાઓ મોઢરી કરે છે. તપશ્ચર્યા કરતાં તો અમે કોઈને જાણતા નથી. બ્રાહ્મણ અને બ્રાહ્મણોત્તર અન્ય જાતિઓના કામ

ધર્મામાં કાંઈ અન્તર જણાતો નથી. આવી અવસ્થામાં, બ્રાહ્મણત્વના સંકીર્ણ જુદામાં જુદા રહેવાનું સાર્યક શું ? કાંઈ નહીં. આ સમયે એવી રિચિતિ થઈ ગઈ છે કે બ્રાહ્મણ ધર્મે કેવળ બ્રાહ્મણોને જ નથી, બાકી સર્વમાં. જે ગદ્ગદ ઉપર શાસ્ત્રીના બંધન ધણા દૃઢ નહતા તેઓ સમય મેળવીને એ જુદામાં પ્રવેશ્યા છે. હવે તેઓ લાંબી ખસેલા માગતા નથી.

બ્રાહ્મીને કાલમાં બ્રાહ્મણોએ કેવળ જ્ઞાન અને ધર્મનો અધિકાર, અદ્વિતીય રાષ્ટ્રો હતો, એ વખતે સર્ગાવર્તનાં અનેક નાના મોટા કાર્યોનો જ્ઞાન, શક્તિ, પુરઃસ્વાભાવિક રીતે પડતો. આથી એ ગદ્ગદ ઉપરથી આચારવિચારના અનેક બુદ્ધિનપાશ ટાંકી નાખીને તેઓને ધૂણી-સ્વચ્છન્દ ગતિનો અગસર અપાયો હતો. પરંતુ આ સમયે ભારતવ્યાપી માધિક્ષિક બળમાં બ્રાહ્મણોની તે વદ સુધી સર્વતા હાથ પગ બાંધી લેવાયા છે, અને રાજની પેઠે માં નિશ્ચય પડેલા જણાય છે. નથી તેઓ સંસારના કાંઈ કરતા કે નથી તેઓ પરમાર્થરૂપ યોગ માધતા. પડેલાના જે દાંમ હતા તે પશુ બંધ પડી ગયાં છે, અને આ સમયના આવશ્યક કામો પશુ કરવા દેવામાં એકાધીન નરકથી વિદ્વા નાખવામાં આવે છે.

એ ધ્યાનમાં રાખવું જોઈએ કે જે ગતિશીલ સંસારમાં આપણે અચાનક આવી પડ્યા છીએ, તેમાં રહીને આપણને પ્રાણુરક્ષા અને માનવતા કરવાની છે, તો હરથડી સાધારણ આચારવિચારોને લઈને તદ્દવિતક કરવાથી કે મોટા નયકોલવાથી કે સંભાળી સંભાળીને પગ મૂકવાથી કામ આકશે નહીં. એમ કહેવું બૂલ ભરેલું છે કે આ વિશાલ વિશ્વ-અઘાટ કીચકતો કુંડ છે, આવશ્યુ વાદપન્ની કાચી સડક છે અને પવિત્ર પુરોનાં ચરણકમલ મૂકવા માટે અયોગ્ય છે. આ સમયે જે પ્રતિજ્ઞાની વાગ્ડના હોય તો ચિત્તની ઉદારતા, સર્વાંગ નિરોગતા, સ્વાસ્થ્યભાવ, શરીર અને બુદ્ધિની પ્રગત્તા, જ્ઞાનના પ્રચાર અને પ્રસારના પાત્ર તથા નિઃસ્વાર્થ તત્પરતાની અત્યંત આવશ્યકતા છે. તે તરફ લક્ષ આપો.

આપણે પૃથ્વીના રોમન રાજા રમ્પરિક બચીને આપણી મંદાભાન્ય જાતને સદા સ્વચ્છ રાખી, બીજાઓના મનમાં નીકરે મુગ્ધા, તેઓ પ્રત્યે તિરસ્કાર દર્શાવતા જે દંગથી વેતંતા આવ્યા છીએ, તેને આધ્યાત્મિક શોષ અથવા વિલાસીપણું કહેવામાં આવે છે. મનુષ્યના આ પ્રકારની અતિ વિલાસિનાથી ધીરે ધીરે નક્કાચું બની જાય છે. જડ પદાર્થ એક શીશીમાં બંધ રાખી રાકાય છે, પરંતુ જો જડ અને ચેતનના બેઠને બૂલીને ચેતનને પશુ જુગ સ્વચ્છ નાખવા માટે નિર્મળ બિહારી કાચતા સપુટમાં બંધ રખાય, તો એ નહીં છે કે તેના ગાર ધૂળ પડે નહીં. પરંતુ તે સાથે તેનું સ્વાસ્થ્ય પણ બંધ પડે; અર્થાત્ એમ કહેવું એ જીવનને ધરાડવાનું જ લક્ષણ છે.

આપણા પંડિતો જ્યાં કરે છે કે આપણે જે અદ્વિત, આયર્ષવિવ્રતા પ્રાપ્ત કરી છે, તે બધું સાધનાને યોગે મેળવી છે-એ ધણી અમૂલ્ય વસ્તુ છે. તેની રક્ષા અત્યંત સંભાળપૂર્વક કરવી જરૂરની છે. આ ઉપરથી આપણે સર્વ પ્રકારે એકજો અને યવતોથી

અથવા માટે-તેઓને અડધી પણ ન જવાય તે માટે-પ્રયત્નો કરીએ છીએ. આ સંખ્યામાં જે વાત કહેવાની છે. એક તો એ કે જે કે આપણે સર્વ વિશેષ રૂપે પવિત્રતાની ચર્ચા કરનારા કિંવા પવિત્ર રહેનારા નથી, તથાપિ અધિકાંશ મનુષ્યજાતિને અપવિત્ર સમજીને એક સર્વથા અન્યાયી-વિચાર, અમૂલક અહંકાર અને પરસ્પર અનર્થક અન્તર-કિંવા વિરોધ ઉત્પન્ન કરવાના યત્ન કરીએ છીએ. એ વાત બહુ લોકો માનતા નથી કે આ પવિત્રતાનો સોગંદ લઈને આપણે વિજ્ઞાતીય મનુષ્યો પ્રત્યે જે દ્રેષ કરીએ છીએ, તે આપણા ચારિત્ર માટે ખોટી છાપ પાડે છે. આપણાં શાસ્ત્રોમાં લખ્યું છે કે:-વ્રણધૈવ કુદુમ્બકમ્। પરન્તુ અહીં એ વિચારાતું નથી કે શાસ્ત્રોમાં શું લખ્યું છે અને બુદ્ધિમાન લોકો વ્યાખ્યા કરીને તેઓ કેવો અર્થ ઉઠાવે છે. વિચાર કેવલ એજ કરવાનો છે કે આપણાં આચરણ કિંવા વર્તનથી શું પ્રકટ થાય છે અને એ આચરણના આદિ કારણ ગમે તે હોય, પરન્તુ એથી જનસમૂહના હૃદયમાં સહસાજ મનુષ્ય-ધૂણા ઉપજે છે કે નહીં ? તથા એક જાતિના નાનાથી તે મોટા માણસ પર્યન્ત સર્વને કોઈ અન્ય જાતિમાત્ર પ્રત્યે વિચાર વિના ધૂણા કરવાનો અધિકાર છે કે નહીં ?

ખીજી વાત એ છે કે જડ પદાર્થજ બહારની મલિનતાથી દ્વિપિત થાય છે. આપણે જ્યારે સરસ પોષાક પહેરીને ફરવા નીકળીએ છીએ ત્યારે બહુ સંભાળ રાખીને ચાલીએ છીએ; બહુ સંભાળપૂર્વક ખેસીએ છીએ; જરાક ધૂણ ન વળગે કિંવા પાણીના છાટો ન પડે કે કોઈ પણ જાતનો ડાઘ લાગે નહીં, તેની સંભાળ લઈએ છીએ. પવિત્રતા જો એવા પોષાકમાજ આવી જતી હોય તો અવશ્ય એમ કરવું જરોબર છે.

એ લોકોના સ્પર્શથી રખેને તે કાળો ડાઘવાળો થઈ જાય; એ લોકોની હવા લાગવાથી રખેને તે બગડી જાય. પરન્તુ એવી રીતે પોષાકની પવિત્રતા રાખીને સંસારમાં રહેતું એ ખરેખર એક બારે વિપત્તિ છે. જનસમાજની યુદ્ધભૂમિ, કર્મભૂમિ અને રંગભૂમિમાં એવા પ્રકારની પવિત્રતાને સંભાળીને ચાલવું અત્યંત કઠિન સમજીને, જોઈને, શ્રાવિ વાણીનો રોગ લાગ્યો છે તેવા અમાગી મનુષ્યો પોતાની ચાલવાની, ફરવાની અને રહેવાની; જગ્યાને અત્યંત સંકીર્ણ બનાવી દે છે, અને પોતાને કપડા લત્તાની પેડે હમેશાં પેટીમાં પૂરી રાખે છે. એવી રીતે મનુષ્યનો પરિપૂર્ણ વિકાસ કે ઉન્નતિ કદિ નથી થતાં.

આત્માની આન્તરિક પવિત્રતાના પ્રભાવથી બહારની મલિનતા પ્રત્યે થોડીક ઉપેક્ષા કર્મો વિના કામ ચાલી શકતું નથી. જે મનુષ્ય સૌદર્યનો ચુરત બકા હોય તે પોતાનો રંગ બગડવાના ભયથી પૃથ્વીની ધૂણ, માટી અથવા તડકો, હવા પાણી, એનાથી સદાય દૂર રહેવાની-જાચવાની કોશિય કરતો રહે, અને મીણનાં પૂતળાંની પેડે નિરાપદ સ્થાનમાં બેસી રહે, એ કેમ નીભી શકે ? એ મનુષ્ય બહી જાય છે કે રંગની સુક્રમારતા અથવા સુદિપાણીપણું સૌન્દર્યનું એક બહારનું સાધન છે; એની આન્તરિક પ્રતિષ્ઠાભૂમિ કેવળ સ્વાસ્થ્ય જ છે; અર્થાત્ સ્વાસ્થ્ય એજ સૌન્દર્યનું મૂલ છે. જડ પદાર્થને સ્વાસ્થ્યની આવશ્યકતા નથી. આથી કદિજડને ઢાંકીને, બંધ કરીને રાખી મૂકવાથી કશી હાનિ પહોંચતી નથી. આવી રીતે આપણે જો આત્માને જડ કે મૃત પદાર્થ નથી સમજતા, તો થોડીક મલિનતાની

ખટક હોવા છતાં પણ તેના સ્વાસ્થ્યના કલેશથી, તેને સખલ બનાવવા માટે સામાન્ય નગરમાં તેનો સંબંધ સ્થાપિત કરવો ધણો જરૂરનો છે.

આ ઉપરથી જાણી શકે આધ્યાત્મિક વિદ્યાસીપણું એ શબ્દ કેમ વાપરવામાં આવ્યો છે. જેમ અત્યંત બહારનાં સુખોનો ઉપભોગ એ વિદ્યાસિના અથવા શાખીનપણું કહેવાય છે તેમ અત્યંત આજીવન પવિત્રતા-પ્રિયતાને પણ આધ્યાત્મિક વિદ્યાસિતા કહી શકાશે. ખાંવાની, પીવાની, સુવાની, બેસવાની રીતિઓમાં જરા અડી તહીં ભાસતી સુકમાર પવિત્રતાને હાનિ પહોંચી એવું સમજવું એનો આધ્યાત્મિક શાખીનપણામાં સમાવેશ યાય છે, અને એમાં કાંઈ સન્દેહ નથી કે વિદ્યાસીપણું આદિ તે પ્રકારનું હો પરંતુ તેથી મનુષ્યત્વનું બલ અને વીર્ય નાશ પામે છે.

એ વાતનો અસ્વીકાર નથી કરાતો કે સંકીર્ણતા અને જડતા એ બે બહુ નિરાળાં છે; અને એ પણ સત્ય છે કે જે સમાજમાં મનુષ્યપ્રકૃતિનો પૂર્ણ વિકાસ અથવા જીવનના પૂર્ણ ગતિ છે, તે સમાજને યથા ઉપદેશ સામે થવું પડે છે. જ્યાં જીવન અધિક છે ત્યાં સ્વાધીનતા અધિક છે, અને એ કારણે વિગિરતા પણ વિશેષ છે. ત્યાં સાફ અને નરસું બંનેની પ્રવલતા છે. જે માણસોના નખ અને ફાંન દાઢી લેવામાં આવે, અંદાર ઝોઝો અપાતો ગય, અને તેઓને બંને વખત આજીવના મારનો ભય બતાવતો જાય તો આજીવની એક પ્રકારની શક્તિથી જન્ય અને અત્યંત બહીષ્કાર એવાં પાણેલાં પ્રાણીઓના દળ જેવા તેઓ બની જશે; મનુષ્ય-સ્વભાવનું વૈચિત્ર્ય એકદમ બંધ પડી જશે, અને તે વખતે એવું લાગશે કે ગંગાને આ પૃથ્વીમાં જાને એક પિંગલ રૂપ બનાવ્યું છે, જીવને રહેવા માટે તેણે સંકલિત રચી નથી.

પરંતુ સમાજ-આજીવની પુરાણી ધાવો સારી રીતે જાણે છે કે 'તંદુરસ્ત' આજીવો બહુ નટખટ હોય છે; તેઓ કોઈ કોઈનાર રોહને ધાધલ મચવે છે; કદિક કુદનાં નાચતા દોડાદોડ કરી મૂકે છે, કદિક ધરમાંથી બહાર જતાનું જ પસંદ કરે છે, અને બહુ પ્રકારે હેરાન કરે છે; આથી એ ધાવો તેજાજીવને જરાક અશીલુની માત્રા દઇ, એ અશીલુના નીશામાં મૃતપ્રાય બનાવીને સુવાડી દે છે, અને તેને પરિણામે ધરનાં કામકાજમાં તેઓ નિશ્ચિંતાપણે ધ્યાન આપી શકે છે.

સ્વાભાવિક નિમગ્નતાસાર સમાજ જેટલી ઉન્નતિ કરે છે તેટલી તેના જુએદારી અથવા કાંચની જાળમાં વધતી જાય છે. જે આપણે કદીએ કે અમારાથી આટલું નહીં યદ્યપિ; અમારામાં એટલો હૃદય નથી; જડિત નથી; ને અમારા માતાપિતા કહે કે જ્યોત્સના એ જાળમાં અસ્થાએ પડેલો ત્યાં સુધી નેમને મનુષ્યત્વનું વિશાળ આપણા અસમર્થ તો છીએ, પણ મનુષ્યત્વ માટે જેટલી તૃણથી માતા-પિતા ચંચાલ તેટલી તૃણથી ચંચાલ તમારે છીએ; ને અમારા વિદ્યાધાઓ કહે કે અમારાથી સંયમ થઈ શકતો નથી; મરીસતી અને મનની સંપૂર્ણતા પ્રાપ્ત કરવાના માર્ગ જેવા અમે તદ્દન અસમર્થ છીએ; અસમર્થ અપવિત્ર સ્ત્રીપુરુષ સંબંધ અમને અત્યંત આવશ્યક લાગે છે, કેમકે હિંદી ધર્મનું એ વિધાન છે, અમે ઉન્નતિ આદીએ છીએ, અમારૂં આ પ્રકારનું કામ ધણી સારી રીતે

આલશે, ઇલાદિ. આણું આણું કહેવામાં આવતાં ઉત્તરમાં ચૂપ રહ્યા શિવાય છૂટકો ભેતો નથી; પરંતુ એ વાત ફરીથી કહેવી પડે છે કે હીનતા તે હીનતાજ સમજવી એ સાફ છે. પરંતુ બુદ્ધિના બલથી નિર્ણયનાને કે સાધુતા અથવા અસમર્થતાને સર્વશ્રેષ્ઠતા સાબિત કરવી એ સાફ નથી એમ કરવું એ સદ્ગતિના માર્ગમાં ચારેપાસ કાંટા પાથરવા બરોબર છે.

ધનશંકર હીરાશંકર ત્રિપાઠી.

ધન્ય જીવન.

હરિગીત.

(૧)

પરહિત ને પરમાર્થમાં, જે વીર તત્પર છે સદા,
સેવે વળી જે પ્રણયથી, નિજ માતૃભૂમિ સર્વદા;
નિષ્કામ ભાવે જગતમાં, સદુ પ્રાણીની સેવા કરે,
દુઃખી નિગથિત રોગીના, દુઃખ ટાળવા યત્નો કરે.

(૨)

શરવીર છે કર્તવ્યમાં, ને બોલવામાં દીન છે,
સ્વતંત્ર છે અંતર ઘડી, પણ સર્વને આધીન છે;
મન વચન ને વળી કર્મમાં, જે એક્યતા રાખે સદા,
આપે અહર્નિશ પ્રેમથી, સિદ્ધાંત સદિધા તણા.

(૩)

આ મહાર ને આ અન્યનું, એ ક્ષુદ્રતાં ન્યાં છે નહિ,
આ હૃદય કે આ નીચ છે, અમાન એવું છે નહિ;
જેનું હૃદય કોમલ સદા, સ્નેહી તથા સહવાસમાં,
જીવન ભરે વ્યવહારમાં, ત્યાગી છતાં છે સર્વદા.

(૪)

સતોષને સમભાવથી, હિમરાય છે આનંદમાં,
સદ્બોધ આપી સર્વને, પ્રેરે સદા સદ્કર્મમાં;
ત્યાગી-છતાં સદુ જગતને, જોડી દીધે સન્માર્ગમાં,
એવા પરમ સન્નજન તણું છે ધન્ય જીવન સર્વદા.

“ નસિનીકાન્ત. ”

અમારી ડિવેટીંગ કલ્પ.

એક પ્રસન્ન-મારા કેટલાક મિત્રોએ એક ડિવેટીંગ, કલ્પ સ્થાપવાનો વિચાર મને જણાવ્યો. મિત્રો એટલે મિત્રો નહિ. ઓળખાણના માણસો અગર જે માણસોને સંવાદ કરવાનો સંબંધ હોય છે તેવા માણસોને સામાન્ય રીતે વ્યવહારમાં 'મિત્રોજ' કહેવા પડે છે. સામાન્ય વ્યવહારમાં શબ્દોના અર્થ વ્યવહાર રીતે કરવા જોઈએ.

આ જમાનો ચર્ચા, વાદવિવાદ, બાપણ ઇત્યાદિનો છે. કોઈ વખત ઇશ્વર છે કે નહિ તેની ચર્ચા થાય છે, તો કોઈ વેળા એકાદ મરી ગયેલા કવિનું ગૃહસ્થાન ચક્રોળે ચડે છે. કોઈ વ્યુત્પત્તિ ચર્ચે, તો કોઈ પ્રાચીન કવિના અમુક અંધમાં પાછળથી કેટલી કડી ઉમેરાઈ તેની ચર્ચા ચલાવે છે. ચર્ચાથી લાભ થાય મા ન થાય, ચર્ચાને અંતે કંઈ નિર્ણય પર આવી શકાય મા નહિ; પણ ચર્ચા તો જમાનાને અનુસરીને કરવી જોઈએજ. ચર્ચાનો વિષય આપણને ઉપયોગી ન હોય તો પણ શીકર નહિ. હિંદુ લોકોની શિખાનો ઇતિહાસ, મુસલમાન બાઈબોની ઇતિહાસ એવું કંઈ ને કંઈ સોંપી કહાડી ચર્ચા ચલાવવી એવું આ યુગનું આદર્શ છે.

પહેલું બાપણજ અપૂર્વ હોયું જોઈએ એવી મારી સૂચનાના જવાબમાં મને જણાવવામાં આવ્યું કે સર્વે તૈયારી થઈ ગઈ છે. 'ગણિતશાસ્ત્રનું' મહત્ત્વ એ વિષય પસંદ કરવામાં આવ્યો છે. વિષય ખરેખર અપૂર્વ હતો; અને એના ઉપર કેવી ચર્ચા કરવી એ મારાથી સમજી શકાયું નહિ, તેથી વિચાર કર્યો કે ચર્ચા સાબળવી પણ કંઈ બોલવું નહિ.

મેં પૂછ્યું "કોઈ ગણિતશાસ્ત્રના પ્રવિણ પ્રમુખ મળી આવ્યો છે ?"

મારા મિત્રોને-કોણ જાણે સારી આ સૂચના મૂખાંધ ભરેલી લાગી ! સા હસવા લાગ્યા અને એક જણે કહ્યું "વાહ, વાહ ! તમારી સૂચના અમલમાં મૂકી દોય તો ત્રોજે દિવસેજ મ'ડળે સધ જાય. પ્રમુખ તે વળી એમ પસંદ કરાતા હશે કે ? પ્રમુખ તરીકે તો કોઈ ઓશીસરજ જોઈએ. ઓશીસર પ્રમુખ હોય તો જ ઓતાની હક જાય."

આટલું જાણ્યા પછીથી પણ મારી સૂચના હસી કહાડવા જેવી છે એની મારી ખાતરી થઈ નહિ તેથી મેં કહ્યું, "તમે પસંદ કરેલા ઓશીસરને શાસ્ત્રનો શોખ તો હશેજ." તેમ મનુષ્યે જવાબ આવ્યો. "શેનો ધૂળનો શોખ ! પણ તમે કેમ આમ સૂચનાયા ? પ્રમુખને બાપણના વિષયનું જ્ઞાન હોવાની જરૂર ક્યાં છે ?"

મેં જવાબ આવ્યો "કદાચ તમે કહો છો તે ખરું હશે !"

સાચો જ્ઞાન લીધી. બીજે દિવસે મુદ્દર કરેલે વખતે હું જઈ પહોંચ્યો. હોલ ચીકાર ભરાઈ ગયો હતો. મને વિચાર થયો કે આ માન કેને માણું 'ગનુઈ'. વધુ વિચાર કરતાં જણાયું કે મારા મિત્ર કહેવા હતા તેમજ હશે.

ઓશીસરના પૈઝીશન ઉપરજ ઓતાની સંખ્યાનો ખરો આધાર હોયો જોઈએ.

મેંડળનું કાર્ય શરૂ થયું. પારસી બાઈઓ કહે છે તેમ તાળીના ગગાટ વચ્ચે બાપણ શરૂ થયું. બાપણકર્તાએ પોતાના બાપણનો આરંભ કર્યો.

“વિશ્વદુઃખ પ્રમુખ સાહેબ, સુત ભગિનીઓ અને શ્રીયુક્ત સદ્ગુરુઓ—આપની સમક્ષ હું આજે એક વિચિત્ર વિષય ઉપર બાપણ આપના તંબાર થયો છું. જે વિષય હું આજે ચર્ચવા ઇચ્છું છું તેનું જ્ઞાન ઓતાઓમાંથી ધણા થોડાને હશે એ જણાવવાની ધૃષ્ટતા કરું છું. હું કોઈનું અપમાન કરવા ઇચ્છતો નથી. આજની સભાના વિદ્વાન ઓતાઓ આગળ હું કેવળ અદ્યક્ષની છું એ હું સારી રીતે સમજું છું. મારા અદ્યક્ષાનંતે લીધે મારા બાપણમાં અનેક દોષો આપને માલમ પડશે તે સર્વને માટે આપની ક્ષમા ચાચું છું. પરંતુ આજનો વિષય એવો અપૂર્વ છે કે એના મહત્વનો કોઈકને જ ખ્યાલ હોઈ શકે. દુનીઆની પ્રગતિનો મુખ્ય આધાર એ વિષય ઉપરજ છે. જગતમાં કંઈ પણ અચળ અને ફાટારથી પર હોય તો તે એજ છે. મોટા વિદ્વાનોને પણ એ અચાલ છે. શાસ્ત્રી પૂરાણી એની આગળ નમન કરે છે.”

ઓતાઓની કુતુહલ યતિ જગત કરવાનો આ પ્રયાસ ચાલુજ હતો તેવામાં મારી એકામનામાં વિલેપ થયો અને હું વિચારના વમતમાં પડ્યો. મને એમ લાગ્યું કે બાપણનો વિષય બદલેલો હોવો જોઈએ. ગણિતશાસ્ત્રને બદલે ઇત્તર, ભક્ત, સંજનકાર એવો કંઈ વિષય પસંદ કરવામા આવ્યો હશે. આ વિચારમા ને વિચારમા હું થોડું બાપણ ચૂપી ગયો. કોણ જાણે કેટલાએ વિશેષણ આ વિષયને માટે વપરાયા હશે! બાપણકર્તાએ ‘આ વિષય તે કયો’ એવી ગર્જનાની સાથે ટેમ્બપર હાથ પછાડ્યો તેથી હું વિચાર નિદ્રામાંથી જાગ્યો, અને સાવધાન થઈ સાંભળવા લાગ્યો. બાપણ આગળ ચાલ્યું.

“સદ્ગુરુઓ, એ વિષય તે ગણિતશાસ્ત્ર છે. ગણિતશાસ્ત્ર એટલે શું, ગણિતશાસ્ત્ર કેને કહેવું, ગણિતશાસ્ત્રનો અર્થ શો કરવો, એમાં શેનો સમાવેશ કરવો એ પ્રશ્ન બહુ મેંડન છે.”

આ પ્રશ્નોની પરંપરાથી અને તેને અંતે કુદી આવેલી ગહનતાથી મને અરેમ્પરી નિદ્રા આવી. બાપણકર્તાએ ગણિતશાસ્ત્ર કેને ગણ્યું અને એમાં શેનો શેનો સમાવેશ કર્યો તે હું કહી શકતો નથી. હાથ પગના પછાડાથી જ્યારે હું જાગી ઉઠ્યો ત્યારે બાપણનો અંત આવતો હોય એમ જણાયું.

“સદ્ગુરુઓ, હવે તમારી ખાંતી થઈ હશે કે એ વિષય હસી કંડાડવા જેવો નથી, એ વિષયનો તિસ્કાર કરવામાં તમે મોટી ભૂલ કરી છે, અરે ભૂલ તો શું પણ પાપ કહ્યું છે. જે વિષય પર તમારા ભવિષ્યનો આધાર છે, જે વિષય પર તમારા દેહના ભવિષ્યનો આધાર છે—અગળર ધ્યન આપજો.—હું કહું છું કે તમારા દેહના ભવિષ્યનો આધાર છે (તાળીઓ) જે વિષયથી તમારી ખુદી ખીલે છે, જે વિષયથી તમને ધૈર્ય પ્રાપ્ત થાય છે, જે વિષયથી તમારા માનસિક વિદ્વાસનાં દાર ખુલ્લાં થાય છે તે વિષયનો આવો તિસ્કાર, તેની આટલી અવગણના, તેની આવી શોકગ્રનક સ્થિતિ જોઈને કયા મનુષ્યની આંખમાં આંસુ નહિ આવે? સુત બાઈઓ, હું

આપને વિનંતિ કરીને કહું છું, હું આપને પણ ચકીને કહું છું, હું આપના ચરણની રજા મારે મસ્તકે મૂકીને કહું છું કે આપણા દેશની ખાતર, આપણા પ્રાચીન ગૌરવનું સ્મરણ કરીને, આપણા પવિત્ર ધર્મને માટે, આપણા પૂજ્ય પૂર્વજોની ખાતર ગણિત શાસ્ત્રનું મન્દિત સ્વીકારો અને તેને આવધાર આપો. તેને તમારા ખરા હૃદયથી વધાવી લ્યો, તેને તમારા જીવનમાં ભેળવી લ્યો..... !" શ્રાતાઓએ એટલા ઉત્સાહથી તાળીઓ પાડવા માંડી કે પછીથી મારાથી કંઈ સંભળાયું નહિ.

મુખ્ય બાપણું પૂરું થયા પછી બાપણું ઉપર ચર્ચા શરૂ થઈ. કોઈએ ગણિત અને વિજ્ઞાનનું સંધાણું કરી વિમાનની પ્રગટાવટ કરવા માંડી, કોઈએ હિંદુસ્તાનના પ્રાચીન ગૌરવનું સ્મરણ કરાવ્યું, કોઈ સંસાર મુકામે અંદર લાગી શક્યા. પરિણામ એ આવ્યું કે ચર્ચામાં વિષવિધ વિષયપર અનેક મતના ખંડનમંડન આયા. એક શૂંડસ્યે અંદર સ્વચાલની વાત પણ આણી; પરંતુ પ્રમુખ સાહેબ ચમક્યા અને ગંભીરે મુખાકૃતિ કરી એમણે જણાવ્યું કે રાજકીય વિષયપર ચર્ચા કરવી એ મંડળનો ઉદ્દેશ નથી. આ પ્રમાણે થવાથી એ વિષય ઉપર તો કંઈ ચર્ચા થઈ નહિ. મારી ખાતરી થઈ કે બાપણનો વિષય ગમે તે હોય તો પણ રાજકીય વિષય શિવાય ખીજા કોઈ પણ વિષય ઉપર ચર્ચા કરવાનો હક વકતાઓને છે. અને લાગ્યું કે આગળના બાપણમાં જે લોકો મારી માથે સરઆતથીજ હાજર હતા તે ખરેખરા ભાગરસાળી હોવાય. કારણ કે મોંઝા આવનારને બાપણનો વિષય મહા મુશ્કેલીથી જડ્યો હશે.

ચર્ચા મંડળના પહેલા બાપણનો રીપોર્ટ વધારે લખાવવાને બદલે માત્ર એક વકતાની ચર્ચાના ખ્યાલ તેમના રાખદમાજ આપી રીપોર્ટ સમાપ્ત કરીશ. એ શૂંડસ્યે કહ્યું,

"બાપણકર્તાના વિચારને હું જરા પણ મળતો નથી. એમની આટલી વિનંતી-પછી પણ મને ગણિતશાસ્ત્ર માટે સપૂર્ણ તિરસ્કારજ રહે છે. હું નિશાળમાં અભ્યાસ કરતો હતો, ત્યારથીજ એ વિષયને માટે તિરસ્કાર ઉત્પન્ન થયો હતો અને જણાવતા-આતંદ થાય છે કે એ તિરસ્કાર કાકમ છે અને ભવિષ્યમાં પણ હાથમ રહેશે. મારા મારતરે ઘઉં અને હા એ બિન્ન નથી એવું અને સમજવવા પ્રયત્ન કર્યો. મારતરના મકાન અયાસ છતાં પણ હું સમજી શક્યો નહિ અને હજી પણ સમજી શકતો નથી કે એ કેમ અને જે કંઈ અને હા એકજ હોય તો પછી ૨૨ અને ૧૨ શા માટે એક ન હોવા બેકએ ૧ જે આશરોના ઉપયોગથી સાહિત્યના ઉત્પન્ન થયો અને છે તેજ. આશરોનો આવો અધમ ઉપયોગ બેક કેતિ બેક નહિ થાય ? આના બાપણથી બોજાવાતા નહિ એટલીજ સૂચના કરી એસી જવાનો રજા લઉં છું."

હરિલાલ માણેકલાલ દેસાઈ.

મણીથી વીંટી, વીંટીયા મણી, મણીથી વીંટીયા, વળી આંગળી શેત્રો,
ધનિથી વિનુ, વિનુથી દનિ, દનિથી વિનુચો વળી સગા મ શેત્રો,
સમીથી સરંગી, સરંગીથી શરણી, શરણી-શર્વરીથી આમ મ, શેત્રો,
નીરજથી નીર, નીરથી નીરજ, નીરજ-નીરથી સરવર, શેત્રો.

ધનલક્ષ્મીની વિશ્રંભ-કથાઓ.

કથા ૧.

“ સ્ત્રી હવે અગર મરે તો પણ ત્હમારે શું ? ત્હમારે તો હમેશ અર્ધા રાત્રે ઘેર આવવું ! શું આ માણસનાં લક્ષણ છે ? દોરની પેઠે બહાર રખડવું એ સારું છે કે ? ”

આ પ્રમાણે ધનલક્ષ્મીદેવી પતિરાજ એક મંડળના મેન્બર થયા તે માટે વાહુ-ધારા છોડે છે. ત્હમના પતિ રમણમલાલ પથારીમાં પડ્યા પડ્યા દેવી ને ને શબ્દોચ્ચાર કરે તે હરે પેટે સાબળે છે. (કેમકે આવા મધુર શબ્દો સાબળવાની તેઓશ્રીને હમેશની તાલીમ હતી.) શહેરમા, ઓશીસમા, તેમજ બાપણોમા રમણમલાલ, સારો હ્રમણમાટ મચાવતા પણ બૈરી પાસે બે કોડીનાં. રમણમલાલ ન્હાનપણથીજ ગૃહસ્થી બન્યા હતા. જ્યારે પોતે ન કમાતા ત્યારે ઘરના સૌ માણસો ત્હને ધમકાવતા. આ જોઇ ધનલક્ષ્મીને પણ ધણીને ધમકાવવાની ટેવ પડી ગઇ; અને તે એટલે સુધી કે રમણમલાલ એક શબ્દ કહે તો તે સ્કામા ત્રણ મ્હોડવામા પાછીપાની ન દે. આ પ્રમાણે વડિલોના આશીર્વાદથી સાહેબ સ્કવાર બપોર અને સાંજ એમ ત્રણ વખત વચનમાણથી પૂજતા. પરંતુ રમણમલાલ યોગી પુરૂષ એટલે તે વિશે દરકાર કરતાજ નહિ, અને ગૃહસંસાર સરલ રીતે ચાલ્યો જતો.

ધનલક્ષ્મીના ઉપર પ્રમાણે શબ્દો સાબળી રમણમ બોલ્યો : “ દેવી જુગદબે ! આજ અનુમત્ત કરી મ્હને સુવા દો તો સારું; હમેશાં ત્હમારી વાતો સાબળી મ્હારાં તો માથું શટી જાય છે. ”

“ સુમે સુવા હકે એમ કે ? આજે સુઈ જવાનું નામ પણ ના લેશો ! હમેશ રાત્રે મોડું આવવું અને પછી સુવાનું કેમ બને ? સુવું હોય એ ત્હમારી પેઠે બહાર ન ફરે ! વળી ત્હમારે આમ રખડવુંજ હતું તો પછી પરણ્યાજ શા માટે ? વાંઠા હોત તો કોઈ ન પૂછત કે “ ક્યારે આવ્યા ? ક્યાં હતા ? ” પરંતુ નવરો હજમ પાટલા મુટે. ત્હમારે કાંઈ ધણી નહિ એટલે મંડળનો મેન્બર થયા. મંડળમાં જવું, માસિકો કાઢવાં, મ્હોટી વાતો કરી બાપણો આપનાં અને કરવું કશું નહિ—આવાં વર્તનથી ત્હમે બધા શું કરવા ધારો છો ? આ ત્હમારું કામ કે કંઈ બીજું ? ”

રમણમ—અરે ! તું તે બાબત કાંઈ સમજતીજ નથી !

“ બસે સ્કમળું છું કે નહીં સમજતી પણ ત્હમારું મંડળો શું કરી નાખવાના છે ! મ્હા પીતી, તકાકા માસ્તા, બે ત્રણ રીપોર્ટો લખી લોકોને ખુશી કરવાં, આમ કરીને ત્હમે શું બહાર કરી નાંખવાના છો ? ત્હમે બધા મેન્બરો ૧૮ અઢારે અગે વાંઠા છે. ત્હમારા મેન્બર મી. તકાકાઆઘસ વાતો કરતા કે હું મ્હારા દિકરાને ૨૦ વર્ષ પહેલાં પરણાવુંજ નહિ, પણ મરત ક્યા મળનાં કેવો ૧૩ વર્ષમાંજ વરરાજી હોય ! બીજા સુરખી રમણચંદ્ર એનાજ બાપ ! સ્ત્રીઓને સ્વતંત્રતા આપવા બાબત અને કેળવણી બાબત કોલેજ

હોલમાં મોટું બાપણ આપે અને ઝોંગને તેમજ બેટીઓને ઘરમાંથી બહાર નીકળવાની પણ મનાઈ ! “ પર પુરુષ સાથે બેઠાવજ કેમ ? ” આ તેઓનો સિદ્ધાંત ! બીજું તમારા પ્રમુખ ધીરજરામ પંડ્યાની તો વાતજ મૂકે ! હજુ ગયા પરમ દહાડેજ ‘ કન્યાવિક્રય અને બાળવ્રત ’ ઉપર જડખાંભાંગક બાપણ આપ્યું ; અને પુત્રીનાં ૨૦૦૦ પતીકાં ગણાવતાં જરાએ વિલંબ ન કર્યો ! આ તમારી સભાઓનાં કામ ! માસિકોથી અગર બાપણોથી કેવળ દેશનો ઉદ્ધાર થતો નથી ! બોલો હું સમજી કે તમે ? ”

૩મ—તું તો સ્વમચ્છુજ છે ! પણ હવે નિદ્રા લેવામાં સમજ તો દીક !

“ તમારો એ ઉપદેશ મ્હારે નથી જો-નો. સભામાં રખડતા તમારી ઉંઘ ક્યાં ચાલી નાથ છે ? તમે કહે છો એ સારા માણસનું કામ નથી ! પૈસા તમારી પેટે ઉડાવીએ તો છોકરા ધુરરે ન રમે ! મ્હને તો નરાઈ લાગે છે કે તમે ઘર છોડીને રાત્રે બહાર નીકળો છો ! પરંતુ આજ તો ગયા ! હવે આવતે રવિવારે જશો તો મુશ્કેલ યશે ! ખારણું ઉઘાડું તો હું ધનત્રયીજ નહિ ! અથવા તો તમારા બધા મેમ્બરોની વચ્ચેજ, જશો તો, કચેતી કરીશ ! અને બીજું જે તમારા કાંઈ પણ મેમ્બરને મ્હારા ઘરમાં ધાસ્યો તો પાટલા પર જમવા બેસવું મુશ્કેલ પડશે ! સમજ્યા કે ? ”

૩મજીવ—“ આટલો સમય સાથે રહ્યો તો પણ શું નહિ સમજ્યો હોઈ ? ”

“ તમને તો આવું વાકુંજ બોલતાં આવડે છે ! તમને મ્હારી કુંડિમતજ નથી. ધરને માટે પ્રાણ તોડીને કામ કરે પણ તમને કિંમતજ નથી ! તમારા મંડળનો પટાવાનો આવ્યો હતો તે સવાજમનો બે માસના રૂપીઆ લઈ ગયો ; પણ ઘરમાં હું કેટલા દિવસ થયાં ‘ હજાર ’ નિના ચલાવું છું એ તમને કંઈ ખબર છે ? ધનના વૈતાર કરીને મરીએ તોએ તમને શું ? પણ યાદ રાખજો કે આમ પસા વાપરીએ તો દેવાળું કાટવાનો વખત આવે ! તમારી પેટે પસા ઉડાવાજ નહિ. ૨ રૂપીઆ એટલે શું ? મ્હારા કીકાની કેટલી ચોપડીઓ લીધી ? રાંધણો છે ને કેવું મનનું અળવું લેત ! મ્હારી સાડીની કોર પણ ખરીદાત ! પણ તમને એ ક્યાંની સુઝ ! મ્હને પસા શિવાયની બધી વાંત ગમે ! ”

૩મજીવ—“ આજે જગરણ કરવાનો વિચાર કર્યો જણાય છે. ”

“ હા ! હવે સંસ્કાર તો પડવા આવ્યું છે. બે કલાક સારું શું સુવું ! બે-બે-બે-કલાક-૧-૧-૧ સુધી-સ-સભામાં જવું-એમ બોલતાં બોલતાં અંતે ધનત્રયી સુઈ ગઈ. ”

ત્રાતીલાલ બાવાલાલ પુરોહિત.

આવમના બાળક ત્રણ ચમગળ, ન્યુપિટર, ને નેપ્ચ્યુન કદખ્યાં, ‘ ગુભર્ષક ’ ને ‘ સત્યમતિ ’ વળી ‘ ગુણર્ષક ’. જરનામે રથાપ્પા; પેલતે ત્રણે પવિત્રાત્મા, પિતા, પુત્ર તરીકે પરબાયે, ત્રણમાંથી નેપ્ચ્યુન, ‘ ગુણર્ષક ’, પુત્ર કવિ નામે ઓળખાયે.

હંસલ,

વાલ વિનોદ.

એ શીર્ષક નીચે ' મુંઝરી સુમોધ ' ના ફક્તવારી અને માર્ચ ૧૯૧૭ ના અક્રમા રા. રા. રણજીતરામ વાવાભાઈએ લેખ લખ્યો છે તેમાં કવિતા - આપી છે તેની વાર્તા તેમને પ્રયત્ન કર્યા છતાં મળી નથી, અને તેમણે એ વાર્તા કાંઈ જાણતું હોય તો લખી મોકલવા આગ્રહ કર્યો છે તેથી પહેલી તથા બીજી કવિતાની વાર્તા નીચે આપી છે.

આચર કુચરની ગાલ્લી, બે મેંડક જોડ્યા જાય;

ગળએ મારી ચલ્લી, ચલ્લો વેર લેવા જાય.

ઉપલી કવિતા ' આચર કુચર ' ને બદલે ' આકડ કુકડ ' તથા ' ગાલ્લી ' ને સ્થાને ' બહેલડી ' તથા ' રાગએ મારી ' ને બદલે કેટલેક ઠેકાણે ' ઘોભીયે મારી ' ને કેટલેક સ્થળે ' મોચીએ મારી ' એવા પાઠથી ગવાય છે. એથી, કરીને બીજી કવિતા માન પહેલી કવિતાનો પાઠ ફેર છે. તેથી બન્ને એક ગણી તેની વાર્તા નીચે આપી છે.

ચકલા ચકલીની વાર્તા.

એક હતી ચકલી ને એક હતો ચકલો. ચકલી એક મોચીની દુકાને ગઈ. ત્યાં દાળ તડકે નાખેલી હતી મોચી જોડા સીવતો હતો તેની નજર ચૂકનીને ચકલીએ દાળ ચાખમાં લીધી. તે જોઈ મોચી ખીજવાઈ ગયો ને તેણે જોડો છૂટો માર્યો, તેથી ચકલી મરી ગઈ. આ બધું એક બીજને ચકલો જોતો હતો તે પેલી ચકલીના વરને કહી આવ્યો કે તારી ચકલીને મોચીએ મારી નાખી. ચકલો બહુ ગુસ્સે થયો, ને તેણે તેણે વેર લેવા જવાની તૈયારી કરી. એક લાકડાની ગાડી કરાવી. તેને બે દેડકા જોડ્યા ને પોતે માહે બેઠો. ઘોડે ચરતે ગયો ત્યાં એક વીંછું મળ્યો. તેણે પૂછ્યું કે ચકલા રાણા મ્હાં જાઓ છો ? ત્યારે ચકલો બોલ્યો.

લાકડકુકડની ગાલ્લી બનાઈ, દો મેંડક જોડ્યા જાય;

મોચીએ મારી ચકલી, ચલ્લો વેર લાગવા જાય.

આથી વીંછુંએ કહ્યું કે મને લઈ જાઓ છો ? ચકલો કહે ચાલો, એકથી બે બેલા. તે આગળ ચાલ્યા એટલે એક સાપ મળ્યો. તેણે પણ પૂછ્યું કે ચકલા રાણા કેમાં જાઓ છો ? તેને પણ તેણે ઉપર મુજબ જવાબ દીધો કે લાકડકુકડ વિગેરે. ત્યારે સાપે પૂછ્યું મને લઈ જાઓ છો ? તેને પણ કહ્યું ચાલો, બેરી ત્રણ બચા. વળી આગળ ચાલ્યા ત્યાં એક કાચર મળી. તેણે પણ ઉપર મુજબ પૂછ્યું. તેને પણ એજ જવાબ આપ્યો કે લાકડકુકડ વિગેરે. ત્યારે કાચરે કહ્યું કે મને લઈ જાઓ ? ચકલાએ કહ્યું ચાલો, ત્રણ કગતાં ચાર બચા. વળી પાછા આગળ ચાલ્યા ત્યાં એક માંબેલું મળ્યું તેણે પણ ઉપર મુજબ પૂછ્યું. તેને પણ કહ્યું કે લાકડકુકડ વિગેરે. માંબેલું કહે, ચાલો, મને લઈ જાઓ ? તેને પણ જોડે લીધું. વળી આગળ જાય છે, ત્યાં એક હાલુનો પોદળો મળ્યો. તેણે પૂછ્યું ચકલાજી, ક્યાં ચાલ્યા ? તેને પણ કહ્યું કે લાકડકુકડ વિગેરે. ત્યારે

भरतखंडकी एकभाषा हिन्दी.

हिन्दीही हिंदुस्थानके शिक्षित समुदायकी सामान्य भाषा हो सकती है यह बात निर्विवाद सिद्ध है. कैसे हो सकती है केवल यही विचार करना है। जिस स्थानको आजकल अंग्रेजी भाषा लेनेका प्रयत्न कर रही है पर जिसको लेना उसके लिये असम्भव है वही स्थान हिन्दीको मिलना चाहिये, क्योंकि उसपर हिन्दीका पूर्ण अधिकार है। यह स्थान अंग्रेजीको नहीं मिल सकता है क्योंकि यह विदेशी भाषा है और हमारे लिये बड़ी कठिन है। अंग्रेजीकी अपेक्षा हिन्दीका सीखना हास्यका खेल है। हिन्दी बोलनेवालोंकी संख्या प्रायः ६१ करोड़ है। बंगला, बिहारी, उडिया, मराठी, गुजराती, राजस्थानी, पंजाबी और सिन्धी, हिन्दीकी बहिन है। उक्त भाषाओंके बोलनेवाले थोड़ी बहुत हिन्दी समझ तथा बोल लेते हैं। इन सबको मिलातेसे संख्या प्रायः २२ करोड़ हो जाती है। जिस भाषाका इतना प्रचार है उसकी बराबरी करनेके लिये अंग्रेजी जिस एक लगभग हिन्दुस्थानी ठीक नहीं बोल सकते हैं क्योंकि समर्थ हो सकती है। आज तक हमारा देशी काम और व्यवहार हिन्दीमें नहीं होने लगा है इसका कारण हमारी भीरुता अश्रद्धा और हिन्दी भाषाके गौरवका अज्ञान है। यदि हम भीरुता छोड़ दे, श्रद्धावान हों हिन्दीका गौरव समझें तो हमारी राष्ट्रीय और प्रान्तिक परिपक्व तथा सरकारी धारासभाका भी व्यापार हिन्दीमें चलने लगेगा। आरम्भ प्रान्तिक राष्ट्रीय मण्डलोंसे होना आवश्यक है। इस कार्य यदि कुछ कठिणता भी है तो वह प्रायः तामिल्यादि द्रविड भाषा भाषियोंके लिये है पर उसकी भी औषधी हमारे हाथमें है। उतसाही साहसिक स्वभाषाभिमानि हिन्दीके जोशीले पुरुषोंको बिना मूल्य हिन्दीको शिक्षा देनेके लिये मद्रासादि प्रान्तीमें भेजना चाहिये। वे हिन्दीके पराक्रमी प्रचारक बन जाय तो अल्पहि कालमें मद्रासादि प्रान्तके शिक्षित वर्ग हिन्दी सीख लेंगे। यदि हममें उचित जोग हों तो इस प्रश्नका उत्तर केवल तैराशिक पर ही रहता है। जितने अधिक शिक्षक भेजे जाय उतनाही शीघ्र हिन्दीका प्रचार हो जायगा। शिक्षकोंके भेजनेके साथ ही साथ स्वयं शिक्षण पुस्तकें भी बनानी चाहिये। इन पुस्तकोंका प्रचार बिना मूल्य होना आवश्यक है। भाषा सीखनेकी आवश्यकता बतलानेके लिये प्रतिष्ठित वक्ताओंका भेजनाभी आवश्यक है।

સ્વીકાર અને અવલોકન.

૧. ચોખેરવાળી—ભાગ ૧ હો તથા ૨ બે, ભાગાન્તર કર્તા રા. રા. ધનશંકર હીરાશંકર ત્રિપાઠી, પ્રકાશક રા. રા. શ્રવણલાલ અમરશી મહેતા અમદાવાદ, મૂલ્ય, ખારઆના. આ પુસ્તક સર રવીન્દ્રનાથ ઠાકુરની એક ખગાળી વાર્તાનું અંગ્રેજી ભાષા ઉપરથી ભાષાન્તર છે. રા. ધનશંકર સંસ્કારી અને સગલ ભાષા લખે છે તે તથા તેમનો ભાષાન્તર ક્ષેત્રે કામુ છે તે આ માસિકના વાચકોને સુવિદિત છે. પરંતુ તેના કરતાં આ ચોખેરવાળીમાં જે ભાષા તેમણે વાપરી છે તે વિશેષ સરલ, વિશેષ આસ્વાદ્યનક અને વિશેષ આકર્ષક છે, ને તેથીજ એ પુસ્તકો ઘણા આકર્ષક ને રમણીય થયાં છે. વાર્તાના કથાવિભાગ મુશ્કેલીવાળો નથી તેમ પાત્રો પણ ધણાં નેથી. કથાવિભાગ સાદો પણ હમેશ માણસના અનુભવમા આવે એવો સામાન્ય છે. તેટલા માટે સાંસારિક કથા મુખ્યત્વે ચીતરાયેલી હોવાથી તે વાંચવા, ને તે સાથે એક સપાટે પૂરી કરવા ઇચ્છા રહે છે. વાર્તાનાં પુસ્તકો આવાં જ હોવાં જોઈએ. કેટલીક નવલકથામાં અશ્લીલ વિભાગો જોવામાં આવે છે તે કરતાં જુવાનીમાં થતી ભૂલો સમજવામાં આવતાં, તે સુધારી નીતિના માર્ગનો ઉપદેશ આપતા પુસ્તકો વિશેષ પ્રસિદ્ધ થાય તો તેથી જનસમાજની નીતિ ઉપર સારી અસર થવાનો સંભવ છે. ચોખેરવાળીના અવ્યક્ત પ્રેમનું પરિણામ આવી સમજી શકે એવાં આકર્ષણથી નીતિની છાપ વાચકો પર પડવા વિના રહે નહિ, તેટલા માટેજ આવાં પુસ્તકો જેમ વધારે છૂટથી વ્યાપ તેમ લાભકારક છે. અમે એ પુસ્તક દરેક લાઘવ્યશીમાં રાખવા બલામણુ દેરીએ છીએ તથા ભાષાન્તર કર્તાને એવું પુસ્તક લખવા માટે તથા પ્રસિદ્ધકર્તાને તે પ્રસિદ્ધ કરવા માટે અતઃકરણપૂર્વક ધન્યવાદ આપીએ છીએ.

૨. નીલનેની—કર્તા રા. રા. સાકરલાલ અમૃતલાલ દવે. બી. એ. પ્રકાશક રા. રા. શ્રવણલાલ અમરશી મહેતા, અમદાવાદ મૂલ્ય આના આદ. આ નાનકડું, રસિકડું પુસ્તક પૂનાની ડેન કોલેજના પ્રિન્સિપાલ ડ્રોક્સર બેઇન દ્વારા "A Dragghet from the Blue" એ નામના પુસ્તકનો અનુવાદ છે. હાલના વાર્તાલુગમાં પ્રસિદ્ધ રતી જુદી જુદી વાર્તાના વસ્તુ કર્તા - આ વાર્તાનું વસ્તુ જુદુંજ છે. વાર્તાના લેખકો કથા તો સાંસારિક, ઐતિહાસિક વિષય પસંદ કરે છે, પણ ઉક્ત વાર્તામાં તત્ત્વચાનનો વિષય લીધેલો છે. કથા ભાગ ઘણો સૂક્ષ્મ છે. પુરુષ-પ્રકૃતિનો વિષય છે. પૂર્વજન્મના કર્મના સિદ્ધાંત ઉપર રચના છે. પરંતુ આવા મદન વિષયને પણ ગ્રેમની શુદ્ધણીથી શુદ્ધી કર્તાએ રસિક જનાની કથા વિભાગને વિશેષ આકર્ષક બનાવ્યો છે. શુદ્ધતાની અનુવાદમાં પણ એ રસિકતાની હાનિ થતી નથી, તથા વસ્તુ (uplift) યજવાઈ રહ્યું છે એજ અનુવાદકર્તાની ખૂબી છે. વસ્તુ આવી જતલું હોવાને લીધે ઘણા સંકેત છે કે પ્રે. બેઇન સંસ્કૃતની કથાનો આશય લીધો દર્શો. પ્રે. બેઇનનાં જન્મના વાગવા તથા ભાષાન્તર થેાવ છે. કેટલાંકનાં ભાષાન્તરે થયેલો છે, પણ જેટલાં હજી ભાષાન્તર થયાં નિનાનાં છે તેઓનું ભાષાન્તર પણ આવી રસિક, માનવવાળી તથા લલિત ભાષામાં થાય તો આ નવા પ્રકારના સાહિત્યથી આપણી ભાષાની અભિવૃદ્ધિ

યાય એમાં જરાએ શક નથી. અનુવાદ કરીને એને અંતઃકરણ પૂર્વક ધન્યવાદ આપીએ છીએ.

વિશેષમાં રા. રા. હયલુલાલે હિન્દુ પુસ્તક સાહિત્ય પ્રેમી, નાટકોના કર્તા અને સાક્ષર રા. રા. વસિંદાદાસ ભગવાનદાસ ત્રિમાસર, ખી. એ. એલ. એલ. ખી. એરિસ્ટર-એટ-લો ના મંત્રીપદથી પ્રસિદ્ધ થતી 'વિચાર પુષ્પનાળા' જાપવાતું માયે લીધું છે તેના પહેલા પુસ્તક તરીકે આ પ્રસિદ્ધ કર્યું છે. રા. વિભાકરનાં પુણ્યો જોવું જ એ પુણ્ય છે, એથી અમેને ખાતરી થાય છે કે રા. હયલુલાલ પુણ્યોની પસંદગી આજ પ્રમાણે કરશે. આ પુસ્તક લાઇબ્રરીમાં રાખવા યોગ્ય છે તથા દરેકને વાંચવા અમારી ભલામણ છે.

૩. છત્રપતિ રાજરામ-લેખક રા. રા. મોવર્ધનદાસ, કદાનદાસ એમીન, પ્રકાશક રા. ડાહ્યાભાઈ રામચંદ્ર મહેતા. અમદાવાદ. હિન્દુ પુસ્તક સસ્તી વાર્તામાળાનું ચોથા વર્ષનું પુસ્તક છે. એ મરાઠી પુસ્તકો ઉપરથી લખાયેલું છે. કથા ઐતિહાસિક છે. મહારાષ્ટ્રના મહારાજાના જન્મપતિ શિવાજીએ મોગલ શાહશાહ આરંગઝેબ સાથે જે યુદ્ધ કર્યું હતું તથા બાદશાહને હાજરે હતો ત્યારબાદ તેના મુત્ર શબ્દાદ્વારા પિતા જેવું લડાયક શાય નહિ હોવાથી તે મોગલો સામે ટકી શક્યો નહિ, અને અંતે મરાઠાની સત્તા પડી, ભાગી, એવામાં મરાઠા રાજ્યની સત્તા છત્રપતિ રાજરામે સતારામાં સ્થાપી તે વિષય આ વાર્તાનું વસ્તુ છે. એમાં વીરરસ પ્રાધાન્ય છે. ભાષા સરળ છે. આથી વાર્તાઓથી આપણા જુનો ઇતિહાસ નવા રૂપમાં દાંડક તાજો થાય છે, ને તેથી પૂર્વસ્થિતિ બહુવાતું મળે છે. એકંદરે પુસ્તક સારું છે, ને તે લાઇબ્રરીમાં રાખવા યોગ્ય છે.

૪. લો. મા. દાદાભાઈ નવરોજીનું 'હું' હવન ચરિત્ર-વિવેચક માસિકના પ્રકાશક રા. રા. હીરાભાઈ-દાદાભાઈ દેસાઈએ હવનચરિત્ર માળાની શરૂઆત કરી છે તેના પહેલા પુસ્તક તરીકે હિન્દના દાદાના જનનથી શરૂઆત થઈ છે. એ યોગ્ય જ થયું છે. 'હું' હવનચરિત્ર' કહ્યું છે તે પ્રમાણે હવન થાયું જ 'હું' છે. છતાં એ મહાપુરુષના હવનના કેટલાક પ્રસંગો તેમણે આપ્યા છે. કીમત પણ જૂજ છે.

૫. લા'હન રહસ્ય-પુસ્તક ૨ જુ. પ્રકાશક રા. રા. મહારા'દર લલિતુભાઈ ભટ્ટ.

૬. કી ગુજરાત ખેતીવાડી અને હુન્નર હિયોગ. ત્રિમાસિક પત્ર, ભરૂચ. સરસ્વતી માસિકના ત્રીજી રા. રા. શ્રીમનલાલ હરેવેરામ શહેર છે. વડોદરામાં જે 'પ્રકાશન' ખેતી અને સહાયક નામનું ત્રિમાસિક પ્રસિદ્ધ થાય છે તેવાજ પ્રકાશન આ છે તથા તેના ઉદ્દેશથી હિન્દ માસિકની પ્રસિદ્ધિ છે. એના ત્રીજી સાહિત્ય પ્રેમી પુરુષ છે. એટલે ભાષા શુદ્ધ ઉપર વિશેષ લક્ષ આપાતું; બોધને તે આપું આપાતું, બેવાંથી આવે છે એ દિલ્લો ગીરી છે. આસા છે કે ત્રીજી એ આપત ઉપર હવેથી વિશેષ ધ્યાન આપશે. ખેતીના જુદા જુદા વિભાગનું જ્ઞાન તથા તેની સમજણ એ માસિક ખેતીનાં આપતું જણાય છે. લેખો સારા છે, અને હાલના જમાનાને જરૂરના છે.

૭. કી બુગુપુર હિન્દ અનાથાશ્રમનો નવેમ્ના વર્ષનો રિપોર્ટ-આ રિપોર્ટ વંચને એ આશ્રમના મંત્રી રા. શ્રીમનલાલ હરેવેરામ શહેરે તારકથી મળ્યો છે.

એ વાંચી જતાં અમને ઘણો આનંદ થયો છે. અનાથોની સંખ્યા જો કે મોટી નથી તો પણ તેમના વિવાહ્યાસ વગેરેની બચસ્થા થયેલી જોવામા આવે છે. આપણા ગરીબ વર્ગનાં બાળકો નિરાધાર થાય છે ત્યારે માત્ર પેટને ખાતર જ તેઓ બચપણથી બીજાને આધીન થાય છે. પાઠશાળાઓ પ્રથમ આ દયાનું અને પરોપકારનું કામ આરંભ્યું હતું, તે ઘણા જીવોને મરતા બચાવ્યા છે. તેઓએ તેમનું બાલવયથી સંરક્ષણ કરેલું એટલે સ્વાભાવિક રીતે તેમણે તેમનો ધર્મ સ્વીકારેલો. છાંપનીયા દુકાળ પછી સ્થિતિ બદલાઈ ને ગરીબ ગુરુખાને પાળવાનો ધર્મ આપણે સંભળ્યા, ને તેને પરિણામે ઠેરઠેર એવાં આશ્રમો થયાં છે, સુરતમાં બાળાશ્રમ છે, વૈરાટરામા કૃતસિંહ અનાથાશ્રમ છે, કાઠિયાવાડમાં વઢવાણમાં એક આશ્રમ છે, તથા નડિયાદમાં પણ અનાથાશ્રમ છે. આ પરોપકારનું તથા દયાનું કામ છે. પરંતુ એટલેથી આપણું કર્તવ્ય સમાપ્ત થતું નથી. જે મહેનત મળુંરી કરી શકે એવા અનાથો હોય તેમને હૃન્નર ઉદ્યાગનું શિક્ષણ સુખ્યત્વે કરીને અપાવું જોઈએ, કારણ એથી તે સ્વાસ્થી બની પોતાનું ગુજરાન ચલાવશે એટલું જ નહિ પણ આશ્રમને લાભગી થશે. આ અથવા એવી જાતનાં શિક્ષણની યોજના કરવાનું કામ આશ્રમના કાર્યવાહકોનું છે. અમે માનીએ છીએ કે ભરૂચમાં એ મુકારનું શિક્ષણ અપાતું હશેજ, અને ન હોય તો અમે એ આશ્રમના ઉત્સાહી મંત્રીનું એ દિશા પ્રતિ ધ્યાને જોઈએ છીએ. પરોપકારી કાર્યો મુખ્યવસ્થિત આસતાં હોય તો તેને આશ્રમ દાતાની ન્યૂતના રહેતી નથી. અમે એ આશ્રમના મંત્રીઓને તેમના પરોપકારી કાર્ય માટે ધન્યવાદ આપીએ છીએ.

૮. શ્રી સર્વજ્ઞ મહાવીર જૈન પુસ્તક બંધારને અમે રહેલી પાઠશાળા તથા બોર્ડિંગના ધારા ધારણ તથા તે સંબંધી ધાર્મિક અમૂલ્ય ફરજ બજાવવાની ચીનેરી તક. ઉપરનાં બે ચોપાનિયાં અમને અભિપ્રાય અર્થે તેના કાર્યવાહક તરફથી મળ્યાં છે, તે માટે તેના મંત્રીનો તથા કાર્યવાહકોનો આભાર માનીએ છીએ. ગૂજરાતમાં જૂનું સાહિત્ય શોધવા જતાં છીએ તો જૈન સાહિત્ય આપણને ઘણું હોય આવે છે. એ સાહિત્ય સાંચી રાખવાને હિંદુસ્તાનમાં ઘણે ઠેકાણે બંધારે છે જે સુધેસિદ્ધ છે. દર્શન તરીકે જસલમારનો, પાટણનો, ખંભાતનો વગેરે. જૈન સાધુઓ પોતાનાં ધર્મનાં પુસ્તકોની બહુ સંખ્યા લેતા ને તેમને પોતાના જીવ તરીકે અધિક માની તેમનું રક્ષણ કરતા તો આવી જાળવણી યથ શકી છે, ને તેના ઉપયોગ કરી શકાય છે. જેટલાં પુસ્તકો મળ્યાં શક્યાં તેનું સંરક્ષણ થયું છે, પણ જે દર્શન છવાયાં પેટી પેટાસમાં પડ્યાં પડ્યાં સડ્યાં કરે છે તેનું રક્ષણ પણ થયું જોઈએ એ વિચારથી, તથા સાધુઓ તથા જીવસાધુઓ એમનું અધ્યયન કરી શકે એ આશયથી ધોરણમાં શ્રી મહાવીર જૈન પુસ્તક બંધાર સંવત ૧૯૫૮ માં જોડવામાં આવ્યો છે, તથા સહી જતાં પુસ્તકોનો સંગ્રહ કરી તેમને મુખ્યવસ્થાથી રાખી તેમનો ઉદ્ધાર કરવા માંડ્યો છે, એ જાણી અમને ધણેજ આનંદ થાય છે. વળી પુસ્તક બંધારની સાથે એક જૈન સંસ્કૃત પાઠશાળાની તથા જૈન ગુરુકુળ બોર્ડિંગની પણ યોજના રાખી છે, ને તેનો ઘણા લાભ લે છે એવી કદીને તેના ધારા ધારણ ચોખ્ખા પડવામા આવ્યા છે. હિંસા વગેરેનું કામ પણ સારું ચાલે છે એ સ. ન્યાસચંદ્રના તથા સ. પુરોહિત મ. વજીર વડીવાના અભિપ્રાયથી જાણાય છે. આવી મુખ્યવસ્થિત આસતાં સંસ્થાને નાણાંની લીડ પડતી ન

જોઈએ. શ્રાવકો તથા જૈન બાધઓ હંમેશાં પોતાના - ધર્મના કામ માટે દાન આપવામાં મગફળ છે. તેમજો અવશ્ય આપી સંસ્થાને યોગ્ય આશ્રમ આપવો જોઈએ. જન્માની તંગી દૂર કરવા કાઠિયાવાડમાં દાનતીર તરીકે પ્રસિદ્ધ થયેલા દરબાર સાહેબ શ્રી લક્ષ્મણ મહેરાજો પોતાનો જોતપુરનો ૩૦૦૦૦ ની કીમતનો દરબારગઢ અષાઠ આપી દેઈ જૈનબાધઓને મક્ષણી કર્યા છે. આ પ્રમાણે જૈન સિવાયના બીજા પરાંપકારી પુરોજોને આવી અગત્યની સંસ્થાને યથાશક્તિ મદદ કરવા અમારી બલામણુ છે.

૯. શ્રીદ્વિતીય દશાલાડ કોન્દરસનો રિપોર્ટ મુરત—મુરતમાં ગયે વર્ષે મે માસની તા. ૨૮-૨૯ એ મળેલી દશાલાડ પરિવહનો એ રિપોર્ટ છે, જે તે દશાલાડ જ્ઞાતિ તરફથી રા. રા. મગનલાલ જૂખણદાસ શેઠ બી. એ. એલ. એન. બી. તરફથી અમને મળ્યા છે તે માટે અમે એ સદ્ગૃહસ્થનો ઉપકાર માનીએ છીએ. જ્ઞાતિ પરિવહો ભરાવાથી જ્ઞાતિબાધઓ એક રજો એકત્ર થાય છે, એક જીમના આચારવિચારો વિષે વાદ વિવાદ ચલાવે છે અને પ્રગતિના ખેત્રોકાર્મ ઉપર એક થાય છે એ શુભ ચિન્ન છે. જ્ઞાતિમાં તે પ્રમાણે સુધારા વધારા થાય કે નહિ તે જૂની વાત છે, પરંતુ એક વિચારના થઈ બાધ ચારો થયે છે એ કાંઈ થોડો લાભ નથી. એકદરે રિપોર્ટ સંતોષકાર છે.

૧૦. શુભરાતી બાપાનું લઘુ વ્યાકરણ ભાગ ૧ લો તથા ૨ જો, અને શુભરાતી બાપાનું મધ્ય વ્યાકરણ. એ ત્રણે પુસ્તકો તેના કર્તા રા. બ. કમળાદાસકર પ્રાણદાસકર નિવેદી. બી. એ. તરફથી અમને મળ્યા છે તે માટે તેઓ સાહેબનો અમે અનંતકરણપૂર્વક આભાર માનીએ છીએ. (અવલોકન હવે પછી.).

પ્રેમ ડરનું ઢાંકણ ના, ડર કેરું ઉઘાડણ.

યેરં અનેરં શુવાળ મ્હને ઘણું બ્હાણું યયું સખિ !

યેરં અનેરં એ ગ્યોમ મ્હને ઘણું બ્હાણું યયું સખિ !

યેરી અનેરી એ કુંજ મ્હને જાની બ્હાલી ધણી સખિ !

યેરી અનેરી ગમે મ્હને કોયલ કાળા સખિ !

પાળુ આજ ગમે મ્હને વારિનાં બ્હેણુ વહેતાં સખિ !

મ્હને આજ ગમે મેઘ ચાપના રંગ રચેલા સખિ !

આછા આછા ગમે વરસાદ નખે ઝરમરતા સખિ !

તમ આજ ગમે પ્રેમ-આછાં હૃદય, ઝલકતાં સખિ !

પ્રેમ ડરનું ઢાંકણ ના, ડર કેરું ઉઘાડણ એ,

ડર એકલું-પ્રેમ વિના રસકીણ, વિમાસણ એ સખિ !

ડરમાં આર્થાં એ પ્રેમનાં પરિમલ મીઠાં બન્યાં સખિ !

જપકનાં કુલના કરતાં જુદાં બ્હાલાં થયાં સખિ !

વન કોયલને.

સારંગની છાયા.

મૂનાં ગા માં કોયલ ગાન,
અહીં ઉતરી ઉજ્જડ વેરાને;
જેને પાધર આ મેદાન,
ત્યાં શાં એકલવાયા ગાન.

મૂનાં ગા માં—

વન-ખીલ્યાં કુલ ફેરે અમયાં ગીત તેવાં તુજે માન-કોઢિલા ! ગીત.
નહિ મસ્ત રસનાયક અહીં આ (૨) નિર્જન વનને સ્થાન,
જીયે ગરવાં જે તુજ ગાન,
જીલી જગને જગના પ્રાણુ;

મૂનાં

તો ચન્દની વન-વગડે પણ વ્યર્થ વિના ખૂલવાન-કોઢિલા ! બર્થ.
ગાન તેમ વહિ જાય વાયુ તુજ (૨) ખુલ્લે વન યોગાન !
એવા ક્યા છે પ્રભુ સંતાન !
કોયલગીતને દે સન્માન !

મૂનાં

ગુલા સમા ઝરણાં વન-વન વહે કોણુ હરે પણ પાન ? કોઢિલા ! કોણુ.
પડ્યા મમ દુહા ત્યમ વિરમે, (૨) પાન વિના શા દાન ?
દિશા શન્ય-નિરવ ધરી ધ્યાન,
પથરાયુ અહીં સૃષ્ટિ સ્મશાન !

મૂનાં

લીપોતરે લીલી જાણ્યો હમદા, તરલતા, ફળ-પાન-કોઢિલા ! તર.
વળુ ભોક્તા ખીલી હરમાતા, (૨) હરમાશે ત્યમ ગાન.
નથી આ મંદ્ર તણો ઉદ્યાન;
અહીં શી રસખેલનની લહાણુ !

ઉઘા વને હશે વિરલ વસતા સંન કોઇ ખુલ્લવાન-કોઢિલા ! સંત.
ગિરિ તજેલી કે કુંજ-નિકુંજે (૨) મલીત મેળવી જાન.
હવે આત્મન ! તુજ ધરી સકાન,
ત્યાં ગા કંથાણુક પ્રભુગાન.

મૂનાં

કેશવ હ. શેઠ.

માસિક મકરંદ.

St. John College Magazine માં યોગ્ય વખત ઉપર હિન્દુસ્તાનને લગતા કેટલાક બહુવા જોગ આંકડાઓ આપવામાં આવ્યા હતા તે અત્રે ઉતારી લેવા ઉચિત ધાર્યા છે.

(૧) હિન્દુસ્તાનની સામાન્ય સ્થિતી.

હિન્દુસ્તાનનું ક્ષેત્રફળ — ૧,૮૦૨,૧૯૨ ચોરસ માઇલ. (જર્મનીથી ૭ ગણું, જાપાનથી ૧૦ ગણું, બ્રિટીશ આઇસલેન્ડથી ૧૫ ગણું).

હિન્દુસ્તાનની વસ્તી:—૩૧૫,૦૦૦,૦૦૦ (દુનિયાની વસ્તીનો ૩ ભાગ)

હિન્દુસ્તાનનો વેપાર:—એશીયામાં મોટામાં મોટો.

(૧) હિન્દુસ્તાન. રૂ. ૪,૩૫૮,૮૮૪,૨૧૫	(૪) સ્ટ્રેઇટ્સ ગેટ્સમેન્ડ્સ. રૂ. ૧,૧૦૬,૨૮૫,૦૦૦
(૨) ચીન. „ ૧,૫૧૨,૭૮૦,૦૦૦	(૫) તુર્કસ્તાન (૧૯૧૨). „ ૬૧૦,૮૬૦,૦૦૦
(૩) જાપાન. „ ૧,૩૪૧,૭૩૫,૦૦૦	(૬) ઇંગ્લેન્ડ (૧૯૧૪). „ ૬૮૭,૨૩૫,૦૦૦

હિન્દુસ્તાનનો ધંધો:—આખી દુનિયામાં છઠ્ઠો.

(૧) એઇઝીપ્ટન. „ ૧૬,૩૨૬,૮૨૫,૦૦૦	(૪) ફ્રાન્સ. રૂ. ૬,૭૭૦,૬૪૦,૦૦૦
(૨) જર્મની. „ ૧૧,૩૮૩,૪૭૫,૦૦૦	(૫) નેધર્લેન્ડ્સ. „ ૬,૦૪૮,૩૩૦,૦૦૦
(૩) યુ. સ્ટેઇટ્સ. „ ૯,૫૨૨,૪૬૫,૦૦૦	(૬) હિન્દુસ્તાન. „ ૪,૩૫૮,૮૮૪,૨૧૫

હિન્દુસ્તાનના ધંધા:—વસ્તીના ૭૦ ટકા ખેતી, ૮ ટકા ઉદ્યોગ, ૨.૩ ટકા વેપારી વર્ગ, ૧.૩૪ બીજારી, ૯ ટકા પાલકી વર્ગ, ૬ ટકા હુકમદાર વર્ગ.

(૨) હિન્દુસ્તાનના ખાસ ફાયદા.

હિન્દુસ્તાનની વાર્ષિક ચોખ્ખી ઉત્પત્તિ:—સાથી વધારે.

હિન્દુસ્તાન	૩૦,૦૭૩,૦૦૦ ટન	જાવા	૪,૭૦૪,૦૦૦ ટન
ચીન	૨૨,૧૧૦,૦૦૦ „	જાપાન	૪,૬૬૩,૦૦૦ „

જમીન ૪,૮૨૯ ચોરસ માઇલ.

કીમત રૂ. ૩૮૫,૧૩૧,૭૭૫

કીમત જેટલા રૂપીઆનો દગ કર્યો હોય તો ગાઉટ એવરેસ્ટ જેવડા ૮૦ ઉંચા ટાલા ચાલે. કીમત જેટલા રૂપીઆની સીધી હાર-ઠરી હોય તો દુનિયાની અક્ષવાસ ૩ પડા બધાય.

હિન્દુસ્તાનની ખાસ પ્રથમ પકિતએ.

હિન્દુસ્તાન	૨૦૫૧,૯૦૦ ટન,	ફાની	૫૨૧,૧૨૩ ટન,
જાવા	૮૪૫,૭૭૪ „	બી. વે. ઇન્ડીઝ ને ગીયેના	૨૯૩,૪૧૦ ટન,
કુચુગા	૮૪૦,૧૩૦ „	યુનાઇટેડ સ્ટેટ્સ	૨૨૧,૭૧૯ ટન,

તૈયાર છે ! માત્ર પોપ માસ સુધી જ ખાસ તક—પોસ્ટેજ માફ

અતિ ઉત્તમ પુસ્તકો

વિવિધ તથા ચરિત્રમાળા દ્વારા નિકળેલાં સં. ૧૯૭૨નાં ઉત્તમ પુસ્તકોના સેટ હવે તૈયાર થયેલા દેવાથી, તુરતમાં ખરીદવા ઇચ્છનારને ખાસ સમય આપવા માટે પોપ માસ સુધી તેલું પોસ્ટેજ માફ રહેશે. તે ખંજીથી તે જુદું જ લેવાશે.

વિવિધ ગ્રંથમાળાના ૧૯૭૨ ના

ચરિત્રમાળાનાં ૧૯૭૨ નાં

ઉત્તમ ગ્રંથો.

જીવન ચરિત્રો

ફુલ પૃષ્ઠ ૨૦૦૦

ફુલ પૃષ્ઠ ૧૫૦૦

મૂ. રૂ. ૨, પાકાં પૂકાં રૂ. ૩ ચો. ના સ્વામી સમતીર્થ-મા. ૮-૯ મો. આરોગ્ય વિષે જ્ઞાન-મા. ૬૦ ગાંધી ૩૫. ગ્રંથ ઉત્તમ લેખ-જર્મનનગર, શીલ્પો ૨૧ પાં, ગતે ૬ મહાન-સકાષ્ઠમા. પ્રભુમય જીવન-નામ પ્રમાણેજ વિષય હકી સાંગાજિક ૨૯ બોધપ્રદ કાર્તો. હિંદી બોલીમાં ૪૦ ઉત્તમ લેખોનો મગદ

મૂ. રૂ. ૨, પો. ૦ પાકાં પૂકાં તથા ગંગા સમમીલનસાથ-દિલ્લા પહેલા સુધા સમ્રાટ અકબર-જુદાઈ અગ ૩૫માં દર્શાવતા રક્ષકવેડોતો મહાવીર વાલેમ. તથા પ્રા સમયના ચોમતો મહાવજીરા હિમોસ્થ. ધર્મોત્તમા રક્ષકસ્ત્રન અને જર્મન મોતખપતો સ્વાયંક પિતા પ્રિન્સ બિરમાઈ

ઉપલી ગંગાઓના અંગેનાં ધર્મો અર્થે વર્ષોના મેટા પશુ મગદિગતેજ મગદો પોસ્ટેજ. ટપાલમાં મંગાવનારે આ પવના નામ સાથે અમદાવાદનાં લેખક વિગતે સુચીવર મગ

સસ્તું સાહિત્યવર્ધક કાર્યાલય, સુબર્ષ ૨ અને અમદાવાદ

અમ્રસિદ્ધ પ્રાચીન કાવ્ય

કવિ ગ્રેમાનંદ કૃત

અપૂર્વાહન આખ્યાન.

દીકા તથા ત્રીવેચન સંલિત દમખા હા જલાર પાશુ છે.

ક્રીમત ખાર આનાક.

લખો—વ્યવસ્થાપક ચંદ્રપ્રકાશ એફિસ.

રાંજમહેલ રોક-વરોદરા.

ખાસ નોંધ.

જે સવાજમમાં આ માસિકના માણ તંત્રી માત્ર ચાવીસ પાનાં આપેતાં હતા તે જ સવાજમમાં અમે આ વર્ષ દરમ્યાન જ ગયા, મે માસથી ચાલીસ પાનાં આપેતાં આવીએ છીએ તે તરફ અમારા સુત્ર આલોકનું અમે ખાસ ધ્યાન ઝેર્યોએ છીએ.

વ્યવસ્થાપક.

અતિ સસ્તું સાહિત્ય ! અપૂર્વ વાંચન !

વાર્ષિક રૂ. અઢીમાં ૧૫૦૦ પૃષ્ઠની નવલકથાઓ.

ગોપાલ, સામાજિક, ધાર્મિક, ઐતિહાસિક, હિરેક્ટીવ નવલકથાઓ વાંચનાથી મનુષ્ય મર્જી, અર્થ, કામ, મોક્ષ પ્રાપ્ત કરે છે.

સસ્તી વાર્તામાળા.

આજુ વર્ષમાં ત્રીસલાં પુસ્તકો મળશે:—

૧ આનંદમંદિર અથવા ગોદાપ્રાપ્તિનો મદાગચ, સામાજિક, ધાર્મિક, ૨ અગ્નિ રાજરામ અથવા મદાગચોને આત્મચર ઐતિહાસિક ૩ સંસાર કથાકુંજ, દુકી ગોધપ્રદ વાર્તાઓ. ૪ અમાની જગમગ, જાપાનની કીમ્બી ચી-હિરેક્ટીવોનો પરાક્રમ. ૫ સતી ત્રિવેણી તથા સતી પતિવ્રતમાં જીવનની અપૂર્વ વાની. ઐતિહાસિક. (પ્રત્યેક લાંબજેરીમાં રાખવા લાયક પુસ્તકો છે.)

વાર્ષિક મૂલ્ય—કાચા નાકા પૂઠાના રૂ. અઢી અને પાકા પૂઠાના રૂ. સાડા ત્રણ. પરાંપકારી એન્ટો એકએ છે.

૫૧ વ્યવહાર

હાલ્યાભાઈ રામચંદ્ર મહેતા.

વ્યવસ્થાપક:—સસ્તી વાર્તામાળા—અમદાવાદ.

ચંદ્રપ્રકાશ.

કમળયેવાધિકારસ્તે મા ફલેષુ કદાચન ।

મા કર્મફલહેતુર્મૂર્મા તે સંગોડસ્ત્વકર્મણિ ॥ મ. ગી. ॥

સ્તુતક ૧૦. અંક ૯.

જુલાઈ ૧૯૧૭.

આષાઢ ૧૯૭૩.

પુનામાં પાંચ દિવસ.

તાપી તટે આવેલું સુરત જોય શુનરાતમાં સમગ્રીય અને રોનકદાર શહેર ગણાય છે તેમ 'મહારાષ્ટ્રના મહિમાનું' ગુપ્ત ગ્રાન પુના છે. પેશ્વાઈની જડોજ્ઞાંલી પુનાએ જોઈ તેમ બ્રિટિશ સત્તાની આ દેશમાં શરૂઆત સુરતથી થઈ. શુનરાતમાં નવા વિખાશે 'પ્રાણપૂર્ણ' સુરતમાં પહેલા પ્રદારો છે તેમ પુના મહારાષ્ટ્રની અનેક સ્ત્રોતથી પ્રાપ્તિ-ઓનું ઉદ્ભવસ્થાન ગણાય છે. અદરખાનેથી સુરત જિલ્લા મિનિ સ્થિતિમાં જણાય છે તેમજ પુનામાં 'પણ પદાપદીનું' જોર બંધ જણાય છે. એમ છતાં દેશોદ્ધારની પ્રશ્ન પ્રવ્રતિમાં જોઈલી પહેલ પુનાએ કરી છે તેટલી ભાગેજ આ ધક્કાદાના ખીજે કોઈ શહેર કરી હશે. આ સ્થળે માત્ર એ પેશ્વા હાથની સીઓની શારદાપીઠ વિશેષ ધોડું લખીશું, તે એવી ઉમેશ્વીરી કે સામાજિક સુધારણાની ચૂંક સ્તંભનું બાન શુનરાત જંધુઓને થાય.

દરેક સ્થળમાં અને દરેક સમયે કેટલાંક માણસો ધામધૂમ કરીને ઘોડા કામને ધોડું રૂપ આપે છે. એવા ધાંધલીઆ માણસો સિવાય ખીજ કેટલાંક વિનાશ, અને શાંત સ્વભાવના કામ કરનારાઓ, કોઈ પણ પ્રકારના અવાજ વિના પોતાનું કામ બજાવ્યા જાય છે. પ્રેક્ષક દર્શક આ ખીજ પ્રકારના ગૃહસ્થ છે. આજ એમની વધુ ઓગાણસાં વર્ષની થઈ છે. એમણે લીલીસુધી બંધ જોઈ છે. સંસાર સુધારના ચુસ્ત હિમાયતી હોઈ વિધવા આશ્રમના, મજા સ્થાપક તેઓજ છે. આશ્રમની સુંદર બવસ્થા આત્માર સુધી પ્રેમ દર્શાવી દેખરેખ નીચેજ ચલી આવે છે. કેળવણીના કામમાં પણ એમણે ધણી આગળ પડતા કામ લીધા છે. પદનપાદન એ તો એમના બ્રાહ્મણત્વને દીધાવે તેવી રીતે એમણે બજાવ્યાં છે. શુનરાતના કહેવાના સુધારકો પ્રમાણે માત્ર મોઢે વાત કરીને એઓ બેસી રહ્યા નથી, પૂરું જાતે અનેક રીતે સુધારાની પ્રવ્રતિને એમણે આગળ બતાવી છે. એમનું તાણું, સુધારા અને કેળવણી સંબંધીનું કાર્ય તે ભારતવર્ષીય મહિલા શારદાપીઠની સ્થાપના એ છે. સ્ત્રીઓને હિંમત કેળવણી આપ્યા વિના હિંદુ સમાજમાં નવું ચેતન આવવાનું નથી એવી પ્રતીતિ થતાં સમાજની ઉન્નતિ અર્થે દેશી ભાષા દ્વારા ઉચ્ચામાં ઉચ્ચ કેળવણી સ્ત્રીઓને આપી શકાય એટલા મોટે આ ગૃહસ્થે યોજના લખી કરી, અને કશા પણ આર્થિક સાધન વિના તેની શરૂઆત કરી. પૈસા બેગાં રૂપાં પછીજ કોઈ મોડું કાર્ય થઈ

શકે એ માનવું જોઈ છે એમ એમનો અનુભવ છે. વિધવાશ્રમની શરૂઆત એક યુષ્કીથી થઈ હતી. આજે ત્યાં મુદર પત્થરનું મકાન છે. કામ કરનારને નાણું મેળવતું આ ગરીબ દેશના પણ દુર્લભ નથી. ભારતવાસીઓ પરહિત અને સમાજ સેવાની યુગ સેકાઓ થયા કરતા આવ્યા છે, અને એ વાત લક્ષ્મી રાખીને પ્રો. કર્વેની કામ કરવાની પદ્ધતિ જેમ આશ્રમની જાળતમાં સફલ નિવડી તેમજ આ સ્ત્રીઓની યુનિવર્સિટીની જાળતમાં સફલ નિવડશે એવી અમારી પ્રતીતિ છે. આ મહાન કાર્યને ભારતમાતાના પ્રત્યેક અંગ તરફથી સહાય થશે, તો આ ભૂમિમાં પણ નાની માણસો મોટા કામ ઉપાડી શકે છે ને પાર પાડી શકે છે એમ જગત જશે.

શરૂઆત નાની સંસ્થાથી કરી છે, પરંતુ કાર્યવાહકો ઉમદા, ઉમંગી અને ઉચ્ચાભિમાની પસંદ કરવામાં આવ્યા છે. યુનિવર્સિટીની માનનીય પદવી પ્રાપ્ત કર્યા પછી સ્વાર્થભાગે કરવાને તત્પર એવા તરૂણ પુરોને શિક્ષણના કામમાં યોગ્યા છે. તે ઉપરાંત ચાલુ જમાનાની કેળવણીની હિલચાલથી વાકફ એવા માર્ગદર્શકોની મદદ એમણે મેળવી છે. ડૉ. ભાડારકર જેવા વ્યોવૃદ્ધ, અનુભવી, સમર્થ વિદ્વાનની ચાન્સેલર તરીકે પસંદગી કરવામાં આવી છે, એટલુંજ નહીં પરંતુ તેમના મુખ્ય સહાયક તરીકે પ્રિન્સિપાલ રચનાય પુરૂષોત્તમ પરાજપેને ચુંટી કાઢ્યા છે. સેનેટમાં જે ગૃહસ્થો અને સ્ત્રીઓ પસંદ થયા છે તે જા નવર્ધના લગભગ દરેક બાળમાંથી લેવામાં આવ્યાં છે. એ મંડળમાં દેશી રાજ્યોના તથા બ્રિટીશ રાજ્યના કેટલાક સારા કેળવાયલા અને માન પામેલા માણસોનાં નામ દૃષ્ટિગોચર થાય છે. આટલા ઉપરથી એટલું તો સિદ્ધજ છે કે વ્યવસ્થા અને શિક્ષણના કોમળા ઢાલ તુરત જામી આવવાનો સંભવ નથી. અનુભવ ઉપરથી જેવા યોગ્ય દેશી-દેશી જરૂર જણાશે તેવા કરવામાં કરી હરકત આવશે એમ પણ નથી.

આ કામ જેટલી ત્વરાથી આગળ રહે છે તેથી અરથી પણ ક્રમ દિંદુ યુનિવર્સિટી કે ક્યુલેટક કોલેજ કે સુરત કોલેજની સ્થાપનાને અંગે નજરે પડતી નથી. સામાન સંપન્ન હોવા છતાં જ્યારે અમર નગરવાસીઓ આટલું ચેતુ કરી શકે છે ત્યારે પુનાના જરૂરનો ખીમની મદદ ઉપર આધાર રાખતા છતાં પણ ઘણું કરી દેખાડે છે એ ભારતવાસીઓને ધોડા લેવા જોગ છે. પુનામાં જઈને ત્યાંના મંગેરવાસીઓની કાર્યતરતપતાનું જ્ઞાન આપણને થાય તો તે માત્રા નિષ્ણ જલ્દી ની જણાય.

મહિલા શારદાપીઠ આખા દેશને અંગે છે. કોઇ પણ ભારતવાસી તરફથી એ સરથા મદદ સ્વીકારે છે, અને કોઇ પણ સ્થળની મહિલાઓની યથાશક્તિ મેવા જાળવવા હસ્ટુ છે. અભ્યાસક્રમ ત્રણ વર્ષનો રાખ્યો છે. તેમાં કેટલાક વિષયો ૧૨જીયાત છે, બીજા થોડા અંગ્રિક છે. અંગ્રેજી સિવાય બીજા કોઇ પણ વિષયના ઉત્તરો માતૃભાષામાં આપી શકાય છે. ભારત વર્ષની મુખ્ય દરજ્જાએ બાળામાં એ રીતે ઉત્તરો લખવાની છુટ રાખવામાં આવશે. પરીક્ષક મંડળ એકજ પ્રત્યાવદિ બધા ઉમેદવારો માટે તૈયાર કરશે; પરંતુ જેને તેને સ્વભાષામાં જવાજ લખવાની છુટ રહેશે. પરિણામ પરીક્ષક મંડળ તૈયાર કરશે અને તે જાહેર રીતે બીજી યુનિવર્સિટીના પરિણામ પેઠે બહાર પાડવામાં આવશે.

હાલ તુરંત મહિલા શારદાપીઠ માટે ઉમેદવારો તૈયાર કરનારી એક સંસ્થા છે, અને તે પુનામાં છે. બધી સ્ત્રીઓને ત્યાં જઈ, પાઠશાળામાં દાખલ થઈ, અભ્યાસ કરવાનું બની શકે નહીં એ ઉદ્દેશ છે. અન્ય સ્થળે હજી બીજી શાળાઓ ઉભી થઈ નથી કે જે આ શારદાપીઠની અંગત ગણાય. સુરત, વડોદરા અને અમદાવાદ ધારે તો-એ 'વરસ'માં સંસ્થાઓ કાંઠી શકે તેમ છે. હમણાં આ ત્રણ શહેરોમાં જે સંસ્થાઓ આવા પ્રકારનું કામ બજાવે છે તેનેજ પુનાની યુનિવર્સિટી સાથે સંબંધમાં લાવવામાં આવે તો ઉગ્ર અભ્યાસ માટે સ્ત્રીઓને સારી સવડ થઈ શકે તેમ છે. પરંતુ એ દરમ્યાન મોટું નયમી અને દશમી જુને મેળેથી સેનેટની સભાએ જોરી દરખાસ્ત મંજૂર કરી છે કે, જે સંસ્થાઓ કોઈ પણ યુનિવર્સિટીની પ્રવેશ પરીક્ષા-મેટ્રિક્યુલેશન કે તેથી બીજી કોઈ-પસાર કરી હશે તો, પુનાની મહિલા શારદાપીઠની પહેલા વર્ષની પરીક્ષા, બહારથી અભ્યાસ કરીને આપી શકશે. આ છુટ્તે હાલ તુરંત ત્રણ વર્ષ માટે રાખવામાં આવેલી છે. જે શુભરાતી સંસ્થાની આ રીતે પરીક્ષા આપવાની ઇચ્છા હોય તેણે, રજીસ્ટ્રારને લખીને અભ્યાસક્રમ મોટે ભાગેથી મેળવી લેવી જોઈએ. પ્રત્યેક પ્રાંતીય ભાષા માટે સાહિત્યનાં પુસ્તકો મંજૂર કરવાની કામચલાઉ સત્તા સિદ્ધિને સેનેટ આપી છે. પત્રવ્યવહાર, 'હિંગણે યુદ્ધ-પુના' એ સંસ્થાને કરી શકશે.

દેશાન્તરિ પ્રીત્યર્થ માત્ર આજ સગવળ પુનામાં છે એમ નથી. અનેક વ્યાખ્યાન મળ્યાં ત્યાં ચોનાય છે, અને તે કેળવણીનું બહોળું કાર્ય કરે છે. ભારતીય ઇતિહાસ સંશોધનને માટે એક બીજી સંસ્થા દાત રીતે એક નાના મકાનમાં ઢાંગ કરે છે. જુના ચિત્રો, ચિત્રાઓ, હસ્તલિખિત પુસ્તકો, કાગળો કે અન્ય ઐતિહાસિક વિષયો સાથે સબંધ ગ્રામનારી સ્ત્રીને ત્યાં ધીમે ધીમે ભેગી કરવામાં આવેલી છે. શિક્ષાવેળ, તામ્રપટ મોટે પણ ત્યાં નજરે પડે છે. શિવાજી મહારાજના સમયનો સોનાનો શિક્કો-કોન-જેની કિંમત લગભગ સાડા ત્રણથી ચાર રૂપિયાની છે તે જોઈ અત્યંત આનંદ થયો. રા. પોતદાર નામના એક હિંસાહી મુઠ્ઠરે આ સંસ્થાની અનેક જોવા લાયક વસ્તુઓ બતાવી આનંદમાં ઉમેરો કર્યો. શુર્જર બધુંજ આ કાર્યમાં ક્યારે જોડાશે ?

મને ૧૯૦૬-૧૦ માં પંજાબ જતું થયું ત્યારે ત્યાંના અસમાનમાં અને આર્થસમાનમાં ભાગ લેનારા કેટલાક સ્ત્રીપુરોને મળ્યાં. યયું હતું; તેમાંનાં એક સંસ્થાની ધીમતી સરલાદેવી સાધરી સાથેનું ઓળખાણ તાજું કરવાનું પણ પુનાની રજીસ્ટ્રાર કોલેજમાં બની આવ્યું. વિકાસમાં મળેલા મેસરના એક પ્રોફેસરને ધણી સુલે મળ્યાંનો પ્રસંગ પણ મળ્યો. વડોદરામાં તો કંઈક નવીન વિચારની પ્રગતિ દેખાય છે, પરંતુ શુભરાતીને જે મોટો ભાગ હજી ભારતવર્ષના બીજા ભાગોએ સાધેલા કાર્યથી અજાણ્યો છે, તે પુનાનાં જલ્દી સંસ્થાઓથી વાકેફ રહે તો બહુ લાભ થાય. પુનાના કર્મક અને જુના વિદ્યાના માણસો પણ આચારવિચારમાં કેટલા આગળ વધ્યા છે તે જાણે તો શુર્જર બધુંજોને બેલાક માત્ર થાય તેવું છે. જે જુનના તાપ અને ઉઝાટથી થાકી ગયેનું સરીર પુનાની સુંદર અને યુવનુમા આબોધવાથી જરૂર કાયદે મેળવે, એટલુંજ નહીં પણ શુભરાતી બધુંજો હાલ જે મોળા જણાય છે તે ત્યાંની ફીલસાફી વાકેફ રહેતાં

અનેક જાતના હલકા વિચારોમાંથી મુક્ત થઇ રહે, એકમ અને સ્વાર્થલાગતા ત્રિવેણી સંગમમાં સ્નાન કરતાં શીખરો. વર્ષાઋતુમાં લીલા, લાડી, લલિત ને ક્ષેમ, જેમ હામે હામ નાચી રહી છે તેમ, ભારતનો સ્વીયર્ગ ક્રિયા સંસ્કાર જીવી આપણું કુટુંબજીવન રસમય અને સુખ રૂપ બનાવે એજ પ્રાર્થના પુનાંની યાત્રાથી પાઞ્ચ કરતાં ગાડીમા થઇ છે. પ્રભુ તે સીધરો !

આપાદી પંચમી
સંવત ૧૯૭૩.

નન્દનાથ કે. દીક્ષિત.

પતન.

રાહ—(હું તો પ્રેમની જોગણ પીયુને શોધવા ચાલી).

અહ ! સંતજી, પગ પાવડી પરવી જુઓ આ ખરી ગયો;
તમ પુણ્યભર પગને જુઓ ! જરી ધૂળ અડકી હો !

અરે લપસી ગયો પગ હો !

હતી અડગ મેર સમી સમાધિ આજ સુધી બાળી;
એ અચલતા બદલાઇ ક્યમ ગયું ધ્યાન તમ હાલી ?

સમાધિ શું તમે ટાળે ?

અગ્નિ તણી ચીનગારી નેહાતી તમ હૃદય દીડી;
આણુધારી જવાલામુખી તણી જવાલા ભણુકી હો !

જગતને લાગતી જુડી !

કાટ્યાં તમારા વસ્ત્રો પર ચંગકણું શું દોસે ?
સોના રૂપાના તારથી વસ્ત્રલ શું સાધ્યાં છે ?

અરે જો સંતપ્તું બંક !

આશ્રમ તમારો આજ દીન સુધી જાણુતા ચૂનો,
ક્યાંથી પડે પડજાય ચાર મુંદરી તનનો ?

ખર્ચે મહુ કે કે બધા સ્વપ્નો ?

અગિય કમંડલુ આપનું-દોળાણું આ રજી !
પાણી પીશો ક્યમ ?-રૂપવા બેડેશ્લુ પડે નજરે !

દયી શુભજન વારી બરે ?

તમ ભવ્ય બાલ થકી જુસાઇ ભરમ ગઇ સવળા !
ખૂટી ભરમ કે કુમકુમ તણા લેપનની વૃત્તિ થઇ ?

ગયું મન સિદ્ધિમાં શું વડી ?

વિદેહી સાક્ષર રણજીતરામ વાવાબાઈ મહેતા બી. એ.

ગુર્જર કૃષ્ણવાદીઓ અનેક કૃષ્ણો ઉગ્યા છે, ને તે અનેક આપરે કરમાઈ ગયેલા છે છતાં પણ તેની પરિમલ હજી પણ આપણે લઈએ છીએ. નામ તેના નાશ છે નહીં. કૃષ્ણવાદીનું કૃષ્ણ પરિપક્વ થઈ પોતાનાથી આપી શકાય એટલી સુગંધી આપોને કરમાય તે તો કુદરતના નિયમ પ્રમાણે થયું છે એમ માની આપણે સંકેપ મન વાળીએ, પરંતુ કૃષ્ણ અર્થે 'વિક્ષય' ન વિક્ષય, પરિમલ અર્થે લીધી ન લીધી, પૂરું ઉપકરણ ન ઉપકરણ એટલામાં અકાળ કાંઈ ચુટી લે તો તેથી આપણને જે આધાત તથા દુખ થાય તે અસહ્ય છે. આનું જ કાંઈ આપણા સાહિત્યોદ્યાનમાના સ્વર્ગસ્થ સાક્ષર રણજીતરામ વાવાબાઈ મહેતાશ્રી કૃષ્ણનું થયું છે. એ કૃષ્ણ વિધિએ અકાળ ચુટ્યું છે, ને તેથી તેમાંથી નિકળતી પરિમલ અવ-વચ્ચ બધા થઈ ગઈ છે તે માટે આપણુ ગુજરાત શોકગ્રસ્ત થયું છે, ને અકાળ મૃત્યુ માટે જાહેર દિલગીરી બતાવી રહ્યું છે. અમે પણ એ શોકમાં સંમેદ બાગ લઈએ છીએ, ને તેમના કુટુંબ પર આથી જે અકાલ આધાત થયો છે તે માટે અનુ સંહિત તે પ્રતિ-અંતઃકરણ પૂર્વક દિવસોજી ધરાવીએ છીએ.

રા. રણજીતરામ હજી તો ઉગતા હતા. એ તારાએ આકાશમાં આવી પ્રકાશ નાખવો શરૂ થયો હતો. પ્રકાશનાં કિરણોથી એમની કાંતિ ઉજવળ થશે એવું દરેકના મનમાં હતું તેટલામાં એ તારા અસ્ત થઈ ગયો. વિધિ દુર છે. ધણા તારલાઓ અસ્ત પામી ગયા છે, પરંતુ આ તારલાને માટે જનસમાજના મન પર જે લાગણી થઈ છે તેનું કારણ માત્ર તેના મિલનસાર, શાંત, નિરભિમાની સ્વભાવને માટે તથા તેની કર્તવ્યનિષ્ઠ પ્રકૃતિને માટે છે. આગત મરદુમ સાથે ધણો પરિચય હતો, તેથી અમે જાણીએ છીએ કે એઓ ન્દાના સાથે ન્દાના, મ્હોટા સાથે મ્હોટા હતા. આ સાક્ષર સ્વભાવને લીધે તેમનું મિત્રમંડળ વિશાળ હતું. એમણે બી. એ. ની ઉપાધિ લીધા પછી થોડો વખત કેળવણી ખાતામાં ઉમરેમાં હેડમસ્ટરની નોકરી કરી હતી, પણ ત્યાર પછી તેમણે સાહિત્ય સેવાનો જીડો પકડ્યો. અમદાવાદ કે જ્યાં પોતાના પિતા નોકરીમાં હતા ત્યાં આવી ગુજરાતના સમર્થ સાક્ષર રા. બ. રમણુભાઈ મહિપતરામ નીલકંઠ, બી. એ. એકએચ. બી. ને મળી ગુજરાત સાહિત્ય સભા, ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ વિગેરે સંસ્થાઓની સ્થાપના કરી, અને મોખરે આડ ધરી પાછળ રહી બધું કાર્ય કર્યું. થોડો સમય સાહિત્ય રસિક પ્રેક્ષક ગજનપત્રની નોકરીમાં રહી સાહિત્ય સંબંધી કામ કર્યું. અહીંથી સર પદ્મણીન સેક્રેટરી નિમાઈ બાવનગર રહી પોતાના કામ ઉપરાંત બાવનગરમાં બોર્ડિંગ જેની સંસ્થા સ્થાપી અને તેને પેળી. આ ઉપરાંત ગુજરાતના બુદ્ધિપ્રકાશ, વસંત, સમાચાર, સુન્દરી સુખોદ વગેરે માસિકોમાં પોતાના જુદા જુદા વિષયો ઉપર લેખ લખી અસન આજી રાખ્યું. તેમને અંતિદાસિક વિષયોનો શોખ હતો. ગુજરાતનો ઇતિહાસ, ગુજરાતની જુદી જુદી બાષા, ગોલીઓ, કથનો, લોકકથા, લોકર નગેરે જૂનું સાહિત્ય બોળવું ને તે પ્રસિદ્ધિમાં મૂકી તેને જીવંત રાખવું એ પર એમનું ખાસ લક્ષ હતું. સર પદ્મણીની નોકરીમાંથી છૂટ્યા પછી તે સુબાઈ રહ્યા ને સુબાઈના પ્રસિદ્ધ શિક્ષક નરોત્તમશાહ મોરારજીના સેક્રેટરી તરીકે નિમાયા. એજમવાળી નોકરી કરતાં તેમણે અવકાશ મળી નવ

ઓનાં બિન્ન બિન્ન અંગોને પ્રગટ કરવાના સાધન છે. જે સમાજમાં આવી શક્તિઓનો આવિર્ભાવ ન થયો તો શબ્દો કયાથી આવશે ?

જ્યારે આપણે આપણા હૃતમ વિચારોને યુસ્તકોમાં ભરી દષ્ટિએ ત્યારેજ ભાષાનું ઉત્થાન થાય. આજકાલ લોકોને ગંદા અને કદંગા ઉપન્યાસો વાંચવાની ટેવ પડી ગઈ છે, જેથી વિચારોની સુધારણાના કામમાં બાધા આવે છે. ભાષા જેવા પવિત્ર સાધનનો દુર-પયોગ કરનારા દેશ અને સમાજના શત્રુ છે. દુષ્ટ ભાષા તેવુંજ રૂપ-ધારણ કરી માનવ જાતિના હૃદય પર આઘાત પહોંચાડે છે. આથીજ દેશમાં ભાષાને માટે કાયદાઓ બાધવામાં આવેલા છે.

ભાષા કાઈ સાધારણ વસ્તુ નથી. સસારમાં જે કોઈ વસ્તુ મનુષ્યને મનુષ્યથી મળતી હોય તો તે ભાષાજ છે. આપણે જ્યારે લોકોમાં ઐક્યતા બી રોપી તેમનો પ્રેમ અને તેમની સહાનુભૂતિ આપણી તરફ આકર્ષવા ચાહીએ છીએ તો તે એક ભાષા વિના કેમ બની શકશે ? જ્યારે આફ્રિકાના જોયએને અંગ્રેજો સાથે લડવું પડ્યું ત્યારે હોલાડવા-જાઓની સ્વાભાવિકતા સહાનુભૂતિ બોધશે તરફ હતી. આનું કારણ આજે જાણી હતું કે ઉભયની ભાષા ડચ હતી. ભારતવર્ષના પૃથક્ પૃથક્ પ્રાન્તોમાંથી આફ્રિકા ગયેલા મુઝૂરોને જે દુખ પડ્યા તેના કારણે ક્યા હતા ? તેમનામાં એક બીજાને સમજવાનું જ્ઞાન નહોતું તો પછી પારસ્પરિક પ્રેમની તો વાતજ શી કરવી ! આ ભૂત-કાળે તેમને જણાઈ એક ભાષાના પ્રચાર અર્થે અત્યારે તેઓ કમર કસી પ્રયત્ન કરી રહ્યા છે. કેટલાકો સ્વીટઝર-લાંડનું ઉદાહરણ આપી કહે છે કે અહીં દેશમાં ત્રણ ભાષાઓ હોવા છતાં રાષ્ટ્રનું તંત્ર ચાલે છે તો પછી હિન્દુસ્થાનને એક ભાષા વગર કેમ ન ચાલી શકે ? આવાઓને એ ખબર નથી કે સ્વિટઝરલાંડ એક નાનો દેશ છે. તેમાં જે કે ત્રણ ભાષાઓ છે છતાં ફરાસીસ ભાષા બધા સમજી શકે છે. વળી સ્વિટઝરલાંડની સ્વતંત્રતા પ્રાપ્તિ છે. જે લોકો તેમાં આવીને વસેલા છે તેઓ પોતાનાં અને પારકાનો બેદ-સારી રીતે સમજે એવા છે. એક સ્વિટઝરલાંડનિવાસી જે કે તે પ્રથમ ઇટાલી વા જર્મનીનો વતની કેમ ન હોય; પ્રસંગ આવતાં તે સ્વિટઝરલાંડ સાથે વિશ્વાસપાત્ર કરશે નહીં. આવી દશામાં સ્વિટઝર-લાંડનું રાષ્ટ્રચંત્રસારી રીતે ચાલે તો તેમાં કાઈ નવાઈ જોતું નથી.

ભાષા જે અપૂર્વ પ્રેમને, ઉત્પન્ન કરે છે તે તો તેજ જાણે છે. કે જેઓને વિદેશમાં યાત્રા કરવાના પ્રસંગો મળ્યા છે. આ પ્રેમનું વર્ણન જીજ્ઞાસી ચમ્પ શકે તેમ નથી. તેમાં અપૂર્વ બળ પણ રહેલું છે. મદાત્મા બેકેટી કહે છે કે પ્રેમ જીવનનો પ્રકાશ અને તેજ છે.

આથી આપણે જોઈ શકીએ છીએ કે ભારતમાં પારસ્પરિક પ્રેમ અને ઐક્યતા પ્રચાર કરવા માટે એક ભાષાની જરૂર છે. આજકાલ ભારતવર્ષમાં નાનપણથીજ બાળકોના કોમળ હૃદયોપર પ્રત્યેક પ્રકારની બિજાતાનાં બી રોપવામાં આવે છે. આનાં ફળ પરિણામે શું આપ્યાં છે તે આપણે જોઈએ છીએ. મદાત્મા ક્યોર કહે છે કે 'સોવેં લોયોં ટાકફોં, લામ કહાંસે હોય, આકાશ વાનીને આંખાની આશા દરીએ તો' તે કયાંથી બને ? બાળક પાઠશાળાના દરવાજામાં પ્રવેશ કરતાં બિન્ન પ્રકારનો પોશાકોનો દર્શન કરે

છે. ગરીબાઇ અને ધનાઢ્યતા ને અન્ય નાના બેઠ તેના હૃદયને અહીંઓથી બેઠવા લાગે છે. પ્રાન્તિક ભાવોના વાદ્ય ભારતીય ભાવો તેનામાં આવવા દેતા નથી. એક પ્રાન્તનો રક્ષી જીગ પ્રાન્તવાળાને વિદેશી અને અસમ્ય માને છે. આવી સ્થિતિમાં રાષ્ટ્ર કેવી રીતે બની શકે ? જ્યાં એક જીગના ભાવો ન સમજવાનો માર્ગ ન હોય ત્યાં પ્રેમ કેવી રીતે ઉત્પન્ન થાય ? માત્ર નિરાશાથી જંગેલા કેટલાક વિદ્વાનો આજે અનુભવ દરી હવે કહેવા લાગ્યા છે કે ભારતીય ભાવોનો ઉદય ન થવાનું કારણ એકમાપાનો અભાવ જ છે. રાષ્ટ્રીયતાના વિચારો એકમાપા સિવાય પરિપક્વ થશે નહીં તેમ જ એક જીગને સમજ્યા વગર પ્રેમનો આવિર્ભાવ થવો પણ અસમ્ભવિત જ છે.

રાષ્ટ્રીયતા માટે લાભાલાભના જ્ઞાનની પણ આવશ્યકતા છે. ભારતનો ઇતિહાસ ખતોલે છે કે આ દેશ પર આક્રમણ કરનારાઓએ એકમાપાના અભાવની અમારી નિર્ણય લતાને સમજી લાભ ઉઠાવેલો છે. તેમણે એક પ્રાન્તનાને જીગ પ્રાન્તવાળાથી ઉગ્રદુ સુલક સમજવી વિનંતી પ્રાપ્ત કરેલો છે. એક પ્રાન્તવાળો જીગ પ્રાન્તમાં જાય છે તો ત્યાં તેને પ્રત્યેક પ્રકારની ભિન્નતા નજરે પડતાં તેના હૃદયમાં પોતાને વિદેશી માનવાની ભાવનાઓનો ઉદય થાય છે. આથી જ્યારે કોઈ પ્રાન્ત પર આપત્તિ આવી પડે છે ત્યારે મર્ચ સાધારણ લોકો સમાન ભાવથી તેને મદદ કરવાને તૈયાર થતા નથી.

માત્ર કે આજેજ ભારતના પાંચ પચીસ જુદી જુદી ભાષાઓ બોલનારાઓને સુખમોગની પુષ્કળ સામગ્રી આપી એક અલગ સ્થાનમાં રાખવામાં આવે તો શું તેનો તે મથાળોગ ઉપયોગ દરી શકશે ? દદાપિ નહીં. વળી દદાય દેવપેળે એવું જન્મ્યું કે જુદારાના ટોળાંએ આવીને તેમને ઘેરી લીધા તો તે વખતે તેઓ શું કરી શકશે ? તેઓને મ્હો તાકતા જ રહેવું પડશે અને જુદારાઓ બધો માલ મળેથી લઇ જશે. જો આવા વખતમાં અમે એક જીગને સમજી શકતા હોત અને એક જીગનો પ્રેમ અને એક જીગની સહાનુભૂતિ પ્રાપ્ત કરેલા હોત તો તેઓ અવશ્ય જુદારાઓથી પોતાનું રક્ષણ કરી શકતાં. આથી જ ભારતને એકમાપાની જરૂર છે.

ભારતવર્ષમાં અનેક ભાષાઓ જોઇ કેટલાકો વગર વિચારે એમ પણ કહેવાને તૈયાર થાય છે કે કોઈ વિદેશી ભાષા અને લિપિને ભારતમાં સ્થાન આપવામાં આવે તો સારું. પણ આપું કહેનારા એ સમજતા નથી કે હિનિયામાં એવો કોઈ કમનશીખ દેશ નથી કે જ્યાંની પ્રજા પોતાનું અસ્તિત્વ પોતાની મેળેજ નાશ કરવાની ઈચ્છા રાખે. ભારતવર્ષની અસ્તિત્વ સમ્યના પ્રાગીન છે. તેણે સાહિત્ય ઉત્તમ વિચારો અને આદર્શભાવોથી ભરેલું છે. આપણા પૂર્વજોને આમ કરતા કેટલો પરિશ્રમ ઉઠાવેલો પડ્યો હશે ? જો ઉત્તર પોપણાયે આપણે તેનો નાશ કરવાને તૈયાર થઈએ તો પછી આપણી ભારતીયતાનો અર્થ શો ? ભારતીય રક્ષા, તેના હૃદય આદર્શ અને સમ્યતા પર નિર્ભર છે. તેની રક્ષામાં આપણી રક્ષા છે. આપણે આપણા ભાવોને પૂર્ણ રીતે આપણી ભાષામાં જ પ્રગટ કરી શકીએ છીએ. વિદેશી ભાષાઓ તે અતિ વિદેશી જ છે. વળી તે અપૂર્ણ છે. જો આપણે આપણા અસ્તિત્વનો નાશ જ કરવો હોય તો વિદેશી ભાષાનો અંગીકાર કરવો. ભાષાનો નાશ થવાથી જાતિનો નાશ થાય છે. ઇતિહાસ બતાવે છે કે પ્રોજાકના એક વખત નયુ

કુકડા પાડવામાં આવ્યા હતા, અને તે ત્રણે ત્રણ જુદી જુદી ભાષા બોલનાર વિદેશીઓની સત્તા નીચે ગયા હતા. જર્મનીએ પોતાના પોલાંડાના જર્મન ભાષાનો પ્રચાર કરવાને મંથન કર્યું હતું, પરંતુ પોલીશ લોકો ભાષાના મદલને સમજતા હતા. તેઓ સામા થયા અને વિદેશી ભાષાનો સ્વીકાર ન કર્યો. તેઓ જાણતા હતા કે ભાષાનું ઐક્ય રહેશે તો કાંઈ દિવસ પોલીશ બાળકો બેગા-મળશે. ભારતીય બાળકોએ વિદેશી ભાષાને પોતાની કરવાનો સ્વપ્નમાં વિચાર ન લાવવો જોઈએ. (અપૂર્ણ.)

શાંતિધર.

इच्छा*.

રહેશું અમે સરિતા તટે, ન્હાતું રૂકું મૃદુ બાધીને;
જમરો સદા ત્યાં યુજશે
મીઠું કોઈલા કંઈ ટહુકશે
નિત્ય નિત્ય અતિથી આવશે
આનંદથી સૌ એસશું.

રહેશું અમે જ્ઞાનદેભા, ને દેવી-કુદરત સંગમાં;
મુરબી મુખન ત્યાં ખીલશે
નિર્મલ ઝરણુ મીઠું બોલશે
વિહંગો નિરંતર આવીને
મંજુલ સ્વરે લલકારશે.

રહેશું અમે એકાંતમાં, પણ પત્ની કેરા સંગમાં;
મૃદુ—રાગ્ય પત્ની સાથ
નિત્ય શાન્તિથી જ ચલાવશું
ગાતા પ્રભુનાં ગાન સુંદર
જીવન અલ્પ વીતાડશું.

મોતીલાલ બાવાલાલ પુરોહિત.

ન્હાનાલાલ અને ટેનીસન.

(ચાલુ વર્ષનાં ૫૩, ૧૪૩ થી ચાલુ.)

હવે રા. કવિની પાસ ચારિત્ર આકાશની કુશળતા તપાસીએ. પ્રથમ ઉપર જાણવામા આવી ગયું કે કવિના આકેશાં પાત્રો રસનાં જ બાલકો છે. રસે તેમને ઉછેર્યો છે, રસે તેમને પોષેલાં છે. અરે ! રસ જ તેમની ગોળથુથી છે, અને રસ જ સર્વ વિદ્યા, સર્વ શાસ્ત્ર, સર્વ ન્યાય, સર્વ જ્યોતિ અને દીપ્તી છે. જ્યારે આપું છે ત્યારે પ્રથમ આપણે તેમનાં આકેશાં પાત્રો વિશે ' વસન્તોત્સવ ' પ્રતિ દષ્ટિ કરીએ. સુભગારમણ, વિલસુસૌભાગ્યચંદ્ર, અને કુસુમી નયન, એમનાં ત્રણ રસિક યુગ્મો મનહર અને સુભગ ગંગળતા સૂચવી રહે છે: તેમના અન્યોન્યના વાર્તાલાપ, પ્રાણ પ્રાણની રસ કથા, તેમના પ્રત્યેકના અનેરા સૌભાગ્યસુરભિથી પ્રસન્ન નિર્મળા સાત્વિક જીવન-વિહાર, અને પ્રતિસ્થળે પ્રકાશતા આત્માના નૂતન રસભર ચમકાર, ધણજ અચ્છી તરેહથી અકાપકા લાગે છે. દૃષ્ટાન્તરૂપ સદજ એકાદ મનહર વાર્તાલાપ છેડીએ. સુભગારમણ કરતાં વિલસુસૌભાગ્યચંદ્ર રસાદિત, મધુર અને અજળ છે, કારણ તેમની કથા કરણ છે. અને આપણને Human beingsને સામાન્યતઃ કરણતાની મિહાશ મધુતમ લાગે છે, કારણ કે શેલી કવિ કહે છે તેમ

Our sweetest songs are those that tell of saddest thoughts.

અને એવાં કરણ ચિત્રો તેથી જ આપણને વધારે સમભાવશીલ બનાવે છે, વિશેષ આશ્ના ચોછ રહે છે, અને આકર્ષણ પણ વિશેષ ધરાવી રહે છે. તો તેમાંની એકાદેક રસકથાનું અવલોકન કરીએ —

વિલસુ—

સૌભાગ્યચંદ્ર ? મહારી આંખોમાં
તે એકું શું દીકું છે, કહેરો ?

કવિ લખે છે કે આ પ્રશ્ન પૂછ્યો તે સમયે

ઉડાં ઉડાં કો તત્વનાં
દેવમન્દિરે કષ્ટ દર્શન લેતો હોય,
સૌભાગ્યચંદ્ર એવો એકટથી હંતો.

અને જોત્યો કે:—કરણાળયો કુપાકટક
નિર્મળા વિદાસવૈભવ
સ્તિમ્ધ કોમળું હૃદય,
સ્વર્ગગીત સુંજતો આત્મ,
અનન્ત વિશ્વનો સાર,
મધુર પ્રેમ, પ્રયુક્તાઃ
પ્રિયતમે ! તમારા નયનમાં
મહે તે સડે દીકું છે.

તહેમના આદેશ ઉકેલવા,

તે નયનના સન્દેશ સમજાવો,

તે જીવનની સાંભાગ્યશોભા છે.

નયનના ભાવ ઉકેલતાં માત્ર ઔત્તમચાક્રમાર્ગ સંદર્શામિ એજ ભાવ સાંભાગ્યચંદ્રના સાંભાગ્યહૃદયમાથી ઝળહળી પ્રાપ્તિસ્તે પ્રાણત્વ દીધી નીકળે છે. એને માનસિક આનંદ, સાત્ત્વિક પ્રકાશ અને આત્મિક વિકાસ જ પ્રિય છે. અને વિલસુકુંભારીના તે સમયના જીવનને તેઓ એટલા અનુકૂળ અને રચિત છે કે સામાન્યન એમ સ્ક્રમ્ભય છે કે ઉભય અદ્વૈત પ્રેમથી સંલગ્ન છે. કારણ કે જો કે દુવિચો દર્શાવ્યા પ્રમાણે 'વિલસુ સાંભાગ્યની દેહવદ્ધરીઓ નિકટ પરસ્પર નિરાળી હતી.' તો પણ 'પ્રાણને પ્રાણ સુખના અને સચ્ચિદાનંદની ઝડી વસતાઃ' આગળ પર સાંભાગ્યચંદ્ર બોલે છે કે:—

પ્રિયે ! પ્રિયતમે ! વિલસુ !

તહમાં રૂં સાંભાગ્ય અણક રહે !

પ્રેમો ! તહેમના પ્રેમને યોગ્ય

આ પત્યરને પગસાચ:

વળી—

હૃદયગમે ! પ્રભુની પૂજા આદરો,

તહારે મહેને સંભારજો.

પ્રભુજીના દરગાહમાં તો

આત્મસંનતને લગ્ન કહે છે.

શુદ્ધ, સાચ અને માત્તિક.

અને વિલસુ પૂછે છે કે,

સાંભાગ્યચંદ્ર ! પ્રભુને તહા

કાઈ વૈધવ્યદશામાં નહીં હોય ?

સાંભાગ્ય કહે છે—સરલ જાલે ! પ્રભુનું ધામ

પ્રેમનું પરમ મન્દિર છે:

તહાં એકલદશા કેવી ?

તહાં સૌ બેલડીએ વિહરે છે.

નથી તહાં કોમારના કરગાર

કે નથી વૈધવ્યની વિરપતા.

વસંતસાન્દર્ભના આસોણાસ

પ્રાણને પ્રસન્ને છે તહાં.

x

x

પ્રેમવર્ષનની વિધવાને

પુનર્ધન સમુ પાપ નાંખે

દેહલખની વિધવાને

પ્રેમવર્ષન સમી મુકિત નથી:

તહારો મ્હારામાં એક હોય તો—

હૃદયે હૃદય મિલાયાં હોય, આત્માથી આત્મા પોષાયા હોય, દૈયામા દૈયાં સમાયાં હોય, સોડહમ્ સોડહમ્ ના અન્નેદમ્ગોની રસિક દહાણુ લહવાઇ હોય, પ્રાણુરુ પ્રાણુ જડાઇ અનેરી રસકથા, સૌભાગ્યકથા અનુભવતા હોય, ત્યાં આવી શકાજ ન સંભવે ! ન્યાં સ્વ. ગોવર્ધનેરામભાઇ અટકેલા છે ત્યાં રા. કવિએ એક અપૂર્વ રસિક દર્શન દાખવી અનેક નિર્મળું વિહારી યુગલ થોઇ તે દારે પુનર્જન્-પ્રેમલગ્ન-આર્થલગ્ન, -આત્મલગ્ન ફલિત ક્યુ છે. સરસ્વતીચંદ્ર અને કુમુદમુંદરીનાં લગ્ન સાધુજનોએ અને સિદ્ધાંગનાઓએ સ્વીકાર્યાં, સત્કાર્યાં, અને આત્માના ઉચ્ચાભિલાષ ઉચ્ચારી ગાલોકમા તેમને વિચરવાની વાટ સરલ કરી આપી; પરંતુ 'વિપવતા વિશ્વના' ફત્તાર નડવાથી સસારમાં તેમનાં લગ્ન ન થોઇ શક્યાં. પરંતુ રા. કવિએ એવા અનન્ય પ્રેમીયુગલને માટે 'પ્રેમલગ્ન સમી મુક્તિ નથી' એમ દર્શાવી તેમને તેમના રસજીવનની સુવાસ સંવિશેષ ચિકિત્સાવવા અને વિલસાવવા સુલભ અને સુમગ સરલતા અને સંગવડતા કરી આપ્યા. વળી સૌભાગ્ય પથું જરાઅવિચિત્ર વાણી વહી રહે છે. અને તરતજ સ્નેહુ હૃદયની કામળતા દર્શણતામય ગંભીરતામાં પ્રકાશી નીકળે છે—

એવું માં બોલશો,

એવું માં બોલશો, સૌભાગ્યચન્દ્ર !

એવું કૂર માં બોલશો.

અદ્વિતીય પ્રેમપુષ્પે લગ્નને પૂણું છું,

ત્હમે મહારા જીવનની પ્રણિમા છો,

મહારા સૌભાગ્યના ચન્દ્ર છો.

સૌભાગ્યચન્દ્ર આ સાબળી સ્તબ્ધ જાને છે અને પોતાના અત્યાર સુધીના જ્ઞાનને કંઈસ ગણી ઉપરોક્ત શબ્દો માટે ક્ષમા થાય છે.

સૌભાગ્યના સૌભાગ્યના રાણીજી !

જગતે મુંદરીસંધ બે જ વિધ્યના છે:

સરિતાને આરા તો બે જ હોય:

સ્નેહને આ તીર ને સ્નેહની પાર્થ:

કુમારિકા અને લગ્નવતિની.

'વિધવા' એ શબ્દજન છે,

વસ્તુસ્થિતિનો નિર્ણય છે.

સસારલગ્ન પ્રણિલી મુંદરીઓ

કંઈક કુમારીઓ હોય છે,

સંસારે કુમારી માનેલી બાલાઓ

કંઈક લગ્નવતિનીઓ હોય છે.

દેવિ ! ત્હમે કુમારો છો,

સુભગા જ્ઞેન લગ્નવતિની છે.

આપણાં લગ્ન થશે—

હંડ લગ્ન બાકી છે ?

વિશ્વ—

(અપૂર્ણ.)

રમાદેવી.

(અનુસંધાન મતાંક પૃષ્ઠ ૨૬૩ થી)

દસ્ય ખીલું.—કિલ્લામાંનો એક ખંડ.

રાણી જયદેવી, કુમારી રમાદેવી અને પરિચારિકા (સેવિકા) પોતાના કાંતવાના સંચા આગળ ગાતાં જણાય છે.

સાધ્વીઓ છે મુતાં માઘ,
કાલ છે એમનો સહી—
સાધ્વીઓ છે મુતાં માઘ,
કિલ્લાના ખડની મહી.

જયદેવી:—ગાલ, હવે વધારે રો નહીં, રમાદેવી; ત્હારાં અંસ હુંછી નાંખ અને આપણા બાગમાં જ નરસ; બધોરનો વખત થયો છે.

પરિચારિકા:—બા, આજ સ્વવારની હું એમને એજ કહેતી આવી છું! ત્હમારી આખ બગાડવાથી શું કામશે? આજે સ્વવારે એમણે ન્યારે બારી ઉઘાડી ત્યારે પેલા જંગલ તરફ લઇ જતા રસ્તા તરફ એમણે નજર કરી અને એ એકદમ રડી પડ્યાં. એણે મહેં એમને પૂછ્યું, “ કિલ્લા તરફ લઇ જતા રસ્તા તરફ જ ત્હમે ક્યારનાં જુઓ છો, રમાદેવી ? ”

જયદેવી:—એ બાબત બોલીશ નહીં.

પરિચારિકા:—અંહ, હા, પણ; આપણે એ બાબત બોલવું જ નોંધએ; ધીમે ધીમે એ બાબત બહુ બોલવાનો વખત આવશે. વાર, પછી મહેં પૂછ્યું “ જે કુંવરને એ ચાહે એવી શોધોની ઇચ્છા ન હતી તે કુંવરને મ્હાવા માટે જે કિલ્લામાં એક વખત ખીચારાં અન્નદેવીને પૂરી રાખ્યાં હતા તે કિલ્લા તરફ લઇ જતા રસ્તા તરફ જ ત્હમે ક્યારનાં જુઓ છો ? ”

જયદેવી:—એ બાબત બોલીશ નહીં.

પરિચારિકા:—હમનું, આપણે એ બાબત બોલવું જ નોંધએ; ધીમે ધીમે એ બાબત બહુ બોલવાનો વખત આવશે. વાર, પછી મહેં પૂછ્યું...અહો રાગજી આવે છે.

(જયેન્દ્ર આવે છે.)

જયેન્દ્ર:—કેમ, રમાદેવી ?

રમાદેવી:—પિતાજી ?

જયેન્દ્ર:—કુમાર રવીન્દ્રને તું ચાહતી હતી ?

રમાદેવી:—હા, પિતાજી.

જયેન્દ્ર:—ખીચારી બાળા ! પણ તું હજી એને ચાહે છે ?

રમાદેવી:—હા, પિતાજી.

જયેન્દ્ર:—તું હજી એને આહે છે ?

રમાદેવી:—હા.

જયેન્દ્ર:—તું હજી એને આહે છે, આટલું...

જયદેવી:—મહારા પ્રભુ, એને ગભરાવો નહીં !

જયેન્દ્ર:—હું એને ગભરાવતો નથી !...આમ જો, હું એક ખરા પિતા પ્રમાણે આગ્રહો છું, અને તારા સુખનો જ માત્ર હું વિચાર કરું છું, રમાદેવી ! ચોક્કસ આપણે આનો અપક્ષપાતથી વિચાર કરીએ. શું થયું છે તે તો તું જાણે છે: કંઈ પણ કારણ વિના વૃદ્ધ યોગેન્દ્રે મહારા કિષ્કર કર્યો છે; અથવા એમ કહો કે હું એનાં કારણો બાંધે સારી રીતે અનુમાની શકું છું. એણે તારી માતાનું બેચરમી અપમાન કર્યું છે, એથી પણ વધારે બેચરમી અપમાન તારું એણે કર્યું છે, અને એ મહારા અભ્યાગત ન હોત, ઇશ્વરના હાથ નીચે એ ત્યા ન હોત, તો એ કદી પણ મહારા કિલ્લામાંથી બહાર જવા પામી શક્યો ન હોત ! હશે, પણ હવે સ્વેનું કંઈ નહીં.—પરંતુ શું અમારી સાથે તું શરૂએ થઈ છે ? તારી માતા સાથે ? મહારા સાથે ? આલ હવે, જવાબ આપ રમાદેવી ?

રમાદેવી:—ના, પિતાજી.

જયેન્દ્ર:—તો પછી રેવાનો ઉપયોગ શું ? કુમાર રવીન્દ્રની બાબતમાં એટલું કે, અત્યાર પછી તું એને બહી જ જાય એ વધારે સાક છે. તે ઉપરાંત, ખરા હૃદયથી તું એને કેવી રીતે આહી શકે ! તકમે પરસ્પર માગ્યે જ મળ્યા હો. અને તારી ઉમ્મરે હવે તો મીઠું જેવું હોય છે; તારી મરજીમાં આવે તેમ એના ઘાટ ધડી શકાય; હજી સુધી રવીન્દ્રનું નામ તો માત્ર વાદળમાં જ લખાયું હતું: તોફાન થયું છે અને એણે એ નોખને ઘોંઘાં નાંખ્યું છે; આજ રાતથી તારે એનો વિચાર કરવો જ મૂકી દેવાનો છે. વળી, તું ધારે છે કે યોગેન્દ્રના દરબારમાં તું ખરેખર સુખી થઈ હોત ? હું કુમારની પાત નથી કરતો; કુમાર તો માત્ર બાળક છે; પરંતુ હું તો એના બાપની વાત કરું છું. તું સારી રીતે જાણે છે કે લોકો એને વિશે બોલતાં બહીએ છે; તું જાણે છે કે આ પ્રદેશમાં એના કરતાં વધારે ગંભીર બીજાં એકે દરબાર નથી; તું જાણે છે કે કેટલીક વિચિત્ર બાબતો વાતો એના કિલ્લાને લાગૂ છે. પણ પેલી પરદેશી રાણી, કે જે પોતાની પુત્રી સાથે આવી છે, સ્વેને વિશે લોકો શું કહે છે તે તું જાણતી નથી, હું એ કદીથી બોલી જવા માગતો નથી; કારણ કે તારા હૃદયમાં એ રેડવાની મહારી ઇચ્છા નથી.—પણ કાલા-કાલાના અને શકાના બાબત અરુણમાં તું એકલી, એકલી પગ મૂકવાની તૈયારીમાં જ હતી.—આલ હવે, જવાબ આપ, રમાદેવી ! શું આ બધાથી તું બચીત થઈ ન હતી ? અને કુમાર રવીન્દ્રનું પરિગ્રહણ કરવા જતાં શું તું તારી મરજીની સ્વેન વિરૂદ્ધ ન્હોતી થઈ ?

રમાદેવી:—ના, પિતાજી.

જયેન્દ્ર:—બહુ સાક. પણ હવે મને ખુલ્લા દિલથી જવાબ આપજો. વૃદ્ધ રાજા યોગેન્દ્રને વિજયી રહેવા ન દેવો જોઈએ. તારે લીધે અને એક મહોટી લડાઈ ચલાવવાના છીએ, રમાદેવી ! હું જાણું છું કે યોગેન્દ્રનાં વંદાણોએ ઘેરા ઘાલ્યા છે, અને કાગ પૂણિમાં પહેલાં એઓ ઉપજવાની તૈયારીમાં છે; બીજી તરફથી પેલો બીજો રાજા,

શું પત્ની કે પતિ તણું નથી લેશ જાન,
જેને નથી જગતનું પણુ કે જ ભાન.

(૩)

સસ્કાર-કે જીવન શિક્ષણુ છે નથી જ્યાં,
અજ્ઞાનનું તિમિર હાય ! વિરાજતું ત્યાં,
એ મૂર્તિ, એ મુજ પ્રિયા, ગૃહલક્ષ્મી મહારી,
એ યોગ્યતા મુજ પ્રિયા નહિ પામનારી.

(૪)

છઠ્ઠે પ્રિયા વિપુલ સાધન વૈભવોના,
બાહુ મૂલ્ય વસ્ત્ર સજ્જતી કિંમતી ધરેણું,
શુ લગ્ન શુ જીવન શું સંસાર શુ આ !
ના યોગ્ય લગ્ન હજીએ અજ્ઞાન બાળા.

(૫)

એવા વિચાર ધડીએ ધડીએ કરું છું,
તે એકલો ગૃહ મહી જાહેને રડું છું,
અજ્ઞાન રહી રૂપ લગ્ન ત્રિધિ અમારી,
તે પંપતી જાનને જ હૂંબાવનારી.

(૬)

માતા-પિતા-સ્વજન ને શુભ દહાવ લેવો,
સંતાનના જીવરમા બસ ! જન્મ દેવો,
આશા અનેક હતી કેંક વિચારણાઓ,
રે ! રે ! સમાધ સહુ અંતર પાસનાઓ.

(૭)

પ્રારબ્ધયોગ બસ ! કોઈ સંકયું ન જાણી,
મહારૂં થયું જીવન અપ્રિય ધૂળ ધાણી,
જે 'સ્નેહધર્મ' પર લગ્ન ત્રિધિ રચાશે,
આદર્શ રૂપ બસ ! તે જ પ્રજા મનાશે.

(૮)

સ્વાતંત્ર્ય-સ્નેહ રૂપ કેન્દ્ર જ લગ્નનું છે,
એ રક્ષતાં જરૂર બધ સમાજનું છે,
સહભાવ મન્મતિ પ્રભુ ! મુજ આર્થને દે,
આ 'સ્નેહલગ્ન' ગૃહ સર્વ પ્રચાર પામે.

આત્મચરિત્ર. ૭

[સુપ્રસિદ્ધ જગાલી સાક્ષર પ્રભાતકુમારે (બંગલોર સાહિત્યના બાહુમંર) પોતાનું બોધક અને રંગક ચરિત્ર મરાઠીમાં લખ્યું છે. એ ચરિત્ર જગાલીમાં નથી લખાયું, કારણ એમની લખેલી ' નવિન સંન્યાસી ' નામક નવલકથાનું ભાષાન્તર કરતી વખતે શ. વિદુલ સિતારામ શુર્કરે આગ્રહે પહેલવહેલી વખત એમનું ચરિત્ર એમને હાથે મરાઠીમાં લખાવ્યું, અને પોતાની "સમાર અસાર" (જે નવીન સંન્યાસીનું ભાષાન્તર છે તે) ની સાથે જ છપાવ્યું. થોડા સમયમાં તે મારા વાચકમાં આવતાં શુર્કરની સાહિત્યમાં પ્રભાતકુમારનું ચરિત્ર હોય તો સારું એવી ધન્યજીવી મે તેનું ભાષાન્તર કર્યું છે.]

મારા પિતા પરશોત્તવાસી જાણી જાણોપાજી મુકરજી શુરેષ ગામના રહેવાસી. જાણી જાણ્યામાંના ધાત્રી ગામના રહેવાસી, પ. વા. જાણી ગોવિંદચંદ્ર, ચેટરજીની કનિકા ન્યા કાદંબિનીદેવી જોડે મારા પિતાનો સત્તર વર્ષની વયે વિવાહ થયો. આ ઉપરાંત કુટુંબની સ્થિતિ મધ્યમ જ હોવાથી થોડીથી વડિલોપાર્જીત જમીનના ઉત્પન્ન પર જ તેમને ઉદર નિર્વાહ કરવો પડતો.

મારા પિતા બોક્ષપુરમાં રેણે સિગ્નલર હોઇ તેનો પગાર તદ્દન થોડો હતો. મારી માતા થોડા જ દિનમાં પ્રસુત થશે એવું જોઇ માણસને અમારે તેણે તેને ધાત્રી ગ્રામે પિયેર મોકલી દીધી. તોડીપ ૩ જ ફેબ્રુઆરી ૧૮૭૩ ને દિને મારી માતાના પેટમાં ધણું દુઃખ થવા લાગ્યું, અને તે દુઃખની તીવ્રતા વધારે ને વધારે પ્રમાણમાં થવા લાગી. ગામની મુમાણીને આ દુઃખ દાદ દેશે નહિ એવી ભીતિ લાગવાથી કલતાથી (જે પ માઇલ દૂરના તાલુકાનું) એક ગામ છે લાંથી) એકાદ શીખેલી મુમાણી બોસાવી લાવવા મારી જાનો બાણેજી જોગેશ્વર ત્યાં ગયો, અને તેને તેડી ઉપકાળને મુમારે પાછો આવ્યો, પણ તે પૂરું એક કલાક આગળ જ મારો જન્મ થયો હતો.

તે સમયે મારે મોસાળ બિરકુલ વડિયાળ ન હતું, પણ માધી સપ્તમીને દિને (જે માઇલ દૂર) "ગંગાપર પ્રાતઃસ્નાન કરવા ગામના લોક નિકળ્યા હતાં" એવું વખતે મારો જન્મ થવાનું વડિલો દહે છે. એ પરથી ૪ થી ફેબ્રુઆરી ૧૮૭૩ ને રોજ સત્તારના પાંચ વાગે મારો જન્મ થયો એવું દરે છે. મારી મોટી માડી વામાંનુંદરીદેવી તે સમયે બોલી "આ પ્રભાતકાળ થયો જ. એ સમયે આ જાળક જન્મ્યો હોવાથી પ્રભાતકુમાર એવું આપણે નામ રાખ્યો." મારું પ્રભાતકુમાર નામ આવી રીતે મળ્યું છે. હું ચાર વર્ષનો હતો ત્યારનો એક પ્રસંગ મને સાંભરે છે. એક દિવસે મારા નાના માતાની

* આત્મચરિત્ર એ પ્રકારનાં હોય છે. (૧) દોષમુક્ત અને (૨) દોષમુક્ત. દોષમુક્ત ચરિત્રમાં જોવા જાતું જ વર્ણવી હોય છે. જ્યારે દોષમુક્ત આત્મચરિત્રમાં જોવા જાતું નથી કે જેમાં જોવા જાતું પણ વર્ણવી હોય છે. દોષમુક્ત આત્મચરિત્રો આત્મચરિત્રોમાં મૂકે ભાગે દોષમુક્ત જ વર્ણવે છે. પરંતુ દોષમુક્ત આત્મચરિત્રો મર્યાદામાં છે. દોષમુક્ત આત્મચરિત્રોમાં એક નમૂના તરીકે આ આત્મચરિત્ર અત્યંત જાણીતું છે. અને મારા રહે છે કે એ મૂલ્ય આપણા સહિયમાં જાણીતું થશે.

નાની છોકરી ઇશાનીને ભીંત સાથે અડેલી એક બેઠક પર બેસાડી હતી. ભીંત પરથી થોડો ચૂનો ખેરવી લઈ બંદોબે બેલાશક ઇશાનીની આખમાં ફેંક્યો. સ્વાભાવિક રીતે તેણે રડવા માંડ્યું. તરતજ તેની મા અને ખીખ માણસો દોડતા આવ્યાં. મને મળ્યી હસતો બેઠક તેમણે “કેણે ક્યું એ ?” એમ મને પૂછ્યું, અને મેં અભિમાનથી મારું પરાક્રમ કબૂત ક્યું. મને સાશન કરવા કોઈ દોડતું આવે છે એવું બેઠકે મેં પોખારા ગણ્યા. દોડતા દોડતા બહાર ચોટલા પર મારો પગ સર્યો, અને મેં વસુધરાની સાથે એકદમ દોસ્તી કરી. મારી ઘડી પર આ પડયાની નીશાની હજુ છે. પણ ત્યાં કેશવું નાવું જુમણું હોવાથી તે કાઢીને દેખાતી નથી.

એ પછી કેટલેક માસે મારા બાપુએ આવી મને તથા મારી બાને લઈ નવાઢી તરફ પ્રયાણ કર્યું. મારાં માતાપિતા સાથે બેલગાડીમાં બેસી તે તરફ ઉપડવાનો દેખાવ હતો અને રમરે છે. મારી મારી વામાસુંદરી અમને રંગ આપવા દરવાજા પાસે ઉભી હતી તેણે મને ઉદ્દેશીને કહ્યું “ભાઈ તારી માને અને તારા બાપને હું જવા દે, તું ન જા, રહેને મારી સાથે.” મેં તત્કાલ કહ્યું “ચુપ રહે ! તારા બે ટુકડા કરી નાખીશ.” નાનો હતો ત્યારે હું કેવા શાન્ત (!) અને મીઠા (!) સ્વભાવનો હતો તેના ઉદાહરણ રૂપે આ વાત વરિલો હતી મસ્કરીમાં મને કહે છે !

નવાઢીમાં મારો “હાથખડી” નો વિધિ થયો. સરસ્વતીપૂજને દિને ત્યાંના બ્રાહ્મણ પોરટ માસ્તરે આ વિધિ કર્યો. તેણે મારા હાથમાં એક ખડીનો ટુકડો મૂકી મારા હાથે બંગાળી લિપિના પ્રયમાક્ષરો લખાવ્યા. તે દિને હજાઈથી રંગેલું પોતાનું પહેરી આમતેમ કર્યો હોવાનું મને યાદ છે.

નવાઢીમાં મારું લગ્ન થયું-અરૂં નહીં રમતનું ! મારી આ દાર્શનિક વધ એક નાનકડી ત્રણ વર્ષની છોકરી હતી, અને તેનું નામ સરોજિની હશે એવું મને જાંખું જાંખું યાદ છે. તેના અને મારા માબાપમાં જૂન આત્મીયતા હતી. પોતાના છોકરાછોકરીના જાલપણમાં એવા રમતનાં લગ્ન કરી મેંત્રી ૬૮ કરવાની નવલ કલ્પના તેમને સૂઝી ! મારા અને સરોજિનીના માબાપ એકબેકને “બેવાઈ” કહેતા, અર્થાત્ મારી માતા બેવણુ ચંદ ! પરસ્પર નજરાણાએ યતા. મારી રમતની પત્ની માટે એક લાલ સાડી ને કાઢી શીત શીવતી મારી માતાની મૂર્તિ મને હજી કોઈક વાર દીસે છે. સરોજિની ખરી ન પત્ની છે એવું માત્ર હું જ સમજતો.

નવાઢીથી ગાદમર અને ત્યાંથી દિનાપુર મારા પિતાની ગણેલી યજ્ઞ. હું ૧૧ વર્ષનો થયો ત્યાં મુઠી ત્યાં જ હતો. હું ૭ વર્ષનો થયો તે વેળા બે ત્રણ બંગાળી પુસ્તકો શીખ્યા હતા, અને ખ્યારીચરણ સરકારની પહેલી ચોપડી પરથી અંગ્રેજી શીખવાં લાગ્યો હતો. મારી પાસે એક ચપ્પુ હોય તો સારું એવી આ સમયે મારી ઉલટ ધ્રુવિ હતી. માન પિતા પાસે બે હાથાનો એક ચપ્પુ હતો, પણ તેને તો અડકવાની પેલું મને છુટ ન હતી. એ ચપ્પુ તરફ લાગ્યું નજરે હું બેસી દરતો. રાત્રે ચપ્પુનો વરસાદ પડ્યો હોય, અને સુતારે બેઠકે હું તો અમારા આંગણમાં ચપ્પુ જ ચપ્પુ; તે લઈ હું ગતવામાં જાવા લાગ્યો હોઈ એવું મને એક સમયે સ્પષ્ટ આવ્યું હતું. એક દિન જાપાના ગજામાંથી ચપ્પુ કાઢી લેવાનો મોઢ કમે કર્યો હું વશ કરી લાકડો નહીં. ચપ્પુ શબ્દમાં

લઈ જઈ સર્વ સોખતીઓને સગર્વ હું ખતાવના લાગ્યો. પણ અમારામાનો એક મોટો છોકરો બોલ્યો “મારા ગર્જવામાં જે વસ્તુ છે તેની આગળ તારા ચંપુની શું વિસાત ?”

“શું છે અહ્યા તારા ગર્જવામાં ?”

“અરે વાહ ! બહુજ સુંદર મંજેની વસ્તુ છે ! તે તો તારા જન્મારામાં થે દીકી નહીં હોય !”

“મને ખતાવ-ખતાવને તે !”

તે હુઆધ્યા બોલ્યો “હટ ! હટ ! તે બેધ તું તદન ગાંડો થઈ જઈ મારી પાસેથી હાથી લેશે.”

(અપુર્ણ)

N. M. V.

કરુણ-પ્રશસ્તિ.*

(ELEGY.)

સૌદર્મ શોભી પ્રણય-દીપ્તિ !

વિલપ આહ : અણુચોંતી શી !

નવ-યૌવના, રસ-અંગના

મુજ પ્રિયતમા ગઈ હા : ગઈ !

વિભવ સિન્ધુ વસ તના

યર સ્મરણુસહિતા સમા

અવ વિસ્તરો મુજ કથ પર

મહુ આત્મ-ગંધ પ્રસારતા :

નિત્ય નિત્ય હું ત્યા સતી

ચૂમતો રહું સુરખા મીઠી :

મુજ ભાવના ને સ્વપ્ન તન્મય

આદર : રતિ-પ્રીતિ શી !

ને અનુ એક ન નેવથી

ખરતું-અજળ રસ ઉર્મિ : શી !

પ્રતિભા-પ્રભા મુજ સદિના-

સૌદર્મમા ન્યાય દીપી.

તો તું ગઈ ક્યમ માનું અવ ?

જમ છત્ર-શાશ્વતતા અગી !

તો તું ગઈ ક્યમ બાણું અવ ?

સ્મરણુતા અલાહની !

પ્રણયી :

ધનલક્ષ્મીની વિશ્રંસ-કથાઓ.

કથા ૨.

“ત્હમે તો મોટા પૈસાદાર તે પૈસો જેમ તેમ વાપરો ! અમ્હે આખો દહાડો વૈતરાં કર્યાં કરીએ ત્હેનું ત્હમારે શું ?” “સીંહાલી” વૌર ફડવાળો આવ્યો તો એહેને દશ રૂપીઆ આપ્યા ! “ચીન” અરીણુ નિરેલક મંડળના ખરકામાં કાંઈક આપ્યું ; “ઓશી-એનીયા” દુધાળ નિવારણુ ફડમાં, “ન્યોર્નબર્ગ” વૌર લોનમાં વિગેરે વિગેરે કંઈક અગડમ્ અગડમ્માં ત્હમારે પૂરેપચ્ચ ભાગ લેવો !. પૈસા સંધ્યા હોય તો કેવા કામ આવે ! પૈસાનું કંઈ જાડ નથી ચતું કે ખખેરી લેવાય. પણ ત્હમને સમજણ જ ક્યાં છે ! હું તો કહી કહીને ચાકી ! ત્હમે ગામમા મોટા અને ઘરમા ખોટા ! અમ્હારું કેમ આવે છે ત્હેનું ત્હમારે શું ? અને વળી આવાં ધત્તગિમા નાણાં ન નાખતા હો તો ત્હમારું નય શું ?”

(ત્હું સમજ નહિ તે માયું શું ભારતી હોઈશ ! દેશના મોટા માણસો કરે તેમ કરવું જોઈએ !)

“હું કાંઈ બલે ન સમજું પણ ત્હમે તો ડાલા છોને ? કહો ત્યારે ? મોટાઓ આપણા બનીને જ્યારે હવે રસ્તે જશે ત્યારે શું ત્હમે પણ છતી આખે-કુવામાં ઉતરશો ? “ઓશીએનીયા” દુધાળ ફડમા પૈસા બરવા ગયા ત્યારે ત્હમારા દેશમાં દુધાળ પડ-તોજ નથી કે ? ત્હમારા કેટલાક દેશી બધુને દુધાળમાં મદદ કરી ? વળી તમારા દુધાળાઓ માટે અન્ય સ્થળોએ હીલચાલ આવે છે કે ? ત્હમે “યુરોપ વાણિજ્ય વિકાસ” મંડળના મેમ્બર થયા. વાર ત્યારે ત્હમારા દેશનું વાણિજ્ય તો પૂર્ણ રીતે વિકસિત થયું છે કે ? અન્ય દેશના બસનોથી સુજિત કરવા પહેલાં ત્હમારો પોતાનો દેશ કા નથી સુધારતા ? કશો વિચાર કરતા નથી અને મને ગાડી કરાવો છો ? એક જણો કંઈક પૈસા આપે એટલે બીજો આપે-અને ચાલ્યું ! “અમે ત્હમારી અદદ માટે આભારી છીએ” એટલા એક વ્યક્તિના સન્દોષીજી, હું-એ-મુશી સધ જાઓ છો; પરંતુ પત્ની છે એનું કેમ નહિ હું જ સમજતો.

નવાદીયા ગાહમર અને ત્યાંથી દિનાપુર મારા પિતાની જાતનહિ, અને વળી કહેવું થયો ત્યાં સુધી ત્યાં જ હતો. હું છ વર્ષનો થયો તે વેળા બે - કહીને ચાકી, પણ તે ખ્યા હતો, અને પ્યારીચરણ સરકારની પહેલી ચોપડી પરથી ! આ તો ત્હમારી જ હતો. મારી પાસે એક ચપ્પુ હોય તો સાફ એવી આ સમયે.

માન પિતા પાસે બે હાથાનો એક ચપ્પુ હતો, પણ તેને

ન હતી. એ ચપ્પુ તરફ લાચરુ નજરે હું જોઈ કરતો.

હોય, અને સ્વપારે જોડ હું તો અગાગ આગણમાં ચપ્પુ સુગી રહેત, પણ હવે કેમ બરવા લાગ્યો હોઈ એવું મને એક સમયે સ્વપ્ન મળે મોળ ! “ફડો” માં મજામાંથી ચપ્પુ કાઢી લેવાનો મોહ કેમ કર્યો હું વરા ક :

નાણાં નાખ્યા ન હોત તો કેવાં કામ આવત ? પણ હવે શું ? ઘોળી પૈસા લેવા આવ્યો હતો પણ ક્યાંથી આપું ? તમારે પૈસા ઉધે રસ્તે ઉડાડવા પછી ઘોળીને ક્યાંથી અપાય ? પરંતુ કમાડ નીચેથી તુટી ગયું છે, પણ પૈસા આમ ગેરરસ્તે વાપરો ત્યારે કમાડ ક્યાંથી સુધારાય ? રમણ દરેજ બુદ્ધિ માટે રહે છે, કનકની હવા ફેર કરવા મહાબળેશ્વરે જન્મું છે, પણ પૈસા છુટે હાથે વાપરો તો કેમ જવાય ? તમને છોકરાં ક્યાં બહાલાં છે—બહારનાં જ મોઢાં લાગે છે.

નીચે ઉંદર બોલે છે તે સાંભળો છો કે ? કેમ કાંઈ બોલતા નથી ? જવાબ નહીં આપો તો હાથ ઝાલીને ફરીશ હમા ! ”

(ઉંદર બોલતા હોય તો મુકો ઉંદરીકં)

“ હા ! બેલશું ! કહેવું મહેવું છે પણ કરવું મુશ્કેલ છે, તમે રૂપિયા ઉડાડો પછી ઉંદરીકં ક્યાંથી મેળાય ! રમણ માટે ચોપડી લાગ્યા કે ? હા, પણ તમને ધરતું કામ ક્યાં ગમે છે ! ”

(તમારે ચોપડી મંગાવી લેતી હતી)

“ મંગાવી લેશું ! પણ તમે શું કામના ? હમે પણ પૈસા વાપરો ત્યારે ચોપડી ક્યાંથી લાવો ? ”

આ પ્રભાણે મૂલકેવી ! પતિપ્રભુને રીજવતા હતા ! જેમ માતાનાં હાલરડા સાંભળી બાળકને ઉધ આવે, નાપીક લપેટા લેતો હોય, અને શોષક ઉધી જાય તેમ રૂમ-સુમચાલ પણ આ અમૃત સમાન મોડા વાક્યોથી નિદ્રાધીન થઈ ગયા, અને તે બિચારી-એકલી કાની સાથે બોલે !

માતીલાલ બાવાલાલ પુરેશિલિત.

રસ્તે જ્યોત્સ્ના !

રસ્તે જ્યોત્સ્ના અચિત, શ્રુતિએ સતી સીદામિની છે :
રસ્તે જ્યોત્સ્ના જનનિન્દરથી પાદપાન્થાદિની છે :
રસ્તે જ્યોત્સ્ના તિમિર બન્ધી મૂક સંગીત સ્થાપે :
રસ્તે જ્યોત્સ્ના કટુ પવનને બન્ધ્ય શયિત્ય આપે !
રસ્તે જ્યોત્સ્ના વિદ્રુતિહીન છે સૌંદર્ય સૌંદર્ય મીઠું :
રસ્તે જ્યોત્સ્ના દુઃખવિહીન છે સામ્ય ચેતન્ય મીઠું :
રસ્તે જ્યોત્સ્ના સરસિજ-ધીરાથી થી કાતેલી દામે !
રસ્તે જ્યોત્સ્ના અચિત મધુરી સૂર્ય-સૂર્ય થી બાસે :
રસ્તે જ્યોત્સ્ના અમમ ઉત્પત્તિ તારકોનો સમુદ્ર :
રસ્તે જ્યોત્સ્ના સ્વમણ્ડલ રમ્યો જ્યોત્સ્ના ગૂંદ બુદ્ધ :
રસ્તે જ્યોત્સ્ના ઉત્તરી તિમિરે અક્ષ જ્યોતિ બરેલી :
જન્મી જ્યોત્સ્ના પુનિત પ્રભુની પુણ્ય શાંતિ વરેલી !

વિધવા. *

રાધાચરણના અકાળ મૃત્યુથી એના કાકા કાકીને અત્યંત શોક થયો, પરંતુ અભાગણી પાર્વતીને તો સધળો સસાર અધકારમય થઇ ગયો. એને માટે તો આ સસારમાં આશા, ઉત્સાહ, તથા સુખ સર્વ નષ્ટ થઇ ગયા. એણે આ અત્યંત દુઃખને અરે આ અધાર વજ્રપાતને-પોતાના મનનું ખુન કરીને કેવી રીતે સહન કર્યું હશે ?

તેણે પોતાના સુકોમળ હૃદયને લોહ સમાન મખટ બનાવી ઉપરોક્ત દુઃખ સહન કર્યું. આવી રીતે પોતાના આત્માનો સંયમ કરના એના હૃદયનો દુકંડો દુકંડા થઇ ગયા, પરંતુ વિધિના વિપરીત કાર્ય આગળ માણસનું કાંઈ પણ ચાલી શકતું નથી, અગર વશ થયા વિના તેને છુટકોન નથી.

રાધાચરણના કાકા રામપ્રસાદ સાધારણ રિયતિના માણસ હતાં રાધાચરણના પિતા ચંદ્રપ્રસાદનો દેહાંત એની હિમ્મત પાત્ર વરસની હતી ત્યારે થઇ ગયો હતો, અને એની માતા સુનીતિ પણ પતિના મૃત્યુ પછી એક વરસે રવગેં સીધાવી ગઈ હતી. એટલે અનાથમાણક રાધાચરણનું પાલકપુષ્પણુ એના કાકા રામપ્રસાદ તથા કાકી હરદેવીએ કર્યું હતું. એમની પાસે વડીયોપાછીત થોડી મીલકત હતી. તેની આવકમાથી ધરતું ખર્ચ નમળું હતું. રહેવાને સાધાગળ ઘર પણ હતું, પણ એ જંગમ તથા સ્થાવર મીલકત ઉપર ક્ષમરોગદ્દી કરના કીડાઓએ પ્રવેશ કર્યો હતો.

રામપ્રસાદે પોતાની કન્યા ચમ્બેલીના લગ્નમા ગામના આપસા તથા ડાહ્યા લોકોના દહેરાથી ઘણા રૂપિયાની ખર્ચાદી કરી. લગ્ન પછી કેટલાક આડવાડીઆ જતાં સુધી પકવાનની સુગંધી સાથે રામપ્રસાદની ઉદારતાની પણ સુગંધી ઉડવા લાગી. જુદી જુદી જાતનાં પકવાને આલેશાન, માંડવા, નાચ, રગ અને પાટિંઓ એ સધળા આદ-લાણુન ખરચથી રામપ્રસાદ અર્થો કટાઇ ગયા જેવો થઇ ગયો. ગામના લોકો લોકપ્રચલિત 'કુલણુછ' ની વાત માફક રામપ્રસાદને યશ તથા માનના શબ્દોથી વધાવી લેતા; પણ તે સૌ અદ્ય સમયને માટેજ. વદ બીજનો ચંદ્રમા કેટલી દળાથી પ્રકાશી શકે ? આખરે 'જપત કરી મીલકત કહાડ્યા ધરમાથી' તે પ્રમાણે રામપ્રસાદને પણ બન્યું. હવે તો આડોલીપાડોથી તેને ગરીબ ગરીબના ઉપનામથી નવાજવા લાગ્યા. અહો ! આપણા ગુજરાતીઓ આવા ખાલી ડાળ દિમાક દ્યારે છોડશે ? શું 'ગુજરાત' ની રાતનો દિવસ થવાને હજી પણ વધારે વિલંબ હશે ? પ્રભુ ! હમારા લોક પગ નેહને પાયરણુ તાણતાં દ્યારે શીખશે ? અસ્તુ.

જે સાલમા ચમ્બેલીનું લગ્ન થયું તે જ સાલમાં રાધાચરણે બી. એ. ની પરીક્ષા સેકન્ડ ક્લાસમાં પાસ કરી. રાધાચરણને સ્કુલમાંથી એની 'યોગ્યતાના પ્રમાણમાં સ્કોલર-શિપ મળવા લાગી' જે કે એ આટલું બપુવો હતો જતાં કાંઈ રામપ્રસાદને ઝાણું ખર્ચ

આપણું પડવું નહોતું. ફક્ત અધિક તો આજ સુધીમાં એને સવાસો દોડ્યો, ખર્ચ થયો. બાકીનું ખર્ચ ટપુસન અને ક્રોનક્રિપ્શીથી જ તે નવાવતો હતો.

આ સાક્ષમાં ગરીબતવાદના સાક્ષી જન્મી ગયે પોતાના હાથમાં આવેલા પામરોનો ખસાવેર ઉપયોગ કરી રામપ્રસાદને ફસાવી મચ્છુદગર રૂપીઆ આપી પાંચદશરૂપનો દરનાવેર લખાવી લીધો. અરે! કેટલી ફરતા! પિતૃભાઈ પડેલી જાતની સમાન ગરીબ લોક પર સમય નોંધ તરી પડનાર વિચિત્ર જાત જેવા માટેનાડીઓના પંખમાંથી પ્રભુ તું મર્મને જાણાવ!

આટલું હતા રામપ્રસાદ પોતાના કર્મનું કારણ જાણીને સધાગરભાઈને સમજતો હતો. એના મનના હીસાબથી સધાગરભાઈ બહુન નર્મ તો પોતે આટલો કર્મનાર જાનત નહોતો.

ઉપરોક્ત વસ્તુના કારણથી રામપ્રસાદ બનીગયો ધરી ધરી દહેલો કે "હજી સધા તો મ્હાને શી મેરા કરી છે? તું એક વારથી માસિક પગાસનો દરમાથો બાંને છે તેમા અને શું? આ જો તારા બાગરના ડાંગરથી સધેલા દેવા! હું તને બાગરતાં તોગાદ તોગાંડ થઈ ગયો છું? (અરે રામપ્રસાદની આ કેવી કૃપણતા!) શાન્ત અને શુદ્ધ સધાગરભાઈ પોતાના કાકાની વાત સુને મ્હોજે આજગતો હતો, કાંઈ પણ કિતર આપતો નહોતો. આવા સધાગરભાઈના મૃત્યુથી કાકા કાકાને ધણજ દુઃખ થાય એ સ્વાભાવિક હતું, પરંતુ દુઃખની અત્યંત લાગણીની અંદર પણ મનથી માનેલા કર્મને માટે અધિમાં થતની માફક વિશેષ જગાળા હતી હતી.

(૨)

શોકની પ્રથમ હલેટમાં તણાના દમપતિજો આખરે જાણને કોંઈક શાન્તિ પડતો. વર્ષો ઋતુ પછી બાદમાસના સુરતો તાપ જેમ અધિક અસર લાગે છે, તેમ એક સાંજમાં રનાન કરતા રામપ્રસાદ તથા દરેનીનાં દોર હલ્ય સપા થઈ ગયાં. તે વાતવાચના થઈવા લાગ્યાં કે "મધે મરતો મર્યો, અને અમરે મારતો મર્યો એ અંધારો બનીજે તરે પડી મૃતુ હતો, અને એ અંમરે દોગટનાં ખાલી કરવાને જ આગ્યો હતો!

પાર્વતી મહાન શોક સમુદ્રની લહેટમાં તણાઈ રહી હતી. અનાથોનીને કાકાને પણ આશરો નહોતો. એને માટે આ સંસારગણમાં ગ્રીષ્મનો મધ્યાહ્ન સર્વ મોર્ચસોજ કમની પ્રચંડ જ્વાળા વરસાવી ન્હોતો. સરહકતુને શોભાવનાર શરનીની સુધારણ આંહી તેને સિદ્ધ સમાન બધકર અને અગ્નિના બહાગાજ દુઃખપદ લાગતી હતી.

એના હલ્યમાં શોકરૂપી હાવાનજ પ્રચંડ વેગથી સળગી રહ્યો હતો. તે ઉપર બહારથી રામપ્રસાદની પૂર્ણ દહેલીના દોરતા મૃત્યુ વ્યવહારથી તે ખીચારીને અંશજ દુઃખ થયું. શોકની અત્યંત દુઃખાયામાં એને આ નધર જમતમાં હજી મૃત્યુ એ અંશજ ગણીને સધીવારો આપે એવું કુખ નહતું તે એના હલ્યમાં ગિરાજેલી મૃત પતિની પ્રતિમા એને મંદ બાયામાં દહેલી દેખ તેમ લાગતું! ધિરે પાર્વતી ધેર મારાનું દર, કાકા આપતિયોને મરન દેશે, પોતાની જોશા દેશે, ગિરિધનાય પૂર્ણ મારાનાં જાણ

સુધી છે ત્યાં સુધી તેની કૃતિઓને માન આપી કાળ નિર્ગમન કરો. સ્વર્ગમાં હું તારા માર્ગની પ્રતિક્ષા કરી રહ્યો છું. હું હંમેશાં અવશ્ય માનીશ. કેમકે હું હંમેશાં હંમેશાં છો. ”

પાર્વતીને ઉપરોક્ત વાક્યોનું શ્રવણ થતાં એનું હૃદય સૌમ્યતા ધારણ કરી એનું હૃદય આત્મ પ્રભાથી એટલું તો દ્રઢ થઈ ગયું કે સંસાર પાત્રી કોઈપણ વસ્તુ એને આકાંક્ષા રહી નહીં. અંતરીક્ષમાં અગર સર્વત્ર એને શ્રુત પતિનું પ્રતિજ્ઞા દેખાવા લાગ્યું. જેમ જેમ એને આ અનુભવ વિશેષ થતો ગયો તેમ તેમ એના મન સર્વ ગુણ જણાવા લાગ્યું. અર્થાત્ મુગ્ધજન્યવત્ જ જણાવવા લાગ્યું.

વડીલ કાકાજી કાકીજીના કર્કશતાથી પૂર્ણ દોર વાક્યો પણ તેણી ઉપર દરતાના પ્રભાવે અનાયાસે સહન કરી શકતી હતી. મૃત્યુશય્યાપર પડેલા પતિનાં જ્યોત્સ્ના નેત્રોમાં છુપાયેલા નરમ ભાવ તે કદી ભૂલતી નહોતી. એના આખરના શબ્દ ‘પ્રીયે પાર્વતી’ આજ પણ એના કાનમાં ગૂંચળા રજા હતા.

એ નરમ ભાવની શબ્દહીન ભાષાનો મર્મ એણે સમજી લીધો હતો.

તે એ જ કાકા કાકીજીના દોર સ્વભાવ અને પાર્વતીની પૈસા સંબંધીની શોધ અવસ્થાનો એ કંઈક દૃષ્ટિમાં ભાવ સમાયેલો હતો.

પાર્વતીએ હિન્દી પ્રાથમિક કેળવણી લીધી હતી. રાધાચરણના ધણા આમંદાર ધણા ધણા ઈંગ્લેન્ડ પણ રીખી હતી. એમનો વિચાર એવો હતો કે પ્રવેશક પરીક્ષા આવી. પરંતુ એના અકાળ મૃત્યુથી એની બહુ બહુ આશાઓ સાથે આ વિચાર અમલમાં મુકાયો નહીં.

પતિના મૃત્યુ બાદ અભાગણી પાર્વતીને પુસ્તક હાથમાં ઝાલવાનો પણ વાત નહોતો. તેમ ઘરમાં એને કોઈ ગણતું પણ નહીં. કાકીજી રાધાચરણના મૃત્યુ કાળથી એને જ સમજતાં હતા. તેણી દળતી, વાસણ સાફ કરતી, રાંધતી અને સંપત્તિ ધરતું કામ કરતી, તો પણ સાસુ સસરાની જરા પણ પ્રીતિને પાત્ર બનતી નહોતી. જો મોડો રાખ કે દિલાસાની વાત કદી પણ સાંભળવા પામતી નહીં. સાંભળતી હતી કે પોતાના દુર્ભાગ્યની કથા અને પ્રિય પતિની નિંદા.

પાર્વતીને આ દુરુતાપૂર્ણ સંસારમાં સડાનુભૂતીનું કાષ્ઠ પણ ચિદ્દ જણાતું નહોતું. એને એક કાકીના છોકરા બાઈ હતો, તે કાંઈક સિપાઈગીરીમાં હતો, વળી પરણેલો હતો એટલે ગરીબીના મેવારૂપ સંતાનો દોડાદોડ કરી રહ્યાં હતાં. અત્યંત ગરમી પછી વરસ પડે છે, બહુ દડાકાધડાકા પછી ધરાધામ અનંત જળધારાઓથી પ્લાવિત થઈ જાય છે, તેની જ રીતે પાર્વતીએ નિરાશાના ધોર અન્ધકારમાં સાસુ સસરાના દોર વ્યવહાર નરકમાં, ઉપેક્ષાના સમુદ્રમાં, શોકના મહાસાગરમાં, ધ્રુવ તારાનાં દર્શન કર્યાં. પોતા બાઈ યાદ આવતાં દિગ્મૂઢ પાર્વતીએ પોતાના કર્તવ્યપથનો વિચાર કર્યો. સાદાગેલી અમરાઈ ઉપર મુકેલા પુસ્તકો તરફ એની સહસા દૃષ્ટિ ગઈ, અને તે જ તેને પોતાની મૂક ભાષામાં સાંત્વન દેતાં હોય એમ લાગ્યું. તેઓ દરેક સાચાં ‘પાર્વતી’

તું ભણી છે. અમે તારાં સંગી છીએ. દુઃખમાં, શોકમાં, સંતાપમાં, અમે તારાં સદા સર્વદા સાથી છીએ. અમને ધણા કરતાં નથી આવડતી, ઉપેક્ષા કરતાં નથી આવડતી. અમને ભલે કંઈ તરૂં જાય, પણ અમે કંઈને તજતા નથી. 'પુસ્તકોની વિભિન્ન પણ મૈત્રી ભાષા તેણી સ્પષ્ટ સમજ. એના ભરે હૃદયમાં શાન્તિનાં અસ્ફુટ કીરણોનો ઉદય થયો. - અમરા-ધમાં મુકેલાં પુસ્તકોમાં એને - સાક્ષાત અભયદતા ભગવતી સરસ્વતીનાં દર્શન થયાં હોય એમ તેને લાગ્યું. અને ઘણા વખત પછી તેણે હવે અમરાધમાંથી એક પુસ્તક લીધું. તે પુસ્તક સુપ્રસિદ્ધ ગ્રંથકાર સ્માધસ્ત્ર સાહેબનું 'આત્માવર્ણન' હતું. અઠાઇ ઉપર બેસીને પાર્વતી તે વાચવા લાગી.

પુસ્તકના ભાગ્યેજ ચાર કે પાંચ પૃષ્ઠ વાંચ્યા હશે, એટલામાં રામપ્રસાદની પત્ની હરદેવી આવી પહોંચી. પાર્વતીને પુસ્તક વાંચતી દેખીને તેના શરીરમાં આગ લાગી, બહેન પગથી તે માથા સુધી જાળ લાગી. એણે અનેક કુત્રાક્રયોનો ખંડાર ઉઘાડવા ખાદ કર્યું 'ભણી ભણીને તું રાધેને ખાધ ગઈ, હવે કેને ખાવાની છે ? તું નારી નહીં' પણ નાગણી છે. ભગવાન, ભગવાન, મારા ઘરમાં આવી રાહણુ દયાથી આવી ? રાધેથી તોળાઈ તોળાઈ ધણ ગયાં, હવે તું તોળાઈ પોકરાવવાની શીદરમાં છે.'

હરણના બચ્ચાપર વાળણને ગર્જતાં દેખીને જમ તેના ધણી અથવા વાધ ગઈવા લાગે છે, તેવીજ રીતે ગમપ્રસાદ પણ ગરીમ નિચારી પાર્વતી પર તુડી પડ્યા. એણે પણ સરસ્વતી વાચન સંભળાવ્યા ખાદ કર્યું "તું કીક કરે છે ! તું અમારા કુળનો ભક્ષ કરાવ-નારી છે, તું તારાં દાણું મોડે લખને જા. હું તારા જેવી નાગણને પાળી શકતો નથી. તું રાધાચરણને ખાધ ગઈ, હવે મને પણ ખાધ જવાની."

વાંચક, કેટલી કડોરતા ! આપણા દેશમાં વિધવાઓ ઉપર કેવા કેવા બુઝમો ગુનાર-વામાં આવે છે તેનો ઉપરોક્ત વાંચતાં યોડો ધણો ખ્યાલ આવશે. કેટલાક દેશોમાં જ્યારે વિધવાઓને હૃદય સ્થાને ગણવામાં આવે છે, ત્યારે આપણે અહીં અપશુકનીયાળ તથા શુભામયી પણ હસકી લેખવામાં આવે છે. સંધળી-ખાજોમાં પરિવર્તન થઈ શકે, સંધ-ળાના સુખસગવડના માર્ગો યોગ્ય, અને કુળ વિધવા જ ખુણે બેસી રહ્યા કરે, સડાં કરે એ તે શું આપણે ન્યાય ? ભાગ્યમજે આવેલા દુઃખમાં દિલાસો અને સાંત્વનને બદલે 'દાહ્યા ઉપર દામ' એવી આપણી ધણીબરી-વિધવાઓની રિ' નિ છે. પ્રશુ ! દાહના સુસંસ્થાપકોના મનમાં એવી પ્રેરણા થાઓ કે બીજી બધી યોજનાઓ સાથે વિધવાઓના દુઃખનિવારણની પણ કાંઈ સંયોજના કરે ! અસ્તુ !

આ તરફ રામપ્રસાદ જેસમેર પોતાનું ભાષણ ચલાવી રહ્યા હતા. પેલી વંદ્ય પાર્વતીના હૃદયના સત્તાવધી કટકા ધણ જતા હતા. તેણીનું મગજ ભમી ચાલ્યું, તે કમળમ અર્ધ જેમન જેવી બની ગઈ. તે અવસ્થામાં એને જીવ મરિ. રાધાચરણનાં દર્શન થયાં. આ વખતે એની આંખોમાં ધણી જ નરંગાઈ સાથે દુઃખ પડ્યું હતું. વસાદ પણ હોતો, અને સાથે સાથે અમાગણી પાર્વતીને માટે સંકાતમૂર્તિ થુ લી. મ દસ સાહેબનો આત્મા પુસ્તકોના રૂપમાં અમળા પાર્વતીના મનનું સાંત્વન કરે રહ્યો હતો,

ગુદિમાં આણુના પ્રયત્ન કરી રહેા હતા. પાર્વતી મદન હાશીયાર થઈ. અને પામે પહેલું પુસ્તક હાથમાં લીધું. તેના મુખ પર કોના સોનેરી અસરમાં છુપાઈ રહેલો. “આત્માવલંબન” નો મંત્રોત્તર માર્ગમુદ્ધ સમુદ્ધ પાર્વતી અશ્વપૂર્ણ, નેત્રાથી નેત્ર દેખી.

(૩)

બીજે દીવસે પ્રાતઃકાળમાં પાર્વતીએ પોતાની સાસુને સમજાવ્યું કે પોતે ઘણા દાનમયી પોતાના બાળને ત્યા જવાની ઇચ્છા કરે છે, તો કૃપા કરી એક પત્ર લખીશો. આશુને મનઆવતી વાત હાથમાં આવી ગઈ. એણે સમયાનુસાર સ્ત્રીઓને મુશળ એવું માનના મીઠું મરચું બબડાવી પતિ સમક્ષમાં કહ્યું. મધ્યમ તો જરા સમયસાહે આના કાની જણાવી પણ પત્નીના કહેવાથી સુખધ્યાણ પર એક કાળ લખ્યા.

માર દીવસ પછી વધુ ચાલી જવાની છે એટલા માટે વધુ સાચે બહુ કડોર અમર ન કરવો નેત્રએ એમ સમજી સમક્ષમાં તથા હરદેવીને બવહાર પાર્વતી સાથે નમ્ર થઈ ગયાં. હવે પાર્વતીને ઘર કામના બોજ સાથે ગાલીપ્રદાનનો બોજો, સહન કરવાનો નડોતો, પણ કઠ્ઠીરીની વાતો જાણેઅજાણે દીવસમાં એકાદ બે વખત નિકળી જતી હતી.

સંધ્યાચરણના મુલ્યને હજી પૂર્વ એક વર્ષ પછી થયું નડોતું એટલા થોડા સમયમાં પણ ધરની તમામ વસ્તુ પાર્વતીને માટે બદલાઈ ગઈ હતી. ધરનાં માણસોની સાથે નરનાં બારી બારણા પણ એને કરડવાને દોડતા હોય એમ લાગતું. આગળથી ભરેલા કાચાબગને કારણે હજી મુશી એના નામ ઉપર એક સમાચાર પત્ર આવતું હતું. બપોરે નમ્ર બગનો હારે પાર્વતી એ વાંચતી. આજના ‘દિવસારી’ માધી એણે ‘આવશ્યકતા’ નામનો લેખ ઘણી વખત વાંચ્યો.

બીજે દીવસે જવાબ આવી ગયો. સનિવારની રાતમાં સુખધ્યાણ ખેંચને લેવાને બેઠે. આજે પણ આજે હતો. પાર્વતીને જ કહ્યું છે દીવસની મહેમાન સમજી સાસુ નસતરુ હલકી પડી ગયું. પાર્વતીએ કહેલી સેવા તથા એવું આડા ધૈર્ય અને શાન્તિ એ સર્વ બધાંઓ આજારે સમજવા લાગી. વિયોગના વિચારથી બન્નેના મન પરથી કદમતાના પડ ખસી ગયાં.

કાળ કાળનો વિચાર કરતા નથી. કાળચંચાનના સહચર અથવા પ્રધાનમ્ય નેત્ર સુખી હુંબી કાઢતી પણ પરવા કર્યા સિવાય આજે કાળને માટે સ્વભાવ સિવાય પોતાનો કથ-ચક્ર ચલાવ્યા બન્ય છે. સનિવારની રાતે દીનતા ને દરિદ્રતાની મૂર્તિ સુખધ્યાણ નામના ખેંચને પામે જઈ સંગળ નેત્રે દિશાઓ દીધો.

બીજે દીવસે પ્રાતઃકાળની ટ્રેનમાં પાર્વતીને લઈ એ મુદ્દ તન્મુ રવાના થઈ ગયાં. પાર્વતીએ ગાઢની વખત કહ્યું પોતાના પતિનાં પુસ્તકોની એક ટ્રક સાથે લીધી હતી. એણે કહ્યું પેસા અને એ સ્વેતસ્વ સિવાય કાંઈ પણ સાચે રાખ્યું નડોતું. આણું બંધી બર કેમ માટે તો સંધ્યાચરણના મુલ્યનાં દિવસથી તંદન ખાલી જ હતું. તેને પણ

એણે પોતે નીકળી જઈ આવી કરી આપ્યું. આલતી વખતે સાસુએ ઉપરના મનથી વહેત્રાં આવવા કહ્યું, તથા સાથે સ્ત્રીઓના સ્વાભાવિક ભૂપણુરૂપ આખમાંથી બે અણુ બિન્દુ પણ ખેર્યાં.

પાર્વતી પણ નિષ્કપટ મનથી જો વખતે સાસુના પગમાં પડી તે વખતે તેનાં ગરમ અણુઓએ હરદેયનાં પગલું પ્રક્ષાલન કર્યું.

(૪)

પાર્વતીના આવવાથી સુખદયાળુનું બાપીકું ગરીબ ઘર સ્વર્ગ સમાન બની ગયું. એનાં બાળકો જેઓ નિર્ધનતાને લીધે શિક્ષણ નહોતાં લઈ શકતા તેઓ ગુરુ શિક્ષિકા પાર્વતી પાસે બસવા લાગ્યાં. સુખદયાળી મોટી દન્યા શાન્તિ એની પાસે હિન્દી ભણવા તથા સાથે સાથે સ્ત્રીચણકામ પણ ઘણી હોશયી શીખવા લાગી. યોગ દિવસોમાં પાર્વતી અને શાન્તિની સોયના પ્રતાપથી ઘરમાં આવક વધવા લાગી પાર્વતીના કહેવાથી સુખદ-યાળે એક સારી ગાય લીધી. એના ઘરમાં સઘળું થયું. વિદ્યા, ધન, અને ગોરસ સુખદયા-ળીની સ્ત્રી સુરેખી પાર્વતીને પોતાની મજા સમૃદ્ધિનું કારણ સમજતી હતી, અને એ એને સાક્ષાત્ દેવી સમાન ગણતી. પ્રાતઃકાળમાં હકી પ્રથમ પાર્વતીના ચરણમાં પડતી અને મરતું સપળું કામ-તેની આગા લઈ તે પ્રમાણે કરતી.

ઉપરાંત વાતને એક વર્ષ થઈ ગયું. પાર્વતી હિન્દુગર્સ્તી સ્કુલમાં હિન્દી-ભણાવે છે. આ વર્ષમાં એણે પ્રવેશક પરીક્ષા પામ કરી છે. માસિક પચાસના દરમયાન-મજે છે. હવે સુખદયાળનાં બાળકો એક વર્ષ પહેલાં જેવી હાઝમારીમાં અર્ધ ઉપાડાં કરતાં હતાં તેઓ હવે સાદુ કેપડા પહેરી બગ્ગમાં પુસ્તકો લઈ સ્કુલમાં જાય છે. પુત્રી શાન્તિ પણ પાર્વતીને સ્કુલમાં મદદ કરે છે. દેવી સમાન બહેન પાર્વતીની મદદથી સુખદયાળે સિપાઈની નોકરીમાંથી છુટકારો લીધો છે. હવે તેણે સોદાગરીની દુકાન ખોલી છે. સુખદયાળનું ઘર બાલિકા વિદ્યાલય બની રહ્યું છે. મહોદ્વાની ન્હાની મોટી અનેક છોકરીઓ સ્કુલના સમય પાદ અહીં ભણવા અગર સ્ત્રીચણકામ શીખવા આવે છે. વિદ્યાલય સર્જન માટે ખુલ્લું જ રહે છે. પાર્વતીના પ્રવેશકારી સદ્ગુણોની પ્રગટતા મહોદ્વાઓમાં ફેલાતાં આખા સહેરમાં ફેલાઈ રહી છે.

એને પણ ચાર-વર્ષ વીતી ગયા. પાર્વતીએ બી. એ. ની પરીક્ષા ફરેટ ફેલાસમાં આપી કરી. કલેક્ટરના પત્નીએ પોતાના હાથથી પાર્વતીની સફેદ સાડી ઉપર પ્રતિધ્વાન સચક ગાંઠ પહેરાવ્યો. હિન્દુગર્સ્તી સ્કુલની વડી શિક્ષિકા અથવા 'લેડી પ્રિન્સિપાલ' ના પદ પર (જેની શોભા ઉપર પ્રમાણે હિન્દુ પડીતાઓનેન મળવાનું કારણ હજી સુધી કોઈન લોક લેડી પ્રિન્સિપાલનું ભણે છે, અને આપણી સ્ત્રીઓના ભણતરની આછપ) પડીતા પાર્વતીને આરક કરી આ કાદેરમાં, પાર્વતીનાં યશોગાન ગવાઈ રહ્યાં. દરમયાન પણ એકદમ અઘીમેનો થઈ ગયો.

(અપૂર્ણ)

છહેન કમ્પ્યુછહેન.

આઃપાંપસા આપણે જાણીએ છીએ. એમણે સ્થાપેલા જાદુમત એક સ્થળે નહિ રહેતા
ચીન, જપાન, દીમેટ વગેરે સ્થળે પ્રસરી હતો, અને હિંદુસ્તાનના મોટા મોટા રાજાઓ
પણ તે મનના થયા હતા. એના પ્રભાણોમાં સૂર્યો, મૂર્તિઓ વગેરે જોવામાં આવે છે.
એ મહાત્માના હૃદયપ્રસંગોની કાંઈ કાંઈ કથા રા. ગોવર્ધનનગમે તથા રા. નરસિંહરાવ
ભોળાનાથે કહી છે. સ્વામી અખડાનદે શુદ્ધચરિત્રનું પુસ્તક પ્રસિદ્ધ થયું છે. રા. વિભા-
કરે નાટકમાં કાંઈક અંશે અવતાર્યા છે.

કર્તા કહે છે તેમ નાટક એ જ્ઞાતના હોય દૃશ્ય અને શ્રાવ્ય. એ ખરું છે કે
દૃશ્ય નટકને શ્રાવ્ય કરવું અને શ્રાવ્યને દૃશ્ય કરવું ધણું કઠણ છે. શુજરાતીમાં ધણું
નાટકો લખાયેલાં છે. કવિ નર્મદાશંકરે લખ્યા છે, રા. મધુવચરામે લખ્યાં છે, દી. જા.
રણછોડભાઈ ઉદયરામે લખ્યાં છે. આ ત્રિપુટીમાં દી. જા. રણછોડભાઈના નાટક રંગભૂમિ
પર ભજવાયા, તે જોવા શોધોની જે ગાદી હતી તેવી કવિના નાટકોમાં નહોતી. એ પછી
ગ. મણિલાલે કાન્તા, રા. દોશતરામ પંડ્યાએ અમરસત્ર, રા. રમાભાઈએ રાધના પર્વત, કવિ
નંદાનાલાલે જ્યા અને જયન્ત રમ્યા છે, પરંતુ તે અર્ધાંશ્રાવ્ય છે. તેમાં વિહ્વા, રસિકતા
અને શુદ્ધ પ્રેમ છે, પરંતુ તે દૃશ્ય નહિ હોવાને લીધે, જે કે તે સાહિત્યરસિક વિદ્વાને
પ્રિય થઈ પડ્યા છે, તે પણ રંગભૂમિ પર જોવા જ પ્રિય થાય ત્યારની વાત ત્યારે છે. શુજરાત
તેમા મુખ્યત્વે કરીને અજોડી મુગાઈ નગરી જુદાજ રસની તથા જુદાજ વિચારની હોઈ
એ રંગભૂમિ પર નાટક ભજવાય એવાં નાટકો લખવાની પહેલ અમે ભૂલતા ન હોઈએ તો
રા. હાલભાઈ મીળણાઈએ તથા રા. વાઘજી આશારામ એકાએ કરી હતી. ખીજા આ
નાટકના કર્તા છે. એઓ સંસ્કારી હોઈ એમાં સંસ્કાર, આદર્શ, અને વસ્તુધરના ઉંચી
કોટિનાં છે. તે પણ તેમા આર્યસંસ્કૃતિને હાલના જમાનાના વિચારો સાથે સંક્રાંત કર્યા
જેટલાએ હોય કોહને લાગે. રા. વિભાકરે, એડસરિતા અને સુધાર્થ નામનાં ખીજાં નાટકો
રમ્યાં છે, તે તે જાને આજે પણ ભજવાય છે. પ્રસ્તુત નાટક પણ તેમણે નાટક કંપની ચાટે
રમ્યું છે. વિદ્વાન અને સંસ્કારી પુરોહને હાલે લખાતાં નાટકોમાં ન્યુનતા ન જ હોય. તે
જનસમાજને જોવા ઉચ્ચ આદર્શ આપવો જોઈએ તેવો આપે છે. તેમનામાં અશ્લીલ શૂં-
ગાર નહીં હોતા શુદ્ધ પ્રેમ હોય છે, પરંતુ જનસમાજના વિચારો અને આદર્શ જ્યાં
એધી ઉન્નત થાય નહિ ત્યાં સુધી, તથા જ્યાં મુંઢી ઝડઝમક, તથા બડાલોબડાલી સાંભ-
ળવો અને ભવાઈ જેવી મળક ને ગમન જોવામા જ આનંદ એવું માનવામા આવે ત્યાં
સુધી સાહિત્યના ઉચ્ચ આદર્શવાળાં નાટકો પ્રિય થઈ પડ્યા મુકે છે. એથી નિરાશ નહી
યતાં સાહિત્ય રસિક નાટ્યકારોએ તો ઉચ્ચ આદર્શને જ વળગી રહી, પોતાનું આરંભે
કાર્ય કર્યું જણવું જોઈએ.

રા. વિભાકરના આ નાટકને અમે અંતઃકરણ પૂર્વક આવકાર આપીએ છીએ; અને
તે સાથે દરેક લાઘવ્યરીમાં તે જોવા ક્ષણીએ છીએ.

૪. આત્મસંયમનું રાજ્ય-ભાષાન્તર કર્તા રા. રા. સત્યેન્દ્ર બીમરાવ દીવટિયા
ખી. એ. કીમત ૦-૮-૦ આ નાનકડું પુસ્તક મી. William George Jordan
દ્વારા The Kingship of Self-Control-Individual Problems and

બગડેલા લોહીને શુદ્ધ કરનાર

ડૉ. વામન ઓપાળનો
આયોડાઇઝડ

સાર્સાપરિલા

લોહી એ મનુષ્યનું જીવન છે, તે બગડ્યું હોય તો અનેક રોગ ઉત્પન્ન થાય છે. તેને માટે આ સાર્સાપરિલા વિના ખીજ એક દવાની જરૂર નથી. જાણી આ દવા ખીવાથી ઉપદ્રવ એટલે ગરમી અને તેના વડે થતા ભયંકર ત્રિકારો દૂર થાય છે. લગભગ સાઠ વરસથી હજારો દરદીઓ સારા થયાં છે.

અનેક પ્રદર્શનોમાંથી સોના રૂપાના ચાંદો વગેરેનાં ઇનામો મળેલાં છે
કિંમત એક બાટલીના રૂ. ૧૧

(પોષ્ટર ખર્ચ પાંચ આના.)

આ સાર્સાપરિલા મુખ્ય તેમજ હિંદમાં દરેક નાના મોટા શહેરોમાં સઘળા દવા વેચનારાઓ તથા ખીજો પાસેથી મળશે. જ્યાં ખંધ ખરીદનારાઓને કમીશન મળશે, નિચલો શીરનામે લખ્યો.

બનાવનાર માલિક

ડૉ. ગૌતમરામ કેશવ.

પોષ્ટ નંબર ૨, મુખ્ય

તાવની રામબાણ દવા રૂ. ૧૦૦ ઇનામ.

સર્વ જાતના તાવ અનારી દવાથી ના ઉતરે તો લીધેલા પેસા-પાઠા આપીશું. એથીયે તાવ નથી ઉતર્યો એવું સાબીત કરવારને રૂ. ૧૦૦ ઇનામ મળશે. ડી. ૩. ૧-૦-૦ ખામ પચેજ નથી.

શક્તિ જીવન.

કાંઈ શખ્સ એમ સાબીત કરશે કે આ દવામાં શક્તિ લાવવાનો અતિ તીવ્ર વમારવાનો મુખ્ય નથી તો તેને રૂ. ૧૦૦ ઇનામ આપીશું. તેમજ ધાતુ સંબંધી તમામ રોગોનો નાશ કરે છે. અને અવયવો મજબૂત થાય છે. ડી. ૩. ૨-૬-૦ પચેજ નથી.

ધાતુ વિકાર.

એક પેસાતું કાઢી લખવારને મશત મોકલવામાં આવશે તે વાંચવાથી બાક કરે એથી મુખ્ય રહેવાય છે.

વેદ શા. ગીરધરલાલ કદામજી
મુ. મોખરા. જી અંગદાવાદ.

મોગીન્દ્રરાવ દીવેટીયા કૃત વાર્તાઓ.

કાલિદાસ ગાદી છે મારે હજી પાંચી ન દેવ તો જગતને મેં મોતી—

"તરસા"—કેવરાલ આ પુસ્તકમાં ગીત ૨૫ વાર્તાઓ અને ૧૧૧ ગિતો
મહિન વિશેષ પદ્ય છે. કિંમત રૂ. ૨ (દ. ખ. આદા મારે)

"સ્નેહ કે મોલ"—ગીત ૨૬ વાર્તાઓ અને ૪૬ ગિતો. મહિન વિશેષ પદ્ય
કિં. રૂ. ૧૦ (દ. ખ. આદા મારે)

સીમાયે એકીસમાં મળશે સાંતાકેડ મુખ્ય પોસે.

लोड्डितार्थे मात्र लागत किंमते नीकण्या

ઉત્તમ અને સસ્તા ગ્રંથો.

ਰੋਯਲ ਆਫ ਪੇਂਟ ਕੰਨਾ ਮੋਟਾ ਭਾਂਡਾ.

ग्रन्थस्य नाम	पृष्ठ संख्या	मूल्य
योगवासिष्ठ महाप्रभाषण ज्ञे सागमां	२०००	६००
शिवालय छत्रपति-उत्तम भाटुं यत्नि	३५०	१००
शान्तिपर्व-महाभारतस्य	८५०	२००
लगवती लागवत अथवा देवी लागवत	६५०	२००
पार्यनिपट-वैदिक ग्रंथ नवी सुधारिणी आवृत्ति	७००	२००
रुद्रान्तोऽतिहास भाग १ दो. भिवांड	८००	२००
अथ-नवीन साधान्तर	४००	१००

નાના કંઠના ઉત્તમ અને સસ્તા ગ્રંથો.

भगवद्गीता श्लोक तथा अर्थ सहित ०) = भाद्र पूरु ०) = श्यामी ०
 सदशुषी भाण्डो ० भाण्डोनी वा ०) = भाग सद्भाध ०
 भजन सागर ०) = ओकादश स्कंध ० = भक्त ०) =

(चोष्टेन णर्थे सुखीपत्रं भक्त.)

આ સાર્સારિલા સુખ ટેમું

સઘળા દવા વેચનારઓ તથા ખીડ. ૧૬૭૨ ની યોજના અન્વયે વિદ્યાર્થી
દનારાઓને કમીશન મળશે, નિયત શીરતામે લખેલાં ગ્રંથો તૈયાર છે.

બનાવનારે રૂંદો હિન્દીમાં અને

ડૉ. ગૌતમરામ

‘मी गड’ सुंजळं र
‘मी गड’ सुंजळं र

ચંદ્ર પ્રકાશ.

પુસ્તક ૧૦. અંક ૧૦.

ઑગસ્ટ ૧૯૧૭.

શ્રાવણ ૧૯૭૬.

૧. કવન અને સાહિત્ય. રા. રમણલાલ વસંતલાલ દેસાઈ એમ. એ.	૩૩૧
૨. હિન્દુ દર્શન (કવિતા). રા. કે. વ. દ. શેઠ.	૩૪૧
૩. સ્ત્રી કેળવણીથી મેતા લાભે. સો. અરુણદેવ હરીદાસદાસ દવે. ...	૩૪૨
૪. કુદરત અને સેવા. (કવિતા) રા. સોદરાગર.	૩૮૫
૫. ભારતમાં રાષ્ટ્રભાષાની આવરુદ્ધતા. ડૉ. શાંતિધર.	૩૪૭
૬. નિરર્થ અક્ત. (કવિતા) રા. મલયાનિધિ. બી. એ. એલ્ફ્રેડ. બી. ...	૩૫૦
૭. રમણેશ. રા. જરત... ..	૩૫૧
૮. પ્રાસંગિક નોંધ. તંત્રી.	૩૫૨
૯. સંયોગ-સંભવ. (કવિતા) રા. વિવિધ... ..	૩૫૨
૧૦. નવું અને જૂનું. રા. મનસંકર હીરાસંકર ત્રિપાઠી.	૩૫૮
૧૧. ભીશંકરની મોહનમાળા. (કવિતા) રા. લલિત.	૩૬૧
૧૨. સ્ત્રીધર અને અવશોકન.	૩૬૨
૧૩. આસિક મહેરક.	૩૬૩
૧૪. મીરાંની માળા.	૩૬૬

ચાપિક લવાળા પોસ્ટેજ સાથે બે રૂપિયા. ચોથ નકલના ત્રણ આના.

વિદ્યા-ચિંતાપુર્ણ, લુદાહામિષ્ટ સ્ત્રીય પ્રિન્ટિંગ પ્રેસમાં વિદ્યુત્તમાઈ આશીરમ દ્વારા
તા. ૧-૮-૧૭ ના રોજ છાપ્યું અને પ્રગટકર્તા બલુચખરામ ત્રિવેણી
મહેનગર, વડોદરા ડાહ્યેરિય રોડ ઉપર પ્રસિદ્ધ કર્યું.

અપ્રસિદ્ધ પ્રાચીન કાવ્ય

કવિ પ્રેમાનંદ કૃત

જાણવાહન આખ્યાન.

ગીતા તથા ગીતેયન મહિત હમણાં જ બહાર પડ્યું છે.

કીમત બાર આના.

લખો—વ્યવસ્થાપક ચંદ્રપ્રકાશ એડિસ.

રાજમહેલ રોડ-વડોદરા.

અભિપ્રાય.

ગ. રા. પરમ રનેહી બાનુસખરામ,

તમે સંશોધિત કરેલું “જાણવાહન આખ્યાન” હું કાળક્રૂર વાંચી ગયો. અભિમાનનું કેલું અનિષ્ટ પરિણામ આવે છે તે આ આખ્યાનમાથી સારી રીતે સમજાવી શકાય તેમ છે. વાર્તા ટુંકી તેમજ ભાષા સરળ તે સરકારી હોવાથી આ આખ્યાન વાચકોને ગમે તેવું લાગે છે. શેલી પ્રેમાનંદની હોય એ તદ્દન સંબંધિત છે. આવા પ્રાચીન પુસ્તકોનું પ્રેમપૂર્વક સંશોધન કરવાનું કાર્ય ખરેખરા સાહિત્યનિષ્ઠ પુરુષનેજ શક્ય છે, ને એ શક્યતા તમે સફળ કરી છે તે માટે તમને અંતઃકરેણથી મારો ધન્યવાદ આપું છું. પ્રેમાનંદની કૃતિઓ તરફનો તમારો મૂળનો પ્રેમ તમે આ અમમા ચાલુ રાખ્યો છે.

પુસ્તકને અન્તે જે સમજાવતીઓ આપવામાં આવી છે તેથી વિદ્યાર્થીઓને ખાસ લાભ થવા સંભવ છે. આવાં પુસ્તકો ને આવા કામ કરનારાઓ જે કાર્ય સાધે છે તે લાંબો સમય ટકી રહેવાની દરેક પ્રકારની વધી રાખે છે. હું હરખું છું કે આવા કામ ને સંજોગ પ્રયાસ તમે જારી રાખજો.

તા. ૨-૧-૧૭

}

લી. અતિશુભશાંકર કમળાશાંકર ત્રિવેદીના
સરનેહ નમસ્કાર.

નાંધ.

ચંદ્રપ્રકાશ.

કર્મણ્યેવાધિકારસ્તે માં-ફલેષુ કદાચત ।

મા કર્મફલેષુર્મૂર્તિ રા સંગોઽસ્ત્વકર્મણિ ॥ મ. મી. ॥

પુસ્તક ૧૦. અંક ૧૦.

ઑગસ્ટ ૧૯૧૭.

ધ્રાવણ ૧૯૭૨.

જીવન અને સાહિત્ય.

આપણે એક કવિતા વાંચીએ છીએ અને આપણને આનંદ થાય છે. કોઈ પ્રતિ-
બંધી ઝગઝગો લેખ વાંચીએ છીએ અને અનેક નૂતન બાબોના આવિર્ભાવથી હૃદય
આત્મોચ્ચિત થાય છે. બેનરજી સરખા વક્તાને સાંભળતાં આપણે સઘળું વિસ્તરી બંધીએ
છીએ અને ભાવરૂપા નાદથી ગણીમર નેમ ડોલે તેમ વક્તાની વાણી ને ને રસમાં
વિચરે છે તે તે રસમાં નિમગ્ન થઈ આપણે ઝુલીએ છીએ. કવિ, લેખક અને વક્તા એનું
કૃત્ય છે કે જેથી આપણે તત્કલીન સ્થિતિમાં આવી બંધીએ છીએ ? ખીણું કાંઈજ
નહી; તેઓ આપણને જીવનની કોઈ પાણી, જીવનનો કોઈ અનુભવ અથવા તે અનુભવથી
જીવનની માનસિક સ્થિતિનું મથાઈ અને સચોટ ચિત્ર જતાને છે. જીવન એ એક
સર્વથી મોટી, અણમૂલી યાપણ મનુષ્ય જાતિને મળી છે. મનુષ્યની તે પ્રિયમા શિમ પરત
છે અને તેનાજ સરસણ અર્થે, તેનીજ ઉદ્ધાનિતને અને તેના જ વિદ્યસને અર્થે, મનુષ્યના
સર્વ પ્રયત્નો થયે જાય છે. જીવનની મદતા જેમ જેમ વિશેષ સમજાની જાય છે તેમ તેમ
જીવનની વિશેષ, કાળજી અને સાંભાળ રાખવામાં આવે છે, તેની ઉન્નતિ અર્થે ઉપાયો
મોજાવામાં આવે છે, અને તેના બંની શક્તિ સર્વોત્તમ ઉપયોગ કરવા વિવિધ યોજનાઓ
સારામાં આવે છે. સુખરેલા અને જંગલી વચ્ચેનો એક મુખ્ય તફાવત એ છે કે એકને
જીવનની હિમ્મત છે, ખીજાને નથી, અથવા પ્રમાણમાં થણીજ ઓછી છે.

આ જીવન કોણે આપ્યું, કદી રીતે આપ્યું, શા કારણે આપ્યું વગેરે શીલસૂરીનો
કદ પ્રશ્નોને આપણે તપ્પી આપણે તેનો સ્વીકાર કરી આગળ ચાલીશું. એ પ્રશ્નોના
ઉપર કંઈ સુધી સર્વ સંતોષકારક મળી શક્યા નથી, સર્વ કાળ થઈ શકે એવી દલી-
લોથી કંઈ એ પ્રશ્નોનો નિકાલ થયો પણ નથી, અને તે પ્રેનાણે થશે કે કેમ, અને થશે
તો ક્યારે થશે એ વિષે નિશ્ચિતપણે કશું કહેવાતું નથી. વંખતે વાદવિવાદ, દલીલ કે
પુદ્ધિનો જો નિયમ પણ ન હોય. કદાચ પુદ્ધિથી પર રહેલા એવા કોઈ સામર્થ્ય કે અનુ-
ભવને ગમ્ય એ વિષયો હોય તો પછી તે પ્રશ્નોના ઉત્તરમાં પુદ્ધિના પ્રયત્નો સંતોષકારક
ન નીવડે એમાં નવાઈ ન મનાય.

• ચંદ્રપ્રકાશ સાહિત્ય જાગ્રમમાં તા. ૨૮-૭-૧૭ ને ડી. જી. ૨૬ ૩ મહામુદ્રાવા વર્ણવવામાં
આવેલું જણાવ્યું.

અધિપતિ,

પરંતુ એટલો તો આપણે સ્વીકાર કરવો જ પડશે કે જીવન એ કોઈ અદ્ભુત, દિવ્યતાના અશીઘી ભરપૂર, મહા સામર્થ્યવાન અને વૃદ્ધિવિકાસ પામવાના લક્ષણવાળું તત્ત્વ છે. એ તત્ત્વ સર્વ શ્રેષ્ઠ છે, સર્વ સંજોગોને અનુકૂળ થઈ જાય છે, અને પોતાના અસ્તિત્વને અર્થે સમ્પત્તિમાં સમ્પત્તિ યુદ્ધ કરી શકે છે. તેનો જાલદી પરાજય કે નાશ થતો નથી-કહો કે તેનો ખીલકુંડ પરાજય વા નાશ થતો જ નથી. એક અથવા ખીજા સ્વરૂપમાં બદલાઈ તે વધારે બળવાને બની બહાર પડે છે. જગતના ઇતિહાસને વધારે વિશાળ દ્રષ્ટિથી જોઈશું તો જણાશે કે તે જીવનનો જ ઇતિહાસ છે. પોતાના વિકાસની આડે આવતા સામર્થ્યે સ્કામે યુદ્ધ કરી તેમનો નાશ કરવો, પોતાની અનુકૂળતા જાળવવામાં નડતાં વિધેનો દૂર કરવાં અને ઉત્તરોત્તર વૃદ્ધિ પામતા જવું એ જીવનનો, તથા જીવને અને જગતના ઇતિહાસનો ક્રમ હોય એમ લાગે છે.

આ જીવન પણ નિષ્ક્રિયા પ્રવર્તના ઉત્ક્રાન્તિ-Evolution ના નિયમ પ્રમાણે પાનાનું કાર્ય કરે જાય છે. કેટલાક તત્ત્વજ્ઞો અને વૈજ્ઞાનિકો એમ પણ જણાવે છે કે આ ઉત્ક્રાન્તિનો નિયમ એ એક જીવનનું વિશિષ્ટ લક્ષણ છે અને તેને જીવનથી છુટું પાડી શકાય એમ છે જ નહીં. જીવનવિકાસની અનેક પરંપરા અને વિવિધ ભૂમિદ્રાઓના અત્યંત રસિક અને શિશુલુપિય વિષયમાં ન ઉતરતા ફક્ત આપણે મનુષ્યજીવન અને તેની ઉત્ક્રાન્તિ વિશે સંકળ જોઈશું. મનુષ્યજીવનના એ સ્વરૂપ મુખ્યત્વે કરીને આપણી નજરે પડે છે; વ્યક્તિજીવન અને સમષ્ટિજીવન. આ બન્ને જીવનને છૂટાં પાડીને જોવાં એ બૂલ ભરેલું છે. આ બન્ને સ્વરૂપો એક ખીજાના ઉપર એટલો આધાર રાખે છે કે એક ખીજાને પૃથક કરીને તેનો અભ્યાસ કરવાથી અનેક બૂલ ભરેલા પરિણામો આવે છે. એ બન્ને પ્રકારને લક્ષ્યમાં રાખી, તેમનો એક ખીજા સાથેનો 'અનિવાર્ય' સંબંધ ધ્યાનમાં લઈ પછી એ સંબંધી કાંઈ-વિચાર થાય તો બૂલનાં ધણાં અંશો ઓછા થાય અને આપણને આગળ વધવાના રસ્તા સંકળ મળી આવે.

આ વ્યક્તિજીવન અને સમષ્ટિજીવન પરસ્પર અનિવાર્ય છે, એકનું ખીજા ઉપર અવગ્રહન રહેલું છે, અને એક ખીજાના અસ્તિત્વનો આધાર પણ પરસ્પર રહેલો છે, એટલું ધ્યાનમાં લેઈ તેમની ઉત્ક્રાન્તિનો ક્રમ જોઈશું તો આપણને સંકળ જણાશે કે વ્યક્તિજીવનનો- ક્રમ પશુમાંથી દેવ, અને સમષ્ટિજીવનનો ક્રમ સ્વાર્થમાંથી પરમાર્થ, મહાર્થ એવી સંકુચિત ભાવનામાંથી આત્મચત્ત સર્વ મૂલ્યે એ પ્રમાણે હોવાનું જણાય છે. અલબત્ત, આ ઉત્ક્રાન્તિના બન્ને છેડાની વચમાં અનેક ભૂમિદ્રાઓમાંથી જીવન પસાર થાય છે, વિવિધ ઘટનાઓના અનુભવ તેને લેવા પડે છે અને નદીના મોળની માફક સંચયિત પાછળ, સંચયિત આગળ એમ ગતિ થતી હોય એવું જાણે છે. છતાં એટલું તો નક્કીપણે આપણે કહી શકીશું કે સમગ્ર જગતની ગતિ પાછળ જતી નથી. તે તે આગળ અને આગળ વધે છે. આખા જગતની પ્રગતિનો વિચાર કરતા આપણે 'શકીય' કે તે કિંમત થતું જાય છે. કોઈ સ્થાને જમન કિંમત થતું, લાગતું હશે, કે સ્થાને પશુતા તરફ તે ટળતું હોય એમ આપણને જાણ થશે તથા. સ્વાર્થનું સાં. દેશનું હોય એવું આપણને ચોક્કસ જણાતું હશે, છતાં તે સર્વ સપાટી ઉપરનાં મોળ.

રમત છે. તે પાછાં જાય છે, આગળ ધમે છે, પરંતુ આ રમતની નીચે શાન્તિ અને બળથી વલો જતા પ્રવાહ તો આગળ જ વધે જાય છે. જગતના હવનના સુધારા વધારાનો કમ પણ આવી જ રીતનો છે. જગતનું ભવિષ્ય ધણું આશા ભર્યું છે, કારણ કે જગતનો આધાર હવન ઉપર છે અને હવન સમગ્રને જોતો તે અધોગતિ પામતું નથી; પછી ભલે થોડી ઘણી પ્રગતિના સંબંધમાં તેમ લાગે.

આ વ્યક્તિ અને સમષ્ટિની ભાવનાની વચ્ચે, એકબીજાનું અગ્રેષ્ઠ ઉત્પન્ન કરનાર સાધન રૂપે, વ્યક્તિની તળેટીમાંથી સમષ્ટિભાવનાના સિખરે પહોંચવાના પગપીચાડપ રાષ્ટ્રિય છાત્ર આપણે વિસરી જતું ન જોઈએ. અંકપત્તી લાગણીથી સંબંધ ધરેલો પ્રજાસમુદાય સ્વતંત્રતા સ્વાયંત્રે વિસારી દઈ સર્વના લાભગા પોતાનો લાભ સ્વીકારી તે હારે આ રાષ્ટ્રિય ભાવનાનો ઉત્પન્ન થાય છે. તેને માટે એક જ ધર્મની જરૂર છે એમ નથી. ઇસ્લામીયના સમયમાં ઇઝઝંદ ઉપર આવી પડેલી આગેડાની આફત ટાળવા પ્રોટેસ્ટન્ટસ અને રોમન કેથોલીક સંપ્રદાયના માનનારાઓએ એક ધર્મની સાથે ઉમા રહી રાષ્ટ્રની કેવી સેવા બગારી હતી તે સર્વને જાણીતી વાત છે. તેને માટે સમાજ બંધનો સર્વ ટુટી જતાં જોઈએ એમ પણ નથી. જ્યાં સુધી દોલતની વ્યવસ્થિત વડેચણી ચાલુ રહેશે, જ્યાં સુધી જનમનો અકસ્માત ઉપર મનુષ્યની પદવિનો આધાર રહેશે અને જ્યાં સુધી પ્રત્યેક વ્યક્તિને હવનનો સંપૂર્ણ વિકાસ કરવાનાં સાધનો મેળવવાનો કુદરતી દક્ષ છે એમ સ્વિકાર થઈ તેને આચારમાં મુકવામાં આવશે નહિ, ત્યાં સુધી સામાજિક હવનમાં હિંમતીયના બેઠા અને તેને અગ્રેષ્ઠ ઉત્પન્ન થતા બંધનો કોઈપણ સ્વરૂપમાં કાયમજ રહેશે. આવી રાષ્ટ્રિય ઉન્નતિ પ્રાપ્ત કરવાના પ્રયત્નમાં ધર્મ કે સામાજિક પ્રશ્નોની ખીંક બનાવી અડગણ નાખી ધરિત નથી. કેટલીક અડચણો તો જ્ઞાનના ફેલાવા સાથે રાષ્ટ્રિય વિચારના બળ આગળ આપોઆપ દૂર થઈ જાય છે.

આ રાષ્ટ્રિય હવન તરફ લડા દેરવાનું કાણુ એટલું જ કે જગતની પ્રગતિ હજી રાષ્ટ્રિય ભાવના આગળજ અટકી છે. ઉદ્ધાન્તિ પામતા જતા જગતના વધારે આગળ પડતા, વિશેષ સુધરેલા અને જ્ઞાનવાન દેશોએ રાષ્ટ્રિય ભાવનાને અદ્યતન રીતે ખીંચાતી છે અને તેને અગ્રેષ્ઠ ઉત્પન્ન થતા લાભાકાંક્ષાનો સંપૂર્ણ સ્વરૂપમાં તેઓ અનુભવ કરે છે. રાષ્ટ્રિય છાત્રની ભૂમિકા વિકાસક્રમમાં આવસ્યક છે અને તેનાથી પસાર થયા પિતૃત્વ સમષ્ટિભાવના-જગત એ એક કુદૃષ્ય છે એવી માન્યતા-અથવા બ્રાહ્મભાવની સમગ્ર જનસંખ્યા તરફ ઉત્પન્ન થતી લાગણીનો અનુભવ કરવો એ અશક્ય નહિ તો અત્યંત મુશ્કેલ તો છે આવી રાષ્ટ્રિય ભાવના બ્રાહ્મભાવની લાગણી સાથે સરખાવતાં સંકુચિત છે, છતાં તેના વગર કંઈ એમ નથી. યુરોપના દેશો-સુખાત્મે ઇઝઝંદ, ડાન્સ, જર્મની તથા એફિરિયાના જપાન અને અમેરિકાના યુનાઇટેડ સ્ટેટ્સ એ સર્વ વર્તમાન રાષ્ટ્રિય ભાવનાના નમૂના રૂપે દેશો છે. પોલોપોતાની પંદરિયનિને અનુરૂપ તેમના સ્વર્ણ ઘડખાં છે છતાં તે રાષ્ટ્રિયતાનું તત્ત્વ એ કુખ્ય બમારણુ છે. એ બંધાણુ દર તેમની સંસ્કૃતિની તરફ ઝાંખેલી છે; અને તેમની નાસીજવાલી, તેમની વનમ આવી જવાનું એ સમગ્ર રાષ્ટ્રિય ભાવનાને લીધે જ છે એમ કહીએ તો ચાહે. ફક્ત આ રાષ્ટ્રિય ભાવ-

નામાં સ્વાર્થના અને તેને અંગે ધર્મી અદેખાઈના અશો ભળવાથી પાશ્ચાત્ય સુધારામાં અનેક ખામીઓ દૃષ્ટિએ પડે છે, અને એ સ્વાર્થના અંશોથી યુક્ત રાષ્ટ્રિય ભાવના કેવાં ભયંકર પરિણામ નીપજવી પોતાની નિષ્ફળતા સિદ્ધ કરે છે તે હાલના યુદ્ધથી આપણને સ્પષ્ટ મગજાઈ જાય છે.

હતા જનમગાજની સુધારણા અને પ્રગતિને અર્થે રાષ્ટ્રિય જીવનની વડર છે. વિદ્વન્તાનનું રાષ્ટ્રિય જીવન ધરાય છે, અને જ્યારે તે સપૂર્ણ ધકાઈ રહેશે ત્યારે તે જીવન અદ્ભૂત સામર્થ્યવાન અને અર્થર્થવાન નીવડશે એમાં શંકા પણ નથી. પરંપૂર્વથી ચાલતી આવેલી પવિત્ર આર્ય સંસ્કૃતિ, ધાર્મિક ભાવનાની તિવ્રજ્વાલાથી જળતરે આંછ નાખનાર મુમક્ષુમાન સંસ્કૃતિ તથા હાણપણ, શાણપણ અને સ્વાર્થને એક સુંદર કક્ષામાં ફેરવી નાખનાર ઈર્ષ્યાશ સંસ્કૃતિ એ ત્રણે તત્ત્વો એમાં મળીને જે રાષ્ટ્રભાવના ઉભી થવા માડી છે તે કાંઈ અદ્ભૂત અગત્યકૃતિવાળી, દુનિયાએ કદી ન જોયેલી એવી દેદીપ્યમાન અને ભવિષ્યનો ઇતિહાસ આખ ધારીને નીરખી રહે, એવી સુંદર અને ભવ્ય નીવડશે. નાષ્ટના 'હાલમાં એટલું' વાદ મખવાનું કે પ્રવૃત્તિના અભાવે જેમ આર્ય સંસ્કૃતિનો પ્રસાજન થયો તેમ હવે ન થાય; પ્રવૃત્તિની અતિશયતાથી અતિ ચાંચલ્ય ખોદા. એટલી સુસ્તીમ સંસ્કૃતિનો કડવો અનુભવ ફરી ન મળે, અને સ્વાર્થને ખરાબે અથડાઈ પડેલી પવિત્રની પ્રજાઓ માફક આપણે પણ અવગાર ન પડીએ. આટલી વાત ખાસ ધ્યાનમાં રાખવા સરખી છે.

જીવનનું એક ખાસ લક્ષણ છે કે તે જાનું રહી રાહતું નથી. તેણે વ્યક્ત થવું જ જોઈએ, તેણે પોતાનું સ્કેટન કરવું જ જોઈએ. જ્યાં જ્યાં જીવન છે ત્યાં ત્યાં તે જીવનનું અસ્તિત્વ દર્શાવનારાં સ્પષ્ટ ચિહ્નો અચૂક જણાઈ આવે છે, અને જે પ્રમાણમાં જીવનની ગત્તી હોય છે, જે પ્રમાણમાં જીવન પ્રવાહનું સામર્થ્ય ધકાઈ રહે છે, અને જે પ્રમાણમાં જનમગાજ તેને ઝીલી રહે છે તે પ્રમાણમાં તેને વ્યક્ત થવાનાં સાધનો મળી આવે છે, તેને પ્રગટ થવાના માર્ગ ખુલ્લા થાય છે, અને વિવિધ પ્રકારે વિવિધ રૂપમાં એ જીવન મૂર્તિમત થાય છે. જીવનથી ઉભરાતા એક તનદુસ્ત મનુષ્યને જુએ અને તમને તમ સમગ્રજી કે જીવન એ શું છે અને કેવી રીતે પ્રગટ થાય છે. તેની આ મના પ્રકાશના, તેના મુખમજ્જના-ઓજસમાં, તેના હલનચલનમાં અને તેની વાણીમાં પ ! જીવન ઝળખી નીકળે. શારીરિક જળના આધારે રહેલું તેનું માનસિક બળ પણ જીવનનું વ્યક્ત કરતું, દર્શક. આંશની મૂર્તિ સમી તે જગતના દુઃખોને ન ગણતો, પિંચે ન ફાડે માસો, નવીન નવીન કરવા દૃષ્ટિઓ રચતો, ઇંદગીબર ગાતો ગાતો સદા અનંત તે પોતાનું કર્તવ્ય કર્યો જશે. એથી ઉઠડું જે શરીરમાં જીવનનો વેગ ઝાંછો ઝાંછો, અટકો અટકો વડે છે તે શરીરની સુખાકૃતિમાં મંદના, તેના કાર્યમાં જડતા, તેની જાગ્રતામાં અને મનમાં વિશ્વાદ અને સર્વ તરફના અભાવ દૃષ્ટિઓચર થશે. જીવનનો જે પ્રભાવ બંધી જીવનમાં નરે પડે છે તેવીજ રીતે તે રાષ્ટ્રિય જીવનમાં પણ જણાઈ આવે છે. જે સત્ત્વ બંધી જીવનને માટે અત્ય છે તેના સત્ત્વ સમષ્ટિ જીવનને માટે ભારે કિન્નર રૂપે સતા છે. જે પ્રજાઓ અને રાષ્ટ્રો જીવનથી ઉભરાય છે, જેમની

નસોનસમાં જીવન ધકકતું વહેતું ગાદ્યું જાય છે, અને જોનાં સામોજીક તથા રાજકીય બંધારણો, જીવનનો વેગ ચતુર્દશતાથી વહે એવી રીતે રચાયલાં હોય છે તે પ્રજાઓમાં જાડતાનું નામ નિર્દોશ હોતું નથી. અદ્ભૂત ચંચલતાથી આત્મ યજ્ઞોથી તે પ્રજાઓ સર્વદા પ્રતિગમ્ય હોય છે, તેમનાં કાર્યોમાં સફળતા જ મળતી જણાય છે, તેમના વિચારોમાં સંકુચિતપણું ન હોતાં હિત્વાસ, હિત્સાહ અને પ્રતિભા નગરે આવે છે અને તેમની વાણીમાં સ્પષ્ટતા, જુસ્સો અને મર્દાનગીના રણકારા સભળાય છે. સમય પ્રગતિના મુખ ઉપર નિર્મળ હાસ્ય છવાઈ રહેતું હોય છે અને આ અમૃતસમા જીવનના પ્રભાવે દુઃખનાં દશ પાશુ જોડા લાગે છે. વર્તમાન યુદ્ધ યુરોપની પ્રજાઓમાં જીવનશક્તિ ફેટલા બેઠાળા પ્રમાણમાં રહેલી છે તે ખતાવી આપ્યું છે. મહા બર્બર ખૂનખાર યુદ્ધની અદર મરણવૃત્ત્ય ધા સહન કરીને વાગેલા ધાની મસ્કરી કરી હસે મુખે જીવન સમર્પનાર ચોક્કાતું જીવનગળ અદ્ભૂત છે એમાં સંશય નહિ. જેમ જેમ વીકટ પ્રસંગો આવતા જાય છે તેમ તેમ તેમની સહન શક્તિ વિશેષ વિશેષ ખીસતી જાય છે, દુઃખના પ્રસંગો જેમ જેમ વધારે આવે જાય છે તેમ તેમ તેમનું ધર્મ વધારે પ્રકાશી નીકળે છે, અને ભૂખ, તરસ અને યાક જેમ વધતા જાય છે તેમ તેમ તેમની હાસ્યશક્તિ, વિનોદની લાગણી અને રમુજ ભાવો વધારે અંશમાં પ્રગટી નીકળે છે. જીવનની આથી વિશેષ સ્પષ્ટ નીરાળી કંધી હોઈ શકે ? એવી પ્રશ્ન પોતાના જીવન પ્રભાવે ઝેણતા ભોગવે તો એમાં નવાઈ નથી. મુઠ્ઠે દર્શાવી આપ્યું છે કે જીવનનો પ્રભાવ ફેટસો હોઈ શકે છે, મનુષ્ય હૃદયની મહત્તા ફેટસી હોયે જઈ શકે છે, અને પ્રભુ ભાવના-રાષ્ટ્રિય ભાવના કેવાં ચમત્કારિક ફૂલો કરાવે છે, કેવા અદ્ભૂત શુભોને ખીલાવે છે અને સ્વાર્થત્યાગના અંશોને ફેટસે અંશે પોગે છે ! જો કે આ સધળું દર્શાવવા માટે યુદ્ધનો પ્રયોગ જંગલીજ ગણ્યો જોઈએ. જીવનનો પ્રભાવ જાણવવા માટે યુદ્ધનો પ્રયોગ કરવો પડે એ સુધારાની ખૂબી નહી, પરંતુ ખામીજ લેખાવી જોઈએ.

જીવન શુભ રહી શકતું નથી. તેણે વ્યક્ત થવું જ જોઈએ. પોતાના પ્રદર્શનને અર્થે તે વિવિધ સ્વરૂપો ધારણ કરે છે. શ્રીસની પ્રજાનું મહા જીવન, સારીરીક સૌન્દર્યની ખીસવણી અને તેને અંગે શરીર સૌન્દર્યની અદ્વિતીય હલા ભાવનામા વ્યક્ત થયું. રોમન અને સુસીમ પ્રજાનું જીવન જગતના મોટા ભાગ ઉપર સામ્રાજ્યની સ્થાપનામાં જ મુક થયું. હીંદુસ્તાનની પ્રાચીન પ્રજાનાં જીવને ધાર્મિક તત્ત્વજ્ઞાનની અતિ ઉચ્ચકક્ષાએ પહોંચી પોતાનું સામર્થ્ય જણાવ્યું. આ પ્રમાણે જુદી જુદી પ્રજાઓ સ્થળ, સમય અને સંયોગો ઉપર આધાર રાખી વિવિધ રૂપે વિશિષ્ટપણે પોતાનું જીવન વ્યક્ત કરે છે. પરંતુ આ સર્વમાં સાહિત્ય એ એક સર્વ સામાન્ય રૂપ છે, કે જેમાં જીવનનો સર્વ રૂપો આધિભોષ થઈ શકે. મહારાજ્ય પ્રાપ્ત કરે કે સામ્રાજ્ય, સગીતમા તમારાં જીવનને ખર્ચો કે સ્થાપત્યમાં, તત્ત્વચિંતનમાં ઉણ ઉતરો કે ધર્મ ભાવનાથી તમારા જીવનને રંગો પરંતુ એ સર્વ સ્થિતિમાં સાહિત્ય એ એક ચિરસ્થાની અંગ છે કે જેમાં ગિન્નતાવાળાં રૂપ ધારણ કરનાર જીવન હનરી શકે છે. જ્યાં જ્યાં જીવન હોય છે ત્યાં ત્યાં સાહિત્ય હોય છે. જીવનનો વિદ્રાસ એન્ગર્માં અચિંતજ હોય છે. અને સાહિત્યનું સ્વરૂપ સર્વોચ્ચ હોઈ જીવનના જુદા જુદા અંશોને પોતાનામાં સંકળતાથી ખતારી શકે છે.

સાહિત્ય શબ્દમાં આ સ્થળે હું સમગ્ર વાડખંચનો સમાવેશ નથી કરતો. સામાન્યતઃ આપણે જેને સાહિત્ય કહીએ છીએ તે અર્થમાં જ હું તેનો ઉપયોગ કરું છું. કાવ્ય, નાટક, વાર્તા, તથા અન્ય ગદ્ય લેખો જેમાં લાગણી અને કલાવિધાન એ બન્નેનો ઉપયોગ થાય છે તે સર્વની હું સાહિત્યમાં ગણુનાં કરું છું અનેક ફેરફારો અને ફાંતરો થયા છતાં દુનિયાની સર્વ ભાષામાં સાહિત્યનું આજ સ્વરૂપ પગપૂર્વથી સ્થિરપરોડું ચાલ્યું આવે છે અને તેના બે મુખ્ય અંશો-લાગણી અને કલા-એ તેના મુખ્ય તત્વો તરીકે ગણાતાં આગ્યાં છે. તેના આ બે તત્વોને લેઈને તે જનસમાજના બહોળા ભાગ ઉપર અસર કરે છે, અને હવત બ્યક્ત કરનારાં અન્ય અંગો કરતા તે વધારે પ્રીય થઈ પડે છે. જગતભરે મોટો ભાગ લાગણી ઉપર જ ઈવે છે, જગતમાં થએલાં અનેક મહાન કાર્યો વિશેષે કરી લાગણીને જોરે જ થયા છે, અને ધર્મ, તત્ત્વજ્ઞાન કે વિચારનો ફેલાવો કરવામાં પણ લાગણીની મોટી ભાગે મદદ લેવાય છે. લાગણી ઉપર જ આધાર રાખનાર સાહિત્ય અતિ પ્રીય થઈ પડે એમાં આશ્ચર્ય નથી. અને તેમાં પણ કલા-સૌન્દર્ય અને પ્રભાલુતા અંશોનું મીશ્રણ થાય એટલે સાહિત્યનું સ્થૂલ અને સૂક્ષ્મ બન્ને સ્વરૂપ મનમોહક બને, વધારે અસર ઉત્પન્ન કરે અને અનેક જમાનાઓ મુઠી પોતાનું પ્રાપ્ત્ય ટકાવી રાખે તેમાં તવાઈ નથી.

આ ઉપરથી હું સાહિત્યની હવતના અન્ય અંગો ઉપર શ્રેષ્ઠતા સાબીત કરવા નથી માગતો. મ્હારું એમ કહેવું નથી કે સોક્રેટીસ કરતાં હોમર ચઢીયાતો, રાફેલ કરતાં ઈન્ટી વધારે ઉપયોગી, અથવા બ્લેકસ્ટન કરતાં ટેનીસનનું મહાપુરૂષત્વ વધારે. શા કર કરતા કાળીદાસ શ્રેષ્ઠ અથવા મહમદ કરતાં ફીરોઝી મોટો કે મોઝાર્ટ કરતાં ગીની જગતનું વધારે ભરું કરનાર. એમ કહેવું અથવા માનવું એ બહુ ભરેલું છે. એકમેકની સરખામણીનો પ્રશ્ન જ ઉપસ્થિત થતો નથી. અને જો કોઈ ઉપસ્થિત કરે તો તેની યથાર્થ તુલના થવાનો સંભવ જ નથી. એટલે તેનું નિરાકરણ ફક્ત કુદ્ધિવિલાસની જ રમતમાં આવી સમાશે. સર્વ સ્થાનમાં અને સર્વ સ્વરૂપમાં મહાપુરૂષોને આવકાર જ થઈ છે. જગતના હવતના વિકાસમાં સર્વની જરૂર છે, સર્વને સ્થાન છે આપણે વિજ્ઞાન પણ જોઈએ છીએ અને તત્ત્વજ્ઞાન પણ જોઈએ છે, જગતને સાહિત્યની પણ જરૂર છે, તેમ રાજ્યનીતિની પણ જરૂર છે. સર્વ ક્ષેત્ર જનનાની પ્રગતિમાં પોતપોતાનો ફાળો આપી હવતને વધારે સુદર, વધારે ઉન્નત અને વધારે ભવ્ય બનાવે છે. એકે વગર આપણે વજાની રાકીય નહિ. આવી તત્ત્વજ્ઞાની શ્રેષ્ઠ કે રાજ્યકર્તા, યાત્રીક સોધ કરનાર શ્રેષ્ઠ કે કવિ-એ પ્રત્યેક નિર્ગર્ક છે. નાદક લાગણી ઉત્કેરનારાં થઈ પડે છે, અને પરિણામ કશું પણ આપી શકતું નથી. મહત્ત્વા સર્વ સ્થળે વસ્તીય છે. પછી તે આપણા સ્થૂલ હવતને ઉન્નત કરનારો હો કે સૂક્ષ્મ હવતને.

તેનાં પણ સાહિત્યને અંગે તો આ પ્રશ્ન ખીલકુલ ઉપસ્થિત થતો જ નથી. સાહિત્ય મર્વ અંગેને ઉપદેશી છે. તે સર્વનો સ્થિતિદાર જ છે, સર્વની મહત્તા માને છે અને સર્વના ઉપયોગ દો એમ સ્થિતિદારી સર્વને પોતામાં સ્થાન આપે છે. સાહિત્ય સ્વરૂપ એવા પ્રકારનું છે કે તેને કોઈની વિશ્વ-પંડાની જરૂર જ નથી, અને લાગણી તબીબી-મનઃ અર્થે અતિદાસિક, વૈજ્ઞાનિક, દાર્શનિક કે રાજકીય ગમે તે વિષયોને સ્પર્શ

ખનાની જનસંખ્યાને ગ્રહણ કરવા યોગ્ય ખનાવે છે. અંગ્રેજી ભાષાનાં-દૃષ્ટાંતો લેખકો તો ઐતિહાસિક વિષયોમાં મેક્રોસે તથા ક્રાઉન્સનાં નામ, વિદ્યાનનાં વિષયમાં પ્રેક્ટિસર હુકમીનું નામ, દાર્શનિક વિષયોમાં મીલ્સ સોન્સર વિગેરે અને રાજકીય વિષયમાં તો અનેક નામ આપી શકાય એમ છે, કે જેમણે તે-તે વિષયોની સાહિત્યદ્વારા સેવા કરી છે. શુબરાતી સાહિત્યને અંગે આ પ્રમાણે સંખ્યાબંધ નામો આપી શકાય એવી સ્થિતિ નથી, એ દિશાગીરી ભરેલી ખીના છે. છતાં નર્મદાશંકર મેવાડની લખેલી મુદર હકીકત, કાન્તિલાલ છગનલાલના કેટલાક વિદ્યાન સંબંધી લેખો, તત્ત્વજ્ઞાનના સંબંધમાં શ્રેયઃસાધક વર્ગનું કેટલુંક સાહિત્ય તથા આર્થિક વિષયોમાં અંગાલાલ સાધરલાલ અથવા ઉત્તમલાલ ત્રિવેદી વગેરે નામ આપણે ગણાવી શકીએ એમ છે.

આથી સાહિત્ય એ હવન નિકાસતા અન્ય અંગોનું વિરોધી તત્ત્વ નહિ, પરંતુ ઉપકારક અને આતિ આવશ્યક અંગ છે. કેન્દ્ર સ્વેચ્છુશનને ઉત્પન્ન કરનાર સ્વતંત્રતાની-મનુષ્ય જાનની સમાનતાની બાવનાએ ધનુ પાણુ વિપરીત રૂપો લીધાં અને તેને લેખને ધણું તુકસાનકારક કૃત્યો પશુ થયાં. છતાં એ વિચારોમાં જે સત્યનો અંશ હતો, એ વિચારોમાં જે મિત્રસ્થાપી અંશ હતો, તેને ઝીલીને પાપરન, શેલી સરખાએ ધણુંજ ઉત્તેજક કાગો લખ્યાં અને તેને પરિણામે એ ભાવનાઓનો પ્રસાર અંગ્રેજી ભાષા બોલતી પ્રગતમાં બહારી થઈ ગયો. મોરચાલીકમના કેટલાક વિચારકીય પ્રશ્નો જેને રાષ્ટ્રચાતમાં ક્યાંક કીધાઓ ગણી હસી રહ્યાંનામાં આવના હતા, સમાજને અન્યતઃ અન્યવસ્થિત કરી નાખનાર ગણી તીરસ્કારવામાં આવતા હતા, તેના કેટલાક વિચારો મોરીસ, મેરીડીથ, એચ. જી. વેલ્સ વગેરે સમર્થ સાહિત્યકારોએ ચર્ચવાથી હાથ આપરને પાન થયા છે. છટકીની સ્વતંત્રતાનો અભ્યાસ કરનાર બહુ શક્ષે કે મેરીમોલીએ જે કામ કયું હતું તેથી પશુ મક્તવું કામ મેરીડીથએ કયું હતું. મહાભારત અને રામાયણના સાહિત્યે શિવાજી ઉપર શી શી અસર કરી હતી તે સર્વને વિદિત છે.

આ પ્રમાણે સાહિત્યની અસર હવન ઉપર ધણીજે વિશાળ, ઉડી અને ચિર-સ્થાયી થઈ પડે છે. જેમ હવન સાહિત્યને ઉત્પન્ન કરે છે તેમ સાહિત્ય હવનને ફેલાવે કરે છે, થોડેથોડે હવનની દહાણી કરે છે અને પરિણામે હવનમાં મહા અદ્યુત સામૃદ્ધિ લાવી મૂકે છે. હવનના ધણીખરા અંશો સાહિત્યમાં ઉતરી શકે છે અને તેમ હોવાથી હવન અને સાહિત્યનો સંબંધ બિંબપ્રતિબિંબ સરખો. કહીએ તો ચાલી શકે. હવનનાં વિરોધી તત્ત્વો-જડતા, નીચતા, પશુતા એ સર્વને સાહિત્ય જાળખી શકે છે, તેમની છપ્પી ચીતરી શકે છે, અને કુદળ કરીમગના હસ્તમાં તેમની મથાર્થ ભયાનકતા, જગતને ભોધના સાધનરૂપ થઈ પડે છે, અને અકુદળ હસ્તમાં તે રોનાઈસની-કથાઓ ગાદક, ખરાબ અસર પશુ ઉત્પન્ન કરે છે. આ પ્રમાણે સાહિત્યનો વિવેક દુનિયાની હરકોઈ પરજ, હરકોઈ સંસ્થા, અથવા હરકોઈ વિચાર હોઈ શકે. લગ્ન સરખી પવિત્ર સંસ્થામાં કેટલી દુનિમતા, સ્વાર્થ અને નીપરીતપણું દાખલ થયું છે, તેના પશુ અભ્યાસ સાહિત્ય દૃષ્ટિથી થયેલો છે. રોમલ હારીનું જયુઃ ધી એબ્રહમોર, ખનાઈ શોના કેટલું નાટકો વગેરે આ સંબંધમાં મનને કરવા યોગ્ય છે. વગી લગ્નની ગભીરતા, જનાબધરી, પંસાપરપરાનો રોગ

પુરુષત્વ, અને વીરહાક સંભળાતાં નથી. નર્મદે ગાયેલી 'ગરવી ગુજરાત' ગુણવંતી કહેવાઈ. ગુણવંતી થવામાં, ગુણવંતી કહેવરાવવામાં માન છે, પરંતુ ગરવી ગુજરાતની સાથે જે ભવ્ય વિચારસંકળના ખરી થાય છે, ગુજરાતનું જે ગારવ બધું ભવ્યચિત્ર નજરે પડે છે તે ગુણવંતી શબ્દ સાથે તો નથીજ શોભી શકતું. ગૃહસ્થી, બાંધ લગી સાહિત્યમાં સામર્થ્ય નથી, રૂબે રૂબા કિંમત કરી નાખનાર શબ્દરચના, લેખરચના કે શબ્દરચના નથી ત્યાં લગી આપણું જીવન સંપૂર્ણ, ભરપૂર, અને પ્રભાવશાળી નથી જ એમ કહેવામાં જોઈતું નથી. જીવન અને સાહિત્યનો પરસ્પર કેવો સંબંધ રહેલો છે તે બાણીની વાત છે. સાહિત્યને ઉન્નત કરવું હોય તો જીવનને ઉન્નત કરવું જ જોઈએ. મિશ્ટનનું એક મહા વાક્ય છે અને દરેક સાહિત્ય એવકે તે હૃદયમાં કોતરી રાખવા સરખું છે. મિશ્ટને કંઈ છે કે જે તમારે મહાકાવ્ય લખવું હોય તો તમારા જીવનને પણ એક મહાકાવ્ય બનાવો. જીવન અને સાહિત્યનો નર્મદ ગાધી ગધારે સારા વાક્યમાં બતાવી રાકાળ એમ નથી.

સાહિત્ય માટે નિરાશ થવાની જરૂર નથી. ન્હાનાલાલના ઇન્દુકુમારમાં અને ગજરાજેન્દ્રને એ કાવ્યમાં પ્રભાવવાના પદ્ધતિ પડે છે. કેટલાક નવીન યુવકોએ દેશ મેવાના પ્રત લીધા છે અને ગુણવંતવને તિલાંજલિ આપી છે. મહા પ્રબળો જ મહા સાહિત્ય કિંમત કરી શકે છે. ગુજરાતીપ્રબલ એક સમયે મહા પ્રબલ હતી હજી તેનામાં જ ન ગુણો ધણા રહેલા છે. કુમળું અંતઃકરણ અને ઉદારતા એ ગુજરાતીઓનાં ખાસ લક્ષણ છે. તેમાં જે કુળ ભોગવવાની લાલસા દર થાય અને હુ અસહનની વિશેષ શક્તિ મળી આવે તો ગુજરાતીઓને મહાન થવાને વાર નથી, અને તેમના સાહિત્યને પણ મહાન થવાનો સમય દૂર નથી. ગુજરાતી તરીકે આપણે દેશોદ્ધારમાં, જંગતોદ્ધારમાં હજી ધણો રહ્યો આપવાનો છે. આપણું સાહિત્ય પણ હજી દરિદ્ર અવસ્થામાં છે. એ સાહિત્ય તરફ પ્રેમ હોય, એ સાહિત્યને ઉચ્ચ કોટિએ લાવવાની તીવ્ર લાલસા હોય અને જગતમાં હિંદુ તરીકે અને હિંદુસ્તાનમાં ગુજરાતી તરીકે અભિમાનથી ઉભા રહેવાની ઇતિ હોય તો જીવનને વિચારણ કરવું જોઈએ. જગતમાં, દેશમાં ધુમતી બલવાન લાવનાઓને આચારમાં ઉતારની જોઈએ, અને સંકુચિત, નિર્માલ્ય ઇતિઓને સદાને માટે દૂર મુકવી જોઈએ. આ સિવાય સાહિત્ય મેવા ધઈ શકે એમ નથી. આ વિના દરેલી સાહિત્ય મેવા અપૂર્ણ અને નિષ્ફળ નીવડશે. જીવનને ઉન્નત કરવાનો પ્રયત્ન કરો અને સાહિત્ય એની મેળે ઉન્નત બનશે. તેમ યતાં આપણે સાંઈ સાહિત્ય રચીશું કે આપણા પછી આવનાર પ્રબલ એવું સાહિત્ય ઉભું કરશે તેની પરવા કરવાની જરૂર નથી. આપણા જીવનની ઉન્નતિ ધરો. આપણું જીવન બળવાન સામર્થ્યવાન થશે તો આપણા ગુજરાતના ગૃહે-ગૃહનું વાતાવરણ એવું બનશે કે જે સર્વોત્તમ પ્રકારના સાહિત્યને ઉત્પન્ન થવા માટે અનુકૂળ હોય.

રમણલાલ વસંતલાલ દેસાઈ.

“ હિન્દ હમારો. ”

(એક-કેસ.)

(૧)

પરાપૂર્વથી સમયે ક્યાં નર ? જોડ ને, જેની જગમા કો સ્થળ;
કોણ પ્રદેશ પવિત્ર રસાળો ? “ હિન્દ હમારો-હિન્દ હમારો. ”

(૨)

પ્રકાશ્યું ક્યાં નિ રામ આત્મજી ? હતી કલા ક્યાં, વિધવિધ હુન્નર ?
કયો જ્યેષ્ઠ ત્રિભુવનમાં તારો ? “ હિન્દ હમારો-હિન્દ હમારો. ”

(૩)

પશુવત્ ત્યારે માનવ રહેતાં, કયેશ, પરાધિનતા, પીડ સ્હેતાં;
કોણ એમને ઉદ્ધારનારો ? “ હિન્દ હમારો-હિન્દ હમારો. ”

(૪)

નકપિ, દ્વાર શી લીલા કરવામા, જન્મ-જીવનની પીડ હરવામા;
કોણ દેવનો ગન્યો દુષ્કારો ? “ હિન્દ હમારો-હિન્દ હમારો. ”

(૫)

કોણ દેવભૂમિનો રક્ષક ? કોણ દાનવોને યે શિક્ષક ?
કોણ પદાવનું અજ્ઞાતારો ? “ હિન્દ હમારો-હિન્દ હમારો. ”

(૬)

વિદ્યા, વિનય, દયા, નીતિમાં, કૃપાસના, પુણ્ય, અમી પ્રીતિમા;
કોણ-કોણથી કદી ન હાર્યો ? “ હિન્દ હમારો-હિન્દ હમારો. ”

(૭)

રોગ, શોક, સંસારી ટટો, નવા નવા કેં ધાર્મિક મધો;
કોણ ન પામે કહો છુટકારો ? “ હિન્દ હમારો-હિન્દ હમારો. ”

(૮)

ત્રીસ કોટિનો તાપક હેણ, મોવાલું નીજ હસ્તે જોણ,
કોણ કરે ત્રાસી, મોકારો ? “ હિન્દ હમારો-હિન્દ હમારો. ”

(૯)

કોણ માનુ જાણ્યાં વિમુખ ? કોણ સંકેતું મળે મુખ દુઃખ ?
કોણ કહાવે હવે “ બિચારો ? ” “ હિન્દ હમારો-હિન્દ હમારો. ”

(૧૦)

એક સમે જે નંદનવન સમ, ખરે મારે અપૂર્ણ યે મનમ;
કોણ કરે અહ ! માર્યો-માર્યો ? “ હિન્દ હમારો-હિન્દ હમારો. ”

કેશવ હે, શોક.

શ્રી કેળવણીથી થતા લાભો.

શ્રી કેળવણીના અર્થ શું તે આપણે જોઈશું. શ્રી કેળવણી એટલું કન્યાઓને બાણવી ગણાવીને દુનિયાદારીના મહાન દાયો કરવાને શક્તિવાન કરતી તે.

શ્રીઓને જો બાણવી ગણાવીને ગોઝ કેળવણી-આપી હોય તો તેથી ઘણું લાભ થાય છે, પણ જો તેઓને અધુરું શિક્ષણ આપવામાં આવે તો તેથી ઘણું નુકસાનો પણ થાય છે.

The hand that rocks the cradle rules the world. જે હાથ ઝાળી હલાવે છે તેજ દુનિયાને મેરે છે.

સારાગા સારા પુરુષરત્નો શ્રીના પેટથીજ ઉત્પન્ન થાય છે. માટે જો શ્રી કેળવાયેલી ન હોય તો સારા પુરુષો ઉત્પન્ન થવાની-આશા ભાગ્યેજ રાખી શકાય. ૧

પ્રાચીન કાળમાં આપણા દેશમાં અનેક બહેલી શ્રીઓ હતી, અને ખાસ્ત વર્ષ અસહનતા વખતમાં ઈર્તિથી ઝળવણી રહ્યા હતા. મુખ્ય શ્રી, સીતા જેવી પતિભક્તિ કે સાવિત્રી જેવી સ્વામીસેવા ભાગ્યેજ ખતાવી શકે. રાવણની પત્ની મંદોદરીએ તથા હંદ-છતની પત્ની મુગ્ધાઓએ ઉત્તમ ગૃહિણી તરીકે પોતાના પતિને શિખામણ આપી હતી.

સંસારરથના શ્રી અને પુરુષ બે પંડા જેવાં છે. તેમાંથી બહેનું અને બીજું અમણુ હોય તો જેમ રથને જાગદ અને ઘોડો જોડ્યા જેવી સ્થિતિ થાય તેવી તેમના સંસારની થાય.

“ ગૃહિણી ધરતું સ્થંભ છે, ગૃહિણી ધરતું માન ”

“ ગૃહિણી ધરતું ધરેલું છે, ગૃહ ગૃહિણી વિનાનું સ્મશાન. ”

એ દષ્ટિની કવિતા ખરીજ છે. કેળવાયેલી શ્રી, શ્રી અને પુરુષનાં દૈન્ય પ્રેમની, ધર્મની, ભાતિની ઓપડી વાચશે, તેથી તેને સમજશે કે પુરુષ ધરતો રાત્રું છે અને હું ધરતી પ્રધાન છું. મારે મારા સ્વામીરાજની આજ્ઞા પાળતી જોઈએ. રાત્ર જ્યારે બહારના કામમાં રોકાયેલા હોય, ત્યારે ધરતો જુઓ મારે શીર રાખવો જોઈએ. બહેલી શ્રી પોતાના સ્વામીની લાડતી ખ્યારી સાથે સલાહકાર છવગ્ગન અને અંતલગીની દોસ્ત છે. મુખમાં અને દુઃખમાં, દિવસે કે રાત્રે, મુસ ફરીમાં કે એકાન્તમાં આનંદ અને ઉત્સાહ આપે છે. કેળવણી પામેલી શ્રી અવિભક્ત કુટુંબનું દોષદુઃ પ્રતીણતાથી અજ્ઞાતા-ગમરાયા વગર હોલી શકે છે. ઉચ્ચ રીતે કેળવાયેલી શ્રી પોતાના જાળકોના હૃદયને ઉચ્ચતાન અને દાનપ્રેમથી વિશ્લેષિત કરી શકે છે. તે પોતાના આત્મા પ્રત્યેની, કુટુંબ પ્રત્યેની, સંતાન પ્રત્યેની, સમાજ પ્રત્યેની, દેશ પ્રત્યેની, તથા રાજ્ય પ્રત્યેની ફરજ સમજીને સંકેલાધરી અદા કરી શકે છે.

“ અજ્ઞાન્ય કે જે ન્યૂનતા, પૂરે ચાતુર્ય દર્શાવે ”

“ નિર્મય દરે નીજ રસ તણે, હર હર આગળ ઉપરી ”

“ સંસાર સાથે અભિનીયતાં, ભેદનું કાગળ નહિ. ”

“ શ્રી પુરુષની તેથીજ સદુચ્ચ, મિત્રતા ઉત્તમ કરી ”

ખંદેખર આમાં જોઈ પૂજનીય છે.

“ કાર્યેષુ મંત્રી-કરણેષુ વાલી;
સ્નેહેષુ માતા રાયતેષુ રમા ।
મનોનુકૂલા ક્ષમયાં ધરિત્રી,
મુણેશ્ચ માર્યા કુલમુદ્ધરન્તિ. ॥ ”

આવા ૭ મુલ્યવાળી સ્ત્રીઓ અસંખ્યામાં ધણી હોવાથીજ તેઓ ભારતની દેવી કહેવાતી, અને તેઓનાં પવિત્ર નામો હજી પણ ઇતિહાસમાં સોનેરી અક્ષરે કાતરાયેલા છે.

આપણી વીસ વર્ષની સ્ત્રીથી મુખાષ્ટ્ર એકલા જવાતું નથી, ત્યારે યુવોપની કાંઈ પણ સ્ત્રી ૭ સાત હજાર માધ્યમ એકલી જઈ શકે છે. એથી શું આપણા પુરુષોએ નીચું જોવાનું નથી ? શું તેઓ ભારતવર્ષની આર્થિક મહિલાઓનું રક્ષણ કરતા નથી, તેથી આમ છે ?

વિદ્યાની તો સ્ત્રી અને પુરુષ બન્નેને સરખી જરૂર છે. ખરેખર સ્ત્રીને વધારે છે. કારણ કે એક હોકરાને કેળવવાથી એક જ વ્યક્તિ કેળવાય, પણ એક હોકરીને કેળવવાથી એક કુટુંબ કેળવાય છે. વિદ્યા એ તરણાવરથામાં પોપણ, ટકાવરથામાં મોજ, સંપત્તિમાં રાણ-માર અને વિપત્તિમાં દિવાસારૂપ છે.

“ સ્ત્રીની શુદ્ધિ પાતીએ ” “ અજવાળા તો એ રાત, ” “ સ્ત્રી તે સ્ત્રીજ ” વગેરે મૂલ્યો કેટલાએક લોકો એમને છે અને સ્ત્રીઓને બજાવવાની જરૂર નથી એવો મૂર્ખાઈ જરેજો આગ્રહ જો કેટલેક સ્થળે જોવામાં આવે છે, તે તેઓની અધમ વાતાવરણમાં રહેવાથી તેઓને આભારી છે. દાસ્ય અને બધનમાં રહેનાર માણસ શુદ્ધી હવાની-પુજા કરી શકેતો નથી. જ્યાં મુઠ્ઠી આવ્યા વિચારો લોકોમાં પ્રચલિત હશે ત્યાં સુધી સ્ત્રીઓની ઉન્નતિ પણ થવાની નથી.

ત્યારે સ્ત્રી એટલે દેવી, સ્ત્રી એટલે વિજ્ઞાનીતો ચમત્કારો, સ્ત્રી એટલે પ્રભુની આદ્યુત શક્તિ અને ‘‘ સ્ત્રી એટલે મંદાર ચત્રાવવામાં આવેલો મિત્ર, ‘‘ દુનિયાંનો છેડો ધર અને ધરનો છેડો સ્ત્રી, ‘‘ ‘‘ ધર તો સ્ત્રી વડેજ ’’ વગેરે વિચારો લોકમાં અને સમાજમાં ફેલાશે ત્યારેજ સ્ત્રીઓની ઉન્નતિ થશે.

જો સ્ત્રીઓને નૈતિક, માનસિક, ધાર્મિક, અને શારીરિક કેળવણી આપવામાં આવે તો તે કુટુંબનું કલ્યાણ કરી આત્મેન્નતિ કરી શકે.

સીમંતની નાત ન કરવાનો આગ્રહ ધરાવનારા, નાતવરા ઝોળાં કરવાને માટે મંદિરા સ્થાપી મંત્રી અને પ્રમુખ યજ્ઞ આગળ પડે છે, ત્યારે તેમની સ્ત્રીઓના વિચાર તેઓથી દિશા જ હોય છે. ભણીને ડિગ્રીઓ મેળવનાર, દેશસેવા કરવાની આજ્ઞા રાખનારાઓ પણ પોતાના ઉચ્ચ વિચારો અમલમાં મુકી શકતા નથી. કારણ કે તેમના ઘરમાં તેમની સ્ત્રીઓનું ગંધારે ચૂનચું હોય છે. તેઓ અજાન અને ન જાણે તેના દુનિયાંને વગગી રહેલી હોય છે. એકલા પુરુષના વિચાર ગમે તેવા ઉચ્ચ હોય તો પણ આગળમાં મુકી શકતા નથી. સ્ત્રીની કેળવણી વિના એકલા પુરુષની કેળવણી કેવી નામની છે તે તે બતાવી આપે છે. પેલાના વિચાર જો પૂર્વમાં હોય છે તો પેલીના પ્રતિબિંબમાં હોય છે.

“ ભાઈ તો ભૂગોળને ખગોળમાં રમે છે

પાછાં ચિત્ત ચુલામાં-દેશી કહોની આ કેવું કળેડું કહેવાય. ”

એ નવલરામનું બોલવું ખરું જ છે.

અણીની વખતે સ્ત્રીઓએ જ માનવ જતને ખચાવી છે. જોન ઓફ આર્ક, ક્રેકો, લ્યુમ્બર્ગની રાણી, ઝાંસીની રાણી, ભરૂચની ચુની સતિ, અહલ્યાબાઈ હોલકર, ચાંદબાઈ વગેરે પોતાનાં મહત્ત્વ કાર્યોને માટે જાણીતાં છે. અહલ્યા, તારા, દ્રૌપદી, સીતા, મદોદરી વગેરે નામે પ્રાતઃ સ્મરણીય છે. સ્ત્રી એ ભવિષ્યની આશા અને માતા છે. એક વિદાને કહ્યું છે કે,

“ The mother is the builder of future generation. ”

કેળવણીની સમાપ્તિ રક્ત નિરાળમાં ભણી લખવા વાંચવામાંજ થતી નથી, પણ પહેલાં ઘરનું શિક્ષણ, પછી નિરાળનું, અને પાછું ઘરમાં તૈયાર થવું એવું નામ કેળવણી છે. સ્ત્રીઓને લખતાં, વાંચતાં, ચીતરતા, ગાતાં, રાંધતાં, શીવતાં, ભરતાં શિખવવી જોઈએ. તો તેઓ પુરૂષના દરેક ઉચ્ચ વિચારમાં ભાગ લઈ શકે. પુરૂષે પોતાની પત્નીને ન ધિક્કારતાં તેના પ્રત્યે પ્રેમ અને દયાની સાગણીથી જોવું જોઈએ. પરંપરા સ્ત્રીઓને જે મર્યાદા કેળવણી આપવામાં આવે તો તેઓ પોતાનું જીવન આદર્શરૂપ કરી શકે. વિધવાઓને ઉચ્ચ કલ્યાણને માટે અઘરાવવામાં આવે, તો તે દેશને તથા સમાજને ઘણી મદદગાર થઈ પડે.

ખચપણમાં છોકરાં માની પાસે વધારે રહે છે, તેના સંસ્કારે જે સાંસ હોય તો તેને આભારી છે, કેમકે મા પોતાના આજકને પોતાની પાંખમાં રાખે છે.

કળેડાં અનેક જાતનાં છે. વધતું કળેડું, વિચારતું કળેડું, અને જ્ઞાનતું કળેડું. પડિત વરને મૂર્ખ પત્ની પરણાવી હોય તો તેને જન્મપર્વતની સર્ગ છે. જ્યારે ભણેલી સ્ત્રીથી સંસાર રસમય, આનંદમય અને સ્વર્ગસમાન ભાસે છે, ત્યારે અભણ સ્ત્રીથી ક્લેશમય, રસહીન, ઉત્તરડ, વેરાન જેવો ભાસે છે.

કેટલાક કહે છે કે સ્ત્રીઓમાં અક્ષય નથી. તેઓ ઠોક છે. વગેરે વગેરે. પણ જો સ્ત્રીઓને નાનપણથી કેળવવામાં આવે તો તે એક ઉચ્ચાશયી અને દેવી તુલ્ય થઈ શકે. કેળવણીની છાપ તેના કુમળા મગજ પર જાલદીથી પડે છે. કેળવણી કુશળિનો નાશ અને સહુશળિનો વધારો કરે છે. કેળવણીથી સારમાલ્ય શક્તિ, મનન કરવાની શક્તિ, વિચારશક્તિની ખીલવણી, તીક્ષ્ણ સાગણી અને અચળ પ્રેમ ઉત્પન્ન થાય છે. હાલમાં સૌ. રારદા બ્લેન, સરોજની નાથુ, એની પીન્ટ, ગં. નાની બ્લેન, ગં. શીવગૌરી વગેરે મહીલાઓએ દેશમાં જાગૃતિ કરવા માડી છે. તે જોવી નિઃસ્વાર્થી અને પરાપકારી જીવન જાળનાર મહીલાઓને ધન્ય છે.

ભરતખંડ હજી ભૂગોળના પટપર એક બૂટી અંડ છે. તે હજી હિંદો પ્રજા તરીકે કેમ માન પામતો નથી ? દેશમાં ભાણતું, વિદ્યાતું, ધર્મતું, નીતિતું, પડેરવેશતું, સાગણીતું એક્ય નથી માટે એ એક્ય સ્ત્રી અને પુરૂષ બન્નેને કેળવ્યા વિના કેવી રીતે

સાધી શકારો ? અને જ્યાં સુધી એ અંકુશ ન સંધાય, ત્યાં સુધી તે જો સ્વરાજ્ય, સ્વ-
તંત્રતા વગેરેની છુટો મારો છે તે શું ? કોઈ નિર્જાન, અમણુ દિનનિનનનન
દુનિયામાં શ્વર્ગ સ્વર્ગ પ્રજા છે ખરી ?

શારીરિક નિર્જાનતા અને મનની અજ્ઞાનતા એ બંધનો કારણો છે. બધા દર દરો
એટલે બંધનો દર થયો. જેઓ ધર્મને નામે માનિનાં બોલ્યાં બંધનોમાં જડાયા રહ્યા છે,
તે બધા બંધનો પ્રેરાયેલા જાણીએ. એને દર દરનો માર્ગ કળવણી છે. વિજ્ઞા તે છે
માન કંઈ પુરુષને કે કંઈ સ્ત્રીને.

વિદ્યા માંડી વિવેક, વિજ્ઞા વિદ્યાથી વાણી;
વિદ્યાને વશ વિશ્વ, જગતમાં મોહની જાણી.

સૌ, અમુખકેન દરીરતનશકર દયે.

કુદરત અને સેવા.

(હરિગીત)—

ચન્દા ચપળ નમ પર ચહી લક્ષ્યાં હસાવે જો દુખી.
વરસાવતાં મુધા મધુ શું, પ્રેમ અચૂત જાંતી;
માત્રમાં દુખ્યાં જગ બાલુકાં પીના મધુ અચૂત શું !
મુખ સિમત લાડ નિરખી રડતાં છતાં હસતા ન શું ?
રાત્રિ તણા અન્ધારમાં બટક્યા રડે સૌ બાલુકાં,
જળતાં જો શું આપા થા જગતના સકતાં અહા !
પૂરવે દિશ્ય નિરખી રવિના હર શું એ મોહતા !
શું આશની વેવે ચહી લક્ષ્યાં અહા એ બૂલતાં !
કેળું, કુસુમ સુન્દર, જગે પમરાટ તું ફેલાવતું,
છળ ન્હાની ન્હાની પાંખડીઓ જોઈ દુઃખિયું રાગતું;
હર ઉણુ નિશાસો ઝરતા દુખિયાં સપ્તજાં જતો,
હારી મીઠી કૌરબ, વહી હસતાં ધડીમર ફુલ જો !
તું હાસ્ય જોઈ મારી લક્ષ્યાં જ્વલા - હળવાં થતાં,
તું હાસ્ય જોઈ દુઃખિયા રડતાં છતાં ય હસી જતાં;
છળ કષ્ટિતા બાપુ અરે ! દુઃખ કષ્ટિતા સ્કમજનની,
છળ કાન્તિ દુઃખિના હરમાં નવ મધુર રસ ફેલાવતી.
સરિતા તણું મધુ માનમાં દુઃખિયાં હરો આનંદતાં,
સાગર તણું ધ્રુવવાટમાં શું આત્મગાનો રણુતાં;
એ મેધની ઝડીઓ મહી શું અમુનાં દર્શન થતાં,
શું વાધના ખખડાટ દુખ્યાં હરને આશાસતા !

સાગર, સરિતા, મેઘ, વાયુ, કુલડાં, ચન્દ્ર અને,
રવિ દિરણુ થે બનવું કરે આધાસવા દીન-દુઃખીને;
કુદરત મયે છે નિલ જ્યારે દુઃખી દુઃખ ભૂલાવવા,
શાને કરે કંઈ ના જનો નિજજાન્ધુને આધાસવા !

(ગઝલ).

ચન્દ્ર બની ઝરતો રહું.
મુઘા મધુ પાયાં કરું;
રડતાં ઉરે હસવ્યાં કરું,
જસ એજ ચાહું, એજ હું.

રવિ દિરણુ સુ ખસ હું બનું !
દીન ઉરમા પ્રકટયા કરું,
મુખ સ્મિત ધણ કિમયાં કરું,
જસ એજ ચાહું, એજ હું.

(તોટક).

કુળું કોમળ કુલ બની ખસ હું,
દુઃખિયાં જાનતા કરમા પડું હું,
હસતા નિરખી હસશે રડતા,
ગશે કદિ હું નિરખી રડતા.

જસ મેઘ બની હું વહાંજ કરું,
રડતાં ઉરથી હું વહાંજ કરું,
વહું હું વહું હું ખસ એજ ચાહું,
રડતા નયનોથી વહાંજ કરું !

જસ લાગણીની સરિતા ખસ હું,
તરસ્યા મમ બન્ધુ મહી હું વહું;
ખસ લાગણીનો રસ પાડે જ હું,
ઉ. લાગણીથી ભરી હોજ દર્ડ.

ભારતમાં રાષ્ટ્રભાષાની આવશ્યકતા.

(ગતિક્રમ ૩૦૦ થી ચાલુ)

હવે આપણે એ પ્રશ્ન પર વિચાર કરીશું કે ભારતની પ્રચલિત ભાષાઓમાંથી કોઈ એક ભાષાને ભારતની રાષ્ટ્રભાષાનું સ્થાન આપવું જોઈએ. આ પ્રશ્ન પર વિચાર કરતાં આપણું લક્ષ્ય ભારતને રાષ્ટ્ર જાળાવવા તરફ રહેવું જોઈએ. કોઈ ધર્મ, જાતિ વા પ્રાન્તનો પણ દરિને કે અન્ય રીતે ખેંચતાણ કરવાની જરૂર નથી. આપણે બધા એક ભારત માતાના પુત્રો છીએ. તેણેજ આપણને પાળી પોષીને મોટા કર્યા છે. આપણે પહેલાં ગમે તે દેશના વતની બંધે હોઈએ પરંતુ હાલમાં તો ભારતના સુખમાંજ આપણું સુખ રહેવું છે એ બાબતને ઠઠ રાખી આ પ્રશ્ન પર વિચાર કરવાનો છે.

ભારતની પ્રચલિત ભાષાઓમાં ચાર મુખ્ય ભાષાઓ છે. ગુજરાતી, મરાઠી, બંગાલી અને હિન્દી અથવા હિન્દુસ્તાની. આ ચારે ભાષાઓ એકજ સંસ્કૃત માતાની પુત્રીઓ છે. તેમનામાં વિશેષ બેદ નથી. માત્ર ક્રિયાપદો સિવાય મોઘા ૭૦ શબ્દો એ જ બીજામાં ભજતા છે. હાખલા તરીકે એકજ વાક્ય લઈએ. ગુજરાતી કહે છે કે વામુ બધે છે, દક્ષિણી વામુ સર્વેજ આદે, બંગાલી વામુ સર્વેસ્થાન આદે અને હિન્દુસ્તાની વામુ સર્વેજ હૈ. એવી જ રીતે શિશુ ચંદ્રલા પાછતાં. શિશુ ચાંદ દેસિતે છે, શિશુ ચંદ્ર લુપ છે અને શિશુ ચંદ્ર દેસતા હૈ. આ દુઃશ વાક્યો પરથી આ ચાર મુખ્ય ભાષાનો બેદ સમજી શકાય છે.

ભારતવર્ષમાં આ ચારે ભાષા બોલનારાઓની કુલ વસ્તી ત્રીસ કરોડની છે. પરંતુ તેમાં એક હિન્દી વા હિન્દુસ્તાની ભાષા એવી છે કે જેને સમજનારાઓની સંખ્યા ૨૨ કરોડથી પણ વધારે છે. આનું કારણ એજ છે કે ધર્મિયાર્થોએ વર્ગીયી તે કારણ ધર્મનો પ્રચાર કરવો થોડા ભાગ્યે છે. મ, કમિર, બા. નાનક, મ. હાહ્યાય, વૈષ્ણવાચાર્યો, શંકરાચાર્યો, જૈન ધર્મિયાર્થો, વગેરે નાના પંથ, મનના પ્રચારકોનું સાહિત્ય આમાંજ છે તેમજ ઉપદેશ પણ આ જ ભાષા દ્વારા કરે છે.

ભારતનાં માતાનાં સ્થળો પણ ત્યાં છે કે જ્યાં આ ભાષા બોલાય છે જેવી ઘણા પ્રાચીન વખતથી હોડો પર આ ભાષાના યોગ ઘણા સંસ્કાર છે. હિન્દુસ્તાનના સાધુઓ આ ભાષાનો નિરંતર પ્રચાર કર્યા જ કરે છે. સુસંગ્રહાની રાજ્યત્વ કાળમાં પણ આ ભાષાનું ભારત પર સામ્રાજ્ય રહેવું હોવાથી દરેક પ્રાંતમાં આ ભાષા સમજી શકાય છે. એવો કોઈ પ્રાંત નથી કે જ્યાં આ ભાષાના રસિક કવિઓનો જન્મ ન થયો હોય. ગુજરાતમાં એવા પાંચીસ કવિઓ થયા છે. મહાસના ગોપાલ બદ્ધ આચાર્યે હિન્દીના કવિ તરીકે નામના મેળવી હતી. મ. સિવાજીના કવિ ભૂષણને કોણ નથી જાણતું! વગા, હિન્દી એક સરળ અને મધુર ભાષા છે, સુસંગ્રહાન આદ્યકાંડો તો તેનાં પર ઘણા જ મોહિત થઈ ગયા હતા. ઘણા સુસંગ્રહાન કવિઓએ આ ભાષામાં કાવ્યરચનાં કરી છે,

તેમજ હિન્દુ અને મુસલમાન સ્ત્રીઓએ તેમાં નામના મેળવી છે. આજકાલ સંગીતમાં પણ આધાર આ ભાષાના સંગીતનો લેવામાં આવે છે.

આવી અનેક રીતે હિન્દી ભાષાને સર્વાંગ મુદર અને ભારતવર્ષમાં વ્યાપક નેહ ભારતવર્ષનાં ભૂપણો જેવા કે મ. તીલક, મ. ગાધી, મી. ખાપડે, સ્વ. મી. દત્ત, સ્વ. દી. બા. અંબાલાલ સાકરલાલ, મી. લજ્જપતરાય, મ. હંસરાજ, મ. મુન્શીરામ, મી. ચૌધરી, મી. શારદાચરણ મિત્ર, શ્રી. સરોજની, શ્રીમતી ચૌધરાણી, મી. રણછોડભાઈ ઉદયગ્રામ, મી. કમળાશંકર ત્રિવેદી, મી. દીક્ષિત, મી. માલવીયા, વડોદરા, ગિદનેર, બાલીચર, મૈસોર, ઇંદોર વગેરે દેશી રાજ્યોના નરેશ અને મીસીસ એની ખીસેન્ટ જેવી વિદ્વાની વિદેશી બાઈ પણ હિન્દુસ્તાની ભાષાને સપ્તભાષા તરીકે માન આપવા લાગી છે.

આથી સિદ્ધ થાય છે કે ભારતને સપ્ત જનાવવા માટે એક ભાષાની જો જરૂર છે તે હિન્દુસ્તાની યા હિન્દી ભાષાથી પૂરી થશે. હિન્દુસ્તાની ભાષામાં ધર્મ અને વૈલક સાહિત્ય ધણું છે. તેનું કાવ્ય સર્વોપરી છે. પ્રચલિત ભાષાઓમાં મ. તુલસીદાસ અને અદનો મુકામલો કરે એવા કવિઓ ભાગ્યેજ મળી આવશે. દાશીના સંસ્કૃત ભાષાના આચાર્ય મહામહોપાધ્યાય પ. સુધાકરજી કહે છે કે હિન્દી ભાષાના કાવ્યોમાં અને સંસ્કૃત ભાષાના કરતા વિશેષ આનંદ પડે છે. હું અત્રે યોગ્ય સામાન્ય કાવ્યોના ઉદાહરણ આપીશ.

ચરન ધરત ચિંત્ય કરત નીંદનભાવ ન સોર ।

સુવરન કહેં હૂંદત ફિરત કવિ વ્યભિચારી ચોર ॥

આ હુલામાં ત્રણ અર્થનો સમાવેશ કરેલો છે. કવિ પક્ષમાં ચરનનો અર્થ પાદ અને સુવરનનો મુંદર અર્થ છે. વ્યભિચારી પક્ષમાં ચરન ધરતનો અર્થ ખીન મકાનમાં પગ મૂકતાં અને સુવરનનો અર્થ સુદરી છે, અને ચોર પક્ષમાં સુવરનનો અર્થ મોનું છે.

દગ અસ્મિત દૂત કુટુંબ જુસ્ત ચતુર સંગ પ્રીતિ ।

પરત ગાંઠ દુરજન હિંદ દ્વંદ્વ નરૂં યહ રીતિ ॥

આમાં વિશેષાધિકાર છે, કેમકે જે મળે તે દૂટે છે, જે દૂટે છે તેજ મળે છે, અને જે મળી જાય છે તેમાં જ ગાંઠ બંધાય છે, પરંતુ અર્ધાંબા બધું ઉલટું થાય છે. નાયક અને નાયિકાની આંખો મળે છે, કુટુંબ દૂટે છે, અને ચતુરો સાથે પ્રીતિ થાય છે. અને દુર્ગનોના દીલમાં ગાંઠ પડે છે, માટે આ નવી વાત છે.

અહો પચિક કહિયો તુરન ગિરધારી સોં ટેરી ।

દગ ઘરી હાઈ રાધિકા ચલો ચરત ઝન ફેરિ ॥

આમાં અતિશયોક્તિ છે. હે મુસાફર (પચિક) ગિરિધારી (દુરજન) ને તુરત પોકારી (ટેરી) ને કહે કે રાધાની આંખોએ (દગ) વર્ષોની ઝડી (ઘરી) લગાવી છે તેથી ત્રણ ફરીથી પડેલાનું કરે છે. અર્થાત્ ધન્ધ કોપની ઝડીથી આપે ત્રણનો બચાવ કર્યો

છે માટે ફરી આવીને તેને બચાવે. અહીંઆ કવિએ કૃષ્ણના બધાં નામોને મૂકી ગિરી-
ધારી નામ મૂક્યું છે એમા પણ કાંઈ છે, અર્થાત્ પ્રથમ ગિરિધારી થઈને આપે વ્રજને
બચાવ્યું છે માટે હવે પણ ગિરિધારી થાઓ.

यसु दातनं को झंखत हैं यसुदातन को नाहिं ।

नर कपरन को झंखत हैं नरक परन को नाहिं ॥

પૂર્વાર્ધ અને ઉત્તરાર્ધમાં યગદાતનંદાર છે. (યસુ) લોકો (દાતન) દાતા-
ઓના યશને માટે અજ્ઞતા કરે છે. (પર) પણ કૃષ્ણ (યસુદાતન) ને માટે નથી
અજ્ઞતા. (નર) લોકો કપડાંની અજ્ઞતા કરે છે (પર) પણ નરકમાં પડવાનું
અજ્ઞતા નથી.

वैगन लेकर कामिनी कहत चितइ वनश्याम ।

भरता करि हौं हौं तुम्हीं जौं चलि हो मम धाम ॥

આમાં વાગ્વિદ્યા નામિક છે. હાથમાં (વૈગન) રીંગણા લઈને તે કામિની
કૃષ્ણની તરફ જોઈને કહે છે કે મારે ઘેર આલો તમારું (ભરતા) ભરત કરીશ. સાંભ-
ળનારા સમજે છે કે તે રીંગણાને ભરત કરવાનું કહે છે, પરંતુ કૃષ્ણને કહે છે તમે
ઘેર આલો તમને મારા પતિ બનાવીશ.

वा दिन की सुधि तोहिको भूलि गई बिल साखि ।

नागवान तोहि धूरतें लायो गोदी राखि ॥

लायो गोदी राखि पालि सींच्यो निन करतें ।

तूं फूलयो अभिमान पाई आदर मधु-करतें ॥

वरनै दीनदयाळ बढाई है सब तिनकी ।

तूं झमें फलभार त्यागि सुधिको वा दिनकी ॥

આમાં અન્યોક્તિ અને ગોંડી રાસ્ટ્રીમાં શ્લેષ છે. હે વૃક્ષ (રાસ્ટ્રી) તે દિવસ-
ની સુધ કેમ ભૂલી ગયું કે જે દિવસે બાગવાન તને કેડમાં રાખીને લોહ આળો અથવા
તને ધનમાંથી લાવ્યો અને રાખમાં ગોડી દીધી. કેડમાં રાખીને તને લાવ્યો વા તને લાવ્યો,
અને રાખમાં મૂકી પાણીને પોતાના હાથે સિંચ્યું. હવે તું અમરોથી સંસ્કાર પામીને
અભિમાનથી ફલાઈ ગયું. દિનદયાળ કહે છે કે તે બધી બાગવાનની વડાઈ છે પરંતુ તું
તે દિવસનું જ્ઞાન ભૂલી જઈને આજ ક્ષણના ભારથી સુડી રહ્યું છે.

पति आर पतिव्रता कहत विभाव ।

पैदां परतं ननदियाँ फेरि कहाव ॥

આ નવાજ ખાનખાનાનો બંદો છે. એક સુસાદર પતિવ્રત આવીને કહેવા
લાગ્યો કે મને પાણી પાઓ. ત્યાં એક પ્રેમિત્ર પતિકા (જેનો પતિ વિદેશ ગયેલો હોય તે)

પણ એકી હતી, તે પોતાની નણુંદને કહેવા લાગી કે તને પગે લાગું છું. આ મુસાફર પાસેથી ફરીથી પિયાડડવ કહેવડાવ. તે પિયાવ નો અર્થ પિયા આવ અર્થાત્ પતિ આવે છે એવું સમજી મનને સંતોષ આપવા માટે ફરીને શબ્દ સાંભળવા કહે છે. બીજાના વાક્યથી આપણા કચ્છીત અર્થને કઢાકવો તેને સંસ્કૃતમાં વક્રોક્તિ કહે છે. નૈપથકાન્યમાં અનેક ઉદાહરણ છે.

આવા અનેક ઉદાહરણ છે. આથી આપણે હિન્દીના માધુર્ય વિષે કાંઈક જાણી શક્યા છીએ. તે સર્વાંગ સુંદર ભાષા છે. તેનાથી પ્રાંતિક ભાષાઓને નાગરી લિપિમાં લખવામાં આવશે તો તેથી જનસમાજ તેના વધારે લાભ લેશે. ભારતવર્ષની સભાઓ અને સમાજો કે જેમાં બિન્ન બિન્ન ભાષાભાષીઓ એકત્રિત થાય છે તેમાં રાષ્ટ્રભાષાથી કામ લેવાશે તો સર્વ સાધારણ જનસમાજમાં તે અવાજ પહોંચી શકશે. આપણામાંના બેદનો નાશ થઈ પારસ્પરિક પ્રેમ અને સહાનુભૂતિના શુભ અંકુરો રોપાશે કે જેથી આપણે આપણા પર જ આધાર રાખતા બની આપણી ઉદ્દેશપૂર્તિમાં સરજતા અને સુખનો અનુભવ કરીશું.

શાન્તિધર દેસાઈ.

નિસર્ગ ભક્ત.

એક જોયું મંદિરની મહી હા ! ત્યાં કંઈ દીકું નહિ,

એક જોયા મસજિદ પાર, પ્હારી, ત્યાં કંઈ દીકું નહિ.

જનના ફરી દાશી મલાની ચાર ધામ ફરી વળ્યો,

કીધી હજારે મહા મંદિરના, અર્ખ, તુર્ક, બગી વળ્યો,

જોયું કુવર મૂલી જવે હા ! ત્યાં કંઈ દીકું નહિ.

જોળા વળ્યો વેદો કુરાનો ફેરવ્યાં પાનાં જધાં,

શીખા લીધી વેદાન્ત, શુદ્ધિ પંથ સર્વ ફર્યા કર્યા,

હા ! શિલસુરી ચુકી જધીમા, ના અરે ! દીકું કંઈ.

થાકી ફરે આ રાતમાં, જ્યાં માનવી આવે નહિ,

મુજ અગર શા, અધારમાં, જ્યાં ચરમ કો ચાલે નહિ,

આચિંતિ ત્યાં ત્હારી સિંતારી આંખમાં આવી ગઈ;

આશ્તાજ શો ઉચે ચકતો જોડે હું જાકી મહી,

ફેરી યોગનથી લહેલો ચાં, અધારી મહી,

એરાનું ત્હારું નર એવું કયાંય હા ! દીકું નહિ.

મલયાનિલ.

રમાદેવી.

(અતુસંધાન ગતાર ૫૪ ૩૦૭ થી)

દશ્ય ત્રીચુ—એક જગત.

કુમાર રવીન્દ્ર અને મુધીન્દ્ર આવે છે.

રવીન્દ્ર:—હું માલો હતો; અને પેલા સર્વ મૃત દેહોની દુર્ગંધ ! પેલા સર્વ મૃત દેહોની દુર્ગંધ ! અને હવે જાણે કે રાત્રિ અને જગત મહારી આંખો પર સ્હેજ પાણી સીંચતાં ન હોય ! એમ મહેને લાગે છે.

મુધીન્દ્ર:—તરૂઓ શિવામ ખીનું કંઈ રહ્યું નથી.

રવીન્દ્ર:—વૃદ્ધ રાજા જયેન્દ્રને મૃત્યુ પામતા ત્હીં જોયો હતો ?

મુધીન્દ્ર:—ના, પણ મહે ખીનું કંઈ જોયું હતું. ગઈ કાલે સાંજે ત્હારી ગેર-હાજરીમાં એ લોકોએ કિલ્લાને આગ લગાડી હતી, અને તોફારો સાથે વૃદ્ધ રાણી જયદેવી બચ્ચામાં ચડને દોડી ગઈ હતી. એઓએ ખાંધઓમા પડતું મૂક્યું હતું, અને મહેને લાગે છે કે એઓ સર્વ નષ્ટ થયાં છે.

રવીન્દ્ર:—અને રમાદેવી ? એ ત્યાં હતી ?

મુધીન્દ્ર:—મહે એને જોઈ ન હતી.

રવીન્દ્ર:—ખીનઓએ જોઈ હતી ?

મુધીન્દ્ર:—કોઈએ એને જોઈ ન હતી, એ મ્થા છે તે કોઈ જાણતું નથી.

રવીન્દ્ર:—એ મૃત્યુ પામી છે ?

મુધીન્દ્ર:—તોફારો કહે છે એ મૃત્યુ પામી છે.

રવીન્દ્ર:—મહારા પિતાજી દારૂ છે !

મુધીન્દ્ર:—તું જોને પ્રયમથી ચકાસો હતો ?

રવીન્દ્ર:—કેનિ ?

મુધીન્દ્ર:—રમાદેવી ?

રવીન્દ્ર:—મહે એને ફક્ત એક જ વખત જોઈ હતી. પરંતુ પોતાની આંખો નીચી નમાવી દેવાની અને પોતાના હાથની આગ અલ્પ વાજવાની એની એક ખાસ રીત હતી—અને એને વિચિત્ર એવું પાંપણ હતી !—અને એની દષ્ટિ ! કોઈ તાન, પાણીના મ્હોટા કુંડમાં જાણે કોઈ એકાએક આવી વસે ત્હેના જેવું એથી લાગતું.... મહેને ધરોત્તર માદ નથી; પરંતુ એ વિચિત્ર દષ્ટિ ફરી એકવાર જોવાની મહારી તોવ ધરજા છે.

મુધીન્દ્ર:—પેલા છુડ પર્વત ઉપર પેલો કિલ્લો શું છે ?

રવીન્દ્ર:—કોઈ જુની પવનચાલી હોય એમ લાગે છે; એને ખારીઓ નથી.

મુધીન્દ્ર:—આ બાસુએ કંઈ લિલાકેષ જાણાય છે.

રવીન્દ્ર:—શિશાલેખ ?

મુધીન્દ્ર:—હા... પરમાણમાં.

રવીન્દ્ર:—તું એ વાંચી શકે છે ?

સુધીન્દ્ર:—હા; પણ એ બહુ જુનો છે. લાવ, બેઠો:—

પત્તાદેવી:—ખીઝ બધા ઉપર બહુ શેવાળ વળી ગઈ છે.

રવીન્દ્ર:—ચાલ આપણે અહીં બેસીએ.

સુધીન્દ્ર:—“ પત્તાદેવી ”—એ તો ત્હારી વિવાહિત પત્નીની માતાનું નામ.

રવીન્દ્ર:—માયાદેવીની માતાનું ?—હા.

સુધીન્દ્ર:—એ “હા” શબ્દ તો બરફથી પણ નમ્રતર અને શીતતર નીકળ્યો.

રવીન્દ્ર:—ઓ પ્રભુ ! હવે મ્હારે મ્હોંએ જ્વાલાના “હા” શબ્દનો વખત ગયો.

સુધીન્દ્ર:—છતાં માયાદેવી રમણીય છે.

રવીન્દ્ર:—મ્હને એની ખીક લાગે છે.

સુધીન્દ્ર:—અરેરે !

રવીન્દ્ર:—એનાં નીલ નેનને તળાવે કોઈ નીચ નોકરનો આત્મા વસી રહ્યો છે.

સુધીન્દ્ર:—અરે ! અરે ! પણ તો પછી, તું સંમતી કેમ આપે છે ?

રવીન્દ્ર:—સંમતી ન આપવાથી શું કાયદો ? જે વીરા હજાર રાત્રિઓ આપણે જીવવાની છે ત્હેમાંની એક રાત્રિએ એથી મૃત્યુ પામતું મ્હને પસંદ નથી; અને મ્હને વિશ્રાંતિ નેહ્યો છે ! વિશ્રાંતિ ! વિશ્રાંતિ ! તે ઉપરાંત...મ્હારું નાક આમળતાં ચંદ્રની જ્યોત્સ્નામાં મ્હને “ પ્રિયતમ રવીન્દ્ર ” કહીને ઓલાવનાર એ હોય કે પછી કોઈ ખીજ...ત્હેમાં શું ? હૃદ !—આ પ્રદેશમાં રાણી અમરદેવી બાવી તમારથી મ્હારા પિતાને આવતી કોથની આંકડી તરફ ત્હે “ધ્યાન આપ્યું” છે ? શું ચાલે છે ત્હેની મ્હને ખબર નથી; પરંતુ કંઈક અનિદ્ર છે ખરું; અને મ્હને વિચિત્ર શંકાઓ થવા લાગી છે. મ્હને રાણીની ખીક લાગે છે.

સુધીન્દ્ર:—અને છતાં એ ત્હને એક પુત્ર માફક ચાહે છે.

રવીન્દ્ર:—પુત્ર માફક ?...હું નથી કહી શકતો; અને મ્હને વિચિત્ર વિચાર આવે છે. પોતાની પુત્રી કરતાં એ વધારે રમણીય છે, અને ખેલાં તો એજ મ્હોડું અનિદ્ર છે. કાણ જાણે શા માટે, પરંતુ એ હજુદર પ્રમાણે વર્તે છે; એણે મ્હારા વૃદ્ધ પિતાને જ્યેન્ન વિરુદ્ધ ઉડેચ્યા છે, આ વિમ્મલ એને લીધેજ થયો છે. આ બધાને અંદરખાને કંઈક છે ખરું.

સુધીન્દ્ર:—એ જ. એ ત્હને માયાદેવી સાથે પરણાવવા માગે છે, એમા કંઈ અધ-મતા નથી.

રવીન્દ્ર:—ખીજું કંઈક છે.

સુધીન્દ્ર:—હા ! સ્હમજો ! એક વાર ત્હમે પરપખાં, એટલે પછી જે ગાદી એણે છીનવી લીધી હતી ત્હેને માટે વરુના ખડકો ઉપર લટવા, તેમજ પોતાની વાટ નીકળેલા પેવાના કદાચ દીન અને અસ્વસ્થ પતિને છેડે કારણ કે ત્યારે આટલી રમણીય રાણી મૃદિ ઉપર આપણો પણ ઉડતો હોતો નેહ્યો.

રવીન્દ્ર:—બીજું કંઈ છે.

સુધીન્દ્ર:—શું ?

રવીન્દ્ર:—કાષ્ઠક દિવસ ત્હને ખબર પડશે. ચાલો આપણે જઈએ.

સુધીન્દ્ર:—શહેર તરફ ?

રવીન્દ્ર:—શહેર તરફ ? હવે શહેર રહ્યું જ નથી : વિનય દિવાલો વચ્ચે સુડાં દાંઝો શિયામ હવે બીજું કંઈ રહ્યું જ નથી !

(ગમ છે.)

દસમ ચોથું—કિસ્તામોનો હુમલ્યાજો એક ખંડ.

કુમારી રમાદેવી અને પરિચારિકા જણાવ છે.

પરિચારિકા:—આજ ત્રણ દિવસથી હું આ કિસ્તાના પેલા પથ્થર ખસેડવા મથતી આવી છું, અને મહારી દીન આંગળીઓને છોડે એક પણ તખ હવે રહ્યા નથી. ત્હમે મહારે મુલ્ય બન્યાં, એનો તો ત્હમે ગર્વ કરી શકશો. પરંતુ વાત આમ છે; ત્હમારે સ્હામા થેણું નોંધ્યો, ત્હમારે મહેલમાંથી ન્હારી જણું નોંધ્યો, ત્હમારે રવીન્દ્ર સાથે થઈ જણું નોંધ્યો, અને આ રહ્યાં આપણે આ કિસ્તામાં; આ રહ્યાં આપણે, જંગલનાં ઝાડની ઉપર આકાશ અને પૃથ્વી વચ્ચે ! મ્હેં ત્હમને ન્હોતાં ચેતવ્યા ? મ્હેં ત્હમને આમ ન્હોતું કહ્યું ? હું તમારા પિતાને સારી રીતે જાણખતી હતી.—શું વિમદ પૂરો થયા પછી આપણો છૂટકારો છે ?

રમાદેવી:—મહારા પિતા એણું કહેતા હતા.

પરિચારિકા:—પણ આ વિમદનો તો કદી અંત નહીં આવે. કેટલા બધા દિવસથી આપણે આ કિસ્તામાં છીએ ? કેટલા બધા દિવસથી હું અંદરે કે સપ્તને જોઈ શકી નથી ? અને જ્યાં જ્યાં હું મહારો હાથ મૂકું છું ત્યાં ત્યાં બીલાડીની ટોપ અને આભામેણુ હાપ આવે છે, અને આજે રવરે મ્હેં જોયું કે આપણી પાસે પાણી પણ થઈ રહ્યું છે.

રમાદેવી:—આજે સ્હવારે ?

પરિચારિકા:—હા, આજે સ્હવારે; ત્હમે હસો છો શું ? આ હસવાની વાત નથી. આજે જો આ પરપર ખસેડવામાં આપણે ફતેહમાં નહીં નીવેડીએ તો પછી પ્રાર્થના કરવા શિવાય બીજો ઉપાય નહીં રહે. ઓ પ્રભુ ! ઓ પ્રભુ ! આ કપરમાં ઉંઘેરો અને કરોળાઆ અને બીલાડીની ટોપ વચ્ચે મ્હને મૂકવા જેવું મ્હેં શું કહ્યું હતું ? મ્હેં કહ્યું ન્હોતું કયું. ત્હમારી માફક હું ન્હોતી ઉદ્ધત થઈ ! તાજે સવાને દેવ દેવાઓ, અને આપણને છૂટાં કરવા પોતાની આંગળીઓ ન હલાવનાર પેલા રોતા નીચ રવીન્દ્રને છોડી દેવામાં આપણું બધું અવર પડ્યું શું ?

રમાદેવી:—પરિચારિકા ?

પરિચારિકા:—હા; પરિચારિકા ! ત્હમારે લીધે હમણાં જ હું મૂળ પુત્રી સેવિકા બની જાશ, અને ત્હમારે લીધે ન હોત તો અત્યારે આ જ દાસે સ્ત્રોતમાં ક્ષાતિથી

બેડી હોત, અથવા તો જમવા માટે તેડું આવે ત્હેની વાટ બેડી બગીચામાં સૂઈને તાપે તપતી બેડી હોત ત્હેનો વિચાર કરવો ! અરે પ્રભુ ! અરે પ્રભુ ! મહેં શું કયું હશે કે હું...અહા ! રમાદેવી ! રમાદેવી ! રમાદેવી !

રમાદેવી:—હું ?

પરિચારિકા:—પેલો પથ્થર

રમાદેવી:—પેલો...

પરિચારિકા:—હા-જો ખર્યો.

રમાદેવી:—પેલો પથ્થર ખર્યો ?

પરિચારિકા:—જો ખર્યો ! જો છૂટો થયો ! ચૂનામાં થઈને સૂઈનું અજવાળું અંદર આવે છે ! જુઓ, જુઓ ! મ્હારા જમ્બા પર થોડું પડે છે ! મ્હારા હાથ પર થોડું પડે છે ! તંબારા મ્હો પર થોડું પડે છે ! ભીંતા પર થોડું પડે છે ! દોત્રો હોલની નાળો. થોડું થોડું સર્વત્ર છે. હું પથ્થરને ધક્કેલી દેવા માગું છું.

રમાદેવી:—હજી જો ચઢાડી રહો છે ?

પરિચારિકા:—હા, પણ એમા કંઈ નહીં ! પેલી તરફ, પેલા ખુણામાં ! તંબારો તકું મ્હને આપો ! અહા, એ નહીં પડે !...

રમાદેવી:—ફાટમાંથી ત્હારાથી કંઈ દેખાય છે ?

પરિચારિકા:—હા, હા ! ના ! માત્ર તડકો જ.

રમાદેવી:—તડકો છે શું ?

પરિચારિકા:—હા, હા, તડકો છે ! જુઓ, જુઓ, મ્હારા જમ્બા ઉપર તો નળે રૂં અને મોતી પડ્યાં; અને મ્હારા હાથે તો દુધ જેટલી ગરમી છે !

રમાદેવી:—મ્હને પણ લેવા દે !

પરિચારિકા:—ત્હમને કંઈ દેખાય છે ?

રમાદેવી:—મ્હારી આંખે અધારાં આવે-છે.

પરિચારિકા:—આપણે કંઈ તરંગો નથી લેઈ શકતાં એ કેટલું વિચિત્ર ! મ્હને લેવા દો !

રમાદેવી:—મ્હારી આંખી ક્યાં છે ?

પરિચારિકા:—હું વધારે સારી રીતે લેઈ શકું છું.

રમાદેવી:—તું કોઈ ગાઢ લેઈ શકે છે ?

પરિચારિકા:—ના, પણ ફરીતે આપણે તરંગોથી પર છીએ. પરંતુ પરન વાપ છે. પેલા પથ્થરને ધક્કો મારી ફેંકી દેવા હું પ્રયત્ન કરવા માગું છું. અહા ! (અંદર ધસી આવતાં તડકાનાં ફિરજોથી એજો અમકાને પાછા હડે છે, અને ખડને બીજા છે કણુમર ગૂપચૂપ ઉમાં રહે છે.) મ્હારાથી વધારે વખત નથી લેઈ શકાવું.

રમાદેવી:—ના અને ને ! ના અને ને ! મ્હને બીક લાગે છે.

પરિચારિકા:—તંબારી આંખો બંધ કરો; મ્હને લાગે છે હું આંધળા બની ગઈ છું.

રમાદેવી:—હું જાતે જાતે જોઈશ.

પરિચારિકા:—કેમ ?

રમાદેવી:—અરે રે ! આ તો જાણે અશિકુંડ ! અને મહારી આંખોમાં લાસચોળ ચક્રો સિવાય બીજું કંઈ નથી.

પરિચારિકા:—પરંતુ તમને કંઈ જાતે શકતાં નથી ?

રમાદેવી:—હજી નહીં ! હા, હા ! આકાશ સર્વત્ર ભૂકું છે અને પેલું જંગલ !
અહા ! પેલું આખું જંગલ !

પરિચારિકા:—મહેને જોવા દો !

રમાદેવી:—હબી રહે ! મહેને દેખાવા લાગ્યું છે.

પરિચારિકા:—તમને શહેર દેખાય છે ?

રમાદેવી:—ના.

પરિચારિકા:—અને પેલો કિલ્લો ?

રમાદેવી:—ના.

પરિચારિકા:—એ તો બીજી જાણુએ હશે.

રમાદેવી:—અને છતાં...એ રહ્યા પેલો સાગર.

પરિચારિકા:—સાગર છે ?

રમાદેવી:—હા, હા, પેલો સાગર ? એ નીલ છે.

પરિચારિકા:—પણ, ત્યારે, તમને શહેર દેખાયું જોઈએ. મહેને જોવા દો !

રમાદેવી:—મહેને દીવાદાંડી દેખાય છે !

પરિચારિકા:—તમે દીવાદાંડી જુઓ છો ?

રમાદેવી:—હા; મહેને લાગે છે કે એ દીવાદાંડી જ છે....

પરિચારિકા:—પણ ત્યારે, તમને શહેર દેખાયું જ જોઈએ.

રમાદેવી:—હું શહેર દેખતી નથી.

પરિચારિકા:—તમે શહેર દેખતાં નથી ?

રમાદેવી:—હું શહેર દેખતી નથી.

પરિચારિકા:—તમે મિનારો દેખતા નથી ?

રમાદેવી:—ના.

પરિચારિકા:—એ તો હવે યમ.

રમાદેવી:—મરહીયે કાંઈ પડાયું મહારી નજરે પડે છે.

પરિચારિકા:—મરહીયે કાંઈ પડાયું છે ?

રમાદેવી:—ધોળા સદ્વાણું !...

પરિચારિકા:—મા છે ?

રમાદેવી:—મરા ! સાગર-પાણી મહારા વાળમાં થઈ પાપ છે !-પરંતુ રસતે કાંઈ
પેલો હવે જણાતા નથી !

પરિચારિકા:—શું ? આમ બહાર રહી બોલો નહીં, મહારાથી એક શબ્દ પણ સંભળાતો નથી.

રમાદેવી:—રસ્તે કોઇ ઘરો હવે જણાતા નથી !

પરિચારિકા:—રસ્તે કોઇ ઘરો હવે જણાતાં નથી ?

રમાદેવી:—આખા પ્રદેશ ઉપર કોઇ શૂંગો હવે જણાતાં નથી !

પરિચારિકા:—આખા પ્રદેશ ઉપર કોઇ શૂંગો હવે જણાતાં નથી ?

રમાદેવી:—આખા જંગલ ઉપર કોઇ પવનચક્કી હવે જણાતી નથી !

પરિચારિકા:—આખા જંગલ ઉપર કોઇ પવનચક્કી નથી ?

રમાદેવી:—મૃતને તો કંઈ જણાતું નથી.

પરિચારિકા:—મૃતને જોવા દો.—ખેતરમાં એક પણ ખેડૂત ગતો નથી. અરે ! પંચો મોરો પાંચનો પૂલ નીચે પડ્યો છે.—પરંતુ જંગમસેતુઓને એઓએ શું કયું છે ? પેલી તરફ એક ખેતર તો બળા ગયું છે.—અને બીજું !—અને બીજું એક !—અને બીજું વળા એક ! અને ... અરે રે ! રમાદેવી ! રમાદેવી ! રમાદેવી !

રમાદેવી:—કેમ ?

પરિચારિકા:—અધું બળા ગયું છે ! અધું બળા ગયું છે ! અધું બળા ગયું છે !

રમાદેવી:—અધું ... ?

પરિચારિકા:—અધું બળા ગયું છે, રમાદેવી ! અધું બળા ગયું છે ! અહા ! નંદ હું સ્વમણ ! ... કંઈ જ રહ્યું નથી.

રમાદેવી:—એ ખરું નથી. મૃતને જોવા દે !

પરિચારિકા:—જ્યાં સુધી નજર પહોંચે ત્યાં સુધીનું તો અધું બળા ગયું છે. આખું શહેર કાળા ઈંટના એક દગ સિવાય બીજું કંઈ જ નથી ! પથ્થરોથી ભરેલી ખાધ સિવાય કિંધાનું તો કંઈ હું દેખતી નથી. જંગલમાં માણસ કે પશુ કોઈ પણ નથી. ખેતરમાં જંગલી કાગડાઓ સિવાય બીજું કંઈ નથી. તડાઓ સિવાય બીજું કંઈ જ ઉંચું રહ્યું નથી !

રમાદેવી:—એમ, ત્યારે તો ... !

પરિચારિકા:—અરે રે !

[પછો પડે છે.]

(અપૂર્ણ)

ભારત.

પ્રાસંગિક નોંધ.

૧. એક અદ્ભૂત માછલી:—The East African Standard ના સાતમી જુલાઈના અંકમાં એક જાહુધ માછલી વિષે જાણવા-યોગ્ય હકીકત આપવામાં આવેલી છે. તે નવાઈ જેવી હોવાથી અત્રે તેનું ભાષાન્તર કર્યું છે. જુનની આઠમી તારીખના અરસામાં ઝાંઝીબારમાં એક વિચિત્ર માછલી પકડાઈ છે, જેની પૂછડી ઉપર ઍરેથ્રિક ભાષામાં કેટલાક શબ્દો વાચી શકાય છે. એવું માલૂમ પડે છે કે એ માછલી એક માછલીને મળી આવી હતી. તેણે તેને ખજારમાં વેચતાં એક મેમણુ ગૃહસ્થે પાચ પૈસાથી વેચાતી લીધી, પણ તેની પૂછડી ઉપર કંઈક વિચિત્ર લેખ માલૂમ પડવાથી એક અરબી ભાષાશાસ્ત્રી પાસે તે લઈ ગયો. ત્યાર પછી મહારાજા મુસતાફને જતાવતાં તેણે પણ શબ્દો ઉકેલ્યા. આ માછલીની માગણી ૫૦૦૦ રૂપિયા મુઘીની થઈ, પરંતુ તે તેણે વેચી નહીં. આ પછી તે ગૃહસ્થ તે માછલીને સરકારી પ્રયોગશાળામાં લઈ ગયો.

પૂછડી ઉપર એક આગળ ને એક પાછળ એવા બે જુદા જુદા પુચ્છલેખ છે. એક બાજુએ 'લા અસ્લાહ-ઇલ-અસ્લાહ' છે. એનો અર્થ પરમેશ્વર સિવાય બીજો હશ્વર નથી એવો થાય છે. બીજી બાજુએ "શાની અસ્લાહ" છે. એનો અર્થ પરમેશ્વરનું વખનું એવો થાય છે. બીજી રીતે ચેતવણી અથવા અદ્ભૂત બનાવ એવો પણ થઈ શકે.

ઝાંઝીબારના મુસ્લીમ વર્ગમાં આ શોધથી ઘણા ખજારખાટ થયો છે, અને એમ કહેવાય છે કે આ લોકાઈના અંતરું સૂચન કરે છે. પૂર્વ આફ્રિકાના સરકારી અમલદારની સાથે આ સંબંધમાં વાતચતા એવું જણાયું છે કે આવો જ એક બીજો દાખલો તીબેટમાં જાણ્યો હતો. અહીં એક ઝાટના પાદશ્ય ઉપર અમુક હિંદુસ્તાની શબ્દો જોવામાં આવ્યા હતા.

આ માછલીના હાલના માલિકનું શિરનામું નીચે પ્રમાણે છે:—મિ. કાસમ શહેમ-તુસ્તા પારપિયા-યર નંબર ૬૫૨ માલિકી ખજાર-ઝાંઝીબાર.

એ માછલી મુબાઈમાં આવી છે અને તે માણસ દીક આક આના શી લેખને જતાવવામાં આવે છે એમ 'સાંઝ' ઉપરથી જણાય છે.

અમારી રાજમહેલારાંડ ઉપર આવેલી ઝોફિસમાં એ માછલીની છબીઓ તથા તે ઉપરના લેખ છે જે જણાવે જતાવવામાં આવશે.

૨. 'વસંત' માલિકના વૈશાખ ૧૯૭૩ ના અંકમાં રા. રણુજીતરામ વાતામાઈના અવસાનની નોંધ રા. રા. આનન્દરાંડર બાપુબાઈ ધ્રુવે લીધી છે. રા. રણુજીતરામનો સ્વર્ગવાસ એક સુદ ૧૪ તા. ૪ જુનને મોમ્બારે થયો છે. જેઠ માસમાં બનેલા જનાવની નોંધ વૈશાખ માસમાં આવેલ જાંચી એટલુજી અશ્વર્થ લેખન થાય છે કે 'વસંત' જેવું માલિક ૧ વિખના બાન. આગળથી સિદ્ધ કરી પ્રસિદ્ધ કરી શકે છે ! માલિકના સ્વર્ગવાસે અભિભૂતતાને એ મે આવી મંબીર પ્રગટી જૂઓ કરે એ જોઈએ ! છે. એવીજ એક મોટી જૂલ 'પટેલ બંધુ' માલિકના વંત્રીએ પણ કરી છે. એમને તે જાણે કે માસનો આખો અંક જ રા. રણુજીતરામ સમજી વિમાગ તરીકે પ્રસિદ્ધ કર્યો !

સંયોગ-સંભવ.

(દ્રુતવિલામ્બિત છંદ.)

સ્મૃતિ યદી ન ખશે મુખ શોભન,
સગલ નેવ સદૈવ રહે મુખ;
ગુજ વિચાર મહી ચક્રચૂર છું,
અવર બાન નહિં મુગને કશું.

પ્રતિદક્ષિણે સખિ ! ચિત્ત ત્હને સ્મરે,
સમય સ્વસ્થ છતાં વધુ યદ્ય દમે;
વિનમ્ર ભાવ ઉરે કંઈ બાછળે,
કામકૃતિ પ્રભુની અહીં ઉતરે.

-૨

દિવસ જે ત્રણમા મગશું સખિ !
વિરહ-દુઃખ જશું સહુ વીસરી;
ઉર તણા ઉભરા સખિ ! કાદશું,
મુઠ મહી દિનરાત વીંતાવશું.

૩

ધીરજ સ્વસ્થ સખિ ! ધરશે નહિ !
રજની જે ત્રણ ગાંઠી જશે વહી;
દિવસ તો ગૃહકાર્ય મહી જશે,
સમય કૈંક શિશુદ્વય રોકશે.

૪

હૃદય આશ યદી બદલાવતું,
શુચ બધીય ઉરય નિવારતું;
વદનપદ્મ સખિરિ ! ખિલાવતું,
પ્રણયનાં જાણે નવરાવતું.

૫

સખિ ! ચર્ચરા અતિથિ છું તો તવ,
અરપજે અધિ ! અધ્ય રહેને પ્રિય;
અતિ પ્રસન્ન મુખે આવશેકળે,
વિરહનાં દહેતા વીસરાવજે.

૬

વિવિત્તમું.

નવું અને જૂનું.

(અનુસંધાન જુનું પૃષ્ઠ ૨૬૮ થી)

મૂળ વાત એ છે કે, જે સર્વાંગપૂર્ણ મનુષ્યત્વ ઉપર આપણને શ્રદ્ધા અને વિશ્વાસ હોય તો આવા પ્રશ્ન ન ઉઠે. એમ હોય તો આપણે કંઈક કુટ અને કૌશલપૂર્ણ વ્યાખ્યાનોમાં આપણાં મનને ગુચ્ચીને બદારના થોડાક સંજીર્ણ સંસ્કારોના કિલ્લામાં બંધ રહેવાની પ્રેરતિ ન કરીએ. જે સમયે આપણી જાતિ વાસ્તવિક રીતે એકજ જાતિ હતી તે સમયે આપણે પણ યુદ્ધ અને વ્યાપારવલ્લુન કરતાં આપણું શિલ્પકૌશલ્ય ઉત્તમ અને સુપ્રસિદ્ધ હતું. આપણે દેશદેશાન્તરમાં અવરજવર કરતા અને અન્ય જાતિઓ પાસેથી અનેક વિદ્યાઓ શીખતા તથા તેમને શીખવતા. આપણી પાસે દિગ્વિજય કરનારા બળ અને વિચિત્ર અર્થર્થ હતાં. આજ તેને બહુ વર્ષ વીતી ગયા છે. આ સમય અને સમય વચ્ચે અનેક પ્રકારના વારા ફરથી અન્તર પડી ગયો છે. આજ આપણે સમયના સીમાન્ત પ્રદેશમાં ઉભા રહીને, એ વખતની ભારતીય સંસ્કૃતિ (civilization) ને, પૃથ્વીથી ઘણું દૂર ઉભેલી, તપશ્ચર્યાથી પવિત્ર અને હોમધૂમથી અતૈકિક બનેલા સમાધિરાજ્ય સમાન જોઈએ છીએ; અને તેની તુલના આપણા વર્તમાન કંડી પ્રકૃતિવાળા, કર્મહીન, નિરાશસ, નિસ્તબ્ધ ગામ સાથે કરીએ છીએ, પરંતુ એ તુલનામાં વાસ્તવિક યથા, યૌતા, કાંઈ પણ નથી.

અમારી એ ચોક્કસી કલ્પના છે કે, આપણે ત્યા કેવળ આધ્યાત્મિક સંસ્કૃતિજ હતી. ઉપવાસ કરવાથી દુર્બલ બનેલા અમારા સર્વ પૂર્વ પુરુષો જુદા જુદા બેસીને શ્વાત્માને સંયમવદા રાખી, કર્મથી બિલકુલ અલગ રાખી, અત્યન્ત સૂક્ષ્મ જ્યોતિની રેખા બનાવી નાંખવાના યત્નમાં જ પ્રવૃત્ત રહેતા. આપણી એ સર્વ સંપન્ન સંસ્કૃતિને મેળું પામ્યે બહુ. દિવસ યદ્ય ગયા છે. આપણો વર્તમાન સમાજ માત્ર તેની પ્રેતચોળિ રૂપ છે. આપણાં ક્ષીણ અંગોને જોઈને આપણે અનુમાન કરીએ છીએ કે, આપણી પૂર્વની સંસ્કૃતિને સમયે એવી સ્થિતિ ન હતી. તે સમયે કેવળ પ્રયાગ્ય આધ્યાત્મિકતા હતી. તેમાં પૃથ્વી, જળ, અગ્નિનાં નામ પણ ન હતાં. કેવળ થોડાક વાયુ તથા આકાશ હતાં.

કેવળ મહાભારત વાંચ્યાવી પણ એ વાંત સમજતય છે કે, આપણી એ સમયની સંસ્કૃતિમાં શૂન્યનો વેગ કેટલો પ્રબળ હતો. તેમાં કેટલાયે સમાજવિશ્લેષ અને કેટલીયે પરસ્પરવિરોધી શક્તિઓની ટક્કર ઓછાલી હતી. એ સમાજ એકદં કારીગરને હાથે તૈયાર કરેલા એક અંત્ય સુધર સુસજ્જિત સમતાપુકા ચંત્ર જેવો સમાજ નહોતો. એ સમાજમાં એ: તરફ લોભ, દિસા, ભય, દેવ અને અસંયત અકારે અને બીજી તરફ વિનય, ધીરતા, આત્મલગ્ન, ઉદાર મંદત્વ અને અપૂર્વ સાધુભાવે મનુષ્ય ચરિત્રમાં અગવળ ઉત્પન્ન કરીને તેને ગ્રમંગાટવાળું અને સચેત બનાવ્યું હતું. એ સમાજમાં નવું પુરુષ સાધુપુરુષ ન હતા; સર્વ સ્ત્રીઓ સતી ન હતી અને સર્વ બ્રાહ્મણ તપસ્વી ન હતાં. એ સમાજ

જામાં વિશ્વામિત્ર જેવા ક્ષત્રિય હતા. દ્રોણાચાર્ય, કૃપાચાર્ય અને પરશુરામ જેવા બ્રાહ્મણો હતા. કેન્તી જેવી સતીઓ હતી. ક્ષમાશીલ યુધિષ્ઠિર જેવા રાજા હતા; શત્રુઓના રક્તની પ્યાસી તેજસ્વિની દ્રૌપદી જેવી રમણીઓ હતી; એ સમયના સમાજમાં બસાઈ અને બૂરાઈ, પ્રકાશ અને અન્ધકાર આદિ છવનનાં લક્ષણ વિદ્યમાન હતાં. એ સમયનો મનુષ્ય સમાજ રેખા-ચિહ્નનો જેવો વિભાગયુક્ત સંયત અને સિદ્ધસિદ્ધાન્ત ધારી સમાજ હતો નહીં. વિપ્લવદ્વારા ક્ષોભિત થયેલી માનવ-પ્રવૃત્તિઓના ધાત-પ્રતિધાતને કારણે સદા બાગૃત રહેવાની શક્તિથી પરિપૂર્ણ એ સમાજના અમારી એ પ્રાચીન સંસ્કૃતિ, કૃતીશક્તિ વિશાલ વૃક્ષની પેઠે પોતાનું શિર ઉચ્ચ રાખી વિરાજમાન થયેલી હતી. એ પ્રબળ વેગવાળી સંસ્કૃતિને આજ અમે અમારી દૃષ્ટિનાથી નિષ્કેષ, નિર્વિરોધ, નિર્વિકાર, નિરાપદ અને નિર્દોષ બનાવીને કહીએ છીએ કે—“અમે લોકો એજ સંસ્કૃત જાતિના છીએ, અમે લોકો એજ આધ્યાત્મિક આર્યવંશજ છીએ. અમે કેવળ જપતપ કરીશું; કેવળ ધર્મધર્મ કરીશું અને સમુદ્રયાત્રા બંધ કરીને, ખીછ જાતિયોને અસ્પર્શ્ય બનાવીને, મહાન હિન્દુ નામને સાર્યકે કરીશું.”

પરંતુ તેને બદલે જો અમે સત્યાસન કરીએ; વિશ્વાસ રાખીને કાર્યો કરીએ; ધરનાં બાળકોને અત્યંત બુદ્ધાપણમાં નાંખીને ગોળ ગોળ ગ્રામીની દક્ષી ન બનાવીએ એટલુંજ નહીં પણ તેઓને સત્યના શિક્ષણથી સરળ, સમજ અને દૃઢ બનાવીને તેઓ પોતાનું શિર ઉચ્ચ રાખી ઉમાં રહી શકે એવાં બનાવીએ, જે અમારા હૃદયની એવી અભિમાન રહિત ઉદારતાથી ચર્ચા કરીએ કે જેથી આરે પાસથી જ્ઞાન અને મહત્તાને આણીને નિયમપૂર્વક આનન્દી અને આદરયુક્ત સંબાધણથી એકત્ર કરી શકીએ; જે અમે સંગીત, શિલ્પ, સાહિત્ય, ઇતિહાસ, વિજ્ઞાન આદિ વિવિધ વિદ્યાઓની આલોચના અને ચર્ચા કરીને દેશ વિદેશમાં પર્યટણ કરીને, સમસ્ત પૃથ્વીમાંનું ચોડું ચોડું પણ સાથે જ્ઞાન ગૃહણ કરીને અને ખરાબને દૂર કરીને એક ચિત્તે, નિષ્પક્ષપાતબાવે વિચારણા કરીને અમારી આરે બાળુઓથી ઉન્નતિ કરી-અમને પોતાને વિકસિત કરી ઉમે લઈ જઈ શકીએ તો એ તો ન કહી શકાય કે જો અમે ‘હિન્દુપણું’ કહીએ છીએ તે પૂરા તૌરથી ટકી રહેશે કે નહીં, પરંતુ એટલું અવશ્ય બનશે કે પૂર્વકાલમાં જે સજીવ, સંયોગ તેજસ્વી હિન્દુ સંસ્કૃતિ હતી તેની સાથે અમારો ધણે અંશે મેળ મળી જશે.

વર્તમાન સમયમા ભારતની પ્રાચીન સંસ્કૃતિ ખાણની અંદરના પત્થરને કાલસા સમાન બનાવે છે. કેટલાક વખત ઉપર ક્યારે તેમાં વધારા ઘટાડાનો અને લેવા દેવાનો નિયમ હોતો ત્યારે તે મોટા જંગલના રૂખમાં હવિત હતી. એ સમયે તેમાં વર્ષાનો સજીવ સમયગમ-ચો હતો. એ સમયે ફળફૂલ અને નવપદ્મલોનો સ્વામ-વિઃ વિકાસ થતો હતો. સમયે તે જ વૃદ્ધિ કે ગતિ ન રવા હતા પણ અમારે માટે તે સંસ્કૃતિ અને પાની ગણ નથી તેની અંદર એક યુગોની ગાંભીર અને પ્રશસ્તિ રહે છે, એ અમારી સનિયે તે ઠંડી અને અન્ધકારમય પાની ગણ છે. એ તેને કેવળ ધોર કાળા અંધકારનો રાંબ બનાવીને તેની સાથે રમત રમીએ છીએ; તેનું કારણ એ છે કે, અમારા હાથમાં જો રોશની નહોતી તો પછી કેવળ અતુરાન્ધાનદ્વારા પ્રાચીન

કાળની ખાઈઓમાં ખાઈ ખોદીને ગમે તેટલા ખનિજ પદાર્થોના ઢગ બહાર કાઢે તો તે બધા કાંઈ પણ કામના થઈ પડે નહીં.

મૃત મનુષ્ય જ્યાં ને ત્યા પડી રહે છે, પરંતુ જે છપિત છે તે તો દશે-દિશાઓમાં ફરતો ફરે છે. એ મનુષ્ય મિનતતામાં એકતા સ્થાપિત કરીને પરસ્પર વિપરીત ભાવોની વચમાં પુલ બાંધીને ખેરખરા સત્ય સુધી પણ પહોંચી વળે છે. તેના ઉપર પોતાના અધિકાર જમાવી દે છે. તે એક બાણુએ સુધી જ્યાંમાં નહી પરંતુ ચારે પાસે હુમલામાંજ પોતાની યથાર્થ ઉન્નતિ સમજે છે.

આપણે સ્મરણમાં રાખવું જોઈએ કે-જ્યારે આપણામાં એવું સજીવ મનુષ્યત્વ આવશે ત્યારે આપણે પ્રાચીન અને આધુનિક મનુષ્યત્વને પૂર્વ અને પશ્ચિમના મનુષ્યને આપણા વ્યવહારમાં-કામમાં લઈ શકીશું.

ધનશાંકર હીરાશાંકર ત્રિપાઠી.

મીરાંબાઈની મોહનમાળા.

(મીરાંબાઈ પૂરે જન્મની પ્રીત—એ જન્મની ધૂન.)

મીરાંબાઈ, હરિનાં હંયાંની મોહનમાળા રે:

પ્રભુને પ્રિય એ રહ્યાણું !

મોહનમાળામાં નારાયણનું નામ રે:

સડ કોઇને જ્ઞાણું !

નારાયણને નામે જીવન કલ્યાણ રે:

હું તો જ્યા ત્યાં ન્યાણું !

મીરાંને મનડે દિગે બધું અજ્ઞાંડ રે:

જાણું-જોણું ગાણું !

નયું અજ્ઞાંડ નારાયણનું ધામ રે:

સડ કોઇને જ્ઞાણું !

નારાયણને ધામે જીવન કલ્યાણ રે:

હું તો જ્યા ત્યાં ન્યાણું !

મીરાંને નયણે નાચે ચેતન-દિવ્યાશ રે:

સાધુ-સતિ રહ્યાણું !

ચેતન દિવ્યાશ નારાયણનું ધામ રે:

સડ કોઇને જ્ઞાણું !

નારાયણને ધામે જીવન કલ્યાણ રે:

હું તો જ્યાં જ્યાં ન્યાણું !

સ્વીકાર અને અવલોકન.

૧. Vernaculars as Media of Instruction in Indian schools and Colleges એ નામનું અંગ્રેજી ચોપાનિયું અમને મળ્યું છે તે મારે મ. ગાંધીજીનો અને ઉપકાર માનીએ છીએ. એના કર્તા રા. રા. પી. જે. મહેતા એમ. ડી. બેરિસ્ટર-એટ-લો છે. આપણી શાળાઓ તથા મહારાજાઓમાં માતૃભાષા દ્વારા શિક્ષણ અપાવા મારે શારદાપીઠના નેતાઓને 'અરબ' દરવામાં આવે છે. એ સમયમાં સંપૂર્ણ દલીલવાળું ઉપરોક્ત ચોપાનીયું એક અનુભવીના તથા વિદ્વાનનાં હાથે લખાયેલું ધણું આપકારદાયક છે. લેખકે એમાં જે વિચારો દર્શાવ્યા છે તે તેમના સ્વતંત્ર છે, પરંતુ જે દલીલ કરી છે તથા તેના સમર્થનમાં જે દર્શાવેલો આધાર છે તે પર લક્ષ અપાવવું જોઈએ. એ તો ખરું છે કે અન્ય ભાષામાં જે શિક્ષણ અપાવાથી માતૃભાષા ઉપરનો કાણુ દિવસે દિવસે ઓછો થતો જાય છે તે એટલે સુધી કે શારદાપીઠના પદ્મી ધારીઓ પણ સાધારણ વાતચીતમાં અધુરું અંગ્રેજી અને અધુરું ગુજરાતી બોલે છે. કેટલાક તો એટલે સુધી કહે છે કે, અમે અમારી ભાષા જે ભૂલી ગયા છીએ. એ પણ ખરું છે કે માત્ર અંગ્રેજી દ્વારા શિક્ષણથી માતૃભાષામાં સાહિત્યની વૃદ્ધિ થતી નથી, તે વિકાસ પામતી નથી, પરંતુ તેની અવગતિ થાય છે, તે સર્વ સ્થિતિ સુધારવાને જોશક માતૃભાષાદ્વારા શિક્ષણ અપાવું શરૂ થવું જોઈએ.

૨ ફૂલ ભૂપણ મહિલા-પ્રયોગક મજલાલ જાલવજી હકુર, પ્રકાશક રા. મોહનલાલ મનસુખરામ શાહ. ગુજરાતીમાં સ્ત્રી વાચનના તથા ઉપયોગનાં પુસ્તકો હમણાં હમણાં પ્રસિદ્ધ થાય છે એ આનંદની વાત છે. આ પુસ્તકમાં સ્ત્રી ઉપયોગી નિબંધો આપ્યા છે તેથી તે દરેકને વાંચવા અને ભલામણ કરીએ છીએ, ને તેટલા માટે એ પુસ્તક દરેક પુસ્તકાલયમાં જોવા હમણીએ છીએ હાલમાં પ્રસિદ્ધ થતી નવલકથાઓ કરતાં આ પુસ્તક વાંચનાથી અલગ અલગ સ્ત્રીઓને કામદે શરૂ કરે એ અમારો અભિપ્રાય છે.

૩ શ્રી સર્વજ મહાવીર જૈન પુસ્તક બંધારનો સં. ૧૯૬૮ થી સં. ૧૯૭૨ સુધી વર્ષ ૫ નો હેવાલ. આ દસઘર હેવાલ અમને તેના વ્યવસ્થાપક તરફથી મળ્યો છે તે મારે એ સંસ્થાનો અને ઉપકાર માનીએ છીએ. સદરહુ સરેયા સંબંધી અને અમારા આગમના એક અંકમાં અભિપ્રાય આપ્યો હતો, તે પછી આ હેવાલ વાંચ્યા પછી અમને તે અમારો અભિપ્રાય વિરૂધ્ધ દઢ થાય છે. કારણ હેવાલમાં દાનવીરોનાં નામ જોતાં, તથા બંધાર સંબંધી ધારા ધોરણ વાચતાં અમને ખાતરી થઈ છે કે એના કાર્યવાહકો ધણા ઉત્સાહી છે તથા સંગીન કાર્ય કરી જતાવ્યા હિસુક છે જૈન સંપ્રદાયમાં પણ જુદા જુદા સંધાગ છે, પણ સંસ્થાને ધન્યવાદ ધરે છે કે તે સંધાગનો જોદ ચાખ્યા સિવાય બીજાને દાખલ કરવામાં આવે છે. આટલી સમગ્ર કાર્યવાહકો તરફથી કરી આપ્યા છતાં પણ સાધુ સાધ્વીઓ જોઈએ તેટલા પ્રમાણમાં ભાવ લેતાં નથી એ દિલગીરીની વાત છે. અને દરેક શ્રાવક બાઈઓને એ સંસ્થાને ગદ્દ કરવા વિનંતિ કરીએ છીએ.

દરબાર સાહેબ લક્ષ્મણવાળાએ મોટી ગંજીવર રકમ એ સંસ્થાને ભેટ આપ્યા પછી એ દાનવીર નગનો દાખલો લેક, જેતપુરના ખીજ દરબાર સાહેબ મૂળવાળાએ પણ એ ઉપયોગી સંસ્થા પ્રત્યે સારી લાગણી જણાવી છે તે વાંચી અમને આનંદ થયો છે. બેશક આ પ્રભાણે જૈનધર્મ સિવાયના ખીજ ધર્મના લોકો છૂટે હાયે સંહાય કરે નહિ, ત્યાં સુધી એણે અભાર સુધીમા ને કાર્ય કરે અત્યંત છે તેમાં વૃદ્ધિ કરી શકે નહિ એ નિર્વિવાદ છે. તેટલા માટે અમે દેવેકને 'ફલ નહિ તો ફલની પાંખડી' આપી મદદ કરવા બહામણ કરીએ છીએ. કાર્યવાહકો ને હિસ્તાલરો કામ કરે છે તે માટે તેમને ધન્યવાદ ધરે છે.

ધન્યવંતરિ માસિક. પુ. ૧૦, અંક ૧ છઠ્ઠો, જુન ૧૯૧૭, આ માસિક અમને આજ વખતે મળ્યું છે જે ઉપકાર સહિત સ્વીકારીએ છીએ.

માસિક મકરંદ.

The Mysore Economic Journal ના જુન ૧૯૧૭ ના અંકમાં Government and Industries in India એ વિષે મિ. એસ. એચ. હુબે. ખી. એ. તો લેખ મનનીય છે, જે હાલની પ્રવૃત્તિને ઉપયોગી હોવાથી તેનો સાર અજ લીધો છે. હિંદુસ્તાનના ઉદ્યોગ માટે સરકાર તરફથી મદદ મળે એવી ખૂબ જ ત્યા સંબંધાય છે, અને ઉદ્યોગોના વિકાસ માટે રાજ્ય તરફથી મદદ મેળવવા બાબત ઔદ્યોગિક કમિશન સમક્ષ જુગાનીમા મામલો થતો જણાય છે. એવે સમયે હિંદુસ્તાનના ઉદ્યોગોને ક્યા ક્યા અડચણો નડે છે તે જોવા નેમળું. સરકાર તરફથી સાહાય્યને માટે લેખક એ સુધાઓ રજુ કરે છે.

૧ કારણ કે ધણાખરા અહીંના ઉદ્યોગો ટ્યુપચુ સ્થિતિમાં છે. એમાંના મુખ્ય ૩૫ વજાટ, શાલ અને શેતરંજીની ખનાવટ, રેગમની ઉછેર અને રેશમનું વજાટ એ પૈકી પહેલા બે ઉદ્યોગો ધીમે ધીમે નષ્ટ થતા જાય છે, અને તેની ઉપયોગીતા જણાતી બંધ થવા લાગી છે, અને બે સરકાર તરફથી મદદ મળી ન હોત તો હેક્ટો ઉદ્યોગ પણ એ સ્થિતિએ પહોંચત. તે પછી પેતી સાથે સંબંધ ધરાવતા અવરિચત ઉદ્યોગો છે જેવા કે ૧ ચાંદ, ૨ કોરી, અને ૩ ગળી એ પૈકી માત્ર પહેલો ઉદ્યોગ બહુ સારી સ્થિતિમાં છે. કારીની પડતી યાય છે, અને શ્રીલ ઉદ્યોગને રસાયણિક રંગથી ઘોડો પહેલ્યો છે. ચાતુ વિમલને લીધે, અને રંગની આયાતની અછતને લીધે ગળીનો ઉદ્યોગ પાછો જન્યત થયો છે. પરંતુ લગાઈ બંધ થયા પછી રસાયણિક રંગો વધારે પ્રમાણમાં આવશે એટલે આ ઉદ્યોગ હમેશને માટે નષ્ટ થશે એવી શંકા ગંડે છે.

૨. કારણ કે જે પરચેસી ઉદ્યોગો મોટા પ્રમાણમાં થતી પેદાશને લીધે તેમાં સર્વ પ્રકારની કરકસરનો સમાવેશ થાય છે, અને જે શુદ્ધિતાળી કારીગરોને લીધે અધાગ

લોકહિતાયે માત્ર લાગત કિંમતે નીકળતા

ઉત્તમ અને સસ્તા ગ્રંથો.

રોયલ આંક પેલ કદના મોટા ગ્રંથો.

ગ્રંથનું નામ

પૃષ્ઠ સંખ્યા

યોગવાસિષ્ઠ મહારામાયણ બે ભાગમાં	૨૦૦૦	
શિવાજી છત્રપતિ-ઉત્તમ મોટું ચરિત્ર	૩૫૦	૧
શાન્તિપર્વ-મહાભારતનું	૮૫૦	૩૧
ભગવતી ભાગવત અથવા દેવી ભાગવત	૬૫૦	
આર્યભિષેક-વૈદક ગ્રંથ નવી સુધારેલી આવૃત્તિ	૭૦૦	૨
રાજસ્થાનનો ઇતિહાસ ભાગ ૧ લો મેવાડ	૮૦૦	
દાસબોધ-નવીન ભાષાન્તર	૪૦૦	૧૧

નાના કદના ઉત્તમ અને સસ્તા ગ્રંથો.

ભગવદ્ગીતા શ્લોક તથા અર્થ સંહિત. ૦) = પાકું પૃષ્ઠ ૦) = રેશમી ૦
સદ્ગુણી બાળકો ૦. બાળકોની વાતો ૦) = બાળ સદ્બોધ ૦) =
ભગ્વત સાગર ૦) = એકાદશ સ્કંધ ૦) = મનહર પદ ૦) ના

પોસ્ટેજ જુદું. વિગતવાર સૂચીપત્ર મફત.

વિવિધ ગ્રંથમાળાના આલુ સં. ૧૯૭૩ ના ગ્રંથો-સ્વામી વિવેકા-
નંદના સદુપદેશ ભાગ ૩ જે, અમેરિકાનો પ્રવાસ. (આ બે ગ્રંથો તૈયાર છે);
બંદીન નિર્ધાવણી, સસ્તું સાહિત્ય વ૦ કા. નો દશ વર્ષનો હિસાબ અને
રિપોર્ટ, વિવેકાનંદના સદુપદેશ ભાગ ૪ થો (આ પુસ્તકો છપાય છે); છેલ્લું
પુસ્તક પણ ઉત્તમ જ પસંદ થશે. કુલ પૃષ્ઠ ૨૦૦૦, વાર્ષિક મૂલ્ય રૂ. ૨, પાકું
પૃષ્ઠ સાથે રૂ. ૩, પોસ્ટેજ વર્ષ પૂરું થતાં સુધી જ માફ તે પછીથી જુદું.

સસ્તું સાહિત્ય વર્ધક કાર્યાલય

કાલ્યાણની રોડ સુબધ ૨
મેશન કોટ પાસે અમદાવાદ

चंद्रप्रकाश.

असंख्येनाधिशरस्ते मा पलेषु कदाचन ।

मा कामकलहेतुर्मुमा त संगोऽस्थकर्मणि ॥ भः गी. ॥

पुस्तक १०, अंक ११, गण्डेश्वर १९१७.

भाद्रपद १०७३

[illegible]

सचिदेवनाम पोस्टेनं साधे भेदपिशा. ओङ नन्दना नमो आनी.

प्रेषणां विवृणोति, प्रोक्तं हि हिमं हिमं प्रेषणां विवृणोति न च मारोम एव

[illegible]

महोदय नवीन नगरपालिकाको विकास गर्न लागि

અપ્રસિદ્ધ પ્રાચીન કાવ્ય

કવિ: પ્રેમાનંદકૃત

ખજુવાહન આખ્યાન.

ત્રીકા તથા વિવેચન સહિત દશમણાં નં બહાર પડ્યું છે.

કીમત બાર આના.

લખો—વ્યવસ્થાપક અ. ડ્રા. કો. શ. ઓફિસ.

રાજમહેલ રોડ-વડોદરા.

અભિપ્રાય.

૧. રા. ખજુર વામનરામ મહેતા, એમ. એ; એલએલ, બી. એઓ લખે છે કે,

“ રા. રા. ભાનુસુખરામ નિર્ગુણરામ મહેતાએ મહાકવિ પ્રેમાનંદકૃત ખજુવાહન આખ્યાન અનેક પ્રતોભાથી સંશોધન કરી પ્રકટ કર્યું છે. એક રીતે જોતાં, હાલના એમાસાંની લીક્ષતરી માધક કુરી નીકળતા કવિઓના વખતમાં પ્રેમાનંદ જેવા પ્રાચીન કવિના લેખો પ્રસિદ્ધિમાં આવે એ યથાર્થ છે.

આ લઘુ પુસ્તક રા. ભાનુસુખરામના સાહિત્યપ્રેમ અને સાહિત્યની સેવા કરવાની અનુકરણીય ઉદ્દેશનું એક દૃષ્ટાંત છે.

સગળ ભાષામાં લખાયેલા ઉપોદ્ધાત અને ટુંકી પણ જરૂરની ત્રીકા સાથેનું આ આખ્યાન ગુજરાતી શાળાઓના વિદ્યાર્થીઓને ઉપયોગી નિવડે એ નિર્ધાર છે, અને પ્રભાવર્ગ, સરકાર સેમ્પર શુભગતના દેશી રાજ્યો તરફથી ઉદાર મદદની પ્રકટ કરતાં વ્યાજ રાખે તો તે સફારણુ છે માધારણુ વાચકદંડ અને શાળાઓ માટે તો હાલના સ્વરૂપમાં આ પુસ્તક ઉપયોગી છે. પરંતુ મને લાગે છે કે, શુદ્ધ ભાષાના ખાતરી સાથે હસ્તલિખિત પ્રતની અમલ ભાષામાં આખ્યાન છાપીને એક-સાહિત્ય-આવૃત્તિ કહોડી હોય તો સાહિત્યના શોખીનો માટે પુસ્તકની સંસ્કૃતિ અને આકર્ષણમાં વધારો થાય એટલું જ નહિ-પણ આજના માર્ગમાં કાર્ય કરનારા બીજા કોઈના સાહિત્ય મેવડોને તેઓના કાર્યના ધણે અંગે મદદ મળે.”

વડોદરા ૧૦-૮-૧૭.

ખજુર વામનરામ મહેતા.

૨. કેળવણી માસિકના ત્રીજી, રા. રા. કલ્યાણરાય તથુભાઈ જોશી, બી. એ;

ઓગસ્ટ ૧૯૧૭ નાં એકમાં, લખે છે કે, “ પ્રેમાનંદના અપ્રસિદ્ધ કાવ્યોમાંથી આ એક કાવ્ય રા. રા. ભાનુસુખરામ મહેતા મહેનતે સંગ્રહીને તૈયાર કર્યું છે. પ્રાચીન સાહિત્યને સંશોધન કરવાની કલા અને શક્તિ તથા એસ અથવા સાક્ષરતામાં હોતી નથી, જેમાં છે તે પ્રશંસા એક રા. ભાનુસુખરામ છે. જેમને આ વિષયનું કાર્ય કરવાનો અનુભવ નથી તેમને આવા કાર્યમાં થીની મહેનતનો ખ્યાલ આવતો નથી. આ આખ્યાનમાં મહાભારતમાં વર્ણવેલી ખજુવાહનની કથાનો ચિત્રા આપવામાં આવ્યો છે. પ્રેમાનંદની વર્ણન શક્તિ અજગ્ય પ્રકારની છે. તે જ શક્તિ પણ આ આખ્યાનમાં દર્શાવે છે. એકાદી શાળામાં આવા આખ્યાનનો નિર્માણ નજીક જોવા જતાં પુસ્તકની સાથે સાપેક્ષ અવ્યાસ કરાવવામાં આવે તો જ પ્રેમાનંદની કદર કરતાં આપણા વિદ્યાર્થીઓ જાણે અને ત્યારે આપણા વિદ્યાર્થીઓમાંથી જુના સાહિત્યની મોઢખોળ કરવાની કાવકાતવાળા માણસો બહાર પડે. પુસ્તકને આ તે નોટ આપીને વિદ્યાર્થીઓ માટે કેટલીક સરળતા કરી આપવામાં આવી છે. ઉપોદ્ધાત વિક્રાંતી બગ્ગર તથા સાહિત્યના અભ્યાસીઓને માર્ગદર્શક અને પ્રેરણાદાયક અને તેની છે.”

ચંદ્રમકાશ.

કર્મણ્યેવાધિકારસ્તે માં ફલેષુ કદાચન ।

માં કર્મફલતૈતુર્ભૂર્ગો તે સંગોઽસ્ત્વકર્મણિ ॥ મ. ગો. ॥

પુસ્તક ૧૦. અંક ૧૧.

સપ્ટેમ્બર ૧૯૧૭.

શાદ્રપદ ૧૯૭૪.

આત્મચરિત્ર.

(અનુમધાન અક ૯ મુઃ ૩૧૧ થી)

તેને પુષ્કળ આર્જન્ય કર્યા ત્યારે પોતાની તે પુ'છ એણે મને બતાવી. તે પુ'છ નો તેને રમતામાં જરૂર છે એક નછવું ચિત્ત હતુ; પણ હું તો તે ચિત્તપર વારી ગયો અને મારો આક્રુ લઈ મને તે આપવા આગ્રહ કરવા લાગ્યો. એવે મારા કાલવાલાને લાંબી તપન નાખુદીથી તે મને આપવા તયાર થયો ।

સામંજસે બાપાએ જોશીસમાથી આવી મને ચપ્પુ માટે પૂછ્યું, પણ બ'દ દા કરે 'એવા કાયા કર્યા હતા । બાપાએ તે સર્વ સ્થળે શોધ્યો પણ હોય તો જરૂર ને ! તેણે મને સમજતીને, ભાઈ બાપુ કરીને, અને ધમકી આપીને પૂછ્યું પણ મેં તો જે નન્નો વાસ્યો તે તેનો તે જ !

એ પછી બાપા પાસે જોસી, ત્રણેક દિવસે, અભ્યાસ કરતો હતો એવામાં બાપાની જોશીસના વનમાળી બાપુ ત્યાં આવી કહેવા લાગ્યા " જયગોપાળ, દાદાજી ! હ્યો આ તમારો આક્રુ ! "

" અરે ! ક્યા સાંપડ્યો તમને એ ? "

" મોશ પુતના હાથમાં કાલે મેં એ જોયો. ' મારો ચપ્પુ ખોવાયો છે ' એમ તમે કહેતા હતા. તમારો આક્રુ વારંવાર હું લેતો હોવાથી તે મેં તરત જોળખ્યો. ' મેં તેને પૂછ્યું કે, " આ આક્રુ તને ક્યાંથી મળ્યો ? " ત્યારે તેણે કહ્યું, " પ્રભાતે મને એ રુકસમાં આપ્યો. "

" કુમરે, અહ્યા ? આ 'ખરુ' છે કે ? "

" હું શું બાલુ ? સત્તજાવી નીચું ડાકું ધાલી એસી રહ્યો.

આજન ચપ્પુની મારી હોંસ પરી પડી. મારા મામા બાંકીપુરમાં જેવર હતા તેની પાસે ચપ્પુતાર આક્રુ લતા. તેમાથી એક મને મોટલી આપવાનું મેં તેને લખ્યું.
 " બપોરમાં મોટા અઘરે તમા કહે છે.

રનિવારે બાંકીપુરવી આવતાં મામાએ ચપ્પુ આણ્યો. મને અત્યાનંદ થયો. પણ બાપાએ મને ચપ્પુ આપ્યો નહિ ! “ મોટો ઘરો ત્યારે આપીશ, હમણાં તો હાથખાપ કાપશે. ” એવું તે સમયે મને જોડું જ ભાસતું કારણ મને કંઈ. હું ક્યારે મોટો થાઉં અને પોતાનો ચપ્પુ વાપરું એવી ધણી દિલ્લટ ઇચ્છા મને લાગી રહી હતી !

૧૮૮૧ ની સાલમાં અમારી ખગોલમાંની (છત્રપુર) શાળા બંધ થવાથી હું ઘેર જ અભ્યાસ કરવા લાગ્યે. પછી હું બરહામપુર મામા પાસે ગયો. પણ ત્યાં વધારે દિવસ રહ્યા ગયા નહિ. મામાની બાંકીપુર બદલી થવાથી હું ધાત્રીયામ ગયો. મારે કેલનાની નિશાળમાં જવું એમ હતું, પરંતુ ત્યાં મને તાવ આવવા મોડાથી બાપા આવી મને પુન ખગોલ (દિનાપુર) લઈ ગયા. અહિં રમવું અને બટકવું એ જ મારો વ્યવસય હતો, અને તે એક વર્ષ ચાલ્યો. બાપાને ધણું જોડું લાગવાથી તે કહેતા : “ મને સાફ શિક્ષણ ન મળવાથી હું ૩૦ ના પગારે લગાડાગીરી કરું છું. તું સાફ બચ કે રખડવું ન પડે. ”

એ પછી ૫ માઈલ દૂર દિનાપુરની ઇંગ્લેશ હાઈસ્કૂલમાં હું જવા લાગ્યો. મગા નરે એક ધર આ રીતે ભાડે હતું અને તથા માને ત્યાં ગળ્યા અને એક ધાટણ રાખીને ત્યાં પાઠ અગોલ ગયા.

બાપાની નોકરી ભારે મેળોની તથા ગ્રાનની રોવા જતાં તે અમારી ખગર હંસ કંઈ આજના, તો કદી ગાડીમાં આવતા. મારા પિતાએ મારા શિક્ષણ માટે જે કંઈ તે અવધર્મનીય જ છે !

ચીસ રૂપિયા પગારમાંથી ૨૭ તેના હાથમાં આવતા. એટલા પેસામાં જે સંસાર અને નાનું શિક્ષણખર્ચ નિભાવતા પડતી મુશ્કેલીઓનો પાર જ ન હતો !

જો સંબંધનો એક પ્રસંગ મને સાંભરે છે. રીઆયામાં એક દિન બહુ જ ઠંડી હતી. નિયમ પ્રમાણે રાત્રીએ જે વાગે નોકરી પર જવા માટે બાપાને હાડવા અપરાધી આગ્યો, ત્યારે બાપા ખેદથી બોલ્યા “ કેવી ત્રાસદાયક નોકરી છે મારી ! મારા પુત્રને હું એવું શિક્ષણ આપીશ કે, તેને કાંઈ સ્વતંત્ર ધર્મો કરના અડચણ ન પડે-તેને કાંઈ “ ઇધર આવ ” એમ આજ્ઞા ન કરી રાકે ! ”

મારા પરમપૂજ્ય પિતાશ્રીની ઇચ્છા આજે પરિપૂર્ણ થઈ છે. મને હવે “ ઇધર આવ ” એમ કાંઈ પણ કહી રાકતું નથી.

દિનાપુરની શાળાનો પ્રથમ દિવસ મને સાંભરે છે. મને હાખત કરવામાં આવેલા ૫ મા વર્ગમાંના સર્વ વિદ્યાર્થીઓમાં હું નાનો હતો. બંગાલી પણ હું એકલો જ હતો. બાકીના મર્વ બહારના હતા, અને મારા કરતા ૫-૬ વર્ષો મોટા હતા. ઇન્વિઝનો વર્ગ હતો. મારા કક્કાસ છુક અમારી ટેક્ટ હતી. વર્ગમાં ૧૫ છોકરા હતા, અને હું છોકરો હતો. સર્વ વિદ્યાર્થીએ વાગ્યા પછી હું વાગવા લાગ્યો.

મારું વાંચન પૂરું થતાં જ શિક્ષકે મને એકદમ પૂછ્યો નગર આપ્યો. મારા ઉચ્ચાર અને માની વાચનપદ્ધતિ પર તે બહુ જ ખુશ થયા. થોડા દિવસમાં પરીક્ષા - થઈ. હું એવા વર્ગમાં ગયો.

મે ત્રણ મારે બાપાની જામુઆમાં ૩૫ રૂપીએ બદલી થવાથી અમારે ત્યાં ૧૮૫૫ પડયું, અને ત્યાં શાળા ન હોવાથી મારો શિક્ષણમાં યુત. બસ્ય આગ્યો. કેટલાક માન ત્યાં વર્ષ ગાળી જગલપુર એકે સગાને ત્યાં અમને રાખ્યાં. એક બે મહિને બાપા ત્યાં એકાદ દિવસ રહી જતા.

અહિં એવા વર્ગમાં “ શાળાને હાથતાળી આપવાની લલિતકળા ” હું શિખ્યો. શાળાને વખતે ચોપડી લઈ ઘર બહાર નીકળવું, પણ શાળામાં ન જતાં બેતરેમાં અને ટેકરીઓ પર બગવું, ખાટી ગ્રામલી ખાવી, અને તળાવમાં તરવું એ જ અમારો મોડાગો ધર્મ ! પણ થોડા દિવસમાં તે સગા મરણ પામવાથી અમારે પાછા જામુઆ જવું પડ્યું.

મે ત્રણ મહિને મારા પિતાએ ફરીથી બીજા સગાને ત્યાં જગલપુરમાં જ અને જામુઆને રાખ્યો.

અહિં ગારાજ નામના એક વર્ગજન સાથે મારી માઠી મેન્ડી બધાઈ. ગારાજના પિતા લોકોમોટિવ ઓરીસમા મોટા અધિકાર પર હતા, અને સ્કૂલ કમિટીના સેક્રેટરી હતા. તેના ઘરમા મારી બાવિ અર્ધાંગનાયું અને પ્રથમ દર્શન થયું. તે વેળા તે આક વર્ણની હતી અને તેના પિતા “ આ બેનું બેક ૩૬ શોમે છે ” એમ વારંવાર બોલતા.

૧૮૮૮ ની સાલમા જાગલપુરમા મેં મેટ્રીકની પરીક્ષા આપી, અને પછી દિનાપુર ગયો; કારણ બે વર્ષ પૂર્વે ફરી બાપાની બદલી અહિં થઈ હતી. ત્રણ મામે પરીક્ષાનું પરિણામ બહાર પડ્યું. તે નીકળતા જ મારી પ્રેમાળ માતાના નેત્રમાંથી આનંદાસુ મહેવા લાગ્યા.

મને આક બદલિસ આપનાર મારા મામાની નવ્વથી મેં જાંડીપુરમાં પાટણ કોલે-જમા આગમો અભ્યાસ શરૂ કર્યો. પ્રથમ વર્ગની આખરે અમારી પરીક્ષા આવતી હતી. મથિતનો પ્રશ્નપત્ર હતો. અમે એક મોટા લેક્ચર એકા હતા અને તેને એક છોડે એક મોટું ટેબલ હતું. ત્યાં વિદ્યાર્થીઓએ પોતાના પુસ્તકો મૂક્યા હતા. અમારા પર એક ગાર્ડ હોઈ તે અર્કિટકિં ફરતો કોઈ કોઈ વાર તે બહાર પણ જતો. એવી સધિનો લાભ લઈ અમે બે ત્રણ વિદ્યાર્થીઓ પુસ્તક બેવા લાગ્યા. એવામા ગાર્ડ પાછો આવતો હતો. મારા સોગતી તેને આપતો બેનો અને ન સત્યતાં ધીમેથી પોતાની જગ્યા પર બેસી ગયા. હું પકડાયો !

આ વર્ગના હતાગાની છુટીમાં મેં પ્રથમજ એક કવિતા બનાવી અને આનંદ નામના-તે પછી તરતજ યમ શરણ મયેલ-એક યર્ડ રેષ્ટ (Third rate: કનિષ્ઠ પ્રકારના) માસિક તરફ મોકલી પણ તે પાછી આવી ! એજ છુટીમાં મેં બીજી કેટલીક કવિતાઓ લખી ૧૮૮૯ ની સાલમાં જગલપુરમાં, તે વેળા અને હાલ પણ પ્રચુબ વેળા બારલી નામના માસિકમાં મારી પહેલી કવિતા પ્રસિદ્ધ થઈ. એજ વર્ષે એટલે તા. ૭ મી ડિસે-મ્બર ૧૮૮૯ ને રોજ ગારાજની પુત્રી સાથે મારો વિવાદ થયો.

જાંડીપુરમાં અનુલચ્છદ યોસ નામક લેખક સાથે મારો પરિચય થઈ અમારો વચ્ચે ગાઠ મેં જી જામી. ૧૮૯૨ માં મેં એક એ. યો. આ સમય સુધીમા મેં કેટલીક બીજી

હાનાલાલ અને ટેનીસન.

(અનુસંધાન પૃથ ૩૦૩ થી ચાલુ.)

આ પ્રશ્નસમયનું ચિત્ર એટલું તો મનોમગ્ન અને વિશાળ છે કે તેમાં કવિની ઉડી પ્રતિભાશક્તિનું દર્શન થયા વિના રહેતું નથી.

હયાનો પાલવ એક દરમાં લઇ
ત્વેનું કેસરવરણું સૂર્યમુખ
દિનગજ ખીજે કરે લપાડે,
દેહવતા એકે કરશિલે તેમ સંકેલી
પ્રેમપાંદડી શા કપોલે
ખીજે કર ચાંપી
સાભાગ્યચન્દ્રે વિલસનું
ચુખાગવિન્દે લિપાટ્યું.
~~અનુના~~ હડાયા
ને કોઈ. હન્ન: પ્રકાશથી આશ.

અને આ ચતાની સાથે જ વિલસુ પુકારે છે કે—

અસખેસા મહારા રાજવી !
કુમારી તો અમોસની રજની.
એકલી ને અન્ધકારને વગડે:
મહારા દિનનો તો દિનમણી હવ્યા:
સન્દર, સાચવ ને સ્નેહસૂચો.
કુમારોના છવનખેલન, નાય !
મહેને નથી રચતા હમણાં હમણાં.

અને વિલસને સાભાગ્યનાય કહે છે કે—

જાનાએખળા રી રસમાલા,
આત્મકિરણો મુઘે છે, વિલસુ !
તે રસમાલા આપણી વરમાલા.
વિધિઆચાર તો, રસિકે !
સંસારજાનની સંગાઓ છે.
પ્રકાશના મહાધોધ સમાં,
વિલસુસૌભાગ્યચન્દ્રનાં છવન
હવે ભવ્ય ગીત ગજવશે.
વિશ્વદેવી આકાશનાં ગરુડ
હેના પ્રતિષેધ આપશે,
અને દેવગોદમાં જગદેવ રશે.

સુરેશના પત્રો.

૧.

ગૂર્જરમંડલ કુટિર:

૨૬ આષાઢ, ૧૯-

બંદાલા બાબ,

ત્વંમારા પર કહી અપ્રસન્ન હોઈ કે ? ભારતવર્ષના ઉદ્ધાર અર્થે કટિબદ્ધ થયેલા થોડા શિક્ષિત યુવકોમાના એક ત્વંમે છો એમ મહે ત્વંમને પચીસેક વખત કહ્યું હતી. ત્વંમારી સાત્વિકદૃષ્ટિથી અને દેશપ્રીતિથી હું મુગ્ધ થયો છું.

ગૂર્જરાતી યુવકો અજ્ઞાન અને અધમ મસ્તીમાથી, હલકટ મસ્કરીમાથી, મનુષ્યવતે-પવિત્ર ઋષિપુત્રોના નામને-એળ સગાડે એવા ઉચ્ચારોમાંથી અને આચારોમાંથી નવરા યાચ ત્વંમારે ગૂર્જરાત તરફ દ્રષ્ટિ કરે ને ? ત્વંમે જાણો છો કે યુવકોનું નિરીક્ષણ કરવાની મહેનત બહુ ટેવ છે. એએક હમણ વિદ્યાર્થીઓને મહે જોયા છે અને હું નિરાશ થયો. સરકારી ધણા છે, શિક્ષિત ધણા થોડા છે. સાધુચરિત હોય તો દેશપ્રેમ એટલે શુ લેવું બાન ન હોય; દેશમંડલ હોય તો નિષ્કલંક ચારિત્ર્યના અને પવિત્ર જીવનના વાંધા હોય. પાંચ પુસ્તકો ગોખી પાસ થવું, સામયિક પત્રો-માસિકો વાચવામા માથાફટ માનવી, ' પેઢી કોણ ? અને પેઢો એને શુ થાય ? ' એ જાણવા હલ ઉપરાત આતુર, પણ ગોખસે મહારાજ કોણ ? મહાત્મા ગાંધી કયા છે ? શુ કરે છે ? એ જાણવાની દરકાર બીજકુલ નહિ.

' આવી સ્થિતિમા લોકસેવાના ઉચ્ચ આદર્શ મારે જીવનાર, ' જગતમાં હિન્દુ' રચાન કદા છે ? ' અને દીન હિન્દુને પવિત્ર ભારતવર્ષ બનાવવા અર્થે ગૂર્જરાત શું કરી શકે ? એવા વિચારો કરનાર ત્વંમે વંધ હો જ અને આપણો સ્નેહી સમાજ મહેન વંધ હોય જ.

' આત્મવિકાસ અને લોકસેવા ' એ આપણા સમાજના સંકલ્પ છે. ' સેવા અને અભ્યાસ ' એ ગયે વર્ગે મહારો મુદ્રાલેખ હતો. આ વર્ષના મુદ્રાલેખ 'અધ્યાત્મવિદ્યા અને આત્મવાગ' છે. ત્વંમારા ' વિચાર, વાણી, અને વર્તનમાં પવિત્રતા ' એ મુદ્રાલેખથી મહેન અત્યંત આનંદ થયો છે.

ઉંઠાળાના અણુખળાં જ્યોતિ, ધનંત્ય, અનૂપ વર્ગેની તોધપોથી વાચવાનો સુયોગ પ્રાપ્ત થયો હતો. તે મહેન તો પવિત્ર, પ્રયુક્ત, અને આત્મસત્તાનિષ્ઠ મહાત્માઓ જ જણાય છે. તેઓના પત્રો અને તેઓનું ચાત્ર સ્મરણ પણ મહારામાં અદ્ભૂત ઉત્સાહ પ્રકટાવે છે.

મહેન થકા છે કે આપણા પુણ્ય અભિલાષો સિદ્ધ થશે જ.

કાલે મહારે અનિરુદ્ધ સાથે વાતચીતનો પ્રસંગ પડ્યો હતો. તે સાધારણ સ્થિતિનો-ખરું કહું તો ત્વંન ગરીબ સ્થિતિનો-સરકારી, વિદ્યાન પ્રાપ્ત યુવક છે. ત્વંનાં સ્વંન અન્ય છે આદર્શ બધો જ્ઞાન્ત યુવક મહારી સાથે નણ કયાક નિખાતસ ઉદ્ધારી

કહાડતો રહી. અમદારી કેવળ ગો રહેને મિત્રો માતનારી થણી છે. પણ હવેને ધ્યાન
મિત્ર-સખા નથી એમ લે નજીબ છે. હવે હવેને મેન્ટુ હાલમાં ધ્યાનથી પસંદ
સમાજોચક, કે મુનસલી વાંચતો હસીવાર નેક છે. ધણીવાર
અપતવની પેડે સહાયથીઓનો અભ્યાસ કરતો હોય એમ વિદ્યાર્થી-દમો કરતો
હવેને લેયો છે. દર સાંજે સુતર બહાર અમદારી લેયો થાયક.
કાસે હું 'સેલી' વાંચતો શહેરથી એક માત્ર દૂર આપો નીચે કરતો હતો ત્યારે તે
મદાની ખાસે આંગે. અને અમદે સીતદાર પરીચથી થયા.
મુનસાતની લોકસ્થિતિ, મુનસાતના કળવધેલાઓ, કલ્પારમિ, ગોવર્ધનરામ,
અનંદશંકર, સંકુલરામ, દન્ડવાસ, એમ ધણની વાતો નીકળી આપાકે થયું અને
અમદારે ઘેર આવવું પડ્યું.

આપને સવારે પણ સેન્ટ્રલ હાલમાં મળ્યા અને દશાદાસ લેખો આપણે
લિખે. એ વિશે નિયંત્રવિનિમય કર્યો.

પ્રસંગોપાત હવેનો વિશે હવે લખેતો રહીશ.

લેખકો બાદ, પવિત્રતા, પ્રેમ અને કષ્ટવ્યકાગળતીની આપણીમાં કરતો થશે
ત્યારે આપણે મું નહિ કરી-ગાળીએ ?

આરી પ્રકૃતિ વિશે કહ્યું:

અભ્યાસથી મન અને બુદ્ધિ કેળવ્યા વિના કિતલ પ્રકારની લોકસેવા કરી શકાય
નહિ. અભ્યાસમાં સકાંચ મજે એ માટે મહે એક શિશુપુટક સ્થાપવા ધૃરિદિ નાખ્યો છે.
દર આઠવાડીયે સર્વ રેતીઓએ અમુક સ્થળે એકાદ-બધું સાહિત્યનો અભ્યાસ
અને વિજ્ઞાન, રહિતહાસ વગેરે પર ચર્ચા કરતી.

એ સ્વિસ મુનસલી સાહિત્ય અને એક દિવસ સંસ્કૃત અને એક દિવસ અંગ્રેજી
સાહિત્યનો અભ્યાસ કરવો.

અભ્યાસપદ્ધતિ એવી રાખવી છે કે દરેકે પોતાને પ્રિય હોય તે લેખકનો ધ્યાન
પૂર્વક અભ્યાસ કરવો. ગોવર્ધનરામ, દાનાસાચ અને ધેનેસ્વામી નામદે પસંદ કર્યો છે.
પ્રથમ લેખકનો પરિચય-જન્મ અને જીવનચરિત હારા કંગવેનો અને પછી તેમની
મર્યોના ઉત્તમ કહેરાઓ પર પ્રવચન ચલાવવું. ધમજા હોય તે મર્યાદાઓકન ક્ષેત્રે નિબંધ
વાંચે તો પણ આવે.

શિશુપુટકના પ્રથમ સંમેલનમાં નીચે મુજબ પ્રસ્તાવ મું કરવાનો મું:

1. મિન્ડી પ્રાંતને અતુ જાન કરાવવું એ સિદ્ધ બારત સંતાનનું મુખ્ય ઉત્તર
2. મિન્ડીએ આત્મકથાથી સાધવા થયેલા યાચ એ માટે તેઓની ગોનસિક, શારીરિક
અને આધ્યાત્મિક સંતિઓનો વિકાસ કરવો. લેખકો, આ હેતુ પાર પાડે એ શિક્ષણને
ઉત્તમ શિક્ષણ મળી સકાય.

પરંતુ, આપણને અને લેખકોના સમય સાધુઓના પ્રયત્ન વકાઓ અને પ્રતિ-
જ્ઞાનોને લેખકો, જેના પ્રકારનું વિમુક્ત-અપવાને કષ્ટ-અભાવનાથી અધાયા છે.

આ રીતે અમદાસ મનનું નામ મુકવામાં આવ્યું મદા. પરંતુ એમને જી મુક્યું
પરંતુ મુકવાની કાંઈ નામધુરતા ને લેખક-મુકવર-કેરી એવી આશા છે. અધિપતિ

દ્વય વિચારથી પ્રેરાયલાઓને આ અભ્યાસશૃંગમાં પ્રવેશવાનો હક્ક છે. હિન્દમાં બાળનાઓ રક્તમજવાને અમહે એકત્ર થયા છીએ, અને અમ્હારાં સાધનો. અને શક્તિ અનુભાર અમહે અભ્યાસ કરશું. યોગ્ય શિક્ષણ લીધા પછી અમ્હારાં ભાંડુઓને શિક્ષણ આપવાનો અમ્હારો ધરતો છે.

નિબાલસ હૃદયથી અમહે વિશ્રમગત્વાર્તા કરશું. સ્નેહભરી સચંતાથી એક બીજાને દુઃખ મારો દોરશું. વિન્દતી બાવનાઓ બલુશું. આચરશું અને ઉપદેશશું.

અભ્યાસ અને સેવા: અમ્હારો પ્રથમ વર્તનો મુદ્રાલેખ છે. અમહે સંસ્કારી-જનોને સત્કારશું અને પ્રયુક્ત આત્માઓને પૂજશું. વિજય હો સર્વ પુણ્યાત્માઓને!

આગેમ્ય, આનન્દ અને પ્રેમમંદ.

સે. હમારો-મુરેશ.

૨

પ્રિય મુદારસ,

ગુર્જરભક્ત કુટિર;

૧, શ્રાવણ.

પ્રસન્ન હો. ચંડીભાઈનો પત્ર આજે મળ્યો. પરિવર્તન સપાટાગ્રથ થાય છે. હિન્દ મેં ૧૨ પ્રભુની કૃપા જ છે આપણા જેવા ગુર્જરાતમાં-હિન્દમાં દેટલાયે હશે, અને એવા 'દેટલાયે' ધણા હોય એ ઉદ્ધાર નથી? આપણે તો અભંગવાન, રાગવાંભીતો. આશામાં ઉતારો એટલે મુક્તિ અને ઉદ્ધાર. એ આશા આ છે:—

“અહંકારનો ત્યાગ કરીને, સ્વાર્થને દૂર દેડીને, દેવી પ્રકાશમાં પરમાત્માના ચિત્તથી રૂપે વિચળનાં, મુક્ત પ્રેમનો પ્રકાશ અને પ્રાણ પાથરતા, અને પારિતોષિકની ધ્વજા વિનાં સેવા અર્પતાં, નિરંતરના નિર્ભય સન્માસીતું સર્વના જેવું જીવન એ જ મુક્તિ અને ઉદ્ધાર છે.”

અમહે શું કરતા હન્ડીએ છીએ તે પૂછો છો? હું ગુર્જરભક્તિદરેવું બોલતો તે કરતાં ધન્ય છું. અચાનક સમરતા, પીલાતા, કચાવતા બાંડુઓને પ્રકાશમાં લઈ જતા હન્ડુ છું. અપ્રકાશમાં મુજાતા મનુષ્યોને નિરંતર સુખ, નિત્યશાન્તિ અને અર્થક આરોગ્ય મેળવવા માટે તૈયાર બનાવવા હું જીવું છું, અને તેજ હેતુ સફળ થાય એટલા માટે મર્વ ક્રિયા કરું છું. ત્કમે સહચારી નહિ થાઓ?

વિધિની હચ્ચથી આપણે મિત્રો બન્યા અને પરમાત્માની કૃપાથી ત્કમે મારો સહચર બનશોજ. હમારે કરવાના દાર્પની દૃઢ નોધ આદિ લેખું છું:—

ધર્મદાર્પ માટે સતીર પ્રથમ સાધન છે. સવારસાંજ વ્યાયામ, પુણી હવામાં પર્ફટન, ગિતાહાર અને પ્રસલતા: શરીરને નિરોગી રાખવા માટે એટલું કરવું.

વનમ ગ્રન્થોનો અભ્યાસ અને સન્મનનો સદવાસ એ મન અને શુદ્ધિને દેગ વામાં ઘણી જ મદાય કરે છે. માત્ર નિગમમાં ગાયતી ચોપડીઓ વાચી એટલે દેગવાળા એમ નથી. અત્યારની મેળવણી ધર્મો દળ નથી કાળજી રાક્ષી એવું એક

દાનુ એક વિચાર્યોને વાંચનપર અભિરૂચી પ્રત્યે થતી કોલેજના વલુઆ દ્વારા મોંથી શુદ્ધ અને સ્વચ્છ ગુણોની સાથે બે-પંદરેક લખી રાંક. સરસ્વતીચંદ્રના માતા ભાગે સદમજી શકે એવા તો પછી બે યોગ્ય હશે. સા માટે એવી કેળવણીમાં જ્યાં અને શક્તિનો વૃદ્ધિ વ્યય કરવો ?

માતૃભાષામાં પોતાના વિચાર સંસ્કૃતિથી લખી શકે એવું શિક્ષણ દેવું. એટલું એટલે આપણા માટે આપણે એક કોલેજ સ્થાપવું.

આત્મચરણ પ્રિયભાઈ, પવિત્ર હેતુ માટે જીવવું અને પ્રયત્ન કરવી એજ પવિત્ર થવાનો સરળ માર્ગ છે.

સાધન સમારંભમાં જવાની અને આધ્યાત્મિક વિકાસ પદ્ધતિપૂર્વક કરવાની ધૃતિ પ્રશ્ન વર્ષ થયા થઈ છે. આપને વર્ષ દરિદ્રતાથી તે સફળ થાય એમ લાગે છે.

નિર્દોષ હૃદયવાળા અને નિષ્કલંક જીવનવાળા મનુષ્યોજ પૂર્ણશાન્તિનો શાખ છે. તેઓ આનંદી અને શાન્તિપૂર્ણ હોય છે.

લ. નિર્દોષ અને મહુર સુધારસનો
પ્રસન્ન સુરેશ.

૩.

પ્રિય ચંડીભાઈ,

ગૂર્જર ગઠત કુટિર,
૨, શ્રાવણ.

પત્ર મળ્યો. સ્નેહીનો પત્ર એટલે શું તે હમે જાણી છોઈ. નિયમસર લખતા રહેશો એમ પ્રાર્થના છે.

સહઅન્યો વાચવાની મહે સરના માત્ર દગી અને આપે સ્વીકારી એ માત્ર અત્યંત આભારી થયો છું. 'એમ. એ. જનાર્દન' દ્વારા મેરી મિટ્ટી ખરાબ છી, 'શુભામસિંહ', 'સરસ્વતીચંદ્ર', ચંદ્રવર્તી અશોક, 'વેરની વસુલાન, અલ્પકથાઓ, ઉપાદાનત વગેરે નવલકથાઓ વાંચવામાં જાહે નથી. સાહિત્ય અને દત્તિહાસના અન્યો પત્ર વાંચતાં રહેશો. 'મરુ' સાહિત્ય પર્ષક નાં પુસ્તકો, 'સાનવદ્' અન્યમાળા ના અન્યો લક્ષ્મી આનંદ અને જ્ઞાન આપશે.

જમતની વર્તમાન સ્થિતિ જાણવા માટે સારાં સાપ્તાહિક, માસિક, પાંચ વાર્ષિક રહેશો તો હાલમ થશે.

સાહુ જીવન ગાળવાની પ્રતિમા લીધી તેથી હું ધણેજ પ્રસન્ન થયા છું. સ્નેહીની પ્રતિમા લીધી છે. હમે પંચ યોગ સભ્યમાં એ સ્થિતિ પ્રાપ્ત કરશો.

'મન સંતોષ કરવા સારી વસ્તુઓ રાખવી, તેના કરતા તે વસ્તુ વિના મન મારવું તેજા મ્હોટાઈ છે.'

અરણ્યમાં લુપ્ત થઈ ગયેલા નીચે એક વૃક્ષ જેવે જોઈ. જાનવરો કરતાં આપણાં પુરુષો કેવું કિમ્બદ્ધ જીવન ગાળતા ?

પ્રયત્નથી આપણે પણ એવું જીવન જીવવા સમર્થ થઈએ. પ્રભુના સેવક બની કામ કરીએ તો કદી અશાન્તિ કદાચે જ નહિ.

‘અંતરના પ્રેમથી કામ કરો અને પ્રસન્નતા અને આનંદ તમારાં જ છે.’

હમે ગુજરાતના સુપુત્ર છો એ ભૂકરો નહિ. ગુજરાતને ચેતનંરતી બનાવવાનું ધર્મકાર્ય કેળવાયેલાં ગુજરાતીઓને માટે મુકાય છે. સાચા ભાવથી અને અવિરત ઉદ્યોગથી એ કર્યા કરવું એ આપણા જીવનનો એક ઉદ્દેશ હોવો જોઈએ.

સ્તુત્ય, પ્રતિ અને અનુભવ લખતા રહેશો.

પવિત્રતા, આરોગ્ય અને આનંદ ને વરો એ બાવના.

સહ—

તહમારો મુરેશ.

‘શ્રેયસ્સાધક અધિકારી વર્ગ’ દ્વારા પ્રસિદ્ધ થયેલા ગ્રંથો અને માસિકા વાચવાથી ઉચ્ચ જીવનની અગિલાપાને પ્રેરવાલન મળશે. હું જે કાંઈ છું તે ‘મહાકાળ’ વાચીને જ થયો છું. તેણે મારી મહત્વાકાંક્ષાને ઉત્તેજ અને પોષી.

લે. મુરેશ

“રાજહાસ”

ગુજરાતને.

શ્રોતકં.

(૧)

મરહોડ નમો ગુજરાત જ આ
અતિ પ્રાચીન રાષ્ટ્ર મહાત્મ્ય જ આ,
રસપૂર્ણ ભર્યું શુભ ક્ષેત્ર જ આ
દેવ ધનનો નન્દન આગ જ આ

(૨)

શુભ સ્થાન મુરુખ જલાસયનું
પ્રિય પાવન ક્ષેત્ર જ આર્થ તાલું,
ગિરી શૃંગ તરૂં શોભી રહ્યાં
અહા ? આશુ અને ગિરનાર સમાં.

(૩)

મરિતા અને સાગર હેમ તણા
મુજ માનુભૂમિ મુજગત જ આ,
નમું પ્રેમ ચક્રી પ્રિય માનુભૂમિ !
કરૂં મોઝ પૂજન માનુભૂમિ !

(૪)

સિદ્ધરાજ અને મુસસાજ શ્યા
નિગ કીર્તિ અખંડિત રચ્યા મયા,

સરોવર વિગત સહજ તપ્યું

યશસ્મારક છે રૂઝગાન સમું

(૫)

વીર મેઘવ કણું, સંગા વૃપતિ

પ્રિય ધન્ય ભૂમિ ગુજરાત તણી,

વૈનરાજ સંગા શરવીર તણા

વિદેશ મહી યશગાન ચતા

(૬)

નર-રત્ન વિદ્યદાણ અહિં નિપળ્યા

મહાબક્ત કવિવર અહિં પ્રગટ્યા,

કવિ નર્મદ, પ્રીતમ તે નરસિંહ

મહા બક્ત કવિવરની જનનિ !

(૭)

દ્યારામ, અણો કવિ પ્રેમક, ધીરા

કરી ક્રમત આ ગુજરાતી ગિરા,

મણી, દલપત, સામળ અહિં જ થયા

રસકાવ્ય મનોહર પરી ગયા.

(૮)

ગુજરાત મમી મુજની જનની

હું ધન્ય થયો અહિં જન્મ ધરી,

તુજ વત્સ થઈ હું દુતાઈ જ છું

ખણ મૂખે માહા અગાન જ છું.

(૯)

મધુ પ્રાચીન ગારવ માતૃભૂમિ !

તુજ દીન દશા ગુજરાત ભૂમિ

બહુ કાલ થકી નિરખી હું રહ્યા

નહિ સુકિતનો જોક ઉપાય કયો.

(૧૦)

નિર્મલ્ય, વૃથાસ, કૃતદન અતિ

તુજ પૂજનનો અધિકાર નથી,

સતલ વત્સલના તુજ માતૃભૂમિ !

નમું પ્રેમથી જો ! પ્રિય માતૃભૂમિ !

તલિનીકાન્ત

ટીકાકાર અને ટીકાલેખક.

(૧)

ટીકાકાર અને ટીકાખોર વચ્ચેના તફાવત તેજ અને છાયા વચ્ચેના અંતર જેટલો હતો શકાય. ટીકાકાર વિરલ છે, ટીકાખોરના બાવ ધણા સસ્તા છે. સમષ્ટિ-બાવનાયુક્ત સૂચક પેઠે ટીકાકારનું હૃદય અને ચમત્ક્ર, જ્ઞાન, અનુભવ, હઠાપણ, પ્રતિષ્ઠા, તારતમ્ય તારવી હઠાડવાની શક્તિ અને સમર્થ કવિ સરખી પ્રતિભાના સામર્થ્ય રૂપ પ્રકાશથી ભરેલું હોય છે, અને પોતાના તેવા પ્રકાશવડે, એક પ્રદિપ્ત દીપક જેમ ખીમ અનેક દીપક પ્રકટાવી શકે તેમ અનેકનામા પ્રકાશ પૂરી ધણાના અંતર અજવાળી શકે છે. ટીકાખોરનામાં તેનાથી વિરુદ્ધ ગુણો હોય છે. ટીકાખોરનું મગજ દુધિયું, આપખડાક, મમત અને મિથ્યા મહત્વાકાંક્ષાના આવરણથી, સૂચને છાંયેલી કાળી વોદળી જેવું હોય છે. ટીકાખોરને હૃદય તો હોતુંજ નથી.

કોઈ પણ લેખનું જારવ, અર્થબાહીર્ષ, રહસ્ય અને સરખી નગરે વસ્તુવિસ્તાર કરી ગતાવલો તે ટીકાકાર પોતાનો ધર્મ માને છે. ટીકાખોરનો ધર્મ, લેખમાની સારી વસ્તુપર ટાક પીછોડા કરી, અથવા તે વસ્તુને વિષમ ણનાવી, ઉપગ્રન્થી દહાડેલાં છિદ્રો ઉપર પોતાનું ઉતરની કોટિનું સપૂર્ણ જળ વાપરવું, તે હોય છે. આમ હોવાથીજ, ટીકાકારની ટીકા, વસંતઋતુમાં લગાડાઈ રહેલા આખાવાડિયાની ઘટાળી કુંભેમાં લપાઈને ટહુકતી કાચલાના નિર્ભજ, પવિત્ર અને આનંદ સાથે અગમ્ય જ્ઞાન દેતા દહુકર જેવી લાગે છે. અને ટીકાખોરની ટીકા (એટલે નિદા અથવા ટાયડું) આંદાંજે શોધતા કામઠાના કાકા-રૂપ (કેકારૂપ નહિ) જેવી ક્ષુદ્રકોર અને દવા-તથા ઉપેક્ષા કરવા યોગ્ય લાગે છે.

માયા, સમર્થ ટીકાકારો, ગરૂ-સમાન (પણ મૂળો) યોગ્ય દેતા ઉત્તમ અંચોના ગદ્યન પ્રતિનિધિ રૂપ છે. પાછલો ઇતિહાસ હંકેલતાં સ્પષ્ટ પ્રતીતિ યેશે કે અંધકારોના યુગમાં ટીકાકારોનો અવતાર ન હોત તો કાવ્ય, શાસ્ત્ર વગેરે અનેક દર્શનના પ્રણેતા અને તેમની કૃતિયો જે શાશ્વતપણું ભોગવી રહેલ છે-તે કલ્પ્ય રહે-તકે-યષ વ્યત ' બેથક, અંધકારો સાથે ટીકાકારો સંકળાયલા હોવાનું જોઈએ. પણ તે ટીકાકારો " ઇંગ્લીશ History ની Note જેવા, રહસ્ય સઘળું વાચકો સમજી ખુલ્લું કરી આપનાર ન બેઠાં. તેમ કરવાથી તો વાચકોની શક્તિના વિકાસનો માર્ગ મોકળો થવાને સ્થાને સાંકડો થાય છે. ટીકાકારોની તટસ્થ ટીકા સ્વતંત્ર, નિષ્પાલસદ્વિભાજી અને એટલી તો હઠમા હોવી જોઈએ કે જેથી, જે લેખ કે અંધકાર ટીકા થતી હોય તે લેખ કે અંધ વાચક સ્વશક્તિના ઉપયોગ સાથે રસપૂર્વક વાંચતા થઈ શકે. મહાકવિ કાલીદાસની કૃતિપર મહિલાનાથની ટીકા કે શેફરિયરની કૃતિપર ચેન્નેશી જગદામ્બિકાની ટીકા લગભગ આ પ્રકારની છે. કેક સમર્થ ટીકાકારોને અમાને આપણી ' મરવી ' કે ' ગુણવંતી ' કે ' ગાંડી ' ગૃહસ્થાને સ્વ. નવલરામને ટીકાકાર તરીકે સત્કાર્યા હતા. ત્યાર પછી સ્વ. મણિલાલ નથુભાઈ, સ. નરસિંહરાવ, પ્રો. આનંદરાંદર, રા. જ. રમણભાઈ અને કોઈ કોઈ વર્તમાનપત્રના ને માસિકોના તંત્રીઓએ " ન મામા કરતા કહેણા (કહેવાના-નામના) મામા સારા " જેવી ટીકાકાર તરીકેની ફરજ જાનવી

હોય તેમ ઘણા માને છે. પણ દીકાકાર તરફનો જુડો ઉઠાઓ હોય તેવા દીકાકાર હજુ ગૂંઝાતમાં નથી પાડ્યા. ગૂંઝાતનું બાગ્ય પાંદડું હજુ છતું નહિ. યશુ હોય, કે સ્વં રણુચતરાંગ જેવા દીકાકારનું સ્થાન સોનાની રાકનાર મડાપુરપતે બહાર ખેંચીને સમુદ્ર પોતાની ગોદમાં લઈ લીધા.

પણ અંદી લગીર 'ચોખીએ' કોણ શકા કરી શકે. તો તે વાંસ્તવિક છે, કે દીકા કરવાને લાયક, દીકાકાર ગાંઠનું સંગીન સાદિત્ય ગૂંઝાતની બાપમાં થઈ પામે છે ? જે નેવું સાદિત્ય ન હોય તો દીકાકારને દીકા કરવાની શા ઉપર ? સાદિત્યને નામે પ્રસિદ્ધ થતાં નમાલાં લખાણોપર ?

આપો બપાવ બહુ સંશેપમાં પણ આમ આપી શકાય:—જ્યાં ને જ્યેતં ઉપર (પોતાને જેવું ફીક લાગ્યું તેવું) ના નર્મહિંગવે દીકા કારા તેજ હોયું: 'મીતી' અને જોવી કેટલીક વસ્તુ પર, (વિદ્વાન, ટ્રેન્યુએટ ગિત્રોના શબ્દોમાં કહ્યું તો) ગુપ્ત અર્થો અલાપી ! 'સ્મરણ સમિતા' ને જો. આનંદરાજે ખૂબ વખાણી છે, તેના પર પૂરતા પ્રમાણમાં અવસોદન રૂપે દીકા થએલી હજુ બળવામાં નથી. દિ. બં. રણુજોડ-ભાણે પોતાની વૃદ્ધાવસ્થામાં મહા પ્રવલ અને ઘણુ વ્રમપૂર્વક પશિગ પ્રવેશો: સાથે કિંદનાં આપાગિક સંબંધને કમળા દળદાર થયો હાલમાં પાગ ભાગમાં પ્રસિદ્ધ કર્યો છે, તેનું ચિન્નાર પૂર્વક અવસોદન મ્વા થયું છે ? ત્યારે આટલા સંશેપ ખુલાસાથી પ્રશ્ન એક જ હૃદયરે છે કે આવા સાદિત્યનું અવસોદન કરનાર ગૂંઝાતમાં દીકાકારને નથી કે અમુક અંશે દીકાકાર તરીકેના રજા બળવતા વિદ્વાનોને દીકા (અવસોદન) કરવા થોડાં જ સાદિત્ય નથી ?

પણ આટલો હજારો તો દીકાકારો ગાંઠે થયો. દીકાખોરો કેવો કાલાકલ મચાવી મૂકે છે તે પણ તપાસવા જેવું.

દીકાખોરમાં દીકાકારની રીત નથી પેતી. જે હોય તો તે દીકાકારને કહેવાય. ત્યારે ખરી રીતે દીકાકારની રીત નહિ દોષ છતાં પોતે નેની શક્તિનું હોવાપણું નખતી વિષયમાં દીકા કરવા મંડી જાય છે. વિષયમાં દીકા વાંચતા વિચારશીલ વાચકના મનથી તે દીકાખોર કવચે દીકાને પાત્ર થાય છે ! અને આ રીતે દીકાખોરની દીકાનું પરિણામ તે ધારે છે ને કરતાં નહીં ઉપર નિવરે છે ! છતાં પોતે હાલ છોડતા નથી ! વિદ્વાનોમાં પોતાની થતી દીકાનો જુઓ અચાવ કરવા પાડે તે બહાર પડે અને તેમ કરતાં તે વધારે તે વધારે અચાવ છે એવા દીકાખોરો ઉપર છેવટે દયા છૂટે છે અને સંસાર એવા પ્રજા કંઠગાર નીકળી જાય છે કે " પ્રજા ! તેઓને પાપોથી મચાવો."

આવા દીકાખોરોને અવશ્યજી, 'રાત્રીમાર્ગ' નામની યોગસૂત્ર-દીકાની 'મઝલાન્ત' એક પ્રકાર દેવતામાં આપ્યો છે તેનો અવાજ નીચે પ્રમાણે છે:— " જે દુર્ગોંધ હોય તેને જે નો સ્પર્શ છે " એમ કહીને તેને છોડી દે છે. તે જે સ્પર્શ હોય તેના ઉપર મહિતામાં પતીવવા, નિર્લક્ષ અને નિર્લેપક સમાન વીરેના ચિત્તે સમજાવે.

વવાનું ડાહ્ય વડે ટાયલું કરતો રહેછે, જ્યાં જરૂર ન હોય તેવે સ્થળે લગભગ અપ્રાસ-
ગિક અર્થો ઉપસ્થિત કરી વાચકના મનમાં નવો ભ્રમ ઉત્પન્ન કરેછે, અને આ રીતે
દીકાખોરો કેવળ શુદ્ધ વસ્તુ હોય તેને ઊંડોળી નાખેછે.

આમ દીકાને ખ્દાને જે ટાયલાં દીકાખોરો તરફથી ચાપ છે તે કેટલેક અશે
દીકાખોરોની આશ્ચર્યજનક એક ધંધાગા કદાચ સહાયક નીવડે છે. ડૉ. બેન્સનની
ખર્ચિત વાણી આ વખતે યાદ આવે છે. દીકાખોરના સખધમા તે મૂલ્યે છે કે, “દીકા-
ખોરોમા જે ઉણપ હોય છે તેને પૂર્ણતાને રૂપે બતાવવા, એવો વર્ગ (દીકાખોરો)
કામુ સાગ પ્રતિષ્ઠા પામેલા લેખકોને ઉતારી પાડવા વેવકા વીણે છે કે તેમ કરવાથી
તેઓ એને જાણે પ્રસિદ્ધિ પામે. પણ તેમને જે અપ્રસિદ્ધિ અતિ ઉચિત છે તેમાંજ રહેવા
દેવાનો એકજ રસ્તો છે, ને તે એ કે તેમની તમા ન રાખવી.”

(અપૂર્ણ.)

કેશવ. લ. શેઠ.

અમારું સંગીત.

શુભરાત ખાનનાં છોરા,
અગે રક્ત કર્મની કંથા;
મુખે સજ્જ નિત દયરતા.

જીવન માત તાવું,

પીઠુ પ્રેમ-શૌર્યનું ખ્યાલું,

થરા નર્મદનું ઉછરતું;

હરિએ અમૃત મહી શું છાટ્યું !

હર શુ ઉછરેતું !

કૃષ્ણે પ્રેમ-ધર્મ શીખવ્યા,

મણિએ બ્રહ્મ જ્ઞાનના નાખ્યા;

બાલે મુદિ પન્થમા દોર્યા.

ધર્મ સર્વ શિખ્યા.

આપી શર ગોરધને પાખો,

કપના ઘોડે બેસી વીરો;

વેળા કહી કહી સા સ્વારો.

ચેલે લોક બચ્યા.

* દુર્યોધ યદતીવ તદ્વિજઘ્નિતિ સ્પષ્ટાર્થ મિત્યુન્નિમિઃ સ્પષ્ટાર્થ ત્વતિચિસ્તુતિ
વિદ્ધતિ વ્યર્થે. સમાસાદિકૈઃ । ઘરુથાનેન્નુપયોગિભિવદ્ધુતૈરવ્યર્થ મર્મ તન્વતે વોદઃ
પ્રામિતિ ચસ્તુવિકલ્પ કૃત પ્રતિષ્ઠ સીકાકૃતઃ ॥

અભાડે મંગીત.

પાસેનું પાણી કે સુરેવેકે,
ચાલ્યું દયા કરી જાનમેકે;
ગેવું મુઠ મધુગ માને;
વિશ્વ મુઠ મધુગ.

રહેવું—રહેવું શિખાવ્યું,
પાણી તરમ આપી પુરુષ;
પાણી પ્રેમઆસનું આપ્યું,
એ મુર કર તાનું.

દેવની મોડનવાલે દીધી,
જેણી એ જ નીચે નીધી;
વિનયિ ચોક્કેલી જોણી,
સત્ય ગુણ શિખા.

દીક્ષા દેખાદતની લીધી,
શિક્ષા ભારી વિધિની પાળી;
વિદ્યા ગેર ગેર મ માની,
—જીવન માત તાનું.

અનુગા કૃપા તણી અમ દિગ,
કરવું કર્મ બની મધુવીર,
કાળની આગ નદિ સમીર,
સધનું માન તણું.

મેના મન્ન ગુરુએ રહેવો,
મન્ન બસતાનું શુ આપ્યો;
મમ ધર્મ તજો શિખાવ્યો,
માર મેવનમા.

માન—મેવનમાં શિખાવ્યું,
જમ તમ મન્નમાનું મો લ્હાવ્યું;
સધનું દેશ મેવમાં આપ્યું,
એમો ધર્મ શિખા.

જીવન લોકમેવના માટે,
જીવન માનમેવના ગણે;
કર્મ યત ન મદી હોમાયે,
નૃત્ય એ જ કર્મમાં થાયે,

મૃત્યુ એ જ ધર્મમાં થાયે,
તો તો સેવન જીત્યા.
સ્નેહસાગર.

યતી ? ઉત્તર વસ્તુની નક્કર કરવાની શક્તિ એવો ઉન્નતિનું ચિહ્ન છે તો પછી અધોગ-
તિના મુખ પાસે બેઠેલા તે કેરી રીતે કરી શકે ? કેસમા અને આચારમાન આપણે
અનુકરણ કરવા આરંભ્યુ છે. આપણે પાગલીઓનું થણ અનુકરણ કરીએ અને પાંચસીઓ
સુસંસ્કારીનું—અંતમાં—જને પરનાવાના—અને પરનાય છે. આપણે બાળકીઓને હડતીશ કેળ-
વણી આપવાની તબીબી કરીએ છીએ ત્યાં તેઓ તેથી પરનાઈને હવે તે અટકાવવા માન
છે. આપણે જ્યારે મોટાટી ઉંમરે પરજીવવાના વિચાર હવે આપણે છીએ ત્યારે તેઓ
હવે નહીની ઉંમરે વિવાહ કરવા તત્પર થાય છે જેને હાકર કાગે તેજ સંભરે. પીત-
ળના વાસણો શુ કાચનાં વાસણોનું કામ નથી ભારતા ? હવળ પણ ન સારે ? તો પછી
એક મિનિટમા પૈસા ધૂળમા જાય એવા વાસણો શા માટે વાપરવા ? વળી ખીજ રીતિ-
દિવાળેનું—પણ આપણા દેગને અનુકરણ ન થાય તેવું—અનુકરણ શા માટે કરવું ? માટે
એવી કલ્પના બોધવાનું માડી વાળો ! કેવળ પાત્રિમાત્ર દિવાળેમા જ દીપક પાછળ મરી
જતા પતંગ પેડે મગ્ન ન બનેતો ! “ભૂલ્યા ત્યાથી કરીવી ગયો”. કરીતે આરંભ કરવાનો
છે. હવળ કાંઈ સાચ મધુ નથી.

(મારું હવે બહુ મોટું થયું છે માટે નાક દેશો ! હવે કહુંશો તેમ દેશો.
કલ્પમા આજથી ખીજકુલ નહિ જાડે.)

માત્ર કલ્પમા ન ગણાથી કાઈ સુધવાનું નથી. કલ્પ જેવા તમામ લક્ષ્યો હર
વેશ ! યોશીંગ કુપતીની શી જરૂર છે ? હું ઘેર લગણ નથી ધોતી ? વળી, કલ્પમાં
નાણા શા માટે ખર્ચો છો ? મોનું, રૂપું હજાજ સુકાળમા કામ તો આવે ? માટે સુખી
થવું હોય તો તમામ ખોટી નક્કરને સિદ્ધાન્તથી આપો. [અતિ દંડીએ બાપણ પૂરું કથું.]
માતીલાલ ખાંવાલાલ પુરેશિલિત.

આશા—જીવન.

(સોરઠા)

દરે માનવી આશ મુખી હાંસી ગાળવા;
જાને મુખ ના થાય આશ એ જીવન મધુ.
અભિલાષા ઉર્મિઓ, અંતરમા પ્રગટે બહુ;
આશ તણા દિરંગો, બધાઈ દે મુખ જીવને.
વાધે હર આનંદ સુપ્ત મુખ છે એ જ દે;
થાય સૌ મુલતાન, આશા આનંદ માલ તે.
જીવન તણી દોરી, વજ્રાઈ આશ અકરથી;
તુટે ના તે તોડી, કમળ વિધિની જ છે.
આશા જ જગવત્તર, ચોટી ચીરણી હાંસીમાં;
આશ વિણ ના દે રસ, જીવને ના દે મ્હેન છે.
છે શું ગાયા પાસ, અદ્ભુત કૃતિ તુજ આ વિશુ;
નથી અતિગ દંઈ માર ! જીવ આશાનું જન્મ !

રણદેવલાલ એમ. વડીલ.

વૃદ્ધાવન.

વૃદ્ધાવન.

પંચવટીમાં શ્રી રંગુરીર-વિરાજતા-એ રંગ.)

મુરલીધરની મધુર મુરલી વાગતી.
કુંજ કનેવા-ધેનુ વસાવતા જ ને:
દિવ્ય અનરે સ્વર્ગ સમિરતા શો ટો:
પુષ્પપરાગે-વન તિરંગતર થાય ને:
મુરલીધરની મધુર મુરલી વાગતી.

વૃદ્ધાવનમાં-કુંજ, ગલીની શી મઝા-
હિલ્લતાં હર આનદે જ જ્યાય ને.
નાનકયાં શા ફરંગ દેતા કાળ ને:
ત્રિધત્રિધ વનતિ વિકંગ કિલકિલ ત્યાં ફરે:
મુરલીધરની મધુર મુરલી વાગતી.

નાદ મધુરે પ્રેમી હૃદયને કારતો:
ગોપી બાન જૂલીને વેલી થાય ને
મુરલી સુરમાં મધુરે પણ ટહુકારતાં:
કોકિલ કહેતી દિવ્ય કંઠક સંદેશ ને:
મુરલીધરની મધુર મુરલી વાગતી.

જામીધરના સ્થામ વદનની શી પ્રભા:
એ પ્રભાનો વિશ્વ સમસ્ત હિતગતી:
મુખ મલપેતુ શાન્તિધારા છાટતું:
મુરલી પેલી લજ્યાલક્ષ્ય પદ્મય ને:
મુરલીધરની મધુર મુરલી વાગતી.

હરિલાલ ત્રીકમલાલ-વનની.

વિધવા.

(અનુસંધાન, ૪૪૩ ૩૦૯ થી).

(૫)

રવિવારનો દીવસ હતો. રકુલના મોટા હોલમાં પ્રમુખધારિણી સમાના સભ્યોની મોટી સભા મળી હતી. મેમ્બરમાં સઘળી સ્ત્રીઓ જ હતી. રાયબહાદુરની પત્ની મોટી આનરેરી સેક્રેટરી હતી, તે પ્રમુખ સભ્યો અનેક વિષયો રજુ કરી રહી હતી. રાયબહાદુરની પત્નીએ કહ્યું: “ હવે હું આજની બેઠકનો આખરનો વિષય અર્થાત્ ચપરાશી રાખવાને માટે આવેલી દરખાસ્ત રજુ કરું છું. મારી સંમતિમાં જે લોકોની દરખાસ્ત છે તેમને જોયા વગર નોકર રાખવા હીક નહીં. ચપરાશી જુદા તો જોઈએ પણ સાથે સાથે બરાબર કમન્ટેશન પણ ન જોઈએ. અને વળી એ બાબત એવી છે કે જોયા વગર બરાબર થઈ શકતી નથી. હવે હું એ વિષય ઉપર આપ સર્વની તથા બાઈઓની (પ્રીન્સીપાલ પાર્વતીની) જેવી આગ્રા થાય તેમ કરું.”

ગોલી સીઓમાની ત્રણે એક સ્વરે બોલી. “ આ વિષયમાં તો બાઈઓની આગ્રા પ્રમાણે જ કામ થવું જોઈએ, કારણ કે બાઈઓની આગ્રા પાળવાને ખાતર તથા રકુલની દરખાસ્ત તથા ચપરાશી કરવાને માટે જોઈએ નિયુક્ત કરવાના છે.”

પાર્વતીએ પોતાના શાન્ત પણ પ્રમાણુ સ્વરે કહ્યું: “ હું રાયબહાદુરની પત્નીને મદમન છું. નોકરો જોઈને જ રાખવા હીક છે. મનુષ્યનો ચહેરાપરથી જોના કેટલાક ગુણ ને દાખા આપી વધતા પ્રમાણમાં જણાઈ આવે છે. પછી પાર્વતીએ રાયબહાદુરની પત્નીને યુલ્યુ કે મેં લદમને... જેમ મોકલ્યો હતો તે તમે વાંચ્યો હતો? રાયબહાદુરની પત્નીએ કહ્યું, હા-વાચ્યો તો હતો પણ બરાબર સમજાયો નહીં. આજેકાલ તમારો બધો સમય અને શક્તિ ‘ વિધવાશ્રમ ’ ની સ્થાપના કરવામાં રોકાઈ ગયો છે. એવી રીતે દેશની આપ-ધણી મોટી સેવા બજાવી રહ્યા છે. જે આપનો જરા પણ સમય ખાલી રહેતો હોત તો આજ લદમને જરા પણ નવરાસનો વખત મળતો હોત તો હું આપની પાસે જઈએ તો યોગ્ય ધણે અભ્યાસ કરીને આપને આ કામમાં મોટી ઘણી મદદ કરી શકત. પણ આ મહાસ દુખી દેશની વિધવાઓની દુખભરી શોશનીય અવસ્થામાં સુધારા કરવાને ‘ વિધવાશ્રમ ’ ની સ્થાપના કરવાનું પહેલું અને પ્રથમ કતબ છે.”

પાર્વતીએ સમિત કરી કહ્યું, “ ધન્ય છે; આપની સહાયતા અને ધર્મરતી કૃપાથી આ કામ પૂર્ણ થઈ શકશે. આપ સાંભળીને પ્રસન્ન થશો કે આપણા પ્રત્યપ્રિય..... મહોદયે હિમાલય પાર્વતે મોટો ભુખંડ વિધવાશ્રમ કરવાને અર્પણ કર્યો છે. અને કુટુંબ પૈસા પણ જોડામાં જોડા એક લાખ થઈ ગયા છે. પ્રભુ કૃપા હશે તો હવે આ કાર્યમાં શ્રીમ આરબ થઈ જશે.”

રાયબહાદુરની પત્નીએ ધણી હર્ષ સાથે કહ્યું “ હવે કામ પૂરું થવામાં જરા પણ

મહેલ નથી, જે દીવસે આપે આપનો દેહ અંત મોટા કાર્યમાં અર્પણ કરવાની પ્રતિજ્ઞા કરી તે દીવસથીજ દગો તો ના પાડે દેશના સંવળા દિવેસીયોને. આતરી ધણ હતી કે આ કામ પુર્ણ થવાનું.

પાર્વતીએ ધાણી-મંગલાત્રી હતું—અર્થેના ધન્યવાદ, હાં તમારી ઇચ્છ સાહિત્ય બજવાની વાંત રવી હતી હતી. એ વિષયમાં મહારજે નિવેદન છે કે આપ રાયચંદાદરે માંગે બચ્ચો. શ્રીઓને પારને પતિના વેળે શિલક પીળે માં નથી. જોડેગીઓને તો માતા, પીતા, પૈયુ. આ અન્ય કામ શિલક બાળી શકે છે. પૈયુ પ્રેમ શ્રીઓને આ સાહિત્યની બાણા બગાવવાને પદમ મૂકે અથવા શિલક પતિ ન છે. આવા છે કે આપ અને આં હોવાને માટે સના આપણો.

રાયચંદાદરની પત્નીએ સામન દેખાડી તેડી પ્રીત્સીપાલનો આખાર માની સાને સાથે-સમાન રાય સમોખા કયુ

(૧)

જે નોકાએ બારનની કાળાં દશા પળી નાં તેઓ એની હસ્તિય વિમૂત્તી સાથે જાને મોટી હડે એ રાજબાલિક છે. પરતુ જન બારનના ગામ એક વખત જોયા છે. એકવસ્ત્રધારી કૃપકાપે અસ્થિચર્મપરીષ્ઠ એવું બાળન ગારવ નેજે એક વખત પાંચ એકું છે તે બારનની વિમૂત્તીને સારી ગેતે પગલ શકે છે.

મહારજે સ્વક્રમમાં આદ કૃપીવાની અપદ્મગીની વગા માટે આટલા બધા બાદશી આવશે એવો કાળે ખ્યાલ પમ તડોલો. ગર્ભે પુટા માલસો રમ્મર આધીને બેઠા છે. રાયચંદાદરની પત્ની અને મેદન મીન્ટ્રેસ મુસાનાદેડીએ આવી પ્તીકગાંચી માર આપી જોને મુડી કદાકયા એમ પાંચ મન માણસને મોડી વાહ સુડી કદાકશે.

હિન્દુ મહર્ષી મ્લેચ્છમાં પડ્યા અને નાગર્યું વિદ્યેષ ધ્યાન રખાવું, એટલા કાચબુથી કોઈ પાંચ નોકરની નિયુક્તિ. નાગર માયું રત્નપાનીયી કામ સેવું પડતું. સ્વક્રમ અમ્મ કદા અપેસરીનું કામ પુડાને મોખવામાં આવતું, બાકીના સંવળા કામો પર સ્ત્રીઓને રાખવામાં આવતી હતી.

દસ યાગતાં યાગતાં બેડી પ્રીત્સીપાલની ગાડી સ્વક્રમના કંપાકિ-દમાં ચાલી પહોંચી. વિભિન્ન કદાઓના વિભિન્ન હોલમાં ઉમેલી બાલીકાઓએ ઘણી અદાથી પ્રધાનાધ્યાપીકાને મેળામ કર્યો. ગાડીમાંથી કુતરી તે સાધી ઝાંધીસમાં અડ.

સમ બહારનાં પત્ની ત્યાં પડેસેથી આવેલા હતાં. બેડી પ્રીત્સીપાલના પહોંચ્યા પછી જામીએ ખારીમાંથી એક પછી એક ગરે આદેમીઓને બોલાવ્યા. પહેલા આદેમીને જોતાં પાર્વતીના વિરમ્બને પાર ન રહ્યો. એ બુદ્ધે આદેમી જીને કાપું નહીં પેંચું નિરભાગી રોમ્બસાં હતો. એને દેખીને પડિતો પાર્વતીના હૃદયમાં સ્વચ્છવરને મારે સંવળા દિવન સમ. પરતુ તત્કાળ પોતાના આવડળને મંબાગી લીધું.

મેં માલક દર પર આદ કૃપીવાની નોકરી માટે આજે આજે કામ કર્યું.

પણ બન્યું હોય કે એની સંધળી માલ-મીલકત, પારકું તરફાવી જતાર પડોશીઓએ દબાવી લઈ લીધી હોય. રામપ્રસાદનું મલીન અને ચિન્તાગ્રસ્ત મોઢું દેખીને દરજીદારના પાર્વતીના અંતરનો મર્મભાગ વિધાયો. એણે ખીજી તરફ મોઢું ફેરવી દીધગીરપણ મનથી સહેક નિવારણ કરવા પુછ્યું:-

“આપનું નામ ?”

“રામપ્રસાદ પાટે”

“મકાન ?”

“વિલાસપુર”

“આટલે બધે દુર સુધી નોકરીને માટે કેમ આવ્યા ?”

“મા, પેટની ખાતર.”

“ઘેર ખેતીવાડી નહોતી ?”

“મા, બધું હતું, ખેતીવાડી તો શું પણ જમીનદારી હતી.”

“તેનું શું થયું ?”

“કરજના વેચાઈ ગયું.”

“કરજ કેમ થયું હતું ?”

“મા, દુખેની વાત છે-એને ભુલી જતી જ સારી છે.”

“તો પણ કહો ?”

“ભત્રીજાને ભણાવ્યો હતો અને ?”

“અને શું ?”

“કાંઈ નહીં.”

“છોકરીને પરણાવવામાં કાજલ અર્થ તો નહોતું થયું ?”

જલ્દની ચહેરો ઉતરી ગયો.

એણે કાંઈ દીવસ પાર્વતીને ચહેરો જોયો નહોતો. અને વળી માનને અધિકા.

ગની દિખીમાં હવે ખીલકલ બદલાઈ ગયો હતો.

જે બાઈજીને પોતાના મનથી દેવી સમજવા લાગ્યો.

રામપ્રસાદનું પત્ની પણ આ પ્રશ્નોત્તરી એકાગ્રમનથી સામળતી હતી.

“મા, તમે દેવી છો. ખરેખર મહારી છોકરીના વિવાદમાં હું ઘણા અરમાદ થયો છું.”

“તો પણ ભત્રીજાને ભણાવવામાં કાંઈક કરજ થયું જ હશે ?”

“મા, ફક્ત દોઢસો જ રૂપિયા.”

કહેતે કહેતે છોકરાના વિદ્યાળ નેત્રામાં અશ્રુ ભર્યા આવ્યા.

“સારું, તો બહાર જાઓ.”

છોકરીના ત્રણમાથી એક માણસને ચુંટી દહાડ્યો. જલ્દ રામપ્રસાદને તે વખતે લેડી પ્રીન્સીપાલને અંગે પડોશી દેવામાં આવ્યાં હતા.

આઠ રૂપિયાની નોકરીને વાસ્તે આવેલા રામપ્રસાદને અંગ્રાજના માલીક તરીકે નોકરોએ માન આપી જમાવ્યા, તેથી એને ઘણું આશ્ચર્ય લાગ્યું.

સાંજની જોગત પછી પાર્વતીએ કહ્યું:

“આપ મને જોખખો છો ?”

“હા ! આપ આપના મુખ્યશિક્ષક છો.”

“હું આપના બાનીબાની સમાગણી છી હું.”

ટકની જાણે નિદ્રા તુરતી હેમ તેમ તરસ્ય થઇ ગયો. એને મૂર્છા આવતા લાગી. પાર્વતીની ખત્રીછ શાન્તિએ એને સંભાળી લીધો. પાર્વતીએ ખડુ એ ધમ્ધમ કેશમસાઈ અલી શહે, પશુ એણે કાઠરીતથી ગાનું નહિ.

જતી વખતે પાર્વતીએ કદી કદી દર્શન આવતા વચન લીધું. પછી એ એક દર્શન દેની બે નોડો-કાગળમાં બંધ કરીને પ્રદ સસરાઈના લાથમાં આપી, ઘણી નમંતાથી કહ્યું: “આ મોડે માલને આપને, અને હું આપના ત્યાગે જરૂર સારી માગે સામુદાયને આવે.”

કહીને કમળા મહિન,

સત્ય.

(રાગ મહાડ)

નદિ વદ્યુ, નદિ વદ્યુ જુહુ

તે ક્યાપિ નદિ વદ્યુ.

ત્યાગે બલે તન પ્રાણુ પશુ.

અમે અસત્ય ન હ્યરશુ.

ધુઓ કોલમે સાગર જલે, નિજ સ્થામના મુકે નદિ;

ખાળો સુખડ અગ્નિ ગદિ, મારખ કદિ છોડે નદિ;

મૂખ્યો મરે બલે દુસ પશુ, મુક્તા વિના ચલશે નદિ;

ચક્ષા બલે આને પરંતુ, જનન ગયુ અમે નદિ.

અસત્યના લગુ અમે

સત્યવાદી સદા જનશુ.

ત્યાગે બલે તન પ્રાણુ પશુ

અમે અસત્ય ન હ્યરશુ.

બહાદુરીન કોલમે
જુમાગર.

આતીલાલ ખાવાલાલ પ્રેસલિટ.

રમાદેવી.

(અનુસંધાન પૃષ્ઠ ૩૫૬ થી.)

અંક બીજો.

દ્રુપદ પહેલું—એક જંગલ.

રમાદેવી અને પરિચારિકા આવે છે.

રમાદેવી.—ગાહા ! અહીં કેટલું અધારું છે !

પરિચારિકા:—કેટલું અધારું ? કેટલું અધારું ? દિવાનખાના પ્રમાણે શું જંગલ
લગા પાશુ રોસની ચતી દશે ? ખેડે આથી પણ વધારે અધારાં જંગલ જોયાં છે—અને
તે પણ શીઆગવાથી અને જંગલી હુકકોથી ભરપૂર. ખરેખર, અહીં એવા કોઇ છે કે
નહીં તે હું જાણતી નથી; પરંતુ કંઈ નહીં તો એ હાવરનો આંખાર માનો કે જાડોની
વચે રહેજ ચંદ્રપ્રકાશ અને તારકપ્રકાશ પડે છે.

રમાદેવી:—હવે ક્યો રસ્તો લેવાનો તે હું જાણું છે, પરિચારિકા ?

પરિચારિકા:—રસ્તો ? ના, વળી; હું રસ્તો જાણતી નથી, હું કદી રસ્તો જાણતી
ન હતી; ત્હમે શું એમ ધારો છો કે મને જાણ રસ્તાની ખબર છે ? ત્હમારે ત્હમારે પ્રદેશ
જવું હતું; હું ત્હમારી પાછળ પાછળ આવી; અને હવે આ જંગલમાં આમથી તેમ
જેવ્યા બાર કલાકથી મને અસાધીને આપણે ક્યાં આવી લાગ્યા તે જુઓ ! અહીં આપણે
જામે મરી જઇશું; એમ યાચ તે પેલાં જૂડ અને જંગલી હુકર આપણને ખાંધે જાય
તો તો વાન જૂદી છે; અને આ બધું ત્હમારે પ્રદેશ જવાને, કે જ્યાં કુમાર રવીન્દ્ર માત્ર
ત્હમારું આમકીવાળું અને હાકકીવાળું ચરીત્ર જોઇ, ત્હમને મીલુના પૂતળા જેવા શીકા
જોઇ, તેમજ સીખારી જેવાં જોઇ ત્હમારો કીક સહારે કરશે !

રમાદેવી:—માણસો !

ત્રણ ગરીબ માણસો આવે છે.

ગરીબ માણસો—જય સચ્ચિદાનન્દ !

પરિચારિકા:—જય સચ્ચિદાનન્દ ! આપણે ક્યાં છીએ ?

પહેલો ગરીબ માણસ:—જંગલમાં.

બીજો ગરીબ માણસ:—ત્હમે અહીં શું કરો છો ?

પરિચારિકા:—અમે જૂલો પથાં છીએ.

બીજો ગરીબ માણસ:—ત્હમે એકલા છો ?

પરિચારિકા:—હા-ના, અમે અહીં એ માણસો સાથે છીએ.

બીજો ગરીબ માણસ:—એઓ ક્યાં છે ?

પરિચારિકા:—રસ્તાની બેળમાં છે.

બીજે ગરીબ માણસ:—એઓ જાડુ આથે ગયા છે ?

પરિચારિકા:—ના; એઓ પાછા આવવાના છે.

બીજે ગરીબ માણસ:—પેલી હોઠરી કાણ છે ? એ ત્હમરી પુત્રી છે ?

પરિચારિકા:—હા, એ ત્હમરી પુત્રી છે.

બીજે ગરીબ માણસ:—એ કંઈ જોલંતી નથી, શું મંગી છે ?

પરિચારિકા:—ના; એ આ પ્રદેશની નથી.

બીજે ગરીબ માણસ:—ત્હમરી પુત્રી આ પ્રદેશની નથી ?

પરિચારિકા:—હા, હા; અહીંની નહીં છે; પણ એ માદી છે.

બીજે ગરીબ માણસ:—એ પાતળા છે. એની ઉંમર કેટલી છે ?

પરિચારિકા:—એ ૫૬૨ વર્ષની છે.

બીજે ગરીબ માણસ:—ઓહો ! ઓહો ! ત્યારે હજી શરૂઆત નહીં છે. પેલા એ

માણસો કયા છે ?

પરિચારિકા:—એઓ આટલામાં ન કંઈ હશે.

બીજે ગરીબ માણસ:—હું તો કંઈ સામજતો નથી.

પરિચારિકા:—એવું કારણ કે એઓ કંઈ અનાજ નથી કરતા.

બીજે ગરીબ માણસ:—ત્હમે અમારી સાથે આપશો ?

બીજે ગરીબ માણસ:—જંગલમાં અપશબ્દ ન બોલો.

રમાદેવી:—આપણા પ્રદેશનો રસ્તો એઓને પૂછ.

પરિચારિકા:—પાસેના પ્રદેશ તરફ જવાનો રસ્તો કયો ?

રહેલો ગરીબ માણસ:—પાસેના પ્રદેશ તરફનો ?

પરિચારિકા:—હા.

રહેલો ગરીબ માણસ:—પેઓ રસ્તો.

રમાદેવી:—શો બનાવ બન્યો છે તે એઓને પૂછી બે.

પરિચારિકા:—શો બનાવ બન્યો છે ?

રહેલો ગરીબ માણસ:—બનાવ ?

પરિચારિકા:—હા; શું કંઈ લગાઇ ચક છે ?

રહેલો ગરીબ માણસ:—હા; લગાઈ ચક છે ખરી.

રમાદેવી:—રાજા અને રાણી મરી ગયાં છે એ વાત ખરી કે નહીં તે એઓને પૂછી બે.

પરિચારિકા:—રાજા અને રાણી મરી ગયા છે. એ વાત ખરી ?

રહેલો ગરીબ માણસ:—રાજા અને રાણી ?

પરિચારિકા:—હા; રાજા જ્યેન્દ્ર અને રાણી જયદેવી.

રહેલો ગરીબ માણસ:—હા; હું ધાકડું છું એઓ મરી ગયા છે.

રમાદેવી:—એઓ મરી ગયાં ?

બીજે ગરીબ માણસ:—હા, હું ધાકડું છું એઓ મરી ગયાં છે; પ્રદેશના એ

બાગમાં રોકે બહુ મરી ગયાં છે.

રમાદેવી:—પણ એઓ ક્યારે મરી ગયાં એ ત્હમે જાણતા નથી ?
બીજો ગરીબ માણસ:—ના.

રમાદેવી:—કેવી રીતે તે પણ ત્હમે જાણતા નથી ?
બીજો ગરીબ માણસ:—ના.

ત્રીજો ગરીબ માણસ:—ગરીબ લોકો કદી કંઈ જાણતા નથી.

રમાદેવી:—ત્હમે કુમાર સ્વીન્દને જોયા છે ?

પહેલો ગરીબ માણસ:—હા.

બીજો ગરીબ માણસ:—એ તો પરણવાના છે.

રમાદેવી:—કુમાર સ્વીન્દ પરણવાના છે ?

બીજો ગરીબ માણસ:—હા.

રમાદેવી:—કોની સાથે ?

પહેલો ગરીબ માણસ:—હું નથી જાણતો.

રમાદેવી:—એ ક્યારે પરણવાના છે ?

બીજો ગરીબ માણસ:—હું નથી જાણતો.

પરિચારિકા:—આજે રાત્રે અમને સુના-કરવાતુ ક્યાં ગળાં રાકશે ?

બીજો ગરીબ માણસ:—અમારે ત્યાં.

પહેલો ગરીબ માણસ:—સાંકુને ત્યાં જાઓ.

પરિચારિકા:—ક્યા સાંકુ ?

પહેલો ગરીબ માણસ:—“ ચાર રસાકુ ” વાળા ચાર રસ્તા આગળ રહે છે તે
પરિચારિકા:—“ ચાર રાકુ ” વાળા ચાર રસ્તા આગળ ?

ત્રીજો ગરીબ માણસ:—આમ અધારામાં એ નામ વીસ ખોડીને જોલો નહીં
(નમ્ર છે.)

દુરુષ બીજો—ફિલ્લામાનો એક ખંડ.

ચોગેન્દ્ર અને અન્નદેવી પરસ્પર કોંટતાં દેખાય છે.

અન્નદેવી:—મહારા ભજ જેતા ?

ચોગેન્દ્ર:—અન્નદેવી ! (એને આપ્યાલિંગન આપે છે.)

અન્નદેવી:—ચૂપ ! ત્હમરો પુત્ર આણે છે !

(કુમાર સ્વીન્દ આવે છે; એઓને જોયા વિના એક ઉધાડી રહેલી બારી આગળ જાય છે.)

સ્વીન્દ્ર:—વરસાદ પડે છે, રમવાનમાં આજે એક દેહને અગ્નિદાહ દેવાનો છે.

એઓએ જે ચીતા બનાવી છે, અને જ્યાં તમારી ચર્ચ રહી લાગે છે, એક બારી એવી
નથી કે જો રમવાન આગળ ન પહોંચી લેવ; પ્રત્યેક બારી જાણે ફિલ્લાના બગીચાની,
મધ્ય પડે છે; રમવાનના હેવટનો ભાગ તો છેક કુંડ લગી પ્રસરેલો છે. એઓ સખને
ઉધારે છે ! હું બારી જ્યાં ટરી દઉં.

અન્નદેવી:—પ્રભુ !

સ્વીન્દ્ર:—ઓહ ! મહે ત્હમને જોયાં નહીં.

અન્નદેવી:—અમે હમણાં જ અંદર આવીયાં.

રવીન્દ્ર—એમ !

અન્નદેવી—ત્હમે શા વિચાર કરતા હતા, પ્રભુ ?

રવીન્દ્ર—કંઈ નહીં, મૈયા.

અન્નદેવી—કંઈ નહીં ? મહિનાની આખરે, પ્રભુ.

રવીન્દ્ર—મહિનાની આખરે, મૈયા ?

અન્નદેવી—ત્હમારો સુખી લગ્ન-દિવસ.

રવીન્દ્ર—હા, મૈયા.

અન્નદેવી—ત્હમે વધારે પાસે કેમ નથી આવતા, પ્રભુ ?

રવીન્દ્ર—હા, વધારે પાસે આવો, રવીન્દ્ર.

અન્નદેવી—ત્હમે આટલા યશ કેમ, પ્રભુ ? ત્હમે મ્હારાથી ગભરાઓ છો ?

હા, ત્હમે લગભગ મ્હારા પુત્ર છો; અને હું ત્હમને માતા માફક ચાહું છું, —કદમ માતા કરતાં પણ વધારે. મ્હને ત્હમારો હાર્ય આપો.

રવીન્દ્ર—મ્હારો હાર્ય, મૈયા ?

અન્નદેવી—હા, ત્હમારો હાર્ય; અને મ્હારી આખમાં જુઓ; એમાં ત્હમે નથી જોતા કે હું ત્હમને ચાહું છું ? ત્હમે મ્હને કદી પણ ઓષ્ઠાલિંગન આપ્યું નથી—આ ૪ દિન સુધીમાં.

રવીન્દ્ર—ત્હમને ઓષ્ઠાલિંગન આપુ, મૈયા ?

અન્નદેવી—હા, મ્હને ઓષ્ઠાલિંગન આપો, ત્હમે ત્હમારો માતાને ઓષ્ઠાલિંગન નહોતા આપતા ? હું તો ત્હમને દરરોજ ઓષ્ઠાલિંગન આપું એમ થાય છે—મ્હને ગાંધ કાલે રાત્રે ત્હમારું સ્વપ્ન આવ્યું હતું.

રવીન્દ્ર—મ્હારું, મૈયા ?

અન્નદેવી—હા, ત્હમારું. કાંઈક દિવસ હું મ્હારું સ્વપ્ન ત્હમને કહીશ—ત્હમારો હાર્ય છેક ટાંકો છે, અને ત્હમારો ગાલ ગરમ છે. મ્હને ત્હમારો ખીન્ને હાર્ય આપો.

રવીન્દ્ર—મ્હારો ખીન્ને હાર્ય ?

અન્નદેવી—હા—એ પણ ટાંકો છે, અને ખરડના હાર્ય જેવો શીઠો છે. હું આ હાર્યો ફરીથી ગરમ કરીશ—ત્હમે માતા છો ?

રવીન્દ્ર—હા, મૈયા.

અન્નદેવી—અમારો પ્રેમ ત્હમને સારા કરશે.

(નમ છે.)

(અપૂર્ણ)

અન્નદેવી

બગડેલા લોહીને શુદ્ધ કરનાર

ડૉ. વામન ગોપાળનો
આયોડાઈડ

સાર્સાપરિલા

લોહી એ મનુષ્યનું જીવન છે, તે બગડ્યું હોય તો અનેક રોગ ઉત્પન્ન થાય છે. તેને મારે આ સાર્સાપરિલા વિના ખીજ એક દવાની જરૂર નથી. વળી આ દવા ખીવાથી ઉપદંશ એટલે ગરમી અને તેના વડે થતા ભયંકર વિકારો દૂર થાય છે. લગભગ સાડ વરસથી હું આ દરદીઓ સારા થયાં છે.

અનેક પ્રદર્શનોમાંથી સોના રૂપાના ચાંદો વગેરેનાં ધનાઓ મળેલાં છે

કિંમત એક બાટલીના રૂ. ૧૧

(પોષ્ટળ ખર્ચ પાંચ આના.)

આ સાર્સાપરિલા સુખમ તેમજ હિંદમાં દરેક નાનાં મોટાં શહેરોમાં સઘળા દવા વેચનારાઓ તથા ખીજો પાસેથી મળશે. જ્યાંખંધ ખરી દનારાઓને કસીશન મળશે, નિચલે સીરતાને લખો.

બનાવનાર માલિક

ડૉ. ગૌતમરામ કેશવ.
પોષ્ટ નંબર ૨, સુખમ

ખાસ નોંધ.

જે લવાજમમાં આ માસિકનાં માછ તરીકે ગણાવીએ પાત્રો આપતાં હતાં તે જ લવાજમમાં અમે આ વર્ષે દરમ્યાન જ ગણાવીએ આપીએ પાત્રો આપતાં આવીએ છીએ તે તરફ અમારા ધન માહકાનું અમે ખાસ ધ્યાન દેવાઈએ છીએ. વ્યવસ્થાપક.

તાવની રામખાણ દવા રૂ. ૧૦૦ ઇનામ.

સર્વ જાનના તાવે અમારી દવાથી ના કતરે તો લીધેલા પેસા પાછા આપીશું. આથીયે તાવ નથી ઉતરી એવું સાબીત કરનારને રૂ. ૧૦૦ ઇનામ મળશે. રૂબીની રૂ. રૂ. ૧-૦-૦ ખાસ પરજ નથી.

શકિત જીવન.

કોઈ શખ્સ એમ સાબીત કરશે કે આ દવામાં શકિત લાવવાનો અને વીર્ય વધારવાનો ગુણ નથી તો તેને રૂ. ૧૦૦ ઇનામ આપીશું. તેમજ ધાતુ સંબંધી તમામ રોગોનો નાશ કરે છે. અને અવરોધ મળ્યુંત યાવ છે. રૂબીની રૂ. રૂ. ૨-૮-૦ પરજ નથી.

ધાતુ વિકાર.

એક પેશાનું કાઢી જખનાગને મરત મોઢવામાં આપશે. તે વાગવાથી બચ કરે દરેકથી મુક્ત રહેવાનું છે.

વેદ શા. ગીરધરલાલ દહાનજી

મુ. ધોળકા. જી અમદાવાદ.

ભોગીન્દ્રરાવ દીવેટીયા કૃત વાર્તાઓ.

દીવેટીયાજી છે માટે ૬૯૭ વાંચી ન હોય તો જલદી મંગાવો:—

૧. નરુલા — ૩૫૨૦ આ પુસ્તકમાં ૩૧૯૭ વાર્તાઓ અને ૧૧૬ ચિત્રો મિલિત વિષયો પછી છે. કિંચત્ રૂ. ૨) (૨૬. પ્ર. આના માર)

૨. રુનેદ કે મોડ — ૩૧૯૭ રૂ. ૨૬ વાર્તાઓ અને ૪૬ ચિત્રો મિલિત વિષયો પછી છે. રૂ. ૩.૦૦ (૨. પ્ર. આના માર.)

અંગ્રેજી ભાષામાં મળશે સાંતાલુજી, મુંબઈ પાસે.

લોકહિતાય માત્ર લાગત હિંમતે નીકળતા

ઉત્તમ અને સસ્તા ગ્રંથો.

રોયલ આઠ પેજ કદના મોટા ગ્રંથો.

ગ્રંથનું નામ

પૃષ્ઠસંખ્યા મૂલ્ય

યોગવાસિષ્ઠ મહારામાયણ બે ભાગમાં	૨૦૦૦	૬
શિવાજી છત્રપતિ-ઉત્તમ મોટું ગ્રંથ	૩૫૦	૧
શાન્તિપર્વ-મહાભારતનું	૮૫૦	૨૫
ભગવતી ભાગવત અથવા દેવી ભાગવત	૮૫૦	૨૫
આર્યભિપદ-વૈદક ગ્રંથ ત્રણ સુધારેલી આવૃત્તિ	૭૦૦	૨
રાજસ્થાનનો ઇતિહાસ ભાગ ૧ લો મેવાડ	૮૦૦	૨૫
દાસગોધ-ત્રણ ભાગનાં	૪૦૦	૧૫

નાના કદના ઉત્તમ અને સસ્તા ગ્રંથો.

ભગવદ્ગીતા શ્લોક તથા અર્થ સહિત ૦) પાકુ પૃષ્ઠ ૦) દેશભી ૦)
સદગુણી બાળકો ૦) બાળકોની વાતો ૦) બાળ સદગોધ ૦)
ભગવત સાગર ૦) એકાદશ સ્કંધ ૦) મનહર પદ ૦)

પોસ્ટેજ જુદું. વિગતવાર સૂચીપત્ર મફત.

વિવિધ ગ્રંથમાળાનો આલુ સં. ૧૯૭૩ ના ગ્રંથો-સ્વામી વિદ્યાનંદના સદુપદેશ ભાગ ૩ એ, અમેરિકાનો પ્રવાસ (આ બે ગ્રંથો તૈયાર છે); જાંઘીમ નિબંધાવલી, સસ્તું સાહિત્ય વગેરે નો દશ વર્ષનો હિંદી અને રિપોર્ટ, વિદ્યાનંદના સદુપદેશ ભાગ ૪ થો (આ પુસ્તક છપાય છે), છેલ્લું પુસ્તક પણ ઉત્તમ જ પસંદ થશે. કુલ પૃષ્ઠ ૨૦૦૦, વાર્ષિક મૂલ્ય રૂ. ૨, પાકી પૃષ્ઠ સાથે રૂ. ૩. પોસ્ટેજ વર્ષ પૂરું થતાં સુધી જ માફ તે પછીથી જુદું.

સસ્તું સાહિત્ય વર્ધક કાર્યાલય કાવળદેવી રોડ. મુંબઈ ૨
સેલ્સ મેન પાને અમદાવાદ

वृत्तमकराः

याम्येषां निष्कारस्ते मा. फलेषु धृत्वात् ।

मा कर्मकण्ठहेतुभूयां तं संगोऽस्त्वंकर्मणि ॥ भ. गी. ॥

पुस्तक १० अंक १२. ऑक्टोबर १९१७. आश्विन १९७३.

૧	આમાની પ્રાસંગિક નોંધ. તાત્ત્વી.	૪૧૩
૨	સાંસ્કૃતીયા. (કવિતા) ગ. રમેશભાઈ.	૪૧૪
૩	દીકાકાર અને દીકાળોર શ. કેશવ દ. શેઠ.	૪૧૫
૪	નિવાની સંદર્ભ. (કવિતા) શ. પ્ર. પં. એમ. એ.	૪૧૬
૫	અનુભવ કોટિ (કવિતા) ગ. મહાત્માજી જી. એ. એન. એમ. બી.	૪૨૦
૬	રમણેશી. શ. શરત...	૪૨૧
૭	હૃદય, અર્ધપથેશી (કવિતા) ગ. અનન્તભાઈ	૪૨૨
૮	ભારે અને દા...યે (કવિતા) શ. વિવિધ	૪૨૩
૯	ધનપ્રદાની, વિજય-કથાઓ, શ. મોનીશન ખાવાલાલ પુરોહિત.	૪૨૭
૧૦	નિવાનાવાલ અને દેવીશાલ શ. મહિપાલ મહાપાત્ર દ્વે. એમ. એ.	૪૨૮
૧૧	એક, રાત્રી (કવિતા) શ. અનન્ત...	૪૩૧
૧૨	અનુભવસિ માર N. M. V.	૪૩૨
૧૩	વિદ્યાનંદ પત્રો શ. મ. ન. સ.	૪૩૫
૧૪	મતિ, સંસ્કૃત. તાત્ત્વી.	૪૪૦
૧૫	રંગકાર અને આર્યસમ, દાત્રી	૪૪૫

વાણિક ક્ષત્રિજન પોસ્ટેલ સાથે બે કમિશન. મોક મકલના વાણુ આના.

श्रीराम-सिवाय, श्रीगणेशाय नमः । श्रीगणेशाय नमः । श्रीगणेशाय नमः ।
१. श्रीगणेशाय नमः । श्रीगणेशाय नमः । श्रीगणेशाय नमः ।
२. श्रीगणेशाय नमः । श्रीगणेशाय नमः । श्रीगणेशाय नमः ।
३. श्रीगणेशाय नमः । श्रीगणेशाय नमः । श्रीगणेशाय नमः ।

આભિપ્રાય.

મુખસિદ્ધ ' સાહિત્ય ' માસિક લખે છે કે " આ આખ્યાન રા. બાનુમુખરામે અનેક પ્રતો ઉપરથી સંશોધી દીકા સાથે પ્રસિદ્ધ થયું છે; ને તેને ' પ્રાચીન સાહિત્ય ' ના એક હજાર તરીકે પ્રગટ સંમક્ષ મળ્યું છે. મતલબ કે ' પ્રાચીન સાહિત્ય ' નામની જૂતા કાચેની માળા તેઓ બદાર પાડના છારો મળે છે એમ જણાય છે પ્રેમાનંદ ગુજરાતી લેખકોમાં સૌથી સમર્થ છે. અત્યારના યુનિવર્સિટીની શિશુઓવાળા સાક્ષરો કરતાં પણ સમર્થ, અને તેનાં સમયની મુતિરૂપ આ કવિએ જેવી તે જેટલી સાહિત્ય સેવા કરી છે, તેવી ને નોટલી કોઇ પેલું એક વ્યક્તિ અધાપિ કરવા શક્તિમાન થઇ નથી, એથીજ એના કાર્યની કીમત-આકી શકાશે. પ્રેમાનંદ મહાભારત રચેલું છે, તે બાબે કેટલાક તેજદેવી ગૃહસ્થો શંકાશીલ હતા. પરંતુ બાંધ બાનુમુખરામની મહેરબાનીથી તે અંધતું એક પર્વ સાહિત્યમા પ્રકટ થતું આવ્યું છે. મહાભારતને આમે પ્રેમાનંદને ઉપાખ્યાનો રચના પહેલા, પરંતુ દરેક આડકથાને વિસ્તૃત સ્વરૂપમા મળી તેનું સ્વતંત્ર આખ્યાન બનાવવાનું કામ પણ પ્રેમાનંદે આદરેલું જણાય છે. ચંદ્રાસ, મંદોલસા, અભિમન્યુ, સુરેણાદરેણ, રણયજ્ઞ વગેરે સ્વતંત્ર આખ્યાનો આ પ્રકૃતિનું પરિણામ છે; અને બાહ્યવાદનનું આખ્યાન આને આપણી સમક્ષ બંધુ થયું છે તે પાસું પ્રેમાનંદના માયાભિમાન તથા રા. બાનુમુખરામના સાહિત્ય-પ્રેમને લીધેજ.

' સાહિત્ય ' ના વાચકોએ પાઠવાશ્રમેધમા બાહ્યવાદનનું ઉપાખ્યાન વાંચ્યું હશે તેમા અને આ આખ્યાનમા ઝાઝો મહાવતો ફેર નથી. અર્જુનના મૃત્યુ પહેલાં કૃતાઈને સ્વપ્ન આવે છે તે તથા બીજી કેટલીક વાતો અશ્વમેધ પર્વમા નથી, તેમ આખ્યાનમા કેટલીક બાબતો વિસ્તારથી વૃણવેલી છે. આ કાવ્ય પ્રેમાનંદની કૃતિ છે, એટલે તે વિશે વધારે વિવેચન કરવાની જરૂર નથી. હુંકામા આખું કાવ્ય રસીક અને બોધક છે. પુત્ર ધર્મ, પિતા ધર્મ તથા વિનય એ ત્રણ શિખામણની વાતો આ આખ્યાનમાથી પડી શકાશે. કવિતા નૈસર્ગિક મે મોહક છે.

છ પ્રતો મેળવી રા. બાનુમુખરામે તે ઉપરથી આ કાવ્ય તૈયાર કર્યું છે; તેમાંની ચાર પ્રેમાનંદ કૃત બાહ્યવાદન આખ્યાનની નકલો, એમ ઉપરથી ઉપરથી જણાવું હતું પરંતુ બારીકોથી તપાસતાં તે પ્રેમાનંદ કૃત પુસ્તકનીજ પ્રતો હોય એમ તેમને જણાયું. બધી પ્રતો ઉપરથી પારખેદ ફૂટનોટમા જણાવ્યા છે તથા છેવટે કરંવાવાર દીકા આપવામા આવી છે. દીકાથી વાંચનારનું કામ સુતર થયું છે. દીકામા લીટીઓ દશાવી હોત તો વધારે લીક થાત. ઉપોદ્ધાતમા રા. બાનુમુખરામે કાવ્યની સામાન્ય પીઠાન કરાવી છે. એ બધું જોતા આ અંથ હાઇફલો તથા ટ્રેનિંગ કોલેજોમા ટેચરબૃંદ થયા લાયક છે.

અમારા ગ્રાહકોને તથા વાચકોને નિવેદન.

પ્રતિ અંક ખાસ:-

અમારા માસિકનું ચાલુ વર્ષ આ અંકથી પૂર થાય છે, અને નવેમ્બર માસથી આગીઆરમું વર્ષ શરૂ થશે છે. અમારા ગ્રાહકોને તથા વાચકોને માસિકના નવીન વર્ષ નિમિત્તે તથા આપણા દેશી નવીન વર્ષ નિમિત્તે અમારો આવતો અંક ગેસતા વર્ષના ખાસ અંક તરીકે અભિનંદન રૂપે મોટા કદમાં કેટલેક અંશે સચિત્ર આપવા ધારણા રાખી છે. ખાસ અંકમાં સૌ વિદ્યાગૌરી રમણભાઈ નીલકંઠ બી. એ.; રા. રા. નંદનાથ કેદારનાથ ત્રિહિત બી. એ. એમ. સિ. પિ.; પદિત આત્મારામજી; રા. કેશવ દ. શેઠ; સો. હરિમુખગૌરી વામનરામ મહેતા; રા. રા. શેઠસાગર; રા. રા. નરિનીકાન્ત; રા. રા. કલ્યાણરામ મધુભાઈ જોશી બી. એ.; રા. રા. મંગુલાલ જમનારામ દવે એમ. એ.; ગ. રા. હરિલાલ માળે-કંઠાલ દેસાઈ બી. એ.; હલ્લાદિ લેખકોના વિદ્વતાભર્યા લેખો પ્રસિદ્ધ કરવામાં આવશે.

ચાલુ વાર્તા:-

આજકાલ વાચકવર્ગમાં વાર્તાઓનો શોખ વધતો જતો હોવાથી, તથા માસિકના ગ્રાહકોની વૃદ્ધિને આધાર કેટલેક અંશે ચાલુ વાર્તા ઉપર રહેશે છે એમ જણાવાથી, અમે આવતા વર્ષથી એક ચાલુ વાર્તા આપવાની ગોઠવણ કરી છે એ વાર્તા “સયદી” ની નામથી પ્રસિદ્ધ થતી રહેશે. એમાંથી અગ્રેજ અને હિંદુ સ્ત્રી વચ્ચે કેવો તફાવત છે તે કદમ-જન્ય એમ છે. વાર્તા અત્યંત રસિક છે, અને તેનો એક હપતો વાંચ્યા પછી તુરત બીજો વાંચવાનો મોહ વાચકોને રહેશે એવી અગત્ય આશા રહે છે. જે ઉદ્દેશથી અમે એ ચાલુ વાર્તા ખાસ-તૈયાર કરતી પ્રસિદ્ધ કરવા ધારીએ છીએ તે ઉદ્દેશ પાર પડશે એવી અમારી હિમેદ છે.

પ્રાચીન સાહિત્ય:-

આવતા વર્ષથી અમારા માસિકમાં નિ. સં. ૧૧૧૨ માં હવે નિપજીતરો લખેલું “સાહ્યમય” જે અત્યાર મુઠ્ઠી અપ્રસિદ્ધ રહ્યું છે, તે કમશઃ પ્રતિભાસ પ્રસિદ્ધ કરવામાં આવશે. એ પ્રાચીન કાવ્ય એકત્રિત કરી, પૂર્વ થયે છટું, પાડી સકાય એવી યોજના રાખી છે, કે જેથી અમારા ગ્રાહકો જેવો આવા અપ્રસિદ્ધ કાવ્યનો પુરતક રૂપે લાભ લઈ શકે. “મીરાંની માળા” નો વાચકોનો, મોહ અમે તોડી પાડવા માગતા ન હોવાથી મીરા-બાઈનાં કાવ્યો પંજુ પ્રતિભાસ યોગ્યતા પ્રમાણે ગ્રાહકોને તથા વાચકોને સાદર કરવામાં આવશે.

નવીન ગ્રાહકો:-

અમે માત્ર ગ્રાહકોની સંખ્યા જેટલી જ પ્રતો આના મોંઘવારીના સેમયમાં કાઢતા હોવાથી, પાછળથી યનાગ ગ્રાહકોને અમે પાછલા અંકો પૂરા પાડી શકતા નથી. માટે નવીન ગ્રાહક યનાગ મુદ્દસ્થોને અમારી વિનંતિ છે કે તેમણે પોતાનાં નામ વર્ષની, શરૂઆતથી અથોત્ત આવંતો માસ અગાઉ નોંધાવી લેવા કે જેથી પાછળથી અંકો ન મળી શકવાથી નિરાશ થવું ન પડે.

“મીરાંની માળા” ને લીધે કેટલીક મુદ્દસ્થોને તથા કેટલીક સંસ્થાઓને અધ-વચથી ગ્રાહક થતા પાછલા અંકો ન મળતા નિરાશ થવું પડ્યું હતું, તેમ ન થવા પામે એટલા માટે પુસ્તકાલયો, સંસ્થાઓ તથા અન્ય સર્વ મુદ્દસ્થો પ્રિયેરેને અગાઉથી ગ્રાહક તરીકે નામ નોંધાવી લેવા અમારી ખાસ વિનંતિ છે.

વ્યવસ્થાપક.

બગડેલા લોહીને શુદ્ધ કરનાર

ડૉ. વામન ઓપાળનો
આયોડાઇઝડ

સાર્સાપરિલા

લોહી એ મનુષ્યનું જીવન છે, તે બગડ્યું હોય તો અનેક રોગ ઉત્પન્ન થાય છે. તેને મારે આ સાર્સાપરિલા વિના ખીજ એક દવાની જરૂર નથી વળી આ દવા પીવાથી ઉપદંશ એટલે ગરમી અને તેના વેડે થતા ભયંકર વિકારો દૂર થાય છે. લગભગ સાઠ વરસથી હજારો દરદીઓ સારા થયાં છે.

અનેક પ્રદર્શનોમાંથી ચોના રૂપાના ચાંદો વગેરેનાં ઇનામો મળેલાં છે
કિંમત એક બાટલીનો રૂ. ૧૧

(પોષ્ટેજ ખર્ચ પાંચ આના.)

આ સાર્સાપરિલા મુંબઈ તેમજ દિલ્હી દરેક નાના મોટા શહેરોમાં સઘળા દવા વેચનારાઓ તથા ખીજાઓ પાસેથી મળશે. જ્યાંય ખરીદનારાઓને દમીયન મળશે, નિચલે શીરનામે લખો.

બનાવનાર માલેક

ડૉ. ગૌતમરામ કેશવ.
પોષ્ટ નંબર ૨, મુંબઈ

ચંદ્રપ્રકાશ-સંવત ૧૯૭૩.

અનુક્રમણિકા.

નંબર	વિષય	લેખક	પૃષ્ઠ
૧	અન્તપૂર્ણના મંદિરમાં	રા. તારાચંદ્ર પોપટલાલ અડાળળ એલ. ટી. એમ.	૧૫૭
૨	અમારી નોંધ	તંત્રી	૧૫૫
૩	અમારી ડિબેટિંગ ક્લબ	રા. હરિલાલ માણેકલાલ દેસાઈ, બી. એ.	૨૬૫
૪	અમારી પ્રાસંગિક નોંધ	તંત્રી	૧, ૪૧૧
૫	અમારું સંગીત (કવિતા)	રા. સ્નેહસાગર	૩૮૬
૬	અશ્વ ક્યારે ખેરવા ? (કવિતા)	રા. મોતીલાલ બાવાલાલ પુરોહિત	૩૦૦
૭	આગીઆને (કવિતા)	સૌ. લીલા	૧૫૧
૮	આત્મચરિત્ર	રા. N. M. V.	૩૦૫, ૩૭૧, ૪૩૨
૯	આપણા સંસારની મુશ્કેલીઓ		
	અને તે દૂર કરવાના ઉપાય	સૌ. મહીમતગૌરી મ. ખંડયા	૧૪૮, ૧૭૫
૧૦	આપણે ગુજરાતી	રા. રમણલાલ વસંતલાલ દેસાઈ એમ. એ.	૯, ૭૭
૧૧	આર્થસંસારદર્પણ	રા. વીરભાઈ હ. મહેતા એસ. ટી. સી.	૨૩૩
૧૨	આશાસ્થાન (કવિતા)	રા. રણછોડલાલ એમ. વડોદરા	૩૫૦
૧૩	એક સ્વપ્ન (કવિતા)	રા. ભરત	૪૩૧
૧૪	એકાન્ત (કવિતા)	રા. પંડિત ઇશ્વરલાલ શર્મા	૨૩૨
૧૫	ઇશને ચાલતા (કવિતા)	રા. નલિનીકાન્ત	૧૮૨
૧૬	ઇચ્છા (કવિતા)	રા. મોતીલાલ બાવાલાલ પુરોહિત	૩૦૦
૧૭	ઇષ્ટને અભ્યર્ચના (કવિતા)	રા. અનન્તભોયોતિ	૪૨૫
૧૮	ઇષ્ટ પ્રતિ પ્રેરનાર મિત્ર (કવિતા)	રા. કુબેરભાઈ જવેરભાઈ પટેલ	૧૦૯
૧૯	હર પખીકું (કવિતા)	રા. માણેકલાલ મહાદેવ વોરા	૧૯૫
૨૦	કર્તવ્યનિષ્ઠા	રા. બ. કમળાદાસકર પ્રાણસંકર ત્રિવેદી બી. એ.	૩૯
૨૧	કશ્ચ પ્રસન્નિ (કવિતા)	રા. પ્રણયી. એમ. એ.	૩૧૧
૨૨	કુશલ અને સેવા (કવિતા)	રા. સ્નેહસાગર	૩૪૫
૨૩	ગાઈ કાલની સાંગ (કવિતા)	રા. વિવિત્ત	૩૨૫
૨૪	ગીતાહતી કેટલીક હૃદયગમ વિચારણા	રા. ઝી શ્રી હરિચરણ એમ. એ.	૧૯૬
૨૫	ગુજરાત કેવલકી પરિપૂર્ણ		૧૬૨
૨૬	ગુજરાતને (કવિતા)	રા. નલિનીકાન્ત	૩૮૨
૨૭	ગૃહસ્થાશ્રમમાં નિરાશા (કવિતા)	રા. નલિનીકાન્ત	૩૦૭
૨૮	ગાંધી (કવિતા)	રા. મોતીલાલ બાવાલાલ પુરોહિત	૧૩૦
૨૯	જન્મમૃતિવિષે હવનરમણ	રા. કેશવ હ. શેઠ	૧૯૦

નંબર	વિષય	લેખક	પૃષ્ઠ
૩૦	જીવન (કવિતા)	રા. મોતીલાલ બાવાલાલ પુરોહિત	૨૭૫
૩૧	જીવનદર્શન (કવિતા)	રા. મલયાનિલ બી. એ. એલએલ. બી.	૨૯૬
૩૨	જીવન અને સાહિત્ય	રા. રમણલાલ વસંતલાલ દેસાઈ એમ. એ.	૩૩૧
૩૩	ઝરણું દાઢે (કવિતા)	રા. મલયાનિલ બી. એ. એલએલ. બી.	૪૨૦
૩૪	ટીકાકાર અને ટીકાઓ	રા. કેશવ હ. શેઠ	૩૮૪, ૪૧૫
૩૫	તું દિવાવર (કવિતા)	રા. લલિત	૩
૩૬	ત્યારે અને હ...વે (કવિતા)	રા. વિવિત્સુ	૪૨૬
૩૭	દેશે ઓ વસતલ જ્યોતિ (કવિતા)	રા. ન્હાનાલાલ દલપતરામ કવિ એમ. એ.	૨૦
૩૮	ધનલક્ષ્મીની વિશ્વબંધુઓ	રા. મોતીલાલ બા. પુરોહિત ૨૭૨, ૩૧૨, ૩૮૯, ૪૨૭	
૩૯	ધન્ય જીવન (કવિતા)	રા. નલિનીદાન્ત	૨૬૮
૪૦	નવું અને જૂનું	રા. ધનશંકર હીરાશંકર ત્રિપાઠી ૧૨૩, ૧૮૭, ૨૨૮, ૨૬૪, ૩૫૯	
૪૧	નાતની નવાઈ	રા. નંદનાથ કેદારનાથ દીક્ષિત બી.એ.એમ.સી.પી.૨૨	
૪૨	ના. મનુભાઈ નંદશંકર મહેતાની છબી		૬૬
૪૩	ન્હાનાલાલ અને ટેનીસન	રા. મંજુલાલ જમનારામ દવે એમ. એ. ૬૯, ૧૦૩ ૧૪૦, ૩૦૧, ૩૭૫, ૪૨૯	
૪૪	નિર્મળ બક્ષ (કવિતા)	રા. મલયાનિલ બી. એ. એલએલ. બી.	૩૫૦
૪૫	પતન (કવિતા)	રા. R. V. એમ. એ.	૨૪૪
૪૬	પહેલી શુબ્રાતી કેળવણી પરિપદ		૪
૪૭	પાદપૂર્તિ (કવિતા)	સૌ. સગુણા	૧૩૯
૪૮	પુનામાં પાંચ દિવસ	રા. નંદનાથ કે. દીક્ષિત બી.એ.એમ.સી.પી. ૨૯૧	
૪૯	પુરાણો અને સાત્રો	રા. ભરત	૧૨૬
૫૦	પ્રભુને યાચના (કવિતા)	રા. ભરત	૧૫
૫૧	પ્રભત પુરસ્વા (કવિતા)	રા. વિવિત્સુ	૨૩૧
૫૨	પ્રાણની મેંથી (કવિતા)	રા. ભરત	૧૪૩
૫૩	પ્રાસંગિક મોંઘ	તંત્રી	૩૫૭
૫૪	પ્રાર્થના (કવિતા)	રા. અનંતજ્યોતિ	૨૨૭
૫૫	પ્રિય મધુકરને (કવિતા)	રા. જીમનલાલ જી. ચિનાઈ	૧૫૬
૫૬	પ્રિયલાભ	રા. ભરત ૫૦, ૧૮૩, ૨૩૮	
૫૭	પ્રેમ હિરણ્ય દાંકણ ના હર કેર		
	ઉધારણુ (કવિતા)	રા. મલયાનીલ બી. એ. એલએલ. બી.	૨૮૧
૫૮	બાલક (કવિતા)	રા. પ્રેમજ્ઞા	૨૪૨
૫૯	બાળ વિનોદ	સૌ. સગુણા	૨૭૪
૬૦	બે કાવ્યો	રા. અનંતજ્યોતિ	૩૭૪
૬૧	ભરતખંડી એક બાપા (હિંદી)	રા. મોહનદાસ ક. ગાંધી બાર. એન-લો.	૨૭૬

નંબર	વિષય	લેખક	પૃષ્ઠ
૬૨	ભવિનવ્યતા યાને ચંદ્રની હકિત (કવિતા) -રા.	શાન્તિશર્મા	૨૨૬
૬૩	ભારતમાં રાષ્ટ્રભાષાની આવશ્યકતા રા.	શાન્તિધર	૨૪૭, ૩૪૭
૬૪	મનુષ્યની ધન્યતા (કવિતા)	રા. લલિત	૬૮
૬૫	માતૃભાષા દ્વારા શિક્ષણ	રા. વીરગજ હ. મહેતા એસ. ટી. સી.	૧૬, ૫૩
૬૬	માસિક મંડરદ	ચંદ્રપ્રકાશ ઓશીસ. ૨૫, ૫૭, ૯૩, ૧૬૫, ૨૦૨, ૨૪૩, ૨૮૩, ૩૨૬, ૩૬૩, ૪૦૪, ૪૪૨	
૬૭	મીરાંબાઈની મોહનમાળા (કવિતા)	રા. લલિત	૩૬૧
૬૮	મીરાંની માળા	તંત્રી ૨૮, ૬૧, ૯૭, ૧૩૪, ૧૭૦, ૨૦૭, ૨૪૪, ૨૮૭, ૩૨૬, ૩૬૬, ૪૦૮	
૬૯	મુક્તિ (કવિતા)	રા. ચીમનલાલ જી. ચિનાઇ	૯૨
૭૦	રમાદેવી	રા. ભરત ૨૬૧, ૩૦૪, ૩૫૧, ૩૯૬, ૪૨૧	
૭૧	રસન્યોત (કવિતા)	રા. પાદરાકર	૪૯
૭૨	રસે ન્યોત્તમા (કવિતા)	રા. ભરત	૩૧૩
૭૩	રાણકેરી વિષે કેટલાક હકા	તંત્રી ૪૪, ૭૩, ૧૧૦, ૧૪૪	
૭૪	રાષ્ટ્રીય કેળવણી	રા. મોહનલાલ ક. ગાંધી ખાર. એલ-સા.	૧૫૨
૭૫	લાકડીનું જાદુ	રા. અતિસુખરાંકર કમળાશંકર ત્રિવેદી. એમ. એ. એલએસ. ખી. ૧૧૪	
૭૬	ચડોદરામાં જાહેર પ્રસિદ્ધિ	તંત્રી	૮૮
૭૭	ચડોદરા રાજ્યના સાહિત્યપ્રેમી દીવાન.	તંત્રી	૬૭
૭૮	ચડોદરામાં સાહિત્યસભાની સ્થાપના.	તંત્રી	૮૭
૭૯	વનકોયલની (કવિતા)	રા. કેશવ હ. રોડ	૨૮૨
૮૦	વસંતપંચમીને દિવસે (કવિતા)	રા. પ્રજુષ્ઠી એમ. એ.	૧૭૫
૮૧	બ્હાલાં (કવિતા)	રા. અંબાલાલ	૪૩
૮૨	વિદેહી સાક્ષરો	તંત્રી	૩૩
૮૩	"	રા. બ. કમળાશંકર પ્રાણુશંકર ત્રિવેદી ખી. એ.	૩૭
૮૪	વિદેહી સાક્ષર રા. રણજીતરામ વાવાભાઈ મહેતા. તંત્રી		૩૯૨
૮૫	વિષય	બહેન કમ્બુ બહેન	૩૧૪, ૩૯૨
૮૬	વિશ્વની ન્યાયચર્ચાને ચરણે (કવિતા)	રા. રાંકરલાલ જો. સુનશી	૩૮૮
૮૭	વૃંદાવન (કવિતા)	રા. હરિલાલ ત્રિશ્નલાલ બાની	૩૯૧
૮૮	ચાદી-સાદી	રા. મહેરા	૧૭૮
૮૯	ચું જેતી જીતમ નથી ?	રા. બેચરભાઈ જો. મહેરા	૧૯૬
૯૦	ચંપિદ્ ભગવદ્ગીતા અને કવિ પ્રેમાનંદ. તંત્રી		૧૯૬, ૨૨૦, ૨૫૧
૯૧	સમૃદ્ધ સંભવ (કવિતા)	રા. વિવિલ્લુ	૩૫૮
૯૨	સલ (કવિતા)	રા. મોતીલાલ બા. પુરોહિત	૩૬૫
૯૩	સંદુભાઈની સ્વારી	રા. હરિલાલ માણેલાલ દેસાઈ ખી. એ.	૧૩

નંબર	વિષય	લેખક	પૃષ્ઠ
૯૪	સદ્ભાષનું ભાષણ	રા. હરિલાલ માણેકલાલ દેસાઈ બી. એ.	૮૫
૯૫	સત્તાસીના હઠક (કવિતા)	રા. કેશવ દ. રોક	૮૨
૯૬	સ્ત્રી ઉપયોગી નવાઈનાં શાક	સૌ. મણુલા	૧૯૮
૯૭	સ્ત્રી કેળવણીથી થતા લાભો	સૌ. અમુખડેન હરીરામશંકર દવે	૩૪૨
૯૮	સ્ત્રીશિક્ષણ અને સ્ત્રીકર્તવ્ય	સૌ. શારદા મહેતા બી. એ.	૨૧૧
૯૯	સિનિયર શિક્ષક અને તેમનું કર્તવ્ય	રા. વકીલ રામચંદ્ર કાળીશંકર પાઠક	૨૫૬
૧૦૦	સ્નેહીને (કવિતા)	રા. મોતીલાલ ડા. પુરોહિત	૧૯૭
૧૦૧	સ્વીકાર અને અવસીકન	તંત્રી ૫૬, ૯૧, ૧૩૧, ૧૬૬, ૨૦૬, ૨૭૮, ૩૨૦, ૩૬૨, ૪૦૦	
૧૦૨	સુરેશના પત્રો	રા. રામહંસ	૩૭૮, ૪૩૫
૧૦૩	સૈયારી સંકર (કવિતા)	રા. પ્રણયી એમ. એ.	૫૧૯
૧૦૪	હિંદના દાદા	તંત્રી	૩૨૩
૧૦૫	હિન્દ હમારો (કવિતા)	રા. કેશવ દ. રોક	૩૪૧

ચંદ્રપ્રકાશ.

કર્મણ્યેવાધિકારસ્તે મા ફલેષુ કદાચન ।

મા કર્મફલહેતુર્ભૂર્મા તે સંગોઽસ્તુકર્મણિ ॥ મ. ગી. ॥

પુસ્તક ૧૦. અંક ૧૨.

ઑક્ટોબર ૧૯૧૭.

આશ્વિન ૧૯૭૩.

અમારી પ્રાસંગિક નોંધ.

શ્રીમંત ગાયકવાડ સરકારની સાહિત્યયોજના.

ગુજરાતમાં મોટામાં મોટું દેશી રાજ્ય વડોદરાનું છે. પ્રજાની કેળવણીના પ્રયત્નોમાં, પ્રજાના હિતમાં આગળ પડતો બાગ લેવામાં તથા દૃષ્ટાન્ત લેવા યોગ્ય પગલાં ભરવામાં જે નાનાં મોટાં રાજ્યો બાગ લે છે તેમાં અગ્રસ્થાને ઢીએ તો તે વડોદરાના નરેશ નામદાર શ્રીમંત સરકાર સર સયાજીરાવ મહારાજ સાહેબ જ છે. પોતે વિદ્યાવિલાસી છે, સાહિત્યનો ઉપાસક છે, તથા પ્રજાની, રાજ્યની અને દેશની ઉન્નતિ જોવા હિતુક છે; તેવા રાજાના રાજ્યના અમલમાં કોઈ સગીન કાર્ય થાય એમાં આશ્ચર્ય નથી.

કોઈ પણ મહાન કાર્ય રાજ્યાશ્રય વિના અનુષ્ઠાન નથી. તેમાં સાહિત્યની શક્તિ તો ન જ અને આપણી ભાષામાં એટલું બહુ સાહિત્ય નથી. બીજી ભાષાઓની સરખામણીમાં તે ઓછું છે. પૂરાતન સમયમાં સાહિત્યની શક્તિની કોઈને તમા પણ નહોતી. પરંતુ કોળ બદલાયો છે. સમાજની પ્રગતિ દરેક દિશામાં ઘસડે ને બુંસડે ચાલી જ નવ્ય છે. એવા સમયમાં કોઈ સાધારણ વ્યક્તિ સાહિત્યની અભિવૃદ્ધિનું કાર્ય ઉપાડે તે કરતાં રાજ્ય ઉપાડી લે તેથી જે કાર્ય અત્ય સમયમાં સાધ્ય થાય તે તેટલા સમયમાં વ્યક્તિથી યથ શકે નહિ જ. આપણે જાણીએ છીએ કે મરાઠી ભાષાના સાહિત્યની ઉન્નતિ પેલા સરકાર તરફથી યથ હતી, હારે ગુજરાતી ભાષાના સાહિત્યની ઉન્નતિ શ્રીમંત સરકારથી થવા છે એ જાણી પ્રજા ખરેખર તે નામદારની કાળી રહેશે.

સર્વ કોઈ જાણે છે કે ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદની ચોથી બેઠક, શ્રીમંત નામદાર મહારાજ સાહેબના આમંત્રણથી, વડોદરા મુકામે સને ૧૯૧૨ માં મળી હતી. એ વખતે શ્રીમુખથી જે વચનો નિકળ્યાં હતાં, અને જેથી મુવક વર્ગમાં ઉત્સાહનું જે રક્ત રેવાયું હતું તથા આખું મંડળ આમારની લાગણી પ્રદર્શિત કરી ચૂકું હતું તે વચનો હજી પણ કાનમાં ધૂન્ડે છે. એ વચનો એ હતાં કે, " I, therefore announce that I am organising a sub-department for the translation of

such works into Gujarati or other Vernaculars and their subsequent publication, and I am setting apart the sum of Two Lakhs of Rupees, from the Khaugi Department, the interest of which will be used for carrying on this work.” અર્થાત્ “ તેટલા માટે હું જાહેર કરું છું કે આવાં પુસ્તકોનાં. ગૂજરાતીમાં કે અન્ય ભાષામાં ભાષાન્તર માટે, અને પછી તેની પ્રસિદ્ધિ માટે એક ભાષાન્તર ખાતાની યોજના હું ધડું છું, અને ખાનગી ખાતામાંથી બે લાખ રૂપિયાની રકમ ભૂદી કાઢું છું જેના વ્યાજમાંથી આ કાર્ય ચલાવવામાં આવશે. ”

ઉક્ત વચનો શ્રીમુખથી નિકળ્યાને આજે પાંચ વર્ષ થયાં છે. એથી પ્રજા ધણીજ ઇતેન્દ્રીથી એ વચનોની કાર્યસિદ્ધિની રાહ જોતી હતી, અને પ્રશ્ન કરતી હતી કે શ્રીમતે પરિપક્વે એ લાખ રૂપિયા જોડી એક ધરખમ રકમ આપી છે તેનું શું થયું? ભાષાન્તરખાતું ઉધડ્યાતું હતું તે ખાતાતું શું થયું? પરંતુ દેવના વચન કદિ અસત્ય હોતાં નથી. સમય સમયનું કાર્ય કરે છે. ઉતાવળથી જે કાંઈ થાય તે કરતાં પુખ્ત વિચારથી જે થાય છે તે હંમેશા સંગીત થાય છે એમાં એમત નથી.

ધીરજતા રૂઝ મીઠા નીવડ્યાં છે. આ બે લાખની રકમના વ્યાજમાંથી પુસ્તકોનાં ભાષાન્તરની યોજના પરિપક્વ થતા સુધીમાં તેમાંથી ધીમે ધીમે નવા નવા અથો તૈયાર કરાવવામાં આવતા હતા, તથા પ્રકટ પુસ્તકોના પ્રસિદ્ધ કરનારને, પુસ્તકો ખરીદી તથા પારિતોષિક આપી રાજ્ય યોગ્ય ઉત્તેજન આપતું રહેતું હતું. પરંતુ એ પદ્ધતિથી પુસ્તકો ઘણા યોગ્ય પ્રમાણમાં પ્રસિદ્ધ થતા હતા. તેટલા માટે સાહિત્યની અભિવૃદ્ધિ વધારે વેગવાળી તથા સાહિત્ય-વિષયક પુસ્તકોના બંધાર વધારે વેગવાળો કરવાના ઉદ્દેશથી શ્રીમતે સરકાર મહારાજ સાહેબે કૃપાવંત ચંદ્ર હાદમ, પોતાના મૂળ વચન પ્રમાણે, રાજ્યના આહોશ વિદ્યાધિકારી સાહેબ એ. કલાઈ સાહેબના હાથ તરફ ભાષાન્તરખાતું ઉધાડ્યું છે, ને તેની દેખરેખ માટે સાહિત્ય સંસ્કાર રા. જયમુખરાય-મું. જોષીપુરા. એમ. એ. ની નીમણુક કરી છે, એટલે આજ રહે છે કે હવે સાહિત્યનાં પુસ્તકો વધારે પ્રમાણમાં પ્રસિદ્ધ થશે.

શરૂઆતમાં હાલની તકે અંગ્રેજી ભાષામાં લંબાયેલા લોકોપયોગી જ્ઞાનદાયક અનેક પુસ્તકોના મુખ્યતઃ ગૂજરાતી તથા કેટલેક અંશે મરાઠી અનુવાદો કરવાનું કામ હાથ ધરવામાં આવ્યું છે. પરંતુ એમાં કયાં પુસ્તકો ભાષાન્તર કરાવવા યોગ્ય છે તે પણ વિદ્વાનોની એક કમિટી નીમી નક્કી કરવામાં આવ્યું છે તેથી સમજાય છે કે આ પ્રમાણે પસંદ થયેલાં પુસ્તકોમાં તત્ત્વવિદ્યા, તથા વિજ્ઞાન, ઇતિહાસ તથા ચરિત્રો, તુલનાત્મક જ્ઞાન આપનારી બાબતો, બાજોપયોગી જ્ઞાનદાયક વાર્તાઓ, અર્થશાસ્ત્ર તથા રાજનીતિ વગેરે તરેહ તરેહના વિષયો છે. તદુપરાંત એવું પણ સમજાય છે કે ઉપરની યાદી ઉપરાંત ગુર્જર સાહિત્યમાં વિજ્ઞાનને લગતાં પુસ્તકો અલ્પ સંખ્યામાં છે-તે આ નવીન યોજનાથી સંપૂર્ણ થશે એમાં શક નથી. આ યોજનાને પરિણામે પશુવિદ્યા, વનસ્પતિવિદ્યા, જીવનવિદ્યા, જંતુવિદ્યા, ખગોળશાસ્ત્ર, રત્નશાસ્ત્ર, શૂસ્તરવિદ્યા વગેરે અનેક પ્રકારની વિદ્યાઓના અથો આપણી સેવાજનને ઉપદ્રવ્ય થવાનો સંભવ છે. એવું પણ અમારા સામગ્રવામાં આવ્યું.

છે કે આ વર્ષમાં લગભગ ૭૦-૭૫ પુસ્તકો તૈયાર થઇ પ્રસિદ્ધિમાં આવશે, ને તે જ્યાં તેવા પુસ્તકો નહીં. અમારી જાણ પ્રમાણે એ પુસ્તકોમાંનાં થોડાં ઘણાંનાં નામ અત્રે આપીએ છીએ જેથી પ્રગ્નને ખાતરી થશે કે શ્રીમંત મહારાજ સાહેબે સાહિત્યની ઉન્નતિ માટે ભગીરથ પ્રયત્ન આરંભ્યો છે.

પુસ્તકોનાં નામમા લોડઃ એવેળરિનુ-ઓરિજિન ઓફ સિવિલિઝેશન, હર્બર્ટ સ્પેન્સરનું પ્રિન્સિપલ્સ ઓફ સોશિયોલોજી, જેમ્સ હોટનું ઇન્ડિક્સ અને પોસિટિવ્સ, સ્ટેટ ઇન-રિવેશન કે એન્થ્રોપોલોજી, કોન્ફીડેન્સ પીટનીન રિલિજિયન એન્ડ સાયન્સ, હેરિટી, ઇવોલ્યુશન, શેક્સ-પીયર, ફાઉન્ડેશન ઓફ સાયન્સ, સાઇકોલોજી, ધી સાયન્સ ઓફ ધી સ્ટાર્સ, ટ્રેનિંગ ઓફ ધી ચાઇલ્ડ, ડુલોજી, જાટની, સેરેન્ડ એન્ડ મધરલુક, પ્રાણીમાત્ર, મેકિંગ ઓફ ધી અર્થ, એન્થ્રોપોલોજી, સ્કૂલ, પાર્લામેન્ટ, ન્યુસપેપર વગેરે વગેરે. આ ઉપરાંત ગૂજરાતના કવિવરોમાં પ્રેમાનંદ, દયારામ, શામળદાસ, વલ્લભ, કૃષ્ણારામ, ગીરધર, મીરાંબાઈ, દલપતરામ, અખો વગેરે કવિઓનાં સ્વતંત્ર જીવનચરિત્રો પણ તૈયાર થાય છે.

આ ભગીરથ કામની કાર્યસિદ્ધિ માટે રાજ્યે ગૂજરાતના પ્રતિષ્ઠિત વિદ્વાનોને આમંત્રણ છે, ને તેમને સોંપવામા આવેલું કામ તેમણે દરેકે ઉત્સાહ પૂર્વક જોગ બને તેમ સાદી અને સરલ ભાષામા કરી આપવા કૃપાશુ છે એજ આપણી ભાષાની ઉન્નતિની શુભાશા છે. આ કામ એવા વખતમા આરંભવામાં આવેલું છે કે જે સમયે આખો દેશ સ્વનાયામા કેળવણી આપવાને ગર્વના કરી રહ્યા છે, જે સમયે શારદાપીઠની પગલામાં દેશી ભાષાને સંસ્કૃતની માફક અન્ય ભાષા તરીકે ઘણું કરવા માગણી કરી રહ્યા છે, તથા મહાશાળાઓમાં પણ માતૃભાષા, ઉચ્ચ કેળવણીમાં દાખલ થયેલી જોવાને પ્રગ આતૂર થઈ ગઈ છે, તેવા સમયમા શ્રીમંત સરકાર મહારાજ સાહેબે તથા રાજ્યના વિદ્યાવિલાસી અને સાહિત્યપ્રેમી સ્તબ નામદાર દીવાન સાહેબ મે. મનુભાઈ સાહેબે સાહિત્યના ઉદ્ધારનો આરંભ કર્યો છે. આ માટે ગૂજરાતી પ્રગ્ન તે બનેને જોઈએ મન્યવાદ આપે તેટલો ઓછો છે.

શ્રીમંત મહારાજ સાહેબે કરવાનું કર્તવ્ય તો તેઓ સાહેબે કૃપાવંત થઈ હતું. પણ એટલાથી આપણે ખેસી રહેવાનું નથી. હવે આપણે આપણું તથા પ્રગ્નને પ્રગ્નનું કર્તવ્ય બજાવવાનું રહે છે. પુસ્તકો એટલી તરાથી તૈયાર થાય છે કે જૂના જૂના ગુરુજોનાં પુસ્તકો પણ ખાતામા જઈ ચૂક્યાં છે ને તે જડપથી જાણવા લાગ્યાં છે. તેમાંનું એક યુષ્મ તો અમારી પાસે આવી પણ ચૂક્યું છે જેની નોંધ અમે સ્વીકાર અને અવગણનમાં લીધી છે. જે ઉપર વાચકોનું ધ્યાન ખેંચીએ છીએ. અને એટલું કહેવું પ્રાપ્ત થાય છે કે એટલી પુસ્તક પ્રસિદ્ધિથી પ્રગ્નને લાભ થઈ શકે જ નહિ. તે જેમ બહોળા પ્રમાણમા પ્રગ્નમાં ફેલાય, તથા વંચાય તેમ પ્રગ્નને લાભલાય છે, એટલું જ નહિ પણ એથી મૂળે મોજૂદને ઘણું સતોષની વાત થશે. ખુશીની વાત છે કે એ પુસ્તકોની કીમત પણ સાધારણ રાખવાની યોજના છે. એથી પ્રગ્નમાંથી ઘણાં થોડાં તેનો લાભ લઈ શકશે. એટલા માટે અમે પ્રગ્નને તથા દેશી રાજ્ય રજવાડાઓને અને દરેક લાઈબ્રેરીનાં કાર્યવાહકોને જેમ જેમ પુસ્તકો પ્રસિદ્ધ થતાં જાય તેમ તેમ તે ખરીદ કરી સંભાળને, પ્રગ્નને, તથા અધુરોને લાભ આપવા વિનંતિ કરીએ છીએ. શ્રીમંત મહારાજ સાહેબના આ ભગીરથ પ્રયત્નને

હરેક રીતે વધાવી લેવાની આપણી ફરજ છે, કારણ અત્રે બાપાંથી અપરિચિત રહેતી મધ્યમ વર્ગની તથા અધિક શુદ્ધ પ્રજા જ્ઞાનસમૃદ્ધ થઈને આ જમાનાની સરતમાં આગળ ધપવાને સમર્થ થશે. વળી શ્રીમંત મહારાજ સાહેબે લોકભાષાની અભિવૃદ્ધિ, અર્થે એક પાઠશાળા પણ ઉઘાડેલી છે, અને તેને પગમર ક્યાં બાદ શ્રીમંત વર્નાક્યુલર હાઈસ્કૂલ પણ ઉઘાડે એવો સંભવ દેખાય છે. આવું થશે ત્યારે ઉક્ત બાપાન્તરની યોજના ઘણી જ ઉપયોગી થઈ પડશે અને યુરોપીય સંસ્કૃતિ જે પ્રકારના જ્ઞાનને લીધે જન્મ પામી છે તેના સંસ્કાર આપણી પ્રજા ઉપર છૂટી પડશે, અને તેના પરિણામમાં લોકસમુદાય સુધારાના કામમાં આગળ પગલા ભરનારા થશે. અમે એટલું વિશેષ કહેવા માગીએ છીએ કે, બંગાળામાં પણ આવી જ યોજના પગમર થઈ છે, અને તે સુપ્રસિદ્ધ પ્રોફેસર જહાનુજી સરકારના હાથ તળે વિશ્વવિદ્યાસંપ્રદાના નામથી શરૂ થઈ છે. પરંતુ ખુશી થવાનું એ જ છે કે આ બાબતમાં પહેલ કરનાર ગોડાદરા સંજ્ઞા જ છે, ને તે માટે આપણે મગર થવાનું છે.

જેવડે અમે આ 'શ્રી સયાજી સાહિત્યમાળા'ના કાર્યવાહકોને એટલી સૂચના કરવા માગીએ છીએ કે શુદ્ધરાત્રી બાપાની જોડણી વિશે જૂદા જૂદા લેખકોનો જૂદો જૂદો મત છે, ને તે હરેક વ્યક્તિ પોતાની જોડણી રાખવાને માટે આગ્રહ કરે છે, તેથી આ માળામાં ગમે તે એક જોડણી, જેવી રીતે 'વર્નાક્યુલર ટેક્ટ બુક રિવિઝન કમિટી' એ 'હકાર' વિનાની સાદી જોડણી ગળી હતી તેમ રાખવી. વળી વૈજ્ઞાનિક વિષયોના એનુવાદ થવાના છે ત્યારે તેની પરિભાષા પણ ખાસ તૈયાર કરવી પડશે. તે પરિભાષા અંગૂર થયે તે પરિભાષાનો એક વૈજ્ઞાનિક કાપ પણ સાથે સાથે કરવામાં આવશે તો એવી પ્રજાને મોટો લાભ થશે. અંતે અમે આ મહાન પ્રયાસ માટે તેના કૃતપાદકો તથા તેના કાર્યવાહકોનો ઉપકાર માનીએ છીએ, અને હૃદયીએ છીએ કે આવા પ્રજ્ઞાકીય સ્તુત્ય અને અમૂલ્ય પ્રયાસ ગાંઠ વર્ગો આજુ રહી શુદ્ધરાત્રી બાપા માથેનું નિર્ઘંવ સાહિત્ય બાબતનું આજી શ્રીમંત સરકાર હમેશને માટે ફર કરવાને બાબતમાં થઈ અમર કીર્તિ પ્રાપ્ત કરે. અરજ

ચાંદનીમાં.

દુતપિલબિત.

શશી ઉગ્યો નમ અક પરે પિતા, ધવલ કિરણ વિશ્વ પરે ઢળાં,
ગગન ઉદર ઉપર બાહિરા, નવજ વસ્ત્ર ધરી ફરતી પિતા;
સરિત નીર પરે શશી લગે છે, જળદળે પણ શુ' કિરણો રમે ?
જગત આખુ ધીમે અજવાળના, શશી તણાં કિરણો ઉડતાં ફરે !
જગત શાન્તિ મહો ઢળતું દિસે; મમ હૃદે કહીં શાન્તિ પિતા ! થશે ?
કિરણુ તુજ પિતા કહીં ફરશે ? મુજ હૃદે પ્રભુ, જે અજવાળશે ?

સ્નેહસાગર.

ટીકાકાર અને ટીકાખોર.

(૨)

(અનુસન્ધાન ગતારકે પૃષ્ઠ ૩૧૬ થી.)

અગાઉ જણાવ્યા પ્રમાણે ૩૧૦ જોન્સને ટીકાખોરનાં નિઘન્ટવલો પ્રત્યે સમગ્ર જોન્સને ધ્યાને નહિ આપવાનું હતાપણુ ભરિયું પગલું ગર્વયું છે. અને એશક, જે સમગ્ર છે, સૂત છે, પ્રસ છે, સોરાસારનો વિચાર પારખવાની શક્તિયુક્ત છે તે તો ૩૧૦ જોન્સની સચના પ્રમાણેજ ચાલે છે, તથાપિ તેથી કાંઈ ટીકાખોરનો અવાજ તદ્દન અરુચિયુક્ત જેવો નિવડતો નથી. કેમકે “ ગામ હોય ત્યાં ટેકવાડો હોય ” તે ન્યાયે ટીકાખોરના કક્ષા-રવને સાંભળનારો વિધ્નસતોષી વર્ગ પણ વિશ્વમાં અસ્તિત્વ ધરાવે છે ન ! અગાઉ એક જોન્સનો એવો આવી ગયો હશે, કે જ્યારે, જાણ્યે અજાણ્યે પણ ખોટી નિંદા કે લંબાડીવેડા વાળા અર્થા કણુગોચર થતા કાને બે હાથ દેનાર વર્ગ હતો, પણ હવે તે કાળ પસટાઈ ગયો છે, “ વરનારનું વરે અને બંકારી પેટ ફટે ” અથવા “ શાહકારને ઘેર વિવાહ અને દેવડી મેશ આજે ” એવી ખોડ વાળો વર્ગ જોઈએ તો ગાડાંભરીને મળા આવે તેમ છે. અને તેવા વર્ગમાંજ ટીકાખોરની (ટીકા નહિ પણ) નિંદા આદર પામે છે. એવો વર્ગ હતરતી પકિતમાં મૂકી શકાય છે અને એવા વર્ગ દ્વારા જ ટીકાખોરને વિષયગામી ટીકા-નિંદા-કરવાનું ઉત્તેજન મળે છે, આ સિદ્ધાન્ત સતત સિદ્ધ છે.

જોજાખાઓ એવો હતરતી કોટિનો વર્ગ ટીકાખોરનાં ટાયલાની વાદ્ વાદ્ બેસે છે અને પેવો ટીકાખોર પોતે હૃદયહીન અને નાડી બુદ્ધિનો હોવાથી તેની દમ-આત્મા-વગરની ખાલી વાદ્ વાદ્થી ફૂલાઈ જાય છે. તેની “ ફૂલારાની ફાઈ ” ને, તેનાં “ પર દયા આણી કોઈ પ્રમ પુરુષ પૂછી રોકે કે—

“ કુલબુદ્ધ તમે કુલાવ્યા કેમ કુલાવે કુલબુદ્ધ !

ચંદ્ર અન્ધ પાપમા હૃદ્યા-બોલે, કુલબુદ્ધ ! ”

વગેરે.

પણુ ટીકાખોરની નિંદા સાંભળનાર કે વાચનાર હતરતી કોટિનો વર્ગ વિશેષ દોષ એ કરે છે કે, તે “ ટીકા ” પાત્ર ચનાર બુન્દેગાર-ગંબીર બુન્દેગાર-મેખાતો હોય એવી ભૂલ ભરેલી માન્યતા પોતાનામાં ફાટી અન્વનૌ હૃદયમાં દસાવવા મથે છે ! પરતુસ્થિતિ નિરાળા હોય છે. “ ટીકા ” શબ્દનું યથાર્થ સ્ફર્ય પિછાણનાર વર્ગ એવી ગંબીર ભૂલ કરતો નથી. કેમકે તે ખાતરી પૂરેક સમજે છે કે ટીકા ચની એમાં કોઈ દ્રવ્ય સમાવયું નથી. અને જે દ્રવ્ય તરીકે સ્વીકારી લે છે તે પોતે જ દ્રવ્ય શોધવાના રસિયા હોય છે ! તેઓની આંખોમાં ભૂપણુ વસતું જ નથી ! “ વિષના ” સાહિત્યક્ષેત્રમાં અત્યાર સુધી જે કંઈ લખાયું છે કે “ જોનાણું ” છે તે સર્વમાન્ય મધુ હોય તેમ જાણમાં નથી. મતબેદ

એ સૃષ્ટિભાવનો એક મહાક્રમ છે. અને મતભેદને પ્રતાપે જ-મન્યને પરિણામે જ-ઉત્તમ નવનીત મેળવી શકાય છે. તે ખ્યાલ દીકાઓની વાહ વાહ ગાનાર વર્ગને શી રીતે હોય ?

સર્વશુભસંપન્ન રામચન્દ્ર જેવા મહા પુરુષની નિંદા કરનાર પણ નહોતા એમ નહિ. એક ધોખીએ તેમના કંચન સરખા વિશુદ્ધ ચારિત્ર પર દીકા કરી હતી. અને તેનું પરિણામ સીતા મૈયાના શીયળવત્તની ઉન્નવલ કસોટીમાં સમાયું હતું ! આ ઉપરથી એટલું તો સિદ્ધ થાય છે કે ગમે તેવા અકલંકિત મહાત્માનું નિર્મળ જીવન પણ, અથવા ગમે તેવા સમર્થ લેખકના સંગીત લેખો પણ, લોકદષ્ટિએ કેવળ અદ્વિત કરતા નથી. કેમકે સૌની દષ્ટિ, સૌનો સ્વભાવ, સૌની સમજશક્તિ એક સરખાં હોતા નથી. એક વ્યક્તિ, શીતળ ચંદની ફેલાવતા ચન્દ્રમાં કલંક જૂવે છે, તો બીજી વ્યક્તિ તેના શુભોમાં આદરિત થઈ જાય છે, એક વ્યક્તિ મનોહર રંગથી ખીલી રહેલા મધુરી ફેરમ દેતા શુભાખને, કાટાળો ગણી ત્યજ દે છે, તેને નિંદે છે, તો બીજી વ્યક્તિ તે કાંટાવાળા શુભાખ છોડામાંથી જળજીને શુભાખ ચૂંટી લે છે; એક વ્યક્તિ ખળખળ અવાજે ગિરિશિખરના ઉદગમથી વહેતા નિર્ઝર ઝરણાની તળે કઈંમ દરેસો જાણી તેના ત્યાગ કરશે, બીજી વ્યક્તિ તેનું પાન કરી કૃતાર્થ થશે; એક વ્યક્તિ કોઈ મહાકવિના કુદરતી પહાડી સુર-કંઠને લીધે તેના પ્રાસાદિક કાવ્યોને પણ નિંદવા મંડી પડશે, બીજી વ્યક્તિ તેના કાવ્યના ભાવો ઝીલશે અને હરવશે. એક વ્યક્તિ કોઈ સુખડીઆની “ કુહાડા ” ની બોલીને અંગે તેની મીઠાઈના પણ ત્યાગ કરશે, બીજી વ્યક્તિ તે મીઠાઈને ચાવી ચાવી એકરસ કરી અંગનાં અણુએ અણુમાં ઉતારશે. અને એ પ્રમાણે જ એક દીકાખોર પોતાની દલકારે વૃત્તિને આધિન હોઈ કોઈ સુંદર વસ્તુને પણ અસુંદર સમજી તેનાં પર પોતાનો તુચ્છ સ્વભાવ અજમાવવા માડે છે. ન્યારે દીકાકારની પદ્ધતિ તેનાથી તદ્દન ઉલટી દિશાએ ફાગ કરે છે.

પણ આંખે હવે ‘ દીકા ’ અને ‘ નિંદા ’ શબ્દનું ઉપલક્ષ્ય રહેલ તપાસીશું.

સામાન્ય રીતે જોતા દીકાનો અર્થ વિવેચન, વસ્તુપિણન, સ્પષ્ટીકરણ-એવો થાય છે. પણ સામ્પ્રત કાળમાં અગ્રેજી અને અગ્રેજી (રિવ્યુ) નામે વિવિધ પ્રકારનાં પુસ્તકો તપાસવાનો પરિચય જે પ્રચલિત થવા માંડ્યો છે-તેને ‘ દીકા ’ નામ અપાયેલું નથી. દીકા તે અવલોકન નથી. અને દીકા તે અભિપ્રાય પણ નથી. અભિપ્રાય અને અવલોકન વચ્ચેના ભેદનો વિચાર કર્યો સિવાય ઘણા વિદ્વાન પત્રકારો મથાણું એક મૂકી, બીજા વિષય પર ઉતરી હારગરપદ જિપ્પન કરાવે છે તે ખેંદની વાત છે. દષ્ટાંત તરીકે ‘ મથાણું મૂકેલું ’ હોય છે અવલોકનનું અને તેની તળે લખાયેલો હોય છે માત્ર ઉપલક્ષ્ય અભિપ્રાય ! આનું ઘણું પત્રોમાં ખતનું જોવાય છે. એ વિશે વિશેષ વિસ્તાર આ લેખના જ એક ભાગના “ અરથાને શબ્દ પ્રયોગ ” નામના મથાળા તળે કરવાનો હોવાથી અહીં વિશેષ ઉલ્લેખ કરવાની જરૂર નથી. સંક્ષેપમાં એટલું જ કે દીકા અવલોકન અને અભિપ્રાય ત્રણે એક જ વસ્તુ નથી.

દીકા જે વસ્તુ પર ચર્ચ હોય તેમાં ખરી ખુશી અને ખામી ઉભય બતાવાય છે.

અવલોકન ને વસ્તુ પર લેવાયું હોય, તેમાં તે વસ્તુના ઉદાર, વિસ્તાર સાથે ખુબી, ખામી અને “આમ છે તે દીક નથી પણ આમ હોત તો સારું” એવા ગંભીર ઉમેરણું અને સ્વશક્તિના ખંડોળા-ઉપયોગ સાથે સદીક વિવેચન થાય છે.

અભિપ્રાય ને વસ્તુનો અપાય છે, તેમાં તે વસ્તુના સંબંધમાં અભિપ્રાય આપનારનો કેવળ મત (કરી પણ ચર્ચા સિવાય) આપવાની છૂટ રહેલી હોય છે અને ક્લેવટ, નારનો કેવળ મત (કરી પણ ચર્ચા સિવાય) આપવાની છૂટ રહેલી હોય છે અને ક્લેવટ,

નિંદા અથવા ટાપલાં, તાણું, સારું ઇચ ખગરીયા મળાયલું ધી, પાણીના મિશ્રણ સાથે ચૂંચી નાખી તે ધીને ઝેરના ગુણમાં રૂપાંતરે કરી દેવામાં આવે છે તે પદ્ધતિથી થાય છે. અર્થાત્ વસ્તુ મને તેટલી સુંદર હોય, નિર્દોષ હોય કે સંગીન હોય પણ તે વસ્તુને અસુંદર, સંકોપ અને માલમ વગરની જ બનાવી દેવાનું કાર્ય નિંદા અથવા ટાપલાં દ્વારા થાય છે.

અને આમ ચારે વસ્તુ-દીકા, અવલોકન, અભિપ્રાય તથા નિંદા-ઉપર ઉતરતાં, ઉતરનાર સંકલિપ્ત હોયો જ જોઈએ, નહિ તો ચોક્કસ આંગળ દોડી પાછા પડતા જાહેરમાં તે કટકટ થઇ જાય છે.

તથાપિ ૨૪૨૬ થવાની વિશેષ ધારતી દીકાકારને, અવલોકનકારને કે અભિપ્રાય-દર્શકને નથી રહેતી તેટલી દીકાખોરને રહે છે અને તેનું કારણ સ્પષ્ટ હોય છે કે સત્ય વસ્તુને અસત્ય દર્શાવવા તે પોતાની સ્વસ્થ શક્તિનો વ્યય કરી, શક્તિશી ખજાનો કૃત્રિમ દલીલો દ્વારા દુકી મુલતમાં ખાલી કરી નાખે છે અને જ્યારે તે દલીલો અન્યાય સામે મેધાસ્થ રૂપ સ્કામી સંગીન ને સત્ય દલીલો રજુ થાય છે ત્યારે પોતાનો ‘દીકા’ કરવાનો મૂળ કાંડો ત્યજ કોઇ જુદાજ માર્ગનો આશરો લે છે અને આમ ચીકણાવેશ કરતાં વિશેષને વિશેષ તે ખરડાય છે.

દીકા અને અવલોકનના સંબંધના પ્રો. મણિભાઈના વિચારો અહીં ઉતારવા જવા છે. તેઓ લખે છે:—

“હોય કાઠવાળ બેસવું એ અવલોકન નથી, અર્થાત્ અવલોકનનો હેતુ નથી. જોઈએ સુધી પણ દલીલો કે અમુક રચનાને સારી નરસી જણાવવી એ પણ તેનો હેતુ નથી. x x ખીજ રીતે બોલીએ તો પ્રવૃત્ત લેખકને ઉપદેશ આપવો એ અવલોકનનો હેતુ કે વિષય નથી. તત્ત્વિચિત્ત વિષયને સ્પષ્ટ કરી વાચકને શુદ્ધ બોધ આપવો એ તેનો હેતુ ને વિષય છે.”

સાચા અને સમર્થ દીકાકારો એ અવતરણ સાથે મળતા થશે. અને દુરામદી દીકાખોરો તેને તરછોડશે, કેમકે દીકાખોરની દૃષ્ટિમાં વસ્તુ પર દીકા કરતી વખતે તે વસ્તુ રહેલી હોતી નથી, પણ તે વસ્તુના ઉત્પાદક સ્ત્રી રહેલો હોય છે—મતલબ કે અગાઉ લખી ગયો છું તેમ અંગત દેરા, મમત, આપવાઈ વગેરે સ્ત્રી રહેલાં હોય છે અને તેથી દીકા કરતી વખતે પોતાના તરફથી જે કંઈ અન્યાય આપવા દીકાખોર તૈયાર થાય છે તે વેળા તરતજ અતઃકરણ તેને તેમ કરવાની મનાઈ કરનારો સુખ અવાજ સંભળાવે છે.

ગણકારતાં, અને ધર્મરત્ને સાક્ષીભૂત રાખવાને સ્થાને દેશ, મમતાદિને જ ધર્મરત્ન સ્વી-
કારી, સાક્ષીભૂત રાખી પોતાના કકડો ખરો કરાવવાં મથતા હોય છે.

દીકાકારો દીકા કરતી વખતે જુદાંજ સાધન ધ્યાનમાં રાખે છે. અને તે સાધન
આપણા શાસ્ત્રોમા અનુબંધ ચતુષ્ટયનો જ વિશેષ રાખેલો છે તેને લગતાં હોય છે. પ્રત્યેક
દીકાકાર એ ચાર અનુબંધપૂર્વક પ્રતિવસ્તુને અવલોકનદષ્ટિમાં ઉતારે છે. આ ચાર
અનુબંધ નીચે પ્રમાણે છે.—

વિષય, સંબંધ, પ્રયોજન અને અધિકાર.

વિષય એટલે વસ્તુનો વિષય.

સંબંધ એટલે તે વસ્તુ-ધારો કે લેખ-અથવા લેખક અને પ્રતિપાદ વિષયનો સંબંધ.
પ્રયોજન એટલે એ લેખની પ્રયત્ન કરણ.

અને અધિકાર એટલે કોને માટે એ લેખ તૈયાર થએલો છે તેનો તોલ.

આમ ચારે અનુબંધનો ચોક્કસ વિચાર કરી અવલોકન કે દીકા થાય તો પોતાના
અભિપ્રાયો એકદમ અને અપ્રાસંગિક રીતે અંદર ન આવી જતાં મૂળ વિષયના રૂપનેજ
સ્પષ્ટ કરવામા વળગી રહી શકાય. અને તે રીતે દીકાકાર પોતાના પ્રયત્નમાં
મદ્દગ નિવડે છે.

આપણે આ સ્પષ્ટીકરણની પુરવણી માટે કોઈ પણ સંસ્કૃત ગ્રંથ તપાસીએ, તો
દીકાકારોએ વિદિત થઈ તે વ્યાખ્યા પ્રમાણેજ તે ગ્રંથ પર દીકા કરેલી માલમ પડશે.
માલવિકાગ્નિમિત્ર કે, રતનાવલી હોય અથવા ગમે તો ન્હાનાં સ્તોત્ર હોય-તે સઘળાં મહ-
ત્વથી ઇચ્છોછલ બરેલી અને રહસ્યના ઉગાણ તત્ત્વોમા ઉતરેલી નવીન પ્રકાશ આપતી
દીકાથી યુક્ત જણાશે. અને હિમ્મત, મદ્દા અને લગભગ ખાતરીપૂર્વક એમ કહી
શકાય કે એજ ગ્રંથો અર્થના માલતી માધવ, ઉત્તરશમ ચરિત્ર કે. શાંકુન્તલ પ્રભુ
હાલના (જે હોય તો) કોઈ સમર્થ દીકાકારના હાથમાં મૂક્યા હોય તો તેમનાથી
વિરલ દોષ પણ જડે કે નહિ તે પ્રશ્ન શંકાસ્પદ સ્થિતિ ભોગવશે.

સમર્થ દીકાકારોના વિશાળ અને પદ્મ અનુભવથી થએલી દીકાતું પરિણામ આ છે.

તથાપિ તેમના કરતા ઉચ્ચ દેશ દીકાકારોની જોવાય છે. કોઈ સંવેદકૃષ્ટ, પ્રા-
સાદિક કાવ્યકૃતિ કે લેખકૃતિ દીકાકારોના હાથમા મૂકે, તે પછી જોઈ જ્યો તેના તરફથી
ફૂટતા “ ટેડીઓ પેડીઓના બહાકા ! ” કોઈ હિંસક પ્રાણી નિર્દોષ પંખીનાં પીંછે પીંછાં
વિખેરી નાખે કે મોટી ચાંચવાળું કોઈ હિંસક પ્રાણી કામગીર પંખીને ચૂંચી નાખે તેમ,
બાવ, લાલિત્ય, રસ અને માધુર્ય યુક્ત કૃતિને કરકરી નજરે નિહાળ્યા તેને છેક ઉતારી
પાડવાનો મિથ્યા પટપટારો કરવા મડી પડશે ! જાણે સાહિત્યક્ષેત્રમાં પોતે ન્યાયાધીશની
સત્તા મેળવી ન હોય !

(અપૂર્ણ)

દેશવ. હ. શંક.

સૈયારી સફર.

૧

ચોવીસ વર્ષ સુખગે ! ભવકુંજ વીત્યાં :
ને આજ એક પ્રીતી વહતો સુદિન :
બહાડ સારું રસછોળાં અમીત વર્ષો :
સૈયારી આ સફર રિનગધ પુનીત રંગે :

૨

તે પ્રાણુની પગિમશે-વિરલા પ્રકાશ
દાખ્યા : અને રસકથા ઉરકેરી મુંધી-
એકેક એ પ્રાણુ-અક્ષર ફરી પમિત
સૈયારી આ સફર વિશ્વતરે જડાવે

૩

બાલે ! શુદ્ધાન ધુધવે કંઈ કાલસિન્ધુ :
નાશ અહો ! જીવનની હૂમતી-તરત્તી-
હિમિ પરે નિરવધિ અજ્ઞાન હિમિ :
સૈયારી આ સફર જોર સુધારુ ઝીલે :

૪

જ્ઞાતી ! પ્રભુ પર રેકની સર્વ આયુ
ઉત્સાસ આત્મજગતા લણુશુ પ્રીતીથી :
રેતી ધરીશુ, કણુશુ, મુદિતા ધરીશુ
સૈયારી આ સફરશું ધરશું ઉપેક્ષા :

૫

ચડાળ શાં હડી રહી પ્રભુની પ્રભામાં,
આનંદશુ અજળ પ્રાર્થનગીત છેડી :
એ દિવ્ય પ્રેમ સફી દમ્પતી પ્રેમ રંગી
સૈયારી આ સફર મૂલ્યમયી ધરીશુ :

૬

કર્તવ્ય ફરી વીરહાક દિગત માજે :
ને ચોગની અમર આ રહી પ્રાણુ ! કન્યા-
હા : એક એજ પ્રભુપૂજન ફરી વિધિ :
સૈયારી આ સફર તનમય પાંગરીશુ :

મોઘુ છ આ જીવન, ને જીવનીય યાત્રા:
મોંઘી છ આ પરમ નિર્મલ લગ્નલીલા:
દૃઢો ભલે—અડગ આપણી એ સમાધી:
સૈયારો આ સદર શાન્તિ-વિરાગવન્તી:

તો પૂછએ પુરુષ પ્રકૃતિમાત અંકે:
એ બ્રાહ્મક્ષાત્રવિભુવર્ચસને* વરીને:
સર્વત્ર બ્હા: જીવનબ્યોતપ્રસાદ કીલી
સૈયારી આ સદર સુધીએ, સંખીરી !

પ્રભુચી.

જ્ઞાપના કાંઠે.

(રાગ બીહાર. તાલ દાદરા.)

ઓ બાણુડા ઝરણુ ! બોલ તારે અંત શું ?

ઓ, હસતા ઝરણુ ! બોલ તારે અંત શું ?

ઓ બાણુડા

કલકલકલ કરતી તારી લેરી આ રમતી રમતી પ્યારી;

ગળગળગળ ગૂંજતી તારી ઝાડી મહી છાની સીતારી;

સુનદ ! રસદ ! બોલ, તારે અંત શું ?

ઓ બાણુડા

કલકલકલ કરતી મ્હારે અંતર લેરી સરતી પ્યારી;

મધુર મધુર ગૂંજતી મ્હારા આત્મની છાની સીતારી;

મુજશા ઝરણુ ! બોલ, તારે અંત શું ?

ઓ બાણુડા

તાજ સુકોમળ બેઠા પ્રવાહ, ત્યાં જો, ચાંદની કહે વિહાર;

સુન્દર, સ્વચ્છ સલિલ આનંદ, ત્યાં જો, છોડવા ભોળતા ડાળ;

મીઠડા ! મધુર ! બોલ, તારે અંત શું ?

ઓ બાણુડા

અંત તારે નવ ઝરણુ પ્યારા ! બાલ યુવા વહેવાર આ તારા;

અંત મ્હારે પણ નેહી વડાલા ! બાલ યુવા શ્રદ્ધ દેહ બીલા;

ઝરણુ તારે ખતાવ, પછી અંત શું ?

ઓ બાણુડા

મલયાનિહ.

રમાદેવી.

(અનુસંધાન ગતાંક ૫૬૩ ૩૯૬ થી.)

દસ્ય ત્રીજું—ગામનો એક રસ્તો.

રમાદેવી અને પરિચારિકા આવે છે.

રમાદેવી—(એક પુલ ઉપરથી વાંધી વળીને) ન્યારે હું પાણીમાં નજર કરું છું ત્યારે હું મ્હારી ભત્રીજીને ઓળખી શકતી નથી.

પરિચારિકા—હમારા કપડાં હડે છે તે બરાબર સંભાળો; કાંઈ ખેડુતો આવે છે. ખેડુ ખેડુતો આવે છે.

પહેલો ખેડુત—એ રહી પેલી છોડી.

બીજો ખેડુત—આજે આવી છે તે જ કે ?

પહેલો ખેડુત—હા; પેલી સ્ત્રી સાથે છે.

બીજો ખેડુત—એ ક્યાંથી આવે છે ?

પહેલો ખેડુત—કાંઈ જાણું નથી.

બીજો ખેડુત—એ કંઈ એની બાંધત સાથે ન કહેવાય.

પહેલો ખેડુત—આખા ગામમાં એની જ વાત આજકાલ ચાલે છે.

બીજો ખેડુત—ગમે તે હો, પરંતુ એનામાં કાંઈ નવાઈનું નથી.

પહેલો ખેડુત—એ પાતળી છે.

બીજો ખેડુત—એ ક્યાં રહે છે ?

પહેલો ખેડુત—આટલામાં જ.

બીજો ખેડુત—એ પેસાદાર છે ?

પહેલો ખેડુત—લોકો એમ કહે છે ખરા.

બીજો ખેડુત—આપણે જોવું જોઈએ.

ગોપાલ આવે છે.

(જાય-છે.)

ગોપાલ—જય સન્નિધાનન્દ !

રમાદેવી અને પરિચારિકા—જય સન્નિધાનન્દ !

ગોપાલ—આજે રાત્રે હવે સરસ છે.

પરિચારિકા—હા, સરસ છે ખરી.

ગોપાલ—પણ એ વધા ચંદના જ પ્રભાવ.

પરિચારિકા—હા.

ગોપાલ—પણ દહાડે તો ખૂંડે ગરમી પડી હતી.

પરિચારિકા—હા, હા; દહાડે ગરમી પડી હતી જ.

ગોપાલ—(પાણી આગળ હિતરીને) હું ન્હાવા માગું છું.

પરિચારિકા—ન્હાવા ?

ગાંધીભાઈ:—હા; મ્હારે અહીં કપડા ઉતારવાં છે.

પરિચારિકા:—અમારા દેખનાં કપડાં ઉતારવા છે.

ગાંધીભાઈ:—હા.

પરિચારિકા:—(રમાદેવીને) આમ આવતા રહો !

ગાંધીભાઈ:—તમે કોઈ દિવસ કોઈને તદ્દન નગ્ન નથી જોયો ?

[એક વૃદ્ધ સ્ત્રી રોતી રોતી દોડતી આવે છે; પાસેની દારૂની દુકાનનું પારણું ઢાંકીને ચીસ પાડવા લાગે છે.]

વૃદ્ધ સ્ત્રી:—મદદ કરો ! મદદ કરો ! ઓ પ્રભુ ! ઓ પ્રભુ ! પારણું એકદમ ઉઘાડો ! એ લોકો મ્હોટા કોતરકામ કરવાના છરા લઈ લઈને એક ખીજનાં ખુન કરે છે.

દારૂડીઆ:—[પારણું ઉઘાડીને] શું છે ?

વૃદ્ધ સ્ત્રી:—મ્હારો છોકરો ! મ્હારો ખીયારો છોકરો ! એ લોકો મ્હોટા છરા લઈ લઈને એક ખીજનાં ખુન કરે છે ! મ્હોટા કોતરકામ કરવાના છરા-લઈ લઈને !

ખારીએથી અવાજો:—શુ થયું છે ?

દારૂડીઆ:—લગાઈ !

ખારીએથી અવાજો:—અરે, અમે જોવા આવીએ છીએ !

દારૂડીઆ:—એ લોકો ક્યાં છે ?

વૃદ્ધ સ્ત્રી—મુવર્ણ તારક પાછળ; ગામના આજે પેલી ને છોકરી આવી છે તેને મારે એ પેલા છુદાર સાથે લઈ છે; જાનને ક્યારનાએ લોહીલોહાણુ થઈ ગયા છે !

દારૂડીઆ:—જાનને ક્યારના લોહીલોહાણુ થઈ ગયાં છે ?

વૃદ્ધ સ્ત્રી:—દિવાલો ઉપર પણ લોહી ક્યારનું પયરાઈ ગયું છે ?

કેટલાક:—દિવાલો ઉપર પણ લોહી ક્યારનું પયરાઈ ગયું છે ?

અન્ય:—સાલો આપણે જાણે જોઈએ. એ લોકો ક્યા છે ?

વૃદ્ધ સ્ત્રી:—મુવર્ણ તારક પાછળ. અહીંથી તમે એમને જોઈ શકશો ?

દારૂડીઆ:—તમે અહીંથી એમને જોઈ શકો છો ? મ્હોટા કોતરકામ કરવાના છરા છે ?—એઓ કેવા લોહીલોહાણુ થઈ ગયા હશે !—મુઓ, પેલી તરફ ! કુમાર !

[ચીસ પાડતી અને બાઝતી વૃદ્ધ સ્ત્રીને ધસડતા ધસડતા એઓ અંદર દાખલ થઈ જાય છે.]

કુમાર રવીન્દ્ર અને મુધીન્દ્ર આવે છે.

રમાદેવી:—(પરિચારિકાને) રવીન્દ્ર !

પરિચારિકા:—સંતાઈ જા.

[રમાદેવી અને પરિચારિકા જાય છે.]

મુધીન્દ્ર:—તે પેલી જુવાન ખેડૂત-બાળાને જોઈ ?

રવીન્દ્ર:—નહી...માત્ર નહીં જ પડી.

મુધીન્દ્ર:—એ વિચિત્ર લાગે છે.

રવીન્દ્ર:—મહત્તે એ ગમતી નથી.

સુધીન્દ્ર:—મહેને તો એ મોહક લાગે છે; હું માયાદેવી આગળ એની વાત કરીશ; એને એક દાસી નોંધાએ છીએ. અરે રે! તું કેટલો શીંકો લાગે છે!

રવીન્દ્ર:—હું શીંકો લાગું છું?

સુધીન્દ્ર:—તદન શીંકો તું માંદો છે?

રવીન્દ્ર:—ના એ તો આ શરદ ઋતુના દિવસનું પરિણામ. આખો દહાડો મહેને એમજ થયું છે કે જાણે હું તાવથી સપડાયેલા વૈદ્યોથી બરેલા ઝોરડામાં પડી રહ્યા હોઉં ની! અને હવે બરદ નેની ટાઢી આગ્રિત! હું આને કિલ્લાની બહાર નથી નીકળ્યો, પણ ખગીયામા મહેને રાત્રિની બિનાશ લાગી ગઈ.

સુધીન્દ્ર:—સંભાળ લે! ગામમા ઘણા માંદા પડ્યા છે.

રવીન્દ્ર:—હા; એ બિનાશને લીધે જ; અને જે હું પણ એતો જ ભોગ થઈ પડ્યો છું.

સુધીન્દ્ર:—શું?

રવીન્દ્ર:—જેવું નામ પાડવાની હજી સુધી મહારી હિમ્મત નથી ચાલતી તે પાપોતો બહો લગભગ આજે જ મહે જોયો.

સુધીન્દ્ર:—હાર કહેવું નથી સ્વમજી શકતો.

રવીન્દ્ર:—એવી જ રીતે અન્નેવીના કેટલાક શબ્દો હું સ્વમજી શક્યો મ્હોતો. એ સ્વમજીતાં મહેને ખીંક લાગે છે.

સુધીન્દ્ર:—આજે શું થયું છે?

રવીન્દ્ર:—કંઈ સ્વેજ; પરંતુ મહારા લગ્ન દિવસ પછી હું શું જોઈશ તે શું નહીં, લેતી મહેને ખીંક રહે છે. અરે! અરે! પેલી તરફ જો, સુધીન્દ્ર!

(કિલ્લાની બારીઓ પેછી એક બારીએ રાજા અને રાણી પરસ્પર

—એકબીજાને આપતા દેખાય છે.)

સુધીન્દ્ર:—સંભાળ; જે નહીં; એઓ આપણને જોઈ જશે.

રવીન્દ્ર:—ના; આપણે અધારામાં છીએ, અને એમના ઝોરડામાં અજવાળું છે. પણ જો, કિલ્લા ઉપરનું આકારા કેટલું લાલચુમ્મ થઈ ગયું છે!

સુધીન્દ્ર:—આવતી કાલે તોજાન થશે.

રવીન્દ્ર:—અને છતાં એ એમને નથી ચલાતી.....

સુધીન્દ્ર:—ચાલો, આપણે જઈએ.

રવીન્દ્ર:—આકારા સ્હાડું જોવાની હવે મહારી હિમ્મત નથી ચાલતી. આપણાં માથાં ઉપર આજે કેવા રંગ જામ્યા છે તે તો પ્રભુ જાણે. જે કિલ્લાના પથરા પણ એરી છે એમ મહેને લાગે છે, અને જેમાં અન્નેવીના હાથ અડકવાથી ખરા બપોરનો તડકા કરતાં પણ મહેને વધારે પરમેલા જણાયે, તે કિલ્લામા આજે બપોરે મહે શું જોયું તે તો તું જાણતો નથી.

સુધીન્દ્ર:—અરે, શું થયું છે?

રવીન્દ્ર:—એ બાબત વધારે કંઈ બોલવું નહીં એ જ સાહે-પેલી જુવાન ખેડુત-બાળા ક્યાં છે?

[પાસેના ધરમાંથી જોડો સંભળાય છે.]

સુધીન્દ્ર—એ શું વળી ?

રવીન્દ્ર—મહેને ખમર નથી. આખી ખપોર આ ગામમાં કંઈ વિચિત્ર અસ્વ-
સ્થતા આપી રહી છે. ચાલો આપણે જઈએ, મહેને કહ્યું છે તે કોઈ દિવસે તું સહમજીશ.

[જાય છે.]

દાડીઆ—[તે ધરતુ ખારણું ઉઘાડીને] એ મયો !

ખધા દાડીઆ—[આંગણે ઉભા રહીને] એ ગયોજ— હવે, આપણે જઈને
જોઈએ—એ લોકો કેટલા લોહીયોહાણુ થઈ ગયા હશે !—કદાચ તેઓ મૃત્યુ પામ્યા છે.

[જાય છે.]

દૃશ્ય ચોથું—કિલ્લામાંનો એક ખંડ.

[રાણી અન્નદેવી, કુમારી માયાદેવી, કુમારી રમાદેવી દાસીના પોશાકમાં, તથા
બીજી દાસીઓ દેખાય છે.]

અન્નદેવી—બીજી ઓઢણી લાવ—મહેને લાગે છે કે પેલી લીલી ઓઢણી વધારે
ઠીક પડશે.

માયાદેવી—મહારે એ નથી જોઈતી—સાગરના નીલ રંગ જેવા ચણીઆ સાથે
મોરની ડોકના નીલ રંગ જેવી ઓઢણી તે કંઈ હોય !

અન્નદેવી—હું કંઈ કહી શકતી નથી...

માયાદેવી—“ હું કંઈ કહી શકતી નથી ! હું કંઈ કહી શકતી નથી ! ”
બીજીની વાત આવે ત્યારે તમે કહો પણ કહી શકતા નથી !

અન્નદેવી—આલ, આમ ગુસ્સે ન થઈ જા. એની સૂચના કરવામાં મહારો
ધરહો સારો હતો. સંકેતરથાને પહોંચતાં તો હું સિંદુરવર્ણી થઈ જઈશ

માયાદેવી—સંકેતરથાને પહોંચતાં તો હું સિંદુરવર્ણી થઈ જઈશ ! અરે રે !
માણસને પોતાની જાતને ખારીએથી પડતી મુકાવવાને આ ખસ યાજી એમ છે. મહેને
હવે આગળ સતાવવાને શી કલ્પના કરવી તે તમને જણાતા નથી !

અન્નદેવી—માયાદેવી ! માયાદેવી ! આલ, આલ—બીજી ઓઢણી લાવ.

દાસી—આ કે, બા ?

માયાદેવી—હા, હા, એજ !

અન્નદેવી—હા, આમ ફેરવ જોઈ ? હા, આ ઘણીજ સારી પડશે.

માયાદેવી—અને મહારા વાજ !—આમ ?

અન્નદેવી—કપાળ આગળથી જરા વધારે ઢીલા કર.

માયાદેવી—મહારી આરસી ક્યાં છે ?

અન્નદેવી—એની આરસી ક્યાં છે ? (રમાદેવીને) તું તો કંઈજ કામ નથી
કરતી ! એની આરસી લાઈ આવ !— એને અડી આવ્યાને એક અડવાડીકે થયું, પણ
એને તો કંઈ સૂઝજ પડવાની નહીં—તું ચંદ્રમાંથી ઉતરી આવી છે ?—આલ હવે, ઝટ
કર. તું ક્યાં છે ?

રમાદેવી—આ રહી, બા.

માયાદેવી:—જો, એ આરતી આમ વાંકી ન વાળ !—બગીચાના બધા બીના છોડ્યા હું એમાં જોઇ શકું છું; તેઓ મ્હારા મ્હેરા ઉપર રોતા હોય એમ લાગે છે.

અન્નદેવી:—હા, એમજ છે,—પણ એ એની ખીંક ઉપર ચઢતે બસે વહી જતા. કમનસીબ તો એ છે કે, જંગલમાં અધાર જાડુંન યમ જવાતું....

માયાદેવી:—અધાર યમ જશે ?

અન્નદેવી:—એ તકને જોઇ નહીં શકે—અંદર ઉપર મ્હેરા વાદળા પથરાઇ ગયાં છે.

માયાદેવી:—પરંતુ હું બગીચામાં જાઉં એવી એમની શા માટે ધમ્કી યમ છે ? કોઇ ખીંક ઋતુ હોત, અથવા તો દિવસની વાંત હોત,—પણ રાતને વખતે, વખતે એ તે ! હાડી પડે છે ! વરસાદ વરસે છે ! પવન વાય છે ! હું મ્હારા ધરણું પહેરી લઉં ?

અન્નદેવી:—હા, વળી,—પણ આપણે તો—

[એના કાનમાં કંઈ કહે છે.]

માયાદેવી:—હા.

અન્નદેવી:—[રમાદેવીને અને અન્ય દાસીઓને] તમને જાણો, અને તમને જોતાવયામાં ન આવે ત્યાં સુધી અહીં પાછાં આવતા નહીં.

[રમાદેવી અને અન્ય દાસીઓ જાય છે.]

(અપૂર્ણ.)

ભરત.

ઇષ્ટને અભ્યર્ચના.

“ આજ શુદ્ધ જ્ઞાન પ્રસો હૃદયમાં સ્ફુરાવજો ” એ રાગ.

પ્રેમ, શાન્તિ, આનન્દ આન હૃદયમાં જગાવજો;

અન્નદેવી જગાવજો, મિત્રરૂપ નાથ જનાવજો.

શુદ્ધ જ્ઞાન—સુક્યા ધારી,

કર્મ દુઃખદ દૈત વિહારી,

મસ્ત ભક્તિમાં પ્રણવ ચોદારી;

વિનય માર્ગે જનાવજો.

અસંખ્ય પ્રસોભન વિચ્છે વસતાં,

અદૈત ખની કે દૈતે ધસતાં,

મવદા રાખી અમને હસતાં,

વિનય શ્રી વસાવજો.

અનન્તજયોતિ.

ત્યારે અને હ....વે.

(વસંતતિલકાવૃત્ત)

રે આજ એ સૌડી, મુખેખણ એ વળા આ;
રે આ અગાશી જહીં આગળ ગાન હેલી
ચાલી હતી; છવનપદમ વિકાસ પામ્યું;
આનંદ રનેહતણી જ્યાં સરિતા વહેલી.

એનું જ એ વદન આ-મુજ મિત્ર કેરું;
રે એ જ આજ નીરખું પુનિતાત્મ બહેન;
માતા થકીય અધિકી ધરી કાળજી ને;
ઉડાવીયો શ્રમ અથાગ મદ્ય જેણે.

આ પુસ્તકો મુખદ આસન એહવું એ;
જ્યા રૂઢે નિયંત્રણ વિના ઉરતન્ત્રી હેડી.
ચાશ્યો જતો વખત તે ખબરે પડે ના;
વાતો અસગત કરી જહીં પ્રેમ કેરી.

જ્યાં ચન્દ્રાન્ત મણિતો મૂકી દાખલો ને;
કેવું હસ્યા અતુષ હાસ્ય સખે દિને તે !
દાગોરતી અનુકૃતિ મહુરી સખાની;
વાંચી અહા ઉછળતે ઉર વીસરું શે ?

નેત્રે, સખે ! હૃદય તેમ જ વાણીમાંયે;
હા ! શુદ્ધ પ્રેમ મુજને સધળે જણાતો.
રે રે ! હવે ઉર મહી શું અનુભવું છું !
સંહોભ આ ક્યમ અચિત્ય કહીયા યાતો !

વિવિત્સુ.

ધનલક્ષ્મીની વિશ્રંભકથાઓ.

કથા ૪.

“ મહારા દલાલા ! આજે મહારે કહ્યો નથી કરવો પણ કહો તો ખરા—નહેજ પુછું છું કે ગમે શનિવારે રાત્રે ક્યાં ગયા હતા ? શું મહારી મા માંદો છે તેની પાસે ગયાં હતા ? નારે ના ! તે બિચારી પાસે ત્હમે શા માટે જાવ ! ત્યારે શું મિત્ર મહાજામાં ગયા હતા ? ત્યાં પણ શા માટે જાવ ! ત્હમારે જવું ખીજ અને કહેવાતું ખીજું ! ત્હમે ત્હમારે મોટી નહીં કહો તો પણ હું તો જાણું છું :—

જો જાણતાં હો તો મહેને પૂછ્યાની શું જરૂર ?

શું જરૂર ? દરેક રીતની જરૂર ? ત્હમે ક્યાં જાવ છો ? શું કશું છે ? વિગેરે બાબતની તપાસ કરવી એ તો મહારું કર્તવ્ય છે ! અર્ધાંગના છું, સહધર્મચારિણી છું, કે માત્ર ત્હમારું કામ કરનારી ગવુરજી ? ત્હમારા તો પગપગના ખખર મેળવું છું. સ્ત્રીને ક્યાંક ત્હમે જાણ કરા છો ! મહે જમનાદાસ આગળથી સાંભળ્યું કે ત્હમે “ શુભ-રાત્રે, શક સૈન્ય ” માં જોડાયા માગો છો ? શું આ સત્ય છે ?

હા ! સત્ય છે, શું આપણું પોતાનું રક્ષણ કરવું એ આપણી દરજ નથી ?

હું ક્યાં કદું છું કે દરજ નથી ? પણ ત્હમારામાં દરજ અદા કરવાની શક્તિ છે ? ત્હમારામાં કેટલુંક શોય છે ? વખતે ધરમાં સર્પ કે વીંછી નીકળે છે તો પદકતાં ધડીઓ છો ? અને મહેને જોલાવો છો—તો પછી ત્હમારા કરતા અમહે સ્ત્રીઓ બળાએ તોજો સાફ કાર્ય કરી બતાવીએ ! કોઇ દહાડે રોચાવર કે પીરસાવને અડક્યા નથી અને બનવું છે સૈનિક ! ત્હમે કાંઈ પણ મારી નહિ ફોટક કરી શકો ! હું ખામીથી કહું છું ! વળી ત્હમારે સેવા કરવાની ઇચ્છા પણ ક્યા છે ?

ત્યારે નામ આપતા હશે એ ઇચ્છા વિનાજ કે ?

તે ખરા-શુદ્ધ અતઃકરણની ઇચ્છા નથી ! સ્વેચ્છા પ્રેમભાવી એ ઇચ્છા રહી નથી—એ તેમ હોય તો તે વિના સૈનિક બન્યે પણ ફોટક મળી શકે ! ૩૩ કોડ માણસની જે એક જ ઇચ્છા હોય તો તે મનોબળ (Will power) ની શક્તિ શું બતાવે ન ફેરવી શકે ? પરંતુ ત્હમારી ઇચ્છા હિપર હિપરની છે, ત્હમારા રમણદાસે માત્ર સાહેબને સાફ લગાડવા માટે જ બળ્યા છે; ધનચક્રને, પ્રેમોચ્છવની આશા છે, લક્ષ્મીદાસ શેર રાવજીદાસના પોતાંબની આશા રાખી છે. હિરાંજીએ માત્ર પોતાના મિત્રાને મારેજ નામ આપેલું છે, તેઓ માને છે કે કદી પણ લડવા માટે આપણે નહિ જ જવું પડે. નામ આપવામાં શું જાવ છે ? આમ કરવાથી શું કાર્ય ફળીત થાય છે ? મિત્રાને, રાજ્યોને મદદ કરો તો ખાં ! દિશ્યા કરો ! વન મન અને ધનથી કરો ! અને “ જેવી ભાવના તેવીજ સિદ્ધિ. ”

“ યા હોમ કરીને પડો ફોટક છે આજે ” એ સુત બૂલી ગયા શું ?

નામો સંકિપ્ત છે.

ભૂનાય શું ?

તો પછી વર્તનમા કાં નથી મુક્તતા ! આજકાલનું જીવન શુષ્ક અને ચોલાણું-વાળું છે. મોટી ઉકાસો મારો છે પણ આચરણના વાંધા—નાય બડી બડી વાતો કરો છે પણ આચરણ ક્યારે ?—ત્હમારામાં મ્હારે ચોખ્ખી રીતે કહેવું પડે છે કે શૈય તેમજ જાહેર હિંમતની ખામી છે. ત્હમારું જીવન તપાસો—ત્હમે મોટી, મોટી કોન્ફરન્સો બેગી કરો છો ત્હેના શું હેતુ પાર પડે છે ? કંઈજ નહિ—ત્હમે જાણો છો કે હાલ ભારત વર્ષમા ચાલિઓ-પેટા ચાલિઓ વધી પડી છે તો તે તોડી શા માટે નથી નાંખતા ? ત્હમે બાળવિધવાઓના પૂનર્લેઓની કાં છૂટ નથી આપતાં ? એકજ ચાલિના બે ટૂંકડા થયા હોય—તે પણ નહિના કારણ માટે—તે પણ કાં નથી સાધતા ? ભારતનો આધાર ખેતી પર છે તે ત્હમે જાણો છો—ખેતીમાં મજબૂત બળદની જરૂર છે. છતાં ત્હમે ઝાવઘ અંધ કરવાને માટે શું શું પ્રયત્નો કર્યા ? મ્હારા બહાલા ! મ્હારા શરૂવીર ખોલો ?

શું બોલું ?

ખોલી શકો તે કેમ ? ત્હમારું જીવન અને ત્હમારા સંપર્કો જૂદા છે ? ત્હમની સંધી કરો ! ત્હમારા દેકાઓથી અલગ થા. તેઓને પાખમાં લ્યો. તેઓ પર દયા બાવ રાખો ! કીચીઅન ચતા અટકાવો ! તેઓ ત્હમને ચાહે છે—તેઓને ભારત પર પ્રેમ છે—તેઓ ભારતનાં સંતાનો છે—તો પછી એકજ માતાના સંતાનો એક બીજાથી છતાં દૂર નહાસશે ? ત્હમારામા શૈય છે કે ? એક મજબૂત માણસ એક અબજા પર આત્માચાર કરતો હશે ત્યારે ત્હેને છોડવશો કે ? તે હિંમત ત્હમારામા છે ? એ હોય તો સૈનિક બને ? ત્હમારામાં તે ધૈર્ય નથી. એવા કશ્ચાનક દસ્યથી ત્હમારું હૃદય દ્યાર્દ્ર થાય છે, પણ કેવળ દ્યાર્દ્ર વળવું નથી; શૈયની—બળની જરૂર છે. મોટા સાહેબોના ત્હમે કારકૂન છો, છતાં સાચું કહેવાની ત્હમારામાં હિંમત ક્યાં આવે છે ? તે હિંમતની—સાચું કહેવાની જરૂર છે. હૃદયમાં જે હોય તેજ બોલવું જોઈએ. “ હા ! બરોબર છે ” એથી કાંઈ કાર્ય સિદ્ધ નહિ બને ! ત્હમારા રામમોહન સાહેબ આપણા દેશી માત્રને ધમકાવે—તેઓનું યુરું કરે ! ખુશામતીઆઓને ઉચ્ચ ચ્હકાવે અને જ્યાં ઉપરી કોઈ સફેદ અમલદાર આવે એટલે “ હા હા ” જ કરે અને કંડાગારે બની જાય ! તે ન્યાયાધીશ હોય તો તેવા અમલદારની તરફેણમાજ ન્યાય આપે ! આ આપણું જીવન ! આપણે જાણીએ છીએ કે આ ખોટું છે છતાં એને દૂર નથી કરતા—“ જૂનું એ સોનું ” માનતાં માનતાં અધિગતિ તો થઈ ગઈ ! રીવાજો બદલ્યા નહિ—ચાકિત આવી નહિ. માટે મ્હારા સૈનિક છો, જે કાંઈ સત્ય છે તે અમલમાં મુકવાની તબવીજ કરતા જાય ! બરાબ મારો જશો માં.”

અતિ ઉપદેશ વિશમ પામ્યો.

માતીસાલ બાવાસાલ પુરોહિત.

નહાનાલાલ અને ટેનોસન.

(અનુસંધાન ૪૪૭ થી.)

રા. કવિતાં પાત્ર, તેમનાં ગીત તે સર્વથા તેમનું જ ! પાખંડીનું પાત્ર જોઈશું આ સૈલીમાં ખોલી નીકળ્યું છે, તેટલું ખાજી દોષ સૈલીમાં બાગ્યેજ દોષી નીકળત; આગળ પર પાખંડી પોતાનું ઝોળખાણું ધન્ડુને કરાવતાં કહે છે કે:—

હું કોણ છું ? હમે કોણ છો ?

હું કોણ છું ! કોણ જાણે.

વળી ધન્ડુના કુલના પૈસા જાણે જોતાં જ દાઝશે એમ કહી જાય છે:—

“ પૈસા ! વળી પૈસા કેના ?

કાન્તિ બહેને ફૂલની પરખ માડી છે ને ?

ફૂલ વેચાય ? ફૂલ ધનથી પમાય !

ફૂલના મૂલ કોણ મૂલવશે ?

દેવ કહે છે ફૂલ વેચ્યે પાપ છે:

ફૂલ વેચવાની મને આણુ છે.

વળી કાન્તિનું ધન્ડુને સુદૃઢતમ ઝોળખાણું કરાવતા કહે છે કે “ કાન્તિ બહેને સૌંદર્યમંદિર કહે છે સૌ. ” આવી જાણુડી-મનદર પાખંડીને જોતાજ જોગણ પણ ઉરની ઉદારતા ઉચ્ચારે છે.

અદ્વિજીત ખોલકડી !

ક્રાંતિકર્મણિ કુમારિકા !

પ્રભુની રડી જાણે પારેવડી !

જ્યેષ્ઠનું પણ પાખંડી ગંભીર વાતસંધ્યનું પાત્ર છે. નમતી પાખંડીને હૈયામાં લે છે. માયું સુધે છે અને વાંસો પપાળે છે. આવી મધુરી લાડિલી કેતું પ્રિય પાત્ર ન બને ?

દેવ:—કંઈ કોઈલા, પુત્રિ પાખંડી !

ને સુખડે ઘેરીની ગરીબા કેમ ?

ભય ભાળ્યો કે શોક ?

ખાજક એટલે તો કર્મોલ્લાસ પખા.

વળી પણ બેટા ! ઘર સાબરે છે હવે ?

રસલતા માની મધુરતા—

પાખંડી તેના ઉત્તરમાં જણાયે છે કે:—

કદીક કદીક જાઉં છું

ફૂલ વીણતી રમવાન આરે

ત્યારે વળી સાંભરે આંખું-આંખું.

માડીને લોકે ધરમાંથી ફેલાડી,

રામતો જ્ય ઉચ્ચાર્યો, ભગ્ન ગાયાં,
પછી હેનાં મીઠાં હાલરડાં
મહે સાંભળ્યાં નથી કુંજમાં.

દેવ:—બેટા ! મા તો અમ્મર છે,

મૂઠ મૂઠ લેાં પે જીવતી.

પાંખડી:—કોઇ કહે સ્મરણમાં લઇ ગયા,

કોઇ નિર્દય જીભ બોલી કે,
હેને તો સળગતી ચિતામાં બાળા;
ને ભસ્મને પિતૃકુંજમાં દાટી.
વિકાનોએ ઉદર ચીરી ઉઘાડયું,
ને આંતરડાને આત્મા કહ્યો;
કોઇએ કહ્યું દેવ યધ.
પણ હેના હૈયાની કંઠ
ફરીથી હું પામી નહિ;
માડી સંસારમાંથી સિંધાની સ્વારંધી
કુલતું અજવાળું તો હોલવાયું.
તમારે મુખડે પાની-મિઠાસ,
તમારા હેતમાં માવડીનું જ્વાલ —
કંઠ, હેત, અને માથુરી
મા તમને સોંપી ગઇ છે ? ”

Wordsworth કવિના We are Seven નામક કાવ્યમાંની પ્રથમ પદની ચોથી પંક્તીનું સ્મરણ અને યધ આવે છે. “ How can a Child know of death ”? આખા ચોથા પ્રવેશમાં પાંખડી એક નિખાલસ યાને આક્રમ પડી આવે છે. એની ગંભીર નિર્દોષતા, સરળતા અને કોમળ કાલીકાલી વાણી અત્યંત આનંદ આપી રહે છે, અને કવિનું ‘ પ્રભુવિહોણા જનકુંજમાં બાળક પ્રભુના પેગંબર છે ’ એ કવન અને મંથી દીપે છે. પાંખડીનું આગળ ગીત પણ સંપ્રમ અને સોહામણું છે. “ હૈયાના હેત બેટી વાસળા વાગી ” વિગેરે, વિગેરે. ઇન્દુસાચેની પછી થયેલી વાતચીતમાં પણ અનેરી સુદી સલકારતી તે જણાય છે. ઇન્દુ પણ આનંદ પામી વે છે કે

અહો ! શોકશોકના અર્થ ઉકેલ ?

અને પાંખડી કહે છે કે

અધુરા હોણા અશોક ને શોક
બેયથી અળખું કંઈક ગાઇએ:
ને લોક સાંભળે ને જાગે !

પાંખડી-અપૂર્વ વનકોડીએ-પાંખડીને આશીષ આપતો ઇન્દુ પણ પૂકારો ઉ છે.

દિન દિને હારો ગીતનો ટુકો
જનને સચેતન કરવો, જગડાડીને !

અને છેડે છેડું પણ અત્યંત સ્નેહસ્વર્ગીય ગીત—

Celestial song, because it brings
Celestial inspirations from above.

—પાંખડી-સ્વર્ગીય કુમારિકાના ઝોઠથી ઝરેલું ખરેખર અતિ મનોહર લાગે છે. એ
ગીત તો માતા સુલતાં અને વિચારતાં હૃદય પર સઘન છાપ પડી રહે છે !

ચંદ્રીએ અમૃત મોઢલ્યાં રે બેને ! વિગેરે વિગેરે.

અને પ્રત્યેક જાત પીતાં-પાતાં અનેરો ઉદ્ધવાસ પર્તી રહે છે. છેલ્લે પાંખડી મથના લખો-
તસ વખત આ ઉરની મંગળ વાણી ક્યારે છે.

લક્ષ્મીજી અને નારાયણ બગવાનના
સંસારકુંજના ઝો સારસથ !
પશીમની કીકી સમો શુક,
ને પૂર્વના વદનારવિંદ સમો
પ્રફુલ્લપાદડી સુધાકર
નમન નમે છે તમ સ્નેહબેશ્વરીને !

આમું ચિત્ર અત્યંત નિર્દોષ, ગંભીર, સરસ અને સંસ્કૃત છે.

આવી જ રીતના-ચિત્ર-ચાન્તિ, ધન્ડુ, યશ, જોગય, અને દેવના ચીતરાધા લાગે છે.

કાન્તિપ્રમદાનો સંવાદ વિશેષ આકર્ષક લાગે છે. એ સંવાદમાંથી આપણને
કાન્તિપાંચની હૃદયની સકળ સુઝવણ મુદમગ્ન્ય છે. તેના સકળ અભિલાષ અને તેની
સકળ ભાવનાઓ અનુભવાય છે; એ એવો તો અનન્ય સંવાદ છે કે તે પૂર્વ પ્રશ્ન,
પ્રાચિન અર્વાચિન, હિંદુ સમય અને રિયલિટી શાસ્ત્રના આપણને કરાવી રહે છે.

આપણું

મંજુલાલ જમનારામ દવે.

एक स्वप्न.

સ્વપ્ન ટીકું મન રહે છે, દુઃખ કોયળ, ડાંગને લડતા,
“હું મોડી”, “હું મોડી”, કદીને એક ખીંગ સાથે બે વડતા
“હું મોડી મોડી, યશ, સુધામ હું સુલામી જાગતી કરતો”
“કાલથી હજમતી હું મોડીને મન વિશુ; પુરું હૃદય હું કરતો.”

લક્ષ્મી.

આત્મચરિત્ર.

(અનુસંધાન પૃષ્ઠ ૩૭૪ થી)

અનુસંધાન અને હું રવીન્દ્ર બાબુની કૃતિના પ્રશંસકો હતા. તેની ધણી કવિતા અમને મુખપાઠ હતી. રવીન્દ્રે નવું કંઈ લખ્યું કે અમે તે એકદમ ‘આત્મસાત્’ કરી નાંખીએ. ૧૮૯૪ ની સાલમાં રવીન્દ્રબાબુને એક પત્ર લખ્યો એમ મને ઇચ્છા થવાથી મેં તે પ્રભાણે કહ્યું. પત્ર નવામો હતો એટલુંજ નહિ પણ તે ક્યાંથી આવ્યો તેનાં પણ મેં પત્તા લાગવા દીધો નહિ. મારા પિતાની વચમાજ દિલ્લદારનગર બદલી થઈ હતી. ત્યાં હું આગાડીમાજ પત્ર નાખતો હોવાથી (બાબુ જયગોપાળ રેલ્વે નોકર હતા તેથી) અમુક ગામની છાપ પણ પડતી નહિ. એ પત્ર હું વિનોદી પદ્ધતિથી રવીન્દ્રના કાવ્ય પર ચુલ્કા-ચાલી દીધા કરી લખતો. તેને આ પત્રો ધણી ગમતા અને તે પોતાના મિત્રોને બતાવતા. એવું મેં સાંભળ્યું હતું. એ પત્રના લેખક વિષે સર્વ આશ્ચર્યમાં પડ્યા હતા. તે વેળા રવીન્દ્રબાબુ “સાધના” માસિકના સંપાદક હતા. “હું કાણ તે બાબુવાની ઇચ્છા હોય તો સાથેની કવિતા માસિકમા ઇશારત તરિકે છાપવી” એમ મેં રવીન્દ્રબાબુને લખ્યું. તે કવિતા સાધનામા તાબડોળ પ્રસિદ્ધ થઈ અને મેં ‘મોડ’ નામ ગામ તેને લખ્યું પછી અમારામા પત્રવ્યવહાર શરૂ થઈને તે બે ત્રણ વર્ષ ચાલુ રહ્યો.

૧૮૯૫ ના વર્ષમા મારો પ્રથમ પુત્ર અણ્ણકુમાર જન્મ્યો. એજ વર્ષે હું બી. એ. થયો. એજ સાલમા મારા કેટલાક કાવ્યો સાધનામા પ્રસિદ્ધ થયાં. એક પત્રમા રવીન્દ્રે મને ગદ્ય લખવા પ્રયત્ન કરવા સૂચના કરી. મેં તેને લખ્યું “કવિતાને નહિ મા કે નહિ બાપ” એવી જુગાલીમા એક કહેવત છે. એટલે મારા જેવાને કવિતાના રાજ્યમાં ઘુસવાનું કાવી શકે. પરંતુ ગદ્યલેખનમા વિકૃત્તા અને શિક્ષણ જરૂરના છે. અને એ બેનો મારી પાસે અમાવ હોવાથી આપની સૂચના અનુસરી શકતી નથી. ક્ષમા કરજો.”

તે પર જવાંચ રૂપે રવીન્દ્રે લખ્યું “શિક્ષણ એજ ગદ્ય લેખનનો પાયો છે એમ સમજવું નહિ. એમ તો હું કદીજ ગદ્ય લખી શક્યો નહોત (આ તો રવીન્દ્રનો વિનય હતો). તેને બહુ જરૂરની વસ્તુ જે રસ તે તમારી પાસે વિપુલ છે. તમે જરૂર કંઈ ગદ્ય લખો.”

રવીન્દ્ર જેવા વિક્રદચણીના આ શબ્દોથી હતેભઈ મેં તેના નવિનજ પ્રસિદ્ધાચેદા કાવ્ય “ચિત્રા” પર દીધા કરી. અને સ્તે ગમાનંદ એટરજી (એડીટર પ્રવાસી અને મોડર્ન રિવ્યુ) ના “પ્રવાસી” માસિકમા પ્રસિદ્ધાઈ. થોડા સમયમાં તેજ માસિકમા મારી એક વાર્તા પ્રકટ થઈ. એ બે લેખ રવીન્દ્રને પસંદ પડ્યા અને મારા લેખની સાથે-હતા મને દીસી.

૧૮૯૫ ના જૂન માસમા દિલ્લદારનગરની શાળામાં ૫૦ ને મહિને હું આસીરટ્ટ હેડમાસ્ટર થયો. એ નીમણુક થોડા સમયને માટે હતી. બે ત્રણ મહિના અહિં કાટ્યા

પછી “ ગવર્નમેંટ જોડે ઇડિઆ સેક્રેટરીઅટ ક્લાર્કશીપ ” ની પરીક્ષા આપવા હું કલકત્તા ગયો. અહિં પહેલીજ વાર સ્વીન્ડ્યાલુને હું મળ્યો. હું અહિંજ હતો ત્યારે ૧૮૯૬ માં મારો બીજો પુત્ર પ્રસન્નકુમાર જન્મ્યો. એ પછી થોડા દિવસે મારી પત્ની તાવથી માલી પડી. બીજા કે ત્રીજે દિને હું તારીખાટના રોડના માસ્તરને લાંબમવા ગયો હતો. અમે એટલાપર ગયાં મારતા હતા એવામાં એક કુમળી ડાળી મારે જમણે ખસે પડી. તત્કાલે જ “ નિપતતિ પલ્લો દક્ષિણાંગે નરાણાં સ્વજનધનવિયોગો લામદા વામ માને ” એવો શ્લોકાધ કહી હું હસીને જોલ્યો “ મને ધન વિયોગ થાઓ પણ સ્વજન વિયોગ માત્ર ન થશે. ”

એ પછી એ ત્રણ દિને ૩૧ મી જુલાઈ ૧૮૯૭ ને રોજ સ્વધારે ત્રણ વાગે મારી પત્ની પરશોકવાસી થઈ.

એ પછી થોડા દિવસમાં શ્રી ૦ રામાનંદ એટરજીએ શરૂ કરેલા “ પ્રદીપ ” નામના માસિકમાં તેની વિનિતિથી મોકલેલી એક વાર્તા અને એક બે કવિતા બીજાને નામેજ પ્રસિદ્ધ થયાં. હું કમીસરી જનરલ-ઇન્-ચીફની ઓફીસમાં એક હજારમી જગ્યા મળવાથી સમલામાં હતો. ૧૮૯૮ ના જુલાઈમાં ટેલીગ્રાફના કાયરેક્ટર જનરલની નીમ-લુક સ્વીકારી, હું તોફરી સાથે કામશતો અભ્યાસ કરવા લાગ્યો.

પછી સ્વીન્ડ્યાલુ થોડાજ દિન બારતીના સંપાદક રહ્યા. બારતીનું સંપાદકત્વ એ વર્ષે ત્યજી તેણે પોતાનું પદ ગ્રીમલી સરલાદેવી ઘોસલ બી. એ. ને આપ્યું. બારતી સંપાદકે અમારો પત્રઅપકાર શરૂ થઈ અમે એક બીજાને મળવા પણ લાગ્યા, અને છેવટે સરલાદેવી સાથે મારા વિવાહ માટે અમારો વાદનિવય પણ થયો. એ વાતમાં સ્વીન્ડની (સરલાદેવીના મામા) ની સમ્પૂર્ણ સમ્મતિ હતી, પણ મારા ઘરના વડીલોને એ પસંદ ન હતું. સરલાદેવી બહોત પથના અનુયાયી હોવાથી, તેની સાથેના મારા વિવાહ મને શાંતિ-અલિષ્ટ જગવડે એમ તે હતો.

એ ત્રણ વર્ષથી મારા પિતાને અંતર્ગમનો વિકાર શરૂ થયો હતો. ૧૯૦૦ સાલમાં એ વિકાર બહુ બેરાલ જનવાથી ગાંડીપુરની હોસ્પિટલમાં ગ્રસ્થિયા કરવાને એમને લઈ ગયા. તેને વિશે “ રૂપીઓ તાંગાનો છે ” એમ સામગતાજ હું ત્યાં જવા નીકળ્યો. સસ્ક્રિયા થઈ ગઈ હતી પણ તે સંજ્ઞ ન થતા અગિઆરશને દહાડે તેમણે વિપ્લવોક તરફ પ્રયાણ કર્યું.

દિગ્દારનગરમાં એ માસ રહી, પિતાનો ઔષ્ધદ્રોહિ આટોપી હું કલકત્તા પાછો ફર્યો, અને બી. એન. ની પરીક્ષા આપી અને ધારણા અનુસાર નાપાસ થયો. ડિસેમ્બરમાં મારી બાવી પત્નીના કુદબે મને બેસિસ્ટ જનવાને ઇએડ મોકલવાનું ટેરવું અને ૧૯૦૧ ના જાન્યુઆરીમાં હું ત્યાં રવાના થયો.

ઈએડમાં જઈ હું મિલિટરીમાં દાખલ થયો. એ વેળા પ. વા. રમેશચંદ્ર દત્ત અને ઘણું સાહાય્ય મળ્યું. લંડનમાં મી. સુન્ડેન ઝોસવડ એ અધિકારને ત્યાં રહ્યો હતો.

એક પણ ભારતસંતાન નિરક્ષર ન રહે એ માટે ગમે તે કરવા સર્વદા તત્પર રહેવું જોઈએ. સમગ્ર ભારતને શિક્ષણ આપવામા શાળાઓ, હાઈસ્કૂલો, કોલેજો ઉપરાંત વર્તમાન પત્રો, ગ્રંથમંદિરો અને વ્યાખ્યાનગૃહોનો હિસ્સો ન્હાનો સતો નથી. પ્રતિભા-શુભી લેખકો અને વક્તાઓ લોકને નિર્દિષ્ટ સ્થાને લઈ જવામાં અત્યંત સહાયક થાય છે. મરતું સાહિત્ય પણ શિક્ષણમાં અગત્યનો ભાગ બનવે છે.

આ સર્વ મુશ્કેલ કાર્યવાહને સમાન આશયથી એકત્ર થયેલાં મુશિક્ષિત જનોનું સંમેલન આવશ્યક છે. ઉદારચિત, પવિત્ર, નિરવાર્ય અને દેશભક્તહૃદ્યો અને સહચારના પ્રેરણાદાયક પ્રદેશમાં રહી મુઝે તે કરી શકે.

સંઘશક્તિના પ્રાપ્ત્યનો થોડો ઘણો ખ્યાલ હિન્દીઓને થવા લાગ્યો છે. આશા આપતાં હિન્દીઓનું અકાળે યમદાર તરફ વળવાનું એક કારણ સંઘશક્તિનો અભાવ છે એ છે. વિચારક અને કર્મવીરની આસપાસ એવાજ સમાન, વ્યવસાયીનો, સમૃદ્ધ થતો રહે તો તે દીર્ઘાયુષી બની શકે અને પોતાનું સ્થાન લે એવો એક ભક્ત પણ ઉત્પન્ન કરી છે, એવી લાગણીથી સમગ્ર આજે નિશ્ચિન્ત વિદેહ થાય.

આવી સંસ્થામાં થોડું ઘણું આસ્વાદ્યારણ સ્વીકારવું પડે એ સ્પષ્ટ છે. એ સિવાય વ્યવસ્થા ટકી શકે નહિ. પણ આવું પરિણામે હિતકારી અને આત્મસિદ્ધિને વ્યાપક નહિ એણું બંધન સ્વીકારવામાં સાધુજનો જરાયે સંકોચ ધરતાં નથી.

પ્રમુદ્ધ અને આત્મસત્તાનિષ્ઠ જનોનો, પવિત્રતા, શૌર્ય, ધૈર્ય, ઓદાર્ય, શાન્તિ અને પ્રકાશના દિવ્ય સમુદ્રરૂપ આવો સમાજ નગાધિરાજ પડે અસંખ્ય પાવક બાહન બીજોનો પ્રભવસ્થાન ધરી, અને શુષ્ક, દીન-હિન ભારતને રસ-સ્વપ્ન સિંચી દિવ્ય બનાવશે.

આ પુણ્યકાર્યમાં ગૂર્જરાત પોતાનો હિસ્સો બરાબર બજાવે એવી શાય તે માટે પ્રયત્ન કરવાને ગૂર્જરભક્તમંડળનો જન્મ થયો છે.

કદાચ કોઈને ગૂર્જરભક્તમંડળના વ્યવસ્થાપક, સંચાલકો અને અંગજીતોમાં માત્ર ખાલી તરંગો સિવાય કશું ન જણાય તો તેણે આ પૃથ્વીપટ ઉપર ગૂર્જરભક્તમંડળનું અસ્તિત્વ જ નથી એમ ધારી પોતે ધર્મિજન માર્ગે પોતાનો જીવનપ્રવાહ વહેવાડાવવો આમ કરવું તે ઉભયને હિતાવક છે. અંગ્રેજોને તો શ્રદ્ધા છે કે સર્વ પુણ્ય અભિલાષ પરમાત્મ સત્તાની પ્રેરણાઓ છે, અને ગૂર્જરભક્તમંડળના અભિલાષો પુણ્ય છે એ કોઈ નકારી શકે એમ નથી.

હેવટે આતી પવિત્ર બાવનાઓ દરેક માનવહૃદયમાં પાંગરે અને - જો એવી પ્રાર્થના સહ હૈં સરસત્.

આ.

નામ: ગૂર્જર ભક્તમંડળ.

સદસ્ય: આત્મવિકાસ અને લોકસેવા.

આદેશ: પ્રમાણિક પ્રયત્ન.

સાધન:—મુદ્ધુ, કળાગૃહ, અન્યમંદિર, વ્યાખ્યાનગૃહ, સેવાસદન, વિદ્યાપીઠ.

પ્રતિષ્ઠાપત્ર:—લોકસેવાના ઉચ્ચ આશયથી પ્રેરાઈ દીન ભારતના ઉદ્ધાર અર્થે મહારા દેહ, દેવ અને શક્તિ અર્પવા આજ હું તૈયાર થયો છું.

ગૂર્જરભક્તમંડળ પ્રત્યે મહત્ત્વ અદા છે અને સર્વદા સત્યનિષ્ઠ રહી સંકલ્પ સિદ્ધિ અર્થે આદેશ અનુસાર વર્તવાં પ્રતિજ્ઞા લઉં છું.

૬. માર્ગદર્શન.

આત્માવિર્ભાવ માટે સર્વદા ઉચ્ચ વિચાર સેવા જોઈએ, અને શુભવિચારનું અનુયોગી સંસ્કર્તન હોવું જ જોઈએ.

ઉત્તમઅન્યો અને પુણ્યજીવનવાળાં, પવિત્ર સજ્જનોનો સંસર્ગ ઉચ્ચવિચારના ચક્રને અદ્ભુત ગતિ આપે છે.

સાદું, નિષ્કલંક જીવન કર્તવ્યપરાયણ થયા સિવાય હોઈ શકે નહિ.

શુદ્ધ હવા, સ્વચ્છ પાણી અને યોગ્ય કસરતથી શરીરને અને શુભવિચાર અને નિત્ય અધ્યયનથી મન અને બુદ્ધિને નિરોગી રાખવા તત્પર રહેવું.

આત્મવિકાસના પ્રમાણમાં જ લોકસેવા કરી શકાય છે.

પ્રભુપ્રીતિ અને લોકસેવા એ જીવનના હ્દાવા છે.

શ્રીમન્ત કે નિર્ધન, સ્ત્રી કે પુરુષ, યુવાન કે વૃદ્ધ, એ સર્વનો લોકસેવા અને પ્રભુપ્રેમમાં સરખા હક છે. નૃનહિત અને ધૃધ્વરભક્તિનું મૂલ્ય સ્કૂલ સાધનોથી નહિ પણ હૃદયના ભાવોથી અંકાય છે.

આત્મસંયમ, વર્તન સુધારણા, આત્મપ્રતિષ્ઠા-સ્વમાન, અત્રાન્ત ઉદ્યોગ એ સાચા સેવકના શુભો છે.

૬. લોકસેવા : સામાન્ય સૂચના.

અજ્ઞાન, દારિદ્ર્ય અને રોગને અટકાવવા સાચાભાવથી પ્રયત્ન કરવો એ સમાજ સેવા છે.

દિશા:—લોકશિક્ષણ-પુસ્તકાલયો, વ્યાયામશાળાઓ, શિક્ષણગૃહો વગેરે;

આરોગ્ય-સેવા મંદિર, આરોગ્યશાસ્ત્રનાં સરળ વ્યાખ્યાનો, આરોગ્યના સ્કેલા પોષ્ટો-પત્રિકાનો વિના મૂલ્યે બહેતો પ્રચાર, આજીવીની સેવા માટે સેવિકાઓનું સંસ્કર્તન.

મધ્યમાન નિવેષ વગેરે વ્યસન નિર્મોચન-શાંતિકાર, રાજ્યદ્વારા નિયમે-કાયદાઓ કરાવવા.

બિખારી—ઉદ્યોગશાળાઓમાં સચક્ર બિખારીઓને કામે લગાડી શિક્ષણ આપવું; મૂળાં, પાંચગાં, આંધળાં અને અહારોગીને સેવા આશ્રમમાં રાખી ઉપયોગી શિક્ષણ આપવું.

રાજ્યોની સ્તરી, તેમનો હાક વગેરે વગેરેનું વર્ણન સરળ અને કેટલેક સ્થળે હસવું આવે એવું છે. આ પુસ્તક બાળોપયોગી છે એટલું જ નહીં, પણ મોટી વયના તે વાંચે તો તેને તેટલું જ ઉપયોગી છે કારણ શિક્ષણમાં આવતી કેટલીક બાબતોનું વિશેષ જ્ઞાન થેર ખેડાં મળી શકે એમ છે.

પુસ્તકમાં અંગ્રેજી શબ્દની જોડણીનો પ્રકાર ધ્યાન ખેંચે છે. Edith માં i હસ્વ સ્વર છે, તથા ગુજરાતી શબ્દોની જોડણીમાં સામાન્યતઃ એવો નિયમ છે કે દીર્ઘ અક્ષર હોય તે પછીનો અક્ષર હસ્વ હોવો જોઈએ છતાં ડી હસ્વ હોવાને બદલે દીર્ઘ છે. તે જ પ્રમાણે રિચમંડનો રી, એલિયેતારનો લી, બિટવર્થનો બી, એડિસનનો ડી વગેરે છે તે ક્યા નિયમે હશે તે સમજાતું નથી. વળી 'આંગળી સંધિની' એ કાઠિયાવાડી પ્રયોગ એમા લખ્યલ ક્યો છે. કાઠિયાવાડેમા કેટલાએક પ્રયોગો તેમા શબ્દો ખાસ જૂના છે તે આ પ્રમાણે થોડા થોડા અપાતા જવાય તો ગુજરાત જે એવા પ્રયોગથી પરિચિત નથો તેને લાભ થાય. સ. ભાષાન્તરકારે સ્ત્રીમરને બદલે બાળપનોડા શબ્દ રાખ્યો જણાય છે, એ શબ્દ માટે અમને ખાસ વાધો નથી, પરંતુ સાધકલને બદલે ચક્રરથ તથા મોટરને બદલે યંત્રરથ તો સાધકલ અને મોટરનો ભાવ આપતા નથી. કારણ સાધકલ શબ્દ દલાથી મળનામા જે ચિતાર આવે છે તે ચક્રરથ દલાથી આવતો નથી. તેજ પ્રમાણે યંત્રરથનું પણ છે. તેટલા માટે એ શબ્દો તો ગુજરાતી જ છે એમ સમજી તેજ વપરાયા હોત તો સાફ.

ઉક્ત વિચારોથી અમે ભાષાન્તરકારને કે પુસ્તકને કોઈ રીતે ઉતારી પાડવા માગતા નથી. પુસ્તક એકંદરે ધણું સાફ છે, અને દરેકે વાંચવા યોગ્ય છે. તેમાંનું કેટલુંક જ્ઞાન મોટાને નથી તે એથી પ્રાપ્ત થાય છે. અમે આવા સરળ અને રમુજ ભાષાન્તર માટે ભાષાન્તરકારને ધન્યવાદ આપીએ છીએ, તથા એ પુસ્તકના પ્રસિદ્ધ કરતાં આવું સરસ છાપી તેને પ્રસિદ્ધિમાં મૂકવાની જોખમદારી આવા મુશ્કેલ વખતમાં પણ માથે ઉઠાવી લેવા માટે પણ ધન્યવાદ આપીએ છીએ. એક રીતે જોતાં બાળકયોગ્ય પુસ્તકોની દીમત ઘણી વધારે દહેવાય, પરંતુ પાકું પુકું, જાડા કાગળ, મોઢવાગીતો સમય, એ બધું ધ્યાનમાં લેતા પુસ્તકની દીમત ભારે નથી. ગુજરાતી વર્ગ આવા ભારે દીમતનાં પુસ્તકો ખરીદ કરી બાળકોને આપે એ માનવા મન સંકોચાય છે, તેટલા માટે અમારી ભલામણ છે, આ શ્રી સયાજી સાહિત્યમાળાનાં પુસ્તકોની જે આવૃત્તિઓ-એક પુસ્તકશાળા માટે ખાસ બાંધણીની અને બીજી સામાજિક, ખાતળા દાગળ ઉપર પ્રસિદ્ધ કરવામાં આવે તો એ માળાના પુસ્તકોનો વધારે પ્રમાણમાં ઉપયોગ થાય એવું અમારું અધીન મત છે. છેવટે આ માળાના પુસ્તકો બધી લાયકેરીઓએ તથા બધા રાજ્યજવાડાઓ તેમજ અને સાહિત્ય રસિક સંજ્ઞતાએ ખરીદવા મનજૂત ભલામણ કરીએ છીએ.

દમ હાફણની જાણીઆ.

જોની રીતે તોફાન કરતા હોય તેઓ દવાસમા ભારતર આવતાની સાથેજ સુખ થઈ જાય છે, તેવીજ રીતે જો તેણે મખત અને ગમે તેટલી મુશ્કેલી દમ હાફણ કે ખાંચીનું દમ આ દમ હાફણની જાણીઆ મોલમાં મુકતાની સાથેજ દરદ તદન સુખ થઈ જાય છે અને લગભગ એક અઠવાડિયું વિરામમાં ત્રણ વખત એકેક જાણી ચાલુ રાખવાથી રોજ તદન જરૂરમાંથી નાચુત સાંપ છે. આ જાણીઆ એક વખત જરૂર અંજમાંથી ખાતી કરવા અમારી નમ્ર પણ મલકુન મંગાવ્યું છે. આ ઉપરાંત દમ હાફણની ખીડીઆ, હુવાડીની દવા, કાગળો, અવસરો વગેરે પણ મળી શકશે. તદન મફત કોઈ પણ મુદતમાં જાણમાં આજો પાંચ દમ હાફણના દરદીઓની પુરી કિરમામાં સખી મોકલાવશે તેને અવાસો પાંતાલું એક સંગિત પુસ્તક તદન મફત બેટ મોકલવામાં આવશે. ફક્ત ટપાલ ખર્ચ માટે એક આનાની ટીકીટ ખીડી પુસ્તક મળાથી લેવા વિનંતિ છે.

કિમત જાણી ૩૨ ની ૩૫ ૧ ના ફક્ત રૂ. ૨-૦-૦ - ટપાલ ખર્ચ - રૂ. ૦-૪-૦.
જાણી મેનેજર " આરોગ્ય આપધાસય " જામનગર.

તાવની રામખાણુ દવા રૂ. ૧૦૦ ઇનામ

સર્વ જાનતા તાવ અત્યંત દવાથી ના ઉતરે તો લીધેલા પેસા પાછા આપીશું. આશિયો તાવ તથા ઉતરે એવું સાબીત કરનારને રૂ. ૧૦૦ ઇનામ મળશે. ડાહીની તા. રૂ. ૨-૦-૦ આમ પરજ નથી.

શકિત જીવન.

મોઢ શખ્સે જોમ માખીન કરશે કે આ દવામાં શકિત લાવવાનો અને વીધ વધારવાનો શુભ નથી તો તેને રૂ. ૧૦૦ ઇનામ આપીશું તેમજ માત્ર મેંજથી તેમાં ફેરફારો નાસ કરે છે, અને આવડો મેળવ્યું થાય છે. ડાહીની તા. રૂ. ૨-૮-૦ પરજ નથી.

ધાતુ વિકાર.

એક પેમાન કોઈ લગનારને મશન શકિતમાં આવશે. તે વાંચવાથી અવર દરદોથી મુક્ત રહેવાય છે.

વેદ શા. ગ્રીરધરલાલ કહાનજી
સુ ધાળકા: જી. અમદાવાદ.

બોલીન્દ્રરાવ દીવેડીયા કૃત વાર્તાઓ

બોલીન્દ્ર આજી છે પાઠે ૬૭ વાંચી ને કોઈ તો જલ્દી મંગાવો:-

" તરમા " - ઉપગંત આ પુસ્તકમાં ખીજ ૩૫ વાર્તાઓ અને ૧૧૧ ચિત્રો મહિન વિષયો પણ છે. કિમત રૂ. ૨) (૮. ખ. આતા ચાર)

" રમેડ કે મોઢ " - ખીજ ૨૧ વાર્તાઓ અને ૪૬ ચિત્રો સહિત વિષયો પણ છે. કિ. રૂ. ૧. (૮. ખ. આતા ચાર)

સીંગાલ-ઓફીસમાં મળશે. સાંતાક્રુઝ, સુજમ પાસે.